

Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

7

Головний редактор

проф. д-р Володимир Кубійович

Редакційна колегія

проф. д-р Всеволод Голубничий, д-р Аркадій Жуковський,
Іван Кошелівець (літературний редактор), Богдан Кравців,
проф. д-р Василь Маркусь, проф. д-р Олександр Оглоб-
лин, проф. д-р Наталія Полонська-Василенко (і), проф. д-р
Матвій Стахів, доц. д-р Атанас Фіголь, проф. д-р Микола
Чубатий, проф. д-р Юрій Шевельов, Софія Янів (секретар)

Видавництво „Молоде Життя“

Shevchenko Scientific Society, Inc.
ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE
in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr Kubijovyč, Ph. D.
Volume II/7

Paris — New York
1973

**Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції**

diasporiana.org.ua

All Rights Reserved

Copyright 1955 by Shevchenko Scientific Society, Inc.
and the Molode Zytia Press

Printed by „LOGOS“ G.m.b.H., Munich

При цьому, в одному й другому випадку вони зберігали релігію (гр.-кат.). Гр.-католики з словацькою мовою до 1920-их рр. становили переходову групу, яку єднала з українцями віра й традиції, з словаками — мова. Їх ч. постійно збільшувалося через перехід частини укр. населення на словацьку мову. Найбільший відсоток становили гр.-католики з словацькою мовою у півд.-сх. частині Словаччини — від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$ всього населення. Разом з цим укр. суцільна територія зменшилася до сх. і півн. частини П.; поза нею залишилися ще низка укр. мовних та гр.-кат. островів з словацькою, а на півдні з угор. мовою (див. карту). Словакізація укр. населення збільшилася за чехо-словацької влади; тепер гр.-католики і правос. з словацькою мовою почують себе вже словаками.

Розподіл гр.-католиків і правос. за мовою й докладне визначення кількості українців зробити трудно, бо угор. і чехо-словацькі переписи населення подавали ч. українців невірно. На підставі цих переписів ч. гр.-католиків і правос. у всій Словаччині було таке (у тис.): 1890 — 185, 1900 — 199, 1910 — 200, 1921 — 198, 1930 — 223; ч. українців за ці самі рр.: 84,4, 84,6, 97,0, 85,6, 91,1. Укр. дослідники (В. Гнатюк, С. Томашівський, М. Кордуба й ін.) визначають ч. українців значно вище. За оцінками В. Кубійовича 1930 на П. жило щонайменше 110 000 українців (у тому ч. на укр. суцільній території — 87 000 або 73,8% всіх; крім них, 16 000 словаків і чехів, 11 000 жидів, 1 000 угорців, 3 000 ін.), на укр. островах і в розпорошенні 23 000; ч. гр.-католиків з словацькою мовою бл. 80 000. Повоєнні переписи подають ч. українців на П. цілком невірно (у тис.): 1950 — 46, 1960 — 33, 1970 — 38. За цей час опитування Словацької Нац. Ради в 1967 знайшло у 206 с. (з усіх 250) 93 000 українців. Їх ч. на П. можна нині визначити на 110–125 000. На зменшення ч. українців на П. за останні 30 рр. вплинула не тільки словакізація, але й еміграція значного ч. українців за межі П., гол. до чех. країн.

П. заселює плем'я *лемків* (хоч ця назва мало поширена на П.), що до 1947 р. жило компактно також на півн. схилах Карпат у Польщі. Закарп. і гал. лемків об'єднує спільна етногр. культура та говіркові особливості. Лише на сх. П. живе населення з сер.-карп. говірками (його зараховують до бойків). Укр. населення П. традиційно називає себе русинами або руснаками. Щойно з 1950-их рр. назви «українець», «український» почали набувати поширення.

Нар. госп.-во. П. завжди належало до екон. найвідсталіших частин держав, у межах яких вона перебувала. Населення жило майже виключно з сіль. госп.-ва, яке велося у карликових

госп.-вах та на примітивному рівні; перед колективізацією у 1949–52 рр. 96% сіль. госп.-в мали менше 10 га землі, у тому ч. 43% — 2–5 га. Деяка частина людності працювала на ліс. роботах та на сезонних працях поза П., зокрема (до 1914) під час жнив у глибині Угорщини. Невелике значення мала домашня і кустарна пром.-сть (ткацтво, обробка дерева тощо) та мандрівні зайняття (дротярство у півн.-зах. П.). Велику підтримку населенню давали емігранти зі ЗДА: деякі з них поверталися з заробленими грошима, ін. допомагали родинам, які залишилися в краю. Чималі зміни у нар. госп.-ві П. наступили з 1950 у зв'язку з колективізацією сіль. госп.-ва, деякою індустріалізацією й електрифікацією, поширенням фахової освіти, інтенсифікацією транспорту тощо.

Основним заняттям укр. населення П. і гол. багатством краю є далі сіль. госп.-во. У півн.-сх. частині П. тепер рілля займає 31% всієї площі, сіножаті й пасовища — 24%, ліс — 40%. Понад пол. посівної площі займають збіжжіві культури, понад 20% кормові, 20% картопля, 5% техн. (гол. льон і коноплі). з зернових по 30% площі припадає на ячмінь і овес, 21% на пшеницю, 16% на жито, 2% на кукурудзу (всі ч. — прибілизні). Порівняно з 1930-ими рр. збільшилася вся засівна площа, зокрема кормових і під пшеницю, зменшилася під вівсом і житом. Укр. П. виявляє недостачу пшениці й жита, деяку надвишку вівса і картоплі; значно більше продуктів тваринництва.

Після колективізації понад пол. с.-г. площі належить — колективним госп.-вам, бл. 20% — держ., бл. $\frac{1}{4}$ — приватним (гол. в горах, при малій кількості ріллі). Рівень сіль. госп.-ва, хоч він піднісся порівняно з довоєнними часами, все таки найнижчий у Чехо-Словаччині.

До 1950 на П. пром.-сть, за винятком невеликих зав. — деревообробних і харч., майже не існувала. Згодом розвинуто такі її галузі: легку, деревообробну, хем., будів. матеріалів тощо. Найбільшим пром. осередком є *Пряшів*, менші: *Михайлівці* (швейна пром.-сть), *Бардіїв* (шкіряна, швейна), *Гуменне* і *Стражське* (хем.), *Снина* (будів. матеріалів), *Вранів* (деревообробна), *Требишів* (харч.) і ряд менших осель з місц. пром.-стю. Новозбудовані зав., хоч є у м. з більшістю неукр. населення, притягають сіль. укр. робітників, зокрема молодь; дехто поселюється в них назавжди, ін. (бл. 20% робітників) доїжджають на працю. Разом з цим змінюється проф. і соц. структура укр. населення і підвищується його життєвий рівень, хоч він найнижчий у Чехо-Словаччині (1958 в

усьому Пряшівському краю 5 300 корон річно на особу, в укр. округах 3–4 000), а працездатне населення лише частково використане.

П. слабо забезпечена зал. шляхами. Важливий шлях, який сполучає Чехо-Словаччину з УРСР (Кошиці—Чоп) іде поза П.; поперечні шляхи, які перетинають П. і в'язали колись Угорщину з Галичиною (з Кошиць уздовж Ториси і Попраду до Тарнова та з Будапешту через Лупківський перевал до Перемишля і Львова) втратили після 1918 своє значення; більше значення має залізниця Пряшів—Вранів—Гуменне. Сильно збільшився автотранспорт, який сполучає тепер важливіші оселі П.; найважливіший шлях: Пряшів—Михайлівці—Ужгород. В. Кубійович, В. Маркус

Церк. життя. 1945 гр.-кат. *Пряшівська єпархія* перебрала юрисдикцію над усіма гр.-католиками в Чехо-Словаччині; ординарієм був з 1940 єп. П. Гойдич, єп.-помічник з 1947 В. Гопко. У 1950 р. інспірувався ззовні з політ. мотивів рух за «возз'єднання гр.-католиків з православними». Церк. синод, скликаний 28. 4. 1950 у Пряшеві урядовими чинниками й підтримуваний УНРП, з участю кількох десятків свящ., мирян та в більшості непричасних до Церкви людей, уневажнив унію 1646 та постановив повернутися до Правос. Церкви. Ця постанова була затверджена урядом та моск. патріархом. Гр.-кат. церкви перебиралися за допомогою політичних органів і партії; частина свящ., як і обидва єп., були виарештовані, деякі свящ. (50–70) перейшли на православ'є, а ін. перейшли в цивільний стан або прийняли римо-кат. обряд. Значна частина вірних, гол. по м. почала ходити до костелів, що в дальшому сприяло словакізації. Єп. П. Гойдича суджено у січні 1951 за «протидерж. діяльність» з вироком досмертного ув'язнення (помер у тюрмі 1960), а єп. Гопка без суду тримали в ув'язненні до 1967.

Правос. Церква на П., як і в усій Чехо-Словаччині, була 1946 звільнена з юрисдикції серб. патріарха, і з неї було утворено екзархат моск. патріархії, 1949 утворено єпархію в Пряшеві, яку очолив Алексей Дехтярев, кол. рос. білий смігрант (згодом Доротей Филип, уроженець Закарпаття, тепер — Николай Коцвар). 1950 з неї виділено Михайлівську єпархію для вірних, більшість яких вважається словаками (її єп. став кол. гр.-кат. свящ. Олександр Михаліч). 1951 моск. патріарх надав автокефалію Прагос. Церкві в Чехо-Словаччині, яка тепер складається з 4 єпархій на чолі з пражським митр. (нині є ним — Доротей). У Пряшеві засновано теологічний фак. та почала виходити рел. преса чес., словацькою і укр.-рос. мовами, серед неї «Свет православия», згодом «Голос православия» (з 1958, перев. укр. мовою), місячник «Заповіт

Св. Кирила і Методія» та церк. календарі. У літургії зберігається ц.-слов. мова, а в проповідях і катехізації — укр., місц. говірка та словацька. У пол. 1960-их рр. правос. митрополія прийняла під тиском уряду, не зважаючи на опір консервативної частини вірних, новий календар. Див. також стор. 2388–89.

Під час чехо-словацької лібералізації 1968–69 рр. гр.-католики почали рух за відновлення їхньої Церкви, на що уряд дав згоду (13. 6. 1968). Більшість вірних повернулася до Гр.-Кат. Церкви, але вона підпала під словацькі впливи й управління (див. *Пряшівська єпархія*). Група свідомих укр. гр.-кат. свящ. видає місячник «Благовісник» (з 1969) та церк. календарі укр. мовою; поряд виходить гр.-кат. журн. словацькою мовою.

Освіта і культ. життя. Після 1945 з ініціативи УНРП постав Реферат Укр. Шкіл, спочатку в Кошицях, потім у Братиславі (керівник І. Пещак), який розгорнув широку діяльність в організації шкільництва. У школах переважала рос. мова при частковому вживанні укр. У 1945–46 рр. на П. діяло 277 початкових шкіл, 14 горожанських (у 1947–48 — 25), 3 гімназії, торг. школа та учительська семінарія. На 1. 9. 1947 у цих школах було 650 учителів та бл. 30 000 учнів. З поч. 1950-их рр. уряд змінив мову навчання з рос. чи «язичія» на укр. (постанова ЦК компартії Словаччини з червня 1952) і дав батькам право вирішувати про мову навчання; укр. або словацьку. Завдяки складним умовам (накинена згори українізація, до якої ані учителі, ані діти не були підготовані, ототожнювання «українства» з усім сов. і постійний тиск словаків) почався поступовий перехід укр. шкіл на словацьку мову (1949 — 60 шкіл, 1952–60 — 24, 1961–63 — 160). До масової зміни мови навчання на поч. 1960-их рр. був такий стан укр. шкільництва на П. (ч. на 1959, у дужках на 1966): 189 неповних початкових шкіл (54), 42 заг.-осв. вісімкласні (14), 5 заг.-осв. сер. (7), 4 сер. проф. (у 5 проф. є укр. класи). Лише 6 000 учнів у 1967 навчалися укр. мовою, у тому ч. 500 у проф. школах.

За останні рр. (1968–71) можна зауважити боротьбу за укр. школу і деяке повернення укр. мови до шкіл як предмета навчання. Сов. окупація країни не сприяла популярності укр. шкільництва, але водночас вона спинила їх нагальну словакізацію, чого домагалися словацькі шовіністичні кола, гол. з «Словацької Матиці». У 1968 дискримінаційні заходи словацької влади супроти укр. учителів (переміщування їх з місця праці, вимога перекваліфікації та вживання виключно словацької мови) викликали їхні страйки.

Пед. кадри готувала учительська семінарія, згодом пед. ін-т у Пряшеві. На поч. 1950-их рр. деякі вчителі здобули освіту в ун-тах України. У 1953 утворено катедру укр. мови та літератури при пед. фак., а у 1959 відкрито таку ж катедру при філос. фак. Ун-ту ім. Шафарика в Пряшеві. Існує укр. відділ Дослідного Ін-ту Педагогіки (зав. Ю. Железник) та кабінет укр. мови Пед. Ін-ту в Пряшеві, з 1964 виходить фаховий пед. місячний додаток до ж. «Дружно вперед» — «Школа і життя». Підручники для укр. шкіл та укр. мови у словацьких школах видає Словацьке Пед. В-во у Братиславі (до 1970 — понад 270 назв).

Масовою позазакільною освітою керувало у 1945–49 рр. відновлене Общество ім. Духновича, а згодом — КСУТ. Він наглядає над працею самодіяльних мист. груп, опікується хатами-читальнями (в укр. с. діє бл. 90 будинків культури і читальень). У 1967 було 92 фольклорні та муз. ансамблі і 60 театральних гуртків, серед них танцювальний ансамбль «Карпатини» та молодіжний хор «Весна» — обидва у Пряшеві. Відбуваються річні фестивалі драми і мист. слова у Снині, фестивалі укр. естради в Кам'яниці, свята спорту і пісні у Межилабірцях та великі свята пісні і танцю (з 1955) у Свиднику (при участі 25–30 000 глядачів та понад 2 000 виконавців).

Театр і музика. До 1945 театральне життя на П. не виходило поза рамки аматорських вистав. 1946 почав діяти Український Народний Театр (один з засновників І. Гриць-Дуда) у Пряшеві, субвенціонований державою, який упродовж 25 рр. існування дав бл. 140 прем'єр укр. та рос. мовами, а також перекладних з ін. мов та понад 3 000 виступів. Видатні театральні діячі: В. Бавоняр († 1956, режисер), Ю. Шерегій (режисер оперет), Й. Фельбаба (теперішній режисер), І. Пиханіч (теперішній дир.) та ряд акторів. Театр виконує роль мандрівного театру, часто виступаючи по с. і м-ках П., він бувас на гастролях в УРСР і Югославії.

У 1946 у Межилаборцях засновано перший проф. Ансамбль пісні і танцю укр. населення (згодом припинив діяльність), а потім такий ансамбль існував у 1953–55 у Цемятах б. Пряшева. З останнього сформовано теперішній Піддукавський Український Ансамбль Пісні і Танцю (ПУНА), який спеціалізується на місц. фольклорі; він співпрацює з Укр. Нар. Театром і перебуває під однією дирекцією.

Нар. пісні П. гармонізували А. Сухий (1904–50), Ю. Костюк, С. Ладижинський, Ю. Цимбора й ін., що працювали також як диригенти хорів.

Образотворче мистецтво. Традиції малювання, гол. церк., на П. сягають 18–19 вв. Тут діяли та походили з укр. П. такі мистці: мalarі М. Манкович (1785–1853), Й. Змій-Миклошій (1792–1841), І. Рошковиц (1854–1915), різьбар іконостасів Г. Гвоздович (1871–1903) та ін. У міжвоєнний період на П. працювали мalarі С. Добощ, М. Дубай, Д. Зубрицький, Ю. Милий, А. Чеченський, Д. Якович, скульптори Ф. Гібала та О. Мондич (авторка пам'ятника О. Духновичеві у Пряшеві).

Найядагнітнішими мalarями після 1945, які здобули заг. чехо-словацьке визнання, є ви-

значний пейзажист медитативно-ліричного нахилу й глибокий знавець атмосфери Карпат Д. Милий († 1971) та найвідоміший графік, майстер світляних контрастів, абстракціоніст плеру О. Дубай (*1919), обидва проф. Вратіславської Академії Мистецтв, та Єва Бісс, авторка реалістично-психологічних портретів і жанрових картин. У Пряшеві ще працюють А. Гай, С. Гапак, М. Діць, Ю. Кресила, П. Маркович, А. Шутик (†) та карикатурист Ф. Віцо.

Преса, видавництва і радіомовлення. З 1945 у Пряшеві виходили двома мовами (рос. і укр.) тижневік «Пряшевічина», орган УНРП (до серпня 1951), двотижневик «Демократический Голос», що його видавала у 1945–47 рр. Укр. секція словацької дем. партії, і дитяча газ. «Дзвіночок-Колокольчик» (1947–50). Деякий час виходили районні укр. газ. у Гуменному та Бардієві. Група студентів з П. «Возрождение» видавала в Празі неперіодично рос. літ.-ром. ж. «Костер» (1946–47) та газ. «Карпатська Звезда-Звізда» (1946–48).

З 1951 рос. мова була усунена, і в Пряшеві почали появлятися періодичні вид. укр. мовою: тижневік «Нове Життя» (спочатку орган КП Словачини, з 1959 — КСУТ), ілюстрований місячник «Дружно вперед» (1956–58 — двотижневик) з додатком «Школа і Життя» (з 1964), літ.-суспільний кварталник «Дукля» (з 1966 — двомісячник). Для дітей у 1952 появлялася в Братиславі «Піонерська газета», перетворена у 1968 на двотижневик «Веселка» (Кошиці). У 1968–70 виходив молодіжний додаток «Тон» до «Нового Життя». КСУТ видає ще щорічні «Нар. календарі» та неперіодично «Репертуарні збірники». (Про рел. пресу згадано вище).

Книжковий вид. виходить у відділі укр. літератури Словацького Пед. В-ва (Пряшів) — щороку 10–15 книг укр. мовою: красного письменства, наук, чи наук.-популярного змісту. Для розповсюдження укр. вид. діє Клуб укр. книги.

1934 Кошицька радіостанція відкрила укр. («карпато-руську») студію, тоді ще призначену для всього Закарпаття, і відтоді вона діє з незначними перервами під час війни. 1945 її відновлено для українців П., і тепер вона має осідок у Пряшеві. Укр. редакція Радіо-Пряшів пересіла щотижня понад 6-годинну програму (вісті, коментарі, музику, літ. переіслання тощо). Її організатором і довголітнім керівником був А. Рудловчак.

Література. Укр. П. має довгу традицію літ. діяльності; багато провідних постатей (див. вище) закарп. літератури походили з П. й тут працювали. За міжвоєнний період місц. література творилася рос., укр. мовами або плутичим «язычим». По-рос. писали: І. Кишак, І. Гендер-Суходольський (повість «Петро Грибуняк», 1936), О. Фаринич (повість «Стальна роза», 1934; зб. віршів «Снопик», 1939) та поет Ф. Бобиль (зб. Дубай); укр.: Д. Зубрицький (псевд. Торисин, 1895–1949), Ф. Лазорик († 1969), поет Зореслав (о. Севастіян Сабол) та прозаїк І. Невизька.

Нові можливості для місц. літератури створилися після останньої війни. У 1949 вийшли перші поетичні зб. І. Мадницького («Веліе облака») та Ф. Лазорика («Слово гнаний і голодний»). Але справжня активізація літ. праці розпочалася від заснування укр. філії Спілки Словацьких Письм. (1952) та літ.-ром. органу «Дукля» (1953). Дальший розвиток літератури, яка з 1953–55 рр. перейшла виключно на укр. мову і в ній поступово догасали традиційні регіонально-будильські настанови, гальмувала довгі рр. атмосфера, пов'язана з «культу особи» (ідеалізація життя, декларативність, вербалізм, побутовщина). Тематично літ. творчість обмежувалася життям села; мех. засвоєння укр. літ. мови негативно відбилися на мові творів. У таких умовах формувалася творчість письмен. старшої генерації: В. Зозуляка (роман «Нескорені», 2 тт.,

1962, 1967; оп., драми), Ю. Воролича, І. Гриця, Ф. Іванчова, І. Прокіпчука, М. Шмайди (про колективізацію «Трицять леді», 1957).

Злам у літ. розвитку настав з появою молоді письменницької генерації, яка висунула вимогу кращої орг-ції літ. руху, вяснення його ідейних основ, поширення жанрового і тематичного діапазону. У літературі появилася нове ставлення до людини і її проблем, зацікавлення її індивідуальним і внутр. світом. Поезія збагатилася елементами рефлексії й свіжої метафорики. Початком нового напрямку в поезії була зб. Й. Збігнєя «Зелені неони» (1964). Найвизначнішим поетом П. є С. Гостиняк (зб. «Пропоную вам свою дорогу», 1965; «Лише двома очима», 1967), лірик чуткого гом. сумління, тонкого й своєрідного еротизму та яскравої образності. Ще виділяються стримано-критичний М. Дробняк і чуттєво щедрий М. Немет.

Розкриттям щоденного побуту різних соц. груп (також сучасного м.), аналізом граничних психічних станів та основних ідей життя поширили обрії прози І. Галайда, В. Дачей, Й. Шелепеч, М. Немет та ін. Вивершенням розвитку традиційної сел. тематики є роман М. Шмайди «Лемки» (1964). Посвідченням широкого епічного погляду на дійсність з психологічною тонкістю визначаються оп. Є. Біс (зб. «Сто сім модних зачісок», 1967; «Апартман з видом на головну вулицю», 1969). Розвиток молоді поезії привів до зламу в творчості старших поетів — І. Маціньського («Пристрітніки», 1968) та Ф. Лазорика («Сніжні хризантеми», 1968), довші першого до філософсько-символічного поглиблення основних проблем нац. і соц. буття, а другого — до посилення елементів зрілого елегійного ліризму.

У 1960-их рр. на П. друкувалися «реабілітовані» письм. міжвоєнного періоду, які жили або живуть у Чехо-Словаччині: закарп. письм. і поет В. Гренджа-Донський, поет (писав рос. мовою) А. Карабелеш (1964) та Н. Королева (1964). Як літ. критики виступають Ю. Ваца, О. Зілінський, В. Хома, А. Червеняк та ін.

Найпомітніші твори сучасної літератури П. є збіркою у заг.-укр. літ. розвитку, а літ. ж. «Дукля» якийсь час був провідним заг.-укр. ж. літ. і культ. проблематики.

Наука і дослідження. Етногр. культура, історія та особливо усна словесність П. становили і є далі гол. предметом вивчення багатьох укр. і чужих дослідників. Видатними дослідниками укр. П. були, крім місц. діячів 19 і поч. 20 вв., такі укр. вчені: з гал. українців — етнограф В. Гнатюк, автор багатомовних вид. фольклорного матеріалу та праць про етнічні відносини краю; історик С. Томашицький, мовознавець І. Верхратський та І. Панькевич, фольклорист Ф. Колесса та ін.; з росіян: літературознавець Є. Недзельський, мовознавець Т. Геровський, чех літературознавець Ф. Тілі та ін.

За останні 25 рр. на П. вперше в її історії формувалися місц. наук. кадри, що розгортають свою діяльність на ґрунті новостворених наук.-учбових установ у Пряшеві (див. стор. 2388) і Музеї Укр. Культури у Свиднику. Проведено ряд наук. конференцій та міжнар. українознавчих симпозіумів. У кін. 1960-их рр. була спроба скоординувати українознавчу науку в окремому Укр. Наук. Т-ві при КСУТ, але що ініціативу уряд загальмував. На П. працює тепер ряд літературознавців: Ю. Ваца, І. Волощук, Ф. Ковач, М. Роман, О. Рудловчак, Й. Шелепеч; мовознавців: П. Буганчик, В. Латта (†1965), М. Штець; етнограф М. Мушинка; історики: І. Байцур, І. Ванат, А. Ковач, П. Урам; мистецтвознавців: С. Гапак, А. Маркович; економіст В. Капішовський; юрист Й. Марусин та ін. У вивченні П. допомагають українські Братівляни (історики: П. Гапак, Л. Гаражис, Ф. Гондор, О. Ставровський; літературознавці: М. Мольнар, М. Неврлі і В. Хома) та Праги (О. Зілінський, А. Куримський). Багато уваги присвячується

вивченню взаємин між укр. та чес. і словацькими народами.

Одним з центрів вивчення регіональної проблематики П. є Музей Укр. Культури (заснований 1960 р. у Красному Броді й перенесений 1964 до Свидника; теперішній дир. І. Чабиняк); музей видає наук. зб. (до 1971 — 5 випусків). У с. Тополі відкрито Музей-хату О. Духновича.

За останній час записано і видано зб. фольклорного матеріалу П., чим збережено цінний витвір духової культури цієї вітки укр. народу на перехідній території скрещення різних впливів: словацьких, поль. і угор. Найважливіші зб.: «З уст народу» (1955), «Укр. нар. пісні Пряшівського краю» (т. I, 1958, т. II, 1963), «Укр. нар. казки Сх. Словаччини» (I—III, 1965, 1966, 1969), «З глибини віків. Антологія усної нар. творчості українців Сх. Словаччини» (1967).

Література: Biedermann H. J. Die ungarischen Ruthenen. I—II. Innsbruck 1862, 1867; Гнатюк В. Етногр. матеріали з Угор. Руси, I—III. Л. 1897, 1898, 1900; Гнатюк В. Русини Пряшівської епархії і їх говори. ЗНТШ, XXXV—XXXVI. Л. 1900; Гнатюк В. Словаки чи русини? ЗНТШ, XLII. Л. 1901; Верхратський І. Знадоба до пізнання угорських говорів. ЗНТШ, XL, XLIV, XLV. Л. 1901; Томашицький С. Етногр. карта Угор. Руси. П. 1910; Petrov A. Narodopisná mapa Uher z r. 1773 podle současných úředních údajů. Praha 1924; Панькевич І. Укр. говори Підкарп. Руси і сумежних областей. Прага 1938; Пряшевщина. Історико-літературний збірник (ред. І. Шелепечкий). Прага 1948; Волощук І. Современная украинская литература в Чехословакии. Пряшів 1957; Капішовський В. Екон.-суспільний та культ. розвиток укр. населення в Чехо-Словацькій республіці та його перспективи. Пряшів 1968; Ваца Ю. Літ. рух на Закарпатті сер. XIX ст. Пряшів 1961; Harašim L. K socialnym a kulturnym dějinám Ukrajinců na Slovensku do roku 1867. Bratislava 1961; Дзюбко І. Розв'язання нац. питання в нар.-дем. Чехо-Словацькій. К. 1963; Микитась В. Рудловчак О. Поети Закарпаття. Пряшів 1965; 15 років на службі народу. Зб. статей та фотодокументів з нагоди 15-річчя КСУТ. Пряшів 1966; Ставровський О. Словацько-польськ. прикордоння до 18 ст. Пряшів 1967; Чума А., Бондар А. Укр. школа на Закарпатті та Сх. Словаччині. Пряшів 1967; Bajcura I. Ukrajinská otázka v ČSSR. Košice 1967; Зілінський О. та ін. Література чехо-словацьких українців 1945—1967. Проблеми і перспективи. Пряшів 1968; Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словацькій, Польщі, Югославії. Вінніпер 1969; Софронів-Левицький В. Кланялися вам три України. Вінніпер—Торонто 1970; Kubinyi J. The history of Prjašiv eparchy. Рим 1970. О. Краснянський, В. Маркусь

Псаломщик, офіц. рос. назва (від 1885) дяка Правос. Церкви в Росії. В укр. мові цей термін не прицелився і не вживається в укр. Правос. церквах, що існують поза СССР. Перед відокремленням Церкви від держави в Росії П. звичайно вели метричні книги.

Псалтир, одна з кн. Біблії (Старого Заповіту), що складається з 150 ліричних пісень-псалмів. Широко вживається у богослужіннях христ. церков (також укр.); для цього поділена на відповідні розділи — 20 кафізмів. Текст П. був у ч. найдавніших перекладів на слов. мову за часів св. Кирила й Методія і поширився на Україні відразу після приїзду

няття християнства. Дуже рано став тут відомий П. з толкуванням («толковий») неясних місць та викладами, звич. проти жид. віри. З П. у давнину ворожили, і текст т. зв. гадательного П., у якому до кожної псалми було пояснення, що в певних обставинах псалми радять діяти, був знаний уже в 11 в. Як популярна кн., П. був у ч. найстаріших білор.-укр. друкованих видань: Скорини (1517) і Федоровича в Заблудові (1570) та Остроژی (1580).

П. віками уживали як шкільний підручник, читали над померлим, а також над хворим. Цитати з П. зустрічаються вже в укр. літературі 11 в. до найновіших часів.

Переклади П. на укр. мову зробили: І. Пулюй (1903 з жид.), о. А. Бачинський (1903), о. Я. Левицький (1925), М. Кобрин (1936, 1941), митр. Іларіон (1962), о. І. Хоменко (1963) й ін.

Псалма, дво- або триголосна рел.-лірична пісня на текст з біблійних псалмів, приписуваних цареві Давидові, виконувана найчастіше невеликим ансамблем співаків без інструментального супроводу. Форма П. строфічна. П., зібрані у кн. *Псалтир*, з прийняттям християнства були популярні на Україні; їх часто цитують літ. твори, почавши з П. в.; вони правила за шкільні тексти. Під час церк. відправ П. читають або співають на зміну двома хорами в унісон; їх читали також над померлим. У середньовіччі П. були основою різних вільних муз.-поетичних обробок. На Україні П. були найбільш поширені у 16–17 вв. П. з пародійним змістом komponували й виконували *мандрівні* дяки у 17–18 вв., а у 19 в. бурсаки-школярі. У репертуарі лірників у формі «духовних віршів» П. перетривали з 15 до 20 в. У 17–18 вв. П. частково розвинулися у *канти*. П. зібрані у зб., які, крім анонімних авторів, містять П. Д. Туптала (друга пол. 17 в.); найпоширеніший зб. П. і кантів «Воголасник» (1790) часто перевидавався. П. наслідували, переспівували і перекладали: Г. Скородо, П. Гулак-Артемівський, Т. Шевченко («Псалми Давидові»), П. Куліш, С. Руданський, І. Франко («На риках ва-

Розп'яття і Хрищення з Київ. рукописного псалтиря 1397

вилонських») та ін. Натомість не пов'язані з П. поетичні твори (як, напр., П. Тичини «Псалом залізу»), які назвою «П.» окреслюють хвалебність твору. Музику П. і кантів опрацьовували: М. Леонтович, О. Кошиць, М. Гайворонський, П. Козицький та ін. В. В. і І. К-ий

Псекупс, ліва притока р. Кубані; довж. 128 км, сточище — 1 430 км². П. впливає на півн. схилах Кавказьких гір, у гор. течії має характер гірської р., після виходу на Кубанську низовину — рівнинної. Живлення перев. дощове. Сплавна.

Психічні хвороби, хвороби, що характеризуються порушенням психічної діяльності людини у наслідок розладів функцій гол. мозку. До П. х. відносять: шизофренію, маніякально-депресивну психозу, параною, олігофренію, епілепсію, реактивні стани тощо. П. х. відомі дуже давно. У старі часи лікування П.х. провадилося перев. заклинаннями, заговляннями, молитвами, постом, водопроцедами, кровопусканням, лікувальними рослинами. Модерна терапія П. х. полягає у лікуванні сном, електричними шоками, інсуліном, різними фармацевтичними, гол. хем., препаратами, вітамінами, значну роль відіграє психотерапія та терапія працею.

П. х. за останні роки дуже розповсюджені й кількість психічно хворих зростає. На Україні у 1960 було бл. 200 000 важко психічно хворих або 4,7 на 1 000 меш. З кількості психічно хворих, що були ліковані у психоневрологічних диспансерах України, припадало 22,5 на неврози, 9,2% на шизофренію, 9% на епілепсію. Психіатричне лікування на Україні ведеться спеціальними установами: психіатричними лікарнями (42 200 ліжок), психоневрологічними диспансерами (39), н.-д. інститутами (2), як також заг. амбулаторно-стаціонарною мережею. В. П.

Психіатрія, наука, що вивчає причини виникнення, прояви, перебіг, методи попередження і лікування психічних хвороб (П. х.). Як самостійна галузь П. відокремилася лише у 18 в.

Перші наук. праці з П. у Рос. Імперії написані у другій пол. 18 в. українцями: К. Ягелльським, Н. Квятковським, М. Козловським, С. Успенським, О. Масловським (організатором першої психоневрологічної лікарні на Україні в Києві). У 1834 П. Бутковський (Харків) видав перший у Рос. Імперії підручник з П., у 1883 був заснований у Харкові П. Ковалевським перший психіатричний ж. «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии». З 1896 до 1905 у Києві виходив ж. «Вопросы

нервно-психической медицины». Катедри П. на Україні почали створювати у 20 в. у Києві (П. Нечай, В. Гаккебуш), Одесі (Є. Шевальов), Дніпропетровському (Д. Франк). У 1920-их рр. були засновані на Україні Укр. психоневрологічні ін-ти: у Харкові (1921), в Києві (1922) й Одесі (1930). З 1925 видавався у Києві, а потім у Харкові ж. «Современная психоневрология»; пізніше п. н. «Советская П.».

Тепер на Україні над питаннями П. працюють: Укр. Психоневрологічний Н.-Д. Ін-т у Харкові (має 8 клінічних відділів, 8 лабораторій та ряд допоміжних відділів; досліджує гол. проблеми шизофренії, злоякісних пухлин мозку, вищої нервової діяльності, розкладів кровообігу гол. мозку), Одеський Психоневрологічний Н.-Д. Ін-т (6 клінічних відділів, 7 лабораторій; працює гол. над вивченням вегетативної нервової системи та питаннями вищої нервової діяльності) і створений по другій світовій війні відділ психіатрії та патології вищої нервової системи Ін-ту Фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР. Н.-д. ін-ти психіатрії та невропатології України видали понад 100 тт. (кілька тис. статей) наук. праць, провели низку всеукр. наук. конференцій, підготували сотні психіатрів і невропатологів.

Крім того, на Україні працюють катедри П. та невропатології при всіх мед. ін-тах і ін-тах удосконалення лікарів. Укр. Респ. Т-во невропатологів та психіатрів об'єднує 2460, Т-во неврохірургів бл. 200 лікарів. З видатних психіатрів і невропатологів України, крім вищезазначених, слід згадати: І. Сікорського, О. Юценка, П. Кащенко, Є. Копистинського, В. Протопопова, Й. Поліщука, Н. Татаренкову, Т. Юдіна, Є. Попова, К. Платонова, В. Маньківського, В. Селецького, Г. Маркелова, О. Геймановича; на еміграції працює М. Міщенко.

Література: Юдин Т. Очерки истории отечественной психиатрии. М. 1951; Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. К. 1954; Федотов Д. Очерки по истории отечественной психиатрии. М. 1957; Маньковский Б. Основні підсумки розвитку невропатології в УРСР; Протопопов В., Поліщук Й. Розвиток психіатрії в УРСР. У 36. — Досягнення охорони здоров'я в УРСР. К. 1958. В. Пляшук

Психологія, початково наука про душу і про душевні явища, акти та функції, їх виникання, перебіг і розвиток. З часу звільнення П. з метафізичних засновків — наука про процеси волі, почуттів та розуму у свідомому й несвідомому житті людини у їх взаємопов'язанні й структурній цілості, про фізично-фізіологічну основу цих процесів і про природні індивідуальні нахили людини до психічних переживань та актив. З по-

ширенням поля дослідів це також наука про психічні законності взаємовідношення людей між собою та їх співжиття у соц. групах (соціопсихологія). Приблизно до пол. 19 в. П. залишалася інтегральною частиною поодиноких філос. систем, не відокремившись в окрему науку.

До пол. 18 в. У цьому останньому розумінні можна говорити про початки філос. П. на Україні вже у княжі часи: київ. митр. Никифор (†1121), розвиваючи у своїх богословсько-філос. творах христ. тезу про подвійну — душевно-тілесну — природу людини, аналізував основні даності волі, почуттів та розуму й п'яти органів чуттів. З занепадом рел.-філос. думки в потат. часи завмирав і психологічна проблематика, але питання подвійної природи людини знову виразно з'являється у 16 в. у полемічно-філос. писаннях І. Вишенського. Систематичніше П. присвячено увагу в Київ. Коледії, згодом у Києво-Могилянській Академії. Курс П. читав І. Гізель (1600–83), а проф. Академії Л. Баранович (1620–93) та Й. Галятовський (†1688) приділяли П. увагу у своїх творах, спираючись на філософію Арістотеля в її схоластичній інтерпретації. З Т. Прокоповичем (1681–1736), який виявився також прихильником душевно-тілесної «двоїстості істини», навчання раціональної П. переноситься до Сло-в'яно-Гр.-Латинської Академії у Москві. Традиції Могилянської Академії продовжував і її вихованець, укр. філософ Т. Сковорода, який у своїй антропоцентричній системі з наголошенням внутр. «пізнання себе» багато уваги присвятив і «мікрокосмосові» — живій людині з її земними справами. Виходячи від категоричного монізму двох «сродностей» — душевно-невидимої і тілесно-видимої, — Сковорода вбачає істоту буття у мислі, не в зовн. плоті, яка мала б бути тільки тінню істинної людини.

З пол. 18 в. на Центр. і Сх. Землях. Перші матеріалістичні елементи у психологічних підставах філос. системи зустрічаються у Я. Козельського (1729–95?), який навчав, що дії людської душі пов'язані з нервово-фізіологічною структурою організму, і послідовно захищав позиції сенсуалізму, доводячи, що пізнання починається з відчуттів. Продовження матеріалістичних тенденцій у філософії помітне у сенсуалізмі І. Ризького (1761–1811), для якого всяке пізнання починається відчуттям, при нерозривній єдності чуттєвого і раціонального елементів, що без них не можна збагнути суті явища: він же вказував на вплив матеріального світу на свідомість людини. На подібних сенсуаліс-

тичних позиціях стояв і П. Лодій (1764–1829), доводячи одночасно залежність душі від тіла, психічного від фізичного. Паралельно існували також і більше традиційні вчення про перевагу психічного, зокрема в науці проф. Київ. Ун-ту І. Гриневича та О. Новицького і, особливо, у «філософії серця» П. Юркевича (1827–74), який на відміну від ідеалістичного раціоналізму Г. Сковороди підкреслював роль почуттів у житті людини та вказував у своєму підручнику педагогіки на вагу емоціонального моменту у вихованні.

О. Новицький, перший проф. філософії Київ. Ун-ту (1834–50), ввів також виклади П. і написав підручник «Руководство к опытной психологии» (1840). Його треба вважати ініціатором відокремлення П., як окремої науки, від філософії, тим більше, що його підручник де в чому навіть випереджав погляди визначних тодішніх психологів. Стоячи виразно на позиціях психо-фіз. дуалізму, Новицький вказував на нервово-фізіологічну основу пам'яті, поєднуючи досвід і дослід з самоспостереженням та наголошуючи активний характер сприймання з спеціальною роллю уваги. Проте, у зв'язку з реакційним обмеженням викладів філос. наук в ун-тах Рос. Імперії 1850 розвиток наук П. припинився. Продовжувачами Новицького були: І. Сковорцов (з 1850), С. Гогоцький (в 1851–36 рр.) та О. Козлов (у 1876–87 рр.), які повернулися до раціональної П. в рамках заг. філософії. З важливіших психологічних праць з'являється тоді тільки «Мысль и язык» (1862) мовознавця О. Потебні, який глибоко дослідив взаємозв'язок мови й мислення з погляду мовознавства, твердячи, що нема поняття без слів і що «не можемо уявити свідомості з нічого».

Новий поворот у П. на Україні з наголошенням експерименту пов'язаний з рос. природознавцем І. Сеченовим, що працював у Одеському Ун-ті (1871–76) і як засновник рос. фізіологічної школи мав виключний вплив на всю пізнішу рефлексологію. Його послідовник П. Ковалевський (1849–1923) заснував, будучи проф. Харківського Ун-ту, в 1880-их рр. першу на Україні дослідну психологічну лабораторію при клініці душевних і нервових хвороб. Подібна лабораторія постала 1895 в Одесі за ініціативою М. Лянгє, проф. Одеського Ун-ту (1888–1921), який вважався одним з засновників експериментальної П. в Росії. Не відходячи від традиційного психофіз. дуалізму, Лянгє намагався поєднати його з рефлексологією. Заснування експериментальної лабораторії у Києві пов'язане з рос. філософом Г. Челпановим, проф. Київ. Ун-ту (1892–1907),

який вперше на Україні запровадив практичні й семінарійні заняття з студентами. З ідеалістичних позицій традиційного дуалізму він зібрав великий і цінний психологічний матеріал. З цих самих позицій вийшов також І. Сікорський (1845–1918), проф. психіатрії та нервових хвороб у Київ. Ун-ті, який перший у світовій науці застосував експеримент у вивченні дитячої П. Залишивши бл. 20 праць з цієї ділянки, крім бл. 50 з заг. П., Сікорський поклав підвалини під розвиткову П. З Київ. Ун-том пов'язаний також (1912–25) С. Аналин, що багато зробив для вивчення проблематики трудового виховання, аналізи зацікавленості та ролі естетики в педагогіці. Слідами Челпанова ішов його учень В. Зеньковський, що поєднував ідеалістичні погляди на природу психіки з даними досвідного її вивчення.

У Галичині П. була пов'язана до 1939 з польс. вченими, проф. Львівського Ун-ту, зокрема з К. Твардовським, який 1901 заснував першу польс. психологічну лабораторію. На укр. науку він мав посередній вплив через своїх учнів – українців, з яких найвідоміший С. Балеї (1885–1952), що в перший період своєї діяльності досліджував П. творчості Т. Шевченка і дав перший укр. підручник П. на Зах. Укр. Землях, проф. пед. П. тасмного укр. ун-ту у Львові (1921–25) і Варшавського Ун-ту (з 1928), автор праць з цієї ділянки і з розвиткової П.

В УРСР. У перше десятиліття під сов. владою П. розвивалася односторонньо, виключно як рефлексологія, наука, що намагається все психічне життя звести до рефлексів, тобто автоматичних відповідей на подразнення з виключенням застанови чи активної волі. Рефлексологія була відома й на Зах. як один з психологічних напрямів, але не в такій крайній формі. В СРСР, і зокрема на Україні, питання П. зв'язане з розкритикованим ідеалізмом, натомість рефлексологія, утотожнена з матеріалізмом, стала ортодоксальною наукою; П. послідовно зникає з шкіл, зникає й саме її визначення. Центром укр. рефлексології був Харків з Укр. Н.-Д. Ін-том Педагогіки (УНДІП); найвизначніший її представник – психіатр В. Протопопов, який щоправда визнавав ще сам «суб'єктивну стор. особистості», отже психіку, але П. уважав за зайву науку, бо психіка, як епіфеномен, не входила в детермінізм природничих процесів. Цього самого погляду тримався й другий харківський психіатр Є. Попов, а І. Соколянський (з 1926 дир. УНДІП) взагалі заперечував людську психіку та свідомість, подаючи з цих позицій рефлексологію одиниці. В. Залужний поширив

цю теорію на «рефлексологію колективів» на засаді — «все суспільне життя є рефлексом». Рефлексологія стала просто світоглядом.

Такий самий ін-т у Києві заснував психіатр А. Володимирський, що один з перших на Україні почав експериментальне вивчення психічних аномальностей дітей. У Київ. Ін-ті Нар. Освіти рефлексологію викладав К. Мокульський. Поступово рефлексологія поширилася і на педагогіку; Дерново-Ярмоленко намагався застосувати павловську теорію умовних рефлексів при вихованні дітей.

У Харкові виходив «Укр. Вісник рефлексології та експериментальної педагогіки» (1925–30).

Щойно у 1930-их рр. почалася реакція проти односторонньої механістичної концепції людини, як пасивного організму, поведінка якого зумовлена фізіологічними даними і середовищем; сама рефлексологія була визнана «вульгарною спробою біологізувати соц. явища». Не заперечуючи фізіологічної основи, сов. вчені приймають автономію психіки, як «прикметності високоорганізованої матерії», що підпадає власним закономірностям; зокрема підкреслюється свідомість одиниці, відповідальності за свої вчинки (у протилежність до попереднього вчення про зумовленість вчинків індивідуума середовищем). Концепція залишається матеріялістична з запереченням субстанційності незмінної душі, з підкресленням постійної еволюції свідомості, як продукту природи й історії. П. і далі залишається узалежнена від офіц. діалектичного матеріалізму і навіть від ужиткової доцільності, зумовленої потребами внутр. політики. Поворот від механістичної рефлексології до П. наступив від усвідомлення, що «будь-яка боротьба проти свідомості, намагання викинути її за межі науки стає на перешкоді соц. будівництву; зокрема, не дослідивши проблеми свідомості, не можна зрозуміти ні соц. змагання, ні ударництва». Поворот до П. був найґрунтовніше аргументований Г. Костюком (з 1945 дир. Н.-Д. Ін-ту Психології у Києві, гол. укр. секції Всесоюзного Т-ва Психологів, упорядник і основний автор першого укр. підручника П. для вузів), що з підстав матеріялістичного монізму тлумачив свідомість як одну з властивостей матерії на найвищих ступенях її розвитку. У цьому самому напрямі пішов і Д. Елькін (*1895; з 1930 завідувач катедри Одеського Ун-ту), який підкреслив індивідуальність свідомості, що належить конкретному суб'єктові.

Відгоді психологічні досліді розчленовуються на різні ділянки, чому спри-

яють різні дослідні ін-ти, які спершу концентрувалися у Харкові (реорганізований 1937 Психоневрологічний Н.-Д. Ін-т, психологічний відділ Н.-Д. Ін-ту Педагогіки Нар. Комісаріату Освіти УССР, Ін-т Праці, Н.-Д. Ін-т Дефектології), у яких однак гол. увага присвячується захворюнням чи вродженим дефектам, що мають безпосередній чи посередній вплив на психіку людини. Згодом більшого значення набирає Київ, де 1944 створюється перша самостійна катедра П.; 1945 постає Н.-Д. Ін-т Психології Мін-ва Освіти УССР, основним завданням якого є координація праці укр. дослідників. Ін-т має відділи: заг. П., дитячої П., П. навчання, П. виховання, П. політехн. навчання, П. проф. освіти і праці, спеціальної П.; видає «Наук. Записки», тематичні зб., наук.-популярну літературу. 1959 створено укр. Секцію Т-ва психологів при Акад. Пед. Наук РСФСР, тепер Акад. Пед. Наук СССР.

З поодиноких діянок П. найбільше розвинулися: дитяча й розвивкова П., над якою працювали серед ін.: Л. Балацька, Н. Вовчик-Блакитна, О. Запорожець, П. Зінченко (*1903; автор історії П. і праць над П. пам'яті), Т. Косма (1931–35 рр. у Харкові на кафедрі П.), Г. Костюк, О. Леонтьєв, Д. Ніколенко, П. Чамата (ред. підручника П. для пед. училищ, 1954); над філос. та фізіологічними основами П. працювала школа у Києві з Г. Костюком та О. Раєвським (з 1945 завідувач катедрою П., вивчав також, поряд з П. Пелехом, історію П., а поряд з М. Жінкіним П. мови); досить добре розвинулася П. праці (Є. Мілерян).

На Україні рано почали також цікавитися зоопсихологією (С. Вaley, М. Паргамін), яка пройшла процес розвитку: від антропоморфізації тварин через стадію механістичних теорій рефлексології, коли уважалося, що в психічності тварин та людей є тільки кількісні різниці, аж до новіших теорій (Н. Ладигіна-Котс, В. Протопопов, Г. Рогінський, А. Хільченко), які доводили, що психіка тварин зумовлена виключно біол. факторами, а людська свідомість — визначена ще й соц.

З цілком спеціалізованих дослідів треба назвати питання сприймання часу, зокрема впливу переживань на суб'єктивну деформацію відчування часу (Д. Елькін, Т. Козіна, В. Ярошук). Ю. Мошбиця працює над П. розв'язування матем. задач, Б. Баєва — техн. конструкцій.

За останній час укр. психологи перейшли до дослідження складніших питань, як формування світогляду й самосвідомості особовості (Чамата, 1956). О. Раєвський досліджує відношення закорі-

нення свідомості у заг.-людських пер-
вних і її залежність від конкретного сере-
довища, зокрема суспільної класи, серед
якої людина діє. Укр. психологи набли-
жаються нині до гуманістичної П., а П.
як науці приписується тепер в УРСР ва-
жливе теоретичне й практичне значення
в усіх галузях суспільного життя.

П. на еміграції зосереджується
спершу у Празі, де Я. Ярема, проф.
Укр. Вищого Пед. Ін-ту ім. Драгоманова
розвинув у 1923–30 рр. жваву діяльність,
досліджуючи проблеми психопатології в
школі й видавши підручник пед. П. О.
Іванов розробляв у чеському Психотехн.
Ін-ті Академії ім. Масарика психотехн.
проблематику, бувши одночасно до 1945
р. доц. Укр. Вільного Ун-ту, в якому,
однак, більше уваги присвячено П. щойно
у мюнхенський період діяльності
ун-ту. Катедрою заг. П. з 1946 керує
О. Кульчицький, що працює у дусі ці-
лісноструктурної П. та пед. характеро-
логії. Неврофізіолог М. Міщенко викла-
дав експериментальну П. (1946–49), з
1955 катедрою соц. П. керує В. Янів,
який вийшов від досліджування П. в'яз-
ня, пізніше віддався психологічній ін-
терпретації соц. явищ укр. народу.
Найбільше уваги мюнхенський осередок
приділяє вивченню психічних властив-
остей українців (етнопсихології), орга-
нізувавши серед ін. тематичні зустрічі з
чужинцями вченими (1953 – Мюнхен,
1954 – Лювен). У ділянці етнопсихоло-
гії співдіяли також педагог Г. Ващенко,
що дав також огляд рефлексології в
УРСР, філософ і історик укр. культури
І. Мірчук та філософ і літературозна-
вець Д. Чижевський. У ЗДА працює В.
Цимбалістий (* 1918), який вийшов від
експериментальної П., досліджуючи пи-
тання геометрично-оптичного обману.

Література: Чижевський Д. Нариси з
історії філософії на Україні. Прага 1931; Мір-
чук І. Світосгляд укр. народу. Наук. Зб. УВУ.
ІІ. Прага 1942; Кульчицький О. Риси
характерології укр. народу. ЕУ І, стор. 708–18.
Мюнхен—Нью-Йорк 1949; Нариси з історії ві-
тчизняної психології ХІІІ—ХІХ ст. К. 1952;
Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ
ст. ч. 1–2. К. 1955; Костюк Г. (ред.) Пси-
хологія. К. 1955; Костюк Г. Русско-украин-
ские связи в формировании передовой отече-
ственной психологической мысли. Известия
Академии Педагогических Наук РСФСР. Вы-
пуск 65. 1955; Kultschitzkyj A. Die Marx-
istisch-sowjetische Konzeption des Menschen im Lichte
der westlichen Psychologie. Мюнхен 1956; Ва-
щенко Н. Die materialistische Konzeption des
Sowjetmenschen. Proceedings of Historical-Philosophi-
cal Section, т. 2. Shevchenko Scientific Society. Нью-
Йорк 1957; Радянська психологічна наука за
40 рр. К. 1958; Чамата П. Психологічна нау-
ка в УРСР за 40 рр. Наук. Записки Київ.
Пед. Ін-ту, т. 28. К. 1958; Чамата П.,
Скрипченко О., Опришко К. Вібліо-
графічний довідник праць з психології за 40
рр. (1917–57). К. 1958; Раєвський О. Київ.
Ун-т і розвиток психологічної науки. Радян-
ська Школа, кн. 42. К. 1959; Психологическая
наука в СССР, т. 1–2. М. 1959–60; Нариси з

історії вітчизняної психології кін. ХІХ і поч.
ХХ ст. К. 1959; Янів В. Укр. духовність у по-
етичній візії Шевченка. ЗНТШ, т. 169. Париж—
Нью-Йорк—Мюнхен 1962; Соколов М.
Очерки истории психологических воззрений в
России в XI—XVIII вв. М. 1963; Нарис історії
філософії на Україні. АН УРСР. К. 1966;
Петровський А. История советской пси-
хологии. М. 1967; Развитие философии в УРСР.
К. 1968.

В. Янів

Псоло, див. Псоло.

Пестрак Ярослав (1878–1920), маляр ро-
дом з Городенщини (Галичина), вчився
у Краківській і Мюнхенській академіях
мистецтв, в яких засвоїв собі вільний
неакад. реалістичний стиль. Побутові
картини перев. з гуцульською темати-
кою («Лірник», «Бездомні», «Через клад-
ку», «Гуцуль», «Гуцулка з свічкою», «Ма-
ти з дитиною»), іст. («Козак з полоне-
ним яничаром», «Олекса Довбуш» та ін.),
портрети (Т. Шевченка). У 1910-их рр.
твори П. були популярні з кольорових
репродукцій на листівках. П. працював
також у графіці, ілюстрував ж.: «Ко-
мар», «Оса», «Нове Слово» і повісті І.
Франка «Захар Беркут» та М. Гоголя
«Тарас Бульба». П. помер у Харкові.

Пеструг, фореля (Salmo Pall.), прісно-
водний вид риб родини лососевих. На
Україні поширені 2 види. П. струмковий
(S. trutta morpha faris Pall.) у гірських
водоїмах Карпат, Криму та Кавказу;
довж. до 37,5 см, вага до 0,8 кг (іноді
до 2 кг); живиться безхребетними та
дрібною рибою. П. райдужний (S. irideus
Pall.), довж. до 90 см, вага до 1,6 кг.
Здавна акліматизований на Україні.
Обидва види П. — об'єкт розведення в
холодноводних ставкових госп-вах і
спортивного рибальства.

Псоло, Псоло, ліва притока Дніпра,
довж. — 692 км, сточище — 22 800 км².
Перепливає Сер. височину й Придні-
провську низовину. Долина П. здебіль-

Псоло

ша широка (10–15 км у пониззі). Пра-
вий берег звичайно високий і крутий,
лівий низький, супроводиться широкою
заплавиною; ширина річища у нижчій
течії до 60–80 м. Живлення перев. сні-
гове. Період замерзання з кін. листо-
пада до пол. березня. Гол. притоки, пра-

ві — Суджа, Грунь, Хорол; ліві — Пена, Грунь-Ташань, Голтва. Над П. розташовані м.: Обоянь, Суми, Гадяче.

Псьол Глафіра, по чоловікові Дунін-Борковська (1823–86), малярка родом з Полтавщини. В Яготині познайомилася з Т. Шевченком і намалювала його портрет, який не зберігся. Відомі її портрети чл. родини кн. Репніних, П. Дунін-Борковського та ін. Вони виконані на доброму акад. рівні й деякі з них давніше приписувалися Т. Шевченкові.

Псьол Олександра (1817–87), поетка родом з с. Псьолівки на Полтавщині, дочка поміщика. Виховувалася й жила в Яготині, в родині кн. М. Репніна, де познайомилася з Т. Шевченком, з яким листувалася під час його заслання. Шевченко цитував окремі її твори («Свячена вода»). З невеликого ліричного доробку П. дещо було опубліковане в альманасі «Хата» (1860) п. н. «Три сльози» («Заплакала Україна», «Ой, коли б я голос соловейка мала», «Віє вітер над Києвом»). У поезіях П. є виразно патріотичні мотиви (відгуки на розгром Кирило-Методіївського Братства). Одна з них («Не питай ти моїх пісень») помилково вважалася Шевченковою і була друкована в кількох вид. «Кобзаря».

Птахівництво, галузь тваринництва, розведення свійських птахів (курей, гусей, качок, індиків, цесарок тощо) для одержання м'яса, яєць, пуху, пір'я, послиду тощо. П. є найбільш скороспілою галуззю тваринництва, яка при порівнянні незначних затрат праці й кормів дає за короткий час високоякісні продукти.

П. було здавна широко розвинене на всіх укр. землях, особливо в Галичині, на Правобережжі й на Кубані; плекали курей, гусей, качок та індиків. Свійська птиця до колективізації давала добрі прибутки селянам, зокрема тому, що її легко було збувати, а тримати могло й найбільш бідніше госп-во. Перед першою світовою війною на Україні годували бл. 70 млн, по війні до 50 млн свійських птахів. Хоч годівля була екстенсивна, проте продукти П. — гол. яйця, а великою мірою і м'ясо та пір'я, були важливим продуктом вивозу, бо селяни їх мало споживали. Перед першою світовою війною з 9 укр. губ. щороку за кордон вивозили бл. 70 млн яєць, що становило майже пол. вивозу з усієї Рос. Імперії. З Галичини у 1929–30 рр. вивезено 30 000 т яєць.

Також після заведення колективізації плекання свійської птиці є гол. в руках особистих присадибних госп-в населення, яким належить в УССР (1971) 63% всієї свійської птиці і 62% продук-

Куряча ферма б. Симферополя в Криму

ції яєць. Щораз більше значення у розвитку П. мають великі колгоспні й радгоспні птахоферми, які спеціалізуються на вирощуванні певного виду птахів; у околицях великих м. і в пром. р-нах існують спеціалізовані птахорадгоспи і птахофабрики. Велику роль у розвитку П. відіграють інкубаторно-птахівничі станції. Але постійна нестача кормів гальмує розвиток П. Потреби населення у продуктах П. ще далеко не задоволені.

Чисельність всієї свійської птиці в УССР за різні роки і по різних категоріях госп-в видно з табл. (у тис.: голів):

	1961	1966	1971
Всі категорії госп-в	129 630	120 495	155 203
Колгоспи, радгоспи та ін. держ. госп-ва	30 184	30 638	56 903
у тому ч.:			
колгоспи	22 528	18 316	30 566
радгоспи	5 883	11 156	24 803
Особисті підсобні госп-ва	99 446	89 857	98 300

Наведені числа вказують, що в розвитку П. щораз більшу роль відіграють радгоспи (звич. птахорадгоспи і птахофабрики).

Докладніше ч. поодиноких видів свійських птахів точно не відоме. Правдоподібно бл. 90% припадає на курей, плекання гусей і качок зменшується. Чисельність птиці у колгоспах, радгоспах та ін. держ. госп-вах така (у тис. голів):

	1961	1966	1971
Кури	21 359	28 408	52 276
у т. ч. кури-несучки	16 257	19 027	30 256
Гуси	1 563	394	237
Качки	3 901	1 351	3 856
Індики	159	485	237

Виробництво яєць (у млн штук) мінялося так:

	1940	1950	1960	1965	1970
Всі категорії госп-в	3 273	3 490	7 187	6 941	9 202
у тому ч.:					
Колгоспи, радгоспи					
і ін. держ. госп-ва	225	369	1 065	1 682	3 506
Особисті підсобні госп-ва	3 048	3 121	6 122	5 259	5 696

На 100 га зернової площі в УССР в 1970 було вироблено 59 200 штук яєць (1940 — 15 300, 1964 — 37 600).

Виробництво пташиного м'яса у різні рр. таке (у тис. т): 1950 — 75, 1960 — 255, 1965 — 196, 1970 — 312 або 20,0 центнерів на 100 га зернової площі і 10,9% виробництва м'яса по всіх родах тварин.

Поголів'я свійської птиці в УССР становило 1971 — 24% всесоюзного, виробництво яєць — 23%.

Н.-д. прадо в ділянці П. координує на Україні Укр. Н.-Д. Ін-т Птахівництва, наук. установа в системі Мін-ва Сіль. Госп-ва УССР, що міститься в с. Бірках Держкапівського р-ну Харківської обл. (заснований 1959 на базі Укр. дослідної станції П.).

Див. також: Гуска свійська, Індик, Качка домашня, Курівництво.

Література: Птахівництво. К. 1967; Божко П. Птахівництво республіки. К. 1970. Р. М.

Птиця Іван (1895–1931), співак-бас і актор у трупі Д. Гайдамаки, з 1915 співр. Союзу Визволення України, організатор і режисер таборових театрів — у таборі полонених у Фрайштаті й у Чехо-Словаччині.

Птуха Михайло (7. 11. 1884 — 3. 10. 1961), визначний демограф і статистик. Нар. у м. Острії (Чернігівщина), д. чл. АН УРСР, чл.-кор. АН СРСР. Закінчив юридичний фак. Петербурзького Ун-ту в 1910, поглибив студії у Берліні й 1914–15 — у Лондоні; 1913 приват-доц. Петербурзького Ун-ту, з 1916 — проф. його відділу у Пермі. 1918 повернувся на Україну, де 1919–38 очолював Ін-т Демографії (з 1934 — Ін-т демографії і санітарної статистики) АН УРСР, одночасно проф. Ін-ту Нар. Госп-ва та ін. вищих шкіл у Києві; кількакратно заарештований (1934, разом з розгромом укр. статистики і після розстрілу його брата В. Птухи, видатного партійця, та ліквідації в 1937–38 Ін-ту Демогра-

М. Птуха

фії як («шкідницького»), 1940–50 очолював відділ статистики Ін-ту Економіки АН УРСР; у 1945–50 гол. її Відділу суспільних наук і чл. Президії. П. автор понад 80 наук. праць з демографії, заг. теорії статистики, історії статистики. Найбільше уваги П. присвятив дослідям з демографії, які він сам і з колективом Ін-ту Демографії; він же був і ред. праць ін-ту (10 тт.). Питання заг. і демографічної статистики з'ясовані у праці «Очерки по теории статистики населения и моральной» (П. 1916). У працях з ділянки теоретичної та прикладної демографії («Таблиці смертності для України 1896–1897» у «Записках Соц.-Екон. Відділу ВУАН», т. I. К. 1923; «Смертность народностей Европейской России в конце XIX века», К. 1927; «Смертность у Росії і на Україні», К. 1928 тощо) П. обґрунтував ряд нових положень у демографії, що мають заг. значення; він розробив схему вивчення демографічних процесів та запропонував методику заповнення цієї схеми на практиці. У світову науку увійшли висновки П. з досліджень плідності, шлюбності і зокрема смертності (смертність немовлят, сумарні таблиці смертності). Важливе значення мають його екстраполяції потенційного населення УССР від 1929 по 1937 й 1960, зокрема для вивчення наслідків голоду 1932–33 і війни 1941–45. Ця праця вийшла тільки у скороченні франц. мовою: «La population de l'Ukraine jusqu'en 1960» (Bulletin de L'Institut International de Statistique, т. XXV, 3 вид. Paris 1931). Після ліквідації Ін-ту Демографії П. найбільше уваги присвятив історії статистики Росії й світу.

Поряд з наук. діяльністю П. брав участь у практичній роботі органів Центр. Статистичного Управління УССР і СРСР, органів планування та охорони здоров'я; він також керував підготовкою демографічної гіпотези для УССР на час другої п'ятирічки (1933–37), брав участь у підготові всесоюзного перепису населення 1959 тощо. П. був чл. Міжнар. Статистичного Ін-ту і брав участь у ряді міжнар. конференцій.

Р. М. Пугач звичайний (Bubo bubo L.), птах з родини совуватих, довж. 42–73 см, вага до 3 кг. Поширений у старих лісах півн. України і Лісостепу, у Степу в ярах і над Сівашем; живиться дрібними ссавцями і птахами. Рідкісний і тому взятий під охорону.

Р. М. Пугач звичайний (Bubo bubo L.), птах з родини совуватих, довж. 42–73 см, вага до 3 кг. Поширений у старих лісах півн. України і Лісостепу, у Степу в ярах і над Сівашем; живиться дрібними ссавцями і птахами. Рідкісний і тому взятий під охорону.

Р. М. Пугач звичайний (Bubo bubo L.), птах з родини совуватих, довж. 42–73 см, вага до 3 кг. Поширений у старих лісах півн. України і Лісостепу, у Степу в ярах і над Сівашем; живиться дрібними ссавцями і птахами. Рідкісний і тому взятий під охорону.

Р. М. Пугач звичайний (Bubo bubo L.), птах з родини совуватих, довж. 42–73 см, вага до 3 кг. Поширений у старих лісах півн. України і Лісостепу, у Степу в ярах і над Сівашем; живиться дрібними ссавцями і птахами. Рідкісний і тому взятий під охорону.

«Пу-Гу», універсальний ілюстрований тижневик виходив в Авґсбургу 1947–49 і 1954 (як місячник); видавець і ред. В. Чарнецький.

Пуд, одиниця ваги або маси, яка уживалася на Україні з княжих часів і перетривала на Центр. і Сх. Землях до введення метричної системи мір (1918). П. застосовується в СРСР і нині для визначення врожайності або при заготівлі с.-г. продуктів. П. має 40 фунтів = 16, 3805 кг.

Пуза Євген (1880–1922), закарп.-укр. політ. і військ. діяч, організатор і заступник гол. Руської Ради в Хусті, делегат до Укр. Нац. Ради у Станиславові; 1919–20 майор УГА, референт літунства при Начальній Команді УГА. У 1920–22 – чл. Директорії Підкарп. Руси, секретар губернатора Ю. Жатковича, засновник Соц.-Дем. Партії на Закарпатті і ред. газ. «Народ», пізніше «Вперед».

Пузанок, див. *Оселедцеві*.

Пузанов Іван (* 1885), зоолог і зоогеограф родом з Курська; на Україні працював у 1917–33 рр. у Криму, з 1947 – проф. Одеського Ун-ту. Праці присвячені вивченню осавців, птахів, риб та моллюсків, зоогеографії та охороні природи.

Пузина Атанасій, світське ім'я Олександр († 1650), церк. діяч, спершу уніят, потім правос. єп. луцький і острозький. Автор опису єпархіяльного собору в Луцькому (у «Дидаскалії» Сильвестра Косова, 1638); прихильник унійних прагнень у 1630-их рр.

Пузина Костянтин (1790–1850), поет родом з Полтавщини. Учився в Полтавській духовній семінарії, потім закінчив Петербурзьку Духовну Академію (1814) і був учителем духовної семінарії у Володгі. У 1822 постригся в ченці (під ім'ям Філадельфа). Помер у Видубецькому монастирі у Києві. Писав укр. і рос. мовами, але вважав, що українці не повинні зрікатися рідної мови, навіть як вони живуть у далекому Петербурзі. Більшість творів П. написав у петербурзький період життя. Це в дусі того часу вірші-поздоровлення з іменинами, відгуки на смерть тощо. Бурлескні за стилем вірші П. мають виразно дем. спрямування, особливо прикметний з цього погляду гол. його твір «Ода – малоросійський крест'янин», у якому автор стає на оборону селянина проти панської сваволі. Біографія і література про П. у кн. Г. Нудьги «Бурлеск і трагедія в укр. поезії першої пол. XIX ст.» (К. 1959).

Пузиревський Нестор (1861–1934), рос. гідротехнік, проф. Петербурзького Ін-ту Інж. Шляхів; досліджував ріки Сх. Європи, серед ін. Дністер і Дінець. «Дне-

стр. его описание и предположения об улучшении» (1902), «Изыскания р. Северного Донца 1904–1908 гг...» (1910) та ін.

Пузирков Віктор (* 1918), маляр-мариніст родом з Катеринослава. Закінчив Київ. Художній Ін-т (1946; учень О. Шовкуненка), з 1948 – його викладач, з 1957 – проф. Твори П.: «Чорноморці», «Прибій», «Тиша», «Після шторму», «Біля крим. берегів», «Відважні», «У рідному краї» та ін. П. представник соц-реалізму.

Пузицький Антін († 1945), ген.-хорунжий Армії УНР, полк. рос. царської армії, за гетьмана командир 1 полку Сірої Дивізії, на весні 1919 командир Сірої Дивізії, командир коростенського відтинку на больш. фронті.

Пул (денар), мідяна монета, карбована спеціально для Галичини в 14–15 вв. (одночасно з «квартниками») Казіміром ІІ, Людовіком Угорським і його намісником Володиславом Опіліським та Володиславом Ягайлом. Карбування цієї невластивої для Польщі того часу монети вважають за ознаку автономного становища Галичини у складі Поль. королівства.

Пуласький (Pułaski) Казімір (1846–1926), поль. историк: у працях П. «Szkice i poszukiwania historyczne» (5 тт., 1887–1909) і «Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy» (1911) є чимало матеріалів до ранньої коз. доби.

Пулеметське озеро (П–4), оз. карстового походження на півд.-зах. Поліссі між Бугом і гор. Прип'яттю; висота – 162 м, площа – 16,3 км², глибина до 19 м.

Пулой Іван (2. 2. 1845 – 31. 1. 1918), визначний фізик і електротехнік, винахідник і гром. діяч; нар. в Грималові (Галичина), у священичій родині. Закінчив теологічний (1869) і філос. (1872) фак. Віденського Ун-ту, 1874–75 викладач фізики й математики в австр. Військ. Академії для мореплавства у Рієці; згодом удосконалював знання в Страсбурзькому Ун-ті, де здобув ступінь д-ра філософії (1876). Асистент, а пізніше доц. експериментальної фізики Віденського Ун-ту (1877–83), у 1884–1916 – проф. Празького (нім.) Політехн. Ін-ту (1888–89 – його ректор). Під час першої світової війни очолював разом з І. Горбачевським Комітет допомоги утікачам у Празі. Помер і похований у Празі. До-

І. Пулой

слідження П. стосуються електричних розрядів у газах, молекулярної фізики та електротехніки змінних струмів; він відомий з дослідів над особливостями катодових променів та променів, які пізніше дістали назву рентгенівських. Винахідник багатьох фіз. і електротехн. приладів, серед них: точного апарату для визначення мех. еквіваленту тепла (нагороджений на все-світній виставці у Парижі 1878), фосфоресценційної лампи (попередниці рентгенівської — 1882), електричного теле-термометра та запо-біжників (1890), способу карбонізування вуглевих волокон до жарових електричних ламп (патент) тощо.

Фосфоресценційні лампи І. Пулюя — предтечі ламп Рентгена (з техн. музею у Відні)

П. автор бл. 50 наук. та наук.-популярних праць укр., нім. та англ. мовами. П. був знавцем стародавніх мов; у співпраці з П. Кулішем та І. Нечусм-Левицьким переклав з давньогрец. мови Псалтир та з грец. Євангеліє (1871, 1880, 1887), які увійшли в укр. Біблію у з-ві Британського Біблійного Т-ва (1903); він також перший видрукував нар. мовою молитовник у Відні (1871). Див. ще монографію Ю. Гривняка «Проф. д-р Іван Пулюй — винахідник проміння „х“». Лондон 1971.

П. автор бл. 50 наук. та наук.-популярних праць укр., нім. та англ. мовами. П. був знавцем стародавніх мов; у співпраці з П. Кулішем та І. Нечусм-Левицьким переклав з давньогрец. мови Псалтир та з грец. Євангеліє (1871, 1880, 1887), які увійшли в укр. Біблію у з-ві Британського Біблійного Т-ва (1903); він також перший видрукував нар. мовою молитовник у Відні (1871). Див. ще монографію Ю. Гривняка «Проф. д-р Іван Пулюй — винахідник проміння „х“». Лондон 1971.

Пунктуація, нормована правописом система правил про вживання розділових знаків для розчленування тексту відповідно до його значчєвологічних, синтаксичних та інтонаційних особливостей. У давніх рукописах уживалися на грец. лад: кома, крапка, чотири- й три-крапка, хрестик, рідше крапка-кома. Нинішня система розділових знаків (крапка, кома, знаки оклику й запитання, двокрапка, середник, розділка, риска, дужки, лапки, абзац, підкреслення курсивом, а спершу й скісна риска) склалася у нас з поширенням друку в 16–17 вв. під зах. впливом. Різні засади вживання розділових знаків для членування тексту синтаксичного (комою виділювати звертання, відокремлені звороти, вставні слова, підрядні речення, одне головне від іншого), логічного (лапками виділювати цитати й іронічно вжиті слова, дужками вставний коментар до тексту, а абзацами логічно завершені частини тексту) та інтонаційного (павзи позначувати коротші — комою, а довші — крапкою, рисою, при не-

докінченій думці — трьома крапками; питальну інтонацію позначувати знаком запити, а емфатичну — після вигуків і звертань — знаком оклику) перехреснюються і ті самі знаки вживаються в різних функціях. Окремі знаки уживаються ще й у ідеографічно-цінвальній функції (крапка — на вираз скорочення слова; знак запити в дужках після цитати як вираз сумніву чи здивування; знак оклику в дужках там таки як вираз здивування, обурення, іронії чи підкреслення, що цитоване не є опискою). До синтаксично-логічного членування тексту належить і писання слів окремо, разом чи з розділкою. Найдавніші рукописи писали текст без поділу на слова (початковий і кінцевий склад слова могли інколи позначуватися значком акуту чи гравісу, а у випадках назвучного голосного ще й значками придишу), а в 15–17 вв. друковано ще прийменники разом з ім'ям.

Література: ЕУ 1, стор. 366; Грунський М., Мироненко М. Розділові знаки. Х.—К. 1929; Коровицький І. Розділові знаки в укр. мові. Рідна мова. ч. 2—3. В. 1934; Булаховський Л. Укр. пунктуація. Розділові знаки. К.—Л. 1947.

О. Горбач
Пуризм, нормативний напрям у літ. мовній політиці, скерований на усунення з мови неорганічних іншомовних елементів (див. *етранжизми*), гол. в лексиці, словотворі й синтаксисі, і заміну їх неологізмами чи народномовними конструкціями. П. притаманний суспільствам, що змагаються з чужими культ.-мовними нашаруваннями в добу нац. відродження і пошуків нац. самобутності. Надмірний П. збіднює стилістичне багатство мови й утворює зайві лексичні дублети, поглиблюючи різницю поміж розмовною й літ. мовою. Від навали *полонізмів* укр. літ. мова 17–18 вв. вдавалася до *церковно-слов'янізмів*, а в 19–20 вв. до (зокрема термінологічних) неологізмів і кальок з нім. й чес. (чи й польс.) мов у Галичині, подібно як і від *русизмів* у 1920-их рр. в УССР. П. почасти пропагував ж. «Рідна мова» (ред. І. Огієнко), а також «Кутки мови» по газ. і журн., у Канаді ж. «Слово на сторожі» (з 1964 р. у Вінніпегу за ред. Я. Рудницького). Більш. мовна політика від 1930-их рр. засуджує новітній укр. П. в УССР як «укр. буржуазний націоналізм у мові»; його прихильників (Є. Тимченко, О. Курило, С. Смеречинський, М. Сулима, А. Кримський та ін.) репресовано. Деяке відродження дуже поміркованого П. (під назвою «культури мови») спостерігається в ж. «Укр. мова в школі» та в зб. «Про культуру мови» (К. 1964), «Питання мовної культури» (від 1967 щорічно).

О. Г. Пурієвич Костянтин (1866—1916), ботанік-фізіолог родом з Житомира, доц.

(з 1893) і проф. (з 1900) Київ. Ун-ту. Досліджував перетворення в рослинах органічних кислот, явищ зв'язаних з проростанням насіння, коефіцієнтів скористування сонячної енергії при фотосинтезі.

Пустирник, собача кропива (*Leonurus* L.), рід багаторічних зіллястих рослин з родини губоцвітих з пальчасто-лопатевими або розсіченими листками; на Україні три види. Найпоширеніший П. п'ятилопатовий (*L. quinquelobatus* Gilib. = *L. villosus* Desf.), росте на забур'янених місцях, б. жител, по всій Україні звичайно к. міст; містить глюкозид леонурун, алькалоїд леонурукардин, сапоніни, чинбарні речовини, етерову олію. У медицині застосовують квітучі верхівки стебел разом з листками й квітками як засіб на серце при ранніх стадіях гіпертонії, на заспокоєння нервової системи; діє подібно до овер'яну, але міцніше.

Пустовийт Гаврило (1900—47), графік-монументаліст родом з Черкащини. Закінчив Київ. Художній Ін-т, працював у ділянці книжкової і станкової графіки, перев. в техніці літографії й рисунку. Оформив серед ін. вид. Е. М. Ремарка «На зах. фронті все спокійно», Дж. Лондона «Залізна п'ята» (1928), «Укр. нар. колицкові пісні» (1935), І. Гончарова «Обломов» (1935), І. Франка «Вибрані твори» (1936; 4 тт.) і «Захар Беркут» (1946), Т. Шевченка («Катерина»), М. Коцюбинського та ін.; серії автолітографій: «Красвиди Кавказу» (1935), «Радянська Молдавія» (1937—38), «Гуцульщина» (1941) та ін.; портрети (О. Довженка, Ю. Яновського, П. Панча й ін.). П. один з кращих укр. рисівників, майстерно використовував ефекти світлотіні, особливо в пейзажних рисунках.

Пустомити (IV—4), с. м. т. на Опіллі, р. ц. Львівської обл.; 4500 меш. (1966). Зав.: залізобетонних конструкцій і холодного асфальту, харч. пром-сть, сирчані джерела (П. були курортом у 1880—1914).

Путівль (II—14), стародавнє м. на Посем'ї, положене над р. Сеймом, тепер р. ц. Сумської обл.; 15 000 меш. (1970). П. згадується вперше у Іпатському літописі під 1146, але сліди його заселення сягають 9—10 вв. У другій пол. 12 в. і на поч. 13 в. був центром удільного князівства у володінні однієї з ліній чернігівських кн. Положений на перехресті шляхів, П. відіграв велику роль і був однією з фортець, що захищали Київ. Русь перед нападами половців; оспіваний у «Слові о полку Ігореві»; 1186 безуспішно обложений половцями. З пол. 14 в. входив до складу В. Лит. князівства, з 1500 — Моск. царства. З 1926

у складі УССР. Віддаленість від залізниці (24 км) не сприяє його розвитку (1897 — 10 000 меш.); невелика харч. пром-сть, красназавчий музей.

У П. збереглися пам'ятки кам'яної архітектури 17—18 вв.: ансамбль Молчанського монастиря з храмом Роже-

Молчанський монастир у Путівлі, положений на правому високому березі Сейму

ства Богородиці (бл. 1630—36), з добудованим т. зв. теплим храмом (1666—69), Спаською церквою (1666—67), двома двоповерховими корпусами келій (19 в.) і дзвіницею з бароковим верхом (у всіх цих спорудах у деталях помітний вплив моск. архітектури); Спасо-Преображенський собор (1617—?) з каплицею (сер. 17 в.), твір рос. архітектури (укр. елементи помітні тільки у різьбі іконостасу) і надбрамна церква з дзвіницею (1693—97). Вплив традицій укр. дерев'яного будівництва позначений у двоповерховій тридільній, одноверхній церкві Миколи Козацького (1735—37) з дзвіницею над притвором (1770—і рр.) і у Воскресенській церкві (1758) типу трапезної в центрі м. З ін. пам'яток 17—18 вв.: цінна скульптура «Христа в темниці», ікони місц. майстрів, гаптоване золотом і сріблом на білому атласі зображення Богоматері і празників та плащаниця (1666), мист. оправи євангелій, а також дзвін «Самодзвон».

Під час розкопів городища у 1950—60-их рр. відкрито рештки фундаментів, мабуть, Вознесенської церкви з кін. 12 — поч. 13 в. і рештки валів з 12 в.

Путилів, Сторонець Путилів, Путила (VI — 6), с. м. т. над р. Путилівкою, на бук. Гуцульщині, р. ц. Чернівецької обл.; 2 900 меш. (1965). Лісокомбінат, філіял Чернівецького держ. літ. музею Ю. Федьковича (уродження П.).

Церква Миколи Козацького (1735—37)

Путілін Микола (* 1910), фізіолог родом з Курщини, проф. Харківського Мед. Ін-ту, з 1960 р. керівник кафедри нормальної фізіології Київ. Мед. Ін-ту. П. працює над проблемами фізіології травлення, енергетики органів і тканин тощо; має 85 наук. праць.

Путні бояри, категорія нижчих бояр у В. Князівстві Лит.; військ. службові люди, які в соц. ієрархії 15–16 вв. стояли між держ. селянами і дрібною шляхтою. В кін. 16 в. П. б. зникають, переходячи або до шляхти, або зливаються з основною масою селянства. На Україні деякі П. б. увійшли до складу республ. козаків. Близько до П. б. групою були **Панцирні бояри**. Подекуди на Правобережній Україні П. б. зустрічались ще й у 18 в.

Путнянське євангеліє, староукр. апракосне євангеліє з другої пол. 13 в., писане уставом на пергамені (збереглося 146 листків), тепер у бібліотеці монастиря в Путній б. Радовець (півд. Буковина), списане з македонсько-словацького оригіналу з лексикою, близькою до Ассеманового євангелія, десь у півн. Галичині чи на півд.-зах. Волині двома писарями (1–48 листки; 49–146), що внесли низку укр. фонетичних рис (оу водѣ, боудѣте, дѣвциѣ; «нове ѣ», и; змішування ѣ з е, ѣ з о й ѣ з и); споріднене з Гал. євангелієм 1266–1301 рр. Текст видав і досліджував мову О. Калужняцький («Evangelium Putnanum», Відень-Тешін 1888).

«Путь Просвещения», наук.-пед. ж., див. «Шлях Освіти».

Пухальський Володимир (1848–1933), піаніст, композитор і видатний педагог, родом з Менська, закінчив Петербурзьку Консерваторію (1874). З 1876 у Києві: дир. і викладач Муз. училища, з 1913 проф. консерваторії, з 1925 – Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка. Опера «Валерія» (1923), «Укр. фантазія» і симфонія для оркестри, твори для фортепіано та ін. З школи П. вийшов ряд визначних піаністів на чолі з В. Горовіцем.

В. Пухальський

Пухальський Олександр (1900–43), співак-бас, соліст митрополичого хору в Варшаві; з 1940 – в Укр. Нац. Хорі під керівництвом В. Божика.

Пухівки (Eriophorum L.), рід багаторічних зіллястих рослин з родини осокуватих; ростуть у тундрах, на торфових болотах, заболочених луках, лісах. На Україні – чотири види.

Пухляк, гаїчка (Parus L.), птах з ряду горобиних, родини синицевих; довж. 60–68 мм. На Україні поширені: П. чорноголовий (P. atricapillus L.) і П. лугівка (P. palustris L.), гол. по лісах. Живляться комахами й дрібними безхребетними.

Пухов Юрій (* 1916), вчений у галузі обчислювальної техніки, родом з Сибіру, д. чл. АН УРСР (з 1967). У 1944–50 рр. викладав у Львівському Політехн. Ін-ті, з 1959 працює в обчислювальному центрі (тепер Ін-т Кіберетики) АН УРСР. Основні праці присвячені теорії електричних кіл та електронних аналогових математичних машин. Бл. 200 наук. праць і винаходів.

Ю. Пухов

Пучківська Надія (* 1908), лікар-офтальмолог родом з Смоленську, дочка Олександра П., чл.-кор. Академії Мед. Наук СРСР (з 1961). З 1946 працює в Укр. н.-д. експериментальному ін-ті очних хвороб та тканинної терапії ім. акад. Філатова в Одесі (з 1956 – його дир.). П. – учениця В. Філатова, фахівець з пересадження рогівки та лікування опіків очей; запропонувала низку нових оперативних метод лікування очей, працює також у галузі тканинної терапії; з 1956 ред. «Офтальмологического Журнала».

Пучківський Олександр (1881–1942), оториноларинголог родом з Чигирини. Після закінчення Військ. Мед. Академії у Петербурзі – військ. лікар, у 1920–22 рр. проф. Одеського Ун-ту, з 1922 Київ. Мед. Ін-ту; репресований у зв'язку з процесом СВУ. П. склав перший укр. підручник з оториноларингології, написав низку праць про туберкульоз горлянки, риносклерому, з іст. оториноларингології, запропонував ряд метод оперативного втручання при захворюваннях верхніх дихальних шляхів; працював над укр. мед. термінологією.

Пушкар Володимир (* 1907), гром. і екон. діяч родом з Перемищини. 1941–44 рр. заступник фінансового керівника УЦК, з 1947 у ЗДА. Співзасновник Т-ва Об'єднання Українців у Америці «Самопоміч», пізніше Укр. Кредитової Кооперації «Самопоміч» і Централі Укр. Кооперації ТУК. Секретар, згодом заступник гол. Союзу Українців Католиків «Провидіння» і УККА; чл. проводу, з 1968 – гол. Світового Т-ва за патріархальний устрій Укр. Кат. Церкви.

Пушкар Мартин († 1658), полк. полтавський (з 1648). По смерті Хмельницького і виборі гетьманом І. Виговського

П. створив проти нього, разом з запор. кошовим Я. Барабашем, сильну опозицію проти «прополь» орієнтації гетьмана. П. підбурював проти Виговського коз. чернь і селянство, які були невдоволені «простаршинською» політикою гетьмана, і діяв у тісному зв'язку з моск. урядом, який намагався ще більше поглибити суспільні суперечності серед населення України та використати внутр. розбиття коз. старшини для посилення своїх впливів на Україні. Вже в кін. 1657 на півд. Лівобережжі вибухло повстання сел. мас — т. зв. дейнеків (від дейник — дрючок). Виговський спершу хотів порозумітися з П., але коли це не вдалося, мусів придушити повстання П. силою. 1. 6. 1658 під Полтавою військом Виговського розгромило повстанців П., що був забитий у тому бою.

Пушкар Микола (*1894), мовознавець, доц. Львівського Ун-ту, дослідник новіших фонетичних змін в укр. мові («Наймолодша паліаталізація шелестівок в укр. мові», В. 1932) і чес. мови.

Пушкар Стефанія (*1901), уроджена Чижович, гром. діячка в Галичині й у ЗДА, за фахом пром. інж. і психотехнік. Співзасновник Психотехн. Порадні і дир. кооперативи «Укр. Нар. Мистецтво» (1929–39 і 1941–44) у Львові, співініціатор ж. «Нова Хата»; організатор укр. павільйону на Світовій виставці у Чикаго (1932–33). З 1948 у ЗДА, де є чл. управи і (1966–71) гол. Союзу Українок Америки (СУА), одночасно заступниця гол. Світової Федерації Укр. Жіночих Орг-цій (СФУЖО), Укр. Конгресового Комітету і ЗУАДК; дир. мист. кооперативи «Базар» у Філадельфії.

Пушкарі, с. Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., де М. Рудинський (1932–33) і П. Борисковський (1937–39)

Реконструкція палеолітичного житла в Пушкарях І на Чернігівщині (за В. Запорізькою)

досліджували групу пізньопалеолітичних (мадленських) стоянок з тридільними півземлянками та крем'яним і кістним приладдям у них. Б. П. у культ. шарі знайдено багато кісток різних диких тварин, що вказує на мисливський спосіб життя жителів (М. Рудинський «Пушкарівський палеолітичний постій і

його місце в укр. палеоліті», 1947; П. Борисковський «Палеолітична стоянка Пушкарі І», 1947).

Пушкін Олександр (1799—1837), найвизначніший класик рос. літератури; поет, драматург і прозаїк.

П. був у близьких стосунках з українцями М. Маркевичем, М. Максимовичем, Д. Бантиш-Каменським, Орестом Сомовим, допомагав М. Гоголеві увійти в рос. літературу. Він цікавився укр. фольклором, мав у себе «Опыт собрания древних малороссийских песней» М. Цертелєва (1819), «Малороссийские песни» М. Максимовича (1827) та його ж таки «Малороссийские народные песни» (1834), «Запорожскую старину» І. Срезневського (1833), однак укр. нар. образність не знайшла майже ніякого відбитку в його творчості.

Перебування на Україні під час заслання в 1820–24 рр. (Катеринослав, Одеса, відвідування Києва, Кам'янки к. Білої Церкви), ніяк не зблизило П. з укр. нац. життям.

П. пробував вплинути на К. Рилєєва, щоб останній переробив свою поему «Войнаровский» в рос. націоналістичному дусі, в цьому ж напрямку писав П. свої нотатки «Історія Петра», де тенденційно насвітлено швед.-моск.-укр. війну 1708–09.

Поему «Полтава», високо оцінену Миколою І, П. написав в напрямку здійснення плянів, навіяних йому царем, а також для демонстрації своєї відданості офіц. ідеології у зв'язку з слідством проти нього. Завданням «Полтави» було довести «іст. закономірність» знищення укр. державності та створення Рос. Імперії, в одичному пляні оспівано велич Петра І, в мелодраматичному — заплано-вано постать Мазепи, виставлено його як носія валеродизму. Мазепа у нього «підступний», «лютий», «хитрий», «холодний», «згубник», «лукавий», «змій», у нього «чорні помисли», він носить у грудях «кипучу отруту».

П. Куліш підкреслював значення П. для укр. літератури. П. впливав на нього як вишуканість свого поетичного слова, так і великодерж. рос. ідеологією. Шевченко своєю поемою «Сон» («У всякого своя доля») пристрасно заперечив пушкінську апотеозу Петербургу в поемі «Мідяний вершник».

П. перекладано на укр. мову, почавши з 1829 р. (Л. Боровиковський). Найкращі дорев. переклади належать Л. Боровиковському, М. Старицькому, І. Франкові, М. Вороному. З порев. перекладачів треба відзначити П. Филиповича, М. Зерова, М. Рильського, М. Бажана, М. Терещенка, Н. Забілу.

Ю. Бойко

Пушняк, злинка (*Erigeron L.*), рід одно- і багаторічних зіллястих рослин з родини кошичкоцвітих; на Україні — шість видів. Найпоширеніші два: П., злинка канадська (*E. canadensis L.*), бур'ян на відкритих піщаних ґрунтах, на полях, городах по всій Україні; квітуче свіже зілля має 0,33–0,66% етерової олії з приємним запахом, яка містить до 83% лімонену і, крім того, терпенеол і альдегіди. З рослини видобувають лімонен; гомеопатія вживає зілля при різних кровотечах. Злинка гостра, злинка їдка (*E. asper L.*), бур'ян по степах, схилах, на луках по всій Україні; раніш використовували при хворобах грудей. Відіграла велику роль у чарівництві та знахарстві.

Пуца-Водиця, кліматичний курорт в півн.-зах. частині Києва, розташований

Фрагмент краєвиду в Пуці-Водиці

у соснових лісах. Показання: активні форми туберкульозу легень, захворювання і наслідки травматичних уражень периферичного відділу нервової системи тощо. Сезон — цілий рік.

Пфейффер Юрій (1872—1946), математик родом з Чернігівщини, д. чл. АН УРСР (з 1920); у 1899–1909 працював у Київ. Політехн. Ін-ті, у 1900–46 — у Київ. Ун-ті (з 1909 — проф.); у 1920–46 в АН УРСР (1941–44 дир. Ін-ту Математики і Фізики). Основні праці стосуються теорії диференціальних рів-

нянь з частинними похідними. Створив заг. спосіб формального інтегрування нелінійних рівнянь та позних систем нелінійних рівнянь з частинними похідними першого порядку.

Пфістер Ян (1573–1648), визначний скульптор нім, школи родом з Вроцлава. З 1600-их рр. жив у Львові, пізніше у Бережанах. У Львові брав участь у різьбарській декорації каплиці Воїнів (1609–11) і виконав епітафію Ю. і Я. Воїнів. Його роботи надгробки: архієп. Замойського у латинській катедрі (1610), Я. Свошевського в костелі Домініканів (бл. 1614) у Львові, Острозьких у Тарнові (1620), А. Снявського (1627) і братів Снявських (після 1636–41) у замковій каплиці в Бережанах.

«Пчела» (власне Бъчела), грец. флорилегій, зб. цитат з христ. та античної літератури, складена Максимом Исповідником (7 в.), укр. переклад появився на межі 12–13 вв. Багате джерело античних афоризмів та анекдот, що почасти увійшли в укр. фолклор. Пізніше «П.» була перероблена з значними скороченнями античного матеріалу. Найстаріший рукопис (15 в.) видає М. Смірнов (1894), деякі пізніші укр. списки — С. Щеглової (1914). Мотиви «П.» використовував у своїй творчості І. Франко.

«Пчілка», в-во, див. Кукуруза Павло.

Пчілка Олена (псевд. Ольги Косач; 1849–1930), письмен., громад. діячка і етнограф, родом з Гадячого на Полтавщині; мати Лесі Українки, сестра М. Драгоманова. Закінчила Київ. «Зразковий пансіон шляхетних дівоч.» (1866). Після одруження з П. Косачем (1868) виїхала на Волинь, де записувала пісні, обряди, нар. звичаї, збирала зразки нар. вишивок. Тоді ж опублікувала дослідницьку працю «Укр. орнамент» (1876), зб. перекладів з М. Гоголя (1881) і з О. Пушкіна й Ю. Лермонтова «Укр. дітям» (1882), видала своїм коштом «Співомовки» С. Руданського (1880). З 1883 П. почала друкувати вірші та оп. у львівському ж. «Зоря», перша зб. поезій «Думки-мережанки» (1886). Одночасно П. брала діяльну участь у жін. русі, разом з Н. Кобринською видала у Львові альманах

Ю. Пфейффер

О. Пчілка

«Перший Вінок» (1887). У 1890-их рр. П. жила в Києві, у 1906–14 рр. була ред.-видавцем ж. «Рідний Край» з додатком «Молода Україна» (1908–14). Нац. і соц. мотиви становили основний зміст творів П., в яких вона виступала проти денационалізації, русифікації, проти нац. і політ. гніту, проти чужої школи з її бездушністю та формалізмом, показувала, як нац. свідомо укр. молодь в добу глухої реакції шукала шляхів до визволення свого народу. До кращих творів П. належать: «Товаришки» (1887), «Світло добра і любови» (1888), «Солов'йовий спів» (1889), «За правдою» (1889), «Артистки» (1907), «Півтора оселедця» (1908), п'єси «Сужена не оужена» (1881), «Світова річ» (1908) та ін. П. належить поважне місце в укр. дитячій літературі. Крім численних поезій, казок, оп., П. написала для дітей багато п'єс: «Весняний ранок Тарасовий» (1914), «Казка Зеленого гаю», «Щасливий день Тарасика Кравченка» (1920), «Киселик», «Скарб», «Мир миром» (1921), «Кобзареві діти», та ін. П. належить чимало перекладів і переспівів світової класики: Овідія, А. Міцкевича, О. Пушкіна, Й. В. Гете, Г. К. Андерсена, В. Гюго. Крім того, вона написала низку публіцистичних, літ.-критичних ст. і спогадів: «М. П. Старицький» (1904), «Марко Кропивницький як артист і автор» (1910), «Євген Гребінка і його час» (1912), «Микола Лисенко» (1913), «Спогади про Михайла Драгоманова» (1926), «Автобіографія» (1930). Великі заслуги П. в ділянці дослідження укр. фольклору та етнографії. Наук. значення мають такі праці: «Укр. узори» (1912 і 1927), «Про легенди й пісні», «Укр. сел. малювання на стінах» та ін. У 1920 за антибольш. виступи П. була заарештована в Гадячому. Після звільнення з арешту виїхала з Могилів Подільський, де перебувала до 1924, а відтоді до смерті жила в Києві, працюючи в комісіях УАН, чл.-кор. якої була з 1925. Зб. творів: «Оповідання», I–III (1907, 1909, 1911) та «Оповідання» (з автобіографією, 1930).

Література: Миронець І. Олена Пчілка. ж. Життя і Революція, чч. 1–2, К. 1931; Одарченко П. Недруковані поезії Олени Пчілки. ж. Наші дні, Л. 1943; Чернишов А. Ст. в ж. «Вітчизна» 1956, 1963, 1964 і в ж. «Прапор» 1969.

П. Одарченко
«Пчілка», ілюстрований дитячий місячник, виходив в Ужгороді 1923–34 (перший рік як додаток до ж. «Подкарпатське Пчоларство»), вид. т-ва «Просвіта»; ред. П. Кукуруза. При «П.» виходила «Бібліотека новинки П.» (86 кн.).

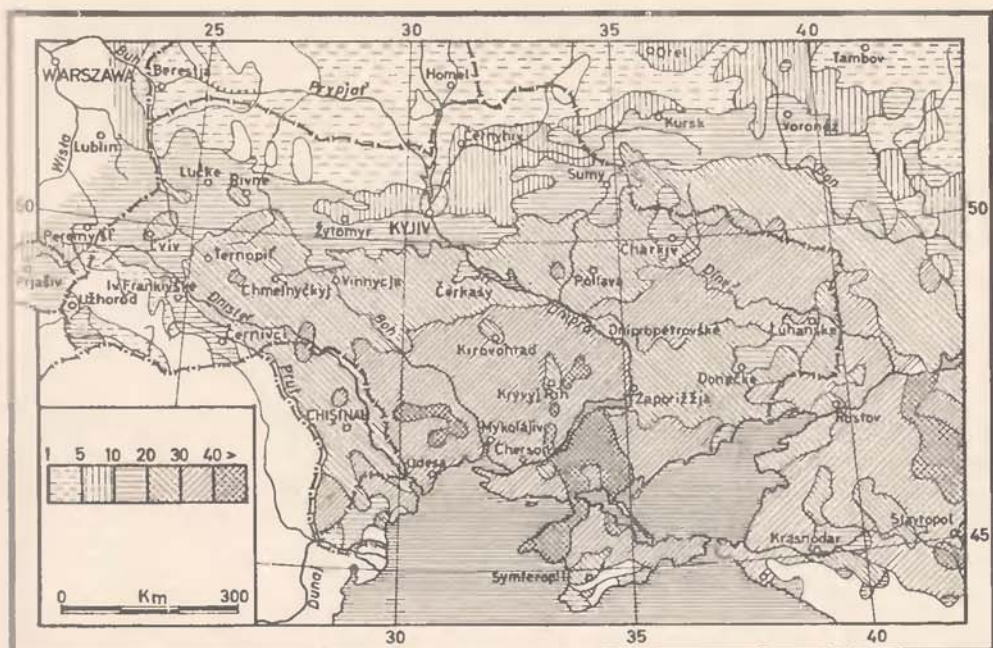
«Пчола», літ.-наук. тижневик, виходив у Львові від 7. 5 до 3. 11. 1849 (19 чч.); видавці і ред. І. Гушалевиць, серед співр.: Я. Головацький, Б. Дідицький, І. Лозинський, І. Наумович, А. Петруше-

вич, А. Могильницький та ін. «П.» друкувалася частково живою нар. мовою, частково язичієм.

Пшениця (*Triticum*), рід рослин родини злаків, який охоплює 20 видів – 16 культ. і 4 дикоростучих. З них найважливіші два: П. м'яка або звич. (*T. aestivum* L.; займає 90% площі під П. на земній кулі) і П. тверда (*T. durum* Desf.). Обидва види П. мають багато різновидностей, які поділяються на численні сорти (понад 4000). Порівняно з ін. зерновими культурами поміркованого підсоння П., крім кукурудзи, найбільше вибаглива: вимагає довгого вегетаційного періоду, більше тепла і добрив, легких ґрунтів, не любить великої вологості. Там, де зими гостріші, а слабкий сніжний настил не охороняє зерна перед морозом, поширена лише яра П., вона менше урожайна, ніж озима. П. – найважливіше хлібне збіжжя; з зерна (має 15–17%) і більше білка) виробляють борошно, крупи, макарони, крохмаль, спирт та ін.; висівки і полови використовують на годівлю свійських тварин, соломку на корм і підстилку худобі тощо. П. із усіх зернових світу займає найбільшу площу (220 млн га) і заг. збір (бл. 300 млн т.).

На Україні П. появилася в культурі у 4–3 тисячолітті до Хр. (тверда П. і поширений коліс вид П. – полба); у 6 в. до Хр. і згодом П. була важливим предметом експорту з півд. України до Греції і Риму. У ранню княжу добу П. втратила своє значення порівняно з просом і житом, пізніше – порівняно з житом. Щойно після розорання Степу і поширення на ньому посівів П. вона стала у 19 в. гол. зерновою культурою України і найважливішою на експорт. 1913 посівна площа П. займала на території УСРС 8,9 млн га (ячменю 5,8 млн га, жита 4,5 млн га), або 31,8% всієї посівної площі і 36,0% зернових; у тому ч. озима П. становила 3,1 і яра 5,8 млн га. Заг. збір озимої П. становив 3,6, ярої – 4,3 млн т. На Правобережній і Зах. Україні була поширена майже виключно озима П., на Лівобережжі й у Степу переважала яра, в Криму й на Кубані озима.

З другої пол. 1920-их рр. площа П. зазнала збільшення через зменшення посівів ячменю, а це більше менш урожайного жита. Посіви маловрожайної ярої П. майже зникли; це було уможливлене впровадженням нових сортів озимої П., зерно яких відпорне на мороз. Деталі видно з табл. (див. також табл. на стор. 806), яка подає посівну площу П. в млн га і (в дужках) у % до всієї посівної площі та заг. збір П. у млн центнерів і (в дужках) у % до заг. збору всіх зернових та урожайність з 1 га.

Посівна площа озимої пшениці 1958-59
у % до заг. посівної площі

Роки	Посівна площа в млн га			Заг. збір	Урожай.
	озима П.	яра П.	Вся П.	в млн центнерів	з 1 га/ц.
1913	3,09 (11,1)	5,77 (22,6)	8,86 (33,7)	79,7 (33,4)	9,0
1940	6,32 (20,2)	0,90 (2,9)	7,22 (23,1)	84,1 (31,8)	11,7
1950	5,38 (17,7)	1,17 (3,8)	6,55 (21,5)	67,0 (21,6)	10,2
1960	3,69 (11,0)	0,26 (0,8)	3,95 (11,8)	67,9 (31,2)	16,9
1971	7,31 (22,4)	0,01 (0,4)	7,32 (22,8)	218,9 (60,6)	29,9

Посівна площа П. на всіх укр. землях становить приблизно 10 млн га, заг. збір 27 млн т (1971).

1971 П. становила 22,4% всієї засівної площі в УССР і 47,5% зернових та була найпоширенішим збіжжям (площа ячменю — 16,5%, кукурудзи — 14,2 зернових, зернобобових — 7,6, жита — 4,8). Яра і тверда П. не відіграють тепер якогось значення.

Геогр. розміщення посівів П. (на 1958-59) подає карта. Вона відповідає природним — ґрунтовим і кліматичним умовам: П. найменше на Поліссі і в горах. Різниця в розміщенні П. стають поступово шораз менші, бо вона витискає жито і в ліс. смузі. У 1969 найбільший відсоток П. становила у Херсонській обл. (40,8% посівної площі), найменший — у Сумській (6,1%); на Півн. Кавказі — 31,6% всієї засівної площі і 55% зернових.

Урожайність П. постійно зростає: вона становила у 1961-65 — 18,0 центнерів з 1 га, у 1966-70 — 23,2; числа для СРСР: озимої (30% всієї площі під П.) — 15,3 і 19,6, ярої — 7,5 і 11,0; для РСФСР (озима П. становить 23% всієї) у 1966-70 — 19,2 і 12,4 центнерів з 1 га. Завдяки більшій урожайності П. в УССР її заг. річний збір становить (1966-70) 18% всесоюзного (посівна площа лише — 11%) і 5% світового. На 1 меш. УССР припадає щороку 348 кг продукції П., на 1 меш. СРСР без України 387 кг.

Важливі районові сорти П. в УССР: м'якої — Білоцерківська 23 і 198, Одеська 3 і 16 (обидва зимостійкі і посухостійкі сорти), Веселоподолянська 499, Безоста 1, Миронівська 264, Лютеценс 17 та ін.; озимої твердої — Мічурінка; славні колись сорти Українка і Кримська були замінені на кращі нові. На

Кубані поширені сорти: Новоукраїнка 83 і 84, Безоста 4, Приозівська й ін.

Література: Пшениця в СССР. М.—Л. 1957; Озима пшениця на Україні. К. 1965; Самолевський І. Пшениці Укр. РСР та їх якості. К. 1965; Озима пшениця. К. 1969.

В. Кубійович

Лан пшениці

Пшеничний Павло (*1903), учений у галузі тваринництва, родом з Харківщини; у 1938–53 працював у Башкирському С.-Г. і Харківському Зоотехн. ін-тах, з 1953 — проф. Укр. С.-Г. Академії. Працює в ділянці формування продуктивності в онтогенезі с.-г. тварин; понад 180 друкованих праць.

Пшепурська-Овчаренко Марія (*1909), мовознавець і педагог школи І. Зілинського, родом з Тарнавки (Перевожського пов.), д. чл. НТШ (з 1952); на еміграції в Німеччині й ЗДА, з 1960 проф. слов. мов в амер. ун-тах (з 1964 — в Сх.-Іллінойському). Праці з укр. діалектології (зокрема монографія «Надсянський говір» В. 1938), історії укр. літ. мови («Наголос Франкової поезії») та літератури (про С. Єфремова, М. Гоголя, Т. Осьмачку), шкільні підручники («Золоті ворота»).

Пшепурський Андрій (1874—1945), греко-католик, 1914–18 — духівник УСС; гром.-політ. діяч Мостищини (організатор просвітянського і кооп. руху), чл. ЦК УНДО.

Пшиленський (Przylecki) Станіслав (1805–68), польс. історик. Праці «Ukrainne sprawy» (1842), «Wojna Chocimska» (1850) та ін. містять матеріали до історії України.

Пширков Юліян (*1912), білор. літературознавець; автор праць з історії укр. літератури й білор.-укр. літ. взаємин: «Т. Шевченко та білор. література» (1951), «Великий син укр. народу І. Франко» (1956) — обидві білор. мовою.

Пшищ, ліва притока Кубані, довж. — 253 км, сточище — 2 000 км². Випливає на лівн. схилах Кавказьких гір; у гор. течії пливе глибокою, вузькою долиною, після виходу на Кубанську низовину має рівнинний характер. Снігове і дощове живлення.

Сплавна.

Пшінка (Ficaria Dill.), рід багаторічних зіллястих рослин з родини жовтцюватих; на Україні — два види. Найпоширеніша П. весняна (F. verna Huds. = Ranunculus ficaria L.), по лісах, по вогкуватих тінистих місцях по всій Україні, крім півд. частини Степу, де трапляється рідше. Кореневі бульби мають крохмаль, у вареному вигляді їстівні; молоді листки вживають на їжу; вони містять віта-

мін С і каротин.

П'юрко Богдан (1906–53), диригент і педагог, закінчив Муз. Ін-т ім. М. Лисенка у Львові (у В. Барвінського) і Празьку Консерваторію. У 1931–32 концертмайстер Київ. Опери; з 1933 — дир. відділу Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка і диригент хору «Боян» у Дрогобичі (перше місце на конкурсі хорів 1942 у Львові). На еміграції в Німеччині організатор і керівник Укр. Оперного Ансамблю. У 1953 у ЗДА організатор і диригент концерту укр. симфонічної музики у виконанні Детройської симфонічної оркестри.

В. П'юрко

П'юрко Теодор (1847—1906), псевд. Вілокерницький, письм. і журналіст, греко-католик, крилошанин у Львові, у 1883–92 ректор Духовної Семінарії у Відні; ред. «Правди» (1872), співр. газ. «Сіонь Рускій» (1871–80) і «Рускій Сіонь» (1883–85); «Учебник етики для середніх шкіл». «Церковъ и вѣкъ XIX». «Церковъ и культура», «Проповѣди» (в «Сіонь Рускому»; 1878–80), поезії, переклади з Й.-Ф. Шіллера та ін.

П'явки (Hirudinea), класа безхребетних тварин типу кільчастої черви, довж. до 200 мм і більше. На Україні — понад 25 видів, у тому ч.: П. мед. (Hirudo medicinalis), довж. 80–120 мм, поширена

у прісних водах, перев. у стоячих водоймах; живиться кров'ю хребетних тварин (перев. великих ссавців) і людини; використовують у медицині при лікуванні тромбоемболії, деяких форм гіпертонічної хвороби та ін. захворювань. П. риб'яча (*Piscicola geometra*), довж. 20-50 мм, нападає на рибу у великій кількості, спричинює захворювання відоме п. н. пісциклос.

П'ядич, плаун (*Lycopodium* L.), рід багаторічних вічнозелених зіллястих рослин з родини п'ядичеватих (плаунових), з повзучими дуже розгалуженими стеблами, вкритими вузькими лускуватими або голкуватими листками. На Україні 6 видів. Найпоширеніший П. звич. булавуватий (*L. clavatum* L.), росте в соснових та мішаних лісах. Спори використовують у метал. пром-сті при фасованому литті й формуванні металу, в медицині як дитячу присипку, при пролежнях, для обчислення пілюль. Ін. види: П. колючий (*L. annotinum* L.), П. сплюснений (*L. anceps* Wallr.) та ін.

П'ядь, найменша давня міра довж., що дорівнювала відстані між великим і вказівним пальцями (мала П.) або між великим пальцем і мизинцем (велика П.).

П'янов Володимир (*1921), критик і журналіст родом з Харківщини, по війні на ред. роботі в літ. журн. і в-вах; у літ. критиці виступає з 1947 на актуальні теми сов. літератури. Окремі кн. «Образ більшовика в укр. радянській літературі» (1949), «Третє цвітіння» (1963). П. також перекладає з білор. і рум. мов.

Пісецький Андрій (1909—42), ліс. інженер, гром. і пластовий діяч, один з ініціаторів ідей Село-Пласту, 1939—41 викладач на ліс. відділі Львівської Політехніки, у 1941 чл. Тимчасового Правління у Львові, автор праці «Про побудування і біол. розвиток ряду типів укр. лісу» (Л. 1942); розстріляний гестапом разом з сотнею українців 27. 11. 1942 на відплату за вбивство одного гестапівця.

А. Пісецький

П'ята бригада УГА, див. Сокальська бригада УГА.

П'ятаков Юрій (1890—1937), больш. держ. діяч, син рос. цукрозаводчика з Київщини. Вивчав економіку в Петербурзькому Ун-ті та в Зах. Європі. За участь у студентському больш. русі був засланий. У 1915—19 полемізував з Леніном у нац. питанні; «люксембургіанець», за визначенням Леніна, рос. шо-

вініст — за В. Винниченком. У 1917 гол. больш. комітету в Києві й чл. Укр. Центр. Ради, хоч поборював її. Від грудня 1918 до лютого 1919 (під час другої сов. окупації) — гол. Тимчасового роб.-сел. уряду УССР, провадив крайню ліву соц.-екон. політику, зокрема відбирав у селян поміщицьке майно і землю та створював радгоспи і комуни; офіц. заперечував існування нац. питання на Україні, поборював боротьбістів. 1921—23 очолював Центр. Управління вугільної пром-сти Донбасу і відзначився як один з кращих больш. господарників. У «Заповіті» Ленін назвав П. одним з двох найздібніших працівників у партії (другий — М. Бухарін). Чл. ЦК ВКП(б) у 1923—27 і 1930—37. У 1923—27 — заступник гол. Вищої Ради Нар. Госп-ва СССР; розробив проект першої п'ятирічки на 1926—30, в якому обстоював прискорений розвиток пром-сти на Україні, а не на Уралі (цей проект підтримали троцькісти, а сталіністи обстоювали Урал). Пізніше П. очолював Держбанк СССР та ін. госп. установи. На другому показовому процесі в Москві проти т. зв. «антисов. троцькістського центру» у січні 1937 П. «признався», що очолював троцькістів на Україні «з метою відриву України від СССР», і був разом з ін. розстріляний. В. Г.

П'ятигорськ (IX—24), м. на Терщині, положене у підніжжі Кавказьких гір, над р. Підкумком, нині м. обл. підпорядкування Ставропольського краю РСФСР; 93 000 меш. (1970). Бальнеологічний курорт з радіоактивними мінеральними джерелами. Харч., швейна та взуттєва пром-сть. Пед. і Фармацевтичний ін-ти, красназничий музей, будинок-музей М. Лермонтова. За переписом 1926 українці становили в П. — 18%.

П'ятирічки, централізовані держ. перспективні плани, що унапрямують розвиток економіки, техніки, науки, освіти та культури в СССР на 5 рр. За Сталіна П. мали юридичну силу закону, робилися великі зусилля й вживалися різні примусові засоби, щоб їх виконувати, а щорічні плани спочатку звалися лише «контрольними числами» і тільки деякі з них (напр., 1931 і 1937) оформлювалися як держ. закони. Від 1957, навпаки, П. стали зватися «контрольними числами», що звичаються тільки для орієнтації та побудови щорічних планів, а обов'язковими до виконання планами-законами — стали щорічні плани. Про заг. методи складання П. див. **П'ятиріччя**. Автором концепції П. у 1924 був О. Цюрупа. П'ятирічний період планування взято гол. ч. тому, що вважалося, що нові підприємства у сер. можна будувати за 5 рр. У дійсності на будів-

ництво великих зав. треба було більше часу і, не зважаючи на величезні матеріальні втрати й людські жертви, жадна з П. точно виконана не була. По деяких показниках траплялися перевиконання, по багатьох — недовиконання, деякі П. були зірвані або значно змінені у процесі виконання (див. таблицю на стор. 2427). Сов. пропаганда натомість твердить, вживаючи синтетичні узагальнені індекси, що всі П. були виконані й перевиконані.

Перша П. була призначена на 1928–29 – 1932–33. Директиву про її складання ухвалив XV з'їзд ВКП(б) у 1927. Це мала бути П. прискореної індустріалізації ССРСР, навколо її змісту точилася спочатку велика політ. боротьба між Сталіним і троцькістами. Щойно у квітні 1929 XVI конференція ВКП(б) ухвалила остаточний текст П. Однак, ще тривала боротьба за розміщення пром-сти; Держплан ССРСР обстоював розбудову коштам України Урало-Кузнецького комбінату, а Держплан УССР екон. обґрунтовував доцільність розвитку пром-сти гол. на Україні. 15. 5. 1930 ЦК ВКП(б) вирішив справу на користь Уралу й Кузбасу. Зміст П. було відповідно змінено. Перша П. також не передбачала примусово приспіненої колективізації сіль, госп-ва та такої кількості експорту с.-г. продукції, яка виявилася потрібною для оплати імпорту машин у зв'язку з світовою аграрною й фінансовою кризою.

Під час виконання першої П., крім сіль, госп-ва, виникла паливна криза, велика нестача металів, криза на транспорті. П. виконана не була. Проте, було збудовано бл. 1 500 нових пром. підприємств, у т. ч. бл. 400 на Україні; машини імпортовано перев. з-за кордону. Крім Урало-Кузнецького метало-вугільного комбінату, у центр. Росії розбудовано нову машинобудів. та военну пром-сть, а на Україні — Дніпрогес та ін. електростанції, тракторне. комбайнове та гірниче машинобудування. Протягом першої П. створилася сов. екон. система у такій формі, у якій вона існує ще й досі.

Виконання першої П., що відбувалося коштом споживання населення, і одночасна суцільна колективізація викликали на Україні голодову катастрофу 1932–33 (див. *Голод*) і тривале та різке зниження життєвого стандарту.

Друга П.: 1933–37. Директиви до її складання подала XVII конференція ВКП(б) 1932, а затвердив її XVII з'їзд ВКП(б) 1934. На відміну від першої, друга П. для УССР була опрацьована й затверджена у Москві. Держплан УССР лише опублікував офіц. ст. «Напрямок і

орієнтовні ліміти розвитку нар. госп-ва УССР» у ж. «Господарство України», ч. 3–4, 1932. Ні КП(б)У, ні уряд УССР цієї П. не затверджували. Гол. «ланками» у ній було завершення будівництва Урало-Кузнецького комбінату, автомобільної й авіаційної пром-сти навколо Москви, кораблебудування у Ленінграді й ін. На Україні натиск роблено на розвиток вугільної й металургійної пром-сти, важкого машинобудування (ХТЗ, ХПЗ), створено нові підприємства алюмінієвої, хем. та військової пром-сти. За офіц. даними, вся металообробна пром-сть в РСФСР зростає у 3 рази, а в УССР — лише у 2,6 рази. Далі тривала криза у сіль, госп-ві, на транспорті й у металургії. Відбувся значний поступ у вишкіль. роб. та техн. кадрів. Щойно з 1935–36 вперше перестав знижуватися й дещо збільшився життєвий стандарт. Друга П. була назагал виконана краще, ніж перша, хоч 1937 план був значно недовиконаний через терор. У всьому ССРСР було збудовано бл. 4 500 нових підприємств, у тому ч. на Україні — бл. 1 000.

Третя П. на 1938–42. Цю П. як для всього ССРСР, так і для України затвердив XVIII з'їзд ВКП(б) 1939. Гол. завданням третьої П. було проголошено випередження гол. капіталістичних країн по продукції на душу населення. Це завдання не було реальне. У зв'язку з небезпечною війною значні ресурси були переключені на модернізацію озброєння та на розвиток військової пром-сти, гол. ч. на сх. ССРСР. На Україні гол. «ланками» П. були вугільна пром-сть, металургія, продукція труб, верстатів, а також літаків, танків та військової флотії. Перед вибухом війни на Україні було збудовано 600 нових підприємств (у всьому ССРСР — бл. 3 000). Гострою була паливна криза. Закінчення П. перервала війна.

Четверта П.: 1946–50 була затверджена 1946 спеціальними законами сесій верховних рад ССРСР і УССР. Всесоюзна П. ставила наголос на дальшому всебічному розвитку сх. р-нів РСФСР. На Україні гол. завданням П. була відбудова зруйнованої війною нар. госп-ва. Для цього Україні було виділено 20,7% усіх капіталовкладень, розподілених між респ. — найбільший відсоток за всі часи. Було відбудовано понад 2 000 пром. підприємств, ряд великих — побудовано у Львові. Наново створено газову пром-сть. Значно розвинуто електроенергетику. Багато ін. галузів П. не виконали. У наслідок воєнних руйнувань та розвитку сх. р-нів РСФСР питома вага економіки України в ССРСР помітно зменшилася.

П'ята П.: 1951–55. Ця П. здійснювалася на підставі директив XIX з'їзду КПСС, схвалених у жовтні 1952. Україна як окремий екон. р-н у ній взагалі не планувалася й не виділялася. Централізація планування у цій П. досягла найвищої міри. Ще 1949 було затверджено 10-річний план будівництва гідроелектростанцій на 1951–60 (на Волзі і у Сибіру), а також план «перебудови природи» – каналів, лісонасаджень і т. д. Корейська війна спричинила чимале переключення ресурсів на воєнний сектор. Протягом П. в СССР було введено в дію понад 3 000 нових пром. підприємств, у тому ч. на Україні лише бл. 500. На Україні розпочався розвиток нафтової пром-сти та Львівсько-Волинського вугільного басейну. Стала до ладу Кахівська ГЕС. Почали розширюватися екон. зв'язки поміж Україною й соц. країнами Сх. Європи. Під кін. п'ятої П. загострилася зернова криза. Для її ліквідації було переключено великі ресурси на освоєння цілинних земель на Сх.

Шоста П.: 1956–60. Перший варіант цієї П. схвалив на поч. 1956 XX

сти, обчислювальної техніки та приладобудування, в т. ч. й на Україні. Для населення мало прискішено розвиватися житлове будівництво. На Україні П. передбачала зокрема чимале збільшення продукції палива й енергії, зерна, м'яса, молока, цукру та текстилю. До 1958 на Україні було збудовано 563 великі підприємства, проти 2 690 у всьому Союзі.

Семирічка на 1959–65. Цей план проєктовано, з одного боку, за новим територіальним принципом, а з другого – задумано як частину 20-річного плану побудови «фундаменту комунізму» (за програмою КПСС, схваленою 1961, СССР мав би перегнати Америку за продукцією на душу населення 1970). Контрольні числа семирічки затвердили на поч. 1959 позачергові XX з'їзд КПУ й XXI з'їзд КПСС. У заг.-союзному плані провідними мали бути техн. прогрес, розвиток хем. пром-сти, перехід зал. транспорту на тепловозну і електричну тягу, дальша розбудова пром-сти Сибіру та прискорене зростання життєвого стандарту населення. Передбачалося, хоч ще помітно, будівництво атомової й ракетної

Деякі п'ятирічки України (офіційні показники)

Пл. — план

Вик. — виконання

	IV П. на 1950		VI П. на 1960		Семирічка на 1965		VIII П. на 1970	
	Пл.	Вик.	Пл.	Вик.	Пл.	Вик.	Пл.	Вик.
Електроенергія, млрд квт-г.	13,7	14,7	51,2	53,9	89,0	94,6	163	138
Вугілля, млн т	86,1	78,0	201,5	172,1	211	194	211	207
Нафта, млн т	0,32	0,29	1,5	2,2	6,0	7,6	15,2	13,9
Сталь, млн т	8,8	8,3	?	26,1	31,5	36,9	49,0	46,6
Трактори, тис. шт	25,0	22,6	114,6	88,0	184,8	118,3	189	148
Цукор, млн т	1,6	1,8	3,9	3,9	5,3	5,6	5,7	6,0
Зерно, млн т	27,8	20,4	34,4	20,8	34,4	31,6	37,5	31,9

з'їзд КПСС, але вже у грудні того р. ЦК КПСС затвердив нозі «контрольні числа» на П., а від 1957 Верховні ради СССР і УССР почали регулярно схвалювати щорічні плани, як закони. Шоста П. формально тривала лише до 1958, а фактично була зірвана територіальною перебудовою управління й планування нар. госп-ва СССР. Щорічні плани мали значно нижчі завдання, ніж за П. Гол. завданням П. для всього СССР було піднесення хліборобства й тваринництва, дальший прискорений розвиток пром-сти Сибіру та обмеження будівництва енергомістких галузів в Евр. частині Союзу. Особливо зверталася увага на техн. модернізацію економіки. Розпочато розвиток радіо-електронної пром-

зброї, збільшення механізації сіль. госп-ва та екон. допомога несоц. країнам. На Україні гол. ділянками семирічки мали бути: збільшення видобутку залізних руд, поч. видобутку урану, титану й ніккю, будівництво на Дніпрі 4 ГЕС, велике збільшення продукції спеціальних сталей для ракетної, реактивної й електронної техніки, освоєння хем. продукції органічної синтези, бл. 2 000 нових видів машин, приладів та інструментів, значне збільшення видобутку нафти й газу, велике збільшення продукції зерна, зокрема кукурудзи, житлове і комунальне будівництво. Вугільна пром-сть у плані була занедбана, а тому що не вдалося здійснити заплановану передачу з Сибіру електрики, газу й до-

силь нафти, на поч. 1960-их рр. в усій Евр. частині ССРСР, на Україні й в Сх. Європі виникла гостра нестача палива. У 1963 Верховна рада ССРСР офіц. змінила плян семирічки. Ще перед тим ЦК КПСС ухвалив приспівшено переозброїти армію атомовою і ракетною зброєю та розпочати велику програму розбудови воєнної фльоти. Криза у сіль. госп-ві не була ліквідована й ССРСР почав регулярно імпортувати пшеницю. Пляни житлового будівництва також залишилися у великій мірі недовиконаними. Грошові прибутки населення значно зросли, але реальні — зростали повільніше, ніж було заплановано, бо зросли ціни. Упродовж семирічки в ССРСР збудовано 5470 великих пром. підприємств, у тому ч. на Україні — 899.

Восьма П.: 1966—70. Ця П. плянувалася знову за старим галузевим принципом управління економікою. Директиви для неї ухвалили ХХІІІ з'їзди КПУ й КПСС на поч. 1966. У зв'язку з тим, що темпи розвитку всієї економіки помітно сповільнилися, в планування запроваджено нові методи й показники ефективності капіталовкладень, нової техніки, фондів, прибутку та рентабельності, розпочато вживання математичних метод, зокрема міжгалузевих балансів, але територіальні баланси знову занедбано. Гол. завданнями П. було проголошено приспівшений розвиток науки і техніки, модернізацію основних фондів, інтенсифікацію сіль. госп-ва, піднесення життєвого стандарту. Трохи зменшено натиск на розвиток Сибіру, бо він не оплачується. Проблеми нестачі палива й енергії та зерна (зокрема для тваринництва) лишилися не розв'язані. До того виникли нові проблеми місц. нестачі кваліфікованої робочої сили, з одночасним безробіттям некваліфікованої робочої сили (див. Праця), зниженням природного приросту людності та великою міграцією. На Україні восьма П. гол. увагу звертала на значне зростання продукції палива й енергії, будівництво 8 великих теплових електростанцій, значний розвиток хем. пром-сти, піднесення продукції сіль. госп-ва. У 1966 було розроблено перший укр. територіальний міжгалузевий баланс, але у пляні він не вживався. Восьма П. назвала була виконана погано. Але покращала структура паливного балансу України, значно розвинулася екон. інтеграція України з країнами Сх. Європи поза ССРСР. У 1967 Верховні ради ССРСР і УССР помітно змінили пляни П. на 1969—70, скоротивши їх, бо їх не можливо було здійснити.

Дев'ята П.: 1971—75. Поточна П. визнає сповільнення темпів розвитку

вже як неминучість. Директиви ХХІV з'їзду КПСС, затверджені на поч. 1971, більше не вимагають прискорення темпів, натомість наполягають на заг. інтенсифікації економіки. Підвищені темпи розвитку передбачено для галузів, які визначають техн. прогрес. Вперше в історії ССРСР заплановано, що продукція предметів споживання (група Б) має зростати дещо швидше, ніж продукція засобів виробництва (група А). Також уперше зроблено спробу збалансування плянів постачання устаткування й машин як у грошовому, так і у фіз. вимірі. Незбалансованість цих плянів досі призводила до розпорощення й розтягання ресурсів, розпочинання будівництва і неможливості його своєчасно закінчити. У територіальному розрізі дещо точніше окреслено районування екон. балансів, але знову підкреслюється прискорення розвитку зах. Сибіру, а математичний модель економіки України, опрацьований 1970, у пляні не береється до уваги. Протягом П. пром. продукція у РСФСР має зрости на 44—47%, а в УССР — лише на 38—41%. Новими у П. є спроби «соціального планування» — руху населення та робочої сили. На Україні П. ставить наголос на прискорений розвиток електроенергетики, хем., нафтопереробної та нафтохем. пром-сти і машинобудування. Мають бути збудовані 8 теплових, 1 атомово й 2 гідроелектростанції, розпочато будівництво ще 2 атомових електростанцій, 2 нафтопереробних зав. Має значно зрости текстильна пром-сть. На Зах. Україні пром-сть має зростати швидше, ніж на Сх. Перед сіль. госп-вом поставлено, мабуть, нереальне завдання довести збір зерна до 40 млн т. Нарешті, звернуто увагу на гостру проблему нестачі води. Має будуватися канал Дніпро—Донбас та розширюватися існуючі канали. (Див. ще Народне господарство, Промисловість, Сільське господарство).

Література: Гладков И. От плана ГОЭЛРО к плану шестой пятилетки. М. 1956; Соколин Г. та ін. Шаги пятилеток. М. 1968; Крашенінников В., Нагірняк П. Про розробку першого міжгалузевого балансу суспільного продукту України, ж. Економіка Радянської України, ч. 6. К. 1968; Рудь М. Укр. Радянська Соц. Республіка 1917—1967, бібліографічний покажчик літератури. К. 1969; Емельянов А., Кушнірський Ф. Динамическая модель развития народного хозяйства республики, ж. Плановое Хозяйство, ч. 11, М. 1970 і ч. 3, 1972; Розенко П. Найважливіші етапи планового розвитку економіки України, ж. Економіка Радянської України, ч. 2. К. 1971; Holubnychy V. The Soviet Economic System in Ukraine. Ukraine: A Concise Encyclopaedia, т. 2. Торонто 1971; Государственный пятилетний план развития народного хозяйства СССР на 1971—1975 годы. М. 1972; Bandera V., Melnyk Z. (eds.) The Soviet Economy in Regional Perspective. Нью-Йорк 1973.

В. Голубничий

П'ятихатки (V—14), м. в зах. частині Дніпропетровської обл., р. ц.; 20 000 меш. (1970). Зал. вузол, швейна фабрика, зав.: авторемонтний, хлібний, маслоробний; промкомбінат. П. засновані 1894.

П'ятниця, п'ятий день тижня, відзначуваний у христ. світі постом і молитвами з уваги на Велику П. і на смерть Христа у цей день, пізніше персоніфікований, як деякі ін. дні тижня. Під впливом дохрист. вірувань і в пов'язанні подекуди з культом св. Параскевії, а то й ототожнюваний з нею, образ П. сконкретизувався в нар.-христ. мітології в постаті св. П. (П'ятінки-Матінки), яка у вигляді простоволосої жінки у білому попереджає жінок, щоб не працювали у П., і нагороджує, коли її слухають, чи карає, якщо не дотримуються заборони. Одягнену за П. жінку водили, приносили їй дари, влаштовували для неї трапези (зокрема під Велику П. і під Параску 28. 10). В апокрифічному «Слові про 12 п'ятниць» подано великі події, які сталися у П., і ті 12 П., що їх треба було святкувати, особливо ж десятю П. («Десятуху»). У нар. легендах і піснях П. прославляється інколи як Свята Матінка, Пречиста, яка обдаровує людей усім добром.

П'ятниць св. (св. Параскеви) церква у Львові, оборонного типу, побудована б. підніжжя замкової гори на місці церкви з кін. 13 — поч. 14 в. Сучасна церква з 1643—44 побудована на кошти молд. господаря В. Лупула, з природного каменю, однонавна, закінчена гранчастою апсидою і двома бічними прибудівками пізнішого походження. Сер. частину церкви покривав стрімкий двоспадовий дах з заднім фронтоном, над притвором чотирибічна висока вежа, колісь розмальована назовні з аттикою з сліпою аркадою, покрита шоломом

Ц. св. П'ятниць у Львові

(1908); на мурах церкви залишки бійниць. Кілька разів пошкоджена, реставрована 1870 і 1908, поєднує в собі елементи готики і пізнього ренесансу. Велика цінність церкви — шедевр львівських малярів і різьбарів пол. 16 або першої пол. 17 в. — п'ятирядовий ренесансовий іконостас з доробленим 1870 шостим рядом (усіх 70 ікон), з бароковими царськими вратами, завершений Розп'яттям з фігурами по боках. Найвища частина іконостасу — портал з гарною архивольтю — іконою

Христа-архиєрея, по обох боках ряд апостолів на позолочених з витисненим орнаментом дошках; найвищий ряд — святі Сх. Церкви у прозорорізьблених медальйонових рамах. Найнижчий (доданий) ряд пензля А. Качмарського (св. Кирило і Методій, св. Ольга і Володимир, Іван Золотоустий і св. Микола). Цінні також ікони на вівтарях і завітарні. Склепіння і стіни пресвітерії прикрашені фресками з кін. 18 в. (Л. Долинського).

П'ятницька (св. Параскеви) церква в Чернігові, побудована в кін. 12 — на поч. 13 в. на чернігівському посаді б. торгу; чотиристовпна, тринавна, однобання, в заг. масі квадратова. Від ін. церков Чернігова відрізнялася завер-

П'ятницька церква в Чернігові (12 — поч. 13 в.)

шенням і оздобленням фасад усіма видами архітектурної орнаментики та композицією склепін під барабаном. П. ц. була реставрована 1670 і у 1690-их рр. коштом чернігівського полк. В. Дунина-Борковського, у стилі укр. барокко. У 17—18 вв. при церкві був жін. монастир, який згорів 1750. У 1820-их рр. побудовано двоповерхову дзвіницю (архітект А. Карташевський), розібрану 1962. 1941 П. ц. зруйновано; реставрована 1962 за проектом П. Барановського, у дещо зміненому стилі, на подоби рос. церков, зокрема баня.

П'ятицький Іван (1851—?), укр. церк. письм.; закінчив Духовну Академію у Петербурзі, в 1890-их рр. був викладачем у Могилівській Духовній Семінарії (на Білорусі). Автор праць: «Очерк истории киевской митрополии в период времени отдельного ее существования от митрополии московской, 1459—1686» (1891) й ін.; ред.-видавець «Слова и речи Георгия Конисского...» (1892).

П'ятицький Порфирій, (1859—1940), геолог і петрограф; у 1903—20 рр. проф. Харківського Ун-ту (1918—20 — його ректор), пізніше в Краснодарі, Москві й

Ленінграді; з 1932 — в Укр. геол. тресті, а з 1938 — в Ін-ті Геол. Наук. АН УРСР. Праці присвячені гол. вивченню кристалічних лупаків докембрію України, зокрема Криворізького залізрудного басейну.

П'ятицький Сергій (*1905), лісівник-селекціонер родом з Харківщини, чл.-кор. Всесоюзної Академії С.-Г. Наук і Лісівництва, співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту ліс. госп-ва та агролісництва. Праці з питань селекції і заг. лісівництва, вивів високопродуктивні форми дуба.

Р

Рабій Франц (1860—1933), свящ. і гром. діяч у Самборі (співзасновник філії «Просвіти», «Укр. Бесіди», «Укр. Захоронки») родом з Рудників (Мостиського пов.); автор брошури про чудотворну ікону Діви Марії в парафіяльній церкві у Самборі.

Рабій Юліян (*1894), син Франца Р., адвокат і гром. діяч у Самборі, оборонець у політ. процесах, організатор і засновник руханкових гнізд т-ва «Сокіл» на Самбірщині, муз. т-ва «Бандурист»; автор монографії «Самбірська Богородиця» (1970) і спогадів з війни та політ. процесів ОУН. Живе в ЗДА.

Рабій-Карпінська Софія (*1908), мовознавець-діалектолог родом з Самбора (Галичина), дочка о. Франца Р., учениця І. Зілинського, дослідниця бойківських говірок, тепер у ЗДА. «Dialekt Bojków» (Sprawozdania Komisji Językowej Polskiej Akademii Umiejętności. T. XXXVII—XXXVIII, 1932—33).

Рабетво, див. *Невілляництво на Україні*.

Рабухін Олександр (*1899), фтизіятр, у 1924—40 рр. наук. співр. Харківського Н.-Д. Ін-ту Туберкульозу, з 1940 у Москві. Р. автор 150 наук. праць в галузі туберкульозу, у тому ч. 11 монографій.

Рава-Руська (III—4), м. Нестеровського р-ну Львівської обл.; положене на сх. узбіччях Розточчя (у місці вигідного через нього переходу) над р. Ратою, зал. вузол; 7 400 меш. (1971); 1931 — 11 000, у тому ч. пол. жидів). Невелика пром-сть: шпалопросочувальний і маслоробний зав., консервно-спирто-крохмальний комбінат; кахельно-керамічне виробництво. Р.-Р. вперше згадується у документах 15 в.; у 19 і 20 в. (до 1939) пов. м. (екон. характер: торг.-адміністративно-ремісний).

чий). 17—21. 2. 1919 завзяті бої І Корпусу Укр. Гал. Армії з поль. військом.

Раввін Вульф (*1888), гістолог, проф. Донецького Мед. Ін-ту; праці у галузі пневмоколіозу та ін. Вперше описав морфологічну картину антракози.

Равицький Микола (*1921), театральний режисер родом з Кіровоградщини. З 1945 режисер Івано-Франківського Театру, з 1958 — гол. режисер Херсонського Укр. Муз.-Драматичного Театру, з 1970 — Запорізького Театру ім. М. Щорса; ставив серед ін. «Потомки запорожців» (О. Довженка), «Кассандру» (Лесі Українки).

Равич Дмитро (1900—42), студентський діяч родом з Наддніпрянщини, інженер і музиколог. Асистент Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі, довголітній гол. Укр. Акад. Громади у Празі, з 1939 гол. ЦЕСУС. З 1934 жив у Відні, де й помер.

Равич Іван (1677—1762), видатний майстер-золотар доби барокко, лавник і райця (радник) кийв. магістрату, родом з Києва, де жив і працював на Подолі. 1740 перебував у Німеччині, 1745 — у Москві. Виконував предмети церк. утварі (чаші, кивоти, оправи євангелій тощо) на замовлення монастирів, гетьманів, коз, старшини і рос. вельмож. У музеях України і Росії зберігається понад

Водосвятна чаша (1720)

Майстер І. Равич

50 творів Р., найбільше в Київ. Держ. Іст. Музеї.

Равич-Черкаський Мойсей (псевд. Рабінсвич), укр. ком. діяч жид. походження родом з Єлисаветградщини. Чл. «Бунду», 1917 перейшов до большевиків і був одним з засновників КП(б)У, в якій належав до крила шумськістів. Р.-Ч. перший офіц. історик КП(б)У («Історія Коммунистической Партии (б.) Украины», 1923), автор теорії про т. зв. «подвійне походження» КП(б)У з рос. соц.-дем. та з укр. соц.-дем. й соц.-революціонерів, що визнавалася офіц. до 1932. Ред. важливих зб. документів з історії роб., соц. й ком. руху на Україні, зокрема: «Первый съезд КП(б)У» (1923), «Марксизм и национальный вопрос» (1923), «Ленин и национальный вопрос» (1924), «Южно-русские рабочие союзы» (1925), «Революция и КП(б)У в материалах и документах» (1926), «Ленінізм у нац. і колоніальному питанні» (1930); ст. та спогади в ж. «Червоний Шлях», «Літопис Революції» й ін. 1932 виключений з партії і оголошений контрреволюціонером, дальша доля невідома.

Равіта Францішек, див. Гавронський Францішек.

Равлюк Василь (1872—1955), педагог і гром. осв. діяч з Снятинщини, нар. учитель, під час ЗУНР — шкільний комісар; співзасновник філій т-ва «Просвіта» (з 1927 почесний чл.) і спілки Взаємна Поміч Українського Вчителства. Публіцистичні ст. та ст. на пед. теми.

Равлюк Микола (1881—1933), мовознавець, педагог і методист, родом з Городенківщини (Галичина); закінчив Чернівецький Ун-т (учень С. Смаль-Стоцького), учитель укр. і клясичних мов у Кіцманській і Чернівецькій (з 1920) гімназіях. Праця «Про дієприкметники й дієприслівники у творах Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича й В. Стефаника» (Звідомлення гімназії в Кіцмані за 1911—12); «Укр. читанка» для I і II клас гімназії (1924).

Равська (6) бригада УГА, зформована у лютому 1919 з групи «Рава Руська» і частково з групи «Яворів», належала до Першого Корпусу УГА. На поль. фронті обороняла р-н: Рава-Руська—Немирів—Магерів—Яворів; під час чортківської офензи брала участь у боях під Бережанами і Золочевом. Після переходу УГА за Збруч до складу Р. б. входило бл. 2 800 осіб: 3 курені піхоти, гарматний полк з 4 батарей (командир сотн. Р. Фріш) і кінна сотня. Командир Р. б. — сотн. Ю. Головінський. У наступі на Київ Р. б. визначилася у боях з Червоною армією при здобутті Браїлова, Вінниці, Козятина, Бердичева, Ігнатівки, Святошина і 31. 8. 1919 увійшла до Києва. Восени 1919,

знищена тифом, стримала під Дашевом і Романовим Хутором наступ армії Денікіна.

Рагоза Михайло (нар. після 1540—99), київ. митр. родом з Волині, вчився, можливо, в єзуїтській колегії у Вільні, був писарем віленського воєводи, далі вступив до монастиря у Менську й у 1579 став його архимандритом. 1588 поль. король Жигмонт III іменував Р. митр., а царгородський патріарх Єремія II висвятив його. Р. розпочав оновлення запалого церк. життя, зокрема на єпископських синодах від 1590 і згодом очолив унійні переговори з Римом: 1595 спільно з єп. склав умови і заяву до папи Климента VIII про об'єднання з апостольською столицею і вислав делегацію до Риму та 1596 відбув собор у Бересті, на якому воно було проголошене. З цього часу проти Р. витворилася гостра правос. опозиція, що знайшла свій вияв зокрема у діяльності правос. братств і в полемічній літературі.

Рагузинський (справжнє прізвище Владиславич) Сава (1670—1738), ілірійський граф (1711), родом з Боснії, негодіант і дипломат, провадив торг. й фінансові операції в країнах Бл. Сходу, Італії, на Україні і в Росії, як агент укр. і рос. урядів, і виконував політ. доручення останнього на Балканах. Згодом був рос. надзвичайним і повноважним мін. у Китаї (1725—28), з яким підписав Буринський і Кяхтинський договори 1727 про кордони й торгівлю. Тримав на оренді укр. індуку за Мазепи, експортував поташ з гетьманських буд. тощо. 1710 одержав великі маєтності на Гетьманщині, сконфісковані у мазепинських емігрантів, зокрема м. Велику Топаль, Стародубського полку, де заснував першу на Лівобережній Україні парусно-полотняну фабрику (між 1718—20). Спадкоємці його володіли на Україні — плеємники Р. — Гаврило і Мойсей Владиславичі, посвоячені з укр.-коз. старшиною, продовжували його торг.-пром. й фінансові підприємства на Україні до 1770-их рр., коли маєтки бездітних Р. перейшли до графа П. Рум'янцева, а титул графів Владиславичів був переданий родичам Р. — Папреницям, нащадки

Власноручний підпис і печатка митр. М. Рагози

яких існували на Україні ще у другій пол. 19 в. О. О.

Рада, укр. термін на визначення держ.-політ., репрезентативного чи керівного органу, також керівний орган партії, орг-ції чи установи. Термін Р. вживається з княжих часів: Боярська Р., за Лит.-Руської держави була Р. В. Князівства Лит. (Пани-Р.). Назву Р. мали також органи коз. військ.-держ. устрою: Січова Р., Гек. Р., Р. Старшини і т. д.

Репрезентативний всенар. збір укр. населення Галичини у 1848 мав назву Гол. Руської Р., політ. представництво українців Австрії у 1914 називалося Гол. Укр. Р. Держ.-політ. представництва і найвищі органи влади на укр. землях після 1917 прийняли назву Укр. Центр. Р., Укр. Нац. Р.

Представництво певних груп населення у 1917 в Києві оформилося як Всеукр. Р. (сел., роб., військ. депутатів), що у грудні 1917 відбули Всеукр. з'їзд Р., підтримавши політику Укр. Центр. Р. Укр. Сел. Спілка партії укр. есерів творила свої Р. у волостях, повітах і на селах у 1918–19, як органи місц. влади.

В укр. суспільній і юридичній термінології й далі Р. має значення репрезентативного органу, напр., Нац. Р. Укр. Жінок, Укр. Нац. Р. (екзильний політ. центр), Укр. Гол. Визвольна Р. і т. д.

На Закарпатті у 1918–19 для вирішення долі цього краю творилися місц. нар. Р. з центр. Руською Нар. Р. на чолі в Ужгороді. Подібні органи існували серед еміграції в ЗДА, напр., Амер. Руська Нар. Р. (1918). Держ. Нар. Р. і Р. Республіки були передбачені у 1920–21 як дорадчі органи влади УНР, виконавчий орган якої звався Р. Нар. Міністрів.

Скорочену назву «Рада» більшовики вживали у 1917–18 в офіц. документах і публіцистиці на визначення Укр. Центр. Ради. Своєю ж владу називали на поч. виключно як сов. і її органи — «советы». Щойно від 1919 укр. термін Р. прийнято для визначення сов. органів влади, як також прикметник «радянський», на відміну від «радівський», «радівці», який пов'язувався з Центр. Радою.

З 1920 заг. прищепився укр. термін Р. на визначення советів усіх ступенів, а укр. сов. державі надано назву з 6. 1. 1919 — Укр. Соц. Радянська Республіка. Проте чужими мовами цей термін перекладається рос. словом: Soviet Ukraine, L'Ukraine soviétique і т. д. На Зах. Укр. Землях (до 1945) і на еміграції на означення больш. органів влади на Україні прищепилися більше терміни Совет, советський, ніж Рада, радянський.

«Рада», «український альманах» у двох випусках (1883, 1894), упорядкований і

виданий М. Старицьким у Києві. Гол. твори: поезії і драма «Не судилося» М. Старицького, поезії Б. Грінченка, П. Куліша, Я. Щоголеза, О. Пчілки, М. Садовського, оп. І. Тобілевича («Новобранець»), і Ганни Барвінок, повість І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», роман П. Мирного «Повія», наук.-публіцистична ст. В. Василенка «Про хліборобський спілки». Особливо цінний «Бібліографічний покажчик нової укр. літератури 1798–1883» М. Комарова.

«Рада», єдина щоденна газ. укр. мовою на підрос. Україні, що постала як безпосереднє продовження «Громадської Думки», забороненої рос. урядом. Виходила в Києві від 15. 9. 1906 до 2. 8. 1914; видавав і фінансував її Є. Чикаленко, при деякій матеріальній підтримці від В. Смиренки і Л. Жебуньова.

Редакція «Ради» 1908;

Сидять зліва направо: О. Кузьминський, С. Черкасенко, Л. Пахарецький, Є. Чикаленко, Г. Шерстюк, С. Скремов, Ф. Матушевський; стоять: М. Гехтер, П. Понятенко, М. Вороний, М. Павловський, П. Гай П. Сабалдир, С. Панащенко, О. Олесь.

«Р.» була непартійна газ., хоч заг. лінію її визначало ТУП, чл. якого був Є. Чикаленко і дехто з співр. Маючи ряд відділів з постійними ред., «Р.» висвітлювала укр. життя з усіх укр. земель і відгукувалася на всі його гром.-політ. і культ. явища чим видатно спричинилася до формування укр. свідомості передвоєнного часу. Гол. ред. «Р.» були Ф. Матушевський, М. Павловський (1907–13), А. Ніковський (1913–14); секретарями ред. — С. Пеглюра, В. Королів, П. Сабалдир (Майорський). Окремими відділами керували: Д. Дорошенко (огляди по Україні), М. Лозинський (закордонний відділ), Л. Старицька-Черняхівська (огляди по Росії), Г. Шерстюк (школа, виховання), М. Гехтер (соц.-екоп. справи),

В. Ярошевський, деколи В. Липинський (поль. справи). Близькими співр. «Р.» були О. Хотовицький, С. Черкасенко, П. Тай, О. Кузьминський, О. Панасенко, М. Понятенко, Л. Пахаревський, М. Синицький. Крім названих, у «Р.» співробітничали: М. Грушевський, І. Франко, М. Вороний, О. Олесь, В. Винниченко, П. Капельгородський, М. Левицький, В. Дурдуківський та ін. Взагалі навколо «Р.» гуртувалися визначні діячі майбутньої Укр. Нар. Республіки. Однак, попри таке важливе значення «Р.», з причини постійних переслідувань рос. адміністрації, частих конфіскацій і грошових кар, наклад її ледве досягав 3–5 тис. примірників (ч. передплатників – 1–3 тис.), і хронічні дефіцити покривав Є. Чикаленко. Не зважаючи на вислови лояльності ред., на третій день по вступі Росії у першу світову війну рос. уряд закрив «Р.», і вона відновилася щойно по лютневій революції 1917 п. н. «Нова Рада».

В. Павловський
«Рада», тижневик у Львові у 1925–34 рр., орган діячів кол. Незалежної Групи Укр. Нар. Трудової Партії, а з жовтня 1926 їхньої окремої фракції у складі УНДО; з 1927 – політ. орган незалежної думки Укр. Партії Праці. Підтримуючи політику Є. Петрушевича, «Р.» орієнтувалася на УСРС і була активним пропагатором советобільства в Галичині. Ред. до 1930 – В. Будзиновський і Г. Микетей, з 1930 – Л. Петрушевич; заборонена поль. адміністрацією.

«Рада», політ.-інформаційний тижневик, виходив у Чернівцях 1934–38 рр., «Р.» стояла на платформі Укр. Нац. Партії в Румунії і була речником реальної політики укр. спільноти на Буковині; ред. Ю. Сербинюк.

Рада Військова Генеральна, див. **Генеральна Військова Рада**.

Рада Державних Секретарів ЗУНР, див. **Державний Секретаріат ЗУНР**.

Рада для вивчення продуктивних сил УСРС (РПС), створена у 1934 при През. Всеукр. АН п. н. Рада для вивчення виробничих сил України. Першим гол. РПС був О. Шліхтер, заступник М. Світальський, чл. Є. Оптоків, Є. Патон, С. Семковський та О. Фомін; серед співр. були: К. Воблий, М. Птуха, Я. Фейгін, Ю. Кривченко та ін. Завданням РПС було включення наук. сил ВУАН у систему планування нар. госп-ва, планування науки в ВУАН й координація праці ін. н.-д. установ для виявлення природних багатств України, дослідів комплексних проблем «Великого Донбасу», «Великого Дніпра», рудень Криворіжжя й Нікополя. У 1937–38 РПС пережила велику чистку і багатьох її чл. було репресовано. РПС відновлено щойно 1947; її очо-

лювали П. Погребняк, П. Першин і (з 1967) М. Паламарчук. Завданням відновленої РПС було планування комплексних проблем розвитку й використання природних ресурсів окремих р-нів УСРС місц. значення, зокрема використання малих р., місц. джерел палива, місц. будів. матеріалів, хем. добрив, боротьба з посухою на півд. України, розвиток госп-ва Полісся та Зах. України, легкої, цукрової, скляної й порцеляно-фаянсової пром-сти тощо. РПС координувала роботу в цих ділянках різних ін-тів АН УСРС, н.-д. ін-тів мін-в та ун-тів. У 1959 РПС перетворено на н.-д. установу з правами ін-ту АН УСРС. У 1961–62 РПС розробила комплекс питань розвитку газової пром-сти України. 1963 її виділено з системи АН і передано Держпланові УСРС з завданням бути гол. н.-д. й координаційною установою та методологічним центром з проблем екон. районування й розміщення продуктивних сил України. 1966 РПС повернуто у підпорядкування Президії АН УСРС і додано завдання – передбачати розвиток та районування економіки УСРС на майбутнє. У 1960-их рр. РПС розробила ряд схем розвитку й розміщення провідних галузей пром-сти і сіль. госп-ва України на 1970–80, які були використані при складанні плянів у держплянах СРСР і УСРС. З 1970 РПС опрацьовує методику перспективного планування, комплексні моделі розвитку економіки України та її окремих р-нів до 1990 і 2000. За останній час позбавилася й покращала якісно видавничу діяльність РПС. З'явилися друком праці керівних працівників РПС: Г. Якуши, І. Мукомеля, М. Семененка, І. Кугукала, С. Бухала, П. Волобова, О. Храмова, І. Романенка, Ф. Хилюка, В. Кальченка, Г. Доленка, І. Лукинова, Г. Градова, Л. Корецького, В. Білозерова, В. Поповкіна, Г. Доброва, М. Шрага та ін. Протягом 1965–70 РПС видала 13 випусків зб. «Розміщення продуктивних сил Укр. РСР». РПС має (1971) 15 наук. відділів (1962 – 9), у яких працює бл. 100 науковців.

В. Голубничий

Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), міжнар. орг-ція соц. країн, створена 1949 з метою екон. співпраці, розвитку інтеграції та спільного зовн.-торг. ринку. До РЕВ належить СРСР, Сх. Німеччина, Чехо-Словаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія, Монголія (з 1962) та Куба (з 1972), частково співпрацює Югославія, фактично вийшла з чл. Албанія. За статутом кожний чл. має право не погоджуватися з ухвалами решти чл. Торгівля поміж чл. регулюється двосторонніми договорами, бо РЕВ ще не має спільної валюти й одна-

кових цін. Внутр. екон. плани чл. РЕВ координуються, існує обмін наук.-техн. інформації, від 1971 — спільний інвестиційний банк. Бл. третини всієї зовн. торгівлі України, включаючи й торгівлю з рештою СССР, припадає на країни РЕВ поза СССР, при чому експорт України до цих країн (гол. ч. до Сх. Німеччини, Чехо-Словаччини й Польщі) перевищував імпорт у 1965 на 42,5%. Україна також є гол. ринком збуту експорту країн РЕВ до СССР. За останній час Чехо-Словаччина вкладає свої капітали у розбудову Криворізьких рудень, а Болгарія робитиме інвестиції для розбудови зав. «Озівсталь». Не зважаючи на значну інтеграцію економіки України з економікою сх.-евр. чл. РЕВ, УССР чл. РЕВ не є.

В. Г.

Рада з'їздів гірничопромисловців півдня Росії (офіц. назва «Совет Съездов горнопромышленников Юга России»), постійний виконавчий орган представницьких орг-цій, синдикатів та установ вугільної й металургійної пром-сти України. Створена на I з'їзді вуглепромисловців у Таганрозі 1874 з ініціативи О. Ауербаха, О. Шеєрмана, П. Горлова, І. Гловайського та ін. власників великих донецьких копалин; далі мала осідок у Харкові. Активними її діячами були серед ін.: О. Алчевський, Ян Яськович, Ф. Єнакієв, Г. Кольберг. За статутом, Рада мала гол. завданням допомагати й дораджувати рос. урядові у справах передбачень і планування продукції й збуту вугілля і металу на наступні 1–3 рр. залізницям, восним зав., містам, на експорт і т. д. Тому у Раді і на з'їздах мали право брати участь, крім промисловців, також представники уряду, залізниці, земств, вчених та техн. т-в і взагалі «споживачі» вугілля й металу. З часом, під впливом закордонного (франц., бельг. й нім.) капіталу, Рада перетворилася на представництво укр. територіальних монополій, її представники відстоювали перед урядом інтереси великого чужого й укр. капіталу. Протягом 1870–80-их рр. Рада виступала за встановлення протекційних мит на імпорт вугілля і металу, проти чого було, зокрема, Моск. Т-во заводчиків і фабрикантів, яке волю безмитно імпортувати через Балтику англ. вугілля. Переміг «Харківський парламент», як звала Раду реакційна моск. преса, бо уряд хотів розвивати власну індустрію в імперії. На поч. 1900-их рр. Рада сприяла утворенню укр. територіальних синдикатів «Продвугілля» і «Продамет» та під керівництвом цих останніх розпочала боротьбу за впливи в уряді й на ринках проти йому подібного «Совета съездов горнопромышленников Урала», який та-

кож з часом був переможений. З Радою тісно співпрацював Харківський Комітет для залізничних перевозок гірничо-заводських вантажів, який зокрема боровся за вигідні для України зал. тарифи. У всеімперському «Совете съездов представителей промышленности и торговли», що створився 1906 у Москві та об'єднував понад сто різних синдикатів і картелів, Рада здобула майже вирішальний вплив, коли її гол. Н. Авдаков очолював моск. «Совет». Під час найгостріших конфліктів з рос. урядом у 1903–12 у Раді й на з'їздах її чл. виникла ідея відокремлення від Росії й створення «Чорноморської республіки» з столицею у Харкові або в Одесі. У 1917 Рада критикувала Тимчасовий уряд за його поступки роб. і соц. рухові, а у 1918 співпрацювала через «Протофіс» з гетьманським урядом України. Формально Рада ліквідована більшовиками у січні 1918, але у перші рр. НЕП на базі її адміністративно-техн. апарату постанала Рада з'їздів пром-сти, торгівлі й транспорту України, хоч незабаром і вона була ліквідована.

Впродовж 1900–05 Раду очолював Н. Авдаков, 1905–18 — Н. фон Дітмар. Від 1897 при Раді існувало Статистичне Бюро, що публікувало велику кількість кн. та ін. матеріялів наук. характеру про важку пром-сть та ринки України. Періодичними органами Ради були газ. «Горнозаводской листок» (1888–1909), ж. «Горнозаводское дело» (з 1910) та щорічні «Труды» з'їздів гірничопромисловців, у яких є багато першоджерельних матеріялів до історії капіталізму на Україні. Архів Ради не зберігся.

В. Голубничий

Радакова Олена († 1910), історик та етнограф, автор праць з історії України першої пол. 18 в. Гол. праці: «Гетьман Даниил Апостол в роли колонизатора» (КСт., 1891), «Укр. козаки на Ладозьким каналі» (ЗНТШ, XII. 1896), «Золотарство у Старобільському пов. у Харківщині» («Матеріали до укр.-руської етнології», т. VI. 1905) та ін.

Рада Козацька, див. Генеральна Військова Рада.

Рада колгоспів УРСР, виборний респ. гром. орган колгоспів, створений 1971 за ухвалою III всесоюзного з'їзду колгоспників 1969. Репрезентує обл. і районів Р. к. та ради міжколгоспних об'єднань. Обирається на 5 рр. (обл. і районів Р. к. — на 2–3 рр.) на з'їздах колгоспників або зборах їх представників; між засіданнями Р. к. УРСР діє її президія. Р. к. керується нормами колгоспного права з дотриманням Примірного статуту колгоспу. Р. к. має право обговорювати і подавати рекомендації з різних питань

колгоспного життя, зокрема з питань оплати праці, соц. забезпечення, економіки й орг-ції виробництва, міжколгоспних зв'язків, розподілу і планування колгоспних доходів та витрат, механізації й електрифікації колгоспної пром-сти тощо. Рекомендації Р. к. не є обов'язкові ні для нижчих Р. к., ні для держави, але мають вагу громад. думки. До Р. к. УРСР обрано 115 чл., до обл. та районних Р. к. — 19 200. Чл. є всі гол. колгоспів, фахівці сіль. госп-ва, керівники міжколгоспних орг-цій, деякі за-служені колгоспники.

Рада Міністрів ССРСР, найвищий орган, що очолює апарат держ. управління ССРСР і має за завдання організувати все держ. управління. Р. М. ССРСР твориться Верховною Радою ССРСР і їй підзвітна. В період між сесіями Верховної Ради ССРСР вона підзвітна Президії цієї Ради, яка може робити зміни у складі Р. М. До складу Р. М. ССРСР входять гол. Р. М., його перші заступники і заступники, мін. ССРСР, керівники низки ін. центр. органів, а також (з 10. 5. 1957) гол. Р. М. союзних респ. Згідно з ст. 69 конституції ССРСР, Р. М. ССРСР має право припиняти постанови й розпорядження Р. М. союзних респ. з тих галузів держ. управління, що віднесені до компетенції ССРСР. Для оперативного вирішування окремих питань існує внутр. президія Р. М. ССРСР, до складу якої входять гол., перші заступники та мін., що їх особисто призначено партією. Р. М. ССРСР об'єднує та унапрямлює роботу заг.-союзних і союзно-респ. мін-в і ін. підвідомчих їй установ. Для виконання своїх функцій Р. М. ССРСР має апарат, а саме управління справами Р. М. ССРСР з відповідними відділами (правничий відділ, референтура, секретаріат, урядовий архів, галузеві групи та відділи, колегії мін-в тощо). Використовуючи свої широкі повноваження, Р. М. ССРСР централізує в масштабі усього ССРСР працю органів держ. управління. Згідно з больш. концепцією держ. управління, Р. М. ССРСР є виконавцем політики партії: «Всю свою діяльність Р. М. проводить під безпосереднім керівництвом ЦК КПРС». У 1971 чл. Р. М. ССРСР було 102, у тому ч.: керівників заг.-союзних мін-в 26, союзно-респ. 32, різних держ. комітетів і управлінь — 21, 15 голів Р. М. респ. та заступників гол. Р. М. Гол. Р. М. ССРСР були: Й. Сталін (1946–53), Г. Маленков (1953–55), М. Булганін (1955–58), М. Хрущов (1958–64), О. Косигін (з 1964). До складу Р. М. ССРСР входили деякі українці. За останні роки найпомітніші: Д. Полянський, Р. Малиновський, А. Гречко, І. Казанець, В. Мац-

кевич, Л. Корнієць, П. Непорожній, П. Шелест та ін. А. Б.

Рада Міністрів УРСР, найвищий орган держ. управління в УРСР, наступник Ради Нар. Комісарів (з 1946). Р. М. твориться формально Верховною Радою в складі гол., перших заступників і заступників голови, мін. та керівників ін. союзно-респ. органів. У дійсності ж усі персональні справи Р. М. ухвалює ЦК КПСС у погодженні з ЦК КПУ. Теоретично Р. М. є колегіальним органом; основні справи вирішуються більшістю голосів чл. уряду. Для оперативного вирішення поточних справ у Р. М. існує внутр. президія Р. М. УРСР (раніше бюро), складена з гол., його заступників, гол. Держплану та кількох мін. Матеріали про внутр. діяльність Р. М. не публікуються.

У рамках компетенцій УРСР, як союзної респ., Р. М. організує роботу респ. апарату управління і очолює його. Згідно з ст. 43 конституції УРСР Р. М. УРСР: а) координує й унапрямлює роботу мін-в та ін. підпорядкованих їй установ; б) ухвалює заходи для здійснення нар. госп. плану; в) ухвалює заходи для здійснення респ. і місц. бюджету; г) ухвалює заходи для забезпечення громад. ладу, захисту інтересів держави й охорони прав громадян; ґ) керує й перевіряє роботу виконкомів обл. рад; д) творить у разі потреби спеціальні комітети й гол. управління при Р. М. УРСР у справах госп. і культ. будівництва; е) керує орг-цією військ. формувань УРСР; є) здійснює керівництво в галузі зносин з чужоземними державами, виходячи з встановленого в ССРСР заг. порядку у взаєминах союзних респ. з чужоземними державами.

Заг.-союзні мін-ва й відомства мали до 1965 в УРСР своїх уповноважених, які входили до складу Р. М. і діяльність яких на території УРСР координувала Р. М. УРСР. Овсю чергою Р. М. УРСР має *Постійне представництво УРСР при Р. М. ССРСР* для постійного зв'язку поміж держ. апаратами ССРСР і республіки.

Формально Р. М. УРСР підзвітна й відповідальна тільки перед Верховною Радою УРСР, а в період між її сесіями перед Президією Верховної Ради УРСР. А тому що ці останні органи теоретично є найвищим представницьким органом УРСР і не підзвітні відповідним союзним органам створюється враження, що УРСР є справді суверенною респ., а Р. М. — її найвищим адміністративним органом, незалежним від Р. М. ССРСР. Однак такий погляд не відповідає дійсності з таких причин:

а) Р. М. УРСР діє на основі заг.-союзних законів. Вона видає постанови й

розпорядження на основі й на виконання законів ССРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Р. М. ССРСР, отже не є суверенним органом УРСР, а залежним від Москви виконавчим органом.

б) Р. М. ССРСР має право «в межах своїх компетенцій» (практично необмежених) касувати постанови й розпорядження Р. М. УРСР.

в) Гол. Р. М. УРСР входить з уряду до складу Р. М. ССРСР, отже всі акти Р. М. ССРСР для нього безпосередньо обов'язкові.

г) Крім гол. чл. Р. М. є мін. та керівники відомств, комітетів тощо. Ці органи мають перев. союзно-респ. характер і підпорядковані відповідному союзно-респ. органу в Москві. Тільки дуже нечисленні респ. мін-ва (5-7) підпорядковані безпосередньо Р. М. УРСР.

г) Р. М. УРСР має свої компетенції, себто вона уповноважена заг.-союзними законами й органами до виконання певних конкретних завдань чи функцій на території УРСР. Радянська теорія і практика називає ці повноваження «правами» Р. М. УРСР. Насправді, це не права, а обов'язки супроти відповідних заг.-союзних органів.

д) Призначення осіб на посади чл. Р. М. УРСР, мін.-рів, їх заступників та ін. чл. урядового апарату де факто належить до компетенції союзної номенклатури ЦК КПСС.

Обсяг «прав» Р. М. УРСР мінявся разом з політикою уряду ССРСР. Найширший він був у 1957-62, після чого почала відновлюватися централізація з обмеженням прав Р. М. УРСР. Тепер він такий: у галузі планування нар. госп-ва Держплан УРСР, що, крім підпорядкування Держплану ССРСР, підпорядкований також Р. М. УРСР, виробляє проекти планів розвитку нар. госп-ва респ. з усіх галузей союзно-респ. та респ. пром-сти, а щодо заг.-союзної пром-сти може робити свої пропозиції. Р. М. УРСР має право затверджувати для його підлеглих підприємств респ. планів продукції пром. виробів, що виробляються і повністю споживаються в респ., а також планів розподілу тих виробів за номенклатурою та в об'ємі, узгодженому з Держпланом ССРСР. Р. М. УРСР має деякі права у галузі інвестування, фінансування праці та заробітної платні. Дуже обмежені права Р. М. має у бюджетовій ділянці. Бюджет УРСР базується на затвердженому сесією Верховної Ради ССРСР Держ. бюджеті ССРСР на кожний рік. Уряд ССРСР є відповідальний лише за виконання бюджету через мін-во фінансів ССРСР, мін-ва ССРСР, а також через Ради Мін. союзних республік. Рада Мін. УРСР зосереджується перед-

усім на проблеми реалізації бюджету держ. органами, підприємствами та організаціями. В рамках такої дуже обмеженої бюджетної політики Р. М. УРСР може лише до певної міри стимулювати госп. та культ. розвиток на місцях.

Конкретний зміст і обсяг компетенцій Р. М. УРСР кожноразом визначаються законними актами й директивами відповідних центр. органів у Москві. Керування, напр., організацією військ, формувань обмежується перев. обліком військовозобов'язаних.

Відповідно до змін політики центру змінюються і «права» та склад Р. М. УРСР: ліквідація респ. й союзно-респ. мін-в на користь заг.-союзних чи відновлення попередніх. 1968 до складу Р. М. УРСР входили 44 чл.: 19 союзно-респ. мін., 14 керівників держ. комітетів, комітетів і управлінь (також союзно-респ. категорій) та 5 респ. мін-в.

Гол. Р. М. УРСР від 1946 р. були: М. Хрущов (1946-47), Д. Коротченко (1947-54), Н. Кальченко (1954-61), В. Щербинський (1961-63 і 1965-72), І. Казанець (1963-65), О. Ляшко (з 1972). А. Білинський

Стан Р. М. УРСР на 1. 4. 1973: 28 союзно-респ. і тільки 6 респ. мін. та 17 державних комітетів і гол. управлінь. Гол. Р. М. УРСР — Ляшко Олександр (до 26. 5. 1972 — Щербинський Володимир); перші заступники гол. Р. М. УРСР: Кальченко Никифор і Ващенко Григорій, заступники гол. Р. М. УРСР: Андріанов Сергій, Бурмистров Олександр, Розенко Петро (він же гол. Держплану УРСР), Семичастний Володимир, Степаненко Ігор, Тронько Петро і Шевчук Григорій. Союзно-респ. мін.: будівництва підприємств важкої індустрії УРСР — Лубенцев Григорій, вищої і сер. спеціальної освіти — Даденков Юрій, внутр. справ — Головаченко Іван, вугільної пром-сти — Худосовцев Микола, геології — Шпак Петро, енергетики і електрифікації — Макухін Олексій, заготівель — Стафійчук Іван, закордонних справ — Шевель Юрій, зв'язку — Синченко Юрій, культури — Сльченко Юрій, легкої пром-сти — Касьяненко Олег, ліс. госп-ва — Лук'янов Борис, ліс. і деревообробної пром-сти — Грунянський Іван, меліорації і водного госп-ва — Гаркуша Микола, монтажних і спеціальних будів. робіт — Багратуні Георгій, м'ясної і молочної пром-сти — Сеников Анатолій, освіти — Маринич Олександр, охорони здоров'я — Братусь Василь, пром. будівництва — Арешкевич Василь, пром-сти будів. матеріалів — Бакланов Григорій, сіль. будівництва — Михайлов Микола, сіль. госп-ва — Погребняк Петро, торгівлі — Старунський Володимир, фінансів — Варановський Анатолій, харч. пром-сти — Санов Микола, чорної металургії — Куликов Яків, юстиції — Зайчук Володимир, радгоспів — Попльовкін Трохим. Респ. мін.: автомобільного транспорту — Головаченко Федір, будівництва і експлуатації автомобільних шляхів — Шульгин Микола, комунального госп-ва — Плотченко Володимир, місц. пром-сти — Гасвський Юрій, побутового обслуговування населення — Шпаковский Лев, соц. забезпечення — Федоров Олексій; гол. держ. комітетів Р. М. УРСР: у справах будівництва — Бурка Михайло, цін — Віноков Іван, по проф.-техн. освіті — Іщенко Дмитро, по використанню трудових ресурсів — Денисенко Олексій, по

телебаченню і радіомовленню — Скачко Микола, у справах в-в, поліграфії і книжкової продукції — Білогуров Микола, по кінематографії (Держкіно УРСР) — Большак Василь, по охороні природи — Вольтовський Борис, по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті й гірничому нагляду — Нирцев Михайло, Гол. Комітету нар. контролю УРСР — Маленкін Андрій, гол. Комітету держ. безпеки при Р. М. УРСР — Федорчук Віталій, гол. Укр. об'єднання Р. М. УРСР «Укрсільгосптехніка» — Момотенко Микола; начальники: гол. управління Р. М. УРСР по садівництву, виноградарству й виноробній пром-сті — Мельников Олег, по матеріально-техн. постачанню — Тичинів Віктор, по нафтопереробній і нафтохем. пром-сті — Лісничий Григорій, Центр. Статистичного Управління при Р. М. УРСР — Вертіков Дмитро.

Література: АН УРСР. Історія держави і права Укр. РСР (1917–1960). К. 1961; Барабашев Г., Шеремет К. Советское строительство. М. 1965; ред. Кравчук С. Государственное право СССР. М. 1967; АН УРСР; ред. Козлов Ю. Історія держави і права Укр. РСР (1917–37), т. I, (1937–67), т. II. К. 1967.

Рада Народних Комісарів (раднарком, совнарком), найвищий виконавчо-розпорядчий орган сов. держ. влади в ССР та УССР до 1946. Був створений вперше як уряд РСФСР на чолі з В. Леніном на 2 Всерос. з'їзді советів у листопаді 1917. 1923 утворено РНК ССР як союзний уряд, підзвітний Центр. Виконавчому Комітетові і його президії, у складі т. зв. злитих (союзних) та об'єднаних (існували одночасно і в РНК республік) наркоматів. Структура РНК ССР постійно змінювалася за централізацією управління, гол. після 1934, коли ухвалено визначення заг.-союзних і союзно-респ. наркоматів. Гол. РНК були: Ленін (1917–24), О. Ріков (1924–30), В. Молотов (1930–41), Й. Сталін (1941–46).

У 1946 змінено назву на *Раду Мін. ССР*.

На Україні перший сов. уряд (на подіб уряду УНР) називався *Нар. Секретаріатом*, а другий створений 30. 11. 1918 п. н. «Тимчасовий Роб.-Сел. Уряд України». З цієї назвою він діяв до січня 1919, коли його перейменовано на «Раду Нар. Комісарів України», за рос. зразком — РНК. Недовгий час у 1919–20 РНК УССР була ліквідована, а її обов'язки виконував *Всеукр. Рев. Комітет*. Згідно з ст. 16 конституції УССР 1919 раднарком УССР міг розглядати всі справи законодавства й управління країною, але вирішувати тільки ті з них, що були передані йому ВУЦВК на основі заг. або спеціального уповноваження. Конституція УССР 1919 не називала кількості нар. комісарів і не визначала їх функцій. Ряд галузів управління в УССР керувався відповідними наркоматами РСФСР (військ. справи, зовн. торгівля, пошта і телеграф, транспорт тощо), що мали при наркоматі УССР представників. Ці справи передано у відання наркоматів РСФСР

спеціальними угодами 1919–21 поміж УССР і РСФСР.

Після утворення ССР, у 1923 компетенції центр. органів ССР були дещо обмежені: раднарком ССР отримував від ЦВК ССР законодавчі повноваження тільки у важливіших справах ССР. Раднарком УССР складався з нар. комісарів, уповноважених нар. комісарів ССР при уряді УССР, уповноваженого ДПУ ССР та ін. осіб, включених в його чл. на основі постанови ЦВК. Згідно з конституцією ССР 1924, УССР мала 11 нар. комісаріатів, у тому ч. 5 одноіменних з союзними нар. комісаріатами (т. зв. об'єднані наркомати): фінансів, праці, робітничо-сел. інспекції, продовольства (пізніше перейменовані на внутр. торгівлі) і Вищої Ради Нар. Госп-ва та 6 самостійних (юстиції, внутр. справ, освіти, соц. забезпечення, зем. справ й охорони здоров'я). Крім того, до складу РНК УССР входило 5 уповноважених, т. зв. злитих, себто заг.-союзних нар. комісаріатів ССР з правом дорадчого або вирішального голосу за вирішенням ЦВК ССР (закордонних справ, військ. і морських справ, зовн. торгівлі, шляхів сполучення, пошти і телеграфу).

Конституція 1936 в принципі зберегла цей поділ, увівши нові назви для наркоматів: а) заг.-союзні, що керували дорученою їм галуззю держ. адміністрації на всій території ССР безпосередньо або через підлеглі їм органи; б) союзно-респ., що керували відповідною галуззю за списком підприємств чи установ через однойменні наркомати в респ.; в) респ., підпорядковані тільки РНК респ. Крім наркоматів, до РНК УССР належали держ. комітети і центр. управління (*Держсплян*, Гол. управління організованого набору робітників і переселення та ін.). По реформі управління госпвом у 1932–34 кількість нар. комісаріатів ССР збільшилася. Згідно з офіц. теорією РНК стала найвищим адміністративним органом, який під керівництвом партії у межах своїх компетенцій мав виконувати обов'язки уряду сов. держави з метою побудови соц. суспільства.

Гол. і чл. РНК УССР формально призначав ВУЦВК, з 1937 Верховна Рада УССР, яким РНК була підзвітна; на ділі ж вирішальний вплив мало моск. керівництво ВКП(б) та ЦК КПУ і під їх контролем РНК УССР здійснювала доручені їй законодавчі й виконавчі обов'язки. Нормативні акти РНК за конституцією ССР 1924 мали форму декретів і постанов, а за конституцією 1936 — постанов і розпоряджень.

Гол. РНК у 1919–46 були: Х. Раковський (1919–23), В. Чубар (1923–34), П. Любченко (1934–37), М. Бондаренко (1937),

Д. Коротченко (1938–39), Л. Корнісць (1939–44), М. Хрущов (1944–46).

У 1946 РНК перейменовано на Раду Міністрів УССР, а наркомати – на міністри.

А. Білинський

Рада Народних Міністрів УНР, виконавчий орган влади в УНР, попередня назва *Ген. Секретаріат Укр. Центр. Ради*. Існувала від 22. 1. 1918 (запроваджена IV Універсалом) до гетьманського перевороту (29. 4. 1918, див. *Гетьманський уряд*) та під час *Директорії Укр. Нар. Республіки*. Р. Н. М. творилася на основі домовлення гол. партій про склад кабінету й затверджувалася Центр. Радою. Склад Р. Н. М. пропонував гол. Укр. Центр. Ради, забезпечивши для неї підтримку більшості чл. УЦР.

Перший склад Р. Н. М. у січні 1918 був такий: гол. і мін. внутр. справ – В. Винниченко (УСДРП), товариші мін. – І. Красковський (УПСФ), О. Карпинський і Л. Абрамович; міністри: закордонних справ – О. Шульгин (УПСФ), військ. і праці – М. Порш (УСДРП), тов. мін. – О. Жуковський (УПСР), суд. справ – М. Ткаченко (УСДРП), продовольчих – М. Ковалевський (УПСР), шляхів – В. Єщенко, пошти і телеграфу – М. Шаповал (УПСР), морських справ – Д. Антонович (УСДРП), заступник мін. фінансів – В. Мазуренко (УСДРП), освіти – І. Стещенко (незалежний соціал-демократ), товариш мін. – П. Холодний (УПСФ), торгу і пром-сти – В. Голубович (УПСР), великоруських справ – Д. Одінець (рос. нар.-соц. партія), жид. справ – М. Зільберфарб (жид. об'єднання соц. партій), польс. справ – М. Міцкевич (польс. дем. центр.), держ. контролер – О. Золотарьов (жид. «Бунд»), держ. писар – І. Мірний.

Цей кабінет був коаліцією УСДРП, УПСР, УПСФ і нац. меншостей. У наслідок внутр. кризи в УСДРП і УПСР щодо довір'я до кабінету Винниченка, останній 30. 1. 1918 подався на димісію, і була утворена нова Р. Н. М. у поміркованому складі з опозиційних елементів тих же партій. Її склад: гол. і мін. закордонних справ – В. Голубович; міністри: військ. – А. Немоловський (УПСР), внутр. – П. Христюк (УПСР), фінансів – С. Перепелиця (близький до УПСР), шляхів – Є. Сокович (близький до УПСР), продовольчих справ – М. Ковалевський, освіти – Н. Григорієв (УПСР), хліборобства – А. Терниченко (близький до УПСР), суд. справ – М. Ткаченко, морських – Д. Антонович, пошти і телеграфу – П. Сидоренко (позапартійний).

У лютому 1918, у зв'язку з подіями (Берестейський мир, тимчасова окупація Києва) перетворено кабінет під проводом

В. Голубовича. До складу Р. Н. М. входили: закордонні справи – М. Любинський (УПСР), військ. – О. Жуковський, внутр. – М. Ткаченко, зем. справи – М. Ковалевський (УСДРП), юстиція – С. Шелухин (УПСФ), фінанси – П. Климович (позапартійний), пошта і телеграф – Г. Сидоренко, освіта – В. Прокопович (УПСФ), шляхи – Є. Сокович, праця – Л. Михайлів (УСДРП), торгівля і промисел – І. Феценко-Чопівський (УПСФ), харч. справи – С. Коліух (позапартійний), держ. контролер – О. Лотоцький (УПСФ), держ. секретар – П. Христюк. Безпосередньо перед гетьманським переворотом чл. УПСФ вийшли з Р. Н. М.

Згідно з конституцією УНР, ухваленою 29. 4. 1918, Р. Н. М. була «вищою виконавчою владою» в УНР; її мав творити гол. Всенар. Зборів у порозумінні з Радою Старшин, а затверджувати Збори. Р. Н. М. була індивідуально і колективно відповідальною перед Зборами, які могли висловити Р. Н. М. і окремим чл. вотум недовір'я. Чл. Всенар. Зборів під час перебування в Р. Н. М. мали тільки дорадчий голос на сесіях Зборів.

Утворений виконавчий орган влади за гетьмана П. Скоропадського мав назву *Ради Мін.* (див. *Гетьманський уряд*).

За *Директорії УНР* була відновлена Р. Н. М., яка в принципі мала творитися і діяти у дусі конституційних засад Укр. Центр. Ради.

Трудовий Конгрес оформив тимчасовий конституційний статус Р. Н. М., визначаючи її як «виконавчу владу УНР», яка запрошується Директорією і в час між сесіями Конгресу є відповідальною перед нею. Директорія була наглядовим і вищим законодавчим органом щодо Р. Н. М.; остання мала завдання опрацьовувати законопроекти. Але в практиці були часті розходження щодо компетенцій між Директорією і Р. Н. М., бо перша втручалася у практичну політику і навіть в адміністрацію.

26. 12. 1918 створено уряд – Р. Н. М. у складі: гол. і мін. закордонних справ – В. Чехівський (УСДРП), внутр. – О. Мицюк (УПСР), зем. – М. Шаповал, пошти і телеграфу – І. Штефан (УПСР), фінансів – В. Мазуренко, торгу й пром-сти – С. Остапенко (УПСР), продовольчих – Б. Мартос (УСДРП), військ. – О. Осецький, згодом О. Греков, морських – М. Білинський, шляхів – П. Пилипчук (Нар. Респ. Партія), освіти – П. Холодний, недовозі – І. Огієнко (УПСФ), керуючий управлінням культур – І. Ліпа (соціал-самостійник), юстиції – С. Шелухин, мистецтва – Д. Антонович, нар. здоров'я – В. Матюшенко (УСДРП), праці – Л. Михайлів, жид. справ – А. Ревуцький (Поалей-Ціон), виконуючий

обов'язки держ. секретаря — І. Сніжко, згодом М. Корчинський (УПСФ), держ. контролер — Л. Симонів (соціал-самостійник), мін. керівник преси і пропаганди — О. Назарук (УСРП).

Це була широка коаліція нац. партій, які згуртувалися за гетьманату в Укр. Нац. Союзі і підтримали повстання. В уряді переважали соц. партії. Щоб створити можливість для переговорів між Директорією і Антантою про допомогу у війні проти большевиків, 13. 2. 1919 у Вінниці зформовано Р. Н. М. без чл. УСДРП та УПСР у складі: гол. С. Остапенко (вийшов із УПСР), закордонні справи — К. Мацієвич (УПСФ), внутр. — Г. Чижевський (Нар. Респ. Партія), військ. — О. Шаповал (соціал-самостійник), морські — М. Білинський, госп-во — І. Феценко-Чопівський, фінанси — М. Кривецький (соціал-самостійник), зем. справи — С. Архипенко (Нар. Респ. Партія), освіта — І. Огієнко, віровизнання — І. Липа, юстиція — Д. Маркович, нар. здоров'я — О. Корчак-Чепурківський, шляхи — П. Пилипчук, преса й інформація — О. Назарук (гал. радикал), держ. секретар — М. Корчинський, держ. контролер — Л. Симонів. Це був уряд з більш правих та позапартійних елементів — фахівців. Одночасно з Директорією вийшов В. Винниченко, а її гол. став С. Петлюра, який залишив УСДРП.

Після невдалих переговорів з Антантою, які викликали недовіря серед ліво настроєної більшості до уряду Остапенка, 9. 4. 1919 у Рівному була зформована нова Р. Н. М. із чл. УСДРП, УПСР та зах.-укр. соціалістів у складі: гол. і мін. фінансів — Б. Мартос, заступник гол. і юстиції — А. Лівичський (УСДРП), закордонні справи — В. Темницький (гал. УСДП), внутр. — І. Мазепа (УСДРП), військ. — Г. Сиротенко (УПСР), з липня — В. Петрів, шляхи — М. Шадлун (УСДРП), праці — О. Безпалко (бук. УСДП), нар. здоров'я — М. Білоус (УСДРП і гал. УСДП), пізніше Д. Одріна (УПСР), зем. справи — М. Ковалевський, згодом мін. нар. госп-ва став Т. Черкаський (УПСР), пошта і телеграф — І. Паливода (УПСР), освіта — А. Крушельницький (гал. радикал), пізніше Н. Григорієв, віровизнання — М. Миревич, жид. справ — П. Красний (Поалей-Ціон), держ. секретар — І. Лизанівський (УПСР).

У кін. серпня 1919 Р. Н. М. була перетворена під головуванням І. Мазепи; ін. зміни в складі уряду: нар. госп-во — М. Шадлун, преса і пропаганда — Т. Черкаський, шляхи — С. Тимошенко (УСДРП), віровизнання — І. Огієнко, військ. — з листопада 1919 — В. Сальський.

Після укладення Варшавського договору з Польщею уряд І. Мазепи дімісіонував. 26. 5. 1920 зформовано нову Р. Н. М. у складі: гол. — В. Прокопович, заступник гол. і мін. юстиції — А. Лівичський, закордонні справи — А. Ніковський (УПСФ), внутр. — О. Саліковський (УПСФ), зем. справи — І. Мазепа, військ. — В. Сальський, нар. госп-во — Є. Архипенко, фінанси — Х. Барановський (позапартійний), шляхи — С. Тимошенко, освіта — П. Холодний, віровизнання — І. Огієнко, пошта і телеграф — І. Косенко (позапартійний), нар. здоров'я — С. Стемповський (поль. меншість), держ. секретар — В. Оніхімовський. Це був останній уряд, що ще діяв на частині укр. земель; за партійним складом був поміркований, складався в більшості з правих соціал-демократів, УПСФ і позапартійних.

З поч. 1921 уряд УНР став екзильним. Р. Н. М. очолювали В. Прокопович, П. Пилипчук, А. Лівичський. Після того, як обов'язки гол. Директорії перебрав А. Лівичський (1926), кабінет очолював з незначними змінами аж до 1939 В. Прокопович. Чл. уряду перебували в осередках найбільшого скупчення політ. еміграції — у Варшаві, Празі й Парижі.

Р. М. Рада Національностей, друга палата Верховної Ради СРСР, що репрезентує федеральні й автономні складові частини Сов. Союзу; після довгої нац.-політ. боротьби, утворена 1924 як одна з двох палат Центр. Виконавчого Комітету СРСР (друга — Рада Союзу). У Р. Н. представлені союзні республіки — кожна 32 депутатами (до 1966 — 25), автономні респ. — 11, автономні обл. — 5, нац. округи — 1, які обираються на 4 рр. Р. Н. збирається двічі на рік на короткі сесії одночасно з Радою Союзу, з якою також відбуває спільні засідання. Р. Н. очолює гол., який має 4 заступників; існує кільканадцять постійних комісій. Р. Н. теоретично рівноправна палата з Радою Союзу і для схвалення законопроектів потрібно її згоди. На випадок розходжень між палатами (що виключене, бо всі рішення наперед ухвалені в ЦК КПСС) для узгодження мала б творитися паритетна міжпалатна комісія (досі її не було).

Рада Республіки, за законом УНР від 9. 1. 1921, представницький орган УНР, скликана у лютому 1921 у Тарнові (Польща), вважала себе за «тимчасовий зверхній орган нар. влади, якому належить повнота влади». До складу Р. Р. входило 67 депутатів; це були представники партій, проф. і культ. орг-цій та земського самоврядування. Р. Р. проіснувала від лютого до серпня 1921 і видала в

кін. березня універсал до укр. народу. Гол. був І. Феценко-Чопівський. Р. Р. припинила існування у зв'язку з виходом з неї представників ряду орг-цій.

Рада Союзу (Совет Союза), одна з палат Верховної Ради СРСР, формально «найвищого органу держ. влади»; обирається на 4 рр. загальним виборчим віком понад 18 рр. за принципом 1 депутат на 300 000 населення; з 1970 визначене ч. депутатів 767, і відповідно до цього змінюється ч. представництва на населення. Р. С. збирається окремо або спільно з Радою Національностей, з якою творить Верховну Раду. Щороку відбуваються дві короткі сесії; має кільканадцять постійних комісій.

Рада старшини, один з органів центр. влади в гетьманській Україні 1648–1781 рр., що діяв поряд з владою гетьмана та Ген. Військ. Ради. Компетенція цих органів не була чітко розділеною поміж ними. Крім найважливіших питань законодавчого, адміністративного і судового порядку Р. с. спеціально розглядала проблеми упорядкування держ. фінансів. Р. с. постійно збиралася як збори ген. старшини при гетьмані; часом на ці наради запрошувалися і полковники. Широко з'їзди старшинських рад збиралися з гетьманської резиденції на Різдва і Великодні свята. У цих з'їздах брали участь полкові делегації з полкової старшини, сотників і знатного військ. т-ва. Представники цього останнього не раз вибиралися для участі у з'їздах старшини.

Рада Фізичної Культури (РФК), укр. центр. фізкульт. руханково-спорт. установа на еміграції — існувала у 1945–50 на території зах. Німеччини з осідком у Мюнхені-Карлсфельді. У РФК було зареєстровано: в амер. зоні 39 т-в з 2 873 чл., у брит. — 12 з 829 чл. Праця РФК велася у 8 референтурах, які організували такі ланки спорту: копаний м'яч, легка атлетика, плавання, спорт. гри (відбиванка, кошиківка), мандрівництво-альпінізм, лецетарство, настільний теніс, бокс, важка атлетика, шахи. Випрацьовано правила «Відзнаки фіз. вправності»; у 1947 її здобуло 1 003 особи. При РФК було зареєстрованих 27 суддів з усіх ділянок спорту, організованих в об'єднанні спортивних суддів.

Заходами РФК організовано у 1948 Олімпіаду ДП у рамках Міжнарод. Комітету Політ. Втікачів; на цій олімпіаді українці здобули перші місця у відбиванці, футболі, боксі й легкій атлетіці. РФК ініціювала міжнарод. (екзильні) спорт. зустрічі та влаштовувала щорічно змагання за першість еміграції у футболі, легкій атлетіці, лецетарстві, відбиванці й ін. РФК очолювали: А. Лукія-

ненко, В. Блавацький, І. Красник, С. Кікта.

З масовим виїздом спортсменів та діячів фізкультури до ЗДА, РФК у 1950 припинила діяльність.

Література: Альманах Ради Фіз. Культури. — Almanac of Ukrainian Council for Physical Culture. Мюнхен 1951.

Радванка, околиця м. Ужгорода (Закарпаття), де 1950 відкрито поселення 8–9 вв. Виявлено напівземлянкові житла, уламки ліпного і кружалного посуду. Вважають, що поселення належало слов. племені хорватів, яке жило на території Закарпаття. Розкопи 1964 у Р. дали знахідки, приналежні до мистецької культури (кін. старшого палеоліту).

Радванський Анатоль (* 1913), співак-баритон і актор, з 1931 на сцені гал. театрів: О. Карабіневича, О. Залеського, «Заграви» (1933–35), трупи Й. Бенцалія (1936–38), театрів Львова (з 1939); на еміграції у театрі-студії Й. Пірняка (1945), Ансамблі Укр. Акторів В. Блавацького; з 1949 у ЗДА. Краці ролі: Гамід («Лев з Абесінії» М. Аркаса — М. Чирського), граф Ягужинський («Орленя» І. Зубенка), Михайло («Довбуш» Л. Первомайського) та ін.

Радванський Андрій (1711–62?), маляр-монументаліст; стінні розписи, фрески, ікони.

Радгосп (радянське господарство), держ. с.-г. підприємство. За сов. теорією найвища, «послідовно-соц.» форма сіль. госп-ва, с.-г. фабрика з націоналізованими засобами виробництва й найманою робочою силою, чим відрізняється від колгоспу, комуни та т-ва спільної обробки землі. У 1919–20, як частина системи воєнного комунізму, Р. запроваджувалися більшовиками примусово шляхом відбирання від селян розділеної ними поміщицької землі та реманенту. На Україні до літа 1919 так було створено 1 256 Р., що мали 1,2 млн десятин землі (більше, ніж у Росії); крім того, 1,2 млн десятин землі відібрано в укр. селян для цукрової й гуральняної пром-сти. Освоїти ж Р. спромоглися менше пол. цих земель. Запровадження Р. (разом з комунами) викликало сел. повстання, і тому VIII конференція РКП(б) у грудні 1919 ухвалила сповільнити утворення Р. на Україні. У 1920 їх залишилося лише 571 з 375 700 (перев. у Степу), 1923 — 423 з 221 980 десятин землі (0,65% всієї). За НЕП Р. були об'єднані у різні трести, існувало також бл. 100 Р., що належали окремим пром. зав. для прохарчування робітників. У 1925 Р. Укррадгосптресту здавали селянам в оренду понад 20% своїх земель за пол. врожаю, бо не могли самі їх обробити. У 1927 Р. мали лише 1,8%

всіх основних фондів сіль. госп-ва, 0,9% худоби й 4,9% всього реманенту. Держава, субсидюючи Р., виділяла їм трактори і машини у першу чергу, намагаючися зробити їх зразковими госп-вами.

Під час колективізації сіль. госп-ва Р., з допомогою своїх політ. відділів, сприяли насильницькому утворенню колгоспів. Одночасно у КПСС виник рух перетворення колгоспів на Р., а також ухвалено організувати у степ. р-нах нові величезні зернові Р.-фабрики (т. зв. гігантоманія, 1929–32 в УССР і Криму – 36). Деякі з них мали понад 100 000 га землі, а сер. – 53 175 га. Їм виділялися найкращі імпортові машини й великі капітали, проте вони були нерентабельні й малопродуктивні, і тому 1932 їх розукрупнено. Всіх трестованих Р. в УССР на поч. 1934 було 768. Крім того, було ще багато т. зв. приписних Р., що належали окремим пром. підприємствам та установам. Всі Р. УССР мали 1934 3 404 000 га посівів, 11 828 тракторів, 309 000 гол. робочої худоби, 703 000 гол. великої рогатої худоби (у тому ч. 292 000 корів), 1 262 000 свиней та 631 000 овець і кіз. Пізніше почали створюватися спеціалізовані підміські Р. для постачання харчів населенню міст. Р. виникли також в системі НКВД, у яких працювали в'язні.

У 1945 в УССР було 784 Р. всіх систем; вони мали 1 172 000 га посівів, 198 000 тракторів і 6 400 тракторів. Дальше зростання Р. в УССР таке: 1958 – 816, 1960 – 902, 1965 – 1 343, 1970 – 1 605. На поч. 1960-их рр. в КПСС виник досить

сильний напрям, що обстоює поступове перетворення усіх колгоспів на Р.

Розміри сер. Р. на Україні видно з табл. Її можна порівняти з табл. сер. розмірів колгоспу (див. стор. 1075). У 1969 на сер. колгосп припадало 553 двори, бл. 650 працездатних робітників, 2 600 га посіву, 1 360 гол. великої рогатої худоби (у тому ч. 441 корова), 1 025 свиней, 668 овець та кіз. Сер. Р., отже, був приблизно на $\frac{1}{3}$ більший, ніж сер. колгосп. Найбільші Р. є у Степу, сер. – на Лівому Правобережжі, найменші на Поліссі й Зах. Україні.

1970 на Україні Р. належало 21,7% усіх с.-г. земель, колгоспам – 77,1%. Однак Р. дали лише 14,9% всієї валової продукції сіль. госп-ва, колгоспи – 52,0%. Отже, продуктивність землі у Р. була дещо вища, ніж у колгоспах, але і в колгоспах і Р. значно нижча, ніж у присадибних госп-вах. Товарність Р. також дещо вища (1970 вони здали державі 38% свого валового збору зерна), ніж у колгоспів (33%).

Р. є вигідні для держави тим, що вони трохи продуктивніші і більш товарні, ніж колгоспи, і тим, що держава платить Р. на $\frac{1}{3}$ нижчі заготівельні ціни, ніж колгоспам, а потім перепродує їхню продукцію пром-сті та міським споживачам з великим монополістичним зиском, що надходить до держ. бюджету як податок з обігу.

Нижчі ціни, що їх держава тепер платить Р. порівняно з колгоспами, пояснюються потребою підвищити життєвий стандарт та реальні доходи колгоспників.

У Р. України фактична оплата 1 людині-дню у 1960 була 2,22 карб., у колгоспах – лише 1,19 карб., у 1964 відповідно 2,88 і 2,26 карб. При тому, колгоспник працює у колгоспі протягом доби більше, ніж робітник Р. (за даними з липня 1963 – 37% часу на добу, робітник Р. – 29,5%, пром-сти – 28,7%). Робочий день колгоспника не нормований, а робітник Р. працює лише 7 год., як у пром-сті. Крім того, заробітна платня робітників Р. постійна (від 1968 з 2,34 до 3,10 карб. на день на кінноручних і

Характеристика сер. Р. в УССР
(всіх систем)

У сер. на 1 Р. припадало	1940	1958	1969
Всього радгоспів	929	816	1 543
Працівників	326	578	635
Основних фондів (тис. карб.)	274 ¹	1 206	2 991
Землі (га)	4 240	6 537	6 061
Посівів (га)	2 485	4 229	3 746
Тракторів (штук)	15	27	40
Вантажних авт (штук)	4	18	26
Електрики (тис. квт.-год.)	56 ²	290	882
Всієї тягової сили (кінської сили) ³	489	3 410	6 858
Великої рогатої худоби	448	1 165	1 833
у тому ч. корів	174	407	685
Свиней	576	2 012	1 277
Овець і кіз	587	1 356	1 058
Зерна, валовий збір (т)	1 665	3 352	3 932
М'яса й сала (т)	57	157	194
Молока (т)	381	976	1 612

¹ За карб. 1961. За цінами 1940 – 1 624 тис. карб.

² Приблизно.

³ Включає потужність моторів без навантаження, робочих волів та коней; підсумовано за коефіцієнтом мех. кінських сил.

2,63 до 6 карб. на механізованих роботах), у колгоспах гарантована лише мінімальна платня, а кінцева залежить від врожаю та держ. заготівель.

Держ. ціни на машини, пальне, будів. матеріали, хем. добрива тощо тепер однакові у Р. і колгоспах, але колгоспи мусять ще самі оплачувати перевіз цих вантажів залізницями. Не зважаючи на те, що у Р. зарплата вища й машин більше, ніж у колгоспах, собівартість більшості видів продукції у Р. дещо нижча або така сама, як і в колгоспах (дані 1970). Але тому що держава платить Р. нижчі заготівельні ціни, ніж колгоспам, собівартість у Р. часто не покривається, і вони мають значно більші збитки, ніж колгоспи. Так, 1970 продукція м'яса на Україні дала на кожному центнері колгоспам бл. 15% збитків, а Р. — бл. 28%; зерна 40% і 15% прибутку; молоко й яйця були однаково прибуткові. Раніше нерентабельність Р. була ще більша.

Економіку Р. дещо поліпшує за останній час спеціалізація. Протягом 1958—64 кількість спеціалізованих зернових Р. зменшилася з 16% до 1%, натомість значно зросла кількість ін. Так, 1969 18,1% Р. спеціалізувалися на овочах та городні, 22,0% на молоці й м'ясі, 13,1% на плодівих і виноградарстві, 10,2% на птахівництві, 8,4% на буряківництві.

В РСФСР питома вага Р. у сіль. госп-ві є значно більша, ніж на Україні. 1970 їм належало 53,5% всіх с.-г. земель, а колгоспам 45,6%. Р. в РСФСР упривілежовані тим, що держава платить їм за їх продукцію ціни на 15—100% вищі, ніж на Україні. Оплата праці в рос. Р. теж на 8,4% вища, ніж на Україні (дані 1965—67). Екон. виправдання така дискримінація укр. Р. не має.

Література: Совхозы к XV годовщине Октября. М.—Л. 1932; газ. Социалистическое Земледелие. М., 8. 2. 1932; Совхозы в 1934 г. Статистический справочник. М. 1936; Центральное Статистическое Управление СССР. Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник. М. 1960 і 1971; Сборник решений по сельскому хозяйству. М. 1963; Питання політичної економії. К., випуск 20 (1966), 27 (1967), 45 (1968); Косауров С., Муравьев А., Олейник Г. Нормативный справочник по экономике и организации сельскохозяйственного производства. М. 1967; Мін-во Сіль. Госп-ва Укр. ССР, Укр. н.-д. Ін-т економіки і орг-ції сіль. госп-ва. Соц. перебудова і розвиток сіль. госп-ва Укр. РСР. 2 тт. К. 1968; Центр. Статистичне Управління УРСР. Сіль. госп-во УРСР. Статистичний зб. К. 1969; Решения Партии и Правительства по сельскому хозяйству (1965—1971 гг.). М. 1971. В. Голубничий

Радеків (III—5), м. на Надбужанській кітловині, р. ц. Львівської обл.; 5 700 меш. (1971). Зав.: ремонтний, цегельно-черепичний, маслоробний та пивоварний.

Радзейовський-Політур (Radziejowski-Politur) Януш, сучасний поль. історик, дослідник новітньої укр. історії і поль.-укр. взаємин; праці з питань ком. руху на Зах. Україні та про нац. питання в УССР у 1920-их рр.

Радзикович Володимир (1886—1966), педагог, письм. і літературознавець, родом з с. Вишенки (пов. Городок), д. чл. НТШ (з 1932); учитель Акад. гімназії (1908—39), дир. другої гімназії (1941—44) у Львові й таборових гімназій у Німеччині (1945—50); гол. «Учительської Громади» (1929—39) і діяч т-ва «Просвіта» у Львові. Автор підручників: «Нарис історії укр. літератури» (1922, 1937, 1947, 1956) і «Укр. література XX ст.» (1952), монографії «Павлин Свенціцький» (1911) та низки літ. причинків («Пашкевича „Олена“» (1908); «Перша повість І. Франка» (1911) та ін. Крім того, писав повісті з тал. життя: «Шляхом туги» (1923), «У подувах буревію» (1951) та для юнацтва («Ніч проминула», 1970) і оп. та вірші для дітей під псевд. Вуйко Влодко. З 1950 жив в ЗДА у Клівленді, де й помер.

В. Радзикович

Радзикович Юліян (1900—68), лікар і письм. родом з Вишенки Малої (Галичина), брат Володимира Р.; закінчивши 1927 мед. фак. Карлового Ун-ту в Празі, був лікарем в Галичині, згодом в Австрії і Німеччині, з 1949 у ЗДА. Автор іст. повістей: «Полковник Данило Нечай» (I-II, 1961), «Полум'я» (1963), «Золото і кров» (1967).

Радзимовська Валентина (1886—1953), фізіолог, біохемік, гром. діячка, нар. у Лубнях на Полтавщині, дочка Василя і Любови Яновських (див.). Належала до Лубенського гімназійального гуртка РУП, у Києві до укр. соціал. групи УСДП; 1913 закінчила мед. фак. Київ. Ун-ту, пізніше його асистент і доц., проф. (з 1924) Київ. Мед. Ін-ту; проф. фізіології і біохемії Ін-ту Нар. Освіти у Києві (1924—29) і Пед. Ін-ту в Мелітополі (1939—41), одночасно співр. і керівник відділів фізіології та біохемії низки н.-д. ін-тів у Києві (Ін-ту Клінічної фізіології АН УРСР, Ін-ту Туберкульозу та ін.; чл. і

В. Радзимовська

одна з основоположників н.-д. катедри педології та ін.). У 1929–30 ув'язнена у справі СВУ, після того репресована. У 1941–43 проф. Укр. Центр. Н.-Д. Ін-ту Туберкульозу у Києві та Львівського Мед. Ін-ту. На еміграції в Німеччині (проф. Інтернац. Ун-ту у Мюнхені й УТГІ). З 1950 в ЗДА; д. чл. НТШ і УВАН. Автор бл. 70 праць з фізіології, біохемії, патофізіології, туберкульозу, психоневрології і педіатрії. Життєпис і список наук. праць: І. Розгін. Валентина Радзимовська (1968).

Радзимовський Євген (* 1905), видатний учений з ділянки інженерної механіки родом з Білоцерківщини, син Валентини Р. Закінчив Київ. Політехн. Ін-т (1927), 1930 його доц., з 1937 — керівник катедри проєктування вантажопідійомних машин (одночасно старший наук. співр. Ін-ту Механіки АН УРСР). З 1945 у Німеччині (проф. Інтернац. Ун-ту в Мюнхені й УТГІ), з 1950 у ЗДА, де працює в Іллінойському Ун-ті (з 1959 його звич. проф.). Р. автор понад 60 наук. праць з галузі

С. Радзимовський

інженерної механіки, має кілька патентів у ЗДА. Праці Р. зробили внесок у таких ділянках інженерної механіки: теорії витривалості при змінних контактних напруженнях, гідродинамічної теорії змащування, динамічної міцності шрубових з'єднань, теорії ефективності планетарних трансмісій, аналізи і синтезу неевольвентного трибового профіля, динаміки трибових трансмісій та ін. Здобув премії АН УРСР (у 1940) і Амер. Т-ва Інж. Механіків (у 1969), низка ін. нагород і відзначень. Д. чл. НТШ та багатьох наук. орг-цій, серед них: Амер. Асоціації для Розвитку Наук, Іллінойської АН та ін. Консультант низки індустріальних підприємств ЗДА і Канади.

Радзінь (II—3), м. на півд. Підляшші, до 1946 на укр.-поль. етнічному пограниччі, нині пов. м. Люблінського воєводства в Польщі, 7 000 меш. (1964). У Радзінському пов. 1905 жило 33 600 правос. українців (1/3 всього населення), 1931 — лише понад 2 000 і бл. 30 000 кол. правос., які перейшли на римо-католицизм, але ще вживали укр. мови (калакутів).

Радзиховський Борис (* 1909), офтальмолог родом з Херсонщини; проф. Чернівецького Мед. Ін-ту (з 1945), праці гол. з питань глаукоми, короткозорості та далекозорості.

Радзівілі (Радівілі), старий лит. рід у В. Князівстві Лит., згодом у Речі Поспо-

литій, а у 18–20 вв. у Рос. Імперії й Пруссії, який у першій пол. 16 в. дістав гідність кн. Священної Рим. Імперії, а потім був посвоячений з Ягеллонами, Гогенцолернами та ін. євр. династіями. Р. були власниками зем. латифундій, замків, міст та м-ок, зокрема на Україні (Волинь, Київщина), мали свої надвірні війська й займали найвищі урядові посади у Речі Посполитій. В історії України відіграли роллю: Альбрехт-Станислав Р. (1593–1656), В. канцлер лит., автор спогадів за 1632–55, у яких присвячено увагу й коз.-поль. війні; Януш Р. (1612–55), лит. польний (1646–54) і великий (з 1654) гетьман; 1649 воював з козаками, 6. 7. 1651 переміг укр. військо під Лосовом і 4. 8. 1651 зайняв Київ, 1654 зазнав поразки від моск.-укр. військ на Білорусі; Богуслав Р. (1620–69), конюший лит., брав участь у війні з козаками; згодом, уклавши союз з Швецією, нав'язав стосунки з Б. Хмельницьким, який, на його прохання, 1656 взяв під свою протекцію належне Богуславові Р. князівство Слуцьке.

Радзівілі, Радивілі, кол. назва м. Червоноармійського Рівенської обл.

Радзівський Микола († 1944), композитор і диригент; у 1928–35 рр. диригент Київ. опери; під орудою Р. були виконували опери «Дума Чорноморська» Б. Яновського (1928), «Тарас Бульба» М. Лисенка (1929), балет «Пан Каньовський» М. Вериківського (1931) та ін. Автор хороших творів («А ти всевидишче око»), сольоспівів та творів для фортепіана (етюди, прелюдії).

Радзівський Олексій (1864–1934), хірург та уролог родом з Василькова (небіж І. Нечуя-Левицького, у якого і виховувався). Закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту (у 1890), де й був залишений працювати, 1903–1920 рр. проф. Київ. Вищих Жін. Курсів, у 1921–1930 рр. — Київ. Мед. Ін-ту. Праці Р. присвячені питанням оперативної хірургії, урології та бактеріології.

Радивіловський Антін († 1688), церк. діяч і письмен. Закінчив Києво-Могилянську Колегію, був архидияконом Чернівецької катедри, з 1656 проповідник, з 1671 — намісник Києво-Печерської Лаври, з 1684 — ігумен Миколаївського монастиря у Києві. Автор двох зб. проповідей: «Огородок Марії Еґородици» (1676) — слова на важливіші свята та про окремих святих, між ними про Антонія і Теодосія Печерських та про кн. Володимира; «Вънецъ Христовъ зъ проповідій неделныхъ...» (1688) — слова на неділі усього року. У деяких проповідях заторкував актуальні питання тогочасної дійсності, в тому ч. тяжке становище селян і жінок, використовуючи сюжети,

приклади і притчі з популярних тоді зб. «Римські діяння», «Велике Зерцало» й ін.

Ради депутатів трудящих в СССР і УССР, за офіц. термінологією — місц. органи держ. влади. Тому що держ. влада в СССР є єдиною, місц. ради не мають самоврядувального характеру.

В історії місц. рад вирізняються три періоди:

У 1917 ради були гром.-політ. орг-ціями, складеними з представників усіх соц. партій і позапартійних, а не органами місц. влади. Большевики кинули гасло: «Вся влада радам», прагнучи одночасно опанувати їх. Під цим гаслом відбулася *Жовтнева революція*, а під час гром. війни в радах закріплено владу компартії, з якою співпрацювали відлами есерів, меншовиків та ін. груп. На Україні у 1918–19 в сіль. місцевостях укр. есери творили свої Р. сел. та солдатських депутатів, але большевики їх або розігнали, або захопили в свої руки. В укр. містах партнерами большевиків у радах до 1920 були *боротьбісти*, а до 1925 *уканісти*.

У 1920–29 були намагання комбінувати централізм з децентралізацією. На самому низу існували сіль. та міські ради, обирали місц. населенням. В адміністративних одиницях вищого типу (р-ни, округи, губ.) відбувалися з'їзди рад: міськ. і сіль. ради посилали делегатів на районів з'їзди, які своєю чергою разом з радами більших міст брали участь у творенні округових з'їздів, округові з'їзди формували губ. органи влади, а губ. з'їзди посилали депутатів на Всеукр. з'їзд рад. Подібна система існувала в РСФСР. З'їзди обирали виконавчі комітети, при яких творився адміністративний апарат. Апарат міських і сіль. рад був незначний. Вибірчий механізм був у руках партії, яка дбала про «класовий склад» рад, з'їздів та їх апаратів. За виборчим правом робітництво міст мало втричі більше голосів і депутатів на з'їздах, ніж селянство. В цьому полягала т. зв. «диктатура пролетаріату». Централізм цієї системи полягав у підпорядкуванні місц. органів по потрібній лінії: а) з'їзди рад і ради були підпорядковані вищим органам «диктатури пролетаріату» аж до Всеукр. Центр. Виконавчого Комітету (ВУЦВК); б) виконавчі комітети були підпорядковані вищим з'їздам рад та їх виконавчим комітетам, а в центрі — ВУЦВК і Раді Нар. Комісарів УССР; в) відділи (інспектури) підлягали вищим відділам, а в центрі — окремим нар. комісаріатам. Кожне розпорядження нижчого органу могло бути змінено або скасоване вищим органом, якщо воно було

незаконне або недоцільне. Інструкції, циркуляри й розпорядження вищих органів були обов'язкові для нижчих. Контакт нижчих органів з вищими відбувався в інстанційному порядку. Елементи децентралізації мали полягати в тому, що а) особовий склад місц. органів визначався не шляхом призначення, а шляхом виборів, хоч фактично про персональні справи вирішувала партія; б) у межах законних компетенцій ради і їхні з'їзди вважалися найвищою владою на їх території; в) місц. влада мала своє майно і бюджет. Тоді ще не було всеохопного держ. *плян*у і *бюджету*. Бюджет територіальної одиниці укладався автономно й тільки затверджувався вищими органами.

Від ухвалення першої п'ятирічки почалося повільне звуження прав місц. рад та їх з'їздів. Конституція СССР 1936 формально ліквідувала систему з'їздів, та класову нерівність голосів робітників і селян (хоч ради вважалися «диктатурою пролетаріату» аж до Хрущова, а відтоді їх влада зветься «всенародною»), а на її місце ввела систему прямо виборних рад у кожній адміністративній одиниці: сіль., міські, районів і обл. ради. Ради вибирають свої виконавчі комітети, при яких утворюється адміністративний апарат з відділами й управліннями. Кожна адміністративна одиниця одержує згори *плян* і бюджет, які вона має здійснити впродовж року. Щоправда, рада з її виконкомом і адміністративним апаратом бере участь в укладанні *плян*у і бюджету, але не має вирішального впливу на їх остаточний зміст. Уся діяльність місц. органів скерована на виконання затверджених *плян*ів і бюджету. Тому що основну роботу виконує адміністративний апарат рад за центр. інструкціями, становище представницьких органів звужено до допоміжних і псевдорепрезентативних функцій. Формально апарат рад був побудований за принципом дем. централізму (подвійного підпорядкування), фактично його підпорядкування радам було лише номінальне. Ефективним було підпорядкування вищим виконавчим органам.

На території окремих адміністративних одиниць (сіль. міст, р-нів і обл.) є велике ч. підприємств і органів мін-в і відомств, які безпосередньо підпорядковані центр. (союзним, союзно-респ.) мін-вам і не підпорядковані радам та їхньому апаратові. На них не поширений принцип подвійного підпорядкування. Він має застосування тільки у таких галузях як комунальне госп-во, соц.-культ. будівництво, місц. пром-сть і побутове обслуговування населення, що належать

до компетенції рад та їх апарату. Відділи і управління рад підлягають по горизонталі своєму виконкомові й раді, а по вертикалі — відповідним вищим відділам і управлінням аж до респ. мін-в. Виконкоми підпорядковані вищим виконкомом аж до Ради мін. респ. До практично найважливіших функцій місц. Р. д. т. належить, напр., розподіл помешкань, будівництво й утримання шкіл та лікарень, доріг, крамниць, ресторанів, видача допомоги з фондів соц. забезпечення, контроль над приватною торгівлею та присадибним госп-вом, над паспортною системою, тюрмами ЗАГС-ами.

По смерті Сталіна у зв'язку з введенням територіальної системи управління госп-вом була спроба поширити компетенції місц. рад, з передачею їм більшого ч. підприємств «міст. пром-сти». Однак практика показала, що вигідніше ці підприємства передати раднаргознам, які не були підпорядковані місц. радам. Тому не дійшло до поширення компетенцій місц. рад. Скасування територіальної форми управління госп-вом і перехід до галузевої системи управління в 1965 становили місц. рад не змінили.

Щойно від 1968 почалися деякі зміни, коли появився указ ССРСР «Про основні права і обов'язки сіль. і селищних Р. д. т.» і «Зразкове положення про сіль. і селищну Р. д. т.», на основі яких у липні 1968 в УССР ухвалено закон про сіль. і селищну Р. д. т. У 1971 видано укази ССРСР про основні права і обов'язки районних і міськ. рад та «зразкові положення» про районну та міську і районну раду в місті. На цій основі ухвалено в УССР у липні 1971 відповідні закони, які розпочали реформу, що має бути здійснена у 1975. Підготовляється закон про обл. ради. Сферу діяльності районних і міськ. рад та їх апарату поширено. У їх управління має перейти значна кількість підприємств місц. значення, чимала частина держ. житлового фонду, яким управляли досі не підпорядковані радам підприємства тощо. Місц. органи дістають також певні права щодо підприємств і органів, не підпорядкованих радам. Принципи орг-ції та функціонування місц. рад залишаються в основному незмінними. Однак є намагання пожвавити сесії рад. Зокрема цьому мають служити створення і діяльність цілого ряду постійних комісій, напр., плановобюджетна, пром-сти, будівництва, сіль. госп-ва, освіти й культури, транспорту, торгівлі, працевлаштування, побутового обслуговування, справ молоді, охорони природи і т. д. Комісії більшість відповідують галузевим відділам адміністративних органів рад — виконкомів, але й створилося багато нових

комісій, при чому — різних у різних місцевостях.

Показником самоуправності місц. одиниць і їх органів є бюджетові компетенції. Бюджети місц. рад не є самостійними, а включені до заг.-союзного і респ. бюджетів. Місц. джерела бюджетних надходжень місц. рад порівняно малі: у 1960-их рр. в УССР 46% (52% у містах і лише 17% у селах). Решта походить з відрахувань від союзних податків та з респ. дотацій. Прибутки і призначення фондів та їх розміри затверджують вищі органи. Компетенції рад щодо цього мінімальні. Зокрема вони не мають права на власні позики. Постійна нестача грошей у місц. рад гостро позначається на слабостях їх праці та на міському госп-ві.

Вибори до Р. д. т. відбуваються що 4 рр. У 1969 в УССР обрано усіх 425 402 депутати, у тому ч. 47,4% партійних (ч. партійних вище в обл. Р. д. т. — 56,5%, найнижче у сіль. — 45,8%). В усьому ССРСР обрано у 1969 до місц. Р. д. т. 2 071 333 особи, у тому ч. 48,1% росіян, 20,1% українців. Вибори Р. д. т. ведуться за списками кандидатів «більшовиків і комуністів» і контролюються партією.

А. Білинський

«Радикал», політ. двотижневик радикального напрямку, виходив у Львові (1895–96); ред. В. Будзиновський.

Радикалізм, духовна настанова, спосіб думання, а наслідком його також дія, що послідовно і прямолінійно йде до наміченої мети, відкидаючи всякий компроміс. Р. виявляється у різних ділянках: філософії, етиці, релігії, як напрям, який повністю не погоджується з панівними поглядами (для прикладу — атеїзм, матеріалізм).

У політ. ділянці Р. це у заг. кожному напрям, який змагається за ґрунтовні зміни тих чи тих держ. або суспільних стосунків, як правило, вважаючи рішучі й крайні засоби за конечні. Звич. радикальними вважаються крайні «ліві» течії, але Р. існує також серед «правих» течій, так що є Р. ком., але також націоналістичний, клерикальний тощо. Значення слова Р. впродовж історії часто мінялося.

Назва Р. виникла вперше в Англії й Франції після великої франц. революції. У 19 в. його вважали в Європі ідентичним з крайнім лібералізмом, інколи демократизмом або соціалізмом. В усіх країнах тоді почали творитися радикальні партії. Найвідомішою з-поміж них була франц. радикальна партія (Жорж Клемансо), що поєднувала реставліканство, лялізм, націоналізм і соц. реформізм.

На Україні політ. Р. зустрічаємо у 1890-их рр. при створенні М. Драгомановим, І. Франком і М. Павликом *Русько-Української Радикальної Партії* у Галичині. Її вимогами були: переустрій Австрії на федеральній основі, децентралізація влади, поділ Галичини на дві окремі частини — укр. і поль., введення прогресивного податку, розподіл ґрунтів великої власності поміж мало- і беззем. селянством тощо. На Наддніпрянщині, за ініціативою Б. Грінченка, постанала у 1905 *Українська Радикальна Партія*, що виділилася з Укр. Дем. Партії. У кін. того ж року обидві групи знов об'єдналися в *Укр. Радикально-Дем. Партію*. У програмі вона мала домагання нац.-територіальної автономії для України в рамках Росії та націоналізації землі. Не зважаючи на цю назву, радикали-демократи були насамперед партією поміркованої, ліберальної інтелігенції і спілкувалися з рос. Партією Нар. Свободи («кадети»). Під тиском реакції в Рос. Імперії, Укр. Радикально-Дем. Партія самовиключувалася у 1907 і замість неї утворилося *Т-во Українських Поступовців* (ТУП).

Радиловський (Радивилівський) Юрій, маляр другої пол. 18 в., працював у Дубному (1740-і рр.) і Львові (1770-і рр.); портрети, великі рел. композиції («Архирей», «Поява апостолів») і ряд ікон для іконостасу собору св. Юра у Львові (з допомогою його учня Л. Долинського) у бароковому стилі.

Радимичі, сх.-слов. плем'я, що жило між Дніпром і Сожжю. Це плем'я займалося мисливством, пасічництвом, скотарством та підсічним хліборобством. Гол. городи — Гомель, Чечерськ і Вщиж. До Київ. держави їх приєднав Олег (885), а остаточно Володимир В. (984). Коли ж Київ. держава по смерті Ярослава Мудрого розпалася на уділи, зах. частина землі Р. увійшла до складу Смоленського, а сх. — Чернігівського князівств. Р. разом з кривичами та дреговичами створили білор. народ.

Радимно (IV—3), м. на Посянні над р. Сяном, до 1946 на укр.-поль. етнічному пограниччі (1931 2 000 меш., у тому ч. 500 українців); тепер м. Ярославського пов. (Ряшівського воєводства) в Польщі.

Радиш Василь (псевд. Косач В.), кіносценарист та режисер; автор сценаріїв для фільмів ВУФКУ: «Тарас Трясило» (1927), «Велике горе маленької жінки» (1929), «На великому шляху» (1929), «Тобі дарую» (1930), «Ленінське містечко» (1931) та ін. Від 1933 доля невідома.

Радиш Мирослав (1910—56), маляр і театральний декоратор родом з Снятинщини (Галичина); учився у Школі

мистецтв у Познані. У 1940—44 був гол. декоратором Львівського Оперного Театру. За той час оформив 12 опер, 5 оперет і 20 п'єс, серед останніх особливо визначалося оформлення п'єс М. Куліша «Мина Мазайло» і «Народний Малахій». З 1945 на еміграції в Німеччині (був декоратором Ансамблю Укр. Акторів під орудою В. Блавацького) і (з 1950) — в Нью-Йорку. Р. брав участь у численних групових виставках у Львові, Мюнхені і низці м. США, як також мав кілька індивідуальних виставок. Помер у Нью-Йорку. Там таки видана посмертно монографія «Радиш» (1966).

М. Радиш

Радівці (Rădăuți; VI—6), м. на півд. Буковині над р. Топлицею у Сучавському пов. Соц. Респ. Румунії; 18 800 меш. (1965). Р. одне з найстаріших м. Буковини, відоме з 14 в. до 1940 пов. м. Зах. частина кол. Радівецького пов. належить до укр. нац. території; тут жило 1930 понад 26 000 українців (16% населення всього пов.). У м. Р. жило 300 українців.

Радіо. ділянка науки й техніки, пов'язана з передаванням на віддаль електромагнетних коливань високої частоти — радіохвиль, з допомогою якого здійснюється зокрема радіомовлення — передача через Р. сигналів, мови, музики для необмеженої кількості слухачів.

В УССР, як і в усьому СССР, Р. поставлене всеціло на службу держави й ком. партії. Усі програми радіомовлення, починаючи від інформаційних до мист. та рекламних добираються з пропагандивною метою відповідно до поточних завдань і цілей внутр. і зовн. політики СССР. Плянвання радіопрограм та їхньої тематики належить до функцій всесоюзного і респ. відділів агітації й пропаганди при ЦК партії та — за їх дорученням — до Всесоюзного і Респ. Комітетів радіофікації та радіомовлення при Радах Мін. СССР і УССР. Контроль над радіомовленням в УССР здійснюють, крім згаданих відділів і комітетів, також уповноважені сов. держ. пензури — Головліту та Комітету Держ. Безпеки (КДБ).

Початки й розвиток до 1945 на Центр. і Сх. Укр. Землях. Р. використовувалося на Україні для радіотелеграфічного зв'язку з 1902. Початки радіомовлення припадають на 1924. ко-

ли у Харкові, 4 рр. після того, як почали діяти 4-кіловатні радіостанції в Москві, Ленінграді й Казані, розпочато радіопересилання через малопотужні передавачі. Перші потужні радіостанції були збудовані у Харкові й Києві 1925 Моск. акціонерним т-вом для широкого мовлення по радіо. Згодом постали радіостанції в Одесі, Дніпропетровському, Донецькому та ін. м. Введена у дію 1927 Харківська була четверта за потужністю в усьому СССР («РВ 4 – Радиовещательная станция 4»). 1941 найпотужнішою довгохвильовою радіостанцією УССР була Київ. (РВ 84), призначена також для пропагандивних пересилань за кордон.

Розпочата 1928, уже під керівництвом Нар. комісаріату пошт і телеграфів СССР, радіофікація України відбувалася гол. релейною системою – шляхом будування радіовузлів та дальшої репродукції дротами до підключених репродукторів – гучномовців. Панівна в ін. країнах світу етерова метода – встановлення радіоприймачів – використовувалася мало. Етерові радіоприймачі продикувано у незначній кількості, гол. для урядових і партійних установ і осіб. Кількість їх почала збільшуватися щойно під кін. 1930-их рр., після того, як удосконалено засоби заглушування радіопересилань з-за кордону та коли розпочато продукцію етерових приймачів, які були придатні виключно для слухання сов. радіостанцій. В основному аж до останнього часу гол. засобом радіомовлення в УССР, зокрема в робітничих кварталах м. і по селах, є радіовузли та трансляційні радіоточки з репродукторами. У 1940 трансляційних радіоточок в УССР було 1 047 000, у тому ч. у сіль. місцевостях 137 200. Усіх радіоприймачів було лише 255 400, здебільша по містах. Їх треба було ресетрувати в міліції.

У серпні 1930 постановою Ради Нар. Комісарів УССР була створена при уповноваженому Нар. Комісаріату пошт і телеграфів СССР при уряді УССР Всеукр. Радіопрорама з підлеглими їй радіоцентром Автономної Молд. ССР та місц. радіоцентрами. У 1932 Всеукр. Радіоуправу перейменовано на Всеукр. комітет радіофікації та радіомовлення при РНК УССР (з 1938 скорочено – Укр. Радіокомітет). Цей комітет одержував і одержує інформації від Радіотелеграфного Агентства України (РАТАУ). Допоміжною установою було створене 1930 з місц. т-в друзів Р. респ. Радіот-во України. У 1930-их рр. діяв також Комітет сприяння радіофікації та радіоаматорству при ЦК ЛКСМУ. Питанням радіотехніки, радіомовлення і радіоама-

торства був присвячений ж. «Радіо» (1930–41).

УССР була охоплена насамперед радіопересиланнями Моск. Р. Програми укр. мовою були обмежені спершу щодо часу і за змістом. Наприкін. 1920-их рр. і на поч. 1930-их рр. вони склалися на понад 70% з політ. мовлення (політосвіта й агітація). Програма Харківської радіостанції, крім «радіогазет» – роб., сел., комсомольської, піонерської, жид. та есперанто – складалася з доповідів, бесід, останніх новин, звідомлень з з'їздів і нарад. На мист. слово припадало з усіх 18 год. щоденної роботи – 3–4 год. У другій пол. 1930-их рр. програми радіостанцій в УССР доповнено муз. пересиланнями і літ.-драматичними радіомовленнями, як також окремими пересиланнями для дітей і молоді. 30–40% часу приділявано на обов'язкове транслювання моск. пересилань на радіомережу УССР і на пересилання з Москви рос. мовою 12 раз на добу останніх новин. Під час другої світової війни, коли більшість радіостанцій була знищена в наслідок воєнних дій, населення України було обслуговуване або радіопересиланнями нім. окупаційної влади, або ж радіомовленням Моск. Р. та сов. військ. радіостанцій. Укр. радіопересилання у 1941–44 вела Радіостанція ім. Т. Г. Шевченка із Саратова, куди евакуйовано частково устаткування радіостанцій з УССР.

В УССР з 1945. Після війни справами радіомовлення і радіофікації в УССР відає Комітет Радіомовлення (з 1950 і телебачення) при Раді Мін. УССР. З лютого 1957 цей комітет видає щодня свої програми п. н. «Говорить Київ».

1965 в УССР діяло понад 50 потужних довгосер., коротко- і ультракороткохвильових радіостанцій.

Стан радіомовлення в УССР за 1950–69 унаочнюють нижче подані таблиці (з даними також для всього СССР):

Трансляційні радіовузли

	1950	1960	1965	1970
В УССР	3 055	5 870	5 462	4 657
У тому ч. у сіль. місцевостях	1 910	3 655	3 168	?
В СССР	18 919	39 033	34 206	35 145

Трансляційні радіоточки (у тис.)

	1950	1960	1965	1970
В УССР	1 482	7 203	8 356	10 267
У тому ч. у сіль. місцевостях	334	4 418,5	4 850	4 970
В СССР	9 685	30 837	35 638	46 193

Радіоприймачі (у тис.)

	1950	1960	1965	1970
В УССР	528	4 431	6 571	8 157
У тому ч. у сіль. місцевостях	158	1 101	1 535	1 889
В СССР	3 643	27 811	32 828	48 575

Виробництво радіоприймачів, радіол
і гучномовців в УССР (у тис.)

	1950	1960	1965	1970
Радіоприймачі				
й радіоли	8,5	231,2	553	673
Гучномовці	165	899	700	1 648

В УССР і далі переважає релейна система, тобто передавання радіопрограм з ретрансляційних радіовузлів до радіоточок — репродукторів (гучномовців). Сіль. населення й далі упосліджене у користуванні радіоприймачами. В УССР 1 радіоапарат припадав в 1965 на 6,9 осіб (у с. на 14,4), у ЗДА — 1,2. Радіоприймачі, що вироблялися донедавна, не мали хвиль коротших за 25 м. Тим самим унеможлиблювалося слухання багатьох дальніх закордонних радіостанцій. Але останнім часом кількість приймачів з хвилями, коротшими за 25 м, зростає.

Порівняно до 1930-их рр. програми радіомовлення в УССР значно поширилися. На поч. 1965 обсяг респ. радіомовлення становив пересічно 30 год. на добу. Крім 10 випусків «останніх вістей», передаваних щодоби з Київ. Р., програми радіостанцій в УССР включають лекції, бесіди, консультації, загальноосв., літ. і муз. пересилання. Ведуться також радіопересилання для дітей і молоді й окремі програми чужими й укр. мовами для закордону. У 1960-их рр. Укр. Респ. Р. передавало свої пересилання за трьома програмами — першою, що її транслювано радіовузлами і радіоточками для масового слухача, і другою та третьою — для власників радіоприймачів здебільша по м. або поблизу них. У першій програмі на теми місц. партійного і госп. життя припадало 20–25% часу, решту становили транслювання з Москви. У двох інших більше уваги присвячувало загальноукр. справам, у тому ч. літературі й мистецтву.

Поза тижневиком «Говорить і показує Україна», в УССР нема жадного укр. радіожурн. У вид. Київ. Політехн. Ін-ту виходить з 1958, як орган Мін-ва вищої і сер. освіти СССР, двомісячний ж. «Радіотехніка» (3 500–5 000 накладу).

Радіоаматорські клуби й гуртки в УССР працюють у системі Добровільного

Т-ва сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ). У 1961 в УССР було 220 самодіяльних радіоклубів з понад 24 000 радіоаматорів. Працює також понад 2 500 аматорських радіостанцій.

На глушення радіопередач з-за кордону в СССР витрачаються величезні кошти, проте глушення є почасти ефективним лише у вел. містах.

На Зах.-Укр. Землях у 1918–45 і на еміграції з 1945. На Зах.-Укр. Землях під Польщею Р. було включене у систему держ. зв'язку, і радіослухачі мали реєструватися і оплачувати щомісяця абонемент у поштових урядах. Окремі укр.-мовні радіопрограми, розпочаті Львівським Р. у 1930-их рр., були спорадичні й обмежені часом (15–30 хвилин) і змістом. У неділі і у більші свята передавано богослуження з укр. церков.

Радіомовлення, а також телебачення належать до компетенції Держ. Комітету Ради Мін-рів УССР по телебаченню й радіомовленню (гол. М. Скачко).

У 1930-их рр. було розпочато укр. радіомовлення для населення Закарпаття. У рамках чехо-слов. пересилань з Кошиць передавано двічі на тиждень (з 1934 5 раз) 15-хвилинну програму укр. мовою. У 1934 Р.-журн. Прага увів щоденні радіопересилання для Закарпаття. Під час карпато-укр. державності пересилання укр. мовою передавалося з Банської Бистриці на Словаччині. З поч. 1939 діяла короткохвильова радіостанція у Хусті.

Під час другої світової війни, у 1939–41, укр. населення зах. земель обслуговували сов. радіостанції у Львові, Станіславові й Тернополі. За нім. окупації зах. укр. земель (1941–44) діяла нім. радіостанція у Львові (30-хвилинні укр. програми 3 рази на тиждень).

Існують в 1960–70-их рр. щоденні укр. програми в Чехо-Словаччині (радіо Пряшів), тижневі для укр. меншости в Польщі (з кількох радіостанцій) та в Югославії на укр.-бачванському діалекті (Новий Сад).

На еміграції радіопересилання укр. мовою передають щоденно на Україну держ. радіостанції «Голос Америки» з Вашингтону та «Голос Канади» з Оттави, як також півофіц. амер. Радіо-Свобода з Мюнхену. В усіх цих радіостанціях існують для цього окремі укр. відділи. З Риму укр. програми на Україну і для українців на еміграції передає укр. секція Ватиканської Радіостанції під керівництвом оо. Василіян. Укр. радіопрограми включені у радіопередачі деяких радіостанцій Риму, Мадриду та ін., а також Бразилії й Аргентини. Ведуться укр. радіопрограми, здебільша

на чи одногодинні, у рамках радіомовлення приватних амер. і кан. радіостанцій по більших м. ЗДА і Канади (див. ЗДА, Канада а також ЕУ 1, стор. 893-95).

Б. Кравців

«Радіо», ж. радіомовлення, радіотехніки і радіоаматорства, орган Укр. Комітету Радіофікації при Раді Нар. Комісарів УРСР, виходив 1930-41 рр. (з першою в 1936-37), спочатку двотижневик, з 1938 місячник.

Радіобіологія, наука, що вивчає дію іонізуючого випромінювання на рослини, тварини та людину. Р. опрацьовує також заходи захисту організмів від шкідливого дії випромінювань та методику застосування певних доз іонізуючого випромінювання у селекції рослин, мікробіології, медицині тощо. Застосування радіоактивних препаратів для лікування називається радіо- або кюрітерапією. Вперше на Україні застосував радію з лікувальною метою Г. Ченч у Харкові (1916). З лікувальних установ радіотерапію вперше (1924) застосував Харківський, згодом Київ. і Одеський рентгенологічні ін-ти; тепер її застосовують у понад 30 м. Укр. радіобіологи: О. Крочовський, О. Городецький, П. Бережанський, М. Магат, Р. Кавецький, Б. Киричипський, Н. Зайко, С. Нікітін, М. Типкан, С. Покровський; радіотерапевти: І. Шевченко, О. Шраменко, Г. Первертун, Я. Порховник, Д. Дубовий. Наук. питання Р. та радіотерапії досліджують АН УРСР, рентгенологічні ін-ти України тощо.

В. П.

Радіоелектронна промисловість, галузь машинобудування, яка в плануванні класифікується від 1968 окремо як радіопром-сть, електронна пром-сть та підгалузь приладобудування (спеціалізовані зав. оборонної, авіаційної і суднобудування). В офіц. звітній статистиці Р. п. подається тільки в категоріях «прилади, засоби автоматизації і обчислювальної техніки» та «радіоприймачі, радіоли, телевізори і магнетофони побутові», що становить лише частину всієї продукції. За сов. методою обчислення нац. доходу, у 1969 Р. п. давала в УССР бл. 1,8% продукції всієї пром-сти (у ССРСР - 1,7%; в Америці - 4,2%), у дійсності, певно, більше. Р. п. тільки частково виробляє готову кінцеву продукцію; велику частину її продукції становлять компоненти ін. кінцевих продуктів, а також частини, півфабрикати й матеріали, і тому її тяжко охопити статистичною класифікацією. Але без компонентів Р. п. не може існувати безліч сучасних готових виробів: ракети, штучні супутники, атомні електростан-

ції і т. п. Як матеріали й компоненти для своїх виробів Р. п. вживає також багато стратегічно важливих і дефіцитних металів, пластмас, мінералів та синтетиків, тому тісно пов'язана з багатьма ін. галузями пром-сти. За орг-цією виробництва, технологією й зв'язками до Р. п. повністю або почасти належать такі галузі й підгалузі пром-сти: радіотехн., телефонно-телеграфна, пром-сть спеціальної (у значній мірі воєнної) радіоелектроніки та радіонавігаційного обладнання, кібернетичні, електронно-обчислювальні та керуючі машини (комп'ютери) і прилади радіоелектронної автоматики, пром-сть, що виробляє електронні машини для програмового управління виробничими процесами, бюровою роботою, контрольно-обліковими, плановими і комерційно-фінансовими операціями, машини для шкільного навчання, для фоторепродукції документів, зберігання і знаходження інформації; далі пром-сть вимірювальної апаратури, електровакуумна, технологічної апаратури, напівпровідників, радіодеталів, матеріалів для Р. п. (виробляє електротехн. скло, спеціальну кераміку, ферити, п'єзокарцеві та слюдяні вироби, люмінофор тощо) та спеціальне машинобудування для Р. п.

На Україні Р. п. підлягає лише відповідним союзним мін-зам. Вона є наймолодшою галуззю пром-сти як на Україні, так і в світі, але значення її вже величезне, а незабаром буде вирішальним для всього нар. госп-ва, бо Р. п. стає серцевиною всього машинобудування. Початки Р. п. на Україні припадають на 1896, коли у Сумах бельгійці збудували машинобудів. майстерні, що виробляли серед ін. телефонні й телеграфні апарати. Першу радіотелеграфну лабораторію відкрив у Києві С. Айзенштайн у 1905, перша радіостанція була збудована в Миколаєві 1914. Перші електростатичні генератори та прискорювачі протонів у ССРСР були створені у 1930-их рр. в Укр. Фіз.-Техн. Ін-ті у Харкові, телевізія існувала з 1940 (в експериментальній формі). Радіопром-сть розвинулася на Україні в основному шойно після 1945. У Дніпропетровському почалася масова продукція радіоприймачів у 1947; радіол. - у 1952; магнетофони почали виробляти у Києві з 1949, телевізори - у Львові з 1958. Електронна пром-сть створилася в основному в 1960-их рр. Львівський зав. кінескопів розпочав масову продукцію телевізійних рушок у 1954 і незабаром став підприємством всесоюзного і сх.-евр. значення; 1968 він почав продукцію рушок для кольорових телевізорів. Перший в ССРСР компютер був збудований у Києві в

1950; серійне виробництво компютерів «Київ» почалося тут у 1959, керуючої електронної машини «Дніпро» — в 1961, електронної машини для інженерних розрахунків «Промінь» — 1962. Сумський зав. електронних мікроскопів та автоматів для хем. пром-сти став до ладу в 1959. Сіверодонецький приладобудів. зав. почав виробляти компютери та ін. електронні апарати з 1967. Продукція радіопром-сти України зросла за 1959–69 у 8 раз, електронної пром-сти у 16 раз (дані не повні). Приладобудування розвинулося також гол. ч. по війні. Київ. зав. «Точелектроприлад» (1938) став масово виробляти різні електровимірювальні прилади, потенціометри та магнетометри у 1950-их рр. Ін. зав. контрольно-вимірювальних приладів збудовано в Харкові (два), Одесі, Львові («Теплоконтроль»), Житомирі («Електровимірювач»), Івано-Франківському (приладобудів.). Є також менші зав. Р. п. у Черкасах, Лубнях, Мукачеві, Луцькому, Луганському й ін. У 1963 було 14 підприємств приладобудування в УССР, тепер — 18, не рахуючи спеціалізованих воєнних. Продукція Р. п. виробляється й на багатьох ін. багатопрофільних зав.

Р. п. — працемістка і матеріалоінтенсивна пром-сть, що не потребує багато металу та енергії. Натомість їй потрібна велика н.-д. база, експериментальні лабораторії і висококваліфіковані інженерно-техн. кадри. За даними 1966, Р. п. концентрувалася гол. ч. у Півд.-Зах. окон. р-ні (Київ, Львів). Тут вироблялося 78% приладів електровимірювання й 76% приладів контролю і регулювання технологічних процесів всієї продукції України. Фондовіддача й продуктивність праці тут була вища, ніж в усюму по Україні, а на Україні — вища, ніж в усюму СССР (на 1 карб. основного капіталу 2,35 карб. продукції в УССР і 2,27 карб. в СССР). Розвиток Р. п. в УССР, РСФСР і СССР представлений у табл. З неї видно, що на Україні Р. п. зростала щороку на 19,5%, в РСФСР — на 13,8%, в СССР — на 15,7%, тобто швидше, ніж розвивалася вся пром-сть УССР і СССР.

Р. п. України тепер є на рівні Р. п. Чехо-Словаччини й Сх. Німеччини, тобто належить до найвище розвинутих

галузів у всьому сов. блоці, однак, порівняно з Зах., — відстає. У 1969 на Україні було встановлено лише 74 компютери, тоді як в Зах. Німеччині — понад 300, у Франції — навіть понад 500. За зах. приблизними даними СССР нині продукує яких 500–600 компютерів на рік, Америка — 15 000. За пляном на 1975 СССР мав би продукувати не більше 2 000 компютерів. Невелика кількість великих компютерів, які СССР вживає для вивчення космосу й у військ. справах, були складені поодинокі, а ті дрібні компютери, що є тепер у серійному виробництві на Україні і в СССР, є копіями зах. машин, виробництво яких на Зах. припинено ще у 1962. За офіц. сов. даними, у 1972 лише 65% продукції Р. п. СССР відповідало світовому рівневі техніки. Багато виробів Р. п. СССР нині імпортує з Японії, Англії, Франції, Італії, Швейцарії й Данії, а також з усіх країн Сх. Європи.

Продукція приладів, засобів автоматизації та обчислювальної техніки
У млн карб.*

Роки	Україна	РСФСР	СССР	Частка України в СССР
1967	452	1 843	2 739	16,50%
1969	518	1 575	2 562	20,21%
1970	613	1 861	3 092	19,82%
1971	717	2 090	3 487	20,56%

* Дані за 1967 — у цінах 1953; 1969–71 — у цінах 1967, хоч це не певне. Постійні ціни 1967 нижчі, ніж постійні ціни 1953, по Р. п. на 35%.

Гол. причинами відставання сов. Р. п. крім технології, є низькі норми амортизації та нестача деяких стратегічних матеріалів: феритів, п'єзокварців, селену, індію, галію, телуру, берилію, талію, цирконію (див. *Рідкісні метали*), СССР імпортує ртуть, слюду, барій, плавиковий шпат, потрібні для Р. п.

Література: АН СССР. Очерки истории радиотехники. М. 1960; Розенфельд Я., Клименко К. История машиностроения СССР. М. 1961; Штернов О. (ред.). Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. 1917–1967 гг. К. 1967; Глушков В. Кибернетика на Украине. Нариси з історії техніки і природознавства. Респ. міжвідомчий зб. Випуск X. К. 1968; Bergs j I. Computers in Eastern Europe. Scientific American. т. 233, жовтень. Нью-Йорк 1970; Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961–1970. К. 1971; Куликов В. Советские вооруженные силы и военная наука. ж. Коммунист, ч. 3. М. 1973.

В. Голубничий

Радіології Медичної Харківський Науково-Дослідний Інститут, установа Міністра Охорони Здоров'я УССР, заснована 1920 р. як Укр. Рентгенівська Академія; перший дир. С. Григор'їв. Має відділи: внутр. та системних захворювань, про-

біологічних уражень, радіогінекологічний, радіохірургічний, фіз., 8 лабораторій і чотирьох допоміжних відділів. Вивчає проблеми клінічної та експериментальної рентгенології, радіології й онкології.

Радіо «Свобода» (до 1959 п. н. Р. «Визволення») радіостанція у Мюнхені, заснована (1953) і фінансована амер. колами у ЗДА з метою: дати слухачам в СССР об'єктивну інформацію та коментарі про політ. події, щоб сприяти витворенню в СССР незалежної громад. думки. Р. «С.» обстоює дем. свободи згідно з Заг. Деклярацією Прав Людини і прав народів на самовизначення. В Р. «С.» діє 9 нац. відділів: азербайджанський, білор., вірменський, грузинський, півн.-кавказький, рос., тат., туркестанський, укр. Укр. щоденна програма (від 16. 8. 1954) подає: політ. новини, хроніку укр. життя, огляди преси, коментарі про актуальні події в СССР та за кордоном, бесіди з історії України, матеріали укр. (й ін.) самвидаву, літ. огляди, рел. переказання. Гол. Комітет Р. «С.» Гавленд Сарджент; керівники укр. відділу: М. Ковальський (1955), М. Добрянський (1956–71), від 1972 А. Ромашко.

Радіотелеграфне Агентство України, скорочено РАТАУ, створене 1921 (паралельно з РОСТА – Рос. Телеграфним Агентством), установа урядової інформації УССР. Згідно з положенням, затвердженим ВУЦВК 14. 1. 1922, гол. завданням РАТАУ була орг-ція регулярного обміну інформацією про події в СССР і за його межами та інформації урядових органів УССР і всієї періодичної преси УССР. РАТАУ мало обмінюватися інформацією з телеграфними агентствами ін. держав і організувати відділи і мережу кореспондентів при дипломатичних і торг. місцях та представництвах УССР за кордоном. З утворенням 1925 Телеграфного Агентства Сов. Союзу (ТАСС) йому підпорядковано РАТАУ, функції якого обмежено інформаціями про внутр. події і справи УССР та діяльність УССР в ООН.

Радкевич Арсен Антін (1759–1821), учений василіанин, проф. гебрейської та грец. мов і герменевтики в обох відділах богословського фак. Львівського Ун-ту (1787 *Studium Ruthenum* і 1791 *Studium Latinum*), 1797 і 1804 його декан; 1818–21 – протоігумен гал. василіан.

Раднаргоспи, ради нар. госп-ва, держ. органи територіального управління й планування пром-стю УССР і СССР, що існували 1918–31 і 1957–64. Перші місц. Р. на Україні були створені у січні 1918 Швед. Радою нар. госп-ва Донецько-Криворізького басейну для управління націоналізованими підприємствами під ке-

рівництвом Вищої Ради Нар. Госп-ва РСФСР. У період воєнного комунізму Р. були у постійному конфлікті з органами робітничого контролю. У рр. НЕП Р. на місцях були ліквідовані, і замість них утворено галузеві трести, синдикати й об'єднання, але у межах УССР існувала Вища Рада Нар. Госп-ва України (після утворення СССР, Рада Нар. Госп-ва УССР – її очолював до 1931 В. Голубович, підпорядкована Вищій Раді Нар. Госп-ва СССР). У 1932–34 Вища Рада Нар. Госп-ва СССР, Рада Нар. Госп-ва УССР, трести й синдикати були ліквідовані і створено союзні й союзно-респ. галузеві нар. комісаріати, а з 1946 – мін-ва.

У травні 1957, після ліквідації більшої мін-в, Р. відновлено як територіально-плянні органи управління економіч. адміністративних р-нів (див. *Районування економічне*). В УССР утворено 14 Р., яким підпорядковано майже всі пром. підприємства (за винятком воєнних). Їх завданням було виконувати плани, складені Держпланами СССР і УССР, складати плани підприємств, наглядати за їх виконанням, розподіляти кадри й фондовану продукцію, керувати зв'язками між підприємствами. Р. виявили тенденцію до «містництва», тобто інтереси своїх р-нів ставити понад інтереси ін. р-нів і республік. 1960 створено респ. Укрраднаргосп, який очолював М. Соболь, а 1962 – Раду Нар. Госп-ва СССР; 1962 відбулася централізація й укрупнення Р.; їх ч. на Україні скорочено до 7. Одночасно обмежено функції держпланів виключно перспективним плануванням, а складання і виконання щорічних планів передано РНГ УССР і СССР. З падінням Хрущова 1965 ліквідовано всі Р. й відновлено централізовану галузеву систему мін-в, подібну до часів Сталіна. Держплани також відновили свої попередні функції, хоч значення територіального планування й районування у розрізі респ. помітно послабло.

В. Голубничий

Радомисль (III–10), м. на Київ. Поліссі, на правому березі р. Тетерева, р. ц. Житомирської обл.; 10 500 меш. (1970). Р. вперше згадується в літопису 1150 п. н. Мічеськ; у 1746–95 осідок кiev. уніятських митр., з 1795 – пов. м. Волинської, 1797 – Київ. губ. 1897 р. 11 200 меш. (у т. ч. 1/3 жидів), 1926 – 12 900. Пром-сть: ліс., меблева, харч., крохмалева, пивоварна, будів. матеріалів тощо.

Радомисльська стоянка, пізньопалеолітична стоянка в околицях м. Радомисля, розташована на плято підвищеного лівого берега р. Тетерева, досліджена 1957 і 1959 Г. Шовкоплясом. За-

лишки п'ятьох житлових наметоподібних конічних споруд, розташованих півколом, та окремо сховище великих кісток мамута. Р. с. належить до оригінальної культури і свідчить про раннє заселення багнистого Київ. Полісся.

Радруж, с. на Любачівщині (тепер у Радивському воєводстві Поль. Нар. Респ.) з дерев'яною церквою св. Параскеви з першої пол. 17 в., що в ній зберігся один з найстаріших стінописів, сюжетно і композиційно поєднаний з іконостасом. Цінні ікони 15 в. (св. Микола) у Львівському Музеї Укр. Мистецтва.

ц. св. параскеви (перша пол. 17 в.)

«Радуга», літ.-мист. і гром.-політ. місячник у Києві, орган Правління Спілки письмен. України. Виходить рос. мовою і має не так літ.-мист. значення (бо містить твори другорядних рос. письмен., що живуть на Україні і переклади з укр.), як політ.: одне з гол. його призначень — бути засобом русифікації. «Р.» мала низку попередників: 1927—32 — «Красное Слово» (Харків), 1933 — «Литстрой» (Харків), 1934—37 — «Советская литература» (Харків, з 1935 — Київ), 1951—63 — «Советская Украина», а з ч. з 1963 — під сучасною назвою.

Радулъ (II—III), с. м. т. на Чернігівському Поліссі, над Дніпром, Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.; 2 700 меш. (1966).

Радченко Андрій (* 1900), фахівець з економіки праці та механізації сіль. госп-ва, родом з Сумщини. Проф. (з 1960), завідувач відділом економіки сіль. госп-ва Ін-ту Економіки АН УРСР. Праці про продуктивність праці та ефективність капіталовкладень у колгоспах і МТС.

Радченко Володимир (1916—69), літературознавець і критик родом з Київщини, співвр. Ін-ту Літератури АН УРСР. Співатор «Нарису історії укр. радянської літератури» (1954) та «Історії укр. літератури» (1956), автор монографії про О. Гаврилюка «Безсмертя борця» (1956).

Радченко Гліб (* 1914), маляр родом з Харкова, закінчив Харківський Художній Ін-т; з 1950 у Канаді; портрети, пейзажі («Дніпро на світанку», «Захід сонця», «Маки»), ікони.

Радченко Зінаїда (?—1916), етнограф, дослідниця укр.-білор. нар. музики і фольклору. Видавець-ред. зб. пісень «Гомельские народные песни белорусские и малорусские» (1888) та «Сборник

малорусских и белорусских народных песен Могилевской губернии Гомельского уезда, Дятловичской волости» (1911).

Радченко Клавдія (* 1930), оперовий співак-сопрано, родом з Білоцерківщини. Училася в Київ. Консерваторії, з 1957 солістка Київ. театру опери й балету. Оксана («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського і «Різдвяна ніч» М. Лисенка), Галя («Назар Стодоля» К. Данькевича), Дівчина («Тарас Шевченко» Ю. Майбороди), Тетяна, Ліза («Євгеній Онегін», «Пікова дама» П. Чайковського), Чіо-Чіо-Сан в одноіменній опері Пуччіні та ін. гол. ролі у світовому репертуарі.

К. Радченко

Радченко Олександр (* 1894), композитор і диригент, родом з Полтавщини, студіював у Одесі. З 1919 капелмайстер у Червоній Армії, з 1923 диригент самодіяльних гуртків у Одесі, з 1930 — зав. муз. частиною в театрі ім. М. Заньковецької у Запоріжжі й Львові (1944—64). Учитель і диригент муз. шкіл Запоріжжя і Дніпропетровського. Твори для симфонічної оркестри: «Трагічна поема», «Увертюра-фантазія на укр. нар. теми», численні твори для духової оркестри, обробки нар. пісень, музика до драматичних вистав (бл. 500).

Радченко Сергій (1880—1942), соцігігієніст родом з Конотопу на Чернігівщині, у 1907 закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту, з 1924 асистент, з 1929 — керівник кафедри соц. гігієни Київ. Мед. Ін-ту. Праці присвячені історії земської медицини, питанням охорони здоров'я та санітарної освіти.

Радчук Федір (* 1902), актор характерного плану родом з Волині. З 1921 у Київ. Театрі ім. Т. Шевченка, з 1923 — у «Березолі», з 1935 у Харківському Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка. Крайні ролі: Яго («Отелло» В. Шекспіра), Сантос («Уріель Акоста» К. Гуцкова), Горіє де Сант-Круа («Жакерія» за П. Меріме), Лізогуб і Бублик («Богдан Хмельницький» та «Платон Кречет» О. Корнійчука).

Радянорілля, див. Совесторілля.
«Радянська Жінка», гром.-політ. ілюстрований місячник, орган Укр. Респ. Ради Проф. Спілок і Спілки Письм. України, виходить у Києві з 1946. Поряд пропагандивних ст. про участь і досягнення сов. жінок у госп., політ., наук. і культ. житті, містить поради щодо виховання дітей, охорони здоров'я, домаш-

нього побуту, моди тощо. «Р. Ж.» «бореться» за мир і демократію у світі, але не реагує на визиск, безправ'я і переслідування вільної думки на Україні. В ж. співробітничать визначні сов. письменники. Наклад «Р. Ж.» 1,7 млн примірників (1973).

«Радянська Культура», півтижневик, орган Мін-ва Культури УРСР та Респ. комітету профспілки працівників культури, що виходив у Києві в 1955–65 рр., замість газ. «Радянське Мистецтво». Газ. містила популярні інформації про різні діянки мистецтва, кладучи гол. наголос на мист. самодіяльність, клуби тощо. З квітня 1965 виходить п. н. «Культура і Життя».

«Радянська Література», літ.-мист. місячник 1933–41, орган Спілки письменників України (перші два роки — оргкомітету цієї спілки), спочатку в Харкові, з 1934 в Києві. «Р. Л.» була першим літ. журн., що постав по ліквідації літ. орг. і їх друкованих органів та мав призначення уніфікованого органу для утвердження соц. реалізму. Його поява збігається з періодом репресій і розгрому укр. літератури. Керівну роль у «Р. Л.» відігравали такі партійні літератори, як І. Микитенко, О. Корнійчук, а першим ред. був І. Кулик. З поч. війни 1941 журн. перестав виходити. Замість нього в Уфі розпочато вид. журн. «Українська література».

«Радянська Музика», орган Правління Спілки радянських композиторів України, виходив у Харкові 1933–34 (місячник) й у Києві 1936–41 рр. (двомісячник), ред. А. Ольгівський і О. Білокопитов. Вийшли 54 чч. «Р. М.» була ідейно унапрямована Службою композиторів СРСР. Велика частина ст. в «Р. М.» служила партійно-пропагандивним цілям.

«Радянська Освіта», газ. для вчителів і працівників нар. освіти в Києві, з 1940 орган Наркомосвіти УРСР і ЦК Профспілки працівників початкової і серед. школи, з 1960 орган мін-ва освіти УРСР, вищої і серед. спеціальної освіти УРСР та Респ. комітету профспілки працівників освіти вищої школи і наук. установ УРСР. Виходить двічі на тиждень. «Р. О.» містить матеріали з питань навчання і ком. виховання в учбових закладах УРСР усіх типів.

«Радянська Освіта», гром.-пед. місячник, орган Нар. Комісаріату Освіти УРСР і Укрбюро ЦК Робітників Освіти, виходив у Харкові з 1923, спершу за гол. ред. О. Шумського, пізніше М. Скрипника. «Р. О.» відіграла значну роль в справах українізації школи. У 1931 об'єднана з ж. «За політех. освіту» в новий ж. «Політех. Школа» (1932–34).

«Радянська Україна», газ. у Києві, орган ЦК КПУ, Верховної Ради і Ради Мін. УРСР; виходить 6 разів на тиждень, наклад 520 000 (1971).

Заснована у Харкові 1919 п. н. «Комуніст» (рос. мовою), як орган ЦК КПУ і харківського губкому, українізована 16. VI. 1926 п. н. «Комуніст» («К.»), 1934 перенесена до Києва (у зв'язку з зміною столиці УРСР). Після ліквідації щоденника «Вісті ВУЦВК» «Р. У.» стала з 15. V. 1941 також органом Верховної Ради УРСР. Під час війни виходила у Воронежі, Ворошиловграді, Саратові, Москві та Харкові; від 1944 у Києві. З 1. 2. 1943 виходить під теперішньою назвою.

Найбільшого значення і розквіту газ. досягла після українізації, коли поряд «Вістей ВУЦВК», «К.» був провідною політ. газ. УРСР. В газ. друкувалися, крім власних журналістів, ст. політ. діячів УРСР, а також провідних комуністів ін. респ. та закордону. У 1930–32 «К.» виходив щоденно (по 359–360 чч. на рік), досягши 450 000 накладу в 1932. У роки сталінського терору ред. і співр. «К.» були репресовані. Від січня 1938 в Києві почала виходити паралельна респ. газ. рос. мовою «Советская Украина» (тепер «Правда України»), накладом 345 000, при чому наклад «К.» становив бл. 360 000. По війні наклад «Р. У.» залишився стабільним (400–500 000 примірників); одночасно дві центр. політ. газ. в Москві — «Правда» та «Известия» досягають зростання накладів до 8–10 млн кожна, а кількість примірників, розповсюджуваних на Україні, значно перевищує весь наклад «Р. У.». Так, 1970 газ. «Правда» передавано на Україну фототелеграфом або друковано з матриць у Києві (750 000 примірників денно), Харкові (270 000), Донецькому (250 000), Дніпропетровському (210 000), Львові (160 000) і т. д.; «Известия» друкувалися у Києві (1 100 000), Харкові (300 000) та кількох обл. центрах. Київ. респ. газ., крім «Р. У.», яка друкується також у Львові, друкуються тільки в Києві і часто надходять у продаж з запізненням. Завдяки такій вид. і культурній політиці партії укр.-мовна преса стала меншостевою на Україні, а респ. газ., у тому ч. «Р. У.», є властиво регіональним додатком до великих моск. газ. Останні перевищують київ. пресу розміром (як правило 6 стор. проти 4-сторінкових київ. газ.), тематикою і вищим інтелектуальним рівнем, зокрема ширшою закордонною інформацією («Р. У.» не має закордонних кореспондентів), проф. рівнем (здібніших

укр. журналістів переводять на працю в Москву) і, врешті, тим, що вони раніше, ніж кийв. газ., доходять до рук читача на Україні. У самій УССР комсомольська газ. «Молодь України» має вищий наклад (850 000).

У 1970 в ред. «Р. У.» працювало 95 журналістів, у тому ч. 60 т. зв. творчих співр. (з них 35 працювало у ред., а 25 були кореспондентами). Разом з «Правдою України» «Р. У.» належить до найбільших за ч. працівників загальнополіт. респ. газ. СССР (газ. «першої категорії»). Склад ред. «Р. У.» належить до союзної «поменклатури», встановлюється у кожному випадку відповідною ухвалою ЦК КПСС, а не ЦК КПУ. Якщо «Известия» призначені в основному міськ., зокрема інтелігентському читачеві та працівникам держ. апарату, а «Правда» — чл. партії, «Р. У.» повинна б орієнтуватися на партійно-сов. апарат і на інтелігенцію м. і с. в УССР; на ділі «Правда України» присвячує більше місця проблематиці пром-сти, міста, науки і техніки. «Специфікою «Р. У.» є виступи проти укр. «буржуазних націоналістів» і взагалі матеріали ідеологічно-пропагандивного типу. Літ. і мист. критика газ. відзначається консерватизмом та догматизмом навіть на тлі сов., особливо моск. преси.

Р. Ш.

«Радянська Україна», журн. Президії Верховної Ради УРСР, заснований 1921 в Харкові як «Бюллетень Всеукраїнського Центрального Ісполнительного Комітета и Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов». З 1924 українізований на «Бюлетень Всеукр. Центр. Виконавчого Комітету Рад» (тижневик), з 1925 п. н. «Радянська Україна» (двоптижневик), з 1926 місячник, з 1936 виходив у Києві. Від 10 ч. 1938 мав підзаголовок: Журн. Президії Верховної Ради УРСР. Ліквідований після 4 ч. 1939. Відтоді УССР не має журн., присвяченого праці урядових установ, і на її території поширюється всесоюзний ж. «Советы депутатов трудящихся», наклад понад 700 000 (1972).

«Радянська Школа», держ. учбово-пед. в-во УССР. Засноване 1930 в Харкові, воно увійшло до складу створеного тоді ж Держ. Вид. Об'єднання України (ДВОУ) і по ліквідації ДВОУ у 1934 помітно занепадо, хоч і далі діяло як окреме респ. в-во із завданням видавати підручники і методичну літературу для вчителів. Згодом поширило діяльність на видавництво мист. і наук.-популярної літератури для шкільних бібліотек, словників, журн. тощо. Підпорядковане Мін-ву Освіти УССР. Обсягом своєї книжкової продукції «Р. Ш.» є найбільше в-во УССР. За час з 1930 по 1959 «Р. Ш.» видала 4916 назв

кн. заг. накладом 589,3 млн примірників: 1961 — 899 кн. і брошур накладом 54 190 000 примірників, 1964 — 804 видань — 45 426 000 накладу, у 1966 — 611 і 42 239 000 накладу, у 1968 — 582 і 46 971 000 і 1970 — 526 і 45 221 000 примірників.

«Радянська Школа», наук.-пед. місячник, орган Мін-ва Освіти УРСР, виходить у Києві з 1945, як продовження «Ком. Освіти» (1931–41). Журн. призначений для учителів різних типів шкіл, містить ст. з питань орг-ції нар. освіти, педагогіки і психології, пед. освіти, практики навчально-виховної роботи в заг. осв. школах усіх типів тощо. Гол. ред. О. Мазуркевич. з 1958 — М. Хлоп'ячий.

«Радянське Закарпаття», неперіодичний літ.-мист. альманах, виходив в Ужгороді 1947–57 рр. (1958–59 п. н. «Закарпаття») укр. і рос. мовами; кілька ч. вийшло угор. мовою. Мистив також матеріали з історії, етнографії і краєзнавства Закарпаття.

«Радянське Кіно», журн. гол. управління кіно-фото пром-сти при Раді Нар. Комісарів УРСР «Українфільм», з 1947 орган управління для справ мистецтва при Раді Нар. Комісарів УРСР, виходив у Києві 1935–38; ст. про визначних сов. і закордонних кінорежисерів, фільмову музику, дитячі фільми тощо. Вийшло 26 ч.

«Радянське Літературознавство», наук. журн. теорії, історії літератури і критики, орган Ін-ту Літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР і Спілки письмен. України; виходить з 1957 в Києві, спочатку як двомісячник, з січня 1965 — місячник. Перший ред. (1957–61) — О. Білецький, згодом І. Дзєверін. Наслідком цієї зміни наук. рівень журн. помітно знизився. Назагал великий розділ теорії літератури обмежується полем фіктивного теоретизування навколо питань соц. реалізму. Позначки партійно-пропагандивного характеру часто мають і ст. з історії літератури й критики, при майже повній відсутності як матеріалів про сучасні явища світової літератури, так і про зв'язки укр. літератури з літературами Зах. і Сх. До зниження рівня «Р. Л.» спричинилося ще посилення репресій проти укр. культури з поч. 1960-их рр., наслідком чого зайшло звуження тематики, а низка авторів була позбавлена права друкуватися в ньому (І. Дзюба, І. Світличний, Є. Смер-

стюк, В. Іванисенко та ін.). Врешті, на рівні «Р. Л.» позначається заг. занепад укр. літературознавства, спричинений вимиранням учених старої школи (С. Маслов, О. Білецький, П. Попов, Є. Ненадкевич та ін.), на місце яких приходять вихованці сов. школи, серед яких майже немає знавців старої укр. літератури, так що тематика «Р. Л.» дедалі більше звужується до дослідження літ. явищ 19 і 20 в., а типовими дослідниками стають фахівці з питань взаємозв'язків укр. літератури з рос. (Н. Крутікова) або теорії соц. реалізму (М. Шамота). Це помітне, зокрема, на поступовому заниканні на початках добре задуманого розділу — публікації і повідомлення. I. К.

«Радянське Мистецтво», ілюстрований тижневик, орган Київ. Профради, виходив у Києві 1928–32. У ж. обговорювано перев. питання укр. театру і драматургії, діяльність клубів тощо; ред. К. Кравченко; вийшло 98 чч.

«Радянське Мистецтво», тижневик Комітету в справах мистецтв при Раді Мін. УССР, утворений на базі реорганізованої в травні 1945 газ. «Література і Мистецтво» (на «Р. М.» і «Літ. газету»); виходив у Києві в 1945–54 рр. «Р. М.» було типово пропагандистською газ. з притаманним на ті часи звеличенням Сталіна й партії. Ред. його були Ю. Костюк, О. Борщагівський та ін.

«Радянське Право», місячник (до 1963 двомісячник), єдиний правничий журн. на Україні, орган Мін-ва Юстиції, Верховного Суду і Прокуратури УРСР та Ін-ту держави і права АН УРСР, виходить з 1958 у Києві; гол. ред. В. Зайчук, з 1964 — Д. Панасюк. Крім заг.-політ. ст. «Р. П.» містить ст. з іст. і теорії сов. держави та права, суд.-слідчої та адвокатської практики, деякі тексти кодексів і законів УРСР, постанов Верховного Суду УРСР, правні консультації, хроніку, рецензії та бібліографію правничої літератури. У цілому журн. є інтерпретатором партійної лінії на відтинку права.

Радянське право, див. Право.

«Радянське Село», тижнева газ. для селян Правобережжя, заснована 20. 6. 1924 у Києві, як орган губкому КП(б)У. Перепесена 6. 11. 1925 до Харкова і реорганізована після об'єднання з газ. «Сел. Правда» (1921–25), як всеукр. сел. газ., орган ЦК КП(б)У з періодичністю 3 рази на тиждень, накладом 165 000, згодом 600 000 (найбільш масова газ. УССР); ред. С. Пилипенко. Серед авторів «Р. С.» особливу популярністю користувався О. Вишня; в газ. писали також провідні діячі партії та уряду: Г. Петровський, В. Чубар, М. Скрипник та ін. 1. 1. 1933 «Р. С.» перейменовано на «Кол-

госпне Село», а з 31. 12. 1934 ліквідовано. Відтоді до 1939 (див. «Сіль. Вісті») в УССР не було жiadної центр. газ., призначеної для села.

«Радянський Книгар», орган Всеукр. Ради з'їздів в-в та книготорг. орг-цій, виходив 1929–32 рр. у Харкові, спочатку як двотижневик, з 1931 декадник з неперіодичними додатками: «Рекомендаційні списки», «Книжкові Новини», «Бюлетень на книжково-журнальну продукцію УССР» та ін.

«Радянський Кредит», місячник, ж. с.-г. кредиту УССР, виходив у Харкові 1925–28 рр., вид. Укрсельбанку; ред. В. Богущкий. По 6 ч. у 1928 «Р. К.» був об'єднаний з ж. «Кооп. Село» (з 1922), і на цій базі постав двотижневик «Кооп. Громада» (1928–30).

«Радянський Львів», літ.-мист. і громад.-політ. ж. Львівської орг-ції Спільки сов. письмен. України. Виходив з липня 1945 до лютого 1951. Продовженням «Р. Л.» став «Жовтень».

Радянський народ, див. Советський народ.

Радянський патріотизм, див. Советський народ.

«Радянський Письменник», книжкове в-во Спільки письмен. України, засноване у Києві 1939. Випускає перші вид. творів чл. Спільки письмен. України, серію творів укр. класиків літератури «Бібліотека поета», новинки з чужоземних літератур укр. мовою та ін. У 1939–59 в в-ві «Р. П.» видано 1 278 назв заг. накладом 22 215 000 примірників і у 1963–66 — 469 назв заг. накладом 9 633 000.

«Радянський Селянин», популярний ілюстрований двотижневик, вид. Наркомзему УРСР, виходив 1924–31 у Харкові (162 чч.), з 1926 з с.-г. календарем; ред. В. Рум'янець.

«Радянський Селянин», призначена для селянства зах. обл. України газ., орган ЦК КП(б)У; виходила тричі на тиждень у Києві 1945–49 рр.

«Радянський Статистик», орган Центр. Статистичного Управління УРСР, виходив 1924–31 рр. у Харкові з різною періодичністю (тижневик, двотижневик і місячник); ред. М. Авдієнко.

«Радянський Театр», двомісячник Управління мистецтв Нар. Комісаріату Освіти, виходив у Харкові з серпня 1929 до 1931 (16 чч.). «Р. Т.» висвітлював питання теорії, іст., практики театру та інформував про театральне життя УССР, СССР і закордону. На стор. «Р. Т.» відбувся диспут (гол. з приводу вистав «Нар. Малахія» М. Куліша і «Диктатури» І. Микитенка у «Березолі») на тему мист. шукань у театрі, у якому взяли участь Л. Курбас («Треба переміняти окуляри», «На дискусійний стіл»), М. Скрипник («Театральний трикутник»),

В. Сухино-Хоменко («Нотатки про театр»). Активним співр. Р. Т. був Я. Мамонтов.

Радянські партійні школи (Радпартшколи), див. *Партійна освіта*.

Расвська-Іванова Марія (1840—1912), малярка і педагог, родом з Харківщини, студювала в Дрездені; перша жінка в Рос. Імперії з званням мистця. Р.-І. відкрила 1869 в Харкові школу малювання, на базі якої подала 1896 Миська школа малювання, перетворена 1912 на Художнє училище. Р.-І. авторка підручника «Азбука рисования для семьи и школы» (1879). Твори Р.-І. (олії і акварелі) позначені впливом академізму: Автопортрет (1866), «Смерть селянина на Україні» (1868) та ін.

М. Расвська-Иванова

Расвський Аркадій (1848—1916), ветер. лікар, нар. у Воронежі. З 1884 проф. і дир. Харківського Ветер. Ін-ту, засновник ветер.-бактеріологічної станції при ньому й курсів для удосконалення ветер. лікарів. Р. — реформатор вищої ветер. освіти на Україні й у Росії, ініціатор виготовлення вакцин проти інфекційних хвороб тварин, автор одних з перших підручників з ветеринарії в Рос. Імперії. Праці Р. присвячені питанням ветер. епізоотології, мікробіології, патологічної анатомії та гістології.

Расвський Борис (* 1892), біофізик родом з Чигирини, до 1920 старший асистент Київ. Ун-ту, згодом на еміграції. Доц. (з 1929) і доц. (з 1934) Франкфуртського Ун-ту, чл. біофізичного Ін-ту Макса Планка у Франкфурті (1937—66 його дир.). Праці і винаходи з ділянок: радіології, радіобіології, біофізики високих частот і надзвуків, охорони проти іонізуючого опромінення.

Расвський Олександр (1872—1924), конструктор паротягів родом з Харкова; з 1900 — конструктор Харківського паровозобудів. зав., з 1910 у Петербурзі. Розробив проєкт паровоза серії «М» та брав участь у конструюванні ін. паровозів і першого в СРСР тепловоза.

Расвський Олександр (* 1891), психолог родом з Києва; викладач (з 1917), проф. (з 1925) і зав. катедрою психології Київ. Ун-ту (з 1945) та співр. Н.-Д. Ін-ту Психології (1945—59). Автор підручника «Психологія» (1941); досліджував історію психології, зокрема її розвитку у Київ. Ун-ті, і психологію мови та залежність людської свідомості від конкретного середовища («Психология

речи в советской психологической науке за 40 лет, 1917—57», 1958).

Расвський Олександр (* 1915), кліматолог родом з Вороніжчини; проф. Одеського Гідрометеорологічного Ін-ту. Понад 30 друкованих праць; синоптико-кліматологічне дослідження небезпечних явищ погоди на Україні.

Расвський Петро (1847—86), рос.-укр. письм., син священика з України, автор поширеного на Україні й у Росії у другій пол. 19 в. у кільканадцяти вид. і в багатьох передруках зб. гуморесок «Сценны и рассказы из малорусского народного быта» (1871, 5 вид. 1886), «Эпизоды из жизни малоруссов» (1872) і «Новыя сценны из малорусского быта» (1883). Оп. Р. друкувалися укр. мовою в альманахах «Розвага», І. (1905), «Вечорниці» (1907) та ін.

Расвський Сергій (* 1905), мистецтвознавець; автор монографії «Життя і творчість художника Тараса Шевченка. 1814—1861» (1939), ред. вид. «Плякати А. Страхова» (1936), «М. В. Гоголь і укр. література XIX ст.» (1954); крім того, ст. з питань укр. мистецтва, зокрема шевченкознавства.

Расвський Юрій (* 1909), інж.-будівельник, фахівець з питань зварних конструкцій; працює в Ін-ті Електрозварювання АН УРСР. Розробив індустриальну методику будівництва нафторезервуарів з плоских металевих полотнищ, що згорталися у рульони.

Ражба Яків (* 1904), скульптор-монументаліст родом з Кременчука; закінчив Харківський Художній Ін-т (учень Б. Кратка і Е. Блох). У 1930-их рр. працював перев. над скульптурними оздобами; співавтор (разом з А. Волькензоном, А. Дараганом і К. Бульдином) скульптурного фриза «Оборона Луганського» для зав. Жовтневої революції в Луганському (1935), барельєфів «З поля», «Вихідний день» (разом з А. Дараганом і К. Бульдином) для Роб. Театру в Дніпропетровському (1937) тощо; надгробки, скульптурні портрети; композиції «Тополя», «Лілея» (1957), «Мавка» (1960) зберігаються у музеях Києва. Р. працює також у мист. кераміці.

Райгородок, кол. м-ко, тепер с. на Придніпровській височині, Бердичівського р-ну Житомирської обл. У серпні 1919 р. бої І Корпусу Укр. Гал. Армії з більшовиками.

Райгородок, кол. м-ко, тепер с. на сх. Поділлі, Немирівського р-ну Вінницької обл. 28. 10. 1919 останній наступ Укр. Гал. Армії на денікінську армію на відтинку Р.—Брацлав.

Райгородок (V—18), с. м. т. в Донецькому басейні. Слов'янського р-ну Донецької обл., положене поблизу впадіння р. Казенного Торця у Дінець;

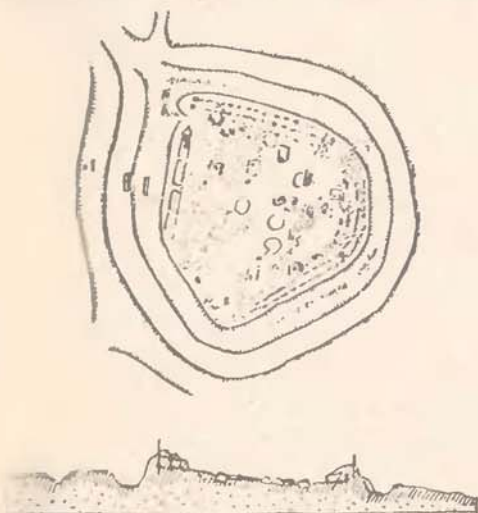

4600 меш. (1966). Курорт: крейдяний кар'єр.

Райграси, група одно- і багаторічних злакових кормових трав. У культурі на Україні Р. займають площу бл. 2000 га. Найпоширеніші: Р. аисокий (*Arrhenatherum elatius* M. et K.), Р. пасовищний, або англ. (*Lolium perenne* L.), Р. багатоквітковий, або пажитниця багатоквітова (*Lolium multiflorum* Lam.). Р. вирощують на сіно, як пасовищні рослини, а також як трави для газонів.

Райдерево, скумпія, сумах (*Cotinus coggygia Scop.-Rhus cotinus* L.). кущ або деревце 2-5 м висоти, з родини сумахуватих. Ростає на півд. Україні, в Криму й на Кавказі. Використовують у техніці й медицині (танін) та при пожезахисних насадженнях.

Райковецьке городище, городище на підвищеному лівому березі р. Гнилогітї б. с. Райків Бердичівського р-ну, що являє собою залишки невеликого укріпленого міста Київ. Руси 9 - першої пол. 13 вв., який 1240 знищили татари. Досліджене у 1929-35 і 1946 рр. в-том Археології АН УРСР (розкопи Ф. Мовчанівського, П. Курінного, В. Гончарова). Оборонну систему міста

План і розріз Райковецького городища

становив глибокий на 7 м рів та високий земляний вал з виходами на дітинець; він служив за приміщення для меш. та госп. складів; центр. частина городища була в заг. не забудована; на ній відкрито кілька напівземлянок, що служили для згоду худоби, зберігання корму, виробу залізних та ювелірних предметів. Горно для плавки заліза та печі для випалювання глиняного посуду були поза валом міста. При розкопках

знайдено велику кількість решток хліборобського знаряддя, кісток свійських тварин, тис. побутових і госп. предметів, зброї і культових речей. У деяких приміщеннях знайдено цінні прикраси, залишки золоті та срібної парчі, мідяний позолочений посуд і т. д. Під руїнами житл. та госп. споруд збереглися кістяки загинувших людей.

Література: Гончаров В. Райковецьке городище. К. 1950.

Райнфус (Reinfuss) Роман (* 1910), поль. етнограф родом з Перевожська, проф. Люблінського Ун-ту. Автор понад 30 ст. і праць з ділянки нар. культури лемків (найважливіша — «Łemkowie jak grupa etnograficzna», 1948), про лемківсько-бойківське пограниччя тощо.

Район, територіально-адміністративна одиниця, що була створена в УРСР 1923 шляхом побільшення волостей. Тоді, замість давнього поділу на губ., пов. й волості, запроваджено поділ на округи, Р. і сільради (з 1932 на обл., Р. і сільради). Величина Р. була сер. між величиною пов. й волості. 1923 їх було в УРСР 706 (замість 1989 волостей). Ч. і величина Р. постійно міналася: 1925 — 666, 1930 — 383, 1938 — 500 (?), 1956 (разом з Зах. Україною і Кримом) — 786, 1961 — 604. У зв'язку з короткотривалою реорганізацією адміністративно-територіального поділу 1962 їх ч. зменшено до 251, але згодом знову збільшено до 394 у 1965 і 447 у 1966. Пізніше ч. Р. не зазнало більших змін: 1968 — 475, 1970 — 476. На Р. поділяються також м. з населенням понад 100 000; таких міськ. Р. в УРСР було на 1970 90. Органом держ. влади в Р. є районна рада, обирає населенням на 2 рр. Райрада визначає з своїх чл. виконавчий комітет, при якому існує адміністративний апарат з відділами й управліннями. Йому підлягають сіль., селищні та міські ради районного підпорядкування. Райвиконком та його апарат підпорядковані, з одного боку, раді, а з другого — вищим адміністративним органам. Розпорядження цих останніх є для районних органів обов'язковими. Райвиконком є не тільки виконавчим, але й розпорядчим органом з компетенціями у всіх справах, у яких компетентна рада.

Тому значення та функції ради мінімальні: вона перетворилася на допоміжний орган адміністративного апарату. Виконком повинен скликати не менше шістьох разів на рік сесії ради та інформувати її про справи Р. Однак, він цих термінів часто не дотримує. Сесії тривають дуже коротко й тому не можуть глибше обмірковувати справи. Більше значення мають постійні комісії, що офіц. вважаються допоміжними

органами виконкому. У працях комісій можуть брати участь також і не-депутати. Обсяг справ Р. вузький: місц., підпорядкованої Р., пром-сти майже нема. Адміністративний апарат керує гол. чином сіль. госп-вом, кооперацією та суспільно-культ. справами (див. також *Ради депутатів трудящих*).

Справжнім органом місц. влади в Р. є райком КПУ, що керує радою та її адміністративним апаратом безпосередньо і через партійні групи. Він підпорядкований обл. комітетові партії (див. *Область*). А. Б., В. К.

Районування економічне, територіальний поділ цілості нар. госп-ва країни, бляю чи світу на екон. збалансовані частини, які відзначаються фіз.-геогр., іст., техн., соц.-демографічною і, в першу чергу, екон. вигідною спільністю і сталістю структури гол. комплексу внутр. і зовн. міжгалузових зв'язків, внутр. кооперацією й інтеграцією, зовн. спеціалізацією та порівняльним рівнем розвитку. Спонтанно Р. е. формується гол. ч. під впливом екон. факторів: максимумально вигідної продуктивності при мінімальних коштах виробництва, транспорту, розподілу й споживання, але на нього також мають значний вплив і такі позакон. фактори, як урядова політика, міжнар. стосунки, адміністративне право, нац.-культ. особливості населення тощо. Сучасна наука про Р. е. — регіональна або просторова економія — є на межі політ. економії, екон. географії, теорії й практики зовн. торгівлі та матем. й статистичного моделювання рішень; вона аналізує ефективність територіального розміщення і переміщення виробництва і споживання, збалансованість та пропорційність міжгалузово-міжрайонових зв'язків, ефективність орг-ції управління екон. р-нами та політики й планування їх розвитку.

До 1917 р. Початки Р. е. України можна віднести до кін. 18 в., відколи в рос. і австр. імперіях робилися описи й проекти Р. е. укр. земель з метою накладання податків, воєнно-стратегічні планування тощо. Перший наук. стосунок до Р. е. мали екон.-геогр. студії Рос. Імперії — П. Семенова-Тян-Шанського (1880), Д. Менделєєва (1893), А. Ріхтера (1898) та ін., в яких виділялися природно-екон. р-ни України; рос. праці з с.-г. Р. кін. 19 в. (А. Фортунатова, О. Челінцева) та укр. праця про розподіл рос. держ. доходів і витрат М. Яснопольського, що започаткувала першу в світі школу територіальної фінансової економії. Пром. Р. е. України розпочав вивчати С. Подолінський, а ґрунтовні праці написали у 1910-их рр. І. Феценко-Чопівський, П. Фомін, згодом К. Воблий.

Індустріалізація останньої чверти 19 — поч. 20 в. спершу спеціалізувала півд.-й центр. Україну на с.-г. машинобудуванні, Лівостеп — на цукровій пром-сті, а незабаром, відповідно — на вугільній, гірничій, металургійній, хем. та металообробній пром-сті, а всю Україну, крім того, — на харч. пром-сті. Далі розвинулося важке, зокрема — залізничне й корабельне машинобудування, будів. пром-сть, шкіряна тощо. Спеціалізація Степу на тваринництві у першій пол. 19 в. створила тут окремий екон. р-н, який у другій пол. 19 в. змінився на зерновий, скерований на експорт до Зах. Європи. Тоді ж виділилася й новий цукробуряковий с.-г. р-н у Лівостепу. Зах.-укр. землі під Австрією були окремим, сильно недорозвинутим аграрним р-ном.

У праці «Розвиток капіталізму в Росії» (1899) В. Ленін висунув гіпотезу, що розвиток капіталізму об'єднує економіку Рос. Імперії в «єдиний всерос. ринок». «Спільний ринок» формально існував, бо не було внутр. митних кордонів, але на території імперії існував також ряд цілком окремих і відмінних екон. р-нів, об'єм між якими ще не мав вирішального значення. Таким окремим р-ном була Україна, абож весь «Південь», включаючи Донщину, півостр. Півн. Кавказ і Басарабію. Ін. р-ни: Польща, Прибалтичко-Петербургський, Моск.-Центр., Уральський, Сер.-Азійський, Баку і Закавказький, невеликий Дагестан-Сх., що інтегрувався з Манджурією; Фінляндія мала окрему екон.-адміністративну автономію. Ці екон. р-ни постали в наслідок внутр. екон. інтеграції, взаємного доповнення власних галузей виробництва та внутр. ринків споживання. місцезнаходження природних ресурсів та спеціалізації пром-сти на їх основі. Відносна недорозвинутість наземних шляхів сполучення, величезні віддалі й кошти міжрайонового транспорту та близькість і дешевизна водного транспорту теж сприяли формуванню цих р-нів, не зважаючи на те, що рос. уряд встановлював штучно знижені пільгові тарифи на далекі зач. перевози. Вирішальну роль відігравав і той фактор, що в окремих екон. р-нах імперії панував чужоземний капітал різної національності: франц.-бельг. на Україні та в Домбровському басейні Польщі; нім. — у Варшаві, Прибалтиці, Фінляндії й подекуди у Москві; англ. — в Баку і т. д. Рос. приватний капітал переважав тільки на Уралі, в Сибіру, Сер. Азії і подекуди в Москві, але й там втрачав позиції, зокрема в наслідок переможної конкуренції укр. територіальних монополій. Харківська Рада з'їздів гірничо-промисловців півдня Росії й ін. подібні орг-ції (напр., Цукропний синдикат) планували економіку України, як окремий екон. р-н. Продукція екон. р-нів імперії у переважній частині споживалася на місці або вивозилася за кордон (напр., нафта Баку). Рос. Імперія була екон. інтегрованою, як цілість, лише системою держ. фінансів та до деякої міри великими банками, центри яких були у Петербурзі, але які своєю чергою перебували під контролем зах.-евр. банків. Зах.-укр. землі були інтегровані з Австрією та Чехією дещо тісніше, але і в їхній пром-сті панував закордонний капітал.

За сов. влади, у зв'язку з націоналізацією економіки та з запровадженням держ. планування, Р. е. стало пов'язуватися з орг-цією й політикою централізованого управління нар. госп-вом. Розвинулася боротьба за встановлення мо-

інополії моск. уряду над усіма екон. р-нами ССРСР та за збереження чи й розширення автономії місц. влади республік й ін. адміністративно-територіальних одиниць над економікою своїх місцевостей. У зв'язку з цим розроблено безліч проєктів і здійснено ряд реформ управління й планування нар. госп-ва ССРСР, що заперечували одна одну. Спільною й характеристичною рисою цих проєктів і реформ було намагання поєднувати Р. е. з адміністративно-територіальним поділом системи органів держ. управління й партійного керівництва. Часто це поєднування призводило до змішування понять і критеріїв ефективності Р. е. й адміністративного Р. і коли переважало це останнє, Р. е. на практиці виходило штучним та призводило до великих витрат для усього нар. госп-ва як окремих р-нів, так і всього ССРСР.

Боротьба довкола Р. е. УССР розпочалася у 1920–21, коли за підтримкою деяких керівників РКП(б) (Г. Зінов'єва, І. Сталіна, Ф. Артема, М. Калініна та ін.) ряд рос. урядових (Держплан) та наук. (Комісія по вивченню продуктивності сил АН ССРСР) установ і комісій виступали з проєктами (М. Володимирського, І. Александрова, Г. Крижановського й ін.) поділити Україну на три або дві адміністративні частини, залишаючи УССР тільки півд. зах. та відокремлюючи від неї усі пром. р-ни – Харківщину, Донбас, Придніпров'я й чорноморські порти, бо, мовляв, у них не переважав укр. пролетаріат. Це було відновлення концепції утворення Донецько-Криворізької, Одеської та ін. сов. республік 1918–19. Укр. нац. комуністи виступили проти цих проєктів, доводячи, що непролетарська, сел. УССР не зможе існувати. Вони висунули проєкт наближення сов. влади до населення – утворення кількадесятьох екон.-адміністративних округ та кількохсот р-нів, що об'єднувалися б у єдиній централізованій УССР. Проти рішень уряду РСФСР, в сесії ВУЦВК УССР у жовтні 1922 оголосила цей проєкт основним принципом екон.-адміністративного Р. України, М. Погод та ін. обстоювали його у Москві і рішенням 12 з'їзду РКП(б) він впровадж 1924–29 був поширений на весь ССРСР. Проте, у лютому 1924 від УССР відокремлено Сх. Донбас – Шахтинську й Таганрізьку округи, хоч це суперечило доцільному Р. е. У 1931–32 округи об'єднано в області, партійні органи яких відтоді почали підлягати не лише Києву, а й безпосередньо Москві. Ця централізація позначається й досі на управлінні й плануванні місц. пром-стю, сіль. госп-вом та культурою.

Р. е. пром-сти й сіль. госп-ва на Україні, як і всього ССРСР, за НЕП в основ-

ному продовжувало складатися так само, як і перед 1917. До 1923 в УССР було створено 19 територіально-галузових пром. трестів і ряд синдикатів й об'єднань, хоч конкуренцію їх проти трестів РСФСР обмежено. До кін. 1929 контроль над цими трестами здійснював сам уряд УССР з утворенням у 1932–34 централізованих галузових союзних та об'єднаних союзно-респ. пром. наркоматів (з 1946 – мін-в), існуюче Р. е. було значно порушене, поперше, розподілом за списком і підпорядкуванням окремих підприємств різним органам держ. і партійної влади (почасти в Москві, почасті в Києві), а подруге, політикою планового переміщення ресурсів і прискореного розвитку одних екон. р-нів коштом занедбаня та експлуатації ін.

Вже у першій п'ятирічці план для всього ССРСР був складений в розрізі 19 екон. р-нів, у другій – 32, у третій – 24. Нар. госп-во УССР планувалося як респ. цілість, але у ньому виділялися також спеціальні плани для Донбасу, Криворізької тощо. Почавши з 1930 й донині, т. зв. сх. р-ни ССРСР (Урал, Півн. РСФСР, Кузбас, Сибір, Казахстан – їх визначення міндалось) почали розвиватися швидко прискореними темпами гол. ч. коштом ресурсів України. Поскільки ці капітальні й людські ресурси на Україну не перетасувалися, не були позичкою й на них не сплачувано Україні % за атрачений продуктивний час, їх переміщення з України означало й екон. експлуатацію. За приблизними обчисленнями (див. стор. 1733, 2129), за час 1928–40 і 1950–70 самих капіталів з України до р-нів ССРСР перекинуто безпосередньо через держ. скарбницю ССРСР бл. 135 млрд карб. (у рубльях «золотого змісту» 1961). Поскільки капітал вкладений поза Україною, давав віддачу у сер. на 20–25% нижчу, ніж на Україні, на втраті цих ресурсів втрачала не лише Україна, а й нар. госп-во всього ССРСР. Вигоду здобували лише ті р-ни, у які вкладалися ці капітали. Зростання всього нар. госп-ва ССРСР, крім ін. причин, сповільнювалося через невраховування коштів загосподарення неосвоенних р-нів (інфраструктура), коштів транспорту та споживання продукції цих р-нів а ін. р-нах.

Прискорений розвиток «сх. р-нів» обгрунтовувався за Сталіна потребами оборони, а по війні – фантастичними переосцінками їхніх природних багатств. Гол. теоретиками цієї політики Р. е. були керівники «Совета по технічному промисловим підприємствам ССРСР» (СОПС) АН і Держплану ССРСР (С. Струмилін, Л. Водоларський, А. Лаврішев, А. Коробов, С. Сталин, В. Немчинов, А. Ведішев; тепер – А. Прохв, В. Некрасов, С. Токарев, В. Васюлін, В. Кістанюк). Опозиційні погляди висловлювали Ю. П'ятаков, Я. Діманштейн, Я. Фейтін, Н. Колосовський, П. Алімпієв та ін., зокрема Держплан УССР та Рада для вивчення продуктивності сил УССР. Керівники КПСС і пізніє Сталіна послідовно підтримували політику розвитку сх. р-нів. За весь час в них вкладено від 40 до 50% усіх капіталовкладень ССРСР.

Вже впродовж двох останніх передвоєнних п'ятирічок Р. е. ССРСР допасовано до воєнно-стратегічних планів. У першому повенному десятиріччі в союзних планах виділювано 13 основних р-нів (серед них Україна й Молдавія). Впродовж реформи 1957–64, коли керівни-

цтво пром-стю й будівництвом було децентралізоване за територіальним принципом та створено т. зв. *раднаргоспи*, а панівною була воєнна стратегія рухливих наземних збройних сил, весь СРСР поділено на 105 екон.-адміністративних р-нів (в УССР: Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський, Чорноморський). Однак, у зв'язку з переозброєнням армії атомовою й ракетною зброєю та відповідною зміною воєнної стратегії, 1961 створено нову мережу з 17 (з 1963 – 18) т. зв. великих екон. р-нів. В основу цього сучасного Р. е. покладено два принципи: максимально можливу екон. самовистачальність і функціональність кожного р-ну на випадок війни та уможливлення дальшого переміщення ресурсів у сх. р-ни СРСР на перспективу до 1980 (тепер – до 1990) у випадку миру. Кожний великий екон. р-н має плянову комісію і раду для координації, які є союзними органами. У плануванні продукції та запасів підприємств і галузів союзної підлеглості ці органи великих екон. р-нів після 1965 мають, здається, навіть більше влади, ніж уряди і держплан республік. Україну від 1961 поділено на три великі екон. р-ни: Донецько-Придніпровський, Півд.-Зах. та Південний; вони звуться офіц. р-нами СРСР, не УССР. У Москві у 1970-их рр. з'явилися голоси, що пропонують ще більше обмежити значення республік (В. Кістанов) й перетворити великі р-ни на окремі автономні одиниці СРСР. Натомість на Україні, як і в ін. республіках, керівники Держплану (Ф. Хиліок, П. Розенко) вимагали комплексного планування всього нар. госп-ва УССР та, зокрема, звітності союзних підприємств урядом республік.

Проте, не зважаючи на експлуатацію й на політику нееконормного Р. е. СРСР, зростаючий об'єм і рівень розвитку економіки України як цілості продовжує детермінувати специфічність її регіонального положення в економіці СРСР, Сх. Європи і світу. В наслідок розвитку економіки центр. Росії та сх. р-нів СРСР, частка України в економіці СРСР за повосний період зменшилася (див. стор. 2360–61), але зменшилися й екон. зв'язки між Україною і Росією. Так, напр., вивіз металу з України до Росії – скоротився з 60% продукції України у 1940 до 24% у 1960 і 10% у 1970, вивіз вугілля з Донбасу – з 30% до 14% і 12%. Одночасно зросли відсотки споживання власної продукції на Україні, а також збільшилися зовн. зв'язки України з Білоруссю та Прибалтикою, з сх.-евр. країнами Раді Екон. Взаємодопомоги та за останній час – і з Зах. Європою, Півн. Африкою, Японією. За останніми даними на 1965 Україна експортувала дещо менше 20% всієї продукції: до Росії – 35%, до Сх. Європи поза СРСР – 32%, на Білорусь і Прибалтику (й частково далі на зах.) – 13%, на Кубань і Кавказ – 6%, до решти СРСР – бл. 6%, до капіталістичних країн світу 8% (числа приблизні). Тобто як цілість, Україна була окремих, внутр.-інтегрованим економічним р-ном, розташованим збалансовано між СРСР, Сх. Європою та Чорноморсько-Середземномор-

ським басейном. Таким р-ном Україна залишатиметься і в передбаченій перспективі.

Сучасне внутр. воєнно-стратегічне Р. е. УССР має лише агресивне цілеспрямовання проти зах. та півд. сусідів СРСР. Оборонного значення в умовах атомної війни воно не має жадного з погляду інтересів розвитку економіки України воно шкідливе, бо має тенденцію штучно ділити її цілість. Внутр. раціональне Р. е. повинно б складатися без жадних адміністративних перешкод, а держ. політика повинна б мати на меті створення вигідних умов для вирівнювання екон. розвитку й життєвого стандарту в усіх частинах України згідно з оптимальною продуктивністю їхніх наявних ресурсів, що призвело б до максимального зростання об'єму нац. доходу. Тепер різниця рівнів екон. розвитку р-нів України сягає пропорції 1:3 між найбіднішою Житомирською і найбагатшою Дніпропетровською обл. Зах. і вся Правобережна Україна залишаються від дорев. часів недоорозвинутими, перенаселеними й бідними порівняно з рештою України. Усунення цієї первинності потребувало б певного переміщення пром-сти на зах., що своєю чергою корисно гальмувало б зайву агломерацію індустрії й населення у великих м. Донецько-Придніпровського р-ну, де вже створюються несприятливі екологічні умови для життя.

Література: Фоми́н П. Очерки экономического описания России. X. 1914: Фе́щенко-Чопи́вський І. Природні багатства України. 2 тт. К. 1919: Фо́ми́н П. Україна – економіческая характеристика. X. 1923: Буценко А. К. Вопросы районирования Украины. X. 1925: Воблий К. Екон. география Украины. X. 1927: Воблий К. (ред.). Нариси екон. географії Радянської України. 2 тт. К. 1945–52: АН УРСР. Ін-т економіки. Нариси розвитку нар. госп-ва УРСР. К. 1949: АН СРСР. Библиография по вопросам размещения и районирования промышленности СССР 1901–1957. М. 1960 (1958–64). М. 1966: Колдомасов Ю. Экономические связи в народном хозяйстве СССР. М. 1963: Укрупнені екон. р-ни УРСР. Довідник. 2. 1965: СОПС при Госплане СССР. Общая методика разработки Генеральной схемы размещения производительных сил СССР на 1971–1980 гг. М. 1966: Вовко Д. Україна в міжнар. екон. зв'язках СРСР. К. 1966: АН УРСР. Ін-т економіки. Розвиток нар. госп-ва УРСР 1917–1967. 2 тт. К. 1967: Корецький Л., Паламарчук М. География пром-сти УРСР. К. 1967: Соколов П. Военно-экономические вопросы в курсе политэкономии. М. 1968: Экономические районы СССР. М. 1969: Гуржий І. Україна в системі всерос. ринку 60–90-их рр. XIX ст. К. 1968: Корочевскі І. Industrial Location Policy in the USSR during the Postwar Period. Joint Economic Committee U. S. Congress. Economic Performance and the Military Burden in the Soviet Union. Вашингтон 1970: Корочевскі І. Location Problems in Soviet Industry before World War II. The Case of the Ukraine. Ченел Тіл 1971: Оглоблін О. A History of Ukrainian Industry. Мюнхен 1971: Голубничук В. National Economy. Ukraine. A Concise Encyclopedia. т. 2. Торонто 1971: Волобон П., Поповкін В. Проблеми територіальної спеціалізації і комплексного розвитку нар. госп-ва УРСР. К. 1972: Bandera V. Melnyk Z. The Soviet Economy in Regional Perspective. Нью-Йорк 1973. В. Голубничий

Районування фізико-географічне, територіальний поділ землі на частини, які відрізняються комплексом природних властивостей, зумовлених їхнім положенням, історією розвитку та характером фізико-геогр. процесів. Р. ф.-г.

можна здійснювати, беручи до уваги лише один компонент краєвиду (рельєф, ґрунт, клімат тощо), групу тісно зв'язаних між собою компонентів (геол.-геоморфологічних, ґрунтово-рослинних, гідро-кліматичних тощо) або всі важливіші фізико-геогр. компоненти. Межі фізико-геогр. р-нів є подекуди виразні, часто це широкі перехідні смуги, у яких виступають одна поряд однієї прикмети сусідніх р-нів. Р. ф.-г. України утруднене тим, що, за винятком півн. (частково й зах.-укр. земель), різниці рельєфу — невеликі; тому за основу Р. доцільно брати також водостоки, рід ґрунтів і рослинність.

Перші спроби Р. ф.-г. укр. земель пов'язані з Р. Евр. Росії (В. Докучаєв, Г. Танфілов та ін.) або іст. Польщі (Е. Ромер й ін.); але вони були зовсім загальні. Докладніше є Р. ф.-г. УССР. В. Лічкова («Естественные районы Украины», 1922; виділено 7 р-нів) і П. Тутковського («Природна районізація України», 1922; виділено 7 краєвидів). Кращим є поділ усіх укр. земель, здійснений С. Рудницьким («Фізична географія України», 1925), на 20 р-нів на підставі геоморфологічних критеріїв; цей поділ має значення дотепер.

З новіших Р. ф.-г. треба згадати Р. К. Воблого (у кн. «Економічна географія Радянської України», 1945), який виділив поліську, лісостеп. і степ. зони та гірську територію Карпат і Передкарпаття, а у зонах визначив 9 мікрор-нів. З Р. різних країв України цікавим є поділ Укр. Полісся на 4 р-ни і 28 підр-нів (у праці «Нариси про природу і сіл. госп-во Укр. Полісся», 1955). Р. ф.-г. набуло нового розмаху з 1957 у зв'язку з виконанням ухвали Мін-ва вищої і сер. спеціальної освіти УССР про Р. для с.-г. цілей. Серед цих Р. треба згадати такі: схему агрокліматичного Р. УРСР в «Атласі сіл. госп-ва Укр. РСР» (1958); поділ на 5 зон (ліс., лісостеп., степ., Карпати, Крим. гори) і на 25 р-нів. Цей поділ на 5 зон характеристичний і для ін. Р., натомість відмінний є поділ зон на менші одиниці, виділені перев. на підставі геоморфологічних критеріїв. Так на карті в «Атласе Украинской ССР и Молдавской ССР» (1962) 5 зон поділено на 47 обл., а в їх межах виділено ще 28 підобластей. У «Геоморфології УРСР» П. Цися (1962) виділено 18 обл., а в їх межах 10 підобластей і 109 р-нів. З праць по окремих р-нах України цінною є праця К. Геренчука, П. Цися і М. Койнова «Природно-геогр. поділ Львівського і Подільського екон. р-нів» (1964). У кн. «Фізична географія Укр. РСР» (1969; автори А. Лянько, О. Маринич, М. Щер-

бань) у межах 5 зон виділено 8 провінцій, а в межах провінцій — 50 обл. У кн. «Украина и Молдавия» (гол. ред. І. Герасимов, 1972) виділено 5 зон, 18 провінцій і 57 обл. Принципи і методика Р. у згаданих й ін. працях — різні, що призвело до розбіжності схем Р., зокрема, якщо мова про докладніший поділ. Р. ф.-г. в ЕУ представлено на карті в ЕУ 1 (стор. 59). В. Кубійович

Райс (Rais) Еммануїл (* 1909), літ. критик, перекладач і есеїст (перев. в ділянці філософії й естетики) жид. роду. Народився в Хотині (тепер Чернівецької обл. УССР), студіював право й літературу в Букарештському й Паризькому ун-тах (1934–40); у 1942–45 учасник франц. резистансу; живе в Парижі. Знавець багатьох мов і літератур, Р. є визнавцем єдиного роду літ. творчості — лірики. Від 1945 Р. опублікував велику кількість ст. і розвідок гол. з франц., рос. й укр. літератур. Зацікавлення Р. укр. поезією припадає на сер. 1950-их рр., відтоді він опублікував низку ст. (гол. в «Укр. літ. газеті» й «Сучасності») про М. Драгунського, В. Свідзінського, Е. Андруську, про модерну поезію на еміграції й в УССР (зокрема про шестидесятників), крім того, есеї філос.-естетичного й публіцистичного характеру. «Про стиль і відсутність стилю», «Правий і лівий умонастрій у літературі та мистецтві», «Естетика й етика», «Присмерк інтелігенції» і багато ін. Франц. мовою за ред. і з передмовою Р. вийшла антологія нової укр. поезії «L'Ukraine, cette inconnue» (1967). І. К.

Райське (V-18), с. м. т. Донецької обл. підпорядковане Дружківській міськраді, над р. Казенним Торцем (притока Дінця); 2 000 меш. (1966) Видобуток вогнетривких глин.

Райфайзенки, райфайзенські спілки, хліборобські кредитові кооперативи системи Райфайзена (нім. економіст. 1818–88), які почали ширитися в Європі з пол. 19 в. Перша Р. на Україні виникла 1895 в с. Іванівцях Прилуцького пов. (Полтавщина). У 1915 на Центр. і Сх. землях було 2 401 Р. В Галичині Р. появилася з ініціативи Д. Савчака, який опрацював для них статут; його заходами Гал. сойм ухвалив кредити на орг-цію Р. і створив для них 1899 орг. і контрольний орган-Патронат хліборобських спілок. Керівником став поляк Ф. Стефчик (поляки називали поль. Р. «касами Стефчика»). 1910 під Патронатом діяло в усій Галичині 1 165 Р., у тому ч. 351 укр., решта — поль. і мішані. Тоді під опікою Крайового Союзу Ревізійного на всіх 415 кооператив було 33 Р. На Буковині укр.-

інці організували 168 Р. з централею Сел. Каси у Чернівцях.

У 1920–30-их рр. РСУК в Галичині вів сильну акцію за творення самостійних укр. Р.; 1938 їх було 563, всі були чл. РСУК і співпрацювали з Українбанками і Центробанком у Львові. Незначне ч. укр. Р. не належало до РСУК. Всі Р. перестали діяти після окупації укр. земель більшовиками.

Див. також Патронат хліборобських спілок. А. К.

Райхскомісаріят Україне (Reichskommissariat Ukraine), адміністративно-політ. одиниця, що охоплювала більшість окупованих німцями у 1941–44 рр. укр. земель, які були під цивільною владою. Р. У. був одним з 5 Р., що мали бути створені на території СРСР за планом А. Розенберга, якому 20. 4. 1941 Гітлер доручив підготувати план політ. перебування євр. частини СРСР після їх окупації нім. військами. За планом Розенберга Р. У. мав становити незалежний від Росії край з укр. (бодай тимчасовим) урядом, але з забезпеченням нім. кон-

тролю у політ., військ. і екон. ділянках. Гітлер призначив Розенберга мін. окупованих територій Сх. Європи 17. 7. 1941, однак не вважав за відповідне створити укр. уряд, а щоб послабити укр. прагнення до незалежності, він виділив з планованого Р. У. Галичину (яку приєднано до т. зв. Ген. Губернії) та Півн. Буковину і т. зв. Транснїстрію (їх передано Румунії), а гол. м. Р. У. став не Київ, а м. Рівне.

Р. У. проголошено 1. 9. 1941. Він охоплював Волинь, Полісся, Правобережжя і частину Полтавщини; при дальшому просуванні нім. військ 2. 9. 1942 була приєднана решта Полтавщини й Запор. обл. (решта Лівобережжя залишалася під військ. владою). Територія Р. У. охоплювала 339 275 км² з бл. 17 млн населення.

Хоч Р. У. мав бути залежний від нім. Мін-ва Сх., на практиці влада Р. У. була зосереджена у руках Еріха Коха, що його призначив Гітлер без порозуміння з Розенбергом райхскомісаром

Райхскомісаріят Україне

1 — Кордони держав. 2 — Кордони Райхскомісаріату Україне, Генеральної губернії и Транснїстрії. 3. — Межі «генеральбецїрків» 4 — Сучасні кордони Укр. ССР. Г. Г. — Генеральна губернія. А — Територія під нім. військовим управлінням. Б — «Генеральбецїрк» Вілорусь. I–VI — «Генеральбецїрки»: I — Волинсько-Подільський; II — Житомирський; III — Київський; IV — Миколаївський; V — Дніпропетровський; VI — Кримський

України. Кох був безоглядним адміністратором і впроваджував у життя нігілістичну концепцію Гітлера супроти слов'ян, що на Сх. всі питання найкраще вирішувати з позицій сили. Кох був лише формально підпорядкований Розенбергові; завдяки добрим зв'язкам з секретарем Гітлера М. Борманом Кох неутралізував більшість розпоряджень Розенберга, з яким він не погоджувався. До видатніших осіб в Р. У. належали заступник і однодумець Коха Павль Даргелъ і їхній опонент Альфред Фрауенфельд, генералкомісар Тавриди.

З-під влади мін-ва Сх., як і Р. У., була відокремлена низка ділянок: поліція була підпорядкована Г. Гімлерові, заготовля сировини та велика пром-сть Г. Герінгові, як уповноваженому чотирилітнього екон. плану, мобілізація робочої сили на працю в Німеччині Ф. Завкелеві, осередки пропаганди Й. Геббельсові, транспорт і зв'язок — відповідним мін-вам у Берліні.

Адміністративно Р. У. був поділений на «генеральбецкірки» (з ген. комісарами на чолі, що їх призначив Гітлер), а останні на «крайзи» (ними завідували «гебітскомісари», призначувані Розенбергом), що охоплювали по 4 р-ни. У більших м. були штадткомісаріати, в осідках р-нів — станиці нім. поліції і т. зв. «ляндвіртшафтсфюрери» для нагляду над сіль. госп-вом. Місц. адміністрація складалася з районних утрав, посаджених міст і сіль. старост, яких затверджували і мали над ними нагляд «гебітскомісари». Посадники більших м. були під зверхністю «штадткомісарів». Укр. допоміжна поліція вербувалася шефами р-нів і посадженими більших м.; вона підлягала нім. поліції і цивільній владі Р. У.

У Р. У. скасовано сов. кримінальне право і введено нім. у цивільних процесах мали бути застосовані нім. легальні норми (не зазвичай), однак користалися також звичаєвим правом і розпорядженнями нім. влади. В Р. У. існувало як нім., так і т. зв. «власно-крайове» судівництво. В осідках ген. комісарів діяли нім. суди, які були судами першої інстанції у кримінальних і цивільних справах, що до них були причасні нім. громадяни або німці за походженням (т. зв. Volksdeutsche). У Рівному засідав нім. Верховний Суд (Deutsches Obergericht). До кожного нім. суду був прикріплений т. зв. «спеціальний суд» який складався з одного судді і двох засідателів (ці останні могли не мати правничої освіти), що розглядали гол. справи, які «загрозували інтересам Райху» (напр., напад на представників нім. влади, вбивство «райхсдойчів» тощо — провини, за які за статутами прозирала кара смерті). Так само, як у випадку нім. Верховного Суду, на вирок «спеціальних судів» не було відклику. В обставинах безпосередньої загрози безпеки і порядку провини, «що загрозували інтересам Райху», могли судитися «наглими судами» (Standesgerichte). Їх покликали генералкомісар або його представники. Їх вирок після затвердження генералкомісаром був невідкличний.

Щойно (через зволікання Коха) на весні 1942 введено для ненім. населення власне «крайове судівництво» для цивільних і меншої ваги карних справ (важливіші розглядалися нім. судом). Численні справи вирішував «гебітскомісар» адміністративним шляхом. На загал незначне ч. трибуналів, приступних ненім. населенню Р. У., не давало достатньої юридичної опіки, особливо сіль. населенню. Зрештою, винищувальна політика Коха і Гімлера не в'язалася існуючими нормами в Р. У.

Не з'ясоване було право власності. Формально нім. влада, скасувавши сов. законодавство, відстоювала концепцію приватної власності на землю і критикувала колгоспну систему, однак в Р. У. вона була в основному залишена (на думку Коха і нім. Мін-ва прохарчування ця система була зручніша для експлуатації укр. селян на користь Німеччини). Тільки після нім. поразки під Сталінградом Розенберґ запропонував реприватизацію колгоспної землі (статут 3. 6. 1943), але вона була великою мірою бойкотована Кохом і обмежена завдяки активності партизанів та постійного відступу нім. військ, так що ледве бл. 10% землі, призначеної до розподілу, було фактично розділено селянам. Промисел і торгівля мали служити насамперед чотирилітньому екон. плану, затверджуваному Герінгом. Остаточне вирішення права власності пром. та торг. об'єктів мало бути ухвалене після війни. Доти вони вважалися в засаді націоналізованими. Пром. об'єкти передано під тимчасовий заряд різних нім. підприємств і фірм (т. зв. «тройганд-фервальтунг») та створено ряд монополістичних нім. торг. фірм, яким належала заготовка продуктів для потреб Німеччини і розподіл споживчих товарів для частини працюючого населення Р. У. Єдиним винятком була укр. кооп. орг-ція Вукопсілка, що її з практичних міркувань залишено в укр. руках, хоч понадрайонову орг. структуру її в кін. 1942 перетворено на нім. торг. інституцію.

Питання остаточних легальних форм Р. У. та правового статусу його меш. Гітлер залишив неясними. Нац. почування українців у Р. У. мали бути підтримувані настільки, наскільки така політика ділила українців та росіян, усуваючи небезпеку спільного протинім. фронту. Це були гол. мотиви, напр., для введення в Р. У., поряд нім. урядової мови, укр. з виключенням рос.; карб., замість рубля тощо. Поза тим нацистська політика ослаблювала та сповільнювала ті потенційні чинники нац. свідомості, які могли стати важливим елементом у змаганнях до незалежності взагалі. Це виявлялося в обмеженні заг. освіти до чотирьох класів нар. школи, скорочення вищих щаблів освіти до вузько спеціалізованих прак-

тичних фахів, придушення виявів культ. ініціативи укр. населення (напр., «Просвіт», вид. руху), закриття наук. установ, бібліотек і музеїв та їх пограбування, обниження рівня преси (її видавали німці), театрів тощо. Ослаблення населення з біол. погляду велось виморенням з голоду, обмеженням санітарно-мед. обслуговування, нелюдською поведінкою з вивезеними до Німеччини укр. робітниками (приблизно 1,5 млн) і сов. військовополоненими і масовими екзекуціями різних груп населення за фактичну чи уявну підтримку руху опору.

Фактично Р. У. являв собою колонію, яка входила до обсягу нім. «життєвого простору» і була позбавлена міжнар. і автономного статусу. У повоєнний час Р. У. мав бути з'єднаний з територією Третього Райху і більшість українців (непридатних до германізації) мали б бути виселені за Урал, щоб звільнити місце для нім. колоністів. У зв'язку з поразкою Німеччини на сх. фронті Р. У. ліквідований офіц. 10. 11. 1944.

Про політ., екон., культ. і рел. відносини в Р. У. докладніше див. в ЕУ 1, стор. 584–86.

Література: Форостівський Л. Книги під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес 1952; Bräutigam O. Überblick über die Besetzten Ostgebiete während des zweiten Weltkrieges. Тюбінген 1954; Herzog R. Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den Ost- und Südeuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges. Тюбінген 1955; Moritz G. Gerichtsbarkeit in der von Deutschland besetzten Gebieten. 1939–1945. Тюбінген 1955; Ilnytskyj R. Deutschland und die Ukraine 1939–1945. 2 тт. Мюнхен 1955–1956; Kamenetsky I. Hitler's Occupation of Ukraine, 1941–1944. Мільвоке 1956; Kamenetsky I. Secret Nazi Plans for Eastern Europe. A study of Lebensraum Policies. Нью-Йорк 1961; Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism. 2 вид. Нью-Йорк 1963.

І. Каменецький

Райсхрат (Reichsrat), Держ. Рада, парламент в Австрії, див. Парламент.

Райцин Єфραίм (1903–69), укр.-рос. письмен. жид. походження, родом з Житомирщини. Зб. нарисів «Біробіджан» (1933), п'єси «Троє» (1942), «На безіменній висоті» (1943), «Кому всміхається доля» (1946), «Подруги» (1948), «Чому розлучаються двоє» (1964). Крім того, багато перекладів з жид. (Л. Квітка, П. Маркіша, І. Переца, М. Сфоріма, Шолом-Алейхема та ін.) і з рос. мов на укр.

Рак Антін (1876–1958), родом з Суходорова Ярославського пов. (Галичина), суддя апеляційного суду в Львові, громад. діяч у Любачеві, Винниках, Стрию й у Львові, засланий на Сибір (1915–20); гол. Т-ва прихильників мистецтва у Львові (1930–39), співр. ж. «Життя і Право»; з 1944 жив і помер у Відні.

Рак Людмила (*1909), мовознавець, співробітниця Ін-ту Мовознавства АН

УРСР, праці про говірку с. Кодні на Житомирщині, зі стилістики укр. дум, співавторка шкільного правописного словника (1936) та рос.-укр. словника с.-г. термінології (1963).

Рак Софія (1882–1963), уроджена Скобельська, родом з Жукова Любачівського пов. (Галичина), дружина Антона Р., громад.-суспільна діячка, гол. т-в «Сирітський Захист» у Стрию (1924–27) і «Укр. Загоронка» у Львові (1928–39). Померла у Відні.

Рак Ярослав (*1908), спортовий, пластовий і політ. діяч; правник. Нар. у Винниках б. Львова, син Антона і Софії Р. Діах Укр. Спорт. Союзу в Львові у 1930-их рр. і гол. Укр. Студентського Спорт. Клубу. Чл. ОУН, один з підсудних у Варшавському процесі за вбивство мін. Б. Перацького (1934). 1939–40 керівник відділу молоді УЦК у Кракові; 1941–44 в'язень нім. концентраційного табору в Освенцімі; 1945–48 – керівник відділу молоді ЦПУЕ в Німеччині; 1945–53 чл. Гол. Пластової Старшини і з 1970 гол. Координаційної Виховно-Осв. Ради при Укр. Конгресовому Комітеті Америки.

Раки річкові, безхребетні тварини ряду десятиногих ракоподібних, довж. тіла звич. 6–15 см. іноді – до 80 см. На Україні зустрічається три види: Р. широкопалий (*Astacus astacus* L.), поширений у деяких невеличких річках і оз. правобережної заплави Дністра, Пруту й Тетерева; Р. р. товстопалий (*A. pachypus* L.) у Дніпровсько-Бузькому лимані; Р. р. вузькопалий (*A. leptodactylus* Eschsch.) у всіх прісноводних та солонуватоводних водоймах. Найбільше пром. значення в УРСР має вузькопалий Р. р.

Раковецький (Rakowiecki) Ігнаці Бенедикт (1782–1839), польс. історик родом з Бердичева; автор праць про право і звичай давніх слов'ян. Переклад на польс. мову «Руської Правди» («Prawda Ruska») I–II, В. 1820–28.

Раковецький Теодор, гравер на міді й дереві та маляр 1760–80-их рр., працював у Бердичеві й у Холмі. Автор багатьох гравюр для вид. другої пол. 18 в. (зокрема у вид. «Ozdoba u obrona ukraińskich krajów przecudowna w Berdyczowskim obrazie Marya... ukoronowana», 1767).

Раковський Іван (1815–85), закарп. гр.-кат. свящ. і громад. діяч русофільської орієнтації. 1856–58 редагував «Церковну газету», пізніше «Церковний в'єстник» для русинів Австрійської держави. Був одним із засновників Общества св. Василія Великого в Ужгороді, на чолі якого стояв у 1866–71. Видав підручники арифметики, географії та рос. мови. Співпрацював у газ.: «Свѣтъ»,

«Новый світ», «Карпат», писав також до «Зорі Галицької» й ін. гал. вид.

Раковський Іван (1874—1949), антрополог і зоолог, педагог, гром. діяч; нар. у священничій родині у Чагрові (Рогатинщина). Під час студій у Львівському Ун-ті брав жваву участь у студентському житті й був першим гол. Акад. Громади, по закінченні ун-ту (1896) учителював у гімназіях в Коломиї й Львові (до 1928). У 1904—06 під керівництвом Ф. Вовка провадив антропологічні поміри в Карпатах і продовжував їх на Поділлі. У 1912—14 антропологічні студії поглибив у Петербурзі (у Ф. Вовка) і в Парижі. У 1914—17 працював у Відні у *Forschungsinstitut für Osten und Orient*, у 1921—25 один з організаторів і проф. зоології й антропології у Львівському (таємному) Ун-ті. Д. (з 1903) і почесний чл. НТШ, з 1934 його гол. Понад 20 наук. праць з ділянок зоології (зокрема безхребетних) і антропології (найважливіші — «Расовість слов'ян», 1919, «Погляди Хведора Вовка на расовість укр. народу», «Погляд на антропологічні відносини укр. народу» — разом з С. Руденком, 1925). Популярно-наук. праці та шкільні підручники з природознавства, «Новий світогляд сьогочасної науки» (1947). Р. поглибив теорію Вовка щодо расової будови України з тим, що разом з Руденком, замість досить одноманітного динарського типу Вовка, висунув теорію суміші найменш шістьох гол. евр. типів не відкидаючи при тому переважної кількості динарського на всій території України. Р. був гол. ред. «Укр. Заг. Енциклопедії» (1930—35); діяльний у т-вах: «Рідна Школа», «Просвіта», «Відродження» (його перший гол.) та ін. Помер на еміграції у Ньюарку (ЗДА).

І. Раковський

Раковський Йосиф (1870—1944), свящ. і педагог-агроном, один з піонерів гром. агрономії в Галичині; учитель природознавства й сіль. госп-ва в учительських семінаріях у Сокалі, Заліщиках і Станиславові; з 1932 у Львові. Організатор гуртків (кружків) і філій Т-ва «Сіль. Господар» (серед ін. довголітній гол. філії у Станиславові), співорганізатор *Просвітньо-Економічного Конгресу* 1909. Ст. в екон. журн., кілька популярних брошур з ділянки сіль. госп-ва тощо.

Р. Раковський

О. І. Раковський

Раковський Роман (*1899), кооператор родом з Сокаля (Галичина), син Йосифа Р.; 1924—44 рр. ревізор й інспектор та референт виробничої кооперації при Ревізійному Союзі Укр. Кооператив у Львові, 1932—39 рр. гол. дир. кооп. фабрики «Суспільний Промисл» у Львові. На еміграції в Німеччині й в ЗДА; з 1951 дир. укр. федеральної кредитової кооперативи «Самопоміч» у Нью-Йорку. Ст. на екон. і кооп. теми.

Раковський (псевд. Христов, Інсаров та ін.) Христіян (1873—1941), больш. політ. діяч, болг. роду, рум. підданий; походив з поміщицької родини з Півд. Добруджі. У 1890 емігрував до Швейцарії, де увійшов у зв'язки з рос. соц.-дем. рухом, потім студіював у Франції, брав участь у студентському рев. русі; у 1904 заснував соц. партію Румунії, а в 1914 — Об'єднану соц. партію Балкан. Заарештований у 1915 й ув'язнений у Ясах, Р. у травні 1917 був звільнений рос. солдатами і відтоді став діячем больш. партії, шість років працював на Україні. На поч. 1918 очолював ВЧК в Одесі й Севастополі, був чл. сов. делегації на мирових переговорах у Бересті Лит., у травні-червні був гол. Мирової Делегації РСФСР з Укр. державою; 25. 1, 1919 був призначений гол. Раднаркому і наркомом зовн. справ УССР. Одночасно в Комінтерні заступав Балкани. Спочатку поставився вороже до укр. мови й укр. націю називав «витадково інтелігентів», але з 1920 почав поступово міняти погляди на нац. питання: у 1922 критикував Й. Сталіна, що тоді був наркомом національностей РСФСР, за втручання у внутр. і зовн. справи УССР, а в грудні того ж р., при створенні ССРСР, відстоював конфедерацію, з залишенням права за нац. республіками на самостійні дипломатичні зв'язки й зовн. торгівлю; на XII з'їзді РКП(б) (1923) критикував Й. Сталіна за рос. шовінізм і централізм. Наслідком цього був у сер. 1923 усунений з посади гол. Раднаркому УССР і призначений амбасадором спочатку до Англії, а потім до Франції, звідки 1927

комірі, на рукавах, а також на шапках і шоломах.

Під час укр. державності 1917–21 у січні 1918 заведено вперше за Центр. Ради військ. ранги, що покривалися точно з виконуваними обов'язками: ко-

Військ. відзнаки в армії УНР і військ. флоті

зак, ройовий, чотовий, бунчужний, пів-сотенний, сотник, курінний, полковник, отаман бригади, отаман дивізії, корпусу, армії. Означення службових ступенів — на правому рукаві вище ліктя галу-нові стрічки (шеврони). У липні 1918 під час гетьманату введено нові служ-бові ступені, з відзнаками на плечах: рядовий, гуртковий, ройовий, чотовий, бунчужний, хорунжий, значковий, сот-ник, військ. старшина, полк., ген.-хо-рунжий, ген.-значковий, ген.-бунчуж-ний.

Остаточно у березні 1920 були установ-лені в Армії УНР однакові військ. ступені, означувані на комірі: рядові — (1) козак, (2) муштровий козак; підстар-шини — (3) гуртковий, (4) ройовий, (5) чотовий, (6) бунчужний; кандидат на

Військ. відзнаки в УГА
(За працею З. Стефанова «Історія Укр. Вій-ська», част. III, л. 1938)

старшину — (7) підхорунжий; молодша старшина — (8) хорунжий, (9) поруч-ник, (10) сотник; булавна старшина — (11) підполковник, (12) полковник; гене-рали — (13) ген.-хорунжий, (14) ген.-поручник, (15) ген.-полк., (16) гол. ота-ман (див. табл.). За гетьманату у липні 1918 усталено старшинські ранги у вій-

ськ. флоті: (1) корабельний гардемарин, (2) мічман, (3) лейтенант, (4) старший лейтенант, (5) капітан 2 ранги, (6) капі-тан 1 ранги, (7) контрадмірал, (8) віце-адмірал, (9) адмірал. (Див. табл.).

Вже з самого поч. орг-ції Укр. Гал. Армії — у листопаді-грудні 1918 була впроваджена номенклатура укр. військ. ступенів, як також укр. військ. термі-нології, розвинутої у 1914–18 в Легіоні УСС, у якому укр. мова була службо-вою. Розпорядком Держ. Секретаріату Військ. Справ ЗО УНР 30 квітня 1919 устійнено Р. в. та їх відзнаки у всій УГА: рядовики — (1) стрілець, (2) стар-ший стрілець; підстаршини — (3) вістун, (4) десятник, (5) старший десятник, (6) булавний старший десятник; кандидат на старшину — (7) підхорунжий; моло-дша старшина — (8) хорунжий, (9) чотар, (10) поручник, (11) сотник; булавна стар-шина: (12) отаман, (13) підполк., (14) полк.; генерали — (15) ген.-чотар, (16) ген.-поручник, (17) ген.-сотник. (Див. табл.). В УГА існувала ще тимчасова найвища підстаршинська ранга — бун-чужного або заступника старшини від-повідно до австр. ранги «оффіцієрштель-фертретер». Вони виконували обов'язки молодшої старшини і їх підвищувано до ранги хорунжого або чотаря, не іме-нуючи вже нових.

Про Р. в. у княжому і коз. війську див. гасла: Військ. старшина, Ген. стар-шина, Десятський, Коз. старшина, Сот-ський, Старшина коз. артилерії, Тисяць-кий.

Рангові маєтності, зем. володіння на Гетьманщині, які надавалися коз. стар-шині гетьманом у тимчасове володіння, «на ранг», тобто на уряд як винагорода за службу і на покриття пов'язаних з нею видатків. Систему Р. м. запровад-жено за Б. Хмельницького. Р. м. похо-дили з зем. фонду, що створився на Гетьманщині у наслідок конфіскації ма-єтків поль. землевласників і Кат. Цер-кви. Для догобнення фонду Р. м. вико-ристовувалися військ. або вільні землі. Окрему групу Р. м. складали великі зем. володіння (волості), які надавали-ся (чи стверджувалися) царем гетьма-нам «на булаву» (розміри цих володінь були неоднакові). Р. м. відала Ген. Вій-ськ. Канцелярія. Їх розмір на кожний уряд не був чітко визначений аж до 1732.

Державці Р. м. намагалися перетвори-ти їх на свою повну й спадкову влас-ність, але це вдавалося тільки у дея-ких випадках, здебільша представникам вищої старшини, у наслідок дарувань від царя, закріплених царськими «жалу-ваними грамотами».

У 18 в. цей процес ішов швидким темпом, і по ліквідації автономії Гетьманщини у 1780-их рр. більша частина Р. м. стала приватною власністю коз. старшини та її нащадків — лівобережно-укр. дворянства.

Ін. правний характер мали маєтностей, які надавалися коз. старшині Гетьманом, а іноді й полк. «до ласки військ». Але, не зважаючи на це обмеження, більшість цих умовно тимчасових володінь протягом 18 в. стала також приватною власністю.

«Рангові посполиті», селянство рангових маєтностей на Гетьманщині у 17–18 вв. «Р. п.» були зобов'язані відбувати «послушенство» державцям рангових маєтностей. Обсяг цих робіт, порівняно незначний у 17 в., у 18 в. наблизився до панщини. Після скасування автономії Лівобережної України «Р. п.» здебільша стали кріпаками овласнених маєтностей. Частина з них перейшла до категорії держ. селян.

Ранник (*Scrophularia* L.), під зіллястих або напівчагарникових рослин з супротивними листками з родини ранникових. На Україні — 12 видів. Найпоширеніші: Р. шишкуватий (*S. nodosa* L.), довгорічна рослина з м'ясистим бульбистим кореневищем, стебло 40–125 см заввишки, медоносна. Ростає по лісах і на луках на півн. України, на півд. зрідка. Р. крилатий (*S. alata* Gilib.-*S. aquatica* Ledeb.), багаторічна рослина, стебло до 120 см заввишки. Ростає на болотах, луках у ліс. та лісостеп. смугах, у степ. р-нах і в горах Криму рідко. Р. мають велику кількість салонів, отруйних для великої рогатої худоби та коней. У нар. медицині вживають для лікування ран; у нар. ветеринарії лікують хворих свиней.

«Ранок», в-во в Києві, засноване 1906 О. Коваленком і І. Самоненком та ін. У 1906–08 видало накладом бл. 40 000 примірників 18 брошур і кн., перев. соц.-політ. та белетристичного характеру.

«Ранок», рел.-нар. газ., спочатку орган Незалежної Греції. Церкви в Канаді, з 1912 Пресвітеріанської, виходила 1905–20 у Вінніпезі як місячник, тижневик (1907) і двотижневик. Поряд рел., заг. громад. тематика і літ. твори. Видавець і ред. І. Бодруґ, з 1911 ред. І. Глова. З 1920 виходить п. н. «Канадійський Ранок».

«Ранок», тижневик, орган Хабаровської Укр. Ради, виходив як продовження газ. «Хвиля України», у Хабаровську на Зеленому Клинці з серпня 1917 до 1918; «Р.» заступила «Нова Україна».

«Ранок», тижневик, орган укр. консервативно-державницької думки, виходив

у Гайденаві (Німеччина) 1948–54 рр.; видавець і ред. І. Марченко.

«Ранок», громад.-політ. і літ.-мист. місячник, орган ЦК ЛКСМУ, виходить у Києві з липня 1965, як продовження ж. «Зміна». Чимало місця «Р.» приділяє літ.-мист. творам, гол. молодших авторів, з уже виробленим ім'ям, зокрема Г. Тютюнника, В. Шевчука, І. Дзюби, Є. Гуцала, І. Драча, І. Калинця, М. Вінграновського, М. Сингаївського, Є. Сверстюка, Р. Третьякова, В. Діденка, В. Коломійця, В. Коротича та ін., але поступово ці прізвища зникають. В ж. є розділи: «Доброго ранку» (для дебютантів у літературі), «Мист. ранки» молодих мистців, спортові репортажі, побутові поради, гумор тощо.

Рапай-Маркіш Ольга (*1929), скульптор, нар. у Харкові. Закінчила Київ. Художній Ін-т (1956); працює в галузі порцелянової пластики. Серія статуеток «Цирк», фігурки в нар. вбранні різних обл. України; з кін. 1960-их рр. перев. монументальна декоративна скульптура (фантастичні звірі й птахи), архітектурна кераміка (панно, рельєфи, антропоморфні вази) — в теракоті, майоліці, шамоті.

Рапсодія, пісня чи вірш, виконуваний в античній Греції мандрівними співаками — рапсодами, тепер жанр інструментального твору вільної форми, перев. на основі нар. тем. В укр. музиці відомі: дві Р. для фортепіано М. Лисенка, оркестрові Р. — «Стрілецька» (тепер п. н. «Гал. Р.») С. Людкевича, «Укр. Р.» В. Барвінського, «Лемківська Р.» (1935) і «Закарп. Р.» (1945) М. Вериківського, «Гуцульська Р.» (1948) Ю. Майбороди, «Укр. Карпатська Р.» (1960) Л. Колодуба. Р. на укр. теми написав також С. Ляпунов (1907).

Раси й расові формації України. Раса (Р.) визначає в антропології групу людей з основною сукупністю спадкових прикмет, які відрізняють її від ін. класифікаційної і приналежної до того самого роду одиниці. Поняття Р. є біол. особливістю, і тому його не треба змішувати з народом і його мовою, релігією, культурою й іст. та екон. умовами, в яких він живе. Оточення впливає виключно на зовн. вигляд індивіда й обмежується тільки його життям. Взаємні схрещування Р. створюють типи, що являють собою посередню форму між двома і більше Р. та в пізніших спадкових процесах повертаються в заг. до батьківського виду або усталізуються. Тепер немає вже чистих Р., бо неможлива їх ізоляція, а тому Р. посідають звич. тільки перевагу прикмет первісної Р. Поодинокі Р. заселяють більші геогр. простори, де вони створюють смуги з означеною расовою формацією, до складу

якої входить кілька Р. тієї самої відміни, як надрядного класифікаційного поняття, і тільки їх відсотковою кількістю одна формація різнилась від ін. — сусідньої. Тому при расових висновках відносною точкою у досліджах є популяція, роботою расова спільнота на даній території при безперервному втримуванні взаємного схрещування.

До расових властивостей належать не тільки тілесні, але й душевні різниці, які важко схопити, бо вони узалежнені від індивідуального хисту і родинного оточення, від освіти і ступеня культури, від характеру і переживань, від особистості і нац. долі. Але як кількісне взаємодіювання різних Р. таки якоюсь мірою відрізняє народи один від одного, так і душевні властивості визначають також їх нац. культуру, як іст. одиниці.

Серед дослідників Р. і р. ф. Європи визначилися Жан Денікер (1926) і Ян Чекановський (1930). Денікер виділив у Європі 6 засадничих Р. і 4 мішани; Чекановський звів їх на генетичній основі до 4 засадничих (нордійська, середземноморська, арменодна і ляпоноідна) і їх 6 мішаних типів (динарський, альпійський, субляпоноідний, півн.-зах., субнордійський і літоральний). До дослідників Р. ф. У. й антропологічного складу укр. народу (дати в дужках подають рік вид. їхніх основних творів) належать: І. Коперницький (1861), П. Чубинський (1877), В. Емме (1886), В. Дібольд (1886), Д. Анучин (1889), Ю. Талько-Гринцевіч (1892), Е. Чепурковський (1912), Х. Вовк (1916) і його учні (І. Раковський, С. Руденко, 1925 та ін.), Я. Чекановський (1930) і його учні (Ф. Вокронь, Р. Ендик, Я. Мидлярський та ін.), А. Носов (1927) і його учень М. Ткач, Л. Ніколаєв (1926) і його учні, В. Бунак (1948), В. Дяченко (1965), Г. Зіневич (1968), С. Круц (1968, 1972). Наслідки антропологічних досліджень в УРСР публікуються, почавши з 1960, в серії «Матеріали з антропології України» (випуски I-VI до 1972), що їх видає Ін-т Мистецтвознавства, Фольклору та Етнографії АН УРСР за ред. І. Підоплічка, В. Дяченко, автор праці «Антропологічний склад укр. народу» (1965) розрізняє 4 антропологічні типи на Україні: 1) Центр. укр. тип — на Лівобережній і Слобідській Україні, на центр. Київщині, на Поділлі й Волині; 2) карп. тип — у Карпатах, 3) поліський тип — на Подільщині й зах. Поліссі та 4) дніпровський тип — обабіч Дніпра, від Кременчука вниз. З зах.-євр. антропологів питаннями антропології України

цікавилися також Ж. Денікер (1908 і 1926), Г. Пех (1925), Г. Гюнтер (1929), Е. Айкштедт (1934), Л. Чіпріні (1936).

Найдавніші сліди людини на території сучасної України виявлено в Криму з кістками неандертальського виду. Останні стадії цієї доби виявляють кроманьонський і негроїдний види, які в той час заселяли і зах. Європу. В енеоліті і на поч. бронзової доби маємо населення т. зв. трипільської культури з середземноморською й арменодною Р., що заселяють Балкани, Грецію, Малу Азію й острови Егейського м., витворивши расовий субстрат, вирішальний для пізніших доіст. і протоіст. міграцій. Населення шнурової кераміки є перев. нордійське, а значно пізніше — саки (скити, сармати й алани) визначаються нордійськими, субнордійськими і середземноморськими елементами (може, навіть монголоїдними). На півн. окраїнах доходить у ранню добу до мішанини з укро-фінами, з найчисленнішою серед них палеоазійською Р., що затрималася довгий час у поліських болотах. Про якісь більші расові впливи тюркських та монгольських племен на Україну трудно говорити, бо серед населення півд. України тільки винятково зустрічається монгольська пляма, скісний виріз очей і рівне чорне волосся. З ранньоіст. й іст. доби маємо численні краніологічні матеріали, які подають такі расові склади для поодиноких місцевостей України (у %; їх правдоподібно треба уважати за характеристичні і для суміжного простору):

	нордійська	середземноморська	арменодна	ляпоноідна	палеоазійська
Салтовське 6 в.	24,4	36,3	23,9	15,4	—
Дреговичі 9—13 вв.	22,9	36,1	5,3	20,9	15,5
Київ 6 в.	30,0	24,2	18,6	24,2	3,0
Кринос 7—15 вв.	33,3	20,6	28,4	17,7	—
Львів (Козаки) 17 в.	34,2	21,0	17,4	27,4	—

Формацію з Салтовського над Дінцем треба вважати за типову для тодішньої степ. України з залишками сакійських племен, дреговичів за окраїну на півн.-зах. землях при поєднанні з фінськими племенами, гол. палеоазійська Р. яких сягала частково аж по Київ. Вражає великий відсоток ляпоноідної Р. серед козаків, що впали під час наступу на Львів 1648. Краніоскопіюною методом вдалося виділити серед цієї Р. дві відмінні своєю різьбою форми черепів і тому певно, що у спільній могилі поховані й поляглі татари, які тим самим і підвищили відсоток ляпоноідів.

У сучасній расовій будові укр. народу виразно визначаються расові формації.

1. **Норддійсько-субнорддійська:** Підляшшя, Полісся, Волинь, Житомирщина у напрямі до півд. Київщини на Дніпропетровське і півн.-зах. Полтавщину; у півн.-зах. частині цієї смуги позначаються також динарські й альпійські елементи, а на півд. Київщині — альпійські. До цієї смуги треба додати расові острови півн.-сх. і зах. частини Івано-Франківської обл. та околиці над сер. течією Прута.

2. **Динарська** (за Раковським — ядранська): Закарпаття, Підкарпаття, зах. і центр. Галичина, Холмщина, округи над сер. течією Дністра, Поділля аж до центр. і півн. Київщини. У сх. частині Гуцульщини обабіч хребта Карпат аж до півд. Буковини позначається виразно арменічна Р., а на зах. і півд. Закарпатті, на сх. Поділлі і на Київщині — альпійська.

3. **Альпійсько-ляпоноїдна:** Харківщина, центр. і півн. Полтавщина, Сумщина і сх. Чернігівщина.

4. **Субляпоноїдна:** Донбас і півд.-сх. та півд. степ. обл. з альпійською домішкою. Ця смуга вимагає ще окремих дослідів через невеликий антропометричний матеріал і також через різниці з нашою класифікаційною системою. Щоправда, зустрічаємо тут умовно низький гол, показник — сер. зріст і найширші показники носа порівняно з усією популяцією, але одночасно і довгі обличчя, а це суперечить характеристичній субляпоноїдного типу.

5. **Середземноморська:** обл. між Прутом і Дністром аж до Заліщик з динарською домішкою.

Порівнюючи виділені Р. ф. з-перед 25 рр., бачимо різниці насамперед у першій смузі, де зазначаємо тепер субнорддійський тип і у виділенні окремої середземноморської.

Виділені расові смуги на укр. території є наслідком доіст. й іст. процесів, почавши від носіїв трипільської культури з середземноморською й арменічною расами, сакійських кочовиків з їх останньою аланською хвилею, що у Салтовському позначилася перевагою середземноморської Р., а на сучасній степ. Україні — перевагою правдоподібно субляпоноїдного типу аж по слов., перев. норддійську і ляпоноїдну міграцію, що остаточно надала їй етнічного і культ. характеру на поданих вище субстратах.

Література: Вовк Ф. Студії з укр. етнографії та антропології. Прага 1926; Николаев Л. Национальные и социальные различия в размерах головы и в некоторых соматоскопических признаках у населения Харьковской округа. Х. 1926; Раковский И. та Руденко С. Погляди на антропологічні відносини в укр. народі. Л. 1926; Czerwinski E. Analiza głównych typów ludu rosyjskiego, białoruskiego, ukraińskiego, litewsko-łotyskiego i polskiego za pomocą metody geograficznej. Pracy i materiały Komisji antropologicznej. Kp. 1926; Deniker J. Les races et les peuples de la

terre. Париж 1926; Günther H. F. K. Rassenkunde Europas. Мюнхен 1929; Czekanowski J. Wstęp do antropologii polski. Л. 1930; Klimek S. Terytorja antropologiczne. Prace geogr. Л. 1932; Єндик Р. Вступ до расової будови України. Мюнхен 1949; Eickstedt E. Rassenkunde u. Rassen Geschichte der Menschheit. Штутгарт 1954; Дяченко В. Антропологічний склад укр. народу. К. 1965; Зіневич Г., Круц С. Антропологічна характеристика давнього населення території України. К. 1968; Круц С. Населення території України епохи міді-бронзи. К. 1972.

Р. Єндик

Раставецький (Rastawiecki) Едвард (1805—74), поль. дослідник мистецтва і колекціонер; у працях Р. «Słownik malarzów polskich...» (I—III, 1850—57) і «Słownik rytowników polskich...» (1886) багато матеріалів про укр. мистців.

Расторгуєв Павло (1881—1959), білор. мовознавець-діалектолог; праці з укр.-білор. мовної межі на півн. Чернігівщині, опрацювання діалектологічних матеріалів Моск. діалектологічної Комісії, про поль. впливи у говірках Підляшшя та ін.

Растреллі (Rastrelli) Вартоломей (1700—71), архітект італ. походження, нар. у Парижі, з 1716 в Росії, з 1730 придворний архітект, найвищий представник пізнього бароко в Рос. Імперії. Важливі будови: палаци у Петербурзі (Зимовий, Воронцових, Строганових), у Петергофі і в Царському Селі, Смольний монастир. На Україні за проектом В. Растреллі Р. збудовано в Києві Андріївський собор (1747—53) з ознаками стилю рококо та царський палац (1752—55).

В. Растреллі

Рата, ліва притока Бугу (сточище Висли); довж. 76 км, сточище — 1790 км², ширина річчя до 30 м. Бере початок на Розточчі й протікає по заболоченій Надбужанській котловині.

РАТАУ, див. Радіотелеграфічне Агентство України.

Ратмиров (псевд. Тимківського) Андрій (1884—1967), актор героїчного плану і режисер, родом з Єлисаветграду. З 1904 на сцені театрів Одеси, Чернігова, Вінниці, Кіровограду; з 1943 режисер Київ. Держ. Укр. Драматичного Театру; у 1949—59 актор і режисер Закарп. Обл. Муз.-драматичного Театру. Гол. ролі Р.: Карл Моор («Розбійники» Ф. Шіллера), Незнамов («Без вини винні» О. Островського), Забелін («Кремлівські куранти» М. Погодіна), Платон («Платон Кречет» О. Корнійчука) та ін.

Ратмирова Олена (1869—1927), співачка — меццо-сопрано і драматична акторка побутового театру, нар. у Новохопелівсь-

ку (Вороніжчина). У 1884–92 рр. у трупах М. Кропивницького, 1894–98 – Г. Деркача, далі мала власну трупу, з 1900-их рр. у О. Суслова та ін. Перша виконавиця ролі Катерини в одноіменній опері М. Аркаса; Наталка («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Олена («Глитай, аби павук» М. Кропивницького), Стеха («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Гоциньська («Блакитна Троянда» Лесі Українки) та ін.

Ратне (II–8), с. м. т. на Волинському Поліссі, над р. Прип'яттю, р. ц. Волинської обл.; 5 100 меш. (1970); харч., ліс. та лісохем. пром-сть. Р. вперше згадується у 13 в., 1440 дістало магдебурзьке право; за Речі Посполитої осілок негородового староства. У складі Рос. Імперії м-ко Ковельського пов. і значний торг. осередок.

Ратуша, ратуш, з нім. ратгауз, термін, уживаний у двох значеннях: 1) назва органу міського самоврядування в укр. містах 14–18 вв., які не мали магдебурзького права. Такі міста називалися ратушними, на відміну від магістратських, що мали магдебургію, значно ширші адміністративно-суд. та госп. права й краще розбудований апарат самоуправи. Ратушні м. звич. мали тільки війта й 1–2 бурмістрів, які фактично залежали від місц. держ. (чи старостинської) адміністрації (на Гетьманщині – від коз.) або від дідичів.

2) Будинок – осілок міської самоуправи у м. зах. і сер. Європи, а за тим і на Україні (також магістрат, міська дума) Р., побудована звич. на гол. площі, була одним з найважливіших гром. (як правило, пишно збудованих і оздоблених) будинків м. В укр. м., що були під Польщею, перші Р. постали у 14 в. (напр., Львів). Найстаріші Р. збереглися у Бардієві (15–16 вв.), Старому Самборі (1668), Бучачі (1751), Кам'янці Подільському (1754). З Р., побудованих у 19 в., кращі у Харкові, Полтаві, Львові, Чернівцях. Див. ще гасла: *Магдебурзьке право*, *Місто*, *Міське самоврядування*.

Рафалівка (II–7), с. м. т. на Волинському Поліссі, Володимирецького р-ну

Рівенської обл.; 3 100 меш. (1966). Лісопильня, мебльова фабрика.

Рафалович Артем (1816–51), лікар. і мандрівник родом з Поділля. У 1838 закінчив мед. фак. Берлінського Ун-ту, з 1839 – лікар та викладач Рішельєвського Ліцею в Одесі. У 1846–48 рр. подорожував по країнах Півн. Африки та Півд.-Зах. Азії, де провадив досліди з етнографії, мед. географії, епідеміології. Зібрані ним цінні колекції переходять в Одеському Історико-Археологічному Музеї. Р. працював також над питаннями боротьби з чумою, курортології та санітарної статистики.

Рафалович (Raffalovich) Джордж (1880–1958), англ. публіцист. Відвідував Галичину, прихильно ставився до українців, був секретарем заснованого у Лондоні в 1913–14 Укр. Комітету – The Ukraine Committee. Автор виданої 1914 у Лондоні (під псевд. Bedwin Sands) праці «The Ukraine» і багатьох інформаційних ст. про укр. справу, друкованих у 1913–16 в англ. періодичних вид. Переклав і видав англ. мовою працю М. Грушевського «Укр. справа в її іст. розвитку» (1915), упорядник і ред. зб. «The Russians in Galicia» Edited by Bedwin Sands, 1916.

Рафальський (псевд. Лозинського) Гнат (1868–1933), актор-комік у трупі М. Кропивницького (1893–1902) та ін. Останні роки працював у Харківській Музкомедії. Кращі ролі: дяк («Царині черевички» Г. Ашкарєнка), писар Зачепа («Запорізький клад» К. Ванченка-Писанецького), Лопуцьковський («Шельменко-Денщик» Г. Квітки-Основ'яненка) та у численних водевілях.

Рафес Мойсей (1883–1942), жид. політ. діяч, родом з Білорусі, діяч жид. соц. партії «Бунд» на Україні. 1917 – чл. *Малої Ради*, ген. секретар держ. контролю, чл. крайового комітету для охорони революції на Україні; підтримував 3 універсал, ставився критично до закону про нац.-персональну автономію, гостро виступав проти *Берестейського миру*. В кін. 1919 став комуністом і був одним з керівників жид. секції при ЦК РКП(б) і ВКП(б), але незабаром був усунений від партійної роботи і працював як публіцист, а згодом в сов. кінематографії. Автор кн.: «Два года революции на Украине. Эволюция и раскол Бунда» (1920) та ін.

Рахів (V–5), м. на Гуцульщині, над р. Тисою, р. ц. Закарп. обл.; 12 900 меш. (1971). Картонна, мебльова фабрики, ліс. комбінат, харч. пром-сть; красназвичий музей, туристична база. Р. відомий з 15 в.

Рахавка звичайна (також райка, деревна жабка, деревна кракавка; *Нула arborea* L.), безхвоста амфібія з родини

Ратуша в Кам'янці
Подільському
(15 ст.)

Львівська ратуша
(15 і 17 ст.)

рахкавок до 5 см. довж. Поширена по всій Україні, але найчисленнішою є на Поліссі та в Лісостепу, а також у лісистих р-нах Криму. В степ. зоні зустрічається по заплавах та плавнях рік, а також у степ. байрачних лісах.

Рахлін Натан (* 1905), диригент, нар. в Сновську (Чернігівщина) в родині музики; вчився у Київ. Консерваторії і Муз.-Драматичному Ін-ті ім. Лисенка. Диригент симфонічних оркестр Харкова і Києва, 1937–41 і 1945–62 рр. гол. диригент Держ. Симфонічної Оркестри УРСР, 1941–45 гол. диригент Держ. Симфонічної Оркестри ССРСР; проф. Київ. Консерваторії (з 1947). Чимало творів укр. композиторів були виконані вперше під диригентурою Р.: третя симфонія В. Лятошинського, «Героїчна увертюра» В. Косенка, твори В. Гомоляки, Ю. Майборода, Л. Колодуба та ін.

Рахманівка (VI—14); до 1958 — Олександродар, с. м. т. Дніпропетровської обл., підпорядковане Криворізькій міськраді, положене над р. Інгульцем; 5 300 меш. (1966). Видобуток залізної руди, 2 вапняні зав. Р. заснована на поч. 19 в.

Рахманінов Іван (1826—97), вчений у ділянці механіки, з походження росіянин. З 1857 проф. прикладної математики Київ. Ун-ту (з 1881 — його ректор). Автор праць з заг. питань механіки, проблем аналітичної механіки, гідравліки, теорії пружності, геометрії поверхень.

Рахманінов Сергій (1873—1943), видатний рос. композитор і піаніст, виступав на Україні з концертами, брав участь в орг-ції й відкритті Київ. Консерваторії (1913). Серед його творів є три сольоспіви на слова Т. Шевченка у рос. перекладі («Дума», «Полюбила я на печалю свою» і «Я опять один»).

Рахманний (справжнє прізвище — Олійник) Роман (* 1919), публіцист і радіокоментатор, нар. у Львові. За другої світової війни співав підпільних вид. УПА й УГВР; на еміграції в Німеччині керівник Укр. пресової служби (1946–48), співвидавець газ. «Час» й «Укр. Трибуна». З 1949 в Канаді: гол. ред. «Гомону України» (1949–51), чл. ред. журн. «Сучасність» (з 1964) і «Нові дні» (з 1970), співав. численних укр. періодичних вид. за кордоном; ст. в голл., норв., франц., англ. і амер. пресі. Окремі вид.: «УПА в Зах. Європі» (1948), «Кров і чорнило» (1960), «На 50-й паралелі» (1969), «Не словом єдиним» (1971) та ін.

Раци й порці, податок натурою (харчі для людей, паша для коней), який мусіла давати укр. людиність моск. війську, що було поставлене на Україні після Полтавської битви (1709).

Рачинський Андрій (бл. 1729 — після 1798), композитор, з шляхетського роду на Підляшші. Освіту здобув у Львові, де протягом 3 літ був диригентом єпископської капелі. З 1753 — придворний капелмайстер гетьмана К. Розумовського. Сотн. новгородсіверський (1763–81), бунчуковий товариш (1780), гол. II департаменту Новгородсіверської Верховної «Расправы» (1781–96). Автор церк. творів (концертів), приділяв увагу й укр. нар. музиці. Р. завдячує поч. славнозвісна нотна бібліотека Розумовських (згодом у Держ. Публічний Бібліотеці УРСР у Києві).

Рачинський Гаврило (1777—1843), син Андрія, музикант (скрипаль-віртуоз) і композитор, родом з Новгорода-Сіверського. Вихованець Київ. Академії (1789–95), де був учнем А. Вєдєля, й Моск. Університетської Гімназії, де згодом був (до 1805) вчителем вищої муз. класи. Після того оселився в Новгороді-Сіверському, де й жив до кін. життя. Відомий як скрипаль-виконавець і композитор. У своїх програмах виконував, крім творів зах.-євр. композиторів, свої варіації на укр., рос. і польс. нар. пісні. Відома його пісня «Віють вітри, віють буйні». Один з його синів був автором ще однієї укр. «Енеїди», багатої на етногр. матеріал (описи сватання й весілля) й написаної доброю укр. мовою.

Рашевський Іван (1849—1921), маляр і скульптор родом з Чугуєва; учився у мистця Л. Лагору у Петербурзі. Відомі картини Р.: «По Десні» (1889), «Десна», «Ставок у саду» (1892); портретна скульптура музиканта Длугушкого (1889) та ін. Багато творів Р. загинули під час війни 1941–45 рр., деякі зберігаються у Київ. Держ. Музеї Укр. Мистецтва і у чернігівських музеях.

Раштат (Rastatt), м. в Бадені (Німеччина), 24 000 меш. (1964); 1915–18 табір укр. полонених з рос. армії, серед яких захо-

Пам'ятник померлим полоненим у Раштаті (Проект М. Парашука)

дами Союзу Визволення України, велася просвітня й освідозна робота. У Р. організувалися перші відділи синьожупани-

жів; виходив ж. «Розсвіт». На цвинтарі Р. пам'ятник померлим укр. полоненим (проект М. Параццук).

Рдесник (*Potamogeton* L.), рід багаторічних водяних рослин з родини рдесникових, з повзучим на дні кореневищем і довгим та тонким стеблом. На Україні — 17 видів. Найголовніші: Р. гребінчастий (*P. pectinatus* L. = *P. marinus* Шестериков) — у річках і озерах, також у лиманах і морських затоках, по всій Україні; Р. кучерявий (*P. crispus* L.); Р. плаваючий (*P. natans* L.). Обидва останні в озерах, ставках, старицях, рідше в річках, зрідка на півд. Степу. Зарості Р. — місця нересту та нагулу риб. Листки мають багато вапна і тому іноді їх використовують для угноєння. Водоплавні птахи їдять деякі види Р.

Реабілітація, заходи для поновлення доброго імені жертв сталінського терору як після їх смерті, так і за життя. Відразу по смерті Сталіна (1953) для цієї мети створено партійну комісію, підпорядковану Президії ЦК КПСС. Вона мала право переглядати матеріали з архівів органів безпеки й ін. джерел та збирати і впорядковувати ін. додатки. Перші пропозиції Р. скеровували після схвалення ЦК КПСС до компетентних судів. У тасмній промові на XX з'їзді партії (1956) М. Хрущов звітував, що Військ. Колегія Верховного суду СССР за час від 1954 реабілітувала 7 679 осіб. Є три роди Р.: повна (прізвища реабілітованих появляються у всіх довідниках та політ. літературі без будь-яких застережень, їхні кн., ст. й ін. праці можуть виходити), Р. з натяком «зробив деякі помилки» (напр., Скрипник; до цієї групи належать перев. зліквідовані держ. і партійні діячі з різних нац. республік та ті, що тільки на поч. співпрацювали з опозицією) і т. зв. гражданська (гром.) Р. (стосується лише анулювання причини арешту, гол. обвинувачень, зфальшованих сталінським терористичним апаратом, у шпигунстві, зраді, шкідництві тощо, але без політ. Р.). Р. не підпадають керівники і співр. великих політ. опозицій 1920 і 1930-их рр.: троцькістів, бухарінців, нац. ухилів тощо. Після упадку Хрущова Р. фактично припинено: час від часу виходять біографії ліквідованих, але без даних про причину смерті.

На Україні реабілітовано, починаючи з 1956, більшість репресованих за час «культу особи» укр. письменників, мистців та деяких учених (із ліквідованих істориків, літературознавців, економістів і соціологів реабілітовано лише одиниці). Були реабілітовані також деякі провідні ком. партійні й військ. діячі, ліквідовані у 1930-их рр., між ними: В. Затонський, П. Любченко, В. Чубар, С. Косіор, Е. Кві-

рінг, П. Постишев, Ю. Коцюбинський, В. Примаков, П. Дибенко, Н. Демченко, І. Клименко, К. Сухомлін, М. Хатаевич, В. Чернявський, Й. Якір та ін. Щойно у 1963 реабілітовано ліквідовані кадри Ком. Партії Зах. України, між ними: О. Васильків, Р. Турянський, М. Заячківський (Косар) та Г. Іваненко (Бараба).

Нереабілітованими залишилися: О. Шумський, В. Шахрай, М. Полоз, А. Річицький, М. Волобуєв, М. Хвильовий й ін. Р. провадилася на вимогу впливовіших партійних і культ. діячів з підкресленням, що реабілітовані були жертвами порушень законності в період «культу особи» Сталіна. За останній час цей факт у довідках про реабілітованих ком. діячів промовчується. Р. не підпадають всі ті, що відстоювали відкрито політ. незалежність України чи й окремішність укр. комунізму.

Б. Левицький

Реалізм, стиль і метода у мистецтві й літературі, а також філос. доктрина, яка вчить, що предмети видимого світу існують незалежно від людського відчуження і пізнання. Реалістичні доктрини були розвинуті ще античними греками та середньовіччям, проте найбільший їх розвиток припадає на 19 і 20 в. У мистецтві й літературі Р. прагне до найдокладнішого опису спостережених явищ, без ідеалізації. Проте поняття Р. дуже широке, реалістичним можна назвати монументальне єгипетське мистецтво, але реалістами є й мистці, які з фотографіч-

М. Пимоненко — «Самосуд» (1900)

ною точністю копіюють природу. До популярності Р. спричинилася заг. приступність і зрозумілість його мист. засобів, тому його тенденції в укр. мистецтві проявлялися за кожної доби і як стиль він актуальний і досі.

У мистецтві, найстаріша укр. ікона і стінопис були фактично творами Р., лише що він був підпорядкований приматові форми й усталеного сюжету в композиції; все це було зумовлене вимогами обрядовими. Відхід від цього прин-

ципу помічається вже в 16 в., спочатку в портреті, а згодом і в рел. мистецтві. Зах. барокко в 17 в. принесло з собою нові на той час реалістичні форми і нове розуміння композиції, звільненої від

К. Трутовський «Хворий» (1883)

непорушних давніше правил. Позитивним явищем тут було оживлення мистецтва шляхом наближення його до актуальних проблем людини свого часу, негативним — затрата суворої дисципліни мист. форми, до якої почало повертатися щойно мистецтво нашої доби, після довгого періоду пересичення Р. і натуралізмом.

У старому укр. мистецтві Р. рідко виступав у чистому виді, як це було, напр., у Голляндії або Італії; він був тільки складовою, хоч і основною частиною таких стилів, як барокко, рококо, ампір, класицизм. У своїх суто реалістичних формах він виступив щойно з пол. 19 в. Реаліст Т. Шевченко, з своїм гаслом «ні однієї риси без натури», стояв на межі академізму і тієї класицистичної традиції, яку в Петербурзі залишили його попередники: Д. Левицький і В. Боровиковський. Ці елементи, разом з відкриттям укр. сюжету (природи, людини, історії) зробили з Шевченка ту ланку, яка поєднала давнє укр. мистецтво з новим. Фактично добою Р. в укр. мистецтві стала доба *передвижників*, у лавах яких було чимало українців. Частина мистців культивувала т. зв. «ідейний Р.», як М. Ге, М. Ярошенко, М. Пимоненко; ін., як К. Трутовський, О. Сластьон, П. Мартинович, опрацьовували більш етногр.-побутові теми, ще ін. — І. Рєпін, С. Васильківський, М. Самокиш, зверталися до іст. і батальних сцен. Реакція проти «об'єктивного» відображення природи почалася з імпресіонізму (І. Труш, О. Новаківський, М. Бурачек), які відкрили чар кольорів і показали, що мистецькість твору незалежна від його зв'язку з реальним світом.

Характерно, що укр. нар. мистецтво не приймало Р. як такого, а завжди на-

магалося перетворити його своїми стилістичними засобами, де основою були вимоги ритму й гармонії. На сов. Україні спроби ввести в кераміку, вишивку й килимарство реалістичні портрети були настільки невдалі, що їх здебільша залишено.

В літературі укр. Р. почався з пол. 19 в., прийшовши на зміну романтизму, від якого він перебрав захоплення етнографізмом та героїзацію іст. постатей. «Нар. оповідання» М. Вовчка (1857) при своїй реалістичній актуальності тем ще забарвлені романтичним фолкльором. Далі Р. використовувано з позицій народницьких і просвітянських (С. Руданський, А. Свидницький) та пром.-програмових (особливо О. Кониський). Дальшим етапом Р. була «об'єктивна проза» 80–90-их рр. — І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, Б. Грінченка й І. Франка. Вона визначається епічною шириною описів і розповіді, введенням соц. і нац. тем, поширенням тематики з сел. верств на робітничі й нову інтелігенцію, поданих на тлі тодішнього розвитку капіталізму в Росії й Австрії. У І. Франка, не без впливу Е. Золя, появляється психологічна мотивація, що набирає рис *натуралізму*. Типові для Р. поезії — вірші Б. Грінченка і П. Грабовського («Громадська поезія»); Франко від реалістичних «Пан-

С. Васильківський «Вій запорожців з татарами» (1880)

ських жартів» пипов у напрямі психологічно-філос. зрушень, і його «Мойсей» (1905) це вже твір на межі модернізму. Як і в мистецтві, на зміну Р. прийшли ін. напрямки, але Р. фактично ніколи не здавав позицій і, особливо в прозі, був завжди актуальним стилем.

На сов. Україні Р. — стиль майже обов'язковий і виступає там у формі *соц. реалізму*. Соцреалістичні теорії розглядають Р. як основну мету і завершення творчості, тоді як антиреалісти приймають Р. як вихідну пізнавальну базу, на основі якої можна розвивати вищі форми мистецтва.

С. Гордінський

Реальна освіта, система заг. сер. освіти, що має практичне спрямування, і дає

більш широкі, порівняно з класичною, знання з природничих, фізико-матем. наук, нових мов, креслення, малювання. Виникнення Р. о. в Рос. Імперії припадає на поч. 18 в., а поширення на 19 і 20 вв. З 1864 в Рос. Імперії (і на Україні), поряд шкіл класичної освіти, засновувалися реальні 8-річні гімназії, які давали заг. підготовку до вступу у вищі спеціальні навчальні заклади. За статутом 1872 їх перетворено на реальні училища.

Реальне училище, сер. учбовий заклад у Рос. Імперії, у тому ч. і на Україні, з семирічним курсом навчання (у тому ч. 1 рік на додатковому відділі для підготовки до вступу у вищі навчальні заклади). На відміну від гімназій у Р. у. не вивчалися класичні мови; гол. увага приділялася вивченню математики, фізики, природознавства та креслення. Випускники Р. у. мали вступ до високих техн. і с.-г. шкіл, а з поч. 20 в. також на фізико-матем. і мед. фак. ун-тів. 1920 за наказом уряду УССР Р. у. перетворено на єдині трудові школи. У Галичині й на Буковині існували реальні гімназії з 8-річним і реальні школи з 7-річним курсом навчання. 1906 на Україні було 44 Р. у., у зах. обл. бл. 20 реальних шкіл і гімназій.

Ребет Дарія (*1913), уроджена Цісик, дружина Лева Р., родом з Кіцмана (Буковина), політ. і гром. діячка, публіцистка, за фахом правник. Виховниця юнацтва ОУН, чл. Крайової Екзекутиви ОУН на Зах. Україні у 1934–38 рр., чл. Проводу ОУН під час нім. окупації України, співзасновниця УГВР, чл. її Президії і Президії Закордонного Представництва УГВР; на еміграції – в Мюнхені. Від 1954 чл. Політ. Ради фракції ЗЧ ОУН, від 1956 – Політ. Ради ОУН за кордоном. Чл. ред. колегії і співр. газ. «Сучасна Україна», журн. «Сучасність» та «Укр. Самостійник». Ст. на політ. і гром. теми.

Ребет Лев (1912–57), політ. діяч, публіцист і правник, родом з Стрия. В'язень поль. тюрем за приналежність до ОУН, у 1934–38 провідник Крайової Екзекутиви ОУН у Зах. Україні. На еміграції виступив під час конфлікту в ОУН у 1940 по боці фракції Бандери, 1941 заступник гол. Укр. Держ. Правління у Львові, очоленого Я. Стецьком; згодом в'язень у нім. концентраційному таборі в Освенцімі (до 1944); з 1945 в Мюнхені. Після розриву опозиції в ЗЧ

Л. Ребет

ОУН з Бандерою у лютому 1954 очолював до 1956 другу фракцію ЗЧ ОУН, а після зміни її назви на ОУН за кордоном – гол. її Політ. Ради; з 1950 чл. Закордонного Представництва УГВР і гол. його Ради Референтів. 12. 10. 1957 згинув у Мюнхені від руки больш. агента Б. Сташинського. Р. на еміграції був співр. газ. «Укр. Трибуна», «Час» та «Сучасна Україна», ред. тижневика, а потім місячника «Укр. Самостійник». З 1952 доц., з 1954 проф. держ. права УВУ, автор наук. та публіцистичних праць з галузі політики, соціології, права, серед ін. «Формування укр. нації» (1951) і «Теорія нації» (1956).

Ребро Петро (*1932), журналіст і поет родом з Запоріжжя. У 1950-их рр. працював у обл. газ. Запоріжжя, з 1959 – старшим ред. Запор. книжково-газетного в-ва. Як поет друкується з 1955. Низка зб. ліричних і сатиричних поезій, а також книжок для дітей; п'єси, документальна повість «Грім під Запоріжжям» (1969).

Ревай Федір (1888–1945), закарп. політ. і осв. діяч, брат Юліана (див.); чл. гол. відділу «Просвіти» в Ужгороді, 1928–35 посол до крайового представництва Підкарп. Руси від соціал-дем. партії, з якої його виключили чехи 1937 за укр. «націоналізм»; співвидавець газ. «Нова Свобода» (1938–39). Під час автономної Капр. України (1938–39) гол. Укр. Нац. Об'єднання, посол до союму Карп. України, дир. держ. друкарні у Хусті; репресований угор. владою у 1939–44. У 1945 заарештований і вивезений агентами «Смерш», загинув у сов. тюрмі.

Ф. Ревай

Ревай Юліан (*1899), визначний політ. і осв. діяч Закарпаття, родом з с. Мирча; педагог; 1922–35 працював у Рефераті мін-ва шкільництва та освіти при крайовому цивільному управлінні Підкарп. Руси, співзасновник, згодом гол. Учительської Громади, секретар Пед. Т-ва Підкарп. Руси, крайовий звітодавець Плату на Закарпатті. Р. був автором і упорядником ряду підручників для нар. шкіл, ред. ж. «Учитель» (1924–35), видавець суспільно-госп. ж. «До Перемоги»

Ю. Ревай

(1935–38). Р. був активний у закарп. філії чехо-словацької соц.-дем. партії, від якої був вибраний до празького парламенту (1935–39). Як посол і перший заступник гол. Центр. Укр. Ради був іменований чл. автономного карпато-укр. уряду в жовтні 1938; у парламенті був співавтором закону про автономний устрій Карп. України. Р. один з основоположників Укр. Нац. Об'єднання; чл. уряду (мін. торгівлі, транспорту, праці), 14. 3. 1939 мін. закордонних справ, а пізніше і гол. уряду Карп. України. Разом з ін. чл. уряду Р. робив заходи у Відні, Берліні й Братиславі за припинення утор. репресій проти укр. діячів та за допомогу втікачам з Карп. України. У 1945 був заарештований сов. органами у Празі, звідки вдалося йому втекти до амер. зони Німеччини, де був активний як чл. гол. управи ЦПУЕН. З 1948 у ЗДА — гол. допомогового об'єднання «Самопоміч» та дир. канцелярії УККА (1949–57), гол. федеральної кредитової кооперативи «Самопоміч» (з 1954), гол. Карп. Дослідного Центру і дир. Укр. Ін-ту Америки у Нью-Йорку.

Ревакович (Rewakowicz) Генрик (1837–1907), польс. дем. і нар. (з 1907 гол. партії Stronnictwo Ludowe) діяч і публіцист у Галичині укр. роду, довголітній (1884–1907) гол. ред. щоденника «Kurjer Lwowski», що у ньому в 1887–97 рр. співпрацював І. Франко.

Ревакович Тит (1846–1919), суддя, гром. діяч, чл.-засновник НТШ, правний доцент т-ва «Просвіта» у Львові і його почесний чл., організатор і гол. філії «Просвіта» м. Львова з 1914, гол. Товариства опіки для емігрантів ім. св. Рафаїла, співред. «Зорі» (1888); праці про О. Федьковича, Л. Кобилицю (ЗНТШ, т. СХХVI–СХХVII, 1918) та ін., ст. в пресі.

Ревенко Андрій (*1933), статистик, фахівець з порівняння статистичних метод, жививаних в СССР і на Зах.; співр. Ін-ту Економіки АН УРСР. Кілька рр. працював у Статистичному Бюро Орг-ції Об'єднаних Націй у Нью-Йорку, був представником України на ряді міжнар. статистичних конференцій. Кн. «Сопоставление показателей промышленного производства СССР и США» (1966), «Промышленная статистика США» (1971) та ін.

Ревізійний Союз Українських Кооператив (РСУК), провідна установа орг-ідейного об'єднання зах.-укр. кооперації у Галичині, згодом на укр. землях під Польщею з осідком у Львові. Заснований 1904 під назвою Крайового Союзу Ревізійного (КСР) для встановленої законом періодичної перевірки діяльності об'єднаних кооператив усіх видів і ступенів на території Галичини. Тому що КСР перебрав від Крайового Союзу

Кредитового (заснованого 1898) справи орг-ції кооп. спілок усіх видів, він поширив також свої завдання: дбати про розвиток об'єднаних кооператив, засновувати нові та розбудовувати їх госп. об'єднання, поліпшувати їх діловодство та поглиблювати й поширювати кооп. ідеї серед укр. громадянства. Між щорічними зборами делегатів об'єднаних кооператив (найвищого органу КСР) його статуту і гром. відповідальність репрезентувала Рада, обирана з 12 чл. Поточні справи полагав у Виділ (від 1912 т. зв. Постійний Виконавчий Комітет) і призначуваний ним дир. канцелярії КСР. Гол. Ради КСР у 1904–14 рр. був К. Левицький, його заступником і керівником Виділу та гол. ідеологом

Ревізорів РСУК, з нагоди ювілейного свята 1934. Сидять: (зліва направо) П. Вакович, І. Грабар, І. Василик, К. Гуран, В. Кипріяні. 1 ряд: М. Мельничук, О. Кіщера, І. Стернюк, В. Ольховий, М. Капустя, Е. Павлюк, Л. Кобилянський, І. Воднар, Л. Кульчицький. 2 ряд: О. Охрим, В. Головка, А. Гладий, Александрович, М. Віганський, З. Петрів, Т. Мисак, Д. Кульчицький, Д. Квасниця, І. Ольховий, П. Панченко. 3 ряд: В. Кубасевич, Д. Ерстенюк, В. Дуткевич, А. Лобачевський, Д. Кульчицький, Р. Раковський, О. Зибенко, М. Стефанівський, П. Василевич, І. Семянів, Я. Маренін

кооп. руху К. Паньківський, який до 1908 редагував також місячний журн. КСР «Економист» (пізніше — А. Жук, що був ред. популярного місячника КСР «Самопоміч»). Дир. канцелярії і старшим ревизором до 1914 був О. Сасевич, першими сталими ревизорами: Б. Дуткевич, О. Скрентович, М. Павлюк, а відтак І. Филипович, П. Глодзінський, І. Стернюк, В. Ольховий. КСР у 1914 об'єднував 609 кооператив; 1912 на 557 кооператив було 339 (60,9%) кредитових.

Після воєнного знищення й відбудови та поживавлення кооп. руху від 1921 (на підставі польс. кооп. закону 1920) спільними зусиллями гол. гром. орг-цій та їх виконавчого органу Крайового Комітету Кооператив поширився обсяг діяльності КСР і вага його провідної ролі у кооп. будівництві. Ч. кооператив збільшилося, діяльність КСР поглибилася. 1928 відбулася реорганізація КСР; він прийняв назву Ревізійного Союзу Укр. Кооператив; новий статут нормував поділ праці поодиноких органів РСУК: зар.

Зборів, Ради та її президії і тричленної дирекції. Заг. збори делегатів об'єднаних кооператив — найвищий орган РСУК («кооп. парламент») заслухували і схвалювали звідомлення виконавчих органів, накреслювали нові напрями праці й обирали Раду РСУК. Рада стежила за виконанням статутних постанов об'єднаних кооператив і постанов Заг. зборів, приймала поревізійні звідомлення та передавала поревізійні доручення до різних клітин кооп. орг-ції. Постійно від імені Ради діяла її Президія у складі гол., двох заступників, секретаря й скарбника. Вона схвалювала правила діловодства для дирекції та підтверджувала її пропозиції у персональних справах працівників РСУК, вирішувала належність кооператив до відповідних фахових союзних об'єднань, визначала щорічний вписовий внесок для чл.-кооператив, скликала кооп. з'їзди і конференції, полагоджувала непорозуміння між союзними кооперативами чи їхніми органами та ін. Всі важливі рішення в РСУК ухвалювали спільно президія Ради і дирекція. Довголітнім (1922–44) гол. ради та її президії був Ю. Павликовський. Рада і її президія були радчим органом тричленної дирекції, обираючи заг. зборами і колегіально відповідальною. Чл. дирекції очолювали три тол. відділи РСУК: фінансово-адміністративний, ревізійний і орг.

Фінансово-адміністративний відділ під керівництвом І. Филиповича (після смерті 1943 — його заступив Р. Левицький) полагоджував справи внутр. господарювання РСУК, виконання бюджету, адміністрацію вид. РСУК, в-во друків і ділових кн. для кооператив; при ньому була бібліотека. Ревізійний відділ під керівництвом (1929–44) М. Капусти (його заступник І. Грабар, згодом Т. Мисак) відповідав за періодичну, законом приписану перевірку кооператив (не менше як раз на два роки). У 1938 у ревізійному відділі працювало 53 особи, у тому ч. 50 ревізорів (1943–73). До 1934 ревізорів призначувала Рада РСУК; згодом новий поль. кооп. закон вимагав додатково спеціального іспиту ревізорів й підтвердження їх Держ. Кооп. Радою. Ревізори мали перев. вищу екон. освіту. Крім перевірки кооператив, вони вели орг.-інструкторську та ідеологічну кооп. роботу у своїх р-нах, брали активну участь у інструкторських і орг. колегіях округ, викладали на кооп. курсах.

З розвитком кооп. будівництва при Ревізійному Відділі РСУК утворені були спеціальні групи ревізорів для окремих секторів кооператив під керівництвом досвідчених інспекторів. Кредитові кооперативи очолював І. Ольховий, мо-

лочарські — О. Зибенко, міські споживачі — Д. Квасниця, сіль.-госп. для заг. закупу й збуту — І. Грабар, а різні ін. — З. Петрів і І. Стершок.

Найбільше був розбудований орг. відділ, очолюваний у 1929–39 О. Луцьким (він же і гол. дир. РСУК), у 1941–44 І. Грабарем. У ньому зосереджувалися заснування нових кооператив, творення округових і пов. союзів і крайових госп. централей, координація їх співпраці, правне оформлення й захист, збільшення кооп. членства, підвищення фахового знання керівництв кооператив тощо. Вибрані інспектори ревізійного відділу творили центр. орг. колегію і були відповідальними референтами окремих секторів кооп. орг-ції; вони підтримували зв'язки з орг. відділами при госп. центральях, окружних і пов. союзах і українбанках. При їх участі відбувалися конференції територіальних орг. колегій, у яких брали участь представники всіх секторів і ступенів кооператив да-

Будинок РСУК у Львові

ної округи, часто також з участю представників ін. місц. гром. орг-цій. До складу орг. відділу входили реферати: кооп. пропаганди (референт З. Пеленський), зв'язку з Укр. жін. кооп. гільдією при Союзі Українок, яка була й чл. Міжнар. кооп. гільдії (референт І. Гладка), кооп. вишколу і шкільництва, кооп. в-ва (місячники «Кооп. Республіка», ред. К. Коберський, «Кооп. Родина», ред. Р. Купчинський, тижневик «Госп.-Кооп. Часопис», ред. В. Софронів-Левицький, та кооп. книжковий вид.). При РСУК працювало статистичне бюро під проводом А. Жука та правний відділ під керівництвом М. Корчинського, по його смерті (1937) — Д. Бречки.

РСУК намагався охопити орг. діяльністю всі укр. землі, які перебували 1920–39 у межах Польщі. Вже 1921 РСУК нав'язав співпрацю з бюрою Волинської Кооперативної у Кременці, 1927 створив у Луцькому інспекторат з обсягом діяльності на півн.-зах. землі (гол.

працівники: Л. Кобилянський, А. Лобачевський, М. Стефанівський та ін.), але новий польс. кооп. закон 1934 обмежив діяльність РСУК лише трьома сх. гал. воєводствами (тоді від РСУК відпало 430 кооператив). 1939 РСУК об'єднав 3 455 кооператив, у тому ч. 2 360 (69%) с.-г. кооператив для заг. закупу і збуту з 27 їх пов. і округовими союзами та крайовою централею Центросоюз; 143 районові молочарні з централею Массосоюз; 115 більших кредитових кооператив Українбанків і 573 сіль. каси райфаїзенського типу й ін., об'єднаних у центрально Центробанк; 194 споживчі кооперативи міськ. типу, об'єднані у «Народний Торгівлі», яка мала також у Галичині 18 філій і 27 складів. Решта кооператив припадала на виробничі, видавничі, будів., здоров'я (у Ременові, Боднаріві, Цеблові), жін. з централею Укр. Народне Мистецтво.

Під час першої окупації Галичини більшовиками, влада ліквідувала РСУК. За нім. окупації (1941–44) РСУК відновлено, однак його діяльність була обмежена (див. стор. 1129); йому згодом були підпорядковані ревізійні відділи у Любліні (дир. М. Мельничук) та Кракові (дир. І. Фостаківський). Разом у 1944 було об'єднаних Патронатом РСУК 4 624 кооперативи з їх пов., окружними і центр. госп. надбудовами. Друга сов. окупація Галичини принесла з собою остаточну ліквідацію РСУК.

За час своєї діяльності РСУК був чл. Міжнар. Кооп. Союзу, а його делегати брали активну участь у міжнар. кооп. конгресах.

Докладніше про історію й працю КСР і РСУК див. ЕУ 1, 1118–24 стор. і Кооперация (стор. 1127–29; також там і докладніші статистичні дані), про пресу, що її видавав РСУК — стор. 1123–24.

Література: Жук А. Укр. кооперація в Галичині. К.—Л. 1913: «Кооп. Республіка» (1928 —38 рр.); Витанович І. Історія укр. кооп. руху. Нью-Йорк 1964. І. Витанович

Ревізії, переписи населення в Рос. Імперії, яке повинно було платити подушний податок і відбувати військ. службу. Р. почали впроваджувати на поч. 18 в., коли подвірне оподаткування змінилося *подушним*. Крім того, Р. обліковувалась більшість населення, що не платила податків (духівництво, відставні солдати з їхніми родинами й ін.) і жіноцтво (у 6 Р.), отже Р. охоплювали бл. 95% населення. Р. були проведені 1719, 1744, 1763, 1782, 1795, 1811, 1815, 1833, 1850 1857; на Україні (крім Слобожанщини, де Р. провадилися й раніше) — з 1782. Кожна Р. тривала кілька рр. Всі особи, в процесі Р. внесені до т. зв. «ревізських казок» (вони відмічали стан, вік за попередню і поточну Р., народження,

смерть, продаж, а у 18 в. також національність), називалися «ревізськими душами». Р. — цінне джерело пізнання чисельності, розміщення та складу населення України.

Ревінь (Rheum L.), рід багаторічних зіллястих рослин з родини гречкуватих, з довгим міцним корінням і простими дуже великими листками, стебло до 2 м заввишки. Деякі види Р. з давніх часів культивують як городні, лікарські й декоративні рослини. На Україні найбільше вирощують: Р. хвилястий (R. undulatum L.) і Р. чорноморський (R. rhaiponticum L.). На їжу використовують молоді соковиті хвостики прикореневих листків: з них виготовляють компоти, киселі, конфітури, соки, цукати та ін. Коріння й кореневища Р. тангутського (R. palmatum L. var. tanguticum Maxim.) уживають в медицині як послабляючий і зв'язуючий засіб.

Ревкоми, рев. комітети, місц. і ширші територіальні центри рев. боротьби за повалення існуючої влади; утворені рос. компартією спочатку з метою здійснення больш. перевороту в Росії, згодом і на Україні. Влітку 1918 виникли укр. боротьбистські військ.-рев. комітети для боротьби з гетьманатом, а потім з Директорією. У вересні Всеукр.-військ. рев. комітет ЦК КП(б)У, створений на території Росії, розпочав формування червоних укр. військ. частин. У листопаді 1918 передав владу Тимчасовому Роб.-сел. уряду України.

Після усунення більшовиків вдруге з України для підготовки нового наступу сов. військ і революціонування сел. мас проти Денікіна 11. 12. 1919 постав *Всеукр. Рев. Комітет*, що складався з укр. більшовиків та боротьбистів.

1919 існував також антибольш. *Всеукр. Рев. Комітет* з метою координувати повстанські дії проти рос. больш. влади на Україні.

Ревна, р. у півн. частині Придніпровської низовини, ліва притока Сноу (сточище Дніпра); довж. — 81 км, сточище — 1 660 км², ширина річища 5–40 м.

Рєво Михайло (1889–1962), мікробіолог, д. чл. Укр. Академії С.-Г. Наук, нар. у м. Кролівці на Чернігівщині; з 1925 — проф. Київ., потім Казанського і Харківського ветер. ін-тів. Р. автор праць з питань мікробіології, вірусології та імунітету. Дослідження Р. по вивченню антигенної структури окремих збудників інфекційних захворювань с.-г. тварин, нових методів діагностики та профілактики є цінним вкладом у науку; автор підручників: «Основи мікробіології» (Х. 1929), «Курс спеціальної мікробіології» (Х.—К. 1931) та «Ветеринарна мікробіологія» (М. 1958).

«Револуция и Национальности», місячник Ради національностей ЦВК СС СР, виходив у Москві 1930–37. Важливе джерело для вивчення нац. політики в СРСР за той період; багато матеріалів стосується України. «Р. и Н.» замінив ж. «Жизнь национальностей», що виходив у Москві 1921–24.

Револуційна Українська Партія, див. РУП.

«Револуційне Право», правничий ж., орган Наркомату Юстиції УРСР, постав на базі об'єднаних ж. «Вісника Радянської Юстиції» та «Червоного Права»; виходив неперіодично у Харкові (1931–36) і в Києві (1937–41) як двотижневий орган Наркомату Юстиції, Верховного Суду та Прокуратури УРСР. Ж. обговорював питання сов. права, суд., прокураторсько-слідчої та адвокатської практики. Вийшло 173 чч.

Револуційні трибунали (ревтрибунали), спец. суд. органи, створені больш. владою після перевороту в Росії, а згодом на ін. зайнятих територіях. На Україні Р. т. впроваджено декретом харківського сов. уряду з 4. 1. 1918. На поч. 1919 — органи місц. больш. ревкомів. 15. 4. 1919 утворено Верховний Р. т. при ВУЦВК для розгляду особливо важливих справ. У грудні 1922 у зв'язку з заг. суд. реформою в УССР Р. т. скасовано. Р. т. розправлялися з ворогами сов. системи (за «контррев. злочини») позаправними методами. Критерієм правосуддя була рев. доцільність, а суддями і виконавцями — брутальні чекісти. Р. т. вславилися терором проти політ. та класових противників. Див. також *Військові суди*, *ВЧК*, *Терор*.

Ревуха, р. на Придніпровській височині, ліва притока Ятрані (сточище Бога); довж. — 53 км, сточище — 439 км², пересічна шир. річища 5 м.

Ревуцький Аврам (1889—1946), жид. журналіст і політ. діяч, нар. в Смілі, студіював у Одесі й Відні, писав жид. (ідіш) і рос. мовами, працював у ред. газ. «Одесский Листок». Належав до жид. соціал-демократів сіоністичного напрямку (Поалей-Ціон). За Центр. Ради був товаришем мін. жид. справ, у грудні 1919 став мін. жид. справ УНР. Після упадку укр. державності перебував у зах. Європі, Палестині й ЗДА. Автор праці «Ін ді швере Тут фун Україніє» (1924) та ін.

Ревуцький Валеріян (* 1911), театрознавець, педагог і театральний критик, нар. у с. Іржавець (Чернігівщина), син Дмитра Р.; закінчив Моск. Театральний Ін-т (1941) і Торонтський Ун-т. У 1942–43 мист. керівник театру-студії «Гроно» у Києві, 1941–42 викладач іст. укр. театру в Києві (Муз.-Драматична Консерваторія), 1943–44 у Львові (Театральна

Студія при Ін-ті Нар. Творчості). Від 1960 проф. Департаменту слов. студій при Ун-ті Бріт. Колумбії (Банкувер). Кн. «П'ять великих акторів» (1955), розвідки і ст. з іст. театру і драми в укр., рос. та англ. журн.

В. Ревуцький

Д. Ревуцький

Ревуцький Дмитро (1881—1941), музикознавець, фолклорист і муз. діяч, родом з с. Іржавця на Чернігівщині, брат Левка Р.; закінчив іст.-філол. фак. Київ. Ун-ту (1906). У 1918–32 рр. проф. Київ. Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка, співр. Етногр. Комісії АН УРСР (з 1923), згодом переслідуваний сов. владою й звільнений з праці; 1938 поновлений як старший наук. співр. Ін-ту Фолклору АН УРСР й як викладач Київ. Театрального Ін-ту. Забитий разом з дружиною у Києві в грудні 1941 під час нім. окупації. Р. значно спричинився до піднесення й поширення муз. культури на Україні, як організатор численних концертів, виконавець нар. пісень і дум, перекладач текстів творів різних евр. композиторів, вчитель-викладач муз. і з музикою пов'язаних дисциплін і ред. численних нотних вид. (твори світових композиторів, вокальні твори Бетговена, «Гал. пісні» в обробці Л. Р., «Дуети М. Лисенка», «Коз. та іст. пісні», три зб. укр. нар. пісень п. н. «Золоті ключі» та ін.). Р. переклав для Київ. Оперного театру лібретта опер: «Викрадення з Сералю» Моцарта, «Пророк» Маєрбера, «Фавст» Гуно, «Паяци» Леонкавалло. «Руслан і Людмила» Глінки, «Алеко» Рахманінова. Р. автор бл. 60 наук. праць, м. ін. «Укр. думи та пісні історичні» (1919), «Андріяшяда» — опера-сатира М. Лисенка (1930), «Гулак-Артемівський і його комічна опера «Запорожець за Дунаєм» (1936), «Лисенко — хоровий диригент» (1937), «Шевченко і нар. пісня» (1939), «Автобіографії М. Лисенка» (1940), «Живе слово» — підручник мист. читання (1923).

Ревуцький Левко (* 20. 2. 1889), визначний композитор, педагог і муз.-гром. діяч, чл. АН УРСР, брат Дмитра Р., родом з с. Іржавця на Чернігівщині. З 1903 був учнем М. Лисенка, спершу в приватній муз. школі М. Тутковського в Києві,

згодом у Муз.-Драматичній Школі М. Лисенка. З 1907 студіював право в Київ. Ун-ті. З того часу походять його перші твори для фортепіяна: соната, прелюдії, вальси і концерт для фортепіяна з оркестром. У 1913–16 вчився композиції у Київ. Консерваторії в класі Р. Глієра. У 1918–24 перебував у Прилуці. Там написав кантату «Хустина» (за Шевченком) для хору, солістів і фортепіяна, пізніше в оркестровій ред. (1944). З 1924 у Києві викладач Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка, з 1934 — Київ. Консерваторії. Під час другої світової війни Р. був керівником катедри історії й теорії музики Ташкентської Консерваторії. Р. виховав цілу генерацію нинішніх укр. композиторів: М. Дремлюга, В. Гомоляка, О. Андрєсва, Г. Жуковський, Ю. і П. Майбороди, В. Кирейко, А. Филипенко, С. Жданов, А. Коломисець, О. Зноско-Боровський, Л. Левитова, В. Рождественський, Л. Грабовський та ін. Гостро скритикований за фортепіановий концерт (2, 1934), Р. дуже обмежив свою композиторську творчість, зосередившись майже виключно на професорській діяльності та ред. раніше написаних творів.

Р. автор творів великих муз. форм: соната для фортепіяна, дві симфонії (друга на теми укр. нар. пісень 1926, у новій ред. 1940, один з найкращих творів Р.), два концерти для фортепіяна. Ці твори написані з тонким знанням виконавчого апарату, одні з перших в укр. муз. літературі. Також у творах менших форм (фортепіанові прелюдії, твори для скрипки й віолончелі з фортепіаном) Р. дуже оригінальний свіжістю муз. мови й техн. прийомів. Серед вокальних творів відзначається кантата «Хустина», як і прекрасні обробки нар. пісень для голосу з фортепіаном, в яких особливо цікаві фортепіанові партії, трактовані наскрізь самостійно (окремі

Л. Ревуцький

зб. «Гал. пісні», «Сонечко», «Коз. та іст. пісні»). Ін. вокальні твори: 4 квартети, твори для хору з фортепіаном («Про Кармелюка», «Три пісні») та ін. Муз. мова Р. значною мірою новаторська, частково романтична, співзвучна музиці поч. 20 в. Разом з Лятошинським Р. найбільш відповідальний за розвиток укр. муз. культури за останні 50 рр. Р. був ред. повного вид. творів М. Лисенка і співред. опери Лисенка «Тарас Бульба», фортепіанового концерту В. Косенка.

Література: Кисельов Г. Л. М. Ревуцький. К. 1949; Шеффер Т. Л. М. Ревуцький. К. 1958; Бялик М. Л. Н. Ревуць-

кий. М. 1963; Кли́н В. Л. Ревуцький. Композитор-піаніст. К. 1973. А. Рудницький

«Revue des Études Slaves» (RÉS), журн. слов'янських студій, вид. Ін-ту Слов'янознавства Паризького Ун-ту, що виходить у Парижі з 1921. Крім ст. і нотаток RÉS містить хроніку публікацій слов'янських народів. У 1921–69 появилось 48 тт. RÉS за ред. А. Мейє, П. Бойє, А. Мазона, А. Ваяна (найдовше редагував А. Мазон).

Україністика RÉS представлена ст. О. Курило, І. Борцака, Ю. Шевельова, М. Шеррер. Хроніку українистики опрацьовували: А. Мазон, А. Мартель, Б. Унберг, І. Борцак, М. Шеррер.

«Ревю „Прометей“» («La Revue de Prométhée»), двомісячник франц. мовою, присвячений вивченню питань нерос. народів Сх. Європи, Центр. і Півн. Азії, окупованих СССР («прометейські» народи), виходив у Парижі в 1938–40, у деякій мірі як продовження ж. «Прометей»; ред. О. Шульгин, чл. ред. М. Ковальський. «Р. П.», крім ст. на політ. теми, заторкував іст. та культ. проблематику і присвячував багато місця Україні. Вийшло 9 чч.

«Ревю Українієн» («La Revue Ukrainienne»), ілюстрований укр. інформаційний місячник франц. мовою, орган СВУ, виходив у Льозанні (Швейцарія) 1915–17; ред. А. Зеліб, згодом Є. Бачинський при співпраці А. Жука.

Рев'юк Омелян (1887—1972), амер.-укр. гром. діяч, нар. у с. Перерослі, Надвирнянського пов. (Галичина); з 1912 у ЗДА. Один з засновників Федерації Українців у Злучених Державах (1915), гол. Об'єднання Укр. Організацій в Америці (з 1927); співред. (з 1920) і гол. ред. (1926–33) щоденника «Свобода». Автор брошур: «Польща йде! Та не одна, а дві!» (1917), «Ukraine and the Ukrainians» (1920), ст. з історії укр. імміграції в ЗДА, упорядник зб. «Polish Atrocities in Ukraine» (1931) тощо.

О. Рев'юк

Регенсбург (Regensburg), м. в Баварії, 125 000 меш. (1961), важливий зал. вузол і річковий порт на гор. Дунаї. Торг. зв'язки з княжою Руссю з кін. 11 в. У 1945–49 укр. табір переміщених осіб в оселі Ганггофер-Зідльонг з бл. 7 000 меш. (гол. табору: Клещ, Артимович); парафії обох укр. церков, УТГГ, гімназія й ін. школи; тижневик «Слово», театр В. Блавацького, кооператива «Укр. Мистецтво».

Редедя, кн. касогів (черкесів), який у війні з Мстиславом Володимировичем у 1022, щоб не винищувати військ, запропонував закінчити конфлікт двобоєм, у якому Р. загинув; ця подія знайшла відгомін у «Слові о полку Ігореві».

Редemptористи, монаший чин Найсвятішого Ізбавителя (Спасителя; ЧНІ), заснований 1732 учителем Церкви Альфонсом Літорієм у Неаполі для проповідницьких місій і духовних вправ, поширених з кін. 18 в. поза Італією у різних країнах Європи, тепер по всьому світу (1973: 36 провінцій, 41 віцепровінція і місія з 7475 чл., 671 дім, 27 ієрархів, 1 кардинал, 4 апостольські префектури).

Укр. вітка Р. постала заходами митр. А. Шептицького, який 1911 поселив Р. з Бельгії, які прийняли гр.-кат. обряд, в Уневі б. Перемишлян, а потім у Збоїськах б. Львова (гімназія з інтернатом, новіціат). Найбільший центр укр. Р. мали у Голоску В. б. Львова (дім філософсько-богословських студій), місійні дома існували у Станіславові, Ковелі на Волині (резиденція сп. М. Чарнецького), у Львові (осідок протоігумена) і в Тернополі. Разом гал. віцепровінція нараховувала на 1946 96 чл. На Закарпатті Р. мали дома у Михайлівцях й у Хусті (24 чл.). Ч. Р. на Україні тепер невідоме.

У Канаді перший дім Р. засновано в Йорктоні заходами о. Ахілла Деляре

Церква, монастир і колегія св. Йосифа о. Редemptористів у Йорктоні (Саск., Канада)

(1913), згодом у Айтуні, Роблінді (з гімназією), Торонто, Медовоєйлі (дім філософсько-богословських студій), Вінніпезі (осідок протоігуменату). У Йорктоні Р. видають кн. рел. змісту та місячник «Голос Спасителя» (укр. і англ. мовами) і богословський кварталник «Логос». У ЗДА існують дома Р. у Ньюарку й Вашингтоні. Кан.-Амер. Провінція укр. Р. нараховує тепер понад 50 чл.-отців і братів.

Визначними піонерами укр. вітки Р. є: А. Деляре, письм. Й. Схрейверс, Й. Девохт; місіонерами: Г. Шишкевич, С. Бахталовський, В. Породько (†), З. Ковалик (замордований большевиками у Львові 1941). Владики чл. чину Р.: єп. Микола Чарнецький (†), митр. Максим Германюк у Вінніпезі, єп. Володимир Маланчук у Франції, єп. Василь Величковський у Львові (від 1972 у Вінні-

пезі, єп. Луцький, †) та єп.-помічник у Торонто — Михайло Руснак (для словаків гр.-католиків). єп. В. Маланчук

Реденс Стах (Станислав), поль. большевик, чекіст; друг Ф. Дзержинського, чоловік сестри жінки Сталіна Алілуєвої, з кін. 1920-их рр. до лютого 1933 був начальником ДПУ України; відповідальний за терор на Україні в той час, зокрема проти кол. петлюрівців і УАЩ, за розкуркулювання і поч. голоду. Пізніше начальник НКВД у Москві, згодом працював у Грузії, в Казахстані; розстріляний Берією у 1938, за М. Хрущова реабілітований.

Редиска (*Raphanus sativus* var. *radicula* Pers.), однорічна коренеплідна городня рослина з родини хрестоцвітих. В їжу вживають коренеплоди, які містять вуглеводи, білкові речовини, мінеральні солі, вітаміни (С, В₁, В₂, РР) тощо. На Україні поширені сорти: Рубін, Червона з білим кінчиком, Льодяна бурулька та ін.

Редька (*Raphanus sativus* var. *hybernus* L.), дворічна коренеплідна городня рослина з родини хрестоцвітих. В їжу використовують коріння (містять товщі, вуглеводи, білкові речовини, вітаміни С, Р) з гострим смаком, що поживляє травлення; споживають сирю.

Редькин Петро (1808—91), філософ права і педагог, гегельянець, видатний представник лібералізму, нар. у м. Ромні; вчився в Ніженській Гімназії (згодом ліцей), потім в ун-тах у Москві, Дерпті та Берліні. Проф. енциклопедії права Моск. (1835—48) та Петербурзького (1863—78; у 1873—76 — його ректор) ун-тів, чл. Держ. Ради. Автор праць про філософію Гегеля («Обозрение Гегелевой логики» 1841 й ін.) та цінної історії філософії права (лише античної доби) «Из лекций по истории философии права в связи с историей философии вообще» (I—VII, 1889—91). Пед. ст. Р. були перевідані у 1958 («Избранные педагогические сочинения», М.).

Ресетрові козаки, частина укр. козацтва, прийнята на воєнну службу поль. лит. владою і записана в окремий список — ресетр, звідки й назва Р. к. Спроби орг-ції Р. к. сягають 1524, у якому В. кн. лит. і король поль. Жигмонт I доручив Семенові Полозовичу і Криштофові Кмитичу організувати коз. відділ на держ. службу. Через брак фінансів цей проєкт не реалізовано. Подібна доля зустріла пропозицію черкаського старости О. Дашковича у 1533, а також заходи Жигмонта I 1541. Коли укр. старости намагалися організувати коз. відділи гол. для протитат. боротьби, поль. королі вважали, що створення урядових коз. формацій допоможе контролювати

коз. рухи й стримувати протитат, акції козаччини. Військо Р. к. було створене універсалом короля Жигмонта-Августа II 2. 6. 1572, коли було доручено коронному гетьманові Ю. Язловецькому найняти з низових козаків на службу 300 осіб. Відтоді зустрічалося назву Р. к. на протигагу нерестровим козакам, які були поставлені у напівлегальне становище. Р. к. звільнено від юрисдикції льокальних урядів і піддано владі «коз. старшого» (перший «старший» — шляхтич Ян Бадовський). За Стефана Баторія реєстр збільшено до 600 козаків і коз. старшим призначено черкеського старосту М. Вишневецького. Р. к. одержали додаткові привілеї: звільнення від податків, право землеволодіння, самоуправління з назначеною старшиною; вони мали свій прапор, літаври й ін. інсигнії. Р. к. одержували платню грошми й одягом; їм передано на власність м-ко Трахтемирів з Зарубським монастирем для розміщення арсеналу і військ. шпиталю. Р. к. дістали офіц. назву Запор. або Низового війська, чим уряд хотів підкреслити, що справжнє Запор. військо — Запор. Січ юридично для нього не існує. Р. к. були зобов'язані відбувати службу на Наддніпрянщині й посылати за наказом поль. уряду залоги на Дніпрові пороги. Намагання короля Стефана Баторія і його наступників контролювати через реєстр зростання укр. козацтва виявилися марними. Консолідаційний процес козаччини під кін. 16 в. концентрувався навколо двох різних осередків: Запор. Січі на Низу і Трахтемирів. Січ стала вогнищем незалежного рев. козацтва, а Трахтемирів реєстрового, яке репрезентувало назагал консервативні коз. кола. Після коз. повстань на Україні у 1580-их рр. уряд видав 25. 6. 1590 новий універсал в справі орг-ції Р. к. і збільшив їх ч. до 1 000; їм передано фортецю в Кременчуці. Під час воєн уряд Речі Посполитої підніс на деякий час реєстр (напр., у час війни з Москвою до 10 000 у 1618, до 20 000 у 1620). Згодом, 1625 ч. Р. к. устанавлено на 6 000 і їм надано право вибору гетьмана, якого мав затвердити король. За Переласького угодою 1630 ч. Р. к. збільшено до 8 000; після придушення коз. повстань, до яких приєднались Р. к., їх ч. зменшено до 6 і 5 000 і відібрано їм право вибору власної старшини і суду. Під час вибуху повстання Б. Хмельницького 1648 більшість Р. к. перейшла на його сторону і спричинилася до поразок Польщі. Заходи поль. уряду обмежити шляхом договорів ч. Р. к. до 40 000 (Зборівський договір 1649) і 20 000 (Вілоцерківська угода 1651) не мали успіху. Хмельницький збільшив реєстр на

50 000, а 1654 він нараховував 60 000. По 1660 назва Р. к. вийшла з ужитку.

Література: Яковлів А. З історії реєстрації укр. козаків. Україна, т. I. 1907; Крип'якевич І. Козаччина і Баторівські вільності. Жерела... т. VIII. Л. 1908; Голобуцький В. Запорожское казачество. К. 1957; Винар Л. Початки укр. реєстрового козацтва. Укр. Історик, ч. 2—3. 1964.

Л. Винар

Рез, рези, в Київ. Русі процент від позичених грошей. «Руська Правда» згадує 3 роди Р.: місячні, третні (стягувалися по третинах року; дорівнювали 50%) і річні. Розмір Р. був великий і діяльність резеїзмів спричинила заворушення в Києві (1113) та обмеження кн. Володимиром Мономахом резеїзмства.

Резана, $\frac{1}{20}$ гривні. Див. Гривня А.

Резеда красильна, резеда жовтенька (*Reseda luteola* L.), дворічна рослина до 125 см висоти, з родини резедуватих. На Україні росте на полях, при дорогах (дуже рідко в півд.-зах. частині), в Криму й на Кавказі. Містить жовту речовину, яку використовували на фарбування.

Резервати, невеликі за площею ділянки, на яких ростуть види рослин, що перебувають під спеціальною охороною держави. Докладніше ч. Р. на Україні невідоме, в Укр. Карпатах їх с бл. 90 (у тому ч. 52 ліс., 17 флористичних, 11 гірської сосни — жарану і зеленої вільхи). Іноді Р. називають заповідниками. Див. також Охорона природи.

Резник Борис (* 1929), педіатр родом з Одещини, з 1956 асистент, з 1966 — проф. Донецького Мед. Ін-ту; праці присвячені питанням гострих дитячих інфекцій, гематології, імунітету та ін.

Рей Миколай (1505—68), видатний поль. шляхетський письмен.-мораліст і рел. полеміст кальвіністського табору, нар. у Журавні над Дністром; у прозі дав ідеальний образ шляхтича-хуторянина («Zwierciadło... Żywot człowieka poczciwego», 1567), популяризував жанр мініатюрних анекдотичних та моралізаторських віршів («Zwierzytniec...» 1562), наслідуваних і авторами укр. барокко; мав вплив на укр. повчальну літературу 16—17 вв., зокрема його гомілетичний виклад Нового заповіту («Postylla...», 1556).

Реймське Євангеліє, ц.-слов. пергаментавий рукопис, складений з двох частин: 1) кирилических євангельських читань, бракує 19 початкових листів (16 листів), сх. слов. редакції, мабуть, з 11—12 вв., набутий цісарем Карлом IV десь в Угорщині й подарований Емауському слов. монастиреві в Празі, заснованому 1347; 2) хорватсько-глаголичної частини (31 лист) з євангельськими й апостоловими читаннями й пареміями на свята за рим. обрядом, списаної з хор-

в'яського оригіналу 1395 чехом, ченцем Емауського монастиря для кат.-слов. богослужб. Кінцевий глаголичний запис, мовляв, першу (кириличну) частину написав св. Прокіп Чеський, не відповідає дійсності. Цілий кодекс, занесений, мабуть, гуситами (монастир спалено 1421) до Царгороду, був куплений кардиналом Карлом Люттрінгським, що пожертвував його соборові в Реймсі (Франція), де він зберігається від 1574. Навколо багато опрацьованого рукопису (оправу пограбовано 1793) виникли легенди, ніби на нього присягали при коронаціях франц. королі, а кириличний текст відчитав уперше цар Петро I (1717) чи рос. посол (1728). З уваги на ці легенди кириличну частину Р. Є. друковано тричі факсимільно: «Sylvestre de Sacy, Evangéliste slave...», Париж 1843, 1 вид. (передрук Ганки в Празі 1846), 1852, 2 вид. (виправлення помилок подав Лось ASPH 9 кн. 1886) — на кошти царя Миколи I, та Leger L. L'Evangéliste slave de Reims..., Реймс-Прага 1899. Мову Р. Є. вивчали: Раковський-Білярський П. (1847, що кириличну частину визначив як рум. копію 14 в. з сер.-болг. оригіналу) й О. Соболевський («Русский Филологический Вестник», ч. 18, 1887, що уважав її сх.-слов. відписом 11–12 вв.).

О. Горбач

Рейнарович Лев (* 1914), співак-баритон родом з Перемишляниці (Галичини); закінчив Муз. Ін-т ім. М. Лисенка у Львові, з 1941 соліст Львівського Оперного Театру, з 1946 — Укр. Оперного Ансамблю під керівництвом Б. Гюрка у Німеччині. Виступав у Нью-Йорку та ін. м. у концертах та по телебаченню. Виконавець партій Скарпіо («Тоска»), Ескаміліо («Кармен»), Карась («Запорожець за Дунаєм»), Генріх I («Анна Ярославна», А. Рудницького) та ін.

Л. Рейнарович

Рейнбот Віктор, юрист і політ. діяч, до 1917 службовець рос. мін-ва юстиції і гол. округового суду у Петербурзі, після гетьманського перевороту на Україні, спершу товариш мін., з 24. 10. 1918 — тимчасово керуючий мін-вом внутр. справ, а по проголошенні федерації з Росією — мін. юстиції (в кабінеті С. Гербея). Заарештований Директорією, був вивезений до Одеси і там звільнений.

Рейпольський Іван (1789—1863), лікар — патолог і терапевт; у 1810 закінчив Харківський Колегіум, у 1814 — Моск. Медико-Хірургічну Академію, потім пра-

цював військ. лікарем, з 1823 — викладач, з 1830 — проф. ботаніки, патології та терапії Харківського Ун-ту. Р. працював над питаннями холери, отруєнь, зокрема оливом. У 1823 видав у Харкові посібник з ветеринарії.

Рейхель Михайло (1880—1955), правник, сов. держ. діяч; спершу меншовик, згодом перейшов до большевиків; у 1920 — нарком праці УССР, 1921–26 — гол. малого совнаркому і одночасно з 1922 — заступник наркома юстиції і ген. прокурора УССР. З 1926 у Москві і на сов. дипломатичній службі. З 1938 — викладач держ. і цивільного права. Автор кн. «Советское семейное право» (1942) і багатьох ст. у правничих журн.

Рекаповський Петро, актор і антрепренер першої пол. 19 в., родом з Галичини, грав у трупах Штейна і Ленкавського (1823); у 1840–43 гастролював у Києві з поль.-укр. трупою, в 1844–51 мав свою трупу в Києві. Краща роля Виборний («Наталка Полтавка») І. Котляревського; переробив з нїм оперу «Das Donauweibchen» п. н. «Українка, або Заклятий замок» (1823).

Реквієм, перським заупокійна меса, багатоголосий циклічний хоровий твір на мелодії з Григоріанського хоралу; з 18 в. хорово-оркестровий жалібний твір. З укр. композиторів Р. для хору, солістів, струнної оркестри і органу написав М. Колачевський.

Реклінецький Василь, маляр поч. 18 в.; шостиповерховий іконостас у Миколаївському соборі в Ніжені (1734), знищений у 1930-их рр.

Рекліньський Іван, гравер на дереві кін. 17 — поч. 18 в.; між 1694–1724 рр. працював у Києві; серед ін. його робіт: рамка до кн. А. Радивиловського «Вънець Христовъ...» (1688), там само гравюра «Христос і книжники»; у «Псалтирі» (1690) «Потоплення фараона в морі»; рамка до «Службеника» (1692) з зображенням Успіння, Лаври і 5 святих; в «Акафістах» (1693) Богородиця з архангелами Михайлом і Гавриїлом, Христос з Богородицею й І. Предтечею; у «Псалтирі» (1708) цар Давид.

Реклю (Reclus), Жан-Жак-Елізе (1830–1905), визначний франц. географ, автор монументального твору регіональної географії світу («Nouvelle géographie universelle») 20 тт. (1876–94). У 5 т. Р. представив Україну як самостійну геогр. одиницю, користується серед ін. творами українців, зокрема М. Драгоманова, з яким Р. був у приязних стосунках.

Рекрутські та солдатські пісні, див. Лірично-побутові пісні.

Релігійний фонд, фонд утворений в Австро-Угорщині цісарем Йосифом II 1782 з скасованих ним церк. і мана-

стирських маєтків, що служив на покриття видатків поодиноких рел. груп: для дотацій єпархіям, катедральним капітулам, для виховання і допомоги кліру. Р. ф. був під зарядом окремої цісарської ради, яка розподіляла фонди. На зах.-укр. землях Р. ф. існував у Галичині, на Буковині (великі зем. маєтки, що ними відала Правос. Митрополічна Консисторія у Чернівцях) і Закарпатті. По розвалі Австро-Угорщини Р. ф. (здебільша посілості) був поділений між державами (Австрія, Угорщина, Польща, Чехо-Словаччина, Румунія і Югославія) і унормований їхніми конкордатами чи «модус-вівєнді» з Апостольською Столицею.

«Релігійно-Науковий Вісник», правос. ж. вид. Братства св. Покрови, виходив 1921–23 рр. у таборах інтернованих воєнків УНР в Олександрові Куявському і Щиплорні (Польща), спершу неперіодично, у 1923 – двомісячник; ред. о. П. Білонь.

Релігійно-церковна преса, періодичні й серійні вид. різних віровизнань на Україні (правос., кат. і євангельського), присвячені духовно-церк. справам, для духовенства і мирян. Ідейно близькі до Р.-ц. п. суспільно-політ. і літ.-наук. газ. та журн., видавані політ. партіями або суспільно-громад. орг.-ціями того чи ін. віровизнання.

Правос. Р.-ц. п. Видавана Рос. Правос. Церквою впродовж 19 і поч. 20 в. на Центр. і Сх. Землях Р.-ц. п. була в тих умовах рос. за мовою й ідеологією. Офіц. органами Рос. Правос. Церкви були «Епархіальні Вѣдомости», які виходили з 1860-их рр. при кожній єпископській катедрі: «Херсонська Епархіальні Вѣдомости» (в Одесі з 1860), «Київська Епархіальні Вѣдомости» (з 1861), «Черниговська...» (з 1861), «Подільська...» (у Кам'янці Подільському з 1862), «Полтавська...» (з 1863), з 1867 «Харьковська...», «Таврическа...» (у Симферополі), «Волинська...» (в Житомирі), з 1872 «Екатеринославська...» і з 1877 «Холмско-Варшавській Епархіальний Вѣстник». Крім офіц. повідомлень і інформації, у цих вид. друкувалися проповіді, ст. на богословські й рел. теми, як також інколи матеріали з місц. історії й етнографії. Наук. ж. були «Труды Киевской Духовной Академіи» (з 1860). Недовготривалими були заг.-рел. часописи «Духовный Вѣстник» та «Духовный Дневник» (обидва в Харкові, у 1860-их рр.). Допоміжну роль виконували, зокрема у складанні проповідей священиками, київ. місячник «Проповѣдническій Листокъ» та тижневик Київ. Духовної Семінарії «Руководство для сельскихъ пастырей» (з 1860). По-

літ.-рел. часописом був «Почаевскій Листокъ» (з 1887), орган чорносотенного «Союза Русского Народа». Укр. мовою друкувався частково ж. Свято-Богородицького Братства в Холмі «Холмская Русь» (з 1912).

З відновленням укр. державності у 1917–18 почали появлятися здебільша короткотривалі рел.-церк. журн. у різних м. України. Мін-во віросповідань УНР видавало офіційно «Віра та Держава» (1918) і «Слово» (з жовтня 1918). У Києві виходив «Київ. Правос. Вісник» (під рос. впливом), у Житомирі – «Світєць» (ред. Ніканор Абрамович), у Запоріжжі «Церк. Вісник». «Волинська Епархіальні Вѣдомости» замінила з 1917 «Православна Волинь». З постановою УАПЦ Всеукр. Правос. Рада видавала у Харкові ж. «Церква і життя» (1924–34?). Органом митр. Пимена був двомісячник «Укр. Правос. Благовісник» (1925–32?), органом Всеукр. Правос. Автокефальної Церкви – «Церк. Вісті» (1927). З розгромом УАПЦ була припинена її Р.-ц. п.

З 1931 правос. єпархії й парафії на Центр. і Сх. Укр. Землях, і з 1945 також на Зах. Укр. Землях обслуговує видаваний у Москві «Журнал Московской Патриархии». З 1946 виходить укр. мовою (з перервою листопад 1962 – липень 1968) у Львові і з 1971 в Києві як орган екзарха Рос. Правос. Церкви для України, місячник «Православний Вісник» (у 1946–48 п. н. «Епархіальний Вісник», призначений для Львівської єпархії). Ці журн. появляються невеликими накладками. Значно численніша назвами й накладками є видавана в УССР, як й у всьому ССРСР, антирел. преса, призначена для боротьби з релігією. У 1925–35 Спілка воєвничих безвірників України видавала великим накладом ж. Безвірник». 1960–64 виходив ж. «Воєвничий атеїст», що його продовженням став з 1965 ж. «Людина і світ». Широко розповсюджується на Україні також рос.-мовна антирел. преса, 1921–41 «Безбожник» і «Антирелігіозник» (1926–41), з 1960 ж. «Наука и религия».

Вільніше розвивалася правос. Р.-ц. п. на укр. землях під Польщею, зокрема на Волині й у Варшаві – осідку правос. митрополії. У Крем'янці продовжував появлятися у 1921–22, вже укр. мовою, перенесений з Житомира орган Волинського Епархіального Управління п. н. «Правос. Волинь». За підтримкою правос. митрополії у Варшаві виходив двотижневик «Духовна Бесіда» (1924–25), перейменований 1926 на ж. «Наша Бесіда». Там же виходив двотижневик «Духовний Січ» (1927–29), перенесений 1928 до Крем'янця, де за ред. І. Власовського

появлялися згодом ж. «За Соборність» (1932–35) та «Церква і Нарід» (1935–38). Нар.-церк. часописом був «Шлях», що його видавало в Луцькому Т-во ім. П. Могили. У Володимирі Волинському А. Річинський видавав неперіодично ж. «На Варті» (1925–26) та «Рідна Церква» (1927). Наук. правос. ж. був видаваний Правос. Богословським Відділом у Варшаві «Елліс» (1926–39), друкований частково укр. мовою. Там же правос. митрополія видавала ж. для дітей «Дитина» (1937–39). У таборах інтернованих укр. воєнків в Олександрові Куявському і в Ципіорні Братство св. Покрови видавало за ред. о. П. Білона «Рел. Наук. Вісник» (1921–23) з додатком «Проповідницький Листок».

На Буковині рел. тематику включали москвофільські за спрямуванням газ. у Чернівцях «Православная Буковина» (1893–1904 і 1913), «Православна Русь» (1909–10) та рум.-укр. «Канделя» (1874–1914).

На Закарпатті правос. Р.-ц. п. репрезентували русофільські за спрямуванням «Русский Православный Вестник» (1921–22 і 1935) в Ужгороді, «Церковная Правда» (1925–?), орган Епархіального Управління Карпатської Правос. Церкви в Мукачеві-Хусті, «Православная Карпатская Русь» (1928–30), перейменована на «Православная Русь» (1931–39), орган правос. руху Карп. і Пришівської Руси та «Православный Карпатский Вестник» (1935–38) в Ужгороді, орган Правос. Мукачівсько-Пришівської єпархії.

На Пришівщині (Чехо-Словаччина) виходили 1924–38 «Русское Слово» (з 1936 урядова єпархіальна газ.), «Свет Православия» (з 1958 укр. мовою п. н. «Голос Православия») і з 1957 — «Заповіт св. Кирила і Мефодія» як орган Правос. Церкви в Чехо-Словаччині.

На еміграції у ЗДА виходять: неперіодично «Укр. Правос. Вісник» (з 1928; до 1967 п. н. «Укр. Вісник»), орган Укр. Гр.-Правос. Церкви в Америці; місячник «Укр. Православне Слово» (з 1950, що є продовженням видаваного у 1920–50 в Чикаго й у Філадельфії ж. «Дніпро») в Бавінд-Бруку, орган Укр. Правос. Церкви в ЗДА з окремим англійським вид. «The Ukrainian Orthodox Word» (з 1967), місячник «Правос. Українець» (з 1952) в Чикаго, орган Укр. Правос. Церк. Ради (соборноправної); кварталник «Життя і Церква» (1956–67) — орган УАПЦ в екзилі; перенесений з Німеччини до Чикаго 1971 двомісячник «Церква і Життя» (з 1957) — орган Укр. Правос. Братства ім. митр. В. Липківського та кварталник Братства св. Тройці в Чикаго «Голос Правос. Братства» (1963–69). Крім того, більшість існуючих у ЗДА парафій

і церк. громад видають недільні бюлетені, частково англ. мовою.

У Канаді — Р.-ц. п. для правос. розпочали русофільські газ. «Православіє» (1907–08) у Вінніпегу, «Православный Русинъ» (з 1911, 1912–13) у Мондері і «Канадская Православная Русь» (1916–17) у Вінніпегу. Першим укр. правос. часописом став двотижневик «Вісник» (з 1924; до 1928 виходив як місячник п. н. «Правос. Вісник») — орган Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді. Виданнями цієї ж Церкви були редаговані митр. Іларіоном літ.-наук. ж. «Слово Істини» (1947–51), «Наша Культура» (1951–53) та «Віра й Культура» (1954–67) — усі у Вінніпегу. Тут же 1949–51 виходив місячник «Церква і Нарід». Появляються також бюлетені окремих правос. установ, шкіл і парафій.

В Аргентині Братство св. Покрови УАПЦ видає в Буенос-Айресі неперіодично ж. «Дзвін» (з 1950). У Бразилії — виходила неперіодично «Укр. Правос. Нива» (1953–68) — орган Ген. Церк. Управління УАПЦ в Курітібі. В Європі — в Англії виходить кварталник «Відомості Ген. Церк. Управління УАПЦ у Великобританії» (1950); в Німеччині видавалися у Мюнхені для вірних УАПЦ двотижневик «Церк. Вісник» (1945–46), місячник «Богословський Вісник» (1948–49) за ред. митр. Ніканора Абрамовича і (з 1952) — кварталник «Рідна Церква». В Австралії й Новій Зеландії Консисторія УАПЦ для цих країн видає кварталники «Праця й Життя» (з 1966) та «Укр. Правос. Інформаційна Служба» (з 1962) у Мельбурні.

I. Коврицький

Кат. преса. На Зах. Укр. Землях Р.-ц. п. була розпочата додатком до газ. «Зоря Галицька» п. н. «Поучення Церковныя», що появлявся у 1853–54. Першим самостійним рел. часописом була видавана Обществом св. Стефана в Будапешті, здебільша для Закарпаття, «Церковная Газета...» (1856–58), що її продовженням був «Церковный Вестникъ для Русиновъ Австрійской Державы» (1858), обидва закриті австр. владою за русофільські тенденції. Такого ж напрямку був і двотижневий додаток до «Вестника для Русиновъ Австрійской Державы» п. н. «Сіонъ. Церковъ. Школа» (1858–59).

Нац. укр. напрям у Р.-ц. п. починається видаванням у Львові у 1871–85 з ініціативи і за ред. о. С. Сембратовича двотижневиком «Сіонъ Рускій», з 1872 «Рускій Сіонъ», у 1880–82 — «Галицький Сіонъ» з численними співр. з-поміж священства і професури Львівського Ун-ту, який, крім церк. розпорядків, проповідей та богословських праць, містив також ст. на актуальні церк. і політ. теми. Суспільно-політ., літ. і екон. органами кле-

рикального угруповання народовців були двотижневик «Друг Народа» (1896) І. Левицького, «Русь» (1885–87) і «Мирь» (1885–87) та церк. газ. «Душпастыр» (1887–98) — усі у Львові. Того ж типу був видаваний для русько-кат. духовенства у Перемишлі місячник «Пранор» (1897–1900), а у Львові церк.-суспільний орган — двотижневик (1904–14) і місячник (1916–39) «Нива». З наук. богословських ж. того часу важливіші квартальники — проповідницький двотижневик «Богословський Альманах» (1857) оо. І. Бобикевича і М. Котлярчука у Станиславові, «Богословский Вѣстникъ» (1900–03) та москвофільський «Церковный Востокъ» (1911–14) — обидва у Львові. Богослови духовної семінарії у Львові видавали квартальник «Всхід» (1904–05) і «Кат. Всхід» (1906–07), згодом неперіодичні альманахи.

Офіц. органами церк. влади були видавані спочатку «язичієм» й етимологічним правописом: «Побѣжное письмо Епископской Руско-Перемышской Консистории» (з 1871), пізніше «Вісник Перемишської Єпархії» (1889–1918) і 1919–39 — «Перемишльські Єпархіяльні Відомості»; «Вісник Станиславівської Єпархії» (1886–1939) та «Львівські Архієпархіяльні Відомості» (1889–1944).

У другій пол. 19 в. широко розповсюдилася популярна Р.-ц. п., у т. ч.: місячний додаток п. н. «Слово Боже» (1879–82) до газ. І. Наумовича «Наука» у Львові, «Кирил і Методій» (1886; ред. о. К. Селецький) в Ярославі; «письмо церковно-народне» — «Посланикъ» (1889–11) у Бережанах—Перемишлі, місячник «Книжечки місійні» (1890–1911) й особливо вид. накладом до 50 000 і поширений в Галичині й на еміграції місячник «Місіонар» (1897–1944), а для дітей «Малий Місіонарчик» (1903–14 і 1920).

Ідейно близькими до кат. Р.-ц. п. були суспільно-політ. щоденник «Руслан» (1897–1914, орган Кат. Руського Нар. Союзу і з 1911 — Христ.-Суспільної Партії) та двотижневик «Основа» (1906–14) — христ. часопис для народу.

Між двома світовими війнами під Польщею далі виходили «Місіонар» і «Нива» та постала низка нових кат. журн., зокрема для молоді, між ними: «Наш Приятель» (1922–39) для дітей і юнацтва, «Поступ» (1921–31) — для студіюючої молоді, «Укр. Юнацтво» (1933–39) та «Лицарство Пресв. Богородиці» (1935–39); світське апостолство пропагував квартальник «Кат. Акція» (1934–39). Кат. літературу й мистецтво репрезентував ж. «Дзвони» (1931–39), богословську науку — квартальник «Богословія» (1923–42) і неперіодично «Записки Чина св. Василя Великого» (1924–41). Професура ду-

ховних семінарій Станиславова і Перемишля видавала квартальник «Добрий Пастир» (1930–39). У Львові виходив місячник «Сівач» (1936–39), присвячений питанням проповідництва й катехизису.

Суспільно-політ. кат. органами різної політ. орієнтації були газ.: «Нова Зоря» (1925–39) і «Мета» у Львові, «Бескид» (1926–33) й «Укр. Бескид» (1934–39) у Перемишлі; популярними кат. газ. були тижневики «Правда» (1927–39) та «Христос Наша Сила» (1934–39) обидва у Львові.

Після окупації Зах. Укр. Земель сов. військами й приєднання їх до складу УРСР, уся кат. Р.-ц. п. була зліквідована.

На Закарпатті кат. Р.-ц. п. розпочала згадана вже видавана у Будапешті «Церковная Газета» (1856–58). Видавані Обществом св. Василя Великого в Ужгороді тижневики «Свѣтъ» (1867–71), «Новый Свѣтъ» (1871–72), «Карпатъ» (1873–86) й угор. мовою «Görök Katholikus Szemle» (1899–1918) були літ.-суспільними часописами і такого ж типу були півмісячники «Листокъ» (1885–1903) та редагована священиками народовецька «духовна й почительна газ. для угорського народу» — «Наука» (1897–1914, 1918–22). Для дітей оо. Василіяни видавали ж. «Свѣтло» (1913–14 і 1926). Між двома світовими війнами офіц. органом Мукачівської і Пряшівської єпархій був «Душпастыр» (1923–38), а органом Общества Найсв. Серця І. Христа — місячник «Да прийде Царство Твоє» (1928–38). «Духовною газ. для підкарп. русинів» був видаваний оо. Василіянами «Благовісникъ» (1921–44) в Ужгороді (1939, у Хусті) і (1946–48) в Пряшеві. П. н. «Благовістник» виходить у Пряшеві з 1968 єпархіяльний місячник для гр.-католиків у Чехо-Словаччині.

Офіц. органом для українців-католиків у Югославії є «Вісник Крижевецької Єпархії».

На еміграції — у ЗДА предвісниками кат. Р.-ц. п. були двотижневики «Америка» (1886–90) в Шенандоа о. І. Волянського і В. Сіменовича та «Церк. наука» (1903) у Джавінстайні. Початком справжньої кат. Р.-ц. п. були: місячник «Душпастир» (1908–14) у Нью-Йорку, популярний рел. місячник «Місіонар» (з 1917), тижневик «Кат. Провід» (1927–33) о. Є. Теодоровича у Філадельфії та орган Карпаторуської Церкви «Небесна Цариця» (1926–56) у Пітсбургу. Офіційно для духовенства були «Єпархіяльні Відомості». «Америка» (з 1912), орган Союзу Українців Католиків «Провидіння» є суспільно-політ. газ. Видаваний укр. і англ. мовами у Філадельфії тижневик «Шлях» (з 1946) є органом Фі-

дядельфійської митрополії, а «Нова Зоря» (з 1965) — єпархії в Чикаго. У Стемфорді виходив церк.-осв. місячник «Ковчег» (1946–56), у Нью-Йорку місячні серії книжечок «Слово Доброго Пастира» (1950–61) вид. оо. Василян.

В Канаді — перший укр. кат. часопис був започаткований 1911 заходами оо. Василян і Редемптористів опершу у в-ві латинської архієпархії «Канадійський Русин», в 1919–33 п. н. «Канадійський Українець», уже як офіц. орган укр. кат. Церкви в Канаді. З 1923 у в-ві оо. Редемптористів у Йорктоні виходить рел. місячник «Голос Спасителя» і з 1937 — у в-ві оо. Василян у Мондері і з 1949 у Торонто — місячник «Світло». Органами трьох кат. дієцезій у Канаді є суспільно-політ. тижневики «Укр. Вісті» (з 1929, до 1931 «Зах. Вісті») в Едмонтоні, «Наша Мета» (з 1949) у Торонто та «Поступ» (з 1959) з англomовною частиною у Вінніпегу. Тут виходить ж. для дітей «Наш Приятель» (з 1949). Журн. богословської думки є квартальник оо. Редемптористів «Логос» у Йорктоні. Крім названих, у ЗДА і Канаді виходить ще кількадесят періодичних і неперіодичних пресових вид. — бюлетенів кат. установ, шкіл і парафій укр. й англ. мовами.

У Півд. Америці, в Бразилії у в-ві оо. Василян виходять: популярний місячник «Місіонар» (з 1911, від 1935 п. н. «Укр. Місіонар у Бразилії») та інформативно-просвітний тижневик «Праця» (з 1912). В Аргентині появляється місячник «Життя» (з 1948). В Австралії виходить часопис «Церква і Життя» (з 1960; і з 1968 в Укр. в-ві «Просвіта» як суспільно-громад. двотижневик). В Європі, у Франції виходив ж. «Вісник Укр. Гр.-Кат. Церкви у Франції» (1940, 1945–52) і з 1948 — популярний квартальник «Слідами Малої Святої». У Німеччині, після другої світової війни, виходив рел.-суспільний тижневик «Христ. Шлях» (1946–47) у Миттенвальді і там же рел. ж. «Христос наша сила» (1948–49). З 1949 у Мюнхені появляється рел.-суспільно-кат. тижневик «Христ. Голос», орган Апостольської Візитатури і з 1959 — Екзархату для українців-католиків у Німеччині. В. Мурович видавав неперіодично газ. «Укр. Христ. Вісті» (1966–68). У Бельгії з 1947 виходить популярний рел. двомісячник «Голос Христа Чоловіколюбця». У Великобританії органом Апостольського Екзархату є квартальник «Наша Церква» (з 1954). В Італії, в Римі, 1949 оо. Василяни відновили «Записки ЧСВВ» у трьох серіях, і з 1963 Верховний архієп. Й. Сліпий відновив орган Укр. Богословського Т-ва «Богословія». Там же виходить «Благовісник Верховного Архієпископа» (з 1965) та бюлетень Укр. Пресового Бюро «Вісті з Риму»

і також (з 1954) «Alma Mater» неперіодичний ж. питомців Укр. Папської Колегії. Р. М.

Євангельська Р.-ц. п. Між двома світовими війнами органами Укр. Євангельської Реформованої Церкви були місячники: «Віра і Наука» (1925–39, Станіславів, Коломия), «Укр. Реформація» (1928–32, Л., Коломия), «Сіач» (1932–33, Коломия). Укр. Євангельсько-Лютеранська Церква видавала місячник «Стяг» (1932–39), «Новий світ» (для молоді) і «Прозри» (з 1931) — усі у Станіславові. Місійно-Біблійне Об'єднання Євангельсько-Баптистських Церков видавало місячник «Післанець Правди» (1927–39, Рава-Руська, Л.). На Центр. і Сх. Землях у Харкові виходив місячник «Баптист України» (1924–28) рос. і частково укр. мовами. П'ятидесятники у Крем'янці на Волині видавали місячники «Будівничий Церкви Божої». (1935–39) і «Євангельський Голос» (1936–39). З 1945 євангельських християн-баптистів на Україні обслуговує видавний у Москві рос. мовою двомісячник «Братский Вестник».

На еміграції, у ЗДА першим органом Укр. Пресвітерської Церкви був тижневик «Союз» (1908–21, Нью-Йорк, Пітсбург). У 1947 відновлено ж. «Післанець Правди», як орган Місійного і Біблійного Об'єднання Євангельсько-Баптистських Церков у ЗДА. Крім того, у 1970–71 у ЗДА виходило ще вісім часописів і листків різних євангельських деномінацій. У Канаді найстарішим євангельським часописом є «Євангельський Ранок» (заснований 1905 п. н. «Ранок»), у 1920–61 виходив п. н. «Канадійський Ранок», тепер орган Укр. Євангельського Об'єднання в Півн. Америці, що об'єднує перекр. укр. реформованих (пресвітерських) християн. Крім того, виходив двомісячник п'ятидесятників «Євангелист» (1958–71). Виходять пресвітерський місячник «Євангельська Правда» (з 1939) в Торонто, і баптистський «Християнський Вісник» (з 1943) у Вінніпегу. В Торонто виходить квартальник П'ятидесятницьких Церков «Євангельський Голос» (з 1968). У 1970–73 появлялися в Канаді ще 5 ін. євангельські журн. В Аргентині виходив квартальник п'ятидесятників «Євангельський Голос» (1958–61) і видається квартальник Першої Укр. Євангельсько-Баптистської Церкви в Буенос-Айресі «Євангельська Зірка» (з 1953) із додатком «Євангельське Проміння» для молоді. В Австралії органом Об'єднання Євангельсько-Баптистських Церков був квартальник «Добра Новина» (1966–70). У Великобританії виходив квартальник «Християнин», з 1952 — «Вісник Спасіння»; в Німеччині — «Дорога Правди» (1946–49), «Голос Правди»

(1954–60) і з 1963 появляється квартальник Півн. Місії для Сх. «Нове Життя».

В. Боровський

Література: Левицький І. Галицько-руська Бібліографія XIX ст., т. I–II (1801–86). Л. 1888–93; Левицький І. Укр. бібліографія Австро-Угорщини. т. I–III (1887–93). Л. 1909–11; Ігнатієнко В. Бібліографія укр. преси, 1816–1916. К. 1926 (2 вид. Стейт Каледж, Па, 1968); Кривецький І. Укр. кат. преса. Іст.-бібліографічний огляд в 75-ліття її існування, у газ. Канадійський Українець, ч. 45–46. Вінніпег 1929; Животко А. Преса Карп. України Прага 1940; Животко А. Історія укр. преси. Регенсбург 1946; Дорошенко В. Укр. евангельська преса, у газ. Канадійський Ранок, за 1. 7. 1952; Вайда М. Укр. кат. преса в ЗДА, у газ. Америка за 25. 2. 1953; Мох О. Нарис історії укр. кат. преси. Торонто 1959; Дорошенко В. Укр. кат. преса в Канаді, у газ. Наша Мета за 14. 7. — 5. 8. 1962; Дорошенко В. Реєстр укр. періодичних вид. у вільному світі за 1961–82. Нью-Йорк 1963; Федінський О. Бібліографічний покажчик укр. преси поза межами України за 1966, 1967, 1968–69, 1970–71 рр. Клівленд 1967–1972; Марунчак М. Історія преси, літератури, друку піонерської доби (2 вид.). Вінніпег 1969; Летопись периодических изданий СССР. 1966–70 гг. ч. I. Журналы. М. 1972.

Рельєф, скульптурна композиція виконана на площині і пов'язана з тлом. Відповідно до висоти розрізняють високий Р. (горельєф) і низький (барельєф або плоскорізьба). Р. буває й поліхромований; перев. застосовується в архітектурній декорації і в мист. промислі.

На Україні Р. відомий з палеоліту. З I в. до Хр. цікаві Р. з зображенням скитських царів з Неаполіс Скитського. Техніка Р. була поширена у Херсонесі, Ольвії та ін. м. Криму (Гераклеві подвиги та ін.). З I тисячоліття по Хр. походить унікальний Р. на скелі з с. Буші (Вінничина). Заборона у христ. Київ. державі круглої скульптури («кумиротворення») сприяла розвитку Р. Збережені шиферні Р. з київ. храмів: Михайлівського Золотоверхого («Святі Ізиди»), Печерського монастиря (Р. з Гераклом і Кібею) і Ірининської церкви (фрагмент Р. з воїном) усі з II в., з Борисоглібського собору в Чернігові (собако-птаха) та Успенського в Галичі (Р. — фриз у романському стилі) з XII в. Були поширені кам'яні, металеві й дерев'яні іконки, нерідко з Р. зображенням св. воїнів (II–IV вв.) і великі кам'яні ікони — барельєфи св. Юрія з Маріуполя 14–15 в., Оранта та Антоній і Теодосій Печерські у Лаврській дзвіниці (з XIV в.). Визначні пам'ятки орнаментального й фігурального Р. доби ренесансу, ампіру, класицизму збе-

реглися перев. у Львові в декорації житлових будинків і церк. будівель роботи гол. нім. майстрів. Високої майстерності в добу барокко досягла високо-рельєфна і барельєфна різьба іконостасів та архітектурних деталей дерев'яних будинків, палаців, меблів тощо.

У декоративно-рельєфній пластиці при оздобленні манастирів, церков, палаців у кін. 18 — поч. 19 в. працювали нар. мистці у Києві, Полтаві, Ні-

Розп'яття (14–15 в., ажурний рельєф)

жені, Миргороді, Переяславі, Глухові, але їх творчість недостатньо досліджена. Р.-плякети на постументах монументів дали І. Мартос (на пам'ятнику Рішельє в Одесі), В. Демут-Малиновський і П. Клодт (барельєф на постументі Володимира В. у Києві), Л. Позен (барельєфи на пам'ятнику І. Котляревському в Полтаві) та ін. Низку Р. для будинків Києва на поч. 20 в. виконав Ф. Балавенський і його учні. У 1930-их рр. в оздобній скульптурі працювали К. Бульдін, А. Дараган (Р.-фриз «Оборона Луганського», 1935), Я. Разьба (барельєф для Роб. театру у Дніпропетровському, горельєф «З поля») та ін.

У 1945–70 декоративними Р. прикрашено бл. 100 будинків у Києві, Горлівці, Донецькому, Кадіївці, Кіровограді, Новій Кахівці та ін., роботи перев. молодих мистців, станції метрополітену в Києві — «Вокзальна» (карбування на бронзі О. Мизіна) і «Арсенальна» (Р. у мармурі І. Макогона, А. Німенка), декора-

Торець станції метро Політехн. Ін-т у Києві (барельєф В. Бородай)

тивно оформлено концертну залу в Запоріжжі, палац піонерів у Києві (В. Бородай), стели з Р. обабіч монументу І. Франка у Львові та на постументах численних монументів Леніна, сов. «знатних» людей та іст. подій. У Р. працюють також нар. майстри: П. Верна з Жмеринки («Енеїда», 1948), В. Свида («Опришки»), І. Варна (Р.-стела «Олекса Довбуш», 1960) з Закарпаття, лемківські майстри: В. Одрегівський (Р.-портрети), А. Фігель (барельєф «Туралі»), І. і В. Кіщак та ін. На еміграції Р.-стели поряд пам'ятників Т. Шевченкові у Вашингтоні (ЗДА) і в Буенос-Айресі (Аргентина) створив Л. Молодожанін, а у Вінніпезі — А. Дараган. Р.-зображення укр. іст. портретів на медальйонах (64) виконав В. Масютин.

С. Гордінський

Св. Димитрій, кам'яна ікона 13–14 в. (високий рельєф)

Реман (Rehman) Антоній (1840—1917), польс. географ і геоботанік, проф. географії Львівського Ун-ту (з 1882), серед ін. дослідник рослинності Карпат, Поділля й Криму. Праця Р. «Ziemie dawnej Polski i sąsiednich Krajów Słowiańskich...» (2 тт., 1895—1904), зокрема I т. — «Karpaty», мала довгий час значення для пізнання географії України.

Ремболович Іван (1891—1944), військ. діяч, підполк. Армії УНР, делегат 1, 2 і 3 Всеукр. військ. з'їздів у 1917, начальник зв'язку Запор. корпусу і 1 Запор. стрілецької дивізії у 1918—20, учасник 1 і 2 Зимових походів; поляг під Бродами як старшина Дивізії «Галичина».

Ремез (Remiz pendulinus pendulinus L.), птах ряду горобцеподібних; довж. тіла 10—12 см, вага 7—11 г. На Україні Р. — гніздовий птах усієї території, рідкий; селиться б. водойм; живиться комахами, корисний. Гніздо Р. вважається за чудодійний лік, а тому пов'язане з різними забобонами.

Ремез Євген (* 1896), математик, чл.-кор АН УРСР (з 1939), родом з м. Мстиславля (БССР). У 1928—55 рр. викладав у Пед. Ін-ті (проф. з 1933) й ін. високих школах у Києві; з 1934 р. працює в Ін-ті Математики АН УРСР, чл. редколегії «Укр. Матем. Журналу». Основні праці Р. стосуються конструювання теорії функцій та наближеної аналізу. Він уперше створив заг. обчислювальні методи чебишовського наближення функцій. Автор понад 100 праць.

Є. Ремез

Ремез Олекса, актор у театрі «Руська Бесіда» у 1906—09 у Львові, в 1910—12 рр. помічник режисера (Г. Хоткевича, згодом Л. Курбаса) і адміністратор «Гуцульського театру», організованого в с. Красноїлі, з яким у 1911—12 рр. відбув два турне по Галичині та Буковині.

Ремесло, дрібне виробництво за допомогою примітивного знаряддя, для задоволення широких побутових потреб, госп. (давніше й військ.) виряду, різного роду будівництва та частин його устаткування. З замиранням натурального госп-ва Р. відокремилася від хатнього виробництва (для власних потреб і для сусідів) і, щораз більше спеціалізоване, зосередилося гол. у м. і м-ках у вигляді дрібних підприємств. Вироби виконувалися на замовлення, рідше на ринок. У ремісничих підприємствах майже нема поділу праці, хіба часткова допомога чл. родини чи підмайстрів (челядників)

і учнів-практикантів. Ремісник є власником майстерні і засобів виробництва, він сам (чи разом з вишколеним підмайстром) є самостійним виробником того чи ін. предмета, здатним виконати його від поч. до кін. Р. є його основним заняттям і джерелом прожитку. З поступом техніки Р., крім хисту й хатнього досвіду, вимагало щораз докладнішого й спеціалізованого навчання. У добу найбільшого свого розквіту ремісники творили окрему, досить замкнену соц. групу міщанського стану, характеристичну своїм побутом і гром. значенням, з особливими правами й обов'язками, визначеними цеховою орг-цією. Цим Р. відрізняється від кустарної пром-сти, яка перев. буває лише додатковим заняттям (напр., у вільний від с.-г. робіт час). Р. відмінне від мануфактури, в якій є більший поділ праці, госп. ініціатива і засоби виробництва не належать виробникам; крім того, наявні відповідні техн. прилади і двигуни (вода, вітер тощо). Але в індустріальну добу у ремісничому виробництві застосовуються, крім основної ручної праці (чи ручних або ножних машин), також досконаліші (напр., електричні) прилади.

Р. було розвинене на Україні від найдавніших часів, але довгий час не було відірване від ін. родів праці. Р. стояло високо в античних м. Півн. Чорномор'я. У ранню добу, з поч. 1 тисячоліття почалося відокремлення Р. від сіль. госп-ва; тоді ж можна говорити про дві основні галузі Р.: залізоробне і ганчарське виробництво. За княжої доби міськ. Р. відрізнялося від сіль. складнішим характером виробництва і вищою якістю виробів. У великих м. існувало вже бл. 60 ремісничих фахів: спеціалізовані галузі металургії, ковальство, виробництво зброї, ганчарство, теслярство, ткацтво й кравецтво, обробка хутра, шкіри, льону і вовни, кости і каменю, виріб скла, додатків до харчування (напої) та ін. Зокрема високо стояли вироби прикрас: одягу, оздоблення храмів, палаців та ін. будов; славилися іконописці й ювеліри. За соц. станом ремісники Київ. Руси поділялися на сіль. вільних ремісників, холопів (рабів) на князівських, боярських або монастирських дворах і найчисленнішу групу вільних міськ. ремісників. Вони здебільша оселялися в одному р-ні чи вулиці м., по них і досі залишилися назви (Мечники, Кожум'яки, Ганчарі тощо). Для захисту своїх інтересів міськ. ремісники об'єднувалися у т-вах, які можна вважати зародками пізніших цехів; здебільша вони мали назву дружин, на чолі яких стояв старійшина (староста). Ремісники деяких фахів (напр., ювелірства) Київ. доби вдосконалювали-

ся гол. на грец. зразках. До м. Гал.-Волинської держави кн. Романовичі запрошували майстрів із зах.: Німеччини, Чехії, Польщі, надаючи їм особливі привілеї. Поруч з тим чимало виробів спроводжувалося з ін. країн, гол. з Близького Сх. і Візантії.

Тат. навала призвела до занепаду Р.: деякі галузі його цілком занепали, ін. зазнали погіршення техніки й якості виробів, послабили зв'язки міськ. ремісників з ринком. Найскоріше Р. відновилося у Гал.-Волинській державі, де у другій пол. 14 в. — першій пол. 15 постала цехова орг-ція (див. Цехи) в системі Магдебурзького права. Вона швидко поширилася, і з кін. 16 — поч. 17 в. ремісники були об'єднані у цехи вже майже в усіх більших м. України. Вони мали завданням регламентувати виробничу діяльність (продукцію, якість, ціни) майстрів і захищати їх від утисків можновладців, влади, а також від конкуренції сіль. ремісників, які переселялися до міст. Цехи гуртували кравців, шевців, кушнів, постригачів, угнарів (гарбарів), сидельників, ковалів, слюсарів, ливарів, теслів, бондарів, токарів, різників, пивоварів, пекарів, цегельників, каменярів, з новіших Р. — рукавичників, поясників, кохтинників, сап'яників, шабельників, рушничників, годинників, друкарів, граверів і т. д. Найбільшим ремісничим центром був Львів, у якому

У друкарні, ілюстрація з кн. А. Венгріновича «Syllabus Marianus» (Л., 1717)

вже у другій пол. 15 в. було понад 50 ремісничих професій, а у першій пол. 17 в. — 133 ремісничі фахи; цехів наприкін. 16 в. було 27, у першій пол. 17 в. — 33, у яких працювало бл. 2 000 цехових ремісників, пересічно 4 на одну майстерню (майстер, 2 підмайстри, 1 учень). На другому місці був Київ (у 16 в. — 20 Р.); менші осередки: Луцьке, Кам'янець Подільський, Перемишль, Яро-

слав. За соц. структурою ремісники належали до сер. групи міщанства (майстри і заможніші позацехові ремісники) або до бідноти (підмайстри, учні та більша частина позацехових ремісників, т. зв. партачів). Більшість заможних майстрів були поляки, німці або вірмени. Українців серед цехових ремісників на Зах. Україні було мало, бо деякі цехи їх не приймали або не давали їм звання майстрів і забороняли учням стати підмайстрами. У Львові, напр., хоч українці працювали у бл. 50 галузях Р., вони могли належати лише до 9 цехів, проте і в тих мали чимало труднощів (див. та-

Срібний позолочений «значик» (мала короґва) Ніженського золотарського цеху 1786. У медальйоні св. Лука-Іконописець і терези

кож стор. 1408). Часто управи м. забороняли українцям ремісникам проживати і працювати за своїм фахом поза визначеними для них ділянцями (напр., на «Руській вулиці» чи на передмістях). Для захисту своїх прав укр. ремісники разом з ін. прошарками укр. міщанства гуртувалися у братства. Взагалі права ремісників були обмежені у м., які не мали магдебурзького права.

З другої пол. 17 в. Р. на Зах. Україні й на Правобережжі зменшилося у зв'язку з заг. занепадом міст (див. стор. 1591) і міщанства, поширенням не цехового Р. (у Львові партачі становили з сер. 17 в. бл. 40% заг. кількості ремісників), поселенням при старостинських замках, панських дворах у м. і на передмістях підданих сіль. ремісників, конкуренцією жид. Р. та виробів Р., спроводжуваних з Зах. Краще розвивалося Р. у Києві й на Лівобережжі, зокрема у м.: Полтаві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Стародубі, Ніжені та ін. Воно поширювалося також серед козацтва та по селах.

На укр. землях у Рос. Імперії заг.-імперський закон, що стосувався цехів, поширено на Лівобережжя (1785) і Правобережжя (1840). За законом з 1852, у м. і м-ках існували ремісничі управи. Ремісник, який не мав звання майстра й не записався до цеху, не мав права керувати ремісничим закладом, тримати робітників та виставляти вивіску. Кіль-

кість ремісників у 9 укр. губ., об'єднаних у цехи, становила за даними на 1858 — 77 000, у тому ч. 32 500 майстрів, 28 400 робітників і 16 800 учнів. За ін. даними ч. всіх ремісників у м. становило бл. 100 000. За австр. переписом 1773 в усій, тобто і зах. (польс.) Галичині жило 44 000 ремісників, у тому ч. ткачів 17 900, ковалів 2 800, кушнірів 1 800, шевців 5 500, кравців 2 800, бондарів 1 400, ганчарів 1 200, колодіїв 1 000; ремісників-жидів було 16 000. 1837 в Галичині нараховували 45 000 ремісників, які платили прибутковий податок.

У першій пол. 19 в. тиск фінансової політики відчувало Р. на Центр. і Сх. Землях і в Галичині. Це негативніше на Р. вплинуло у другій пол. 19 в. розвиток фабричної пром-сти і капіталізму, побудова залізниць, що полегшило привіз фабричного краму (перев. з позаукр. земель), втрата значення ремісничих цехів (з 1900 рос. уряд почав вживати заходів до скасування решток цехового устрою), низька освіта ремісників та ликварство. Особливо кризовими були для Р. 1870–90-і рр. Значна частина міськ. Р., не витримуючи конкуренції фабрично-зав. продукції, відмирала; краще розвивалася кустарна пром-сть. На допомогу ремісникам і зокрема кустарям прийшли деякі урядові агентства (1888 засновано урядовий Кустарний комітет) і особливо земства. Їх заходами створювалася інструкторська допомога, постачалися деякі види сировини з держ. підприємств, відкривалися кустарно-ремісничі учбові майстерні та організовувалися місц. і міжнар. виставки кустарних виробів, на яких були широко представлені вибори з України (кролевецькі тканини й ін.). Гол. Управління Землевпорядження і Хліборобства поспричинило у купівлі ремісничих і кустарних виробів замовцями — військ. і морськими відомствами, постачало кустарям безкоштовно і в кредит зразки верстатів, двитунів та ін. знаряддя, видавало мист. альбоми зразків кустарного виробництва тощо. Деяке значення мала спроба орг-ції кустарних кооператив (1913 у 6 укр. губ. Рос. Імперії — 18).

У Галичині й на Буковині Р. не мало особливої допомоги з боку уряду. Ремісничі палати у Львові й Чернівцях (при крайових видалах) вели статисти-

ку Р., влаштовували ремісничі виставки, опікувалися (у Львові) ремісничим Пром. Музеєм тощо. Допомогу укр. ремісникам давали міщанські братства у Львові (з 1872) і згодом в ін. м. Галичини та засноване 1881 В. Нагірним ремісниче т-во «Зоря», яке зокрема опікувалося ремісничою молоддю, що прибувала з сіл до м. Таку мету мали також будів. комбінат, заснований у Львові І. Левинським, та жін. кравецька спілка «Труд». Зростання укр. Р. у м. Зах. України (менше Центр. і Сх. Земель) утруднювало опанування Р. неукр. елементом, а також те, що діти заможніших укр. ремісників лише рідко залишалися працювати у фахах батьків.

Перед першою світовою війною у 9 укр. губ. Рос. Імперії ремісників і кустарів було 700 000, у тому ч. кустарів 358 000, самостійних ремісників (за матеріалами Мин-ва Торгівлі і Пром-сти) 57 000, необлікованих кустарів і ремісників 105 000, кустарів харч.-смакової пром-сти 135 000, учасників різних нетоварових промислів 45 000. Кустарі жили перев. у с., ремісники — у м. У Галичині (всій) на поч. 20 в. було бл. 85 000 дрібних ремісничих підприємств, які давали працю бл. 130 000 осіб. Попри часткове зменшення Р. на Україні на переломі 19–20 в., Р. і кустарна пром-сть до 1914 були основним джерелом задоволення потреб широких споживачів виробами легкої й харч. пром-сти. У Р. і кустарній пром-сті працювало більше осіб, ніж у великій ценовій.

На поч. 1920-их рр. значення Р. на Центр. і Сх. Землях у зв'язку з занепадом фабричної пром-сти на деякий час збільшилося. Ч. ремісників і кустарів в УССР зросло до 820 000 (1928), у тому ч. 179 000 в кустарно-пром. кооперації; тоді ж у ценовій пром-сті працювало 620 000 осіб; натомість вартість продукції неценової (ремісничої і кустарної) пром-сти становила лише 15% всієї пром-сти. Згодом суцільна націоналізація й розвиток фабричної пром-сти спричинили занепад Р.; його і кустарну пром-сть об'єднано майже повністю у пром. кооперацію, і самостійних ремісників і кустарів нараховувалося у 1939 ледве 57 700. На Зах.-Укр. Землях до часу їх приєднання до УССР відносини залишилися ті самі, що й до війни 1914. На укр. землях у Польщі ч. ремісників було таке саме, як до війни (понад 90 000).

Після ліквідації пром. кооперації у 1960 Р. і кустарну пром-сть передано до системи держ. місц. пром-сти. Попри поширення з 1966 місц. пром-сти на нові асортименти продукції, кустарне і ремісниче виробництво, хоч і не реґляментовані урядово, — не зникли. Вироби цих

Килимар з с. Гаї Ростоцькі на Тернопільщині при верстаті

промислів не тільки використовуються у госп-вах продуцентів, але йдуть на ринок (зокрема — сіль.) і все ще широко обслуговують потреби місц. населення у житловому будівництві, кравецтві, шевстві тощо. Хоч в офіц. статистичних даних ч. ремісників і кустарів не подається, але воно має бути чимале.

Література: Подолинський С. Ремесла і хвабрики на Україні. Женева 1880; Грушевський М. Історія України-Руси, т. VI. К.—Л. 1907; Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbirowej. J. 1929; Держплан УСРР. Нариси передвоенного та сучасного стану кустарно-ремісничої пром-сти України. Х. 1929; Сичинський В. Нариси з історії пром-сти. Л. 1938; Крип'якевич І. Боротьба нецехових ремісників проти цехів у Львові (1590—1960 рр.), у кн. З історії зах.-укр. земель, випуск 1, 4. Л. 1957; Нариси стародавньої історії Укр. РСР. К. 1957; Нестеренко О. Розвиток пром-сти на Україні, І. К. 1959; Компан О. Міста України в другій пол. XVII ст. К. 1963; Моргун О. Нариси історії пром. кооперації України. Мюнхен 1966; Голобущий В. Екон. історія Укр. РСР. Дожовтневий період. К. 1970. І. Витанович

Ремесло Василь (*1907), селекціонер родом з Полтавщини, д. чл. Всесоюзної Академії С.-Г. Наук ім. Леніна (з 1964). З 1948 працює на Миронівській селекційно-дослідній станції (з 1964 — дир.). Вивів високоврожайні стійкої на морози і на посуху сорти озимої пшениці Миронівська 264 і Миронівська 808.

Ремісничі училища, нижчі проф. школи в УСРР і ССРР системи проф.-техн. освіти, які підготували кваліфікованих робітників у різних ділянках пром-сти, транспорту і зв'язку. Створені у жовтні 1940 за постановою Президії Верховної Ради ССРР «Про держ. трудові резерви». Термін навчання 2—3 рр.; навчання теоретичне і практичне. За «Законом про зміцнення зв'язку школи з життям» Р. у. 1958—64 перетворено на проф.-техн. училища.

Ремонтне (VII—24), с. у півд. сх. частині Дол.-Донецької низовини, р. ц. Ростовської обл. РСФСР. Р. лежить на сх. пограниччі укр. мішаної етнічної території; 1926 р. у Ремонтинському р-ні України становили 86,8% населення.

Ренесанс, Відродження, рух у літературі, науці, мистецтві у 14—16 вв., започаткований в Італії і заснований у значній мірі на імітації античних традицій. З Р. пов'язане поняття «нових часів», що усучаснили духову структуру людини тодішньої зах. і сер. Європи та поширили її інтелектуальні горизонти.

У мистецтві Р. — назва стилю, що прийшов на зміну готиці. На Україні на поч. 16 — пол. 17 в., за доби розвитку міст і зростання міщанського стану. Пам'ятки Р. характеристичні насамперед для зах. обл. України, зокрема для Львова, до якого приїздили кваліфаковані майстри з мист. центрів Італії (Кас-

тіліо Петро, Італічик Петро, Красовський Петро, Римлянин Павло й ін.) і Німеччини (Іфістер Йоганн, Горст Гайнріх, Шольц Гануш та ін.). Елементи Р. помітні в перебудові (у Кам'янці Подільському, Меджибожі — 1545) і будові замків (Синявських у Бережанах — 1534—55, С. Конецьпольського у Підгірцях та ін.). Свідомо раннього Р. є кам'яниця Орсеттіх у Ярославі

(1570), синагога в Сатанові (1532) й ін. Львів після пожежі 1527, яка знищила будови візант. і готичної доби, відбудувався у стилі Р.:

«Чорна кам'яниця» (1577), дім Корнякта

(1580) в Ринку, ансамбль Братсько-Успенської церкви з каплицею Трьох Святителів і вежею, монастир-фортеця Бенедиктинок з льоджею (1595), синагога Золотої Рози (Р. у поєднанні з готикою, 1582), каплиці Боїмів і Кам'янів — поч. 17 в., костіол Бернардинів (Р. з манеризмом, 1600—30). Зразком пізнього Р., що переходить у барокко, є Іллінська (Богданова) церква в Суботіві (1653). Деякі елементи Р. мали також перебудовані церкви старокняжої доби в Києві, Чернігові та ін. Поряд з мурованим будівництвом і з певною аналогією до нього розвинулося дерев'яне церк. будівництво (церква св. Духа в Потеличі, св. Юра і Воздвиженська в Дрогобичі, собор Благовіщення в Ковелі, Крехівський монастир й ін.). Прикладом містобудування доби Р. за принципами регулярного плану можуть бути Жовква (будівничий А. Прихильний) і Броди (архітект Дель'Аква, інж. Боплян).

У скульптурі Р. дав спроби реалізму у лежачих або напівлежачих постатях на саркофагах (К. Рамультової у Дрого-

бичі, О. Ванька-Лагодівського в Уневі 1573, кн. К. Острозького у Києві 1579, дітей Даниловичів у Жиравці 1580 та ін.), у рельєфах на кам'яних плитах і погрудях. Декоративна різьба почала розвиватися у Львові. Нім.-нідерландські й італ. каменярі-різьбярі застосували форми Р. в оздобленні фасад, обрамлень вікон і входів та інтер'єрів («Чорна кам'яниця»). Шедевром архітектурно-декоративного різьблення доби Р. є портал

Ренесансова кам'яниця Орсеттіх у Ярославі (1570)

Портал каплиці Трьох Святителів у Львові (1590—1671)

каплиці Трьох Святителів. У добу Р. збагатилася дерев'яна різьба — віттарна й іконостасна (у церкві св. П'ятниць у Львові, св. Духа в Рогатині, у Молчанському і Спасо-Преображенському соборах у Путивлі й ін.). В іконах Р. відбив-

Деталь плащаниці з Києво-Печерської Лаври (1655). Ренесансовий рослинний орнамент — стилізовані квіти-розетки, листя та плоди граната. (Галт золотом і сріблом на малиновому оксамиті)

ся тільки спорадично, але його сліди ще помітні на поч. 18 в. (Богородчанський іконостас 1705). Зате Р. спричинився до емансипації портрета (К. Корнякта, В. Лянгиш), а ще більше помітний у графіці й мініятурі (Пересопницьке євангеліє — 1550—51), а також у друкарстві.

У декоративно-ужитковому мистецтві впливи Р. позначилися у декорі золотарських виробів — посуду, предметів церк. призначення (оправа євангелія т. зв. Горностаєвого — 1542), зброї (церемоніальний меч львівських війтів), ювелірних прикрас тощо. Також відомий стиль Р. у меблювальному мистецтві, кераміці, галтуванні й вишиванні шовком, у яких в орнаменті мотиви візант. трилисника замінені акантом, гранатом, ліліями, часто поряд місц. фльори. С. Гординський

Ренесансова різьблена шафка з Галичини (16 ст.)

Для доби Р. як на Зах., так і у слов. країнах, зокрема на Україні, характерний синкретизм — сполучення теоретичних думок з галузі філософії, теології, політики і конкретних наук з гарною літ. формою (поетичною або риторичною).

У літературі й науці, поруч з тенденцією відродити культуру античності (так, як її тоді розуміли), йшли намагання культивувати людську індивідуальність, що мусить бути звільнена від авторитетів традиції, переживати й думати

незалежно від них. При сильних ще традиціях середньовіччя в 16 в., знання латинської мови, яка в навчанні стала поруч грец., спричинилося до знайомства з новою латинською літературою, яка гол. завдяки діяльності гуманістів-чужинців (Конрад Целтес, Каллімах та ін.) почала розповсюджуватися в Польщі й Литві та на Зах. Укр. Землях, у Львові, де якийсь час перебував Каллімах, прибулий з Константинополя. У Польщі видатним представником Р. 15—16 в. були учені і письм. укр. роду: Лука із Русь, автор вид. у Кракові 1522 підручника епістолографії, Павло Русин із Кросна (кін. 15—поч. 16 вв.), Станіслав Ожеховський (Оріховий Роксолан) з Оріхович б. Перемишля (1513—66), Шимон Шимонович зі Львова (1557—1629) та ін. На Україні засвідчене знайомство з поетикою Р., вплив граматичних творів розпочався на укр. словниках і граматиках 16 в., у творах укр. письм., а ще більше на поч. 17 в. зустрічаються згадки про авторів Р. (Еразма Роттердамського, Джордано Бруно, Кардана та ін.). Латинськими працями користувалися й укр. полемісти 16 в., іноді згадки про авторів Р. трапляються й у 18 в. (у Г. Сковороди). В Острозькій академії навчання включало знайомство з вченими Р. з красною письменства відомий укр. переклад однієї новели з «Декамерона» Боккаччо і новий переклад «Олександрії» та кілька дрібних оп. Літ. творчість І. Вишенського стилістично була вже переходовим явищем до барокко.

Література: Чижевський Д. Ренесанс та Реформація, у Історії укр. літератури. Нью-Йорк 1956: Голенищев-Кутузов І. Н. Гуманізм у сходу славян (Україна й Белорусія). М. 1963: Голенищев-Кутузов І. Н. Італійське Возрождение и славянские литературы XV—XVI ввек. М. 1963: Січинський В. Історія укр. мистецтва. І. Архітектура. Нью-Йорк 1956; Мистецтво XIV — першої пол. XVII ст. в Історії укр. мистецтва в 6 тт., т. II. К. 1967; Овсійчук В. Ансамбль Руської вулиці. Л. 1972; Рудольф Н., Лесина Н. Каплиця Вайтів. Л. 1972; Свешнікова І. Будинок Корнякта. Л. 1972.

Див. ще ЕУ I, т. 2 і 3, стор. 749, 820, 824, 833, 839.

Д. Чижевський

Рені (VIII—9), м. у півд. Басарабії обл. підпорядкування Одеської обл., położone на лівому березі Дунаю, за 3 км від гирла Пруту; зал. вузол, морський торг. порт; 19 600 меш. (1970) — за нац. складом: українці, росіяни, молдаване. Підприємства для обслуговування залізничного транспорту, харч. пром-сть.

Рентгенологія, наука про рентгеновські проміння (Р. п.), у вузькому значенні — галузь медицини, що вивчає дію Р. п. на людський організм та застосування їх для розпізнавання і лікування різних хвороб. До революції 1917 Р. на Україні

була розвинена слабо. На поч. 1920-их рр. на Україні були засновані рентгенівські ін-ти у Києві, Одесі та Харкові й перші в СРСР катедри Р. при мед. ін-тах у цих м. 1920 у Харкові засновано Укр. Рентгенологічну Академію. Піонерами Р. на Україні були С. Григор'їв, А. Штерман, Г. Хармандарян, М. Ісаченко, Ю. Тесленко, Ф. Богатирчук та ін.; питання Р. опрацьовували також: В. Роше, О. Кронговський, М. Магат, О. Репрев, І. Міщечко, С. Нікітін, О. Тимофіївський, О. Смірнова-Замкова, Т. Шведкова-Роше, П. Бережанський, Г. Биковський, В. Іванов, А. Піпко, А. Богаєвський, Г. Бурлаченко, В. Бобрецька, М. Шор та ін. Я. Шик написав підручник «Медична рентгенологія».

Тепер на Україні є два н.-д. ін-ти Р. та радіології (Київ, Одеса), 20 кафедр Р. при мед. ін-тах та ін-тах для удосконалення лікарів, 6754 рентгенівських кабінетів (у 1956 р. було 2603, з них на с. — 497), 4100 рентгенологів та понад 3000 рентгенотехніків і рентгенолаборантів. Видавалися такі ж. з Р.: «Рентгеновский Вестник» (1907–1909, у Одесі); «Известия Киевской рентгеновской Комиссии» (1915–17), «Експериментальна та клінічна рентгенологія» (1931). Рентгенівські ін-ти видають не періодично наук. зб. Укр. Т-во рентгенологів та радіологів об'єднує 1855 осіб. Рентгенівські ін-ти, кафедри рентгенології та 390 онкологічних закладів з 7723 ліжками ведуть значну роботу по боротьбі з пістриком та ін. злоякісними пухлинами. Упродовж 1964 р. було профілактично оглянуто бл. 14 млн осіб.

Література: Ручковский Б. Из истории отечественной онкологии. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. К. 1954; Покровский С. та ін. Развитие рентгенологии и радиологии в УРСР. В кн. Досягнення охорони здоров'я в УРСР. К. 1958.

В. Плющ

Рентгено-радіологічний та онкологічний Київський Науково-Дослідний Інститут, заснований 1920 р. Ю. Тесленком, є у віданні Мін-ва Охорони Здоров'я УРСР. Має відділи: рентгено-діагностичний, рентгено-терапевтичний, фізико-техн., телегама-радіологічний, експериментальної радіології та онкології, 8 лабораторій і клініку з 4 відділами. Вивчає етіологію та патогенезу злоякісних пухлин, профілактику, діагностику та лікування їх, передпістрикові захворювання, керує орг-цією боротьби з злоякісними пухлинами та здійснює керівництво рентгенівськими установами в УССР. Ін-т опрацьовує багато питань рентгенології і радіобіології, методики діагностики та комплексного лікування злоякісних пухлин, сконструював ряд оригінальних рентгенівських апаратів.

Репатріація, повернення на батьківщину військовополонених, втікачів чи примусово вивезених під час воєнних дій та ін. категорій громадян, що довгий час перебували поза батьківщиною. Особливого політ. змісту термін Р. набув у стосунку до повернення політ. емігрантів до країн їх походження.

У 1918–19 репатріювалися спонтанно та через укр. консульства українці з Росії на Україну, а зах. українці, вивезені насильно в глибоку Росію чи як полонені, до Зах. України. У 1920–21 уряд УССР уклав з сусідніми державами ряд угод про Р. громадян УССР. У всіх випадках йшлося про добровільну Р., хоч представники ССР намагалися вести агітацію за Р. гол. у таборах інтернованих вояків Армії УНР у Польщі з обіцяркою помилування і повернення гром. прав. Те саме робили поль. представники у таборах інтернованих вояків УГА у Чехо-Словаччині. Деяка частина укр. втікачів і вояків повернулася до УССР або до Польщі.

Р. українців стала гостро актуальною після другої світової війни, внаслідок якої 2–3 млн українців опинилися на території кол. нім. Райху та ін. зах. країн (див. Еміграція). Згідно з між-альянтськими угодами (Потсдам та ін.) всі чужинці мали репатріюватися до своїх країн. В результаті заходів представництв політ. емігрантів з Сх. Європи та під тиском світової гром. opinii застосовано принцип добровільності щодо Р. людей з підком. країн, за винятком воєнних злочинців, яких видавали країні, що висувала право юрисдикції над ними. Сов. та ін. сх.-евр. уряди створили цілу мережу репатріаційних комісій з військ. та розвідочним персоналом. Вони довільно інтерпретували угоди про добровільність Р. та т. зв. військ. злочини. Доходило до трагічних випадків насильного вивезення, у тому ч. і до самотубств переміщених осіб з Німеччини й Австрії, особливо кол. чл. військ. частин нім. армії (власовці, Укр. Визвольне Військо та ін.), напр., у Кемптені, Дахав. У 1946–49 сов. представники в ООН часто домагалися примусової Р. усіх громадян ком. країн. Р. закінчилася, поза індивідуальними випадками, у 1947–48. Частково репатріювалася у повоснні рр. і міжвоєнна заробітчанська еміграція з Франції і з Аргентини.

Р. іноді називають також обмін населення внаслідок зміни кордонів, напр., поль.-сов. та чехо-словацько-сов. у 1945–46. Цей обмін (у випадку українців у Польщі більш примусовий, ніж добровільний) охопив бл. півмлн українців, які переїхали до УССР. У 1950-их рр. час-

тина українців Прип'ятини (6–8 000), що виїхали по війні до УССР, домоглися поновної Р. до Чехо-Словаччини, як і окремим українцям з теперішньої польської території вдалося залишити ССР під різними претекстами. В. М.

Репрев Олександр (1853–1930), видатний патологоанатом, один з засновників ендокринології на Україні, нар. б. м. Суздаля, у 1891–95 рр. проф. Томського, 1895–1924 рр. — Харківського ун-тів, одночасно проф. Харківського Ветер. Ін-ту та Вищих Жін. Курсів. З 1924 співр. низки н.-д. установ Харкова. Праці Р. присвячені питанням обміну речовин, дослідженню залоз внутр. секреції, радіобіології, онкології тощо; він — автор капітального підручника «Основы общей и экспериментальной патологии» (Х. 1911).

Репта Василь (чернече ім'я Володимир; 1841–1926), рум. церк. і пед. діяч укр. роду на Буковині, проф. теології Чернівецького Ун-ту (з 1875), сп. Радівців (1898–1902), митр. Буковини (1902–25); виступав проти зрівняння в правах українців (на церк. полі) на Буковині.

«**Република**», щоденник, офіційний урядовий ЗО УНР, виходив у Станиславові від 2. 2. до 25. 5. 1919; вийшло 94 ч.; ред. І. Кривецький, співр. В. Дорошенко, М. Струтинський, М. Федюшка.

Реп'яшок пряморогий (*Ceratocarpus orthoceras* DC. = *Ranunculus orthoceras* Benth.), однорічна зілляста рослина з родини жовтецеватих. Росте по степах, схилах, досить часто у лісостеп. і степ. частинах України, у півд. частині Полісся і рідше в Криму. У нар. медицині з давніх часів свіжі квітки вживали при шкірних хворобах — екземах, ранах; вживання свіжого зілля дуже поширене при малярії (як зовн. засіб).

Реріх Микола (1874–1947), рос. маляр, закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв (учень А. Куїнджі), з 1909 акад.; працював також на Україні в галузі монументального мистецтва; з 1920 перебував у ЗДА та Індії. 1903–06 за ескізами Р. виконано дві мозаїки («Покрова») для церкви у с. Пархомівці на Київщині, 1910 мозаїки для Троїцького собору Почаївської Лаври.

Республіканський полк, відомий як 1 Укр. Респ. піхотний полк, був сформований у 1917 з українців 5 рос. армійського корпусу сотн. П. Болбочаном; боровся проти більшовиків під час їх наступу на Київ за Центр. Ради. Рештки полку (бл. 200) у лютому 1918 увійшли до складу 2 піхотного куреня Окремого Запор. загону, а згодом до 2 Запор. піхотного полку, яким командував полк. Болбочан у Запор. корпусі.

«**Республіканські Вісті**», тижневик, виходив 1919–20 у Вінниці й Кам'янці Подільському.

Реут, р. на Басарабській височині, права притока Дністра, довж. — 286 км, сточище — 7 760 км², пересічна шир. річища 30 м, долини — 7 км. Живлення переважно снігове. Замерзає в грудні, скресає у березні. Використовується для зрошення.

Рефлексивні дієслова, дієслова з постфіксом -ся, первісно формою знахідного відмінка зворотного займенника, що почала зростатися з своїм дієсловом ще в староукр. добу, оформлюючи подекуди нові значення відповідних дієслів. Р. д. можуть мати такі значення: власне-зворотне (одягатися), взаємно-зворотне (обійматися), заг.-зворотне (вибиратися, схилитися), посередньо-зворотне (пакуватися), активно-безоб'єктне (собака кусається), пасивно-якісне (дріт гнеться) і (звичайно з недоконаними дієсловами), власне пасивне (часом з орудиним суб'єктом дії: Навіки прокленеться своїми синами). Р. д. виключають уживання прямого об'єкта в знахідному відмінку, за винятком нечасто вживаних безособових конструкцій типу: книжку читається. З неперехідними дієсловами вияву зовн. ознаки (зеленіти — зеленітися), зокрема ж у сполучі з префіксами роз-, з-, на-, до-, ви-, -ся надає значення повноти, вичерпаності й інтенсивності дії чи стану (роз-, на-, до-, ви-говоритися — говорити). З Р. д. творяться певні типи безособових речень (смеркається, йому не спиться). Деякі дієслова, близькі до заг.-зворотних, уживаються лише у зворотній формі (бояться, каються). Постфікс -ся, крім своєї гол. функції змінювати стан дієслова (зокрема виключаючи можливість перехідності), інколи модифікує лексичне значення дієслова (роздатися — роздати). Значення властивої зворотності може підкреслюватися додатковим зворотним займенником сам, сам себе, самому собі, з самим собою, один одного. В активно-безоб'єктному й пасивному значеннях постфікс -ся, поширеніший у сх.-укр. говірках; у півд.-зах. говірках, де -ся вживається як частка і перед дієсловом (як ся маєш?) ся більш зберігає іст. зв'язки з займенником; у покутсько-гуцульських говірках -ся звучить -си, мабуть, енклітична форма давального відмінка зворотного займенника си (знана з півд.-зах. говірок), сконтамінована з ся. О. Г.

Реформатський Сергій (1860–1934), хемік-органік рос. роду, чл.-кор. АН ССР (з 1928). Проф. Київ. Ун-ту (1891–1934) і Політехн. Ін-ту (1898–1907), гол. Київ. Фіз.-Хем. Т-ва (1910–16 і 1920–33). Розробив методу синтезу β — оксикислот ді-

сю цинку та суміш альдегідів чи кетонів або складних етерів з етерами а — галогенозаміщених кислот (реакція Р., 1890). Автор понад 50 наук. праць та підручника «Начальний курс органической химии» (1893, 17 вид. 1930).

Реформація, церк.-рел. і політ.-соц. течії, що почалися при кін. 14 в. і тривали кілька вв. у Зах. Європі (звідки поширилися й на Україну), пробудивши нац. свідомість і розвиток культури окремих народів та витворивши низку прот. церков. Р. була спрямована однаково проти догм і устрою, як і проти екон. і політ. становища Кат. Церкви (секуляризація церк. земель тощо). На відміну від понаднац. характеру Кат. Церкви, що вживала у богослужбі латинську мову, діячі Р. вводили живі мови у церкві, а тим самим і в літературу багатьох народів, зміцнюючи їхню нац. свідомість і культ. розвиток. Р. охопила різні соц. верстви і цілі держави, а також спричинила між ними гострі зударі, що виявилися у довготривалих війнах.

На Україну Р. проникла спочатку в незначній мірі у 15 в. з Чехії, через студентів з України, на яких впливали наука Яна Гуса і гуситські війни, а також через гуситських емігрантів у Польщі й Литві, де в 16 в. реформаційні течії дуже поширилися серед магнатів і шляхти. Чимала кількість магнатів і шляхти (Радзівілі, Воловичі, Кишки, Любинецькі, Морштини, Фірлеї, Сапіги, Гойські, Ходкевичі, Сеноти, Холоневські, Чапличі, Войнаровські, Немиричі та ін.) були захоплені ідеями Р. Реформаційні рухи особливо сильно почали проникати на Україну після Люблінської унії 1569, проте вони не охопили усього обширу укр. земель і всіх прошарків населення. Однак, поруч з ін. чинниками, Р. певною мірою активізувала правос. шляхту, міщанство, козацтво й духовенство, що для них загрожена кат. наступом, особливо після церк. унії 1596, «руська» віра набрала ознак нац. ідентичності. Провідник правос. опозиції до унії, кн. Василь-Костянтин Острозький схилився до зближення з протестантами, що позначилося кількома спільними нарадами у 1595, 1596 та особливо у Вільні 1599.

Чималий відгук Р. мала у церк.-культ. діяльності. Чес. переклади св. Письма були знані на Укр. Землях у 15 в., з'явилися перекладені на тогочасну літ. укр.-білор. мову такі твори, як «Новий Заповіт» В. Негалевського (1581), Євангеліє В. Тяпінського у кін. 16 в., *Перекладницьке Євангеліє* (1556–61), базовані перев. на прот. текстах. Ці переклади вживано не тільки для приватного

читання, але й при богослужбах («Тріодіон», 1664). Одночасно ширилася проповідь живою мовою, а у рел. полеміці тією ж мовою брали участь не тільки католики й православні, але й протестанти. Таким чином, під впливом Р., поряд з традиційною на Україні ц.-слов. та з новопоширюваною серед вищих верств поль., почала вживатися книжна укр.-білор. мова, як мова письменства. Особливо характерні були публікації католиків руською мовою (як «Катехизм или наука всім православним християном...», 1585) та двомовні паралельні публікації окремих творів, — укр.-білор. і поль. мовами.

У осв. діяльності визначилася низка реформаційних шкіл, що іноді перевищували своїм рівнем кат., і в них охоче вчилася укр.-білор. молодь (напр., соцініянські й аріанські школи на Волині).

Р. посілила традиційну рису укр. церкви — її соборноправність, що особливо виявилася у діяльності церк. братств (16–17 вв.). Братчики практикували читання св. Письма, не тільки на сходинах, але й вдома, стежили за поведінкою своїх чл., мали нагляд над церк. справами, контролювали діяльність свящ. і еп., аж до виступів проти деякого з них, як «ворога істини» (Статут Львівського Братства, 1588). Еп. не погоджувалися з такими широкими повноваженнями світського елементу, і їхній перехід на унію з Римом був у деякій мірі спричинений реформаційними впливами у правос. громадах.

У царині соц.-політ. Р. на Україні позначилася також зростанням нац. свідомості й політ. активності Козаччини, яка, переймаючи у першій пол. 17 в. провід укр.-нац. життям, ставила щораз більший опір поль. пануванню на Україні й активно підтримувала Правос. Церкву проти наступу католицизму. Шукаючи союзників проти Польщі, Козаччина, у своїй зовн. політиці, почала орієнтуватися також на допомогу прот. держав (Швеція, Трансильванія, Бранденбург).

Але вплив і успіхи Р. на Україні не були тривалими. Щільно пов'язана з прот. рел. течіями, Р. опинилася між двох протилежних сил — кат. Польщею й правос. Україною, ворожих між собою, але й ворожих до протестантизму. Успішна боротьба Кат. Церкви (особливо ордену єзуїтів) і поль. уряду проти протестантизму й негативне ставлення Правос. Церкви до «люторів», зокрема до поширеного в шляхетських колах Правобережжя антиринітаризму та ін. радикальних прот. течій, позбавили Р. певної соц. бази, а перемога укр. нац. виз-

вольної революції у сер. 17 в. відкривала на Україні шлях ін. культ.-політ. течіям та впливам (барокко).

Література: Bukowski J. Dzieje reformacji w Polsce. I—III, 1883—86; Грушевський М. Культ.-нац. рух на Україні в XVI—XVII віщ. К. 1912; Koch H. Ukraine und Protestantismus Ostdeutsche Wissenschaft. München 1954.

І. Коровицький

Речення значеннєве, граматичне і інтонаційне ціле, що виражає якусь думку в відношенні її до дійсності (предикативність, створена категоріями модальності, часу й особи) одним словом чи сполукою слів. В укр. мові основою типового Р. є підмет у його зв'язку з присудком (Учень читає, т. зв. непоширене Р.), навколо яких згуртовуються у поширеному Р. його другорядні члени — означення й прикладки в групі підмета та додатки й обставини в групі присудка (Білявий учень-шестиклясник уважно читає при столі книжку). На вираз синтаксичних і значеннєвих стосунків слова Р. перебувають поміж собою у зовн.-формальних зв'язках підрядності (за традицією шкільної граматики, т. зв. погодження, — *узгодження, керування, прилягання й тяжіння*) або сурядності (поміж однорідними членами Р.: Учні й студенти читають і вчать). Окремі слова й словосполучення можуть інтонаційно до певної міри виділюватися зі складу Р. як його супровідні та постпозитивні уточнювальні члени (звертання, відокремлені члени Р. — прикметниковий, дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти, вставні і вставлені та модальні слова). Внутр. відношення поміж членами Р. підрядного зв'язку поділяють на: апозитивні (між іменником і прикладкою), предикативні (між підметом і присудком), об'єктивні (між присудком і додатком), атрибутивні (між іменником і його означенням) та обставинні (між присудком тощо і обставинами). Де граматичний центр Р. складений з одного гол. члена Р., співвідносного з підметом чи присудком, там Р. одночленне — безприсудкове чи безпідметове: номінативне або називне (Ніч). безособове (Світає. Його шкода. Бути бурі. Ліс вітром повалило), узагальнено-особове (Всієї роботи не переробиш) чи неозначено-особове (Просять не курити). Як еквіваленти Р. можуть виступати однослівні й кількаслівні вислови, модальні слова й частки, що функціонують як Р. на тлі певного контексту або обставини (— Невже? — Егеж. — Ого!). Вони, як і неповні та недокінчені Р. та приєднувальні конструкції, характеризують зокрема діалогічну й розмовну мову, як також побудовані на ній (або на оповіді персонажа) жанри красного письменства. Два й більше Р. можуть

поєднуватися зв'язком сурядності (*паратакси*) в складно-сурядні Р. (Наступила хмара, і став дощ накрапати), а зв'язком підрядності (*гіпотакси*) в складно-підрядні Р. В разі значеннєво-інтонаційного протиставлення двох таких багаточленних частин постає період. З погляду модальності Р. поділяють на розповідні (стверджувальні й заперечні: заг.-заперечні й частково-заперечні: Учень не читає книжки. Учень читає не книжку), питальні, спонукальні, умовні й допустові, а з погляду інтонації на розповідні, питальні й вигуківі.

О. Горбач

Речмедіє Валентин (*1916), письм. і журналіст родом з Вінничини. Під час другої світової війни працював у ред. «Радянської України», по війні заступник ред. «Літ. газети», довголітній ред. газ. «Культура і Життя», чл. ред. ж. «Вітчизна». Працює перев. в прозі: повість «На верховині» (1951), роман «Коли закипала кров» (1958). зб. оп. «Вітер з берегів юності», «Відчинив у світ й двері» (1960), романи «Весняні грози» (1961), «Романтична історія» (1962), «Ходімо зі мною, синку!» (1965), іст. повість «Дівчина в терновому вінку» (1967).

Решетар Іван (*1924), історик і знавець сов. проблем, нар. в Міннеаполісі (ЗДА), викладав політ. науки у різних амер. ун-тах, звич. проф. (з 1962) в ун-ті Вашингтона в Сієті (ЗДА); д. чл. УВАН. Праці з історії України, зокрема найновішої: «The Ukrainian Revolution, 1917—20»; «A Study in Nationalism (1952); «Lenin on the Ukraine», The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.A., T. IX (1961) та ін.; та СССР: «A Concise History of the Communist Party of the Soviet Union» (1960), «Breve Historia del Partido Comunista de la Union Sovietica» (1963), «The Soviet Polity, Government and Politics in the U.S.S.R.» (1971).

Решетилівка, с. м. т., р. ц. Полтавської обл., положена над р. Говтвюю (притока Псла); 10 100 меш. (1966). Відома з 1638 р. Один з осередків укр. нар. ткацтва, килимарства і вишивкарства та кушнірства, що розвинулися гол. в 19 в. У 1905 р. в Р. була утворена ткацька майстерня, 1922 перетворена на артіль, що з неї 1960 постанала фабрика мист. виробів з школою майстрів. Виробництво декоративних тканин: доріжок, скатертин,

І. Решетар

килимів, вишиваних рушників, сорочок, прикметних своєю декоративністю і яскравістю барв. Решетилівські вироби

«У Решетилівці», аквареля Т. Шевченка (1847)

експонуються на міжнар. виставках й експортуються гол. до сателітних країн. З переходом на фабричне виробництво якість цих виробів занепадала: на зміну первісній органічності нар. мистецтва прийшов штамп, подекуди зумовлений пропагандивними вимогами кіч.

Решетилівські статті 1709, 14 пунктів петиції, що її подав гетьман І. Скоропадський цареві Петрові I у м. Решетилівці 17. 7. 1709. Вони торкалися докладнішого визначення «прав і вольностей» України-Гетьманщини, які були «ген.» стверджені царем у маніфесті 1. 11. 1708, а також низки практичних питань, пов'язаних з тодішніми подіями та обставинами. Відповідь на Р. с. Петро I дав в указі з 31. 7. 1709 у Києві, повторюючи попередні заповнення про збереження автономного устрою Гетьманщини, з додатком, що «статии ... обстоятельные против прежнего дадутся впредь». Це питання укр. уряд порушував знову в 1710, але й тоді, й пізніше (за Скоропадського) воно не було розв'язане, бо Петро I, маючи пляни дальшого обмеження автономії Гетьманщини, не хотів зв'язувати собі руки конкретними зобов'язаннями та обіцянками. О. О.

Решетило Степан Семен (1889—1950), церк. діяч, василіянин, талановитий проповідник і організатор масових нар. місій на Закарпатті 1923—28, перший настоятель поверненого василіянского

о. С. Решетило, ЧСВВ монастиря у Варшаві 1929—30, протоігумен василіянской гал. провінції 1931—35, секретар еп. Д. Нарадія за державности

Карп. України 1938—39; помер у Давсоні 6. Пітсбургу і похований у Чикаго (ЗДА).

Редін Єгор (1863—1908), історик мистецтва і археолог, проф. Харківського Ун-ту, зав. Музею мистецтва і старовини, чл. Харківського Іст.-Філол. Т-ва. Серед праць Р.: «Древние памятники искусства Киева. Софийский собор. Исследования древней мозаической и фресковой живописи» (разом з Д. Айналовим, 1889), «Каталог выставки XII археологического съезда в Харькове. Отдел церковных древностей» (1902), «Материалы к изучению церковных древностей Украины» (1905).

Резанов Володимир (1867—1936), історик літератури родом з Курщини, Закінчив Ніженський Іст.-Філол. Ін-т (1890) і з 1899 був проф. у ньому, за сов. часу проф. Ніженського Ін-ту Нар. Освіти, а потім Пед. Ін-ту. Чл.-кор. АН СРСР (з 1923) і співр. УАН. 1934 усунений від викладання за «несприйняття» марксистської методології. Р. належить бл. 70 праць з історії рос., світової й укр. літератури. Гол. значення мають багаті джерельним матеріалом праці, присвячені історії евр. рел. драми і на їх основі укр. шкільної драми: «Экскурс в область иезуитского театра» (1910), «Из истории русской драмы» (1910), «Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий» (1916), фундаментальне дослідження з текстами й великим наук. апаратом «Драма українська: Старовинний театр український», тт. I, II, IV, V, VI (1925—29, у ЗІФВ УАН); з іст. поетики — «До історії літ. стилів: Поетика ренесансу на терені України і Росії» (1931). Крім того, низка розвідок про Т. Шевченка, Л. Українку тощо. Велика рукописна спадщина Р. лишилася не опублікована. І. К.

Резниченко Абрам (*1916), графік родом з Кременчука; з 1933 р. працював ілюстратором «Комуніста» та різних журн., малював пропагандивні й сатиричні плякати; з другої пол. 1930-их рр. активний у книжковій графіці. Ілюстрації до творів М. Островського («Як гартувалася сталь», 1936—37 і 1949), О. Гончара («Земля гуде», 1950), Ю. Збанацького, В. Бичка та ін.

Резніков Петро (1904—68), журналіст і письмен. родом з Донеччини, довголітній співр. провінційних газ., з 1959 р. — відповідальний секретар Херсонської філії СПУ. Романи «Прорив» (1931), «Селяни» (1950—57), повісті «Хто винен» (1931) і «Над Дніпровською сагою» (1958); переклади з рос.

Река Валентина (*1946), співачка меццо-сопрано, солістка Київ. Держ. Театру

Опери й Балету, лавреатка міжнар. конкурсу оперових співаків у Софії (Болгарія).

Рєпін Ілля (1844—1930), визначний маляр-реаліст, нар. у Чутусві на Харківщині; хлопцем учився у місц. іконописній майстерні, з 1863 у Петербурзькій малювальній школі, у 1864—71 — у Петербурзькій Академії Мистецтв (учень І. Крамського), яку закінчив з золотою медаллю і відбув студійну подорож до Італії й Франції; з 1893 акад., проф. Петербурзької Академії (до 1907); чл. т-ва *Передвижників* (з 1878) і мист. групи *«Мир искусства»* (з 1890). Р. залишив багату й різноманітну мист. спадщину; його ранні розписи церков на Україні знищені під час війни; численні жанрові, побутові картини, портрети і твори на іст. теми зберігаються в музеях Росії, України та у приватних зб. Найвідоміші твори: *«Бурлаки на Волзі»* (1870—73), *«Іван Грозний і син його Іван»* (1881—85), *«Царівна Софія»* (1879), *«Засідання Держ. Ради»* (1901—03); на укр. теми: *«Запорожці пишуть листа тур. султанові»* (1880—91) — один варіант у Москві, другий — у Харківському Держ. Музеї Образотворчого Мистецтва; *«Вечерниці»* (1881), *«Гайдамака»* (1902), *«Чорноморська вольниця»* (1908), *«Гопак»* (1930; не закінчений); численні портрети діячів рос. культури, з укр. серед ін.: С. Любичької, М. Мурашко (1877), М. Костомарова, В. Тарновського (1880; *«Гетьман»*) і С. Тарновської, Т. Шевченка (1888), Д. Багалія (1906); чотири ескізи проекту пам'ятника Шевченкові у Києві (на конкурс 1910—14); ілюстрації до творів М. Гоголя *«Тарас Бульба»* і *«Сорочинський ярмарок»* (1872—82), кн. Д. Яворницького *«Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу»* (1887), рисунки з пам'яток укр. архітектури, укр. нар. типів тощо.

І. Рєпін

Р. типовий реаліст, який проте не копіював природи, а перевтілював її мотиви своїм розмашним, часто майже експресіоністичним малярством. Майстерно охоплював людську постать у русі, її типаж і вираз, а його соковиті і звучні барви надавали творів ефектної пластичності. На деяких творах Р. помітний вплив імпресіонізму й символізму. Залежно від того, де і над якою тематикою Р. працював, періоди його творчості можна визначити укр. чи рос. У творчості він продукт укр.-рос. культ.

симбіози. Проте з Україною Р. був зв'язаний не тільки походженням, але й чуттєво. Він був закоханий в укр. природу, людину, фольклор та висував проблему укр. стилю в мистецтві. До друзів Р. належали укр. діячі: М. Кропивницький, М. Мурашко, Д. Яворницький, С. Чикаленко й багато ін.; між учнями були М. Пимоненко, О. Мурашко, І. Макушенко, Ф. Красицький, С. Прохоров, І. Шульга, Ф. Чуприненко та ін. Р. як педагог і критик написав кн. *«Далекое близкое»* (1953). Після революції Р. не бажав жити під советами й залишився у своєму маєтку *«Пенати»* у Куоккала (Фінляндія), де й помер. 1962 *«Пенати»* відбудовано й відкрито як *«Музей-усадьба І. Е. Рєпина»*.

Література: Москвинов В. Рєпін на Харківщині. Х. 1959; Рєпін и Украина. К. 1962; Беліч Ю. Україна в творчості І. Ю. Рєпина. К. 1963. С. Гордицький

Рєпін (нар. кн. Волконський) Микола (1778—1845) кн., нащадок чернігівських Рюриковичів, рос. держ. і військ. діяч, ген.-губернатор Саксонії (1813—14) і Лівобережної України (1816—34), чл. Держ. Ради. Одружений з упукою гетьмана К. Розумовського, Р. як гол. адміністратор Лівобережжя, послідовно обстоював місц. укр. інтереси перед рос. урядом, співчував укр. автономістичному рухові й був зв'язаний з його діячами, боронив козаків і селян від поміщицьких надуживань, склав 1830—31 проєкт відновлення коз. полків, цікавився історією України й допомагав Д. Бангиш-Каменському у написанні *«Истории Малой России»*. Ця політика Р., близько спорідненого з декабристами, і його популярність на Україні викликали підозріння Миколи І, стурбованого ще поль. повстанням 1830—31 й змовою грузинських автономістів 1832. Р. був усунутий з посади ген.-губернатора й виїхав за кордон. Останні рр. жив у своєму маєтку — Яготині, де у 1843—44 бував Шевченко, до якого Р. і його родина (зокрема дочка Р. — княжна Варвара) ставилися дуже прихильно й дружньо.

О. О. **Рєпіна** Варвара (1808—91), дочка «малорос.» ген.-губернатора кн. Миколи Рєпіна-Волконського і княгині Варвари з Розумовських. Дитинство провела в Полтаві. Була знайома з М. Гоголем і написала про нього спогади. Під час перебування Т. Шевченка в Яготині в 1843 р. закохалася в поета; історію своїх взаємин з Шевченком навітнула в просторому листі до свого вихователя Ш. Ейнара та в безіменній повісті, що являють собою важливі документи до психологічної характеристики Шевченка та його біографії. Шевченко присвя-

тив княжні Р. поему «Тризна». Під час заслання поета Р. клопоталася про полегшення його долі і листувалася з ним, поки їй це не було заборонено урядом. Пізніші її спогади в «Русском Архиве» про Шевченка позначені меншою достовірністю, хоч і перейняті пошаною до нього.

Ржевуський (Rzewuski) Вацлав, «Емір Золота Борода» (1785–1831), поль. магнат на сх. Поділлі, подорожник; після авантюрницької подорожі на Близький Сх. завів у своєму дворі в Саврані романтичний бедуїнсько-кочовий стиль життя з двірськими козаками й торбаністами (він же герой пісні «Ревуха»), чим зміцнив козакофільсько-балагульську моду серед шляхетської молоді. Включившись у поль. повстання 1830–31, загинув після битви з рос. військом під Дашевом.

Ржевуський (Rzewuski) Генрик (1791–1866), поль. магнат родом з Волині, письменник і публіцист консервативного напрямку, звеличував у нарисах розповідною манерою часи Польщі 18 в., у тому ч. й на Правобережжі («Pamiętniki Imc pana Seweryna Soplicy, cześnika Parnawskiego», 1839), разом з бароково-витівничими постапками козаків (так само в іст. повістях, напр., «Zaporożec», 1854).

Ржегорж (Rehor) Францішек (1857–99), чес. етнограф, дослідник укр. нар. побуту і фольклору в Галичині, де жив у 1877–90 рр.; прихильник укр. відродження, почесний чл. «Просвіти» (1895). Автор бл. 120 праць і ст., друкованих у чес. зб., журн. і газ., про нар. звичаї укр. населення Галичини, зокрема лемків, бойків і гуцулів, про нар. календар, медицину, демонологію, природознавство, як також понад 160 українознавчих гасел і ст. для «Ottův naučný slovník», опрацьованих з допомогою укр. учених. Зустрічався і листувався з багатьма укр. науковцями і письменниками, у тому ч. з І. Франком, М. Павликом, В. Шухевичем, О. Кобилянською, Є. Ярошинською. Із зібраних Р. етногр. колекцій був створений окремий укр. відділ у Празькому Пром. Музеї (кол. ім. Напрстка), включений потім до етногр. відділу Нац. Музею у Празі, де зберігається також українознавча бібліотека Р. Подарована ним Львівській «Просвіті» бібліотека зберігається тепер у фондах Наук. Бібліотеки у Львові.

Ф. Ржегорж

Ржепецька Олена, уроджена Покровська (1885–1948), письменниця, родом з Житомира. Її оп. друкувалися під псевд. Нічий у «ЛНВ» («Вічна весняна казка», «Скарга», «Останній день Білецького» й ін.) й у львівському календарі «Дніпро» (1934; «На берегах Гориня»); зб. оп. «Вічне полум'я» (1936). Померла у Львові.

Ржепецький Антін, гром. і політ. діяч, нащадок давнього шляхетського роду, до революції 1917 — дир. банку і радний Київ. міської думи, під час першої світової війни керував акцією т. зв. «Татьянинського Комітету» для допомоги біженцям. Як мін. фінансів за гетьманської влади (травень–грудень 1918) спричинився до розбудови укр. грошової системи і до зміцнення укр. валюти, захищав укр. екон. інтереси в переговорах з Німеччиною і відстоював права України на Крим, але одночасно виступав проти українізації держ. адміністрації і належав до прихильників федерації України з Росією. Після упадку гетьманату заарештований Директорією, але згодом звільнений.

Ржепецький Борис (* 1895), гром. і політ. діяч, економіст родом з Волині. У 1917 заступник губ. комісара Волині, 1918 делегат УПСР до Центр. Повстанського Комітету під головуванням К. Коржева, засновник і ред. газ. «Селянська Думка» у Бердичеві. У жовтні 1919 чл. Дипломатичної Мисії УНР, очоленої А. Лівницьким, до Варшави. Після ризького договору залишився у Варшаві, працював економістом у «Centralnym Związku Polskiego Przemysłu...» і співар. журн. «Przegląd Gospodarczy». Від 1950 у ЗДА, довголітній гол. Літ.-Мист. Клубу в Нью-Йорку.

Ржиців (IV—11), с. м. т. Кагарлицького р-ну, Київ. обл., положене на Придніпровській височині, на правому високому березі Дніпра, пристань; 7 700 меш. (1966). Через значну відстань від зал. не розвивається (1926 — 7 500 меш.). Радіаторний зав., 2 цегельні, харч. пром. сть. Технікуми: гідромеліорації і с.-г. будівництва.

Ржищівський Преображенський манастир, б. с. м. т. Ржищева (Київщина) над Дніпром. Відомий з 1649 р., спочатку чоловічий (у 18 в. до 1794 уніятський), з 1852 — жін. Злікздований сов. владою.

Рибак Ігор (* 1934), лікар-спортсмен — важкоатлет, здобув золоту медаль на Олімпійських іграх у Мельбурні 1956 з важкої атлетики у легкій вазі (устійнив олімпійський рекорд у тризмагу 377,5 кг); чемпіон Європи 1956 у півсер. вазі.

Рибак Микола (1890–1973), політ. і екон. діяч родом з Підгаєччини, адвокат у Глинянах, з 1928 у Перемишлі; чл. Надзірної Ради «Маслосоюзу», гол. пов.

комітету УНДО в Перемишлі; на еміграції в Німеччині й (з 1949) у ЗДА.

Рибак Натан (*1913), укр. письм. жид. походження, родом з Черкащини, друкується з 1930. Видав кілька зб. поезій: «Країна роботи» (1932), «Похід колон» (1933), «Робочий день» (1934), але спеціалізувався гол. на прозі, видавши кілька зб. героїко-рев. оп. і новел: «Дорогами змагань» (1931), «Історія одного кулемета» (1933), «Мужність» (1934), «Останній маршал» (1935), потім перейшов до жанру великої прози. Найбільш відомі його іст. романи («Дніпро», 1939, «Зброя з нами», «Переяславська Рада», 1948–53 й ін.) та твори іст.-біографічного жанру (зб. «Іст. новелі», 1938; роман «Помилка Оноре де Бальзака», 1940). Тематика сучасності присвячена романи «Час сподівань і звершень» (1960) і «Солдати без мундирів» (1966). Негативно позначається на творчості Р. (особливо на таких поліг. актуальних, як «Переяславська Рада») соц. замовлення й припасування до соц.-реалістичної методи. Повне вид.: «Твори в 5 томах» (1964). (1964).

Рибаків Борис (*1908), рос. археолог і історик родом з Москви, проф. Моск. Ун-ту, д. чл. АН СССР, автор численних праць з археології та історії Київ. Руси. Головні праці: «Радзіміччя» (1932), «Анты и Киевская Русь» (1939), «Ремесло древней Руси» (1948), «Древности Чернигова» (1949), «Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи» (1963), «Первые века русской истории» (1964), «„Слово о полку Игореве“ и его современники» (1971), «Русские летописцы и автор „Слова о полку Игореве“» (1972). Р. провадив археолог. дослід. на Україні (Чернігів, Любеч, Вітачев та ін.).

Рибаків Іван, історик, викладач Полтавського Ін-ту Нар. Освіти у 1920-их рр., згодом працював у Ленінграді, де брав участь у Т-ві дослідників укр. історії, письменства та мови. Автор ст. з історії України (гол. першої пол. 19 в.), зокрема: «1825 рік на Україні» («Україна», 1925), «До історії Малорос. Таємного Т-ва» (там же), «Совісний суд на Україні» («Наука. зб. Ленінградського Т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови», I, 1928), «До характеристики доби кризи «ancien régime» на Україні» (там же, II, 1929), «Українці-народники 1870–80-их рр. на Карійській каторзі та на засланнях в Сибіру» («Україна», 1929) та ін.

Рибалко Павло (1894–1948), сов. військ. діяч, українець з роду, маршал танкерних військ; у другій світовій війні командувач танкового корпусу і армії, з 1947 — танкерних і механізованих військ.

Рибалочка, блакитна, водомороз (*Alcedo attis attis* L.), птах ряду ракшоподібних, довж. тіла 15–20 см, вага 25–40 г.; населяє узбережжя водойм, гніздиться у норах по схилах круч та в дуплах дерев. Живиться дрібною рибою і комахами; шкідливий для рибного госп-ва.

Рибальський спорт, ловіння риби спортивними снастями (вудками, спінінгами тощо), вид активного відпочинку, що має віддавна прихильників. До 1917 по більших м. України існували різні рибальські т-ва спортивно-товариського характеру. Тепер в УССР любителі Р. с. об'єднані у районні відділи-секції Укр. т-ва мисливців і рибалок (на 1. 1. 1962 — 400 з 250 000 чл.). Р. с. у всьому СССР керує Всесоюзна федерація спортивного рибальства у Москві.

Рибальченко Всеволод (*1904), композитор і педагог родом з Харкова, закінчив Харківський Муз. - Драматичний Ін-т у класі С. Богатирьова; з 1944 працює в Києві. Опері «Перекоп» і «Гайдамаки» (обидві у співавторстві з Ю. Мейтусом і М. Тіцем); для симфонічної оркестри сюїта на основі укр. нар. пісень, друга сюїта «Молодіжна», поема, «Весела увертюра», численні сольоспіви на слова Т. Шевченка, М. Лермонтова, В. Маяковського, М. Рильського, В. Союри та ін.

В. Рибальченко

Рибальченко Михайло (*1909), маляр, закінчив Харківський Художній Ін-т; у 1930-их рр. пропагандистні плякати, картини на рев. теми («Біл в місті», «Після відступу», 1937); пано «Збирання яблук» (разом з О. Любимським) на Всесоюзній госп. виставці в павільйоні УРСР у Москві (1939); картини на воєнні теми («На світанку», 1957) та ін.

Рибачек Михайло (1874–1926), педагог, математик, гімназійний учитель у Коломиї (1898–1907), згодом львівської Філії Акад. гімназії (у 1917–19 її дир.); розвідки і рецензії з ділянки математики.

Рибачук Ада (*1931), маляр і графік родом з Києва, закінчила Київ. Художній Ін-т; у 1955–58 — ілюстрації до дитячих вид. (перев. ліногравюри) та картини з Півночі («Погоня», «Ліпк, син Севка», «Елалау. Велика стоянка»); з 1960-их рр. працює перев. у монументальному декоративному мистецтві. Разом з В. Мельниченком декорувала комплекс киян. автодвірця (1961), палац піонерів і школярів у Києві (1965) та ін.,

використовуючи мотиви укр. нар. мистецтва.

Рибесь (сирть, Vimba), рід риб родини коропових. Довж. 25–30 см, іноді до 50 см, вага 300–800 г, іноді до 3 кг. У роді один вид, представлений кількома підвидами. Типова форма — *P. (V. vimba)*, поширена у басейнах Півн. і Балтичського морів. У басейнах Чорного й Озівського м. живуть підвиди: *P. озово-чорноморський* (*V. v. carinata*), *P. малий* (*V. v. tenella*), *P. дніпровий* (*V. v. v. infranatio borysthonica-Velykochatjko*), *P. лобач* (*V. v. v. natio bergi Velykochatjko*) — прохідні чи напівпрохідні види, що для розмноження заходять у річки; ікру відкладають у квітні-липні. Живляться донними безхребетними. Мають важливе пром. значення.

Рибинський Володимир (1867—?), історик, проф. Київ. Духовної Академії, співр. ВУАН (з 1920), чл. Гебраїстичної Іст. Археографічної Комісії; праці з історії жидів на Лівобережній Україні та ін.

Рибка, нар. танок у колі парами, зверненими одна до однієї обличчям. Муз. такт 2/4. Кроки: починають зірницею, дівчата йдуть по променях кола, акцентована хода, тинок, плетінка. Раніше танок ілюстрував пісню. Слова і мелодію Р. записав В. Верховинець у с. Шпичинці на Київщині.

Рибне господарство, галузь нар. госп-ва, до якої належить добування, переробка, відтворення і збільшення запасів риби та ін. водних організмів у природних і штучних водоймах. Р. г. дає цінні харч., кормові, лікарські й техн. продукти. У сучасній термінології в УССР Р. г. поділяється на рибальство (Р.), що має завданням ловити рибу і добувати морського звіра, та рибництво — збереження і поліпшення рибних запасів у природних водоймах і розведення риби у штучних. Р. може бути пром. або аматорське (див. *Рибальський спорт*). Пром. Р. ділиться на океанічне, морське, прибережне і на внутр. водоймах (річках, оз., ставках, водоймищах).

На Україні Р. г. було відоме від палеоліту. В античну добу з України у великій кількості вивозили рибу до Греції з Ольвії та ін. грец. колоній, за середньовіччя — до Візантії. На Запор. Січі Р. г. було одним з основних промислів запорожців. Про рибне багатство України згадують подорожні М. Литвин (1550), Г. Боплян (1630–47), Г. Ржончинський (1721) та ін. У 19 в. підмірний і хижацький вилов риби зменшив рибне багатство України, хоч уведено контроль над виловом риби й засновано риборозплідники (у Рос. Імперії охоронні заходи застосовано вперше у 1771,

але перші «Правила риболовства» видано щойно 1878; у Польщі рибальські справи нормувала «Ustawa rybaska» з 1932). Тому щорічний вилов риби у річках Центр. і Сх. Укр. Земель за час з 1900 до 1914 зменшився приблизно на пол. — зокрема вилови цінних і рідкісних риб, а деякі види їх загинули. 1913 вилов риби, здобич морських звірів і морепродуктів на території сучасної УССР становили 37 100 т, або 3,7% всього СССР (190 млн т). 80% видобутку риби в УССР припадало на моря, 20% — на річки. Після зменшення вилову риби і морського звіра в 1916–23 він став збільшуватися і досяг 1940 139 100 т (див. також таблицю). У 1930-их рр. здійснено колективізацію Р. г.

Вилов риби, здобич морського звіра, китів і морепродуктів

Роки	СССР тис. т	УССР	
		тис. т	у % до СССР
1913	1 051	37,1	3,5
1928	840	44,7	5,3
1932	1 333	126,4	9,5
1940	1 404	139,1	9,9
1945	1 125	59,8	5,4
1950	1 755	190,3	10,8
1955	2 737	246,1	6,6
1960	3 541	535,8	15,2
1965	5 774	589,4	10,2
1970	7 900	891,1	9,9

Після повторного занепаду Р. г. у 1941–44 (1945 видобуто лише 59 800 т риби) воно швидко зростає завдяки вдосконаленню метод вилову риби і добування морського звіра, модернізації рибпром. флоту і потовненню її найновішими типами суден (риболовними траулерами різних видів, плавучими базами тощо), введенню розшукової гідроакустичної апаратури, збільшенню й якісному поліпшенню рибоводних і меліоративних заходів (зокрема у внутр. водоймах, серед ін. поліпшення видового складу пром. риб, забезпечення процесу розмноження риб тощо), розбудові рибних пристаней і рибної пром-сти. Чимале значення мало поширення Р. трохи далі від берега на відкриту частину Чорного м. (Чорне море дуже бідне на рибу), значно більше на світові океани (від 1958) і добування китів у водах Антарктики та їх переробку.

Розвиткові Р. г. на Україні, зокрема у внутр. водоймах, допомагають н.-д ін-ти: Укр. н.-д ін-т рибного госп-ва у Києві, створений 1930, Київ. відділ Всесоюзного Ін-ту для проектування рибогосп. споруд, Озово-Чорноморський н.-д ін-т морського рибного госп-ва і океанографії в Керчі, Ін-т біології півд. мо-

рів АН УРСР у Севастополі (з 1963), Озівський н.-д. ін-т рибного госп-ва в Ростові на Дону, Ін-т гідробіології АН УРСР (створений 1932 на базі Київ.-Дніпровської біологічної станції) та ін. Ці установи вивчають санітарний стан річок, питання ставкового Р. г., гідробіол. режим водосховищ, гирлові ділянки річок і лиманів; приділяють увагу розселенню та акліматизації різних риб і безхребетних у внутр. водах тощо.

Океанічне і морське Р. в СССР і УССР належить держ. підприємствам, які мають велику пром. флоту, рибопереробні, судноремонтні верфі та ін. Добування риби у прибережних смугах морів і у внутр. водоймах належить в основному риболовецьким колгоспам (подекуди радгоспам), які діють за статутом рибальської артілі з 1939. На Україні їх було на 1970 — 109, гол. на узбережжях морів, на Дніпрі й Дунаї і його водосховищах. Рибальські колгоспи добувають щороку бл. 1,5 млн кг риби (20—25% вилову в УССР); вони об'єднані у рибоколгоспспілки.

Р. г. у всьому СССР відає Мін-во Р. г. в Москві, якому підпорядковане Мін-во Р. г. в УССР. Заг. керівництво Р. г. у ставках та водоймах України здійснює створене при Раді Мін. УССР Гол. управління Р. г. внутр. водойм Укр. РСР. Вилов риби, добування морського звіра, китів і морепродуктів в УССР за місцями вилову у 1969 такий:

Місце вилову	1 000 т	%
Світовий океан	419,0	61,7
Озівське і Чорне м.	139,5	20,6
Внутрішні води	119,9	17,7
у тому ч.:		
річки	67,6	10,0
озера	2,3	0,3
ставки	30,0	4,5
водойми	20,0	2,9
Разом	678,4	100,0

Води України мають бл. 200 (за ін. даними — 180) видів риб: 110 у річках, 180 — у морі (бл. 90 видів живуть і в прибережних частинах Озівського та Чорного морів, і в ріках, що впадають у ці моря). Переважна більшість видів риб є пром.; кілька десятків не мають пром. значення з уваги на свою нечисленність, малий розмір чи отруйність; серед пром. ледве бл. 10% має більше значення, і на них припадає більшість улову.

Риби внутр. водойм України трапляються такі, що постійно живуть у річках, оз. чи ставках, такі, що обмежені у своєму поширенні окремими річками, такі, що живуть одночасно і в річках і в лиманах; прохідні (осетри, білуга, оселедець та ін.), що частину життя проводять у морі, частину — в річках, ще ін.,

що живуть в опріснених, прилеглих до гирла рік ділянках м. і входять у річки для нересту та зимівлі. Рибою, яка живе у річці, але на нерест іде у море, є вугор. Р. на внутр. водах вже не має добрих умов розвитку, бо води України все більше стають занецижені, а для їх очистки вкладається замало коштів. Ряд видів риб винищено, на що вплинув також її хижацький вилов.

Річкове Р. г. мало на Україні до поч. 19 в. найбільше значення. Серед рік України основне рибогосп. значення мають Дніпро (з його приток — гол. Прип'ять і Десна), дол. Дунай, менше Дністер, Бог, Дінець і Кубань. У сточищі Дніпра налічується 66 видів риб (у пригирловій частині); основними пром. видами є: лящ, судак, короп, лин, щука, сом, окунь. Багатий на рибу дол. Дунай — 71 вид, серед них більше пром. значення мають: білуга, осетер, севрюга, чечуга (стерлядь), сом, лин, короп, щука і оселедець, що заходять з моря. Кубань має 52 види риб (у тому ч. лише кілька з них мають пром. значення).

Чимало риб має Бог, зокрема у пригирловій частині (70 видів; у сер. — бл. 30), серед них найголовніші: короп, лящ, плітка, червоноперка, окунь, карась. Іхтіофауна Дністра нараховує 57 видів (у верхів'ї переважають марена, підуст, головець та ін. види, що живуть у текучій воді; у нижній — плітка, червоноперка, окунь, бичок, чехоня, лящ та ін.); Дінець — 44 види (лящ, підуст, в'язь, щука й ін.). Деяку роллю у відтворенні рибних запасів великих річок відіграють їхні притоки.

Крім риб, властивих фавні України, у деяких річках трапляються риби, завезені з ін. країн (голубий окунь, сомик, гамбузія). За останні роки ведуться досліді над акліматизацією сигів; з далекого сх. завезено для акліматизації білого і чорного амура, амурського сазана, білого та пістряного товстолобика.

Озерне госп-во зосереджене переваж. на Поліссі й у заплаві нижньої течії Дунаю. На Поліссі є 268 озер заг. площею 16 000 га; у них є 32 види риб, у тому ч.: лящ, плітка, червоноперка, щука, окунь, лин, карась, йорж, карликовий сом; пром. рибопродуктивність окремих озер є від 7,5 до 40 кг/га. Водна площа основного фонду наддунайських озер є бл. 45 000 га з рибопродуктивністю від 21 до 73 кг/га; цінніші види: сазан, лящ, судак, щука, менше цінні: окунь, червоноперка, бички, тюльки, верховодка та ін.

Найінтенсивнішою формою Р. г. є ставкове. Ставковий фонд УССР (бл. 22 000 ставків) становить лише бл. 170 000 га водної площі, з них зариблено бл. 75 000 га; щорічний вилов риби у них

— бл. 30 000 т. Пересічна рибопроductивність держ. ставків (1970) — 720 кг/га. Основним об'єктом тепловодного ставкового Р. г. є короп, холодноводного — пструг (гол. у горах).

У ставковому Р. г. розгорнена племінна робота, спрямована на поліпшення спадкових якостей і підвищення продуктивності риби. На Україні виведено дві породи коропа — укр. лускатий і укр. рамчастий, які на 20% продуктивніші, ніж безпородний дзеркальний короп. Ведуться також і пром. схрещування коропа різних порід та коропа з амурським сазаном, заведено теж китайського коропа. У наслідок інтенсифікації ставкового Р. г. площа рибоводних ставків і вилов риби у них повільно зростають. Для штучного рибозведення існує 8 форельних рибоводних зав. у Карпатах та 1 у Криму, 2 форельні ферми у Волинській та Тернопільській обл., товарне госп-во «Сялява» в Карпатах, осетровий зав. на нижньому Дніпрі, нерестово-виращувальні госп-ва на Кахівському і Кременчуцькому водоймищах.

У зв'язку з спорудженням Дніпровського каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі Р. погіршало. У великих водосховищах, організовано Р. г. нового типу, відмінне від річкового. Причиною цього є те, що гребля б. Дніпропетровського (а згодом й ін.) обмежила вільний доступ прохідним риbam, а риби, які не люблять стоячих вод перейшли на півн. Основними об'єктами промислу в дніпровських водосховищах є ляц, судак, сазан і сом. 1969 з водосховищ Дніпра видобуто 172 600 т риби (площа водосховищ 5 282 км²), або 33 кг з 1 га.

Найбільшу рибопроductивність (бл. 40 кг) мають Кахівське і Кременчуцьке водосховища. Добування риби здійснюють рибокотлоси кількох рибкомбінатів. На водосховищах створено кілька госп-в, у яких вирощують мальків цінних видів риб для зариблення ріки і водоймищ. Велику увагу приділяють меліорації водойм. Деяке значення для Р. г. мають також водосховища питної води, іригаційні та ін.

Морське Р. охоплює чорноморський та озівський р-ни. Найбільше значення має озівський р-н; його рибне багатство відзначається чималою поживою (органогенні речовини, акумульовані Доном і Кубанню), наявністю місць, придатних для відкладання ікри (гирла Дону й Кубані) і прохідними й півпрохідними рибами. Гол. місця вилову — гирла Дону й Кубані та Керчинська протока; взимку провадять підльодові вилови у Таганрізькій затоці. Пром. продуктивність Озівського м. дуже велика

— до 80 кг/га. В Озівському м. зустрічається бл. 80 видів і підвидів; найбільше пром. значення мають: тюлька, хамса, бички, судак, ляц, тараня, сазан, осетер, севрюга, оселедці, кефаль, анчоус й ін. Пересічний річний вилов риби в усьому Озівському м. (тобто в УССР і в Рос. СФСР) у 1960-их рр. був 170 000 т (у 1893 — 89 000, 1910 — 34 000, 1930 — 114 000).

За останній час він сильно зменшується через занецищення м. і надмірний вилов. На базі рибних ресурсів Озівського м. у межах УССР працюють Генічеський, Ждановський і Керчинський рибкомбінати та Мисівський і Аршинцівський рибозав.

Чорне м. у своїй продуктивності обмежене недостатком мілин та чималою глибиною, наповненою сірководнем (з глибини 150–200 м). На відміну від Озівського м. у Чорному основну масу виловленої риби дають морські види.

У прилеглих до Чорного м. водоймах та у пониззях Дністра й Дунаю розвинуто промисел прісноводного рака (1969 — 455,5 т).

Тепер найбільше значення має океанічне Р. (80% вилову риби і морського звіра), хоч воно почало розвиватися щойно з 1958. Йому приступні всі північні води морів і океанів, але основними р-нами Р. і китобійного промислу є Антарктида. У зв'язку з надмірною інтенсифікацією вилову і значним його зменшенням, освоюються (в Індійському океані й б. берегів Антарктиди) нові р-ни і об'єкти риболовлі. Рибпром. фльота (1966 — 50 океанічних суден, 1960 — 3) працює у тісній взаємодії з фльотилією розшукових суден наук.-пром. розвідки, а також обслуговуючою фльотою, до складу якої входять 25 великих рефрижераторних і приймально-транспортних суден УССР. У океанічному Р. в улові риби переважають такі види, як ставрида, сардинела, сардини, скумбрія, мерлуза, хейк, нототенія, тунець тощо. Дедалі більшого розвитку набуває промисел креветок, лангустів, кальмарів, а також нерибних морепродуктів (напр., водоростів).

1946 організовано китобійну антарктичну фльотилію «Слава» (28 715 т), 1959 — також фльотилію «Радянська Україна» (43 800 т), що базуються в одеському порту. Нині вони становлять китобійну антарктичну фльотилію «Радянська Україна», до якої належить китобазу «Радянська Україна» і 20 китобійних суден. Вона оперує на півд. від 40° півд. шир. навколо Антарктики і належить до більших фльотилій світу. За останні рр. зменшується вилов китів.

Форма годівлі риб у Донецькому

Рибна пром-сть і рибоконсерв-не виробництво зосереджене на узбережжі Чорного і Озівського морів і над Дніпром. Гол. його центри: Одеса, Керч, Севастопіль, Очаків, Білгород-Дністровський, Жданов, Бердянське, Вилкове, Генічеське, Ялта, Запоріжжя, Дніпропетровське, Черкаси, Ізмаїл, Кілія.

На поч. 1971 в УССР діяло 181 риболовне, рибообробне і рибопереробне підприємство. Найбільші з них: Керчинське управління антарктичного Р., Севастопільське управління тралової флоту, управління антарктичної китобійної і риболовної флоту в Одесі, Ждановський рибоконсервний комбінат, Керчинський рибоконсервний зав., Бердянсь-

Приймання риби на Жданівському рибоконсервному комбінаті

Китобійна антарктична фльотилія підходить до Одеського порту

кий, Севастопільський та ін. рибоконсервні комбінати. Хоч вилов риби і морського звіра досяг 1970 р. 891 100 т, продукти рибної пром-сти не покривають попиту населення, і Україна примушена довозити рибу з ін. р-нів ССРСР.

Споживання риби й рибопродуктів на душу населення в УССР було: 1960 — 9,7 кг, 1965 — 12,5 кг, 1969 — 16,9 кг (в ССРСР відповідно — 9,9, 12,6, 15,8 кг). Пропорція риби до м'яса становить 1:2,8.

Література: Наук. праці Укр. н.-д. ін-ту рибного госп-ва (17 випусків). К.; Короткий І. Риби і рибний промысел на природних водоймах малого рибальства УРСР. К.—Х. 1951; Марченко О., Короткий І. Визначник прісноводних риб УРСР. К. 1954; Ворисов П., Богданов А. Сырьевая база рыбной промышленности СССР. М. 1955; Slavenko E. Karadeniz havzasi balıkları — The Fishes of the Black Sea Basin. Istanbül 1955—56; Амброз А. Рыбы Днепра, Южного Буга и Днепровско-Бугского лимана. К. 1956; Жарський Е. Річкове рибне госп-во гор. Дністра. Нью-Йорк 1958; Мурін Д. Питання економіки і орг-ції рибного госп-ва. К. 1960; Галусин П., Карпенко І., Кубарський І. Рибництво — важливе джерело продовольчих ресурсів. Л. 1965; Просяний В., Соловей А., Шпет Г. Рибництво. К. 1966; Сысоен Н. Экономика рыбной промышленности СССР. М. 1966. Томашевська С. Рибна пром-сть Півд. екон.

р-ну. Розміщення продуктивних сил Укр. РСР, респ. міжвідомчий зб., випуск 9. К. 1970. Е. Жарський

Рибниця (VI—10), м. респ. підпорядкування у Молд. ССР, положене на Поділлі на лівому березі Дністра, на укр.-рум. етнічному пограниччі; 32 000 меш. (1971). До революції 1917 м-ко Балтського пов. Подільської губ. 1926 — 9 400 меш.: 33,8% українців, 38,0% жидів, 16,0% румунів (молдаван); у р-ні українці становили 48,3%, румуни — 35,7%, 3,8% — росіяни. Річкова пристань, харч. (цукроварня, спиртовий і маслоробний зав.) і будів. (цементний і залізобудів. виробів та конструкцій зав.) пром-сть.

Рибчин Іван (1892—1970), педагог та соціолог родом з Товмаччини (Галичина), д. чл. НТШ (з 1962), учитель гімназії та довголітній гол. Філії Т-ва «Учительська Громада» у Станиславові. На еміграції в Австрії, доц. соціології та іст. сх. слов'ян в ун-ті в Граці (з 1949). З 1950 в Австралії, гол. НТШ у Австралії (з 1961). «Геопсихічні реакції і вдача українця» (1966), «Динаміка укр. козацтва» (Наук. Записки Укр. Техн.-Госп. Ін-ту, 1970), ст. з ділянки соціопсихології та соц. філософії.

І. Рибчин

Рибчинський Євген, актор на характерних ролях у театрі М. Садовського в Києві (1909—16) і у Театрі ім. Т. Шевченка: Дяк («Різдвяна ніч» М. Лисенка), Лісовик («Зачароване коло» Л. Ридля), Генерал, Гайдамака («Суєта», «Сава Чалий», І. Карпенка-Карого), Авраам («Прислужники» М. Кропивницького) та ін.

Рига (Riga), столиця Латвії, тепер Латвійської ССР, м. засноване 1201, один з найбільших портів на Балтичному м. 733 000 меш. (1970), у тому ч., починаючи з 19 в., також українці (25 300 у 1970). В 1919—21 осідок посольства УНР під проводом В. Кедровського, консуляту УНР під керівництвом В. Конашевського і у 1920 делегації ЗУНР під проводом К. Левицького. У жовтні 1920 в Р. був укладений договір про перемир'я між Польщею, з одного боку, і РСФСР та УССР, з другого, і 18. 3. 1921 підписано Ризький мир. У 1933 в Р. було засноване Латисько-Укр. Товариство. Латисько-укр. взаємини виявляються м. ін. вид. у Р. перекладів укр. класики і сучасної літератури, зокрема Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника, М. Рильського і багатьох ін. Р. пов'язана газопроводом з Дашавою в УССР.

Ридз-Смігли Едвард (1886—1941), поль. військ. і політ. діяч, ген., один з найближчих співр. Ю. Пілсудського; 1918 мін. війни, у травні 1920 командир армії, яка зайняла Київ. З 1921 — інспектор армії, по смерті Пілсудського 1935 — ген. інспектор поль. збройних сил і фактичний диктатор Польщі, з 1936 маршал. Начальний вождь поль. армії у війні з Німеччиною 1939; після поразки поль. військ інтернований у Румунії, але 1941 нелегально повернувся до Варшави, де й помер. Як уродженець Бережан (Галичина) і абсолютент тамошньої гімназії мав чимало особистих зв'язків з українцями, але до нац. прагнень українців у межах поль. держави ставився неприхильно і до деякої міри відповідальний за протиукр. політику поль. уряду в другій пол. 1930-их рр.

Риж посівний (*Oryza sativa* L.), однорічна культура родини злакових, одна з найдавніших і найпоширеніших продовольчих культур світу. Розповсюджена гол. у тропіках і субтропіках півд. сх. Азії, де становить основний продукт харчування. Культура Р. вимагає багато тепла і вологості; вегетаційний період скороспілих сортів 85—110 днів. Здебільша Р. вирощують при постійному суцільному затопленні поля впродовж усього вегетаційного періоду. Світове виробництво зерна Р. 1963 становило 280,5 млн т (пшениці — 337,0 млн т).

На Україні й на Кубані сіяти риж почали 1930. Посівна площа Р. в УРСР на 1971 становила 32 000 га (1940 — 2 000, 1965 — 12 000) або 2,0% площі всіх зернових, сер. урожайність за 1966—70-ті рр. — 5 т з 1 га, сер. заг. збір — 160 000 т. Посіви рижу зосереджені гол. на малопродуктивних, штучно зрошуваних солонцевих ґрунтах Півн. Причорномор'я та на території Присівашся й засоленних заплавлених землях дол. Дунаю і Бога. На Кубані посівна площа Р. має приблизно 140 000 га (заг. збір 470 000 т), гол. в дельті р. Кубані і на півн. від неї. Посівна площа Р. у всьому СССР — 0,3 млн га, заг. збір — 1,1 млн т. На Україні відомі на 1971 сорти: Дубовський 129, Донський 63, Краснодарський 424, Кубань 3.

Рижевський Василь (1886—1965), інж. будівельник, мірник і промисловець, родом з Струсова (Галичина), сотник і техн. референт Начальної Команди Укр. Гал. Армії; власник будів. фірми, співвласник

шляхово-будів. підприємства Кінель-Р., фабрики картонових виробів «Декор» у Львові та ін., один з піонерів укр. пром. в Галичині, кількакратний гол. Укр. Техн. Т-ва у Львові. На еміграції в Німеччині й (з 1950) у ЗДА; гол. і почесний чл. Т-ва Укр. Інж. Америки; помер у Маямі (Флоріда).

Рижий (*Camelina Crantz*), рід однорічних рослин з жовтими пелюстками з родини хрестоцвітних, стебло 30—100 см заввишки. На Україні 6 видів, з них у культурі найпоширеніший Р. посівний ярий [*C. glabrata* (DC.) Fritsch. ex Zinger = *C. sativa* var. *glabrata* (DC.)], рідше Р. озимий [*C. pilosa* (DC.) Zinger = *C. sativa* subsp. *pilosa* N. Zinger]. Насіння Р. містить 25—46% олії, яку використовують гол. у техніці (для змащування різних частин), виготовлення олифи, лаку, для миловаріння, рідше — харчування. На Україні посівна площа Р. займає 5—6 000 га (3% всіх олійних рослин), гол. у півн. частині лівобережного Лісостепу.

Рижський Іван (1759—1811), рос. літературознавець і філософ, перший ректор Харківського Ун-ту (у 1805—06 і 1808—11 рр.). Автор праць: «Умостовие, или Умственная философия» (1790), «Опыт риторики» (П. 1796, 2 і 4 вид. у Х. 1805 і 1822), «Введение в круг словесности» (Х. 1806), «Наука стихотворства» (1811). У філос. працях Р. позначився вплив франц. енциклопедистів.

Ризи, богослужбовий одяг (облачення) священнослужителів, найчастіше з золотої або срібної парчі, в укр. церквах також з полотна, прикрашений вишивкою. Старовинні укр. Р., прикрашені орнаментом та виготовлені з рідкісних тканин, мають високу мист. й іст. вартість, тому конфіскуючи Р., світська влада СССР часто розпродує їх за кордоном (1970 р. до ЗДА продано колекцію старовинних Р. з кол. Києво-Печерської Лаври).

Різним ступенем священства при богослужбах належать окремі Р. (звич. з назвами грец. походження), і вищий чин облачається у Р. нижчого з додатком своїх. Дияконське облачення: «стихар» — довгий одяг з рукавами, та «орар» — довга широка стяжка через плечі. Свящ. облачення: стихар з легкої тканини, що зветься «підризник», «епітрахиль», тобто дияконський орар, складений удвоє, що охоплює шию і спереду спускається униз, пояс, нарукавники («поручі»), «фелон», або «риза», без рукавів, прикрашений хрестами, набедрений (відзначення). Єпископське облачення таке, як у свящ., лише замість «фелона» єп. має «саккос» і на нього накладає ще «омофор», що покриває плечі, і «полицю» (її

В. Рижевський

носять також відзначені заслужені св'язі). Поодинокі Р. вбираються з відповідними молитовками, що вплинули на вивчення їхньої символіки (стихар — чисте сумління, пояс — духовна сила і т. д.). Р. укр. правос. і кат. духовенства незвичайно відрізняються формою, особливо дияконський стихар («далматика»), фелон та омофор. Приміщення в церкві, де переховуються Р. і священний посуд, є б. вівтаря і зветься «ризниця».

Ризою також зветься накладена на ікони позолочена або посріблена фольга, іноді з шляхетного металу та з дорогоцінним камінням (що спричинило масове нищення образів в СРСР під час відбирання церк. цінностей).

І. К-ий

«Ризниця», торг. спілка з обмеженою порукою для виробу й продажу церк. речей у Самборі, заснована 1893 р. заходами о. Т. Ріпецького (він і перший гол. дир. «Р.») і о. Ф. Рабія. Централія «Р.» побудувала у Самборі будинок, у якому містилися робітня, магазини і крамниця. «Р.» мала філії у Львові, Перемишлі та Станіславові. Була чл. засновником Крайового Союзу Кредитового у 1898 р. у Львові. 1939 ліквідована більшовиками.

Ризький мир, договір, підписаний у Ризі 18. 3. 1921 представниками РСФСР і УСРСР, з одного боку, та Польщі — з другого, який формально закінчив поль.-сов. збройний конфлікт 1919–1920 рр., санкціонував поділ укр. і білор. земель між Польщею і Сов. Росією та фактично анулював Варшавський договір. Р. м. був завершеним намаганнями переговорів, які велися спершу (серпень 1920) у Менську, а згодом (від 21. 9. 1920) у Ризі. Поль. делегацію очолював Я. Домбський, сов. — К. Данішевський (Менськ) і А. Йоффе (Рига); УСРСР репрезентував спершу Д. Мануїльський, а потім Ю. Коцюбинський і Е. Квірінг. Поль.-сов. переговорам безуспішно намагалися протидіяти посол УНР у Латвії В. Кедровський, представник уряду УНР С. Шелухин та делегація ЗУНР під проводом К. Левицького. Наслідком переговорів 12. 10. 1920 був підписаний прелімінар мирового договору та досягнуто порозуміння в справі перемир'я, яке вступило в силу 18. 10. 1920. Договір складався з 26 ст. і включав ряд додаткових протоколів і умов, які регулювали різні екон.-правні питання. Він уточнював держ. кордон між Росією, Білоруссю і Україною з одного боку, і Польщею — з другого, який залишав за Польщею приблизно 180 000 км² на сх. від «Керзонової лінії». Обидві сторони визнавали незалежність України і Білорусі, «згідно з принципом самовизначення народів», та зобов'язувалися

шанувати суверенні права і не втручатися у внутр. справи другої сторони, а особливо не дозволяли на творення і перебування на своїй території орг-цій, які «присвоюють собі роль уряду другої сторони або частини її території». РСФСР і УСРСР забезпечували за поляками на своїй території повну рел. і культ. свободу, а Польща гарантувала ті самі права своїм меш. рос., укр. і білор. національності. Окремі ст. Р. м. регулювали питання громадянства та репатріації. Обидві сторони зрікалися воєнних відшкодувань, а РСФСР і УСРСР зобов'язувалися повернути Польщі різні воєнні трофеї і культ. та мист. скарби, бібліотеки й архіви, загарбані чи вивезені царським урядом, та виплатити їй 30 млн золотих карб. як винагороду за «активну участь» поль. земель у госп. житті кол. Рос. Імперії. Р. м. формально набрав чинності після обміну ратифікаційними документами в Менську 30. 4. 1921 і був дійсний до 17. 9. 1939, коли його односторонньо анулював сов. уряд у зв'язку з окупацією Зах. України і Зах. Білорусі Червоною армією.

Б. Будурович

Риков Валеріян (1874—1942), архітект, нар. у Тбілісі; закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв. Викладач Київ. Політехн. Ін-ту (1904–10), співорганізатор і проф. Архітектурного Ін-ту (1918–23), викладач Київ. Художнього Ін-ту (1920–4 рр.) і там же завідувач катедрою архітектурного проектування (1934–41); чл. АРМУ. Численні житлові і гром. будинки в Києві, серед них «Нар. авдиторії» (1909; тепер «Діпроцивільпромбуд»), лікарні «Громади сестер-жалібниць Червоного Хреста» (1913; нині Клінічний Ін-т ім. М. Стражеска), кінофабрики (1927–30; тепер Кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка).

Рилєєв Кіндрат (1795—1826), рос. поет і революціонер-декабрист, один із дуже нечислених рос. прихильників ідей нац. визволення України. Син дрібного поміщика, нар. в Петербурзькій губ., виховувався у кадетському корпусі. З 1814 був у рос. діючій армії в Зах. Європі. Перебування у Німеччині, Швейцарії, Франції запліднило його ідеями лібералізму, що переросли в рос. демократизм з плянами знищення монархії й царської фамілії. На 1817–20 припадає перебування Р. на Слобідській Україні. У 1820 переселився до Петербургу і слу-

В. Риков

жив спочатку в кримінальному суді, з 1823 в «Рос.-Амер. Торг. Компанії». У політ. житті активізувався з 1823, вступивши до Півн. Т-ва декабристів, що готувало держ. переворот у Росії, і став одним з його керівників. Наслідком невдалого повстання декабристів (14. 12. 1825) був заарештований і 13. 7. 1826 згинув на шибениці.

Як поет, Р. був романтиком. У його «Думах» відчувається спочатку рос. націоналізм, який незабаром замінюється ідеєю боротьби проти моск. деспотизму («Марфа Посадниця»), возвеличенням укр. козацтва, що під проводом Хмельницького веде боротьбу проти поневолення (дума «Богдан Хмельницький»).

Інтерес до України у Р. диктувався мотивами естетичними й політ. Р. вивчав укр. фольклор, був знайомий з представниками укр. школи в рос. літературі М. Маркевичем і О. Сомовим, з укр. етнографом кн. М. Церетелевим. Його симпатії до України визначилися і його переконанням, що укр. народів залишилася чужою рабська психіка, породжувана рос. кріпацтвом («Про Острогоське»). Всупереч заг.-прийнятій за його часів іст. схемі М. Карамзіна, у Р. знаходимо натяки на органічний зв'язок коз. Києва з Києвом старокнязівським (уризок «Київ» з фрагментів поеми «Наливайко») — наслідок впливів «Історії Русів». У тонах байронізму написана поема «Войнаровський», в якій Войнаровського, засланоного на Сибір, показано в авреолі носія укр. нац. ідеалів, а натяками піднесено гетьмана І. Мазепу на підставі героїзму. Хоч поему й скалічила цензура скороченнями і коментарями, твір викликав ентузіазм серед українців (лист М. Маркевича від імені укр. суспільства до автора, відгук у харківському «Українском Журналі»), а серед росіян — шовіністичне обурення. Саме на противагу Р. О. Пушкін написав поему «Полтава». Збереглися уривки поеми Р. «Мазепа», настроєво сильні, перейняті патосом боротьби проти рос. поневолення України.

Погляди Р. шанував Шевченко, що спричинилося до його ідеалізації декабристського руху, в істоті централістичного.

Р. багатократно перекладано на укр. мову (П. Грабовський, П. Мирний, О. Кониський, П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, М. Малишко, М. Терещенко, та ін.). Один з кращих перекладів «Войнаровського» належить О. Коваленкові (1916).

Ю. Бойко

Рилло Максиміліян (1715–93), церк. діяч родом з Віленщини, василіанин, 1748–56

ігумен холмського монастиря; як холмський сп. (1759–84) був також діяльний на Правобережній Україні (1763–66 і 1773–74, аж до ув'язнення окупаційни-

ми рос. військами у Бердичеві), 1780–84 адміністратор, пізніше сп. перемиської єпархії. Заснував духовні семінарії у Холмі й Перемишлі, дбав про заснування катедральних капітул і піднесення духовенства, виклопотав від австр. цісаря Леопольда II декрет про зрівняння гр.-кат. обряду з латинським та розпочав заходи за відновлення гал. митрополії (1790). Залишив праці з історії укр.-кат. Церкви і цінний щоденник (від 1742), зокрема для історії укр.-кат. Церкви 18 в.

Еп. М. Рилло

Рильськ (II—15), м. на Слобожанщині над р. Сеймом, положене на укр.-рос. етнічному пограниччі, р. ц. Курської обл. РСФСР; 16 400 меш. (1970). Р. стародавнє м. — існувало, мабуть, уже у 9 в. як один з осередків сіверян, у літописі згадується вперше 1152 як м. Новгород-Сіверського Князівства, 12–13 в. гол. м. удільного князівства і 14–15 в. входило до складу В. Лит. Князівства, з 16 в. до Моск. держави і являло собою важливий стратегічний пункт; часто руйнований татарами. З 1797 до 1920-их рр. пов. м. Курської губ. 1926 у Рильському пов. українці становили 20,9% всього населення (вони жили у півд. частині пов.).

Рильський Максим (19. 3. 1895 — 24. 7. 1964), один з найвидатніших укр. поетів 20 в., перекладач, наук. і куль.-громад. діяч, д. чл. АН УРСР (з 1943), АН СРСР (з 1958), з 1944 до кін. життя дир. Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР; нар. у Києві. Син Т. Рильського, одруженого з селянкою с. Романівки Сквирського пов., в якому с. Р. почасти прожив дитячі рр., почасти в Києві, в родині М. Лисенка, де в колі видатних діячів культури формувалася укр. свідомість Р.

Закінчив гімназію в Києві, потім учився на мед., а далі на іст.-філол. фак. Київ. Ун-ту. У 1919–29 учителював по сіль. школах, а пізніше у Києві, згодом цілковито віддався літ. праці.

М. Рильський

Р. почав писати рано (перший вірш надрукований 1907) і в 1910 видав першу збірку зб., позбавлену самостійного мист. значення, «На білих островах». Але першою вже зрілою, що заповідала пошлу видатного поета, була зб. «Під осінніми зорями» (1918, перевидана у понад пол. скороченому вигляді 1926). У всій поетичній силі талант Р. розвинувся у 1920-их рр., коли з невеликими перервами появляється ряд таких зб., як «Синя далечина» (1922), «Поєми» (1925), «Крізь бурю і сніг» (1925), «Тринадцята весна» (1926), «Гомін і відгомін», «Де сходяться дороги» (1929). Лірика Р. виросла як на вершинних на той час досягненнях укр., так і на широкому ознайомленні з світовою поезією, зокрема франц. (гол. творчістю «парнасців»); почасти на ранніх поезіях Р. сліди впливи рос. поетів (О. Блок, І. Анненський і О. Пушкін); широко використовував Р. і мотиви й образи античної мітології. Це останнє й висока культура поетичної форми зблизили Р. з гуртом неокласиків, хоч філософ.-контемплативна лірика, з багатством інтимних настроїв, мотивів природи і єднання людини з нею далеко не вміщалася у рамки вузько окреслюваного неокласицизму.

Як і решта неокласиків, Р. безпосередньо своєю творчістю не реагував на бурхливі події нац.-держ. будівництва 1917–21 і протягом 1920-их рр. цілковито ізолювався від сов. дійсності, лише подеколи в одвертій формі (напр., у вірші «На світі є співучий Лянгедок») чи у вигляді іронічних «відступів» (як у «Чумаках») чи поєми «Сашко») у нього проривалося обурення проти ідейно-політ. і літ. атмосфери, що панувала тоді на сов. Україні. Така постава Р. викликала гострі напади офіц. критики, що врешті закінчилося короткотривалим арештом у 1931, наслідком якого Р. декларував цілковиту перебудову і в зб. «Знак терезів» (1932) проголосив активне сприйняття сов. дійсності, завдяки чому він єдиний з неокласиків урятувався від знищення в рр. сталінського терору і був зарахований до ч. офіц. сов. поетів, хоч, на відміну від ін., проголошуючи хвалу «компартії» (до чл. якої був записаний у 1943) і особливо Сталінові, назавжди зберіг увагу до досконалої чіткості вислову й форм віршування.

Відтоді Р. видав понад 30 кн. поезій і поем. Гол. з них до війни: «Київ» (1935), «Літо» (1936), «Україна» (1936), «Збір винограду» (1940); за війни й перебування на евакуації в Уфі: «За рідну землю» (1941), «Слово про рідну матір», «Світла зброна» (1942), «Жага» (1943), «Неопалима купина», «Мандрівка в молодість» (1944); по війні: «Чаша дружби» (1946), «Вірність» (1947), «Під зорями

Кремля» (1953), «На оновленій землі» (1956), «Голосівська осінь» (1959), «В завітку жайворонка» (1961) та багато ін.

Часто самі назви цих творів свідчать, що це було радше віршування, ніж поезія. Але зате усе своє творче життя Р. плідно працював як перекладач. У цій царині йому належить одне з найпочесніших місць в укр. літературі. У низці перекладів з поль. взірцевим прикладом перекладницької майстерності є його переклад «Пана Тадеуша» А. Міцкевича. Такі ж досконалі його численні переклади з франц.: від клясиків 17 в. аж до поезій П. Верлена, зокрема: «Ернані» В. Гюго, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана, «Орлеанська Діва» Вольтера та ін. З англ. Р. перекладав В. Шекспіра («Король Лір» і «Дванадцята ніч»); з рос. О. Пушкіна («Євгеній Онегін») та ін.

З поч. десталінізації Р., як і більшість поетів старшого покоління, на відновлення своєї творчості не спромігся, і його поезія цього часу так само лишається на рівні вправного віршування. Зате як гром, діччя і публіцист Р. вельми багато спричинився до гуманізації гром. і культ. життя, яка на короткий час викликала літ. відродження поч. 1960-их рр. У поточних ст., що зібрані в таких кн., як «Вечірні розмови» і «Про мистецтво» (1962) Р., хоч обережно й тактовно, але й наполегливо боронив позиції укр. культури проти натиску рос. шовінізму.

Р. не був новатором в укр. поезії, гол. його заслуга полягає в доведенні до вершинної досконалості вірша в клясичних строфах і формах, особливо в розвитку укр. сонета; так само він більше, ніж будь-хто ін. з його сучасників, спричинився до вироблення укр. літ. мови.

Поза окремими зб. вийшло кілька його зібраних творів: «Поезії» (I–III, 1946), «Поезії» (I–III, 1949), «Твори» (I–III, 1956) і «Твори» (I–X, 1960–62).

Література: Зеров М. До джерел. К. 1926 (2 вид. 1943); Новиченко Л. Повість про поета. К. 1941; Крижанівський С. Максим Рильський. К. 1960; Малишко А. Слово про поета. К. 1960; Вілецький О. Творчість Максима Рильського. Вступна ст. в Рильський. Твори в десяти томах. т. I. К. 1960; Шаховський С. Лірика і лірики. К. 1960; Незабутній Максим Рильський. Спогади. К. 1968; Скокан К. Рильський. Бібліографічний покажчик. К. 1970–65. К. 1970. Р. М.

Рильський Тадей (1841–1902), гром. і культ. діяч, нар. у с. Романівці Сквирського пов. (Київщина) у поль. шляхетській родині. Під час студій у Київ. Ун-ті заприятелював з В. Антоновичем і став активним чл. старої Київ. Громади. У своєму маєтку створив школу і в ній учительовав. Ст. у журн. «Основа» (під. псевд. Максим Чорний), «КСт.», «Записках НТШ», поль. газ. «Głos», тощо на

екоп., соц. теми, з етнографії й фолк-лору укр. народу. Серед ін.: «Рассказ современника о приключениях с ним во время „Колишвицы“» («КСт.», 1887), «К изучению украинского народного мировоззрения» («КСт.», 1888, 1890, 1903), «О херсонских заработках» (1904) тощо. Гол. екоп. праця Р. — «Студії над основами розкладу багатства», написана в дусі т. зв. «австр. школи» у політ. економії, опублікована в «ЗНТШ».

Т. Рильський

Рим, метрополія старовинного світу (за переказом, з 753 до Хр.), від пол. 1 в. гол. осередок зах. християнства, з 1870 — столиця Італії; 3,4 млн меш. (1970). Як осідок пап, Р. має титул Апостольської Столиці (Апостольського Престола), хоч тепер ця назва стосується до осідку папів Ватикану, що охоплює базиліку св. Петра, папські палаци й низку установ на просторі 0,44 км² та екстериторіяльні об'єкти поза Ватиканом. Вільне Ватиканське М. з суверенними правами існує на підставі латеранського пакту з Італією 1929. У Ватикані діють найвищі установи Кат. Церкви, у тому ч. Конгрегація для Сх. Церкви. Ватикан утримує дипломатичні зв'язки з ін. державами (тепер з 73) на підставі т. зв. конкордатів.

За найдавнішою традицією, Р. пов'язаний з Україною вже ім'ям одного з перших наступників св. Петра, св. папи Климента († 101), засланого цісарем Траяном на вигнання до Криму, де його мощі знаходилися у Херсонесі, а 861 були віднайдені св. Кирилом Солунським і 868 перенесені до Р. Щойно по хрещенні кн. Володимира В. відомі безпосередні зв'язки України з Р.: папські посольства Івана XV 988 і 991 та Сильвестра II 1000 до Володимира В. і його посольства до Р. 991 і 1001. До зв'язків Володимира В. з Р. належить також перебування у Києві Бруно з Кверфурту, який з Р. бл. 1006 поїхав у місійну подорож до печенігів і прийнятий був у кн. Володимира В. кн. Ізяслав Ярославич 1075 вислав сина Ярополка до папи Григорія VII, який надіслав Ізяслава королівською короною. Посол папи Інокентія IV до тат. орди Пляно Карпіні під час подорожі до Монголії через Україну розпочав зв'язки Данила і Василька Романовичів з Р., які завершилися коронацією Данила 1253 папським легатом Олізо. У 14 в. у Р. жив і помер київ. митр. кардинал Ісидор (1454–63) і

з Р. вислав на Україну 1458 свого наступника митр. Григорія II. 1483 у Р. вийшов перший друкований твір укр. автора «Judicium prepositicon...» Юрія Дрогобича з посвятою папі Сікстові IV.

Нова доба укр. взаємин з Р. розпочалася унійним актом київ. митрополії з Апостольською Столицею 23. 12. 1595, підписаним посланцями укр.-білор. єпископату І. Потєм і К. Терлецьким (див. Берестейська унія). Про тісні зв'язки укр.-білор. Кат. Церкви з Р. свідчать серед ін. часті поїздки до Р. київ.-гал. митр. та єп.: Й. Рутського, Р. Корсака, М. Терлецького, Я. Сущі й ін. та теперішнім перебуванням у Р. верховного

архиеп. кардинала Й. Сліпого і архиеп. І. Бучка. Постійну репрезентацію Укр. Кат. Церкви у Р. становили прокуратори (апокризарії) київ. митрополитів і василіянського чину від 1626, що жили при храмі св. Сергія і Вакха (1639–1880) з чудотворним образом Матері Божої Жировицької. Властивим студійним осередком для українців була спершу Грец. Колегія св. Атанасія, заснована Григорієм XIII 1573 для виховання гр.-католицьких богословів, де найперше побували І. Мороговський (1596–1603) і Й. Рутський (1599–1603) та далі 150 укр.-білор. василіян до 1820-их рр. Крім них, понад 50 ін. василіянських богословів і кілька світських виховувалися у інтернаціональній Колегії Конгрегації Пропаганди Віри, що піклувалася Укр. Кат. Церквою від ерекції 1622 аж до часу створення окремої Конгрегації Сх. Церкви 1917. Від 1845 світські богослови з гал. єпархій виховувалися у Грец. Колегії, що звалася Греко-Руською до 1897, коли Лев XIII заснував окрему Укр. Колегію (див. стор. 1078) при дотеперішній василіянській церкві св. Сергія і Вакха. Коли 1932 Пій XI збудував Укр. Папську Семінарію у екстериторіяльній ватиканській зоні на Джанікольо для 50 богословів з усіх гр.-кат. єпархій, Гол. Василіянська Курія купила попередній будинок, розбудувавши його на студійний дім чернечого доросту. 1960 вона перенеслася до нового осідку в Авентині, а її кол. дім набув верховний архиеп. кардинал Й. Сліпий на приміщення для укр. кат. парафії та музею-галерії укр. мистецтва.

Храм св. Сергія і Вакха

Крім цих давніших установ, до яких також належить вілла Укр. Папської Семінарії у Кастельгандольфо за Римом (літня резиденція папи) ім. її фунда-

Собор св Софії, на дальшому плані будинок Укр. Кат. Ун-ту

тора митр. А. Шептицького (1929), у Р. за повосенний час постали нові: Гол. ма-настир СС Службецький (1947) і Васи-ліянок (1953) та укр. папська Мала се-мінарія, збудована 1959 й утримувана Сх. Конгрегацією для укр. молоді під проводом оо. Сале-зіян, монастир Сту-дійського Уставу «Студіон» (1964) за Р. у Рокка ді Пала, храм св. Софії й ком-плекс Укр. Кат. Ун-ту ім. св. Климен-тія папи, засновані кардиналом Й. Слі-пим (1964–69).

Дім Курії СС Василіанок

Ватиканські архіви й рукописні ко-лекції зберігають багато документів і па-м'яток з минулого України: папські ли-сти в укр. справах, почавши від листів Григорія VII до київ. кн. Із'яслава, та в обороні його до польс. короля Болеслава II Сміливого з 17 і 20. 4. 1075 (перші збе-режені пам'ятки дипломатичних зв'яз-ків України з евр. Зах.); багате листу-вання папських посланців і нунцій у Польщі та ін. державах, що дбали про інформацію Апостольської Столиці про церк.-політ. події на укр. землях; архіви Конгрегації Пропаганди і Сх. Церкви, що від 17 в. є у прямій реляції з укр.-білор. Кат. Церквою; Грец. Колерії (із зб. портретів київ. митр. 17–18 вв.) й чернечих чинів, що працювали на укр. землях (єзуїтів, театинів й ін.); цінний архів василіянських прокураторів 17–19 вв. (22 тт.) був перед першою світовою війною перевезений до Нац. Музею у Львові. У Р. також вийшли перші публікації за кордоном з укр. церк. істо-ріографії; біографії св. Й. Кунцевича А. Джерардія (1643) і Я. Суши (1665), що також у Р. видав життя М. Смотрицько-го (1666), та перший іст. нарис укр. цер-кви І. Кульчинського (1733–34). Дже-рельні вид. рим. документів з укр. істо-

рії розпочали у 19 в. А. Тайнер й ін. чужинські, гол. польс. й рос. дослідни-ки; згодом після скромних спроб НТШ (М. Кордуба, С. Томашівський і ін.) взя-вся до їх докладнішої колекції митр. А. Шептицький за допомогою К. Королев-ського, Г. Бенедетті та ін. Систематичне вид. рим. документів 1952 почали «За-писки ЧСВВ» у окремій серії «Римські документи до історії Укр. Кат. Церкви» трудом протоархимандрита А. Великого (досі 50 з намічених 90–100 тт.). Рим. архіви та мист. зб. вивчали В. і Д. Анто-новичі, М. Грушевський, О. Сушко, В. Щербаківський і багато молодших до-слідників укр. церк. історії: М. Войнар, І. Прашко, Д. Блажейовський, А. Пекар, О. Баран й ін. З 1961 заходами Укр. Кат. Ун-ту видано «Іст. документи Ук-раїни» із згаданої колекції митр. А. Шеп-тицького (12 тт.) й ін. джерела. З пол. 1960-их рр. в Р. має осідок Укр. Бого-словське Т-во, яке видає річники «Бо-гословія». 1962 тут засновано Укр. Пре-собе Бюро, що видає «Вісті з Риму». Дослідницьку працю уможливають ба-гаті зб. з укр. іст. тематикою у бібліо-теках: Ватиканській, Папського Сх. Ін-ту й Укр. Папської Семінарії (вона отримала книжкову спадщину митр. Й. Сембратовича), Укр. Кат. Ун-ту й ін. У базиліці св. Петра (з 1963) є мощі св. Йосафата Кунцевича, у церкві св. Сер-гія і Вакха спочиває митр. Р. Корсак († 1640), а в крипті собору св. Софії (з 1973) митр. Й. Сембратович († 1900).

Р. був місцем нарад укр. кат. еписко-пату в 1929, 1932, 1955, під час другого Ватиканського Собору (під проводом верховного архієп. Й. Сліпого) і згодом. Офіціозом Верховного архієп. є «Бла-говісник». З 1946 в Р. діє Апостольська Візитатура для українців у Зах. Євро-пі, під проводом архієп. І. Бучка, з 1972 монс. М. Марусина.

До Р. з його багатством античних па-м'яток та христ. святощів і мист. скар-бів, високими школами (ун-т Сапієнца, Академія Мистецтв св. Луки й ін.) при-бували паломники й мандрівники та сту-денти з усіх укр. земель, у тому ч. та-кож правос.: М. Корняк з Львова, Т. Прокопович (1698–1701), Йосиф Курцевич-Коріатович (1615), Г. Скибинський у кін. 17 в. і В. Григорович-Барський з Києва (1724), що залишив цінні рим. спогади, ченці з Манявського Скиту у 1720-их рр., гетьман К. Розумовський, М. Гоголь (1837–39) й ін. Р. відомий і в укр. літе-ратурі, напр., у оп. і переробках з «Гес-та Романорум», про різних осіб – від цісаря до коваля «В том же м. Римі», чи у «Повісті про сімох мудреців» (16 в.), «О Понціані цесару римском». У Р. та-кож студіювало чимало укр. мистців

17–20 вв., почавши від Юрія Шимоновича-Сімігінівського, придворного маляра короля Я. Собеського, що перший між учнями Рим. Академії св. Луки з України і Польщі здобув першу нагороду, згодом: О. Білянський (1766), І. Мартоз (учень Канови), В. Береза, Р. Гадзевич, В. Орлов, І. Шаповаленко, А. Мокрицький, С. Васильківський і багато сучасних мистців. Під час свого навчання і виступів в Італії, гол. у Мілані, у Р. перебували деякий час визначні укр. музики і співаки: М. Березовський, Д. Бортияський, С. Гулак-Артемовський, О. Мишуза, С. Крушельницька й ін.

У 1919–20 у Р. мали осідок дипломатичні місії УНР і ЗУНР до італ. уряду (див. Італія) та дипломатична місія УНР до Ватикану під проводом графа М. Тишкевича (його наступником був о. Ф. Бонні, що її прийняв у червні 1919 кардинал П. Гаспарі, держ. секретар Ватикану. Між двома світовими війнами у Р. працювали укр. політ. діячі: Є. Коновалець, Є. Онацький; тут навчалися або доповнювали студії малярі: І. Курал, С. Мако, Р. Лісовський, Г. Мазепа та ін.; 1938 була влаштована виставка укр. графіки (374 твори, 41 автор). 1940 при держ. ун-ті був створений лекторат укр. мови (лектор Є. Онацький). З 1945 діяла невелика Укр. Громада (гол. до 1947 Є. Онацький, згодом В. Федорончук). Контакт з італ. політ. колами підтримувала гол. ОУН. Після 1945 у Р. опинилася чимала група втікачів. Ними і військ. полоненими І Дивізії Укр. Нац. Армії, що були приміщені у Ріміні, опікувався Укр. Допомоговий Комітет під керівництвом архисп. І. Бучка. Укр. справу популяризувало серед італійців Т-во італ.-укр. приязні у Р. і ж. «Ucraina» (1954–56), частково «Інтернаціонал Свободи», «Середземноморська Академія» й ін. (див. стор. 905). Постійні укр. радіопередавання передають Ватиканська (від грудня 1939 – з перервою 1944–47 – під проводом Василіана) і італ. закордонна радіослужба (з 1951). Попри нечисленну укр. колонію у Р., він є одним з найважливіших укр. осередків у діаспорі.

Література: Шмурло Е. Россия и Италия, IV. П. 1927; Гординський Я. Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 р. 36. Заходознавства, вид. ВУАН, П. К. 1930; Ковалів С. Вічне Місто. Жовква 1937; Хомин П. Місто Рим. Торонто 1964; Онацький Є. Записки 1919–21. 3 тт. 1964–67 та ін. його мемуари про італ.-укр. взаємини у наступні рр. (до 1943) й численні рим. спогади й описи В. Терлецького, К. Седецького, М. Грушевського, О. Назарука, М. Островерки тощо.

о. М. Ваврик

Риманів (IV—2), м. у Низькому Бескиді, на пограниччі сх. Лемківщини, тепер у Сянціському пов. (Ряшівського воєвод-

ства) в Польщі; 3 300 меш. (1965). Курорт (мін. джерела хлористо-содово-йодні).

Римляни на Україні. Після розквітту Понтийського царства, яке володіло також Боспорським царством, та по смерті його останнього володаря Мітрідата IV († 63 до Хр.), його син Фарнак, залишивши за собою Боспорське царство, піддався Р. Коли ж його протирим. повстання закінчилося поразкою, Р. у 48 р. до Хр. захопили все півн. побережжя Чорного м. з грец. містами-колоніями (Фанагорія, Пантикапей, Херсонес, Ольвія та ін.). Цю залежність від Риму часто переривали напади кочовиків; вона закріпилася після завоювання Р. даків (створення провінції Дакиї) за цесаря Траяна (98–117), який зміцнив рим. залоги у чорноморських м. та будував фортифікації (напр., Траянові вали). Край рим. панування на півн. Причорномор'ї поклада велика мандрівка готів в кін. III в. по Хр.

За часів рим. панування у м. півн. Чорномор'я розвинулася жвава торгівля хліборобськими продуктами України та ремісничими виробами Риму (знаряддя, ювелірні та текстильні вироби, кераміка тощо); тут поселилося чимало рим. купців, багато з них їздили на землі України поза сферу політ. впливів Риму. Скарби з рим. монетами, що їх відкрито у понад 1 000 місцевостях України, доводять, що срібні денарії були у 2–5 вв. гол. монетою в обігу на Україні. Археологічні знахідки багатьох залишків рим. побутових предметів і предметів розкоші (також – культу, напр., статуї богині Ізиди) свідчать, що Р. були чималим стимулом у розвитку матеріальної культури населення України, а почасти й сприймання чужого рел. культу.

Римлянин (Paolo Dominici Romanus) Павло († 1618), львівський архітект, італісець з походження, нар. у Римі. Вперше згадується в цехових кн. Львова 1585 р. Р. був гол. будівничим Успенської (Волоської) церкви (1591–98), костелів Бернардинів (1600–30) і Бенедиктинів, каплиці Кампіанів та ін. будов у Львові. Будовам Р. притаманні риси італ. Відродження в поєднанні з місц. традиціями.

«Римські діяння», популярна на Зах. за середньовіччя зб. оп. й анекдот, складена латинською мовою п. н. «Gesta Romanorum», правдоподібно, в 13 в. для повчального читання та використання у проповідях. Перекладена скорочено (39 з усіх майже 200 латинських оп.) на поль. мову, була надрукована 1566 р. п. н. «Historie Rzymskie» і перевидана у 17 і 18 в. У перекладі на укр.-білор. мову з поль. вийшла 1669 р. Окремі оп. з неї

рукописно були поширені на Україні. Приклади з «Р. д.» були використовували укр. проповідниками 17–18 в. (також з латинських чи поль. вид.).

Ришша Андрій, укр. письм. і перекладач кін. 16 в., родом з Білорусі, вчився в Острозькій школі. Автор «Хронології» – віршованого пояснення назв місяців ц.-слов., гебрейською й укр. мовами, виданої 1581 р. в Острозі, «Которогося месеца што за старых веков дѣло короткое описание», перше друковане вид. віршованого твору, епіграм й од на герби Л. Сапиги (у «Статуті», 1588), Ф. Скумина (в «Апостолі», Вільна 1591) й ін. та розповіді про воєнні дії кн. К. Радзівіла (1585). Перекладав з лат. мови.

Рипдівки або рогульки, величально-вітальні пісні, залишки відомих у давнину на Україні «волочільних» (див. Волочиння) обрядів і пісень, які подекуди збереглися до 20 в. п. н. Р. (Яворівщина в Галичині). Р. співали хлопці під вікнами дівчатам і одруженим на поч. року жінкам на другий і третій день Великодніх свят, ходячи з музикою від хати до хати. За змістом і ритмікою Р. – пісні колядкового типу, у яких різдвяний рефрен заступлено воскресним («Же Христос, же воскрес, же воістину же воскрес»).

Риндик Степан (1887–1972), псевд. С. Киднир, письм. й інж.-механік, родом з Дунаївців на сх. Поділлі, закінчив 1914 р. Київ. Політехн. Ін-т. На еміграції у Польщі, Чехо-Словаччині (доц. Укр. Вищого Пед. Ін-ту в Празі) і з 1951 р. у ЗДА. Автор зб. сатиричних віршів «Лосос» (1942), зб. оп. «Смілянська хроніка» (1944), «Пригоди і люди» (1960) і для молоді «Пригоди Сірка Клаповухого» (1961); підручники: «Міцність матеріалів» (1924), «Елементи машин» (1943).

Рипдя Лаврентій, його син Евстахій та онуки Іван та Василь, родина крелевських ткачів другої пол. 18 – поч. 19 в. – майстрів, скупників і гуртових торговців на ярмарках.

Рипська Неоніла (*1918), мистецтвознавець, доц. Київ. Держ. Ін-ту Театрального Мистецтва. Монографії: «Абстракціонізм та деякі проблеми сучасного мистецтва» (1963). «Мистецтво італ. Відродження» (1968), «Київ. Держ. Музей Зах. і Сх. Мистецтва» (путівник-буклет, 1964); ст. з питань укр. та зах.-євр. мистецтва.

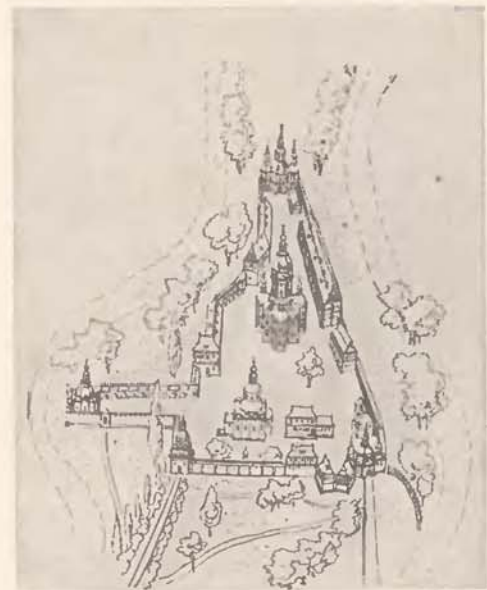
Рись [Felis (Lynx) lynx L.], хижий ссавець роду кіт. Довж. тіла 82–105 см, хвоста – 20–31 см, висота у плечах 60–65 см, вага до 32 кг. На Україні: в Карпатах і на Поліссі; рідкий.

Рихлік Євген (1888–1939), славіст родом з волинських чехів, закінчив Київ. Ун-т, проф. Ніженського Ін-ту Нар.

Освіти; праці про поезію Ф. Челяковського, укр. мотиви в творчості Ю. Словацького й ін. поль. поетів, слов'янофіліство кирило-методіївців (1926), лексику с. Вільшанки на Житомирщині («Записки Ніженського Ін-ту Нар. Освіти», ч. 7, 1927); як чл. Етногр. Комісії УАН опублікував низку етногр. матеріалів, у її «Етногр. Віснику» обговорював чес. і поль. фахові публікації. 1930 заарештований і засланий.

Рихло Іван (1891–?), лікар, військ. і гром. діяч. Служив в Леріоні УСС, у 1915 – в рос. полоні. 1917 один з організаторів Січ. Стрільців у Києві. У 1918–20 – санітарний шоф Корпусу Січ. Стрільців, пізніше Дійової Армії УНР.

Рихловський Миколаївський монастир, б. м. Корона на Чернігівщині. Заснований 1666 р. майбутнім гетьманом Дем'яном та його братом Василем Многогріш-

Рихловський монастир 17–18 вв.
(реконструкція К. Лопяло)

ними, 1754 знищений пожежею, але швидко відбудований. У 1920-их рр. ліквідований сов. владою, при чому церк. будови були знищені. У Р. М. м. зберігався, шанований населенням, образ св. Миколая, на якому риза була виконана коштом «Війська Запор. полк. миргородського Данила Апостола». У гол. церкві була також мист. срібна дарохранительниця, виконана у 1749.

Рицина (Ricin communis L.), олійна рослина з родини молочаюватих; походить з Африки, на Україні вирощується з 1920-их рр. В ядрі насіння є до 55% олії. Рицинову олію використовують у

медицині (проносне тощо), авіації, хем., текстильній, поліграфічній, електротехн., парфюмерній та ін. видах пром-сти. На Україні посіви Р. поширені у сх. Степу (гол. в Запор. обл.) і на Кубані (укр. землі постачають бл. 90% продукції річинової олії в СССР). Посівна площа в УССР (у тис. га): 1940 — 52,5, 1950 — 46,3, 1960 — 36,9, 1969 — 80,0. Поширені на Україні сорти: Круглик 5, Сангвінеус синтетичний.

Рів, Ров, р. на Подільській височині, права притока Бога; довж. — 100 км, величина сточища 1 162 км², перев. ширина річища 5–20 м, заплава Р. заболочена.

Рівенська область, обл. у півн.-зах. частині УРСР; охоплює центр. частину Волині, положену в сточищі р. Горині, і сусідню смугу Полісся; 20 100 км², 1 048 000 меш. (1970), у тому ч.: 289 000 міськ. За переписом 1970 р. українці становили 93,5% населення, росіяни 4,3% ін. 2,2%. 9 міст (у тому ч. 1 обл. підпорядкування), 16 с. м. т., 16 сіль. р-нів, 324 сіль. рад.

Рівеньки (IV—19), с. на Слобожанщині над р. Гайдаром; р. ц. Білгородської обл. РСФСР; 1926 р. у Рівенківській волості українці становили 94,7% всього населення.

Рівеньки (V—20), м. на Донбасі, підпорядковане Ворошиловградській обл.; 61 000 меш. (1970). Кам'яновугільна і харч. пром-сть, фабрики: вуглезбагачувальна, взуттєва, мебльова. Гірничий технікум, краєзнавчий музей. Р. засновані у 1730-их рр. як один з опірних пунктів укріпленої Укр. лінії.

Рівна (Полонина Рівна), гірська група в Полонинському Бескиді (див. стор. 967) між р. Лютою і Сипотом (сточить р. Уж), висота до 1 482 м; широкий лагідний хребет вкритий полонинами (узбіччя буковим лісом), спадає стрімко на півн.

Рівне (офіц. назва Ровно, III—7), м. на центр. Волині положене над р. Устією, притокою Горині, на пограниччі лісостеп. і ліс. смуги; центр Рівенської обл., 116 000 меш. (1970). Р. вперше згадується 1282, з пол. 14 в. входило до складу Литви, 1569–1793 — Польщі; у кін. 14 в. дістало магдебурзьке право і почало розвиватися завдяки корисному положенню на шляху Київ–Володимир Волинський; у другій пол. 16 і в 17 в. Р. належало кн. Острозьким, згодом — після деякої перерви — Любомірським. З 1793 р. у складі Рос. Імперії, пов. м. Волинської губ., невеликий торг.-адміністративний і пром. осередок; 1870 р. — 6 000 меш. Р. почало зростати після будови залізниць з Одеси до Варшави (1873), а згодом через Полісся до Барановичів, разом з сусіднім Здолбуновим воно стало

важливим зал. вузлом; 1897 — 24 500 меш., здебільша жидів. У 1917–19 Р. було у межах укр. держави (у квітні-травні 1919 осідок Директорії), згодом пов. м. в Польщі і осідок шкільної кураторії; 1930 — 41 400 меш. (у тому ч. 5 500 українців, 20 000 жидів і 14 300 поляків), невелика харч. пром-сть (цукроварні), деякий час укр. культ. осередок (укр. приватна гімназія). Восени 1939 Р. зайняли більшовики, влітку 1941 німці (з осені 1941 до пол. 1944 — осідок Райхскомісаріату України), з 1944 — знову в складі УССР.

З 1950 Р. швидко розвивається завдяки зростанню пром-сти: 1959 — 56 000 меш. (у тому ч. 67% українців), 1970 — 116 000 (найбільший приріст з усіх м. УССР понад 100 000 меш.). Приладобудів., металообробна, текстильна, харч.

Центральна магістраль м. Рівного

і легка пром-сть. Гол. підприємства; льонокомбінат (заснований 1963, один з найбільших в Європі — працює 7 000 робітників, 1968 випустив 23 млн м тканин), високовольтової апаратури (з 1957), тракторних запасних частин (з 1963), залізобетонних виробів, овочесушильно-консервний комбінат, швейна, мебльова і кондиторська фабрики, зав. азотних добрив, досл.-показова фабрика нетканних матеріалів. Р. важливий зал. і автомобільний вузол; аеропорт. Р. — культ. центр: 3 вузи (ін-ти пед. та інженерів водного госп-ва, фак. київ. ін-ту культури), 9 сер. спеціальних і 24 заг.-осв. школи, муз.-драматичний театр, філармонія, 2 музеї. Пам'ятки архітектури: дерев'яна Успенська церква, будинок кол. гімназії.

У Р. у 1840 учителював М. Костомаров, пізніше вчився в гімназії письмен. В. Короленко, жив жид. письмен. Шолом-Алейхем.

Рігельман Микола (1817–88), внук Олександра Р., великий дідич на Чернігівщині, історик-публіцист і громад. діяч слов'янофільського напрямку (гол. Київ. Слов'янського Благодійного Т-ва), близький до Кирило-Методіївського Т-ва.

був дир. нар. училищ Київ. губ. й чл. Київ. Археологічної Комісії; разом з І. Самчевським, редагував «Літопис Самійла Величка», виданий названою Комісією (тт. I-IV, 1848–64). Автор низки праць публіцистичного характеру, присвячених слов'янським і слов'янофільським проблемам того часу, зокрема «Три поїздки за границю» (1871), «О значении общения нашего со славянами...» (1874) тощо. Близько споріднений з Г. Галаганом і В. Тарновським, приятель Костомарова й Куліша, Р. цікавився укр. питанням, розглядаючи його з позицій консервативного слов'янофільства. Маючи доступ до урядових архівів, склав Записку про свідчення Шевченка в процесі Кирило-Методіївців, опубліковану в «КСт.» 1902. О. О.

Рігельман Олександр (1720–89), історик України, військ. інж. з нім. шляхетського роду. Вчився в Сухопутному Шляхетському Корпусі в Петербурзі; 1738 був відраджений на Україну для топографічно-інженерних робіт, які провадив здебільша на Півдні (зокрема у 1741–43 на Запоріжжі). Брав участь у рос.-тур. війні 1735–39 (згодом також у війні 1769–74). У 1740-их рр. складав плани з проєктами укр. міст, будував укріплення тощо. У 1750–60-их рр. працював на півд. сх. Рос. Імперії, зокрема на Дону, де збудував фортецю св. Дмитрія (майбутній Ростов на Дону). Після відставки (1782) оселився в маєтку своєї дружини, уродженої Лизогуб, на Чернігівщині, де й помер.

Р. багато працював над історією, гол. України й Дону, і залишив низку праць, опублікованих вже у 19 в., зокрема «Историю или повествование о Донских казаках» (1846), і «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще» (1847), що їх видав О. Бодянский в «Чтениях Московского Общества Истории и Древностей» (і окремо). Історія України Р. подає повну, систематичну історію від найдавніших часів до 1787. До неї додано також «Особое списание о бывших запорожских казаках», етногр. опис укр. людности й 28 малюнків укр. типів (у відповідному одязі), виконаних Т. Калинським. О. О.

Рід, граматична категорія, властива іменникові в одиниці. Укр. іменники в одиниці належать до чоловічого, жін. чи сер. Р. (винятково і до чоловічого і до жін.: той/та сирота – залежно від статі Р.). Крім назв осіб і деяких тварин, що (хоч і не послідовно) мають чоловічий або жін. Р. за статевими ознаками (син, батько, баран, джура; дочка, телиця) приналежність іменників до трьох родів умотивована значенням і визначається

за морфологічними ознаками (суфіксами й закінченнями в називному відмінку однини: у зв'язку з типом відмінювання чоловічого – на твердий і (функційно) м'який приголосний, зрідка на -о, при родовому на -а; жін. – на (функційно) м'який приголосний, на -а, винятково на -і при родовому на -и, і; сер. на -о, -е, -а при родовому на -а (пор. хліб, піж, кінь, Дніпро; ніч, сіль, рука, пані; село, поле, знання); відповідно до того чужі слова або змінюють свій Р. в укр. мові (авкціон, технікум, саботаж, бар, бакара), або, затримуючи давній Р., змінюють закінчення (акція, група). З Р. іменника узгіднює свої родові закінчення залежний від нього прикметник (у широкому розумінні (білий, цей, один) та дієслово – у минулому часі й умовному способі. Родові розрізнення у називному-знахідному множині укр. мова усунула ще у 14–15 вв. Крім називного-знахідного однини, де розрізняються всі три Р., родові протиставлення закінчень однини у прикметниках зводиться здавна до жін. й чоловічо-сер. Р. Сер. Р. послуговується експресивно-розмовна мова на вислів емоційного ставлення до осіб, тварин і речей. (Таке воно придириливе, ота сусідка). О. Г.

Рід, доіст. і ранньоіст. суспільно-орг. спільнота, до якої належали кровно пов'язані нащадки одного предка. Р. доповнювався екзогенними подружжями, принагідною адаптацією чужих одиниць та визволюванням рабів. На думку деяких дослідників, на чолі Р. стояла спершу жінка – родоначальниця (матріархат), але справжнім головою Р. був виборний ватажок, здебільша хтось з найближчих родичів родоначальниці. Коли ж завдання Р. почали ускладнюватися, на чолі його став чолозик (патріархат). Р. оселявся в одному місці, мав спільну власність і спільне госп-во, разом дбав про харчування своїх чл., управляючи ріллю, годуючи худобу, полюючи на звірів і ловлячи рибу; у замкненому колі Р. вироблялося здебільша все потрібне для прожитку знаряддя. Крім госп., Р. виконував ще суспільні функції, охороняючи своїх членів перед чужинцями та підтримуючи згоду поміж чл. Р. Чисельне зростання чл. Р. і зміна госп. системи спричинилися до того, що з Р. почали відокремлюватися сім'ї, не втрачаючи однак з ним зв'язку. Відкриті археологами стоянки показують, що вони вистачали тільки на приміщення однієї сім'ї, зате кількість стоянок у поселенні одного Р. значно збільшувалася. Екзогенні подружжя вимагали близького співжиття кількох Р., пов'язаних з собою родинними відносинами. Сусід-

ні Р., що їх, крім споріднення, єднала ще та сама мова (абож діалект), рел. культ і праця, об'єднувалися у племена.

Існування Р. на Україні в доіст. період не викликає сумнівів. Але про Р. у ранньоіст. добу України маємо дуже скупі відомості. «Повість Временних Літ», розповідаючи про розміщення укр. племен, пише: «Подем же жившемъ особѣ и володѣющемъ роды своими, иже и до сее братѣв бяху поляне, и живяху кождо съ своимъ родомъ и на своихъ мѣстѣхъ, владѣюще кождо родомъ своимъ». Археологи вважають, що прикладом патріархального поселення є городище (8–10 вв.) Монастирище б. Ромна, де було виявлено 20–25 землянок для приблизно 70–80 осіб. У поглядах на наявність Р. у стародавній Київ. державі історики поділяються на дві групи: перша з них твердить, що Р., як окрема суспільно-орг. і продукційна одиниця, ще існував у ранньоіст. добу України; на думку ін. (більшості) — він уже був тоді пережитком. Назва Р. прикладалася до ширшої родини (сім'ї), до складу якої, крім батька, матері й дітей, належали найближчі родичі.

Пережитки ширшого Р., як об'єднання кількох споріднених родин з спільним майном під проводом старшого в Р., зберігалися в існуючих ще у 14–16 вв. (на Бойківщині ще й на поч. 20 в.) дворищах, до складу яких входило 40–50 осіб не тільки кровних родичів, але й приймків.

Традиції родової солідарності наявні в укр. нар. обрядовості, зокрема у весільній: договір старост двох Р. — молодого і молодого — про їх поєднання, участь у весіллі ближчої і дальшої родини включно з сусідами чи й жителями усього с., як Р. у ширшому обсязі, обов'язковий розподіл короваю поміж весільних гостей і передання його неприсутнім чл. родини тощо. Значення, честь і слава Р. підкреслені часто у нар. піснях і у приповідках («Хто виречеться роду, того й рід виречеться» та ін.).

Поняття Р. вживалося у минулому також і в ширшому значенні. Літописне «От рода руського» (у договорах Олега й Ігоря) визначало державу київ. кн. Під висловом «коз. роду нема переводу» розуміли не лише коз. стан, а й тодішню укр. націю. За новіших часів назва Р. стосується здебільша вужчої родини — батьків і дітей, братів і сестер. Проте вона може охоплювати ближчих і дальніх родичів, а то й племінну (групову) чи нац. спільноту. М. Ждан, Б. Кравців

Ріджайна (Regina), гол. м. провінції Саскачеван (Канада), бл. 145 000 меш., у тому ч. понад 7 000 українців. Перші

українці появились в Р. у кін. 19 в. (працювали при міських обслугах і залізницях). У 1909–14 рр. у Р. діяли засновані урядом учительські курси для підготовки учителів-чужинців (їх закінчило бл. 100 українців). Тепер є 4 укр. парафії: 2 Укр. Кат. Церкви і 2 Укр. Гр.-Правос. Церкви та низка укр. орг-цій. У місц. ун-ті (бл. 4 500 студентів) є слов. департамент, у якому викладає кілька українців.

Рідкісні метали. За заг. номенклатурою до Р. м. зараховують: цирконій, германій, стибніт та велику групу т. зв. акцесорних рідкозем. металів, найважливіші з яких вольфрам, кадмій, молибден, церій, берилій, ніобій, реній, ітрій, лантан, літій, гафній, уран і багато ін.; умовно також золото та срібло (група, т. зв. шляхетних або дорогоцінних металів).

Срібло (найчастіше — амальгама срібла) є на Україні в анкеритах і кінноварі у приблизному відношенні 50/50. Срібло виявлено також у деяких гідротермальних породах Закарпаття. Невеликий об'єм обох виявлень не розкриває перспектив їх практичної розробки.

Кращі можливості має золото, яке у кін. 1960-их та в 1970-их рр. знайдено у докембрійських метаморфозних породах і в алявії ранньопалеогенових долин Сер. Придніпров'я; вкрапленість золота приблизно 37 г/т, трапляються нечисленні самородки діаметром на 0,2–2,5 мм.

Цирконій і германій є у докембрійських покривах Укр. кристалічного масиву (зокрема у кварці та польових шпатах), сер. вміст германію коливається від 1,7 до 4,0 г/т. Попередні дослідження наявності молибдену і вольфраму тривають у грейзенизованих зонах Волині і гідротермальних утворах Закарпаття.

Багаті уранові відклади (уранові руди U_3O_8 з домішками ThO_2) є в околицях м. Жовті Води на Криворіжчизні; на їх базі побудовано найбільший в СРСР ураново-плутонієвий зав. і дослідні лабораторії, а поблизу, у Чорнобилі, будується велика атомово-електростанція.

За останні роки на Україні знайдено також целестини (руди стронцію) та борати (у межах Бахмутської улоговини), а далі монацити, себто породи, що включають деякі кількості ітрію, лантану, церію, невидимо й ін. Р. м. (здебільша у Бердичівському ґраніті). Значні сліди цієї групи Р. м., а також ніобію і цирконію знайдено у розсипах укр. ільменітів. Пром. використання руд Р. м. уже

розпочато у р-ні Самотканського рутило-льменітового родовища (насамперед цирконій, титан та ін.). Ще у 1946 створено Маріупільське управління Р. м., що здійснювало розробку родовищ. Перспективним є освоєння залізо-кобальто-нікелевих родовищ Придніпров'я (Девладівського, Тернівського, Кодацького, Водянського) та Завалівського куща (Кіровоградщина — Грушівське і Капітанівське поліметалічні родовища). Продукція (рафінація) деяких Р. м. налагоджується в експериментальних цехах Дніпровського титано-магнієвого зав., Крим. зав. двоокису титану та Побузького нікелевого зав. (Кіровоградщина).

Проте, нестача деяких важливих Р. м. (напр., церію, стибітиту, берилію й ін.) та неосвоєння технології їх домішування й стоплювання з звичайними металами помітно ще знижує міцність укр. чавуну й сталі, гальмує розвиток будівництва атомових реакторів, знижує якість продукції машинобудування (зокрема хем. і електронного). Питання продукції й освоєння Р. м. у наш час є дуже актуальним як на Україні, так і в усьому СССР.

Література: АН УССР. Институт проблем материаловедения. Редкие и редкоземельные элементы в технике. К. 1964; Проблемы металлогении Украины (відповідальний ред. Беленцев Я.). К. 1964; Бондарчук В. Геология родовищ корисних копалин України. К. 1966; Губарев В. Атомные города. М. 1966; Щербак І. І. Латиш І. До геології золота в породах Укр. цита. Доповіді АН УРСР, серія «Б», ч. 2, К. 1972; Заруцький К. Прояви золота в алювій Правобережжя Сер. Придніпров'я. Доповіді АН УРСР, серія «Б», ч. 3, К. 1972. С. Процюк

«Рідна Земля», тижневик «для селян й робітників» дистрикту Галичина, видаваний нім. владою 1941–44 рр. у Львові й під різними назвами для окремих округ (Станіславівське Слово», «Тернопільський Голос», «Чортківська Думка», «Голос Підкарпаття», «Воля Покуття», «Голос Самбірщини») з додатком стор. з місц. відомостями; гол. ред. Ю. Тарнович. На весні 1944, коли Галичина була прифронтовою смугою, нім. шеф преси видавав «Р. З.», як щоденник (100 000 накладу); її розповсюджувано по с. безкоштовно.

«Рідна Мова», популярний місячник, редагований І. Огієнком (див. Іларіон), що виходив у Варшаві 1933–39 рр. (81 чч.) і був присвячений гол. питанням чистоти й правильності мови; нормативно-пуристичні ст. І. Огієнка як і його вид. «Бібліотеки „Р. М.“» сприяли популяризації норм укр. літ. мови й акад. правопису серед українців поза СССР. Крім ст. про мову новочасних укр. письмен. та обговорення мови нових літ. творів, ж. містив матеріали до укр. етимології (Г. Ільїнського, І. Огієнка та ін.), праці

про словотвір (І. Ковалика), фразеологію, синтаксис, давав зразки говірок тощо. За полеміку проти русифікаторського курсу в УССР «Р. М.» була поборювана у київ. «Мовознавстві», а з уваги на пуризм ред. ж. викликав критику гал. українців.

«Рідна Справа — Думські Вісті», орган Укр. Парляментарної Фракції у 2 Держ. Думі, видавався два рази на тиждень від 12. 4. до 6. 6. 1907 у Петербурзі Укр. Громадою; офіц. ред. М. Хотовицький (6 чч.) і С. Нечитайло, фактичний — Василь Доманицький. «Р. С.» пропагувала нац. автономію України.

«Рідна Хата», просвітне т-во на Холмщині й Підляшші, засноване 1920 у Холмі; заборонене владою 1921, діяло частково законспіроване, 1922 дозволене за новим статутом як Русинське добродійне т-во «Р. Х.». «Р. Х.» була організована за зразком т-ва «Просвіта» у Львові (яке не одержало дозволу поширити свою діяльність на півн.-зах. землі); Центральна існувала у Холмі (власний будинок, напівпроф. театр — дир. Д. Крих, хор, книгарня «Бут») і мала філії (1927 — 90, 1930 — 125), при яких діяли бібліотеки, читальні, аматорські хорові й театральні гуртки, кооперативи, групи навчання укр. мови тощо. Найбільше філій було у Володавському (33), Грубешівському (32), Холмському і Томашівському (по 20) пов., в ін. 2–6. Гол. діячі «Р. Х.»: А. і П. Васильчуки, Я. Войтюк, С. Любарський, С. Маківка, І. Пастернак, О. Рочняк, К. Сошинський (незмінний секретар) та ін. В кін. 1920-их рр. керівництво т-вом захопили діячі комуністичної Сель-Роб. Лівіці з С. Маківкою на чолі, що дало владі привід ліквідувати 1930 «Р. Х.».

Т-во «Р. Х.» за 10 рр. існування чимало спричинилося до поширення і поглиблення укр.-нац. свідомості. Після розпаду Польщі 1939 р. «Р. Х.» відновила діяльність, а ч. її філій порівняно з 1930 значно збільшилося. Влітку 1940 замість «Р. Х.» постали Українські Освітні Товариства (УОТ).

«Рідна Церква», церк.-рел. квартальник, орган Вищого Церк. Управління УАПЦ, виходить з 1952 р. в Карлсруе-Ляндсгуті (Німеччина); гол. ред. о. А. Дублянський; між співр. о. Д. Бурко, І. Власовський, о. Л. Овчаренко, Н. Полонська-Василенко. Цінна хроніка життя УАПЦ на еміграції.

«Рідна Школа», місячник для ширення науки і освіти між укр. народом в Америці. Виходив 1918 у Джерсі-Сіті (ЗДА) у в-ві «Т-ва гр.-кат. дякоучителів в Америці». Гол. ред. Д. Андрейко.

«Рідна Школа», пед.-виховний дво-тижневик, орган т-ва «Рідна Школа»,

виходив у Львові 1927 (6 чч.) і 1932–39 рр.; ред. М. Струтинський, І. Герасимович (1933–36) і М. Терлецький при співпраці визначних педагогів.

«Рідна Школа» — Українське Педагогічне Товариство, осв.-виховне т-во, засноване 1881 у Львові, як «Руске Товариство Педагогічне», з завданням: а) «промишляти над потребами руского народа на поли шкіл народних, середних і висших, займатися

Обкладинка роботи П. Холодного

оснуванем руских шкіл і піддержувати справи виховання публичного і домашнього на основі материного язика; б) подавати членам поміч так моральну, як і матеріальну». Для виконання цих завдань т-во організувало боротьбу за укр. школу в Галичині (1881 на понад 3 000 укр. громад було всього 1 529 шкіл з укр. мовою навчання) шляхом меморіалів і петицій до влади і поширення зацікавлення шкільними справами серед загалу укр. суспільства; творило бурси для сіль. молоді у Львові (1905 — 4) і на провінції (16), щоб уможливити їй науку у сер. школах; видавало дитячу літературу і книжки для широких мас белетристичного і наук.-популярного змісту (з 1886 у в-ві «Бібліотека для молоді», до 1906 — 118 кн.), дитячий ж. «Дзвінок» (1892–1914), шкільні підручники й читанки, щорічний стінний календар (з 1889); присвячувало увагу проф. справам учительства аж до постанови 1905 т-ва *Взаємна Поміч Укр. Вчительства*, а частково й пізніше та видавало ж. «Учитель» (1889–1914). Відносно пізно Т-во почало організувати приватне шкільництво (1898 — перша укр. виділова дівоча школа ім. Шевченка у Львові, 1903 — дівоча учительська семінарія у Львові і 1907 — школа вправ при ній, 1906 — перша сіль. нар. школа у Зарваниці). Т-во творило філії (перша 1888 у Щирці); 1906 їх було 33, а ч. чл. збільшилося з 83 (1881) до 943 (1900) і 3 000 (1906).

1912 на підставі зміненого статуту Т-во прийняло назву — Укр. Пед. Т-во

(УПТ), філії Т-ва названо кружками, що об'єднувалися на певній території в Союзи кружків, так що УПТ стало автономно-федеративним т-вом. За останні рр. перед першою світовою війною УПТ присвячувало більше уваги відкриттю нових шкіл, зокрема сер., і курсів, які підготовляли сіль. молодь до гімназій і учительських семінарій, творило численні курси для неписьменних, бібліотеки, далі поширювало мережу бурс (за 1907–14 їх постало 26) і видавничу діяльність. 1914 УПТ мало 18 нар. шкіл, 38 підготовчих курсів, 7 гімназій; ч. чл. зросло до 4 814, згуртованих у 59 кружках. Деяким недоліком укр. приватного шкільництва була двоїстість його праці: ним керували у 1910–14 як УПТ, так і *Крайовий Шкільний Союз*, до складу якого входило УПТ; компетенції обох установ не були ясно розмежовані. Клопотання УПТ в урядових установах спричинилися у деякій мірі до збільшення мережі укр. нар. (1914 р. — 2 510) і сер. (6 гімназій, 10 утравквістичних семінарій) шкіл у Галичині.

Визначнішими гол. Руского (Укр.) Пед. Т-ва до 1918 були: А. Яновський (перший гол.), о. В. Ільницький, о. І. Чапелський, О. Барвінський, Е. Харкевич, О. Макарушка, о. Т. Войнаровський; ін. діячі: о. О. Базюк, А. Вахнянин, Г. Врецьона, Р. Заклинський, К. Малицька, К. Паньківський, Ю. Романчук, о. О. Стефанович, В. Шухевич й ін.

Після занепаду діяльності під час світової і визвольної війни УПТ довелося працювати в умовах ліквідації поль. владою укр. нар. шкіл (залишилося ли-

Головний Виділ Руского Педагогічного Товариства
Сидять зліва направо: А. Підляшський, А. Алишкевич, о. І. Чапельський, К. Малицька, о. Д. Лопатинський; стоять — О. Янів, Сахарин, М. Рибачек, М. Мороз, С. Герусинський, М. Коць

ше 352 школи з укр. мовою навчання) і неприхильної настанови поль. влади. Щойно після зміни статуту 1924 умови праці УПТ дещо покращали; проте не було дозволено йому поширити діяльність на півн.-зах. землі. 1926 змінено

назву УПТ на «Рідна Школа», Укр. Пед. Т-во (термін «Р. Ш.» вживався вже раніше). Членство в «Р. Ш.» було одноступеневе, т-во очолювала Гол. Управа у Львові, вибрана на Заг. з'їздах «Р. Ш.». Низовими клітинами були кружки «Р. Ш.»; посередніми орг. ланками — пов. Союзи «кружків»; у тих пов., де їх не було, керівництво вели кружки «Р. Ш.» у пов. м. Ч. гуртків і їх членство постійно зростало так, що 1939 55% укр. місцевостей у Галичині мали свої кружки «Р. Ш.», а членство «Р. Ш.» охоплювало бл. 8% укр. населення у віці 20 рр. і більше; ч. пов. союзів — 30. Зростання кружків і членства видно з таблиці:

	1914	1930	1939
Кількість кружків	59	593	2 074
Кількість чл. (у тис.)	4,8	31,6	105,0

«Р. Ш.» стала в нових умовах ідейною й орг. централею всього укр. приватного шкільництва в Галичині та очолювала боротьбу за укр. школу; вона звертала

гол. увагу на розбудову шкільництва всіх видів. Кількість шкіл «Р. Ш.» і учнів у них (в дужках у тис.) така:

Рід шкіл	1914	1930	1938
Народні	18	81* (6,7)	33 (6,1)
Сер. заг.-освітні	7	12 (1,6)	23** (2,5)
Фахові	—	7 (0,9)	15 (1,5)

* Разом із «збірними лекціями».

** У тому ч. — 12 гімназій і 11 ліцеїв.

Ч. нар. шкіл «Р. Ш.» було невелике (у них вчилася бл. 2% укр. дітей) як через фінансові труднощі, так і перепони з боку поль. влади. У деяких місцевостях їх заміняли т. зв. «збірні лекції» — школи без урядової концесії, а після їх ліквідації владою т. зв. «домашнє навчання» (не більше 10 дітей разом), яке також не розвинулося через переслідування адміністрації (1938 це навчання вели ледве 4 кружки). У сер. школах «Р. Ш.» навчалася понад 20% укр. молоді, яка ходила до сер. шкіл. Серед фахових шкіл була одна сер. (торг. гімназія у Львові) і 5 фахово-доповнюючих. Разом у всіх школах «Р. Ш.» працювало бл. 350 постійних учителів і 150 — т. зв. доходячих. «Р. Ш.» буйно розвинула у 1930-их рр. сезонні садки (1930 — 41, 1938 — 605 з 22 100 дітьми); постійних садків було мало — 3 т. зв. закоронки (120 дітей) і 3 світлиці (100 дітей). Дошкільній праці допомогло вид. «Р. Ш.» підручника «Укр. дошкільця» (ред. Л. Ясінчук).

При кружках «Р. Ш.» творено гуртки доросту «Р. Ш.» (1935 — 16 000 молоді, 1936 — 873 гуртків з 6 188 учнями), але влада їх заборонила (однак, деякі діяли й далі), й згодом виховання молоді велось у заг. рамках праці кружків. Бурси «Р. Ш.» втратили значення: їх було в 1938—39 рр. 5 з 151 учнем.

Т-во «Рідна Школа» у Львові 1936

1 — Центральна. 2 — Пов. союзи кружків. 3 — Нар. школи. 4 — Сер. школи. 5 — Фахові школи. 6 — Кордони держав. 7 — Межі воеводств. 8 — Межі повітів

«Р. Ш.» вела також виховно-осв. діяльність для старших за допомогою рефератів (1937 їх було 1761, а слухало — 24 524 особи), концертів (306), аматорських і театральних вистав (1560) та прилюдних виступів шкільної молоді виховних установ «Р. Ш.» (4 208). Важливе значення мали різного роду курси (українознавства, для неписьменних, керівниць садків і рідношкільних керівників, плетіння, куховарства тощо) — разом 64 з 1 480 учасниками; ці курси часто замінювали шкільне навчання. При кружках діяли бібліотеки (653 з 72 207 книжками і 17 097 читачами, у тому ч. 11 176 молоді), а при Гол. Управі «Р. Ш.» пед. бібліотека з 2 580 кн. (всі числа на 1937—38). Видавничу діяльність була менша, ніж до 1914; з 1932 «Р. Ш.» видавала ілюстрований ж. «Рідна Школа», що виходив двічі на місяць.

Під поль. натиском на оборону укр. шкільництва «Р. Ш.» доводилося витрачати більше енергії, ніж до 1918. Найбільше зусиль коштувало влаштування шкільних племісцитів за укр. мову у школах — вперше 1924 (понад 600 000 заяв від батьків).

При Гол. Управі «Р. Ш.» існувала (у 1930-их рр.) Укр. Порада для вибору звання (гол. С. Пастернак, секретар В. Метельський) та два підприємства — книгарня (1938 обороти 228 000 золотих — чистий прибуток 3 970 золотих) і в-во.

До найважливіших імпрез, що їх влаштувала «Р. Ш.», належали: святкування 50-річчя «Р. Ш.» 1931—32 у Львові, на провінції в Галичині й на еміграції, зокрема у ЗДА; І Укр. Пед. Конгрес (2—3 липня 1935) та його завершення — Перша Укр. Пед. Вистава (Львів, червень 1938). Щороку перед закінченням шкільного року у Львові і по інших м. відбувалися рідношкільні Свята Молоді.

Видатки «Р. Ш.» становили на поч. 1930-их рр. 2,2 млн золотих річно, 1937—38 — 1 430 500 золотих, прибутки (гол. оплата в сер. і фахових школах, прибутки з в-ва і кооперативи «Рідна Школа» тощо) становили звич. пол. видатків (1937—38 — 754 700). Недобір покривався з добровільних пожертв громадянства (серед ін. укр. еміграції за океаном, зокрема у ЗДА) та членських внесків; щороку влаштовувало масові збірки «на коляду» і «на писанку» «Р. Ш.».

Головами «Р. Ш.» у 1920—30-их рр. були: А. Гладішовський, О. Терлецький, Б. Янів, І. Кокорудз, І. Галуцинський, М. Заячківський, Д. Коренець; ін. діячі «Р. Ш.» (крім довоєнних): І. Герасимович, В. Ільницький, О. Кисілевська, М. Климкевич, М. Коновалець (довголітній секретар «Р. Ш.»), О. Попович, О. Сте-

панів-Дашкевич, М. Терлецький, Л. Ясінчук (делегат «Р. Ш.» до ЗДА) та ін.

Після приходу большевиків «Р. Ш.» була ліквідована. За нім. окупації більшість її майна перейшла у власність Укр. Осв. Товариств (вони й виконували частину завдань кружків «Р. Ш.») та УЦК і його клітин.

На еміграції подекуди вживають назву «Р. Ш.» установи, що утримують укр. школи або ведуть осв. роботу.

Література: Ясінчук Л. 50 літ «Рідної Школи» 1881—1931, Л. 1932; журн. «Рідна Школа», рік І—ІХ, Л. 1932—39. В. Кубійович

«Рідна Школа», пед.-методичний ж.-бюлетень Централі шкіл українознавства «Шкільна Рада» Укр. Конгресового Комітету Америки і 1966—67 також Об'єднання Укр. Педагогів Канади. Виходить у Нью-Йорку від 1964, спершу як кварталник і від 1969 як двомісячник; ред. Е. Жарський.

«Рідне Слово», тижневик заснований Сильоюжупанниками 1917 р. у Білій Підляській, з грудня 1918 до лютого 1919 виходив у Бересті; ред. М. Соловійчук (Терешко) і А. Савчук. В-во «Р. С.» видало Календар Укр. Громади у Білій Підляській на 1918 р. та популярні книжечки.

«Рідне Слово», газ. для українців у Югославії. Виходила укр. літ. мовою у Руському Керестурі у 1931—41 рр., спершу один раз, згодом тричі на місяць; видавець і ред. о. М. Фірак. При «Р. С.» вийшло кілька календарів і кн. «Р. С.» відіграло важливу роль у культ. житті українців у Югославії.

«Рідний Край», газ. політ., екон., літ.-наук. і популярно-осв. характеру, виходила з кін. 1905, спочатку заходами укр. місц. громади у Полтаві, з кін. 1907 до 1914 у Києві (з 1908 з місячним додат-

Останнє засідання редакції «Рідного Краю» у Полтаві 1907. Сидять зліва направо: Г. Коваленко, П. Мирний, Леся Українка, Олена Пчілка, М. Дмитрієв. Стоять — Л. Пахарецький, Г. Шерстюк

ком для дітей «Молода Громада») і в Гадячому (1915—16) як тижневик, з 1910 тричі на місяць, з 1913 неперіодично.

«Р. К.» друкувався фонетичним правописом, 1915–16 — ярижкою. Видавець Г. Маркевич, ред. М. Дмитрієв і Г. Коваленко, з 1907 О. Косач (Пчілка). «Р. К.» приділяв чимало уваги історії, етнографії, нар. творчості, питанням розвитку укр. мови і літератури, а також інформував про суспільно-політ. і культ. життя. Попри цензурні утиски, «Р. К.» проіснував 10 рр. Серед співр. «Р. К.» були П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, Лєся Українка, А. Кащенко, Г. Шерстюк, О. Сластьон, П. Капельгородський, Л. Пархарецький, Д. Яворницький, О. Олесь, П. Тичина та ін.

«Рідний Край», щоденник угодовського напрямку, підтримуваний поль. урядом. Виходив у Львові 1920–23 рр. як орган Укр. Хліборобського Союзу, заснованого С. Твердохлібом, згодом Укр. Нар. Партії (УНП); ред. М. Яцків. Продовженням «Р. К.» був тижневик «Право народу» (1923) у Коломиї, орган фракції М. Ількова в УНП.

«Рідний Край», політ.-інформаційний тижневик на позиціях Укр. Нац. Партії у Румунії, виходив у Чернівцях 1926–30 (вийшло 201 ч.); гол. ред. Л. Козут. 1930 «Р. К.» об'єднався з газ. «Час».

Різак (Falcaria Bernh.), рід дворічних зіллястих рослин з родини окружкових. На Україні — 2 види: Р. веховий (F. sioides (Wib.) Aschers. = F. vulgaris Bernh.). Рослина гола, сизуватозелена. Росте в степах, уздовж меж і шляхів, на луках, як бур'ян на полях по всій Україні, крім Карпат. У нар. медицині вживають при шлункових хворобах, у побуті — для вигнання мух; Р. занедбаний (F. neglectissima Klok.). Росте в степах і по степ. схилах, рідко в Лісостепу.

Різдво, Різдво Христове, свято нар. Ісуса Христа, що його відзначають на Сх. спершу 6 січня разом з Богоявленням Господнім (див. *Водохрищення*), а з сер. 4 в. встановлено в Римі, як окреме свято на 25 грудня за юліанським календарем. На Україні, з введенням християнства у 10 в., Р. злилося, як і в ін. країнах, з місц. поганським святкуванням повороту сонця на весну — хліборобського нового року, зберігаючи подекуди первісну назву Коляда. Найцікавішим днем укр. Р. є його напередвечір — Свят-вечір, що відбувається у супроводі багатьох обрядових і магічних дій, спрямованих на забезпечення врожаю і достатку, в ньому беруть участь також і померлі предки та чл. роду, персоніфіковані снопом збіжжя — «дідом», «дідухом», «колядою», «жорочуном». Визначальним елементом Р. є колядування (величання господарів і їх дітей співанням *колядок*) та ходіння з вертепом,

«жозою» і «звіздою». Церк. святкування Р. охоплює три дні з участю у різдвяних богослужіннях (особливо на перший день), ходінням з колядою, відвідуванням і гостюванням рідних та знайомих (докладніше про Р. див. ЕУ 1, стор. 229–32). Прийнятою із Зах. Європи різдвяною ялинкою відзначають тепер на Україні Новий Рік. Тема Р. посідає видатне місце (більше, ніж Великдень) в образотворчому, зокрема церк. мистецтві та в поезії.

Різдвянка, кол. назва с. м. т. Сиваського.

Різдорфер Микола (* 1901), лікар і громад. діяч на Закарпатті родом з Рахова, керівник укр. руху на Свалявщині, у ЗДА з 1950. Праці про лікувальні властивості мінеральних вод та про питання соц. медицини на Закарпатті, з геронтології тощо.

Різниченко Василь, бджоляр-історик; праці з історії укр. бджільництва (монографія про П. Прокоповича та ін.), ред. місячника «Пасічник старовина» (додаток до ж. «Пасічник»). Мабуть, на поч. 1930-их рр. репресований.

Різниченко Володимир (1870–1932), геолог, д. чл. АН УРСР (з 1929) і НТШ (з 1929) та низки ін. наук. т-в, нар. на хуторі Велентієвому (тепер Ніженського р-ну). У 1896 р. закінчив Харківський Ун-т, потім до 1916 провадив геол. дослідження у Сер. Азії та Казахстані, зокрема у гірських масивах Тарбагатаю, Тянь-Шаню, Півд. Алтаю (склав першу геол. і тектонічну карту того р-ну, відкрив ряд нових льодовиків, за що Геогр. Т-во нагородило його медаллю ім. М. Пржевальського). Протягом 1916–17 рр. вивчав гідрогеол. умови Волині, пізніше працював старшим геологом, а згодом дир. Геол. Комітету; з 1930 р. очолював Н.-Д. Геол. Ін-т АН УРСР. Р. по-новому ґрунтовно висвітлював стратиграфію та тектоніку Сер. Придніпров'я, особливо Канівських гір; 1931 організував і очолював першу комплексну експедицію в р-н Дніпробуду; він організатор комісії по вивченню антропогенного періоду на Україні. Р. опублікував понад 70 наук. праць, присвячених перев. геол. будові й тектоніці України та Сер. Азії. Найважливіші: «Природа Канівських дислокацій». Вісник Укр. Відділу Геол. Комітету, випуск 4, 1924; «До питання про час і умови утворення укр. лесу». Труди Укр. Н.-Д. Геол. Ін-ту, т. 3, 1929;

В. Різниченко

«Про четвертинні рухи земної кори в р-ні сер. Дніпра». Записки Фізико-матем. Відділу ВУАН, 1931.

Р. відомий також як поет і маляр-карикатурист (псевд. Велентій — дівоче прізвище матері). Поезії і етюди друкував у ЛНВ (1901–12; перші вірші: «Зірка на землі», «На чужині далекій») і зб.-альманах «Перша Ластівка» (1905), «Розвага» (1905, 1908), «Терновий Вінок» (1908), «На вічну пам'ять Тарасові Шевченкові» (1910); карикатури у ж. «Шершень» (1906) і газ. «Рада» (1909–12). З 1913 не друкувався. Див. ще монографію: І. М. Блюміна «В. В. Різниченко (Велентій) — художник і поет» (1972).

Різниченко Федір (1865—1924), маляр родом з Черкащини; «Зимовий вечір на Україні», «Село Кирилівка», «Осінь» (1911), «Хутір узимку» (1912), «Старі верби» (1913) та ін.

Рій (Крайове пасічницьке об'єднання «Р.»), кооператива, заснована у Львові 1926 Є. Архипенком з метою організації бджолярів на зах.-укр. землях, постачання їх приладдям, модерними вуликами, вошиною, дешевим цукром для бджіл, налаштування збору і купівлі меду тощо. «Р.» мав майстерню вуликів, зразкові показові пасіки під Львовом і в Перегінську (Горгани), крамниці у Львові й Лодзі. З 1928 «Р.» допомагала пасічницькій секції Т-ва «Сіль. Господар» та її орган-місячник «Укр. Пасічник». «Р.» діяв (з перервою під час першої сов. окупації) до 1944, а у Холмі у 1940–44. У 1938 — 1 370 чл., продаж товарів на 60 788 золотих. Гол. діячі: М. Боровський (дир. 1928–37), Р. Голод (дир. 1937–39), А. Адамчук, Ф. Яцура та ін.

Рій (Т-во пчолярів «Рій» в Ужгороді), т-во пасічників на Карп. Україні, діяло у 1924–30 рр. з метою ширити модерне пасічництво на Закарпатті. Організувало пром. пасіку, майстерні, курси, виставки; видавало ж. «Підкарпатське Пчолярство» (1923–25).

Рій, найменша військ. одиниця з 9–15 воїків, якою командує підстаршина; 3–4 рої становлять чоту.

Ріка, р. на Закарпатті. Див. *Велика Ріка*.

Ріки. Укр. Р. це здебільша довгі водянні артерії, що пливають перев. з півн. на півд. до Чорного й Озівського морів; Р. півн.-зах. України пливають з півд. на півн. зах. і півн. до Висли і Прип'яті. До сточища Чорного й Озівського морів належить понад 90% укр. території, що її відводнюють гол. Р.: Дунай з Тисою, Прутом і Серетом, Дністер, Бог, Дніпро з Прип'яттю і Десною, Дін з Дінцем і Кубань. До сточища Балтицького м. належать правобічні притоки Висли: Вепр, Сян і Буг. Гол. вододіл між Чорним і

Балтицьким м. та між сточищами гол. Р. проходить перев. низовинами, за винятком Карпат, і дає змогу пов'язати Р. різних сточищ системою каналів та сполучити обидва моря.

Число Р. по всій укр. етнічній території оцінюють на бл. 30 000, у тому ч. в УССР 23 000 з заг. довж. бл. 170 000 км, з них бл. 3 000 задовжки 10 і більше км, 116 понад 100 км. Перелік гол. Р. і їх найбільших приток з поданням довж., площ сточища і пересічного річного стоку поданий у табл. (стор. 2025). Характер Р., зокрема густота річкової мережі, величина стоку, водоносність, сезонів й багаторічні зміни тощо залежать від клімату, рельєфу, геол. основи, рослинного покриву, культ. освоєння місцевості та ін. факторів.

Густота річкової мережі найбільша у гірських обл. — бл. 1,1 км довж. на 1 км² площі; на Передкарпатті, Потиській низовині й Передкавказзі — 0,6 км/км², на височинах (Розточчя, Поділля, Донецький кряж) бл. 0,5 км/км². У заг. річкова мережа рідшає в напрямі на півд. і сх.; вона дуже рідка (нижче 0,1 км/км² між нижньою Десною й верхів'ями Остра, Трубежу і Супії; між нижнім Дніпром і Молочною Р. майже немає).

На живлення Р. складаються дощові, снігові, підземні й частково льодовикові води. Звич. формою атмосферичних опадів у теплий період року є дощ, який дає бл. 75% усієї атмосферичної води. З неї значна більшість випаровується або інфільтрується і лише мала частина стікає до Р.: найбільше в горах — бл. 50%, на рівнинах — нижче 10%, у степ. смугі майже вся дощова вода випаровується, а малі Р. пересихають, якщо не дістають підземного живлення. Гол. джерелом живлення Р. рівнинних обл. є води талого снігу, які завдяки незначному випаровуванню у холодний період року і перерваній інфільтрації в замерзлий ґрунт у перев. більшості спливають до Р. Підземне живлення наявне впродовж року; воно особливо важливе взимку, коли майже всі атмосферичні опади випадають у вигляді снігу. До Р., живлених льодовиковими водами, належить лише Кубань й ін. Р., що витікають з льодовиків Кавказу. У заг. розподілі, основну частину живлення гірських Р. становлять дощові, рівнинних — талі снігові води (залежно від місц. умов — 50–80%); на живлення підземними водами припадає 10–20%.

Пересічний річний стік для окремих сточищ Р. поданий у таблиці (в км³ і м³ на сек., а також у перерахуванні на літри на сек. з 1 км²) та на карті (в мм). Залежно від гідрологічних умов вели-

Гідрографічна сітка Української РСР

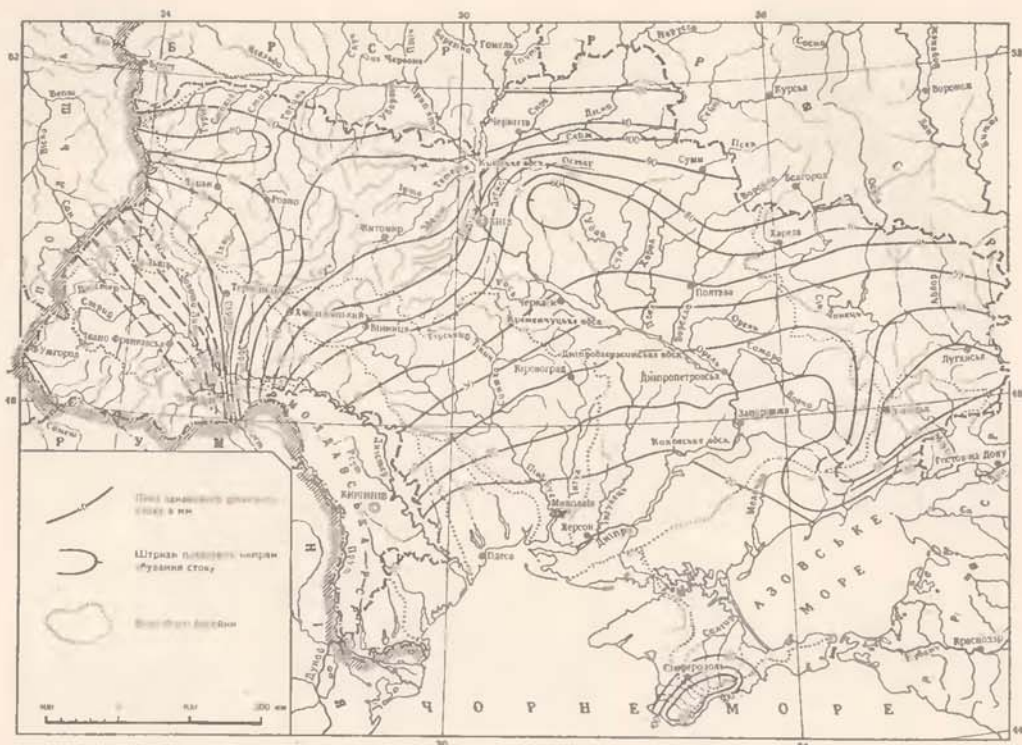
чина стоку різняться не тільки між сточищами окремих Р., але також у межах того самого сточища. Найбільший пересічний річний стік виявляють гори (Кавказ — 75 л, Карпати — 35 л, Крим. гори — 15 л (сек. км²). На переважній частині України він становить 1–4 л/сек. км², у степу 0,5–0,1 л/сек. км². Геогр. розподіл стоку в мм представлений на карті (стор. 2524). Стік виявляє чіткі сезонні зміни: він найбільший на весні (50–80% річної суми), коли тануть сніги, найменший — під час теплої й сухої погоди пізнього літа і ранньої осені. З року на рік трапляються великі відхилення від норми. Так, напр., у сточищі Бога у березні 1921 стекло 3,6 мм, у березні 1922 — 81 мм води (сер. стік за березень — 20,8 мм). Сумарний стік на укр. землях обраховується на бл. 16% усієї атмосферної води; для УССР пересічна річна сума опадів — бл. 300 км³, стік — 48 км³.

Водостан Р. пов'язаний тісно з величиною стоку. Він найвищий на весні, коли тануть сніги, найнижчий взимку. Під час весняної повені проходить 50–80% річного стоку, на малих Р. степу — майже весь річний стік. Весняна повінь триває на малих Р. 10–15 днів, на вели-

ких — 1–1½ місяця. Крім весняної, трапляються повені літні, спричинені рясними атмосферичними опадами — звич. явище у гірських Р. Карпат і Кавказьких гір. У водостані Кубані помітні чотири сезонні повені: дзі весняні (у лютому, коли тануть сніги у нижній частині сточища, і у квітні, коли тануть сніги в горах), літня (у червні й липні), пов'язана з таненням льодовиків, і осіння, спричинена збільшенням атмосферних опадів у жовтні. У сточищі Тиси трапляються зимові повені, спричинені відлигою, принесеною середземноморськими циклонами.

Повені бувають тоді, коли надто швидке танення снігу на весні або зливи (звич. влітку) приносять до Р. більше води, ніж вона спроможна її вмістити. Винятково великі бувають повені у сточищі Дніпра вище Києва, спричинені одночасним інтенсивним таненням снігу в сточищі Прип'яті й Десни. Весняні повені на Прип'яті бувають щороку. На Сяні, Бузі й Дністрі весняні повені — спричинені надто швидким таненням снігу у верхньому сточищі, коли сер. течія Р. ще скута кригою. У пригирлових ділянках Дніпра, Дунаю, Дністра, Бога й Кубані спостерігаються значні коли-

Середній річний стік на території УРСР

вання рівнів води, зумовлені вітровими нагонами і згонами.

Зимовий режим Р. з початком морозів на Р. починається утворення льоду, яке звич. закінчується льодостаном. Р. у сточищі гор. Дністра замерзають в останню декаду листопада і від верхів'їв льодостан посувається вниз за течією; Р. Передкарпаття — у пол. грудня, Закарпаття — на два тижні пізніше; малі й сер. Р. на півн. України — пересічно у третю декаду листопада (на сх. раніше, ніж на зах.). Льодостан посувається з півн. на півд. Сер. дати замерзання: для Дніпра — під Києвом 21. 12, під Запоріжжям — 29. 12, під Херсоном — 28. 12 (повільніше текучі частини ріки замерзають раніше); для Дністра — під Заліщиками — 30. 12, під Дубосарами — 20. 12, під Тирасполем — 28. 12, для Бога — під Вінницею — 6. 12, під Прибожанами — 11. 12. Кубань і Тиса не мають тривалого льодостану. Льодостан Сяну і Бугу часто переривається відлигами.

Скресання Р. починається від півдня. Сер. дати для Дніпра: під Херсоном — 3. 3, під Запоріжжям — 15. 3, під Києвом — 24. 3; для Бога під Прибожанами — 7. 3, під Вінницею — 21. 3; для Дністра

під Тирасполем — 5. 3, під Дубасарами — 9. 3, під Заліщиками — 4. 3. Гірські Р. починають скресати з нижньої течії. У сер. Р. півн. України вкриті льодом бл. $3\frac{1}{2}$ місяці, півд. — $2\frac{1}{2}$ місяці.

Твердий стік або транспорт річковою водою звітрілих, розмитих і розпущених у воді мінералів залежить гол. від швидкості течії і геол. основи. Найбільше скельного матеріалу несуть гірські Р., зокрема під час позеней, коли можуть котити по своєму дніщу навіть більші каміння, найменше — повільно текучі Р. рівнин. Однак, річкова вода завжди несе дрібні частинки мінералів, які роблять воду каламутною. Найменш каламутні поліські Р., що у них кількість завислих мінеральних частинок доходить до 50 г на 1 м³ води, найбільш каламутні гірські Р. — до 1000 г/м³; в ін. Р. каламутність коливається між 150 і 500 г/м³.

Мінералізація річкових вод півн. України коливається між 200 і 500 мг розпущених мінералів на 1 л води. Вона зростає у півд. і сх. напрямі. Найбільше мінералізовані води Донецького басейну (бл. 2000 мг/л) і Р. між Дунаєм і Дністром, а найменше — Карпат (нижче 100 мг/л).

З уваги на гідрологічні чинники і характер Р. укр. землі можна поділити на низку гідрографічних р-нів. До них належать:

Полісся, відводнене Дніпром (вище Києва) Прип'яттю, Десною і Бугом. Пересічна річна сума атмосферичних опадів 500–600 мм, річний стік — від 100 до 120 мм (20%). Похил річищ малий (бл. 0,5 м/км); течія Р. повільна; долини широкі, з низькими берегами, забатнені; щороку повені на весні; час замерзання сер. 3½ місяці, на сх. довший, ніж на зах.

Волинсько-Холмська височина, відводнена Р. Вепром, Бугом і правобічними притоками Прип'яті (Стохід, Стир з Іквою, Горинь із Случню). Сума атмосферичних опадів — 500–700 мм, річний стік 100–150 мм (20%). Похил Р. на півд. понад 1 м/км — зменшується на півн.; долини широкі, часто забатнені; повені на весні; час замерзання на зах. бл. 3, на сх. — бл. 3½ місяці.

Поділля, відводнене лівобічними притоками Дністра і правими Бога. Сума атмосферичних опадів на зах. бл. 700 мм спадає до 450 мм на півд. сх., стік на зах. — 200 мм (30%), на півд. сх. — 40 мм (10%). Густота мережі Р. 0,4–0,5 км/км². У верхніх течіях спад Р. малий (бл. 1 м/км), долини широкі, місцями забатнені, у сер. — лін зростає, річкові долини переходять у вузькі й глибокі яри (найхарактеристичніший яр Дністра); у межах півд.-зах. відніг Укр. Кристалічного масиву річища кам'янисті. Повені весняні, на Дністрі також літні. Час замерзання бл. 3 місяці.

Придніпровська височина, відводнена правобічними притоками Дніпра (Тетерів, Ірпень, Рось, Тясмин, верхній Інгулець) і лівобічними притоками Бога (Соб, Синюха, верхній Інгул). Су-

ма опадів 450–550 мм, стік бл. 100 мм на півн. зах. (18%) зменшується до 30 мм на півд. сх. (6%); спад Р. бл. 2 м/км; річища у межах Укр. Кристалічного масиву кам'янисті й порожисті; долини Р. глибокі, у верхніх течіях яристі. Найвищий водостан на весні. Час замерзання 3 місяці, на півдні на 1–2 тижні коротший.

Придніпровська низовина, відводнена лівобічними притоками Дніпра (Удай, Псьол, Ворскло, Орель, Самара). Річна сума атмосферичних опадів 450–550 мм, стік 40–120 мм. Спад Р. бл. 1 м/км, річища вирівняні, долини широкі з пологими берегами. Високий во-

Довжина, площа і пересічний стік важливіших Р. України

Ріки	Площа столища в км²	Довжина в км	Пересічний річний стік		
			л/сек/км²	м³/сек	км³
Столища Чорного й Озівського морів					
Дніпро	510 000	2 285	3,2	1 650	52,0
Прип'ять	114 300	748	3,8	440	13,8
Десна	88 900	1 126	3,9	346	10,9
Псьол	22 800	692	2,4	54	1,7
Самара	22 600	311	0,8	18	0,6
Сула	18 100	310	2,3	42	1,3
Тетерів	15 300	385	3,0	46	1,4
Ворскло	14 700	452	2,1	32	1,0
Інгулець	14 460	549	0,7	10	0,3
Рось	12 575	346	2,2	28	0,9
Притоки Прип'яті					
Горинь	27 650	659	3,3	91	2,9
Случ	13 900	451	3,5	48	1,5
Дністер	72 000	1 362	5,0	360	11,3
Бог	63 700	792	1,5	96	3,0
Синюха	16 725	111	1,7	28	0,9
Дунай					
Прут	27 000	845			
Тиса	150 000	1 410			
Дін					
Дінець	98 900	1 053	1,6	160	5,0
Оскіл	14 680	436	2,9	43	1,4
Кубань	61 500	910	6,5	400	12,5
Лаба	12 360	320			
Столище Балтицького м.					
Висла					
Буг	73 470	813	3,7		
Сян	16 730	444	6,0		

достан на весні. Час замерзання на півн. 3½, на півд. — 2 місяці.

Донецький кряж, відводнений Дінцем і його правобічними притоками, Р. Озівського м. (Міос і Калміос) та верхів'ями лівобічних приток Дніпра —

Вовчої і Самари. Річна сума опадів бл. 500 мм, стоку — бл. 50 мм (10%). Спад річища Дінця бл. 0,5 м/км, приток — 1 м/км і більше, долини Р. глибокі, у Дінця правий берег вищий, ніж лівий. Високий водостан на весні. Час замерзання бл. 3 місяців.

Півд.-зах. смуга Сер. височини, відводнена верхів'ями лівобічних приток Дніпра (Десни з Сеймом, Псла, Ворскла), Дінцем і його лівобічними притоками (Оскіл, Айдар, Деркул) та правобічними притоками Дону (Калитва). Річна сума опадів 400–500 мм, стік на півн. бл. 120 мм, скорочується до 60 мм і менше на півдні. Спад Р. бл. 2 м/км; долини глибокі, праві береги Р. вищі, ніж ліві. Найвищий водостан на весні. Час замерзання бл. 3½ місяців.

Чорноморська низовина, відводнена нижніми течіями Дністра, Бога, Дніпра і менших Р. Чорного й Озівського морів. Річна сума опадів 270–400 мм, стік менше 25 мм (перев. на весні), тобто 6% і менше. Влітку майже вся вода випаровується; тоді малі й сер. Р., як Малий і Великий Куяльники і Тилюгул, пересихають (вони кінчаються лиманами). Долини Р. широкі з низькими берегами, річкові заплави порослі комишами. Замерзання — бл. 2½ місяців.

Кримські гори дістають 400–1000 мм опадів, перев. пізньою осінню і взимку; велика частина дощової води губиться у щілинах вапнякових порід (підземне відводнення), стік 20–200 мм. Долини Р. вузькі й глибоко врізані.

Карпати і Передкарпаття відводнені правобічними притоками Висли (Дунаєць, Вислока, Сян), Дністром і його притоками, лівобічними (Стривігор) і правобічними (Бистриця, Стрий, Свіча, Лімниця, Солотвинська й Надвірнянська Бистриці), Тисою і її правобічними притоками (Тересва, Теремля, Ріка, Боржава, Ляториця, Уж, Ляборець) та лівобічними притоками Дунаю (Серет і Прут). Сума атмосферичних опадів від 700 мм на передгір'ях до 1500 мм у найвищих частинах гір; величина стоку 350–750 мм (50% і більше), залежно від висоти. Густота річкової мережі 1,1 км/км²; спад Р. 60–70 м/км у вищій, 5–10 м/км — у нижчій течії. Долини в горах відносно вузькі і глибокі (600–800 м), на передгір'ях — 150–250 м. Великі літні повені, час замерзання — 2½ до 4 місяців, залежно від висоти. Майже кожної зими льодостан підгірських Р. переривається відлигами. Сер. течія Тиси не має тривалого льодостану. Вода Р. має високий твердий стік, але слабу мінералізацію.

Кубань відводнена Кубанню і її лівобічними притоками (Великий і Малий

Зеленчуки, Лаба, Біла, Шиш). Річна сума опадів над нижньою Кубанню — 500 мм зростає до 1000 мм на передгір'ї і 2400 в Кавказьких горах; стік у гірській смузі 50% і вище, на низовині спадає до 10%. Живлення мішане: дощове, снігове й льодовикове. Долини Р. на низовині широкі, з пологими берегами, у горах вузькі й глибоко врізані. Льодостан не кожного року.

Р. відіграли велику роль у минулому України для заселення, транспорту, прохарчування (рибальство). Тепер річковий транспорт і річкове рибне господарство мають менше значення, натомість збільшилася роль Р. для водопостачання, зрошення, осушення, приймання стоків, також як джерело гідроенергії. Р. відіграють роль як місця відпочинку і туристичні шляхи (див. Водне господарство), їх значення зменшується надмірним скиданням занециджених пром. і міськ. вод.

Див. також поодинокі Р., зокрема Бог, Буг, Десна, Дін, Дінець, Дніпро, Дністер, Дунай, Кубань, Прип'ять (там також і література).

Література: Давыдов Л. Гидрография СССР (Воды суши), ч. 2. П. 1955; Чиппінг Г., Лисенко К. Річний та мінімальний стік на території України. К. 1959; Гідрологічні розрахунки для річок України. К. 1962; Швець Г. Характеристика водності річок України. К. 1964; Швець Г. Річки. Укр. Радянська Енциклопедія, т. 17. К. 1966; Ланько Р., Маринич О., Щербань М. Фізична географія Укр. РСР. К. 1969.

І. Тесля

Рілля (орна земля), найважливіше с.-г. угіддя. На території УРСР Р. займає 34,1 млн га (без садів; з садибами 36 млн га), тобто 53,3 (57,6)% всієї площі і 80,3% всіх с.-г. угідь. На Кубані (Краснодарський край) Р. становить 4,5 млн га (54% всієї площі і 85,3% с.-г. угідь); на всіх укр. землях (разом з садибами) приблизно 60 млн га (59% всієї території і 83% с.-г. угідь).

Площа Р. зазнала впродовж віків значного збільшення завдяки заоранню степів і одночасному обезлісненню. У кін. 18 в., перед розорюванням півд. степ. України, Р. займала на території сучасної УРСР понад 30% всієї площі, у 1890 — 60%, у 1920-их рр. 68%. Пізніше площа Р. зазнала зменшення через зайняття великих просторів на будівлі, пром. об'єкти, шляхи та водоймища. Майже вся Р. зайнята під посівну площу (1969 в УРСР — 96%; 1940 — 91%, 1913 — 81%).

Розміщення Р. нерівномірне, залежно від природних умов.

Вона становить понад 2/3 всієї площі Лісостепу й Степу, 1/3 у ліс. смузі, лише 14% у Карпатах. Понад 70% площі Р. становить в обл.: Кіровоградській, Мико-

Розміщення рілля

лаївській, Запор. і Вінницькій, найменший у Закарп. (14%), Рівенській (31%) і Волинській (34%). Докладніше див. карту (Розміщення Р. на Поліссі, стор. 2178).

В. К.

«Рілля», с.-г. популярний двотижневик, виходив у Києві 1911–14 і 1917–18; ред. А. Терниченко.

Рільке (Rilke) Райнер Марія (1875–1926), нім. поет, родом із чесь. Праги, автор зб. поезій „Buch der Bilder“ (1902), „Stundenbuch“ (1905), „Neue Gedichte“ (I–II, 1907–08), „Duineser Elegien“ і „Die Sonette an Orpheus“ (1923) та багатьох ін. Поезія Р. вирізняється ліризмом і символічністю, глибиною філософського сприймання внутр. життя і довколишньої дійсності. Р. мав великий вплив на модерну поезію різних народів, у тому ч. й на укр. Враження Р. з відвідин Росії і України 1899 і 1900 позначилися на циклі «Книга про чернече життя», зб. «Часослов», як також на кн. коротких розповідей п. н. «Про Господа Бога та інше» (1900), у тому ч. й на двох з укр. тематик «Як старий Тимофій умирав співаючи» та «Пісню про правду».

Враженнями цієї подорожі навяні вірші Р. із «Книги про паломництво» зокрема поема «Карло XII, швед. король, їде степами України». Зацікавившись тоді «Словом о полку Ігореві», Р. переклав його у 1902–04 (опубліковане 1930). Українці від Росії Р. чітко не відрізняв. Твори

Р. перекладали на укр. мову: М. Зеров, М. Йогансен, О. Луцький, Ю. Клен, Л. Мосендз, М. Орест, Р. Курінна, О. Зуськівський, М. Бажан і багато ін. Окремою зб. вийшли переклади з Р. Б. Кравцевої п. н. «Речі й образи» (1947). Про Р. й Україну писали Є. Ю. Пеленський (1935) й О. Ізарський (1952). Зацікавлення творчістю Р. відновилося в УРСР з 1966.

Б. К.

Ріміні, старовинне м. у півн.-сх. Італії на побережжі Адріатичного м.; 94 000 меш. (1961). По другій світовій війні в окрузі Р. були розташовані табори полонених, куди прибули також вояки 1 Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії (див. Дивізія «Галичина») кількістю понад 10 000, що зда-

Укр. вояцтво в рімінському таборі (1945–47) слухає «живу газетку» з гучномовця. На другому плані заг. вигляд табору

ли зброю британцям в Австрії у травні 1945. Від поч. червня до 16 жовтня дивізійники перебували у таборі ч. 5-ц б. Беллярії, згодом до пол. червня 1947 у таборі ч. 1 б. Мірамаре. Життя у таборі 5-ц б. Беллярії мало позначки тимчасово-

сти; тоді в наслідок діяння сов. репатріаційної місії згодосилося до повороту на рідні землі бл. 900 осіб (8,5%). У таборі ч. 1 були крапці життєві умови, внутр. орг-ція табору мала військ. структуру. Табір очолював комендант (ген.-хорунжий М. Крат, підполк. Р. Долинський, майор С. Яськевич) з штабом, з 7 відділами та 8 референтурами. Таборяни були поділені на 8 полків і частини окремого призначення. У Рімінському таборі було 1946 р. 9 310 осіб, у тому ч. 288 старшин, 822 підстаршин та 8 200 вояків.

Рел. опіку таборяни одержували від 4 укр.-кат. і одного правос. душпастирів-капелянів Дивізії. Охорона здоров'я була під опікою 16 лікарів і досить великого ч. санітарів. Шкільництво охоплювало ряд шкіл: початкову (для малограмотних), гімназію, торг., учительську семінарію, сер. техн., однорічну рільничу, лісництва, драматичну, дяківську та ремісничу, з численними відділами; діяли різні курси і нар. ун-т.

Культ.-осв. праця охоплювала: таборівний театр, хори «Бурлака», «Славута» і правос. церк. хор, мист. спілку «Веселка», три оркестри, бандуристів і ревелерів. Виходили: щоденник «Життя в Таборі», тижневик «Батьківщина», двотижневик «Юнацький Зрив», гумористично-сатиричний двотижневик «Оса», літ.-мист. й популярно-наук. ж.: «Наш Шлях» і «Гроно», та неперіодичні вид. Було організоване спортивне життя (серед ін. масове змагання за Відзнаку Фізичної Вправності), і діяли різні об'єднання (правників, учителів, інженерів, ремісничий цех з підвідділами, студентська громада, літ.-мист. клуб, т-во філателістів, пластів гуртки, читальні «Просвіти»).

Особливу опіку над табором у Р. розгорнув еп. І. Бучко як гол. рим. Укр. Допомогового Комітету.

Ріо-Гранде-до-Сул (Rio Grande do Sul), півд. штат Бразилії, 282 200 км², 6,9 млн меш. (1970). Перші українці приїхали до Р.-Г.-д.-С. у 1891–92, а під час масової імміграції у 1895–1913 поселилися у муніципаліях Санта Роза (Santa Rosa), Іжуї (Ijuí), Жагварі (Jaguarí) і Ерешінь (Erechim) і займалися випасом худоби та рільництвом. З 1965 через розділення землі молоді українці з цих муніципалій почали переселялися до зах. частини штату Парани, а ті, що залишилися, мають дуже рідко контакти з укр. центрами у Бразилії. У гол. м. штату Порто-Алегре 933 000 меш. (1970), є чимала укр. роб. громада, створена під час останньої масової імміграції (1947–50); 2 парохії – правос. і кат., філія Т-ва Прихильників Укр. Культури.

Ріпа (*Brassica campestris* L. var. *rapa* L.), коренеплідна дворічна городня рос-

лина з родини хрестоцвітних. На Україні культивують рідко. Кормова Р. відом. п. н. *турнепс*.

Ріпай Андрій (1829–1914), педагог родом з с. Улич-Криве (Ужської жупи), учитель (деякий час дир.) учительської семінарії в Ужгороді, ред. першого на Закарпатті пед. журн. «Учитель» (1867) і автор книжечки для народу «Народное Господарство. Земледѣліе і скотоводство» (1864).

Ріпак (*Brassica napus* L. var. *oleifera* Metz.), однорічна олійна рослина родини хрестоцвітних. Існують 2 форми: Р. ярий (кольза) і Р. озимий, який має основне значення. Насіння Р. містить 48–52% олії, що її використовують у лакофарбовій, миловарній, харч. (маргариновій) та ін. галузях пром.-сти. Макуху після пропарювання згодовують худобі; Р. озимий вирощують також на зелений корм; медонос. Посіви Р. на Україні значно зменшилися (1940 – 91 200, 1966 – 5 700 га); вони поширені гол. у правобережному Лісостепу.

Ріпецький Всеволод (1884–1919), родом з Самбора, син о. Теодора, адвокатський кандидат, активний чл. УСДП Самбірщини і Дрогобиччини, пов. комісар Турчанщини 1918–19 рр., розстріляний поляками у липні 1919 без суду б. Солотвини, разом з держ. секретарем зем. справ ЗУНР М. Мартинцем, І. Сілецьким і його сином Степаном та зятєм, адвокатським кандидатом В. Падохом.

Ріпецький Мирослав (*1889), родом з Самбора, син о. Теодора Р., митрат, польовий духовник Укр. Гал. Армії 1919–20; у 1947 переселений до Польщі, 10 рр. був єдиним укр. свящ. у Вармії (Сх. Пруссія); автор численних ст. і кн., зокрема 9 випусків п. н. «Сторінки з історії Укр. Церкви й культури» (1952–69).

Ріпецький (псевд. Богдар Жарський) Нестор (*1919), письмен. і журналіст, родом з Галичини, з 1950 р. в Канаді. Автор зб. поезій: «Кучеряві дні» (1936), «Шлях пілігрима» (1937), «Триєго» (1939), «Поворот» (1941), переспівів з японської поезії «Пісні далеких островів» (1941), драми «Україна в крові» (1938), оп. «Галія» (1947), «Сонце сходить із Заходу» (1955), «Р 33» (1967), зб. ст. «Думки на вітрі» (1941), «Хвилі шукають берегів» (1955); ред. і співр. газ. і ж. у Галичині й Канаді.

Ріпецький Олександр (1888–1929), син о. Теодора Р., адвокат, культ., кооп. і політ. діяч у Самборі (1918–19 заступник пов. комісара) і у 1920-их рр. у Сокалі, де був гол. філії «Просвіти», Пов. Союзу Кооператив, пов. комітету УНДО (1925–27) та ін.

Ріпецький Степан (*1894), адвокат і політ. діяч та публіцист родом з Самбора, син о. Теодора Р.; чл. управи т-ва

«Січ. Стрільці» у Самборі 1913–14, чотирьох УСС, гол. Укр. Акад. Громади в Празі 1921–22, чл. Закордонного Комітету УПСР 1921–26, лектор соціології Високого Пед. Ін-ту в Празі 1923–26, чл. Гол. Управи УСРП у Львові 1926–39; на еміграції в Німеччині (чл. ЦК УСРП та УН Ради) і (з 1949) у ЗДА, співред. і ред. ж. «Вільна Україна» (1960–69). Д. чл. УВАН, автор праць «Укр. Січове Стрілецтво» (1956), «Листопад 1918 р.» (1961), «Бібліографія джерел до історії УСС» (1965), ред. зб. «За Волю України» (1967) та багатьох ст., зокрема про часи визвольних змагань.

С. Ріпецький

Ріпецький Теодор (1861–1901), гром. і церк. діяч у Самборі, свящ.; засновник і дир. т-ва виробу й продажу церк. речей «Ризниця», Ін-ту-приюту для вдів і сиріт по свящ., автор праць іст. і рел. змісту, зокрема «Иллюстрированная народная история Руси» (1890), «Вибрані життя святих» (1890), «Господні і Богородичні празники» (2 ч.) та ін.

Ріпки (II–12), с. м. т. на Чернігівському Поліссі, р. ц. Чернігівської обл.; 5 200 меш. (1966). Відомі з 1651.

Ріттер Павло (1872–1939), літературознавець і мовознавець-санскритолог й індоєвропеїст та перекладач, родом з Полтавщини. По закінченні Харківського Ун-ту (1894) Р. студіював у Берліні санскрит і порівняльне мовознавство; з 1897 викладач Харківського Ун-ту (з 1921 проф., з 1922 – очолював кафедру мовознавства), спочатку італ. мови, а з 1899 санскриту, один із засновників Всеукр. Наук. Асоціації Сходознавства (ВУНАС), автор низки ст. про індійську літературу в енциклопедії братів Гранат. Р. належить багато перекладів з санскриту на рос. мову; на укр. він переклав поему «Хмара-вістун» Калідаси (1928), гімни Ріг-Веди, а з нової індійської літератури перекладав поезії і прозу Р. Тагора та ін. У 1938 заарештований, збожеволів, помер у тюрмі. Про Р. див. «Антологія літератур Сходу» (1961) та «Павло Григорович Ріттер. Збірник біографічних та бібліографічних матеріалів» (1966).

Ріттер фон Ріттерсберг Людвиг (Ritter z Rittersbergu, 1809–58), чеськ. поет і журналіст. Відвідував Галичину, перебував у Львові. У своїх писаннях «Myšlenky o slovanském zpěvu» (1843; опублікованих з рукопису 1947) та «Pravlast slovanského zpěvu» (Časopis Českého Museum, ч. 20,

1846) доводив, що прабатьківщиною слов. пісні було укр. Поділля з його коломийками.

Ріттих Олександр (1831–?), рос. ген., картограф, етнограф і статистик; автор перших докладніших карт Сх. Європи, які були довгий час основою знання про етнічні відносини на укр. і сусідніх землях. Важливіші праці: «Этнографическая карта славянских народностей» (П. 1874), «Этнографическая карта Европейской России» (1:2.520.000; П. 1875), «Ethnographie des russischen Reiches» (Гота 1878), «Этнографический очерк Харьковской губернии» (Х. 1879) та ін.

Ріхтер Святослав (* 1915), видатний піаніст, нар. у Житомирі; навчання почав у свого батька органіста; у 1933–37 був концертмайстром Одеської опери, 1947 закінчив Моск. Консерваторію у класі Г. Нейгауза. Гра Р. віртуозна, але одночасно одуховлена й емоційна. Р. концертував у країнах СРСР, Європи й Америки й здобув визнання одного з найвидатніших піаністів світу. У репертуарі Р. є як твори давніх, так і сучасних композиторів.

С. Ріхтер

Річ Віра (Rich Vega; * 1936), англ. поетка й перекладачка; секретар Англо-Укр. Т-ва в Лондоні. Авторка зб. оригінальних поезій, у тому ч. на укр. і білор. теми «Outlines» (1960), «Portents and Images» (1964) і зб. перекладів з Шевченка «Song out of Darkness» (1961); переклади з І. Франка, П. Филиповича, П. Тичини та ст. про укр. літературу в англомовних ж.

Річинський Арсен (* 1892–?), церк. (правос.), гром. і пластовий діяч на зах. Волині, за фахом лікар. Автор ст. на рел.-церк. теми та кн. «Проблеми укр. рел. свідомости» (1923); ред.-видавець перев. неперіодичних журн.-часописів: «Нова Дорога» (1918), «На Варті» (1925–26), «Рідна церква» (1927), «Наше братство» (1929), в яких пропагував нац. відродження Правос. Церкви. Церк. композитор (муз. зб.: «Скорбна мати», «Укр. відправа», «Кольдкі»). Радикальні церк. погляди спричинили конфлікти Р. з тогочасним церк. керівництвом правос. митрополії, що ви-

А. Річинський

явилися навіть у тимчасовому відлученні його від церкви, а гром.-пластова діяльність — у переслідуванні поль. влади (в'язень Берези Каргузької, 1939) та репресії сов. влади (вивезений у 1939 або 1940). Дальша доля невідома.

Річицький Андрій (псевд. Пісоцького Анатолія; 1882–1937), політ. діяч, чл. УСДРП, 1917–18 рр. чл. Укр. Центр. (і Малої) Ради, з січня 1919 — один з ідеологів «незалежників» та засновників УКП («укапівців») і її керівник. Співред. органу УКП «Червоний Прапор», в якому в 1920 викривав КП(б)У як рос. окупаційну партію на Україні. Після ліквідації УКП (1924) чл. КП(б)У, в якій був однодумцем М. Скрипника і гол. інтерпретатором його теорії й політики українізації; разом з ним був противником «шумськізму» і гостро критикував М. Волобуєва, М. Грушевського, М. Хвилюєвого. Тоді ж Р. став викладачем ВУ-АМЛІН-у й наук. співр. Н.-Д. Ін-ту Літератури ім. Т. Шевченка. Після самогубства Скрипника заарештований під провокаційним закидом «перевиконання» хлібозаготівель з голодуючих сіл і розстріляний. Праці з літературознавства («Тарас Шевченко в світлі епохи», 1923, «Винниченко в літературі й політиці», 1928), найновішої історії («Центр. Рада від лютого до жовтня», 1928), про «українізацію» («Основи українознавства», 1929; «Нац. питання доби наступу соціалізму», 1931), про Маркса («Карл Маркс, його життя й діяльність», 1929); за ред. Р. вийшов вперше укр. мовою «Капітал» К. Маркса (1927–29).

Річка, с. Косівського р-ну Івано-Франківської обл., давній осередок нар. мистецтва Гуцульщини. Славна майстрами виробу дерев'яного посуду бондарської роботи, декорованого випалюваним рослинним і геометричним орнаментом (І. Грималюк), різьбарами по дереву, з застосуванням інкрустації, інтарсії і точених дзвіночків (М. Мегедимюк, І. Кіщук, М. Медвідчук, І. Пітеляк, Я. і М. Тонюки, Ф. Якиб'юк, І. Абрамович, М. Біляк та ін.) та мосяж-

Посудини, прикрашені випаленим орнаментом, майстра І. Грималюка

никами — гравірування та інкрустація на металі (І. Тинкалюк, В. Медвідчук, І. Кіщук). Р. — осередок виробів іграшок з сиру (А. Грешняк), сопілок, а з одягу — кептарів, запасок і поясів. Майстри об'єднані у двох цехах пром.-мист. об'єднання «Гуцульщина» в Косові. У Р. є музей гуцульського мистецтва.

Річковий транспорт, один з основних видів транспорту, що здійснює перевезення вантажів та пасажирів внутр. водними шляхами. Перед поширенням зал. транспорту Р. т. був на Україні гол. засобом масового транспорту, пізніше занепав і тепер становить не цілих 2% порівняно з усіма видами транспорту на суші. Довж. річкових судноплавних експлуатованих шляхів на всіх укр. етногр. землях доходить до 6 200 км, у тому ч. 200 км каналів. В УССР довж. всіх річок протяжності 10 км і більше дорівнює 90 400 км, судноплавних водних шляхів 4 800 км (у тому ч. штучних — бл. 1 000 км), на 4 000 км сплав — можливий. З судноплавних р. для транспорту використовуються на території УССР: по Дніпру — 1 205 км, по його притоках: Десні — 520 і Прип'яті — 60, по Дунаю — 160, Богу — 155, по ін. т. зв. малих р. — 2 700 км. За межами УССР Кубань судноплавна на довж. 300, Прип'ять — 500 км.

Природні умови для транспорту на укр. р. досить сприятливі. Ріських р. є небагато, тому спад р. дерев. невеликий і допускає плавбу аж по гор. течію. Вихідний напрям р. — з півн. на півд., і вони пов'язують одні з одними різні природні, а одночасно госп. р-ни. Нарешті, різні системи р. зближені гол. на зах., у гор. течії, отже їх легко сполучити каналами. До несприятливих умов належать: зимова перерва плавби — 1½–4 місяці, сильне коливання стану води, зокрема низький стан влітку в степ. смузі, часті закрути р., замулювання (особливо в лесовій і чорноземній смузі), мілкість лиманів, невелике число р. у рівнобіжному напрямі.

До цих природних підстав людина додала дуже мало — водне госп-во на Україні взагалі екстенсивне. Канали становлять ледве 3% природних судноплавних шляхів, регуляція р. — за винятком (і то частково) Дніпра — занедбана. Основні показники роботи Р. т. заг. користування такі:

	1932	1940	1950	1960	1965	1969
Перевезено вантажів (по чистому відправленню) — млн т	3,2	4,6	4,3	12,8	17,4	25,3
Вантажооборот — млрд т км	0,6	1,1	1,1	4,1	4,5	5,5
Перевезено пасажирів — млн	8,7	6,8	4,4	15,2	18,7	20,9
Пасажирооборот млн пасажиро-км	407	356	183	309	413	486

Хоч Р. т. вантажів зріс за 1940–65 рр. майже вчетверо, його питома вага у всіх видах вантажообороту зменшилася з 1,5

Перевезення вантажів Р. т. по видах вантажів таке (у тис. т; у дужках питома вага поодиноких видів):

	1940	1960	1969
Перевезено вантажів (по чистому відправленню) У тому ч.:	4 637 (100,0)	12 780 (100,0)	25 337 (100,0)
Кам'яне вугілля	311 (6,7)	4 314 (33,7)	3 743 (14,8)
Нафта і нафтопродукти	435 (9,3)	187 (1,5)	410 (1,6)
Руда	29 (0,6)	1 311 (10,2)	2 304 (6,2)
Метали та металолом	113 (2,4)	229 (1,8)	185 (0,7)
Лісні вантажі	836 (17,8)	249 (1,9)	128 (0,5)
Мінеральні будів. матеріали	1 191 (24,2)	5 028 (39,1)	15 962 (63,0)
Хлібні вантажі	818 (17,6)	494 (3,9)	545 (2,1)

на 1,3% (залізничного впала з 96,3 на 89,4%, автомобільного — зросла з 2,2 на 9,3%). Ще більше зменшився пасажирооборот: з 2,1 на 0,6%. Для порівняння — питома вага річкового вантажообороту в усьому СРСР зменшилася за 1940–69 з 8,5 на 5,9, пасажирообороту з 3,7 на 1,1%.

До поч. 1930-их рр. у Р. т. України гол. значення мав транспорт лісу й хліба; ще 1940 на перевіз цих двох видів вантажів припадало понад 35%, 1969 вже лише 2,6%. Натомість сильно збільшився транспорт вугілля й руди (з 7,3 до 21%), а найбільше мінеральних будів. матеріалів (включаючи цемент), які становлять тепер майже 2/3 вантажообігу на р. України.

Хоч уже 1823 появилися перші парові судна, проте ще 1913 Дніпрова флотилія складалася лише з бл. 400 невеликих самохідних і понад 2 000 несамохідних (гол. барж) суден. Нині переважають самохідні судна, серед них вантажні теплоходи вантажопідйомністю 600, 1 800 і 2 000 т; великі дизельні електростанції, комфортабельні пасажирські судна (теплоходи та ракети на підводних крилах) і буксири судна. 1969 на перевезеннях Р. т. працювало 8 200 осіб; завдяки техн. поступові продуктивність їх праці збільшилася за 1960–69 на 2/3.

Керівництво Р. т. здійснює Гол. управління річкової флотилії при Раді Мін. УРСР. Р. т. на Дніпрі веде Дніпровське річкове пароплавання; конструктивно-технологічні роботи ведуть серед ін. проектно-розвідувальні ін-ти Укрдніпрорічтранс, проектоконструкторське бюро Укрголоврічфлоту у Києві та ін.

Основною річковою магістраллю є Дніпро; на Дніпро та його притоки Десну і Прип'ять припадає бл. 75% перевозу вантажів і майже 90% пасажирів всіх

Черкаський річковий вокзал

судноплавних шляхів УРСР, хоч ці 3 ріки становлять лише 37% їхньої довж. Транспорт на Дніпрі сильно зріс після затоплення порогів і створення Дніпрогесу (1932), потім після завершення споруд (1950–64) Кахівського, Кременчуцького, Дніпродзержинського і Київ. гідровузлів. Він ще зростатиме після розв'язки т. зв. проблеми В. Дніпра (див. стор. 536), коли Дніпро буде приступний для морських суден від гирла до Києва і для великих річкових суден вище Києва та на його притоках, врешті після пов'язання Дніпрового шляху з Балтицьким, Білим, Озівським і Каспійським морями.

Чимале значення має Р. т. на Дунаї який на довж. 160 км становить кордон України. На всі ін. судноплавні шляхи, т. зв. малі річки (довж. їх — 63% довж. всіх), припадає лише 20% перевозів вантажів і 9% пасажирів всіма річками України. Невелике значення мають через маловодність: Дністер (також численні закрути; транспорт на ньому цілком занедбаний, хоч р. судноплавна на довж. бл. 700 км), Дінець (судноплавний на 330 км); більше значення мають Бог — лише у дол. частині (155 км), багатоводні

Ракета на підводних крилах проходить шлюзу Дніпрогесу

є притоки Прип'яті: Стир (судноплавний на 340 км) і Горинь (280 км) та Десни — Снов (110 км). Ін. судноплавні річки Сейм (160 км), Інгулець (55 км), Сула, Самара тощо.

Література: Туровецький Ф., Лузин С. Водний транспорт України та шлях його соц. реконструкції. Х. 1932; Проблема Большого Дняпра. АН УРСР. К. 1956; Лебедич Н., Пышкин В. Судостроение на малых реках Украины. К. 1957; Речной транспорт за 50 лет Советской власти. М. 1967; Коровин А. Речной транспорт Украины за 50 лет Советской власти. К. 1967.

Див. також список літератури при газлі Дніпро.

В. Кубійович

«Річник Волинський» («Rocznik Wołyński»), регіональний наук. зб., видаваний заходами Волинської управи Округи Союзу Поль. Учителства (Związek Nauczycielstwa Polskiego), виходив у Рівному 1930–39 рр.; 8 тт. Ст. з усіх ділянок знання про Волинь; цінна бібліографія Волині. Авторами були лише поляки; ред. Я. Гофман.

Рішельє Арман Еммануель дю Плессі (1766–1822), герцог, нащадок старого франц. роду. Після Франц. Революції 1789 перейшов на рос. військ. службу і з 1803 був градоначальником Одеси, а в 1805–14 — ген.-губернатором т. зв. Новоросійського краю. Багато зробив для заселення й загосподарення Півд. України і для розбудови м. й порту Одеси. 1815 повернувся до Франції, де був мін. закордонних справ і Гол. ради міністрів (1815–18, 1820–21), але й далі цікавився справами Півд. України. Його ім'ям був названий ліцей в Одесі (відкритий 1817).

Рішельєвський ліцей, закритий становий учбовий заклад, заснований 1817 у м. Одесі. Названий на пошану кол. новорос. ген.-губернатора А. Е. Рішельє. До 1837 Р. л. мав характер більш гімназійний; пізніше вищий учбовий заклад; складався з двох відділів (фізико-матем. і юридичного) та ін-ту сх. мов; 1842 відкрито ще і камеральний відділ, на якому викладалися с.-г. і природничі науки. Навчання провадилось франц. і рос. мовами, Р. л. готував урядовців різних професій і вважався одним з кращих учбових закладів на Україні й у Рос. Імперії. 1865 на базі Р. л. відкрито Новоросійський Ун-т.

Рішко Микола (*1907), закарп. поет, учитель, родом з Драгова. Автор зб. віршів «Гірські вітри» (1936), «Заграли струни» (1960) та ін.

Рклицький Михайло (*1864–?), історик-статистик, з старого священичого роду Новгородсiверщини. Вчився у Харківському Ун-ті, де був чл. групи рев. народників, за що 1888 був засланий до Сибіру. З 1898 працював у Статистичному Бюро (з 1902 — його керівник) Пол-

тавської Губ. Земської Управи. Автор низки праць з іст. економіки й статистики Лівобережної України. Гол. праці: «Мобилизация земельной собственности в Полтавской губернии» (1904), «Задолженность землевладения в Полтавской губернии» (1904), «Землевладение в Полтавской губернии» (1908), «Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи» (1909), «Казаки Полтавского и части Зеньковского уездов по данным Румянцевской описи» (1911), «Город Новгород-Северский. Его прошлое и настоящее» та ін. Спiвр. «КСт.» і багатьох рос. журн., де друкував свої ст. й оп. Автор спогадів про П. Грабовського (Граба) та його добу (Зб. «Література», ВУАН, I, 1928).

О. О.

Рклицький Сергій, брат Михайла Р., історик, співр. «КСт.» (1900–05), де вмістив низку документальних публікацій з історії України-Гетьманщини 18 в.

Ро Лев (1883–1957), плодовод-селекціонер, родом з Росії; працював в учбових і дослідних установах України — в Умані, Полтаві, Млієві, Симферополі та ін.; з 1933 — проф. Праці з питань біології і селекції плодових рослин; Р. створив багатий гібридний фонд плодових культур (12 гатунків яблуні й один груші).

Роберт-Ковалевич Іван (також Ковалевич І.; * 1896), укр. євангельський діяч родом з Галичини, з 1914 в Канаді. У 1929–65 укр. проповідник у Пресвітерській, а пізніше Злученій Церкві Канади; 1947–58 ред. «Канадійського Ранку»; майже постійний чл. (інколи гол.) проводу Укр. Євангельського Об'єднання у Півн. Америці, з 1949 — чл. Екзекутиви і Президії Комітету Українців Канади. Публіцистичні ст. (перев. в укр. прот. пресі).

«Робітник» («Robotnyk»), двотижневик, орган групи соц.-демократів, що вийшли з Русько-Укр. Радикальної Партії; виходив латинкою 1897 у Львові за ред. М. Ганкевича.

«Робітник», соц. газ., орган Укр. Федерації Соц. Партій у Злучених Державах, виходив з 1914 спершу 3 рази на місяць у Детройті й у 1915–17 як тижневик та у 1917–18 з перервами 3 рази на тиждень у Клівленді, з кін. 1918 до поч. 1920 у Нью-Йорку. Ред. «Р.» були: М. Січинський, М. Цеглинський, Е. Крук; з переходом «Р.» на сов. платформу газ. редагував ред. комітет під проводом П. Ладана. Із заснуванням у вересні 1919 Укр. Федерації Ком. Партії в Америці «Р.» став її органом і з кін. січня 1920 почав виходити як щоденник п. н. «Укр. Щоденні Вісті».

«Робітник», орган харківської орг-ції Укр. Соц. Дем. Рад. Партії, виходив тричі на тиждень у Харкові 1917 (від червня).

«Робітник», тижневик, орган Соц.-Дем. Партії, виходив у Чернівцях 1919–23 (з перервами); ред. В. Руснак.

Робітництво, робітники (Р.), суспільна класа вільнонайманих, перев. індустріальних, але також і с.-г. та ін. безпосередніх виробників матеріальної продукції, що працюють і не посідають власних знарядь виробництва; цим Р. відрізняються від кустарів (див. *Кустарна пром-сть*), ремісників (див. *Ремесло*), селянства, інженерно-техн. та адміністративного персоналу, службовців тощо. Р. не легко піддається точному статистичному визначенню і почасти зливається з суміжними класами. Здебільшого під Р. розуміється пром. пролетаріят. У сов. статистиці до Р. зачисляються пром. і транспортні Р., Р. радгоспів тощо. З появою нових професій (напр., шофери, оператори автоматичних машин тощо) та з зростанням техн. освіти якісний і кількісний склад Р. помітно змінюється; питома вага Р. фіз. праці, завдяки механізації, має тенденцію до постійного зниження. В. Г.

До 1861. Робоча сила в промисловості існувала на Україні віддавна. Наймані робітники, які походили з різних прошарків люду були звичайним явищем на домануфактурних і мануфактурних закладах, а зокрема на будах, руднях, гутах, салітарнях, папірнях та ін., починаючи з 16 в. Здебільшого це були вільні робітники. Але, крім них, були ще підданські (а згодом кріпацькі) робітники в панських чи церковних (монастирських) маєтках. В умовах докапіталістичного госп-ва, зокрема за часів кріпацтва, Р. на Україні ще не становило окремої суспільної класи. У 18 і в першій пол. 19 в. більшість закладів фабрично-заводської пром-сти належала поміщикам (т. зв. «вотчинні фабрики»), які використовували підданську (згодом кріпацьку) працю. Казенні й т. зв. «посесійні» фабрики (спочатку мануфактури), на яких, крім вільних робітників, працювали приписні селяни, були на Україні порівняно рідким явищем. Більшість робітників була так чи так зв'язана з сіль. госп-вом. Виняток становили тільки робітники, яких поміщики або уряд перевели з Росії й Білорусі для праці на промислових закладах України. Відірвані (здебільшого назавжди)

від сіль. госп-ва й рідного ґрунту, вони перетворювалися на постійних і спадкових промислових робітників. Вільнонаймані робітники за докапіталістичних часів були гол. (хоч і не завжди) на купецьких, колоністських і взагалі недворянських підприємствах, яких тоді було ще небагато.

Щойно в першій пол. (здебільшого в другій чверті) 19 в. у зв'язку з далішим розвитком пром-сти, збільшенням розмірів фабрик, з частковою або повною механізацією виробництва поміщицькі власники фабрик починають, крім панцизної праці, вживати найману працю (себто оплачувати фабричну працю своїх кріпаків). Розвиток цукрової пром-сти й поява великих, здебільшого механізованих цукроварень, зокрема рафінарень, вимагали поширення джерел робочої сили, шляхом «оренди» кріпаків у сусідніх чи дальших дідичів або ж купом збільшення вільнонайманих робітників. Зріст пром-сти, щораз більша нерентабельність кріпацької праці і збільшення вільнонайманого робітництва підірвали основи кріпацької системи і прискорювали розвиток капіталістичних відносин не лише в царині пром-сти, але й у цілому госп-ві країни й кінець-кінцем привели до скасування кріпацтва в 1861 й перемоги капіталістичної системи. Якщо число вільнонайманих робітників на Україні у 1828 становило приблизно 25%, то в 1861 воно піднялося до 75%, а скоро після реформи 1861 індустріальне робітництво стає виключно вільнонайманим і поступово творить окрему суспільну класу. О. Оглоблин

1861—1917. Капіталізм на Україні як у пром-сті, так і в поміщицькому сіль. госп-ві, розвивався значно буйнішим темпом, ніж у Росії, і з далеко глибшими циклічними кризами й хвилями масового безробіття, що чимало позначилося й на специфіці формування та зростання Р. на Україні. Після скасування панщини, через малоземелля, аграрне перенаселення й тяжкі викупні платежі, зростало зубожіння значної частини селян, і вони стали гол. джерелом творення класи Р. Разом з цим кількість Р., яка становила на Україні в 1860 86 000, почала сильно зростати. Подаємо кількість пром. Р. і їх розподіл по 9 укр. губ. (пересічно на рік у тис. і в дужках у %):

Роки	1861—70	1871—80	1881—90	1891—1900	1900
І правобережжя	66,9 (46,9)	66,1 (50,7)	77,1 (45,2)	92,1 (35,7)	104,3 (32,0)
Лівобережжя	57,0 (40,0)	40,5 (31,1)	42,9 (25,2)	58,3 (21,8)	71,3 (21,8)
Степ	18,7 (13,1)	23,7 (18,2)	50,4 (29,6)	110,7 (42,5)	151,8 (46,2)
Вся Україна	142,6 (100,0)	130,4 (100,0)	170,4 (100,0)	259,1 (100,0)	327,4 (100,0)

1901 — 360,2	1906 — 418,0	1911 — 513,4
1902 — 354,7	1907 — 431,3	1912 — 549,4
1903 — 370,7	1908 — 449,5	1913 — 631,6
1904 — 372,4	1909 — 441,7	1914 — 631,4
1905 — 371,0	1910 — 481,0	1915 — 635,3
		1916 — 812,5

Ці дані стосуються лише пром. закладів, які мають не менше 16 Р. і механічний двигун або не менше 30 Р. без двигуна. За переписом 1897, всіх пром. Р. на Україні було 425 413, що становило 7,4% всього самодіяльного населення; ч. всіх Р. становило 1 478 109 (у тому ч. 199 491 поденників і чорноробів, 430 693 — слуг, 424 569 Р. у сіль. госп-ві і 425 413 пром. Р.). Протягом 1880—1900-их рр. відбулися глибокі зрушення в структурі укр. пром-сти й центр її ваги остаточно перемістився на Півд., де виникла нова важка пром-сть. Ще у 1875 91% усіх фабрично-заводських Р. України працювало в легкій та харч. і лише 9% у важкій пром-сті; відсотки на 1895 — 64% і 36%, на 1912 — 39% і 61%. У дійсності ч. Р. було більше, бо переписи не охоплювали всіх сезонних Р. Взагалі статистичні дані про Р. не є докладні.

Утворення роб. кадрів на Україні, зокрема в Степу, натрапляло на великі труднощі. Основним контингентом для них було селянство; їх не могла дати міська людність, бо вона була нечисленна, а більші пром. підприємства постали за межами міськ. осередків; Степ, у якому була зосереджена пром-сть України був мало заселений, і саме сіль. госп-во Степу вимагало великої кількості Р. А селяни з аграрно перенаселеного Лісостепу нерado відривалися від землі, щоб перейти до нової соц. групи, воліли йти у найми до поміщиків півдня (зарплатня не була нижчою, ніж у пром-сті) або до цукроварень Лісостепу, а з кін. 19 в. переселялися масово на вільні землі Сибіру, Далекого Сх. і Туркестану, де не міняли свого традиційного зайняття.

Одночасно укр. пром-сть, гол. в Степу, відчувала аж до поч. 20 в. брак Р., зокрема кваліфікованого. Ці кадри давало рос. селянство (гол. з центр. Росії), яке було психологічно прив'язане до землі значно менше, ніж укр., а стимулом до його мандрівок на півд. були зарплатня в пром-сті й сіль. госп-ві України, на 40—50% вища, ніж у Росії. За деякими обрахунками, поміж шахтарів Донбасу вихідці з центр. Росії становили у 1871 — 82,5%, 1884 — 59,9%, 1900 — 55,7%. Подібна ситуація була і в залізобудівній і будів. пром-сті та на транспорті, натомість у цукроварній пром-сті переважали українці. У 1890-их рр. у більших м. України відкрито

понад 50 бірж праці, на яких Р., що шукали праці, мусіли реєструватися. За переписом 1897, 44% Р. України (в Степу 65%) складалося з немісц. населення (у Рос. Імперії — 36,3%, у Царстві Поль. — 30%), частково з ін. укр. губ., більше з неукр.

Укр. пром. Р. лише частково вважало пром. працю за постійне зайняття. Плинність Р. була не тільки у тих галузях пром-сти, які мають сезонний характер (напр., цукроварство), але і в ін. До 1890-их рр. на Донбасі й в Придніпров'ї в металургії, за винятком Р.-чужинців, майже не було постійних місц. кадрів Р., що приходили на зиму без родин, а на літо поверталися до своїх осель (тому копальні мусіли зменшувати свою продукцію), решта шахтарів жила перев. в довколишніх с. та займалася одночасно сіль. госп-вом. 1913 плинність Р. у металургії України сягала 60%, на вугільних копальнях — 80—85%. Питому вагу цих змінних кадрів серед укр. Р. ілюструють дані перепису 1897, за якими лише 48,6% було одружених, а з них аж 55% жило поза родиною.

Винезгадані статистичні матеріали дозволяють на деяку демографічну характеристику Р. України. За переписом 1897, жінки становили 9,3% серед всього Р., а серед дорослого — 7,1% (1901 — 11,1%, 1912 — 18,3%), діти (до 12 рр.) і підлітки (до 16 рр.) — 13,3%. За 1901—13 ч. Р. арсло; чоловіків на 30%, жінок на 81%; дорослих Р. на 20%, підлітків на 83%. Найбільше жінок і підлітків працювало у харч. і легкій пром-сті, найменше у важкій і кам'яновугільній (серед шахтарів Донбасу жінки становили 1,4%, підлітки 7,4%). 1902 70% Р. України жило в с., лише 30% (74 000) у м., у тому ч. 49 800 у 8 м.: Одесі, Єлисаветграді, Катеринославі, Києві, Черкасах, Харкові, Кременчуці, Миколаєві.

Поділ Р. за окремими галузями праці 1912 був такий (у тис.): на 495,3 всіх Р. у гірництві працювало 240,8 (46,6%) і 137,6 (27,6%), в металургії і машинобудівній 49,5 (10,0%), у видобутку й обробці каміння, землі та глини — 3,8 (6,8%), у ін. галузях — 33,6 (6,8%). З двох основних галузей праці — харч. була перев. сезоною, вугільна давала зайняття здебільша некваліфікованим Р.

За обчисленнями М. Порша на підставі перепису 1897, українці становили серед пром. Р. меншість — 137,7 тис. або 32,4%; вони працювали (у тис. й у %) у виробництві одягу (20,8 — 35,2%), обробці металів (19,4 — 32,8%), будівництві (17,9 — 37,8%), на залізницях (13,0 — 41,5%), у харч. пром-сті (14,0 — 31,4%), на обробці дерева (10,7 — 35,9%), у руднях (9,7 — 33,8%). Серед усього Р. відсоток українців був більший.

На поч. 20 в. в розвитку Р. України відбулися значні зміни. Хоч зарплатня в пром-сті підвищилася і перевищувала зарплатню у сіль. госп-ві, міграція рос. селян на Україну помітно зменшилася, бо тоді пристосовився розвиток пром-сти й у центр. Росії і сер. платня тут була

же на 120% вища, ніж на Україні. Тому більшість нових Р. на Україні походила з укр. с. Про збільшення роб. класу коптом укр. селян свідчать такі приклади: на Полтавщині 1900 зареєстровано 56 189 селян, які відходили на заробітки, 1910 вже 82 675. Зем. перепис на Харківщині зареєстрував у безпосівних сіль. госп-вах (у 10 пов.) таке ч. осіб у роб. віці, які працювали в пром-сті (у тис.): у цілковитому відриві від хліборобства — 392,5, у частковому — 128,3 і 116,6, що від хліборобства не відривалися. Разом з збільшенням ч. Р. у 1897 і 1910 подвоїлося населення вже типово роб. м., як Юзівка, Кривий Ріг, Кам'янське, Маріупіль, Синельникове, Дебальцеве. розрослися роб. перемістия Харкова, Катеринослава, Києва, Одеси, Миколаєва.

Роб. законодавство в Рос. Імперії в своєму розвитку сильно запізнилося і було лише повільною реакцією уряду на виступи Р. Це законодавство орієнтувалося на потреби рос. Р. у старих пром. р-нах Москви і Петербургу і не брало до уваги специфічних потреб укр. Р. Але й ці недостатні закони часто не дотримувалися адміністрацією, яка ставилася до Р. вороже. Найважливіші закони, що стосувалися Р.: від 1. 6. 1882, 3. 6. 1890 і 2. 6. 1897, що регулювали робочий день і працю жінок та підлітків; закон від 3. 6. 1886 устійнював заг. норми умов праці, 1889 введено на фабриках інспекторів праці, 1906 дозволено творення профспілок; закони від 3. 6. 1903 і 22. 6. 1912 були спробами орг-ції соц. забезпечення Р.

Час праці Р. зазнав скорочень з 12 год. денно у 19 в. до 10 год. під час революції 1905—06; він був менший для жінок, ще менший (8 год.) для підлітків. 1913 29,5% працювало до 10 год. на день, 27,9% — 9, 15,5% понад 11, 10,0% — 10—11, 7,1% — 8. У найпоширеніших на Україні галузях робочий день тривав: у харч. пром-сті для 48,6% Р. понад 11 год., 18,8% — 10, 12,9% — 8, 11,4% — 10—11, 3,4% — 9—10; у кам'яновугільній пром-сті на підземних роботах 58,8% Р. працювало 10 год. денно, 15,8% понад 11, 11,9% — 8, 11,7% — 10—11. Чимало Р. працювало додатково (обов'язково або добровільно).

Пересічна річна заробітна платня Р. України була у 1913 216 карб. (1910 вона сягала — на золотим паритетом — 22% сер. платні Р. у Зах. Європі); вона була найліпшою у металобробній пром-сті (347), найгіршою (139) у харч.; для пром. підприємств з-поза території Степу й великих м. бл. 200; зарплата в гірництві піднялася з 267 карб. у 1904 до 357 у 1906. Заробітки вищих категорій Р. були вдвічі і втричі більші, ніж некаваліфікованих. Більша частина зарплатні Р. йшла на прохарчування. Денний заробіток с.-г. Р. у Степу був у 1891—1900 на весні 0,5, влітку 0,9 карб., тобто був майже такий, як і в пром-сті. Екон. становище Р. погіршувало неакуратна виплата платні, часто бонами, або харчами, та різні штрафи.

Житлові умови Р. були незадовільні, найкращі у м., жалюгідні на донбасі, де більшість Р. жила в казармах або землянках. У Києві 1913 лише 28,0% самотніх Р. мало кімнату, 39% — куток, а 6% — ліжко.

Мед. допомога для Р. була у початковій стадії розвитку; санітарні умови і безпека праці — погані; і тому було багато нещасних випадків. Під наглядом фабрично-заводської інспекції 1912 введено вперше за-

безпечення від хвороб, каліцтва і смерті, але ним було охоплено тільки частину Р. Відшкодування за втрату працездатності можна було одержати лише через суд.

Освіта Р. на Україні стояла загалом низько. За миськ. переписами у 1886—74 письменність серед Р. — чоловіків сягала 33—50%; жінок — 27—40%; серед «пром. населення» у 1897 — 50,8%, 1914 вона збільшилася приблизно до 70%. Лише незначний відсоток Р. мав нижчу проф. освіту. На поч. 20 в. на Україні було понад 100 фабрично-заводських шкіл для дітей Р.

Соц.-екон., політ. і нац. свідомість Р. на Україні розвивалася поволі. Тривалий зв'язок з селом і слаба урбанізація, велика мобільність та непостійність праці, важкі побутові умови, низький рівень освіти й культури та сваволя працедавців — все це призвело до того, що Р. як клас було недорозвинуте на Україні, як і в усій Рос. Імперії. До революції 1905 існував лише сурогат роб. т-ва — т-ва взаємної допомоги (насамперед серед друкарів і прикажчиків), але вони, як і різні зародки проф. орг-цій, мали мінімальний вплив на роб. маси. Проф. спілки розвинулися масово під час революції 1905 — покищо нелегальні, пізніше на підставі закону 4. 3. 1906. Проте, нормальному їх розвитку перешкодила реакція. Нечисленні постійні кадрові Р. були зацікавлені у збереженні праці та в поліпшенні її умов, а тому й у законному полагодуванні соц.-екон. конфліктів, але маса Р. була нестабільна, плінна, ще не організована. Тому рух Р. на Україні, почавши з 1870-их рр., відразу набрав вибухових форм стихійного, гострого соц. конфлікту і протесту, нерідко у формі кривавих бунтів. Страйки, спершу чисто місц. й спонтанні, набирали з часом, не зважаючи на терор поліції, дедалі більше масового масштабу. У липні—серпні 1903 вони охопили майже всю Україну, коли одночасно у 15 м. страйкувало бл. 150 000 Р. Цей страйк, як й ін., був придушений військом, але вже 1905 вибухнула революція, в наслідок якої були децю розширені права Р. і на деякий час покращали умови життя і праці.

Першими на Україні і в Рос. Імперії політ. організаціями були «Южно-Російський Робочий Союз», створений в Одесі 1875 Є. Заславський і Ф. Кравченко, і «Южно-Русський Робочий Союз» у Києві (1878) на чолі з Г. Попковим і В. Владиченком. Обидві орг-ції були під впливом рев. народництва й марксисту та мали підпільні клупни й кілька сот чл. у ряді укр. м. Пізніше постало багато ін. політ. гуртків і орг-цій, а потім і політ. партій: Бунд, РСДРП, Укр. Соц.-Дем. Спілка, УСДРП. На відміну від Росії серед Р. України існувало значно більше різноманітних нелегальних і легальних ідеолог. груп, друкованих органів різних соц. напрямів, ширилася євр. соц. література; тут були більше поширені ідеї анархізму, синдикалізму, утопічного соціалізму, «кооп. суспільства» та ін. течій.

Укр. роб. рух почав ширитися серед укр. Р. на поч. 20 в. у зв'язку з розвитком діяльності укр. соціал-демократів. У 1902 на Дон-

басі поширювано перші летючки укр. мовою, завезені з Галичини. Після 1905 постали більші групи організованого укр. Р. в Катеринославі, Києві й Полтаві. Значно краще, ніж укр. і рос. Р. на Україні, було організоване жид. Р.

За останні рр. перед першою світовою війною у зв'язку з дальшим зростанням пром-сти і збільшенням постійних кадрів Р. поступав процес оформлення роб. класу, але його спинили військові події.

Розвиток воєнної індустрії спричинив збільшення кількості Р. (з 631,6 тис. у 1914 до 812,5 у 1916, у тому ч. Р. у кам'яновугільній пром-сті — з 89,1 до 237,8, в ін. ділянках гірництва з 139,0 до 389,1), при чому постійні кадри Р. зменшувалися коштом зростання випадкового і перемінного складу.

Ч. всього пролетаріату, за сучасною сов. дефініцією, на 1917 М. Рубач обрахував на 3612 тис., у тому ч. пром. Р. (у тис.) 893, залізничників — 121, Р. міськ. ремісничої пром-сти — 230, будівельників — 300, Р. сіль. кустарної пром-сти — 444, с.-г. Р. — 1200, домашніх слуг — 365, Р. торгівлі, міськ. транспорту тощо — 59. Враховуючи родини, пролетаріат України становив 13,1% всього населення (в Росії — 11,0%).

Від 1917. У революції 1917—20 на Україні участь Р. спершу виявилася у великих політ. демонстраціях і страйках та у спонтанній орг-ції проф. спілок. Перший Всеукр. Роб. З'їзд, що відбувся 24—26. 7. 1917 у Києві, висловив підтримку Укр. Центр. Раді і обрав Всеукр. Раду Роб. депутатів у ч. 100 осіб (70 чл. УСДРП і 30 УПСР), які увійшли до складу Центр. Ради. Другий З'їзд (26—27. 5. 1918), що відбувся нелегально в Києві, висловився проти гетьманського уряду, за самостійність УНР. На таку ж позицію стали й три Всеукр. з'їзди залізничників. Всеукр. з'їзд Рад. роб., солдатських і сел. депутатів у Києві в грудні 1917, хоча й ініційований більшовиками, підтримав Укр. Центр. Раду, після чого більшовики скликали у Харкові свій з'їзд, на якому проголосили «владу рад» (совєтів) в УНР. Чимало Р. було чл. Трудового Конгресу. Укр. Центр. Рада III Універсалом проголосила м. ін. свободу страйків, установила 8-годинний робочий день, визнала за Р. право контролю над пром-стю. Буйно розвинулися проф. спілки, ставлення яких до більшовиків було також негативне (див. стор. 2380—81), провідні діячі укр. роб. руху входили до складу укр. урядів. У процесі революції невелика політ. свідомість частини пром. Р. поділилася за нац. ознакою: Р.-українці, що були свідомі своєї національності, підтримували перев. УНР і партії УСДРП, УПСР, лише почасти — рос. більшовиків і меншовиків; росіяни і менше свідомі укр. Р. спершу в більшості підтримували Рос. Соціал-Дем. Роб. Пар-

тію, пізніше більшовиків, почасти ін. соц. партії й іноді укр.; жиди підтримували свої та рос. партії, а іноді й укр.

У процесі громадянської війни і чужих інтервенцій пром-сть на Україні була зруйнована. Частина Р. намагалася забезпечити собі працю шляхом захоплення підприємств та встановлення над ними роб. контролю (див. Націоналізація). Проте, це допомогло мало, і за 1918—22 на Україні чимало Р. декларувалося, кількість Р. у ценовій пром-сті зменшилася аж на 70% (у тис.): 1914 — 631,4, 1917 — 812,5, 1921 — 316,5, 1922 — 280,5, 1923 — 277,4. Щойно з 1924 їх ч. почало зростати: 1924 — 349,0, 1925 — 385,2, 1926 — 541,1, 1927 — 617,9, 1928 — 653,9.

Закріпившись при владі, більшовики, щоб побороти кризу, намагалися серед Р. ввести воєнну дисципліну (див. Трудармія), але ці зусилля викликали опір Р. З переходом до НЕР у 1921 вперше запроваджено страхування від безробіття. Допомогу на безробітті в УСРС одержували у 1924—25 68 644 Р., у 1927—28 — 116 829, але ч. зареєстрованих безробітних на біржах праці було у жовтні 1928 211 950. Плинність нефахових Р. на Україні ще довго була не меншою, ніж до революції, але у Донбасі фахових Р. бракувало. Далі був ще чималий зв'язок Р. з селом — серед шахтарів бл. 50%. Серед нових Р. — металургів у 1926—29 23,5% ще мали землю, а 8,5% також хату і двір на селі; влітку ці Р. поверталися на польові роботи на село. Проте, в кін. 1920-х рр. на Україні вже сформувалася спадкова класа Р., хоч вона ще становила лише бл. третини усіх Р.

Захопивши владу, РКП(б) розпочала політизацію Р., тобто піднесення його «класової свідомості» шляхом агітації й пропаганди та виділення Р. на «провідну класу» всього суспільства, надаючи йому певних соц. привілеїв, як переважне право на вищу освіту, на партійні й урядові посади тощо. Відтоді і до другої світової війни належати до класу Р. чи походити з неї було вигідно. Під час першої п'ятирічки і колективізації сіль. гос-ва набула поширення практика т. зв. висування, коли партія вибирала з-поміж Р. таких, яких вона поспішала вчити до вищих шкіл, очолювати будівництва й нові підприємства та різні органи влади (зокрема сіль.), створювати колгоспи, МТС тощо. Так, у 1933 серед секретарів сіль. райпарткомів 58% були Р.; серед голів райвиконкомів — 50%. Поміж випускників вузів у 1933—37 44,4% були Р. або їхні діти. Поміж дир. пром. підприємств у 1936 50—60% становили кол. Р. Але керівна роль Р. в сов. державі й партії була і є фікцією, бо вся влада фактично належить партійним апаратчикам різного соц. походження.

У добу індустріалізації кількість Р. в УСРС зростала дуже швидко, мабуть, у сер. бл. 8% на рік. Про це свідчать опубліковані ч. Р. великої пром-сти: 1. 10. 1925 — 570,6; 1. 10. 1927 — 653,8; 1. 10. 1929 — 732,8; 1. 7. 1933 — 1 015,5; 1. 9. 1939 — 1 326,9. Крім цих Р., у 1927—28 працювало у дрібній та ремісничій пром-сті (74% її було приватною) 86 900 Р., у будівництві — 100 200, на транспорті — 247 400. У великій пром-сті тоді підлітки становили 5,1%, жінки — 14,2% всіх Р. (офіц. безробіття було ліквідоване у жовтні 1930). У кін. 1937 в усій

пром-сті УССР нараховувано 1 822 000 Р., у 1940 (у нових кордонах — 2 206 000, у усьому нар. госп-ві — 4 578 000).

В умовах колективізації й голоду був стихійний наплив населення (особливо молоді й чоловіки) з села до пром. м. аж до часу, коли введено поліційну «приписку» у містах. Пізніше й донині міграція з с. до м. здійснюється у значній мірі за контрактами у пляновому порядку (див. *Організований набір Р.*). За пляном на 1941, напр., в СССР організованому вивозові за межі обл. і респ. підлягало 764 200 осіб (без родин), у тому ч. з України до ін. республік — 83 200, або 11%, з обл. РСФСР — 76%. Крім вихідців з села, важливим джерелом зростання Р. стали жінки з міст, які після 1930 мусіли йти на працю чи вчитися, бо заробітку самого чоловіка на утримання родини не вистачало. Уже 1936 жінки становили в усій пром-сті України — 30% усіх Р.

Наплив селян, а також почасти й тодішня національна політика партії призвели до того, що у 1930-их рр. Р. стало перев. укр. За переписом 1926 нац. склад усіх Р. в УССР (у дужках всього населення) був такий: укр. — 41,6% (80,0), рос. — 40,65% (9,2), жида — 10,05% (5,4), ін. — 7,8% (5,4); ч., за даними Укр. Ради профспілок (також на 1926), дещо ін.: 51,7%, 30,5%, 12,1%, 5,7%; на 1931: 59,2%, 25,2%, 10,1% і 5,5%. З усіх чл. профспілок говорили укр. мовою 32,3%, при чому цей відсоток зріс серед металюргів з 19,1% у 1925 до 45,9% у 1931, шахтарів з 19,4% до 65,0%. Поширенню укр. мови серед Р. сприяли також ліквідація неписьменності Р. і політика «українізації» шкільництва, культ.-освітніх установ, пропаганди тощо. Але не припинявся також і наплив фахових Р. з РСФСР. Р.-українці здобували фаховий вишкіл безпосередньо при праці на зав. і фабриках або на короткотривалих курсах. Найвищого фаху Р. приїжджали з-за кордону разом з імпортованими машинами і навчали місц. Р.

Нім.-сов. війна 1941—45 завдала Україні важких втрат. У 1941 на сх. СССР було евакуйовано з України бл. 1 млн Р., бл. 1,5 млн мобілізовано до війська; решта за нім. окупації розбрелася з зруйнованої пром-сти на села. Серед молоді, яку вивезли німці до Німеччини (див. *Остарбайтер*) також було чимало Р. Після війни не менше пол. всіх цих Р. на Україну не повернулися. Кількість Р. у пром-сті України зменшилася з 1 974 000 у 1940 до 950 000 у 1945, себто на 62%; у 1950 в пром-сті було 1 788 500 Р. і щойно у 1953 — 2 080 600. На відбудову нар. госп-ва України було скеровано багато Р. з Росії та ін. респ.: (напр.,

азербайджанці відбудовували нафтову пром-сть Галичини). Частково ці Р. пізніше повернулися на свою батьківщину, але ін., як також і чимало демобілізованих вояків, осіли на Україні. Однак, гол. джерелом поповнення Р. за весь повосний період були спершу жінки й селяни, пізніше молодь. Серед Р. і службовців у всьому нар. госп-ві УССР жінки становили 50% у 1945, 43% у 1950 і 50% у 1971; серед Р. пром-сти — 36% у 1947, 38% у 1950 і 45% у 1971. З 1953 різко обмежено доступ середньошкільників до вищої освіти на денних відділах (до 20—25% випускників) і тим скеровано молодь на виробництво, а з 1956 дозволено брати до пром-сти 15-літніх (як учнів). Середньорічне ч. Р. України у всьому нар. госп-ві за офіц. статистикою було таке (у тис.):

1940 — 4 578	1960 — 7 904
1945 — 3 077*	1965 — 9 746
1950 — 4 971*	1970 — 11 602
1955 — 6 403*	1971 — 11 968

* Обраховано на підставі заг. ч. Р. і службовців.

Офіц. статистика Р. є незадовільна. З поч. 1920-их рр. не публікуються бюджети родин Р. Довгі рр. публікувалися ч. Р. і службовців лише разом. До Р. включають також сезонних і тимчасових Р. та тих, що тимчасово не працюють.

Після воєнних втрат зростання ч. Р. на Україні було повільне (в сер. 293 300 на рік між 1950—60), пізніше було збільшене міграційною політикою (369 800 між 1960—70) з с. до м. та з-поза меж України, за останні роки знову сповільнилося. Після грошової реформи 1947, кількостатим зниженням цін на споживчі товари, а у 1960-их рр. значним підвищенням зарплатні, помітно поліпшено життєвий рівень Р. у м. порівняно з с. і тим збільшено заохочення сіль. молоді мігрувати до м.: бажання набути освіти й фах також діяло у цьому напрямі. 1968 з-поміж тих, що кінчали сер. школу у с. України, 44% пішли далі вчитися до м., 20% стали відразу Р., решта залишилася на с.

У 1960-их рр. уряд СССР посилив безпосередні т. зв. плянові форми переміщення Р., у тому ч. й через систему організованого набору Р.; за контрактами скеровано Р. з України до Росії й Сер. Азії, а з Росії на Україну, посилюється й спонтанна міграція (геогр. напрями її приблизно ті самі). Так, новобудови в Сибіру наймають Р. на Україні, даючи їм подвійну платню, а селян з Центру контрактують на Донбас і до великих укр. м., особливо на сезонні роботи на

будівництва, до харч. пром-сти, у радгоспи (у них у 1970 було 160 000 сезонних Р.). Усі ці міграційні процеси партія здійснює для вимішування населення з метою посилення де-націоналізації нац. республік і їх русифікації.

Баянє міжресп. руху людности за 1959—70 був лодатнім; на кожних 100 вибулих з України — прибуло 120; протягом цього періоду переселилося на Україну бл. 370 000 Р. з родинами, серед них багато росіян. Це явище негативне й з соц.-екон. погляду, бо наявне й без того на Україні приховане безробіття в наслідок напливу росіян це побільшується. Незатруднених працездатних в УССР на 1970 було 2 200 000 (8%); за переписом 1959, серед чоловіків віком 20—29 рр. — 8,9%, 30—39 рр. — 5,1%, 40—49 рр. — 7,2%. Відповідно жінок — 23,9%, 27,9% і 33,4%. Це перев. мешканці невеликих м. і с.м.т., а також селяни, особливо на Правобережжі та в Зах. Україні, хоча й на Донбасі у родинах Р. 30% працездатних не працювало поза домом (1969). Крім того, чимало Р., зайнятих у пром-сті УССР, є фактично зайвими (за деякими обчисленнями 1969 — 10—15%). За цих умов тривалий наплив росіян на Україну гальмує zatrudнення місцевого населення і знижує його життєвий рівень. З погляду політ. це є одним з виявів нац. дискримінації українців.

Плинність Р. у межах України у 1970 становила 31—32%. Більше пол. цих Р. кидали працю з власного бажання, причому понад пол. їх становить молодь. За причину 23% подали незадовільні житлові умови та 34% недостатню платню. Найбільша плинність є серед шахтарів та гірників, у харч. пром-сті (59%) і навіть у машинобудуванні (28%); на Донбасі і Дніпропетровщині, а також у Києві, Одесі, Львові, Харкові. У бюрах для працевлаштування у 1969 було зареєстровано понад 850 000 осіб, які шукали праці. Жадної допомоги на безробіття ніхто не одержує, бо офіц. безробіття не існує. Особливо в критичній ситуації опинилася за останній час міська молодь, серед якої безробіття часто сягає 20%. Разом Р., що не мали праці, та сезонів становили у 1967—69 понад 2 млн. Усіх Р. (включно з радгоспними) в УССР у 1959 нараховувалося (з родинами) 17 123 106, у тому ч. 28,3% на селі. Їхнє розміщення таке:

Екон. р-ни	у% до всіх Р. УССР	у % до всього населення р-ну
Півд.-Зах. Донецько-	53,5%	55,3%
Придніпровський	33,9%	28,6%
Південний	12,6%	42,6%

Найбільше Р. було у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Харківській обл.

З-поміж пром. Р. бл. 20% доїжджало на працю з-поза м.

Середньорічна кількість Р. по галузях нар. госп-ва така (у тис. і в дужках — у %):

	1940	1960	1971
Промисловість	2 206 (48,2)	3 541 (45,0)	5 206 (43,5)
Транспорт і зв'язок	545 (11,9)	923 (11,6)	1 393 (11,6)
Будівництво	296 (6,5)	929 (11,7)	1 384 (11,6)
Сільське гос-во	459 (10,0)	868 (10,9)	1 089 (9,1)
Обслуга	1 072 (23,4)	1 643 (20,8)	2 898 (24,2)
Разом	4 578 (100,0)	7 904 (100,0)	11 968 (100,0)

Питома вага Р. пром-сти і сіль-госп-ва за останні два десятиліття почала дещо зменшуватися, а обслуги зростати — явище, що спостерігається в усіх екон. розвинутих країнах. Тепер зникає цілий ряд старих професій Р. (напр., ковалі, залізничники-стрілочники і кочегари, гірники-забільники і кріпильники тощо), натомість з'являються нові професії (оператори машин-автоматів, кібернетичних машин тощо), а швидко розростаються деякі вже існуючі (техніки, креслярі, пілоти, медичні й наукові техніки тощо).

В умовах сучасного наук.-техн. прогресу постійне підвищення освіти й кваліфікації Р. стає konieczним. На длі в УССР (як у всьому СССР) рівень заг. освіти Р. помітно підвищився (Р. з освітою нижче 7—8 клас стали 1939 бл. 73%, 1959 — 40%, 1970 — 20%), проте, стан проф.-техн. та спеціальної освіти в цілому ще незадовільний. Піднесення заг. освіти серед Р., а також те, що понад 40% їх становить молодь (сер. вік Р. тепер 35 рр.), надає сучасному Р. характеристик соц.-культ. рис. Типовий Р. нині багато читає, навчається на різних вечірніх курсах, хоче підвищити свій життєвий рівень.

Незадовільне забезпечення відпочинку та культ. потреб, а також невдоволення матеріальним достатком і працею спричинює деморалізацію частини Р. Крім частого залишення праці й шукання кращої, масовим явищем є крадіжки на роботі, порушення дисципліни, хуліганство, пиятика. Порушників трудової дисципліни (не звільнених, а лише штрафуваних) у пром-сті України було 1969 — 9,1% всіх Р., а звільнених — 59 200. Упродовж 1961—71 на одного Р. в пром-сті понад передбачені законом відпустки було втрачено 13—16 робочих днів на рік, у тому ч. 83% — по хворобі, 14% — з дозволу адміністрації й 3% — прогули. До втративників за цей період потрапляло в сер. бл. 1 млн осіб на рік, значне ч. стає хронічними алкоголіками.

Безнастанну й одноманітну партійну пропаганду, спрямовану на підвищення продуктивності праці, орг-цію соцзмагання тощо, Р. сприймає пасивно, обмежується формальним схваленням партійних постанов, за яким криється політ. байдужість. Серед молодих Р. «гром. обов'язки» партії й комсомолу виконували 54—59%, та й то гол. ч. коли йшлося про «народний контроль» торгівлі (проти спекуляції, розкрадання), садження дерев у парках тощо. Деяке зацікавлення викликають виробничі наради та профспілкові збори, коли обговорюються питання матеріального забезпечення й орг-ції праці. Партія не користується популярністю поміж Р., але в ок-

рими випадках їй вдається настроювати частину Р., напр., проти селян (за високі ціни на базарі), опозиційної інтелігенції («анти-советчиків», «націоналістів», «сіоністів»), закордонних «ворогів», що «хочуть війни», тощо. Р. воліли б мати голос у рішеннях адміністрації, але це на практиці дуже обмежене. За останні роки подекуди виникали страйки Р., але влада або швидко й нещадно задусила їх, або, боячись поширення й розголосу страйку, йде на поступки, щоб потім їх унеможливити, а ініціаторів страйку покарати.

Офіц. статистика нац. складу Р. не публікується. За деякими обчисленнями, Р. в УССР 1959 становили 34,0% всіх українців (1939 — 29,3%), тобто Р. укр. національності було 10 934 000 (63,8% заг. числа). За нашими приблизними обчисленнями — 53—59% всіх пром. і транспортних Р. на Україні вважали своєю рідною мовою укр. як у 1959, так і у 1970, а володіли укр. мовою 1970 не менше 63% всіх Р.

При зростанні питомої ваги українців серед Р. УССР (що є наслідком міграції з села і природного приросту міськ. населення) вживання укр. мови в м. зменшується, натомість її коштом зростає вживання рос. мови, що спричинене русифікацією проф.-техн. шкіл, преси тощо і впливом мігрантів з Росії та вживання рос. мови серед нац. меншостей. Рос. мова і рос. елемент є також панівним в адміністрації великих підприємств та в госп. установах.

Русифікація укр. Р. не означає, що вони перетворюються на нац. свідомих росіян, вони скорше стають «місц.», «сов. людьми», як правило, не високої культури. Так само й рос. Р., нар. на Україні, не тотожні в культ. й психологічному відношенні до справжніх нац. росіян; багато з них володіє укр. мовою, їхні соц.-екон. інтереси цілком місц.

На збереження укр. нац. свідомості серед Р. на Україні впливає те, що за повосиний час на Центр. і Сх. Землі наплило чимало мовних Р. українців з Зах. України, а також соц.-екон. конкуренція, дискримінація з боку рос. шовіністів, пророс. нац. політика партії, суперечливість офіц. пропаганди, як і тимчасова міграція укр. Р. до Росії, Сибіру, Казахстану тощо, де вони почувають себе в нап. чужому оточенні.

Наук. соціологічних студій про укр. Р. немає, або їх наслідки (за останній час в УССР) мало публікуються з уваги на їх незначення. Більше опрацьована історія Р., але ця література має описовий і пропагандистський, а не аналітичний характер.

Матеріально, соц.-політ. і правне становище Р. у сов. умовах незрівняно гірше, ніж у розвинених країнах Заходу. Вони позбавлені права страйків і взагалі права в будь-якій формі відстоювати свої інтереси перед працедавцем, яким є держава. Щоправда, Р. зобов'язані бути чл. профспілок, але ці останні стоять на сторожі інтересів держави і партії, а не трудящих (див. Професійні спілки). Про житлові умови Р. до 1956 див. Житлова проблема. За

наступні рр. навколо великих м. розрослися робітничі поселення «супутники», а також розгорнено індивідуальне житлове будівництво на приватній базі. Наслідком цього є деяке покращення житлових умов. За офіц. статистикою пересічна житлова площа міського мешкання (вона вища від пересічної для Р.) на 1963 становила 11,4 млн м² (1917 — 7,1, 1956 — 4,9); за цими ж даними, у 1961—65 введено в дію в м. 67,5 м² житлової площі, у 1966—70 — 70 млн м². Але мешканеві умови й далі незадовільні і далеко гірші від побутових умов Р. розвинених капіталістичних країн; і далі це є типовим явищем однокімнатне помешкання на робітничу родину із спільною для кількох родин кухнею.

Про довжину робочого дня, оплату й охорону праці див. Праця.

На Зах. Україні до 1939. На укр. землях в Австро-Угорщині капіталізм й індустріалізація розвивалися спізнено й повільно, не зважаючи на раннє скасування панщини і побудову залізниць. Щойно на поч. 20 в. пром. сть на Зах. Україні, гол. в Галичині, почала зростати (у великій мірі завдяки припливу чужинецького капіталу до нафтової пром.-сті), однак вона відставала від Центр. і Сх. Земель. Назатгал Зах. Україна була бідною, аграрно перенаселеною країною з слабкою пром. стю (гол. нафтова, харч., деревообробна) з невеликими зав. (див. ЕУ 1, стор. 1 037 і 1 084 та ЕУ 2, стор. 348—49). Тому ч. Р. було незначне і зростало повільно. Зміни в ч. всіх найманих Р. у Сх. Галичині в пром.-сті, будівництві, транспорті й торгівлі (без поденних, сезонних та с.-г. Р.) такі (у тис.): 1869 — 66,1, 1871 — 71,3, 1902 — 75,0 (на Закарпатті бл. 7,0, на Буковині бл. 6,0); ч. всіх постійних Р. у нар. госп.-ві (без сіль госп.-ва) на 1900 — 113 тис. Ч. Р. у Сх. Галичині, які працювали в обробній пром.-сті на зав., що мали 20 і більше Р. (у тис.): 1890 — 15, 1902 — 26, 1910 — 36, 1914 — понад 40. Найбільші скупчення пром. і будів. Р. на 1910 такі: в Галичині — Львів (18 тис. Р.), Борислав, Дрогобич, далі — Стрий, Станиславів, Перемишль, Сянік; на Буковині — Чернівці; на Закарпатті — Ужгород, Мукачів, Берегово та ін.

Крім постійних Р., багато було поденних і сезонних, які не поривали зв'язків з селом (напр., у нафтовій пром.-сті працювало 4 000 постійних і 10 000 сезонних Р.; відповідні ч. для Львова — 2 500 і 5 000). Безземельні й малоземельні селяни працювали як поденні Р. на панських філіарках, більше на сезонних — рілльничих і ліс. роботах; бл. 75 000 (пересічні річні за 1907—12) виїждило на сезонні (гол. с.-г.) роботи до Німеччини (гол. до Пруссії), також до Чехії, Данії, Румунії. Великий відсоток сіль. населення на Зах. Україні не знаходив праці на місці й емігрував назавжди за океан (за 1890—1913 рр. 700—800 000

українців; див. Еміграція). Разом з цим до м. і пром-сті — гол. до Львова й Борислава — припливали чужинці, не лише кваліфіковані фахівці (перев. німці), але й поль. Р. з Зах. Галичини; цьому сприяла політика поль. адміністрації. Це й було однією з причин, що українці серед Р. становили меншість: у 1900 поміж усіх постійних Р. — 18% (за ін. даними лише 14,7%); поляки — 56%, жида — 24,5%. На Закарпатті українці серед Р. становили бл. 20%. Ч. українців-Р. у Галичині, зайнятих постійно в пром-сті й торгівлі, можна рахувати на бл. 20 000 у 1900 і на 30–40 000 у 1913. Найбільший відсоток українці становили серед Р. у Сх. Галичині в залізничних майстернях (бл. 40%), у будів., гірничій, добувній пром-сті (по 24%); майже 100% серед сезонних ліс. Р. На Закарпатті в ліс., лісообробній і соляній пром-сті, на Буковині в ліс. і харч.

Серед Р. у Сх. Галичині 1900 жінки становили 9% (у 1860–70-их рр. — 20%), діти й молодь до 20 рр. — 30% (Р. у віці до 30 рр. аж 62%). На підставі закону від 8. 3. 1885 робочий день тривав 11 год., насправді ще 1897 — перев. 12 год. і тільки після страйку 1905 здебільша — 11 год.; він був різний для різних професій. Зарплатня Р. була незадовільна і не вистачала навіть на дуже скромний прожиток. Вона була вдвічі нижча, ніж в Австрії й в Чехії, а в укр. Галичині нижча, ніж у поль. За урядовими даними, пересічну денну платню пром. Р. в усій Галичині (1901) обраховують на 1,66 корон (у нафтовій — 2,20, у деревообробній — 1,62, на гуральнях 1,26 і т. д.); значно нижчою була зарплатня сіль. Р., зокрема сезонних; великі різниці були між платнею кваліфікованих і некваліфікованих Р. Цю мізерну платню зменшували нерегулярні виплати (подекуди бонами до фабричної крамниці), штрафи, часті безробіття. На поч. 20 в. зарплатня Р. у пром-сті Зах. України піднеслася, гол. завдяки страйкам профспілок, і була у 2,3 рази вища, ніж на Сх. Україні; проте кошти прожитку на Зах. Україні були вищі. Порівняльна структура місячного бюджету витрат сер. родини Р. у Львові й Харкові була така (1 карб. = 2,53 корон) у 1910:

	у Львові	у Харкові
Разом витрат	110 корон	18,1 карб.
у тому ч.:		
харчування	45,4%	56,9%
помешкання	31,8%	14,2%
ін. потреби	22,8%	28,9%

Житлові умови Р. на Зах. Україні були такі ж важкі, як і на Сх. і Центр. Землях, найгірші в Бориславському р-ні, але й у Львові на поч. 20 в. 19% жили у підвалах, 48% не мало ліжок. Багато Р., зокрема сезонних, не мало постійного приміщення. Соц. забезпечення й охорона праці були кращі, ніж на

Центр. і Сх. Землях, але далеко не задовільні.

За покращення важкої долі Р. дбали професійні спілки (див. стор. 2381), які почали виникати з 1869, мали значення й страйки (зокрема у 1895, 1899 і 1905—06 рр. та великий аграрний страйк укр. с.-г. Р. у 1902), організовані, на відміну від укр. земель у Рос. Імперії, профспілками і політ. партіями.

Роб. рух на Зах. Україні, зокрема серед укр. Р., розвинувся швидко у 1890-их рр., хоч уже 1817 у Львові виникла перша на всій Україні орг-ція Р.-друкарів (її чл. були перев. поляки). Перша робітнича газ. «Праця» (виходила поль. мовою) була заснована 1878 українцем Й. Данилюком при співпраці серед ін. І. Фрайка й М. Павлика. Нечисленні укр. роб. і соц. діячі співпрацювали з Соціал-Дем. Партією Австрії, складовою частиною якої була формально Гал. Партія Соціал-Демократів (з 1897 — Соціал-Дем. Партія Галичини), що постанала 1892 у Львові. У 1899 ця партія поділилася на поль. і укр. (див. Укр. Соціал-Демократичка Партія — УСДП) соц.-дем. партії, 1905 постанала й окрема жид. соц.-дем. партія. Укр. Р., гол. залізничники, належали до УСДП, менше — до Укр. Радикальної Партії; на Буковині до УСДП.

У 1918–20 політ. свідомі укр. і поль. Р. стали по боці своїх новопосталих держав. Укр. Р., особливо залізничники, активно боролися за ЗУНР-УНР; їхні представники входили до складу Укр. Нац. Ради та урядів обох укр. держав.

Укр. землі, що в 1920–39 входили до складу Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії, були далі екон. недорозвиненими, аграрно перенаселеними країнами, слабо індустріялізованими (див. стор. 309, 349, 725). Для укр. населення в Галичині й на Волині екон. відносини навіть погіршилися, бо, крім зменшення еміграції за океан, тут припливали поль. колоністи, українців майже не брали на працю в пром-сті, а індустріялізація, яку провадила Польща на своїх корінних землях («Польща А»), не заторкнула укр. земель («Польща Б.»). Дві госп. кризи 1921–23 і 1929–33 рр. вдарили Зах. Україну й Закарпаття значно сильніше, ніж центр Польщі і Чехо-Словаччину. Тому ч. пром. Р. в Галичині й на Волині (без транспортних і будів. Р., ремісників, обслуги і безробітних) мінялися за приблизними підрахунками на підставі офіц. статистики так (у тис.): 1913 — 210, 1925 — 147, 1928 — 221, 1931 — 123, 1932 — 123, 1934 — 141, 1936 — 163, 1938 — 201, 1939 — 219. Одночасно росло ч. безробітних; за офіц. даними (особи, які одержували допомогу) в Галичині й на Волині — з 11 200 осіб у 1923 до 33 000 у 1937, фактично далеко більше. На Закарпатті під час кризи було офіц. 22 000 безробітних, на Буковині приблизно 25 — 30 000.

За переписом 1931, у Галичині й на Волині було таке ч. Р. (у тис.): пром. 393,7,

с.-г. — 341,4. Разом з с.-г. Р., ремісниками і тими, що не були zatrudнені, а також з Р. Закарпаття й Буковини все Р. Зах. України (в кордонах 1945) у 1930—31 становило бл. 1 260 000 (15% всього населення).

Роб. класа Зах. України поповнювалися дітьми Р. і ремісниками та у незначній мірі селянами, що працювали перев. на укр. підприємствах, але їх ч. було незначне. Плинність поміж пром. Р. була велика: 1936 в Галичині 45%, на Волині 68%. Найбільше кадрових Р. працювало в залізничних майстернях, нафтовій і деревообробній пром-сті; великий відсоток Р. ще не порвав остаточно з сіль. госп-вом. Зокрема серед укр. Р. було відносно мало постійних і спадкових.

Як до 1914, так і в 1920—30-их рр. нац. склад Р. на Зах. Україні був строкатий, хоч відсоток укр. Р. збільшився. За переписом 1931 нац. склад Р. (без Р. у сіль. госп-ві) у трьох гал. (разом з польс. частиною Львівського) і Волинському воеводствах був такий (за українців вважаємо гр.-кат. і правос., за поляків рим.-кат., за жидів осіб Мойсеевої віри):

	у тис.	у %
Українці	134,3	34,1
Поляки	192,0	48,8
Жиди	59,9	15,2
Інші	7,5	1,9
Разом	393,7	100,0

Серед Р. с.-г. припадало у тис.: на українців 204,6 (61,8%) поляків 116,5 (35,2%), жидів 4,1 (1,2%), ін. 6,2 (1,8%). Українці переважали також у ліс. пром-сті, більший відсоток становили у будів., нафтовій, на цегельних.

Час праці Р. (крім. с.-г.) — 48—56 год. на тиждень, з 1936 — 48 годин; відпустка — 8—15 днів на рік. Трудові спори між Р. і працедавцями мали вирішувати суди праці, декрет 1933 ввів колективні договори праці. У Польщі була свобода страйків (обмежена в 1938).

Проф. рух у Польщі було розвинувся у 1920-их рр., але після 1929 його значення було обмежене. Українці в ньому ролі не відігравали (див. стор. 2382).

Вільність Р. Зах. України жила досить злиднено. У 1928, що був найкращим р., тиждневий дохід родини Р. становив 45 золотих. Під час кризи 1929—33 — реальна зарплата пром. Р. на Зах. Україні впала на 45% і навіть у 1939 становила лише 90% рівня 1913; реальна зарплата в «Польщі В» була завжди на 15—20% нижча, ніж у «Польщі А». У сіль. госп-ві Р. заробляв 1/3 того, що в пром-сті. Однак, за нашими приблизними підрахунками, життєвий рівень Р. у Львові в 1939 був на 20% вищий, ніж Р. у Києві. На підставі офіц. даних, структура витраток місячного бюджету родини Р. виглядала приблизно так:

	Львів 1938	Київ 1939
Разом витрат у тому ч.	291 золотих	377 карб.
Харчування	58,0%	55,3%
Помешкання	12,2	7,9
Одяг і взуття	16,9	14,7
Прямі податки тощо	5,2	19,2
Ін. потреби	7,7	2,9

Весь час існувала скрутна нестача житла. Соц. забезпечення Р. стояло вище, ніж до 1914. У випадку хвороби пов. каси хворих (вони виникли ще у 1880-их рр.) давали чл. безкоштовну лікарську допомогу впродовж 26 тижнів і 40—60% зарплатні; їхні кошти на 1/3 утримували Р., на 1/3 — працедавці. Існував держ. інспекторат праці, що наглядав за правами Р., безпекою праці тощо, але не дуже пильно.

Політ. активними серед укр. Р. були гол. УСДП і УСРП, невеликі були впливи «Селянську», КПЗУ і ОУН. На Закарпатті Р. було під впливом соц.-дем. і ком. партій (більшість з них становили жиди й угорці); на Буковині — УСДП, а після її ліквідації — ком. чужинецьких нелегальних орг-цій.

Література: Русов С. Донецькі угледопы. ж. Вестник Европы. ч. VI. П. 1888; Гехтер М. До історії робочої класи на Україні рос. Студії з поля суспільних наук і статистики. ч. I. Л. 1909; Порш М. Робітництво України: нарис по статистиці праці. ЗНТК. Х—ХІІ. К. 1912—13; Левинський В. Нариси розвитку роб. руху в Галичині. К. 1914; Равич-Черкаський М. Роб. орг-ції на Україні. ж. Червоний Шлях, ч. 8. Х. 1923; Балабанов М. К історії робочого движіння на Україні. Х. 1925; Пажинов К. Очерки по історії робочого класу на Україні. Х. 1927; Слабченко М. До методології історії роб. класи. ж. Червоний Шлях, ч. 5. Х. 1927; Садовський В. Праця в УСРР. Праці укр. наук. Ін-ту. т. VII. В. 1932; УНГО УСРР. Праця в УСРР. Статистичний зб. К. 1937; GUS R. P. Statystyka przemysłowa za 1937 r. В. 1938; GUS R. P. Statystyka pracy. 1931; z. I. В. 1938; Нестеренко А. Очерки історії промисловості і положення пролетаріату України. М. 1954; Гуржій І. Зародження роб. класи України. К. 1958; Яцкевич Е. Становище роб. класу Галичини в період капіталізму. К. 1952; Кравець М. Нариси роб. руху в Зах. Україні в 1921—1939 рр. К. 1959; Фіголь Д. До історії побуту робітників Львова в кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. Матеріали з етнографії та мистецтвознавства, ч. IV. К. 1959; Становище робітників Львова Документи та матеріали. Л. 1961; Развитие рабочего класса в национальных республиках СССР. Сборник статей. М. 1962; Лось Ф. Роб. класи України в 1907—1913 рр. К. 1962; Слуцкий А. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. К. 1963; Потолов С. Рабочие Донбасса в XIX веке. П. 1963; Лугова О. Сіль.-госп. пролетаріат Півдня України в період капіталізму. К. 1965; Гошко Ю. Гром. побут робітників Зах. України (1920—1939). К. 1967; АН УРСР. Ін-т історії. Історія роб. класи УРСР. 2 тт. К. 1967; ЦСУ СССР. Труд в СССР. Статистический сборник. М. 1968; Епштейн А. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-техн. бази соціалізму (1928—1932). Х. 1968; Макаєв В. Роб. класи Галичини в останній третині ХІХ ст. Л. 1968; Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. М. 1971; Ohlborn O. A History of Ukrainian Industry. Мюнхен, 1971; Landau Z., Tomaszewski J. Robotnicy przemysłowi w Polsce: materialne warunki bytu

1918—1939. В. 1971; Lewytskyj B. Politische Opposition in der Sowjetunion 1960—1972. Мюнхен 1972; Кізченко В. Культ.-осв. рівень роб. класу України напередодні революції 1905—1907 рр. К. 1972; Гордієнко Л. Про ліквідацію безробіття в УРСР (1921—1930). Укр. Іст. Журнал, ч. 9. К. 1973. В. Голубничий

«Робітниця», ком., ілюстрований двотижневик, орган жін. секції Т-ва Укр. Роб.-Фармерського Дому, виходив у Вінніпезі 1924—37; ред. М. Ірчан (1924—29), М. Ленартович (1929—33), П. Прокопчук. Містила серед ін. твори письм. України і робітників-письм. Канади і ЗДА; мала дитячу сторінку.

«Робітнича Газета», щоденник, орган УСДРП, виходив (з перервами) з 30. 3. 1917 до 1919, спершу в Києві, пізніше у Вінниці й Кам'янці Подільському; гол. ред. В. Винниченко, у 1919 — І. Мазепа.

«Робітнича Газета», виходить у Києві з 1957, 6 раз на тиждень укр. та рос. («Рабочая Газета») мовами як орган ЦК КПУ. Наклад укр. вид. (1965) 78 000, рос. — 121 000; заг. наклад обох вид. (1970) — 300 000. До 31. 12. 1962 газ. була органом Укр. Респ. Ради Профспілок. Відтоді окремої профспілкової газ. в УРСР нема і на її території поширюється всесоюзна профспілкова газ. «Труд».

«Робітнича газета Пролетар», масовий щоденник, орган Всеукр. Ради Профспілок, з 1930 ЦК КП(б)У і Всеукр. Ради Профспілок, виходила у Харкові 1926—32, до 1928 з додатками: «Індустріалізація, раціоналізація, винахідництво», «По світах», «Фізкульт», «Фото-кіно», «Що читати», «Терпуг»; містила також літ. твори. «Р. г. П.» була партійним офіціозом, призначеним гол. для роб. читача. Ред. В. Ліфшиць.

«Робітничі Освіта», місячник, орган Центр. Ради Робітників Освіти при Нар. Комісаріаті Освіти УРСР, виходив у Харкові 1927—32.

«Робітничє Слово», двотижневик, орган соц. фракції УСДП, виходив у Торонто 1915—18 (до 1916 як місячник п. н. «Свідома Сила»); видавець і ред. І. Стефаніцький; співр. Г. Мак, Д. Бориско, П. Крат. «Р. С.» було деякий час в опозиції до газ. «Робочий Народ» і підтримувало соц. самостійницькі партії на Україні; видавало чимало соц. пропагандивних брошур. Заборонене урядом Канади.

Робітничий контроль, у 1917—20, спонанне рев. перебрання робітниками спочатку контролю, а потім і управління пром. і торг. підприємствами, залізницями, складами товарів тощо. Відразу після падіння царату, у березні-травні 1917, у великих підприємствах України повсюдно створилися фабрично-зав. комітети, ради уповноважених, ради старостів та ін. орг-ції робітників для переговорів з адміністрацією і власниками. У межах

окремих м. фабзавкоми різних підприємств створювали центр. ради фабзавкомів та ради роб. депутатів. Влітку 1917 з фабзавкомів окремих галузів пром. створилися профспілки, і пізніше фабзавкоми були їхніми низовими органами. Коли в процесі переговорів і страйків власники не йшли робітникам на поступки, фабзавкоми почали вимагати Р. к. над адміністрацією, бухгалтерією, розподілом грошей, замовлень, а далі й безпосередньої участі в управлінні підприємствами. На весні 1918 у тій чи ін. формі Р. к. існував майже на всіх більших підприємствах України. Укр. Центр. Рада III і IV Універсалами забезпечувала цілковиту свободу роб. рухів, але для наладнання нар. госп-ва проголошувала створення «держ.-нар. контролю», який, однак, на практиці не був здійснений. З розвитком революції, громадянської війни та змінами різних фронтів власники багатьох підприємств позакривали їх і повтікали. Щоб мати змогу працювати, фабзавкоми перебирали такі підприємства в свої руки, оголошуючи їх «під Р. к.», «соціалізованими» чи «націоналізованими» (див. Націоналізація). Большевики декларативно визнавали Р. к., але розуміли націоналізацію тільки як удержавлення, тобто, що всіма підприємствами мали одноосібно керувати призначені державою управителі та політ. комісари. На Україні робітники чинили опір больш. комісарам, намагаючися зтримати управління підприємствами у своїх руках. З цього конфлікту 1919 виникла «Робітнича опозиція». Після її розгрому та опанування профспілок большевиками в 1921 Р. к. був остаточно зліквідований і пізніше замінений т. зв. партійно-держ. контролем. В. Г.

«Робітничі Вісті», газ. укр. троцькістів, що виходила як двотижневик у 1933—36 й неперіодично у 1937—38 в Торонто (Канада), спочатку як орган Роб. Культ. Осв. Т-ва «Каменярі» (відлам Т-ва Укр. Робітничо-Фармерський Дім), пізніше — Кан. Секції Інтернац. Лівої Опозиції — Четвертого Інтернаціоналу. Засновники і ред.: В. Босович, М. Оленюк, Н. Олійник. Газ. містила ст. Л. Троцького, критикувала політику Сталіна, компартії Канади, обстоювала «перманентну революцію» й приєднання Зах. України до «вільної, рев.» УССР.

Робітничі університети, заг.-осв. школи для дорослих в СССР (і в УССР) у 1925—31 рр. Створювалися Гол. Політ.-Осв. Комітетом при Нар. Комісаріаті Освіти України. У Р. у. велася підготовка і перепідготовка робітників — висуванців без відриву від виробництва. Р. у. відкривалися у великих пром. цен-

трах, базою їх навчальних процесів були вузи й ін. учбові заклади. У Р. у. було два відділи: суспільно-екоп. з цикалами — адміністративно-госп., кооп., проф. і політосв. роботи, робкорівським термін навчання 2 рр.); гром.-техн. з цикалами: електротехніки, хемії, механіки, агрономії та ін. (термін навчання 3 рр.). Навчання відбувалося 4 рази на тиждень по 4 год.

Робітничі факультети (робітфаки), заг.-осв. учбові заклади для підготовки робітників і селян до вступу у вищі навчальні заклади. Р. ф. на Україні створено 1921 при вузах для їх оробітничення. На Р. ф. приймалися робітники і селяни за відрядженням партійних, комсомольських і профспілкових орг-цій. Від вступників вимагано лише вміння читати, писати та знати 4 арифметичні дії. Р. ф. становили собою невід'ємну частину вузу, і їх слухачі брали участь у всіх процесах акад. життя, як усі студенти. Р. ф. були денні з терміном навчання 3 і вечірні — 4 роки. Слухачі денних Р. ф. забезпечувалися стипендіями. Хоч акад. підготовка робітників була значно нижча, ніж випускників профшкіл, вони майже всі вступали (без іспитів) до вузів. На Р. ф. України 1929 були 14 553 слухачі, у тому ч. українців 51,8%, росіян — 24,1%, чл. та кандидатів КП (б)У — 35,8%, чл. ЛКСМ — 38,6%, позапартійних — 25,6%. Викладовою мовою на більшості Р. ф. (62%) була укр. 1940 Р. ф. ліквідовано. 1969 їх відновлено при вищих навчальних закладах як підготовчі відділи. Ці відділи комплектуються з робітничої й сел. молоді по закінченні сер. школи, а також з демобілізованих з армії.

І. Б.

Робітничо-Запозомове Товариство (РЗТ), асекураційна установа просов. напрямку в Канаді (осідок централі у Вінніпегу), організована у 1922 з ініціативи чл. «Стоварішення» — Укр. Роб. Дім (пізніше ТУРФ-ДІМ). Веде також деяку культ.-осв. діяльність. Відкрило пам'ятник І. Франкові (1956) та організувало Бібліотеку ім. І. Франка у Вінніпегу й літню оселю для дітей «Гусавик». На 1972 мало бл. 12 000 чл., 198 відділів, у тому ч. 30 рос., 11 поль., 5 карпатських, 2 англ. РЗТ тісно співпрацює з прогресистським Т-вом Об'єднаних Укр. Канаців та подібними орг-ціями ін. національностей.

Робітничо-колгоспні театри, див. Пересуєні театри.

Робітничо-селянський уряд України, див. Тимчасовий Робітничо-селянський уряд України.

Робітфаки, див. Робітничі факультети.

Роборецький Андрій (* 1910), укр.-кат. еп. родом з В. Мостів, Жовківського пов.

(Галичина), до Канади прибув 1913. Богословські студії закінчив у Торонто 1934, душпастирював у Зах. і Сх. Канаді, з 1948 еп.-помічник архиеп. Василя Ладика у Вінніпезі, з 1951 — еп. Саскатунської епархії.

«Робочий Народ»,

орган укр. соціал-демократів у Канаді та ЗДА, з 1914 — УСДП Канади, виходив у Вінніпезі 1909—18, спочатку місячних, потім двотижневик, тижневик (з 1911) і півтижневик (з 1917); ред. М. Стечишин, І. Навазівський (з 1911), С. Гуцайло, І. Стефаніцький, П. Крат, М. Попович (1916) та Д. Лобай. З 1916 газ. перейшла на соц.-ком. позиції; 1918 була заборонена владою. 1917 мала понад 3 000 передплатників.

«Робселькор» (до квітня 1928 р. «Робкор України» і «Селькор України»), ж. для роб. і сел. кореспондентів, виходив 1927—41 рр., спочатку в Харкові, з 1934 у Києві з різною періодичністю: місячник (1927—28, 1933—34), три рази на місяць (1931—33) і як двотижневик (1929—30, 1934—41); ред. І. Сазонов. З 1939 орган ЦК КП(б)У.

Робселькори, роб. і сел. кореспонденти сов. преси; масовий рух, ініційований ком. партією для підтримки сов. газ. на місцях, постачання їх кореспонденцією та активізації читачів. У перші рр. роб.-селькорівського руху дописи Р. використовувалися як доноси на антисов. виступи селянства, що викликало часті вбивства селькорів, які своєю чергою влада використовувала для актів терору проти заможного селянства (відома справа у с. Димівці Миколаївської обл. 1924, на матеріялах якої написаний роман А. Головка «Бур'ян»). У 1920-их рр. цьому рухові патрунували центр. сов. газ.; на поч. редакції газ. містили більше матеріялів Р., що знижувало журналістичний рівень, зокрема провінційної преси. Пізніше значення Р. у ред. практиці послабилося. Проте цей рух на низах стимулюється далі; у 1960-их рр., за сов. даними, на Україні було понад 400 000 Р.

Ровінський Дмитро (1824—95), рос. історик мистецтва, збирач і дослідник рос. й укр. гравюр, нар. картин й ікон. Р. належить низка праць з історії мистецтва, зокрема «Русскія народныя картинки» (1881) і «Подробный словарь русских гравировъ XVI—XIX вв.» (1895), в яких є багато документально-біографічних матеріялів з історії укр. граверства.

Еп. А. Роборецький

Ровне, див. Рівне.

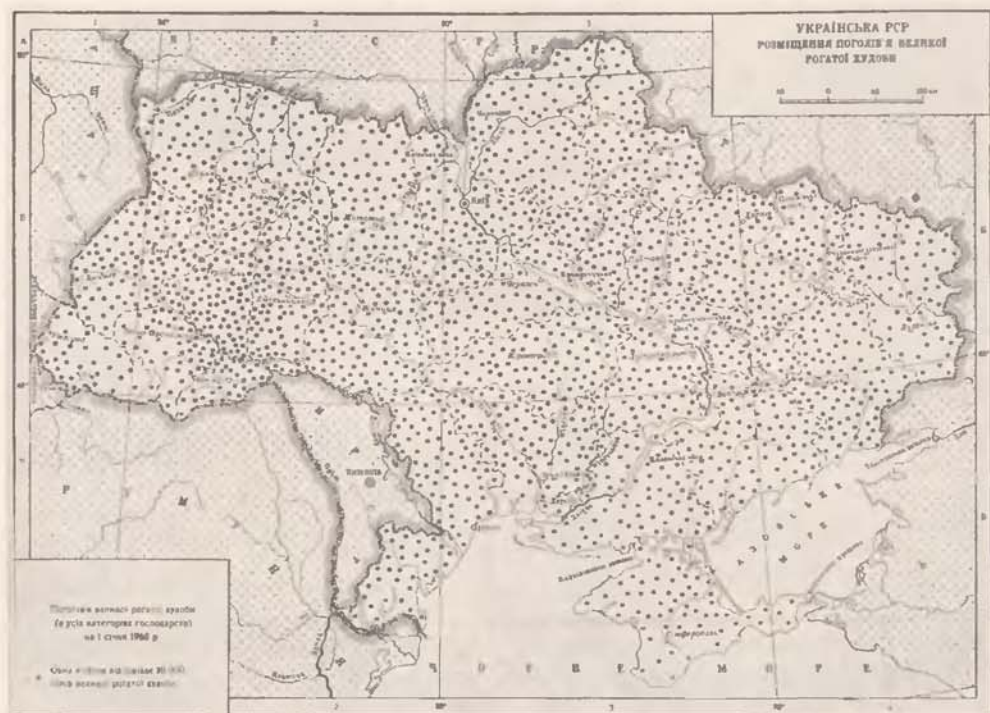
Рогалевський Іларіон († 1742), правос. архієп. і церк. діяч. Нар. у Менську, вчився в Київ. Академії, був архимандритом Лубенського Мгарського монастиря, згодом архієп. казанським (1732) і чернігівським (1735). Дбав про поширення освіти серед духовенства, виступав проти обмежень царським урядом прав укр. церкви, зокрема проти заборони монастирям набувати землю; за гострі вислови був під арештом, 1738 у заштаті в Києво-Печерській Лаврі.

Рогань (IV—17), с. м. т. на півд. Слобожанщині, Харківського р-ну Харківської обл.; 7 600 меш. (1966). Картонна фабрика. Відома з 1736 р.

Рогата худоба (велика рогата худоба), група видів тварин бичачих, найважливіші свійські тварини, що постачають молоко, м'ясо, шкіру, органічні добрива, а також тяглову силу (перев. воли). На укр. землях Р. х. відома як свійські тварини з молодшого неоліту; за слов. доби і згодом була найважливішою свійською твариною. Від 15 в. відомий вивіз волів (на м'ясо і як робочу силу) до Зах. Європи, а згодом і до Московщини, у 18 в. Р. х. експортовано гол. з Лівобережжя й Поділля, пізніше перев. з Півд. України. У другій пол. 19 в. кормова база для Р. х. зазнала скорочення (че-

рез розорання степів при панівній системі трипільля; лише на Зах. Україні панувала сівозмінна), а разом з цим поголів'я Р. х. не зростало паралельно до приросту населення; за 1897—1912 воно навіть зменшилося на Центр. і Сх. Землях на 8%. 1912 на всіх укр. землях було понад 10 млн Р. х. Забезпечення людності Р. х. було найслабше на Правобережжі й Лівобережжі, найкраще на Поліссі (багато природних лук і пасовищ) і в Галичині (багато сіяних трав). 35,7% сел. госп-в не мали зовсім корів. Одночасно змінився склад Р. х.: зменшилася її м'ясна і тяглова частка (вола замінив кінь), зросла — молочних корів. Плекання Р. х., не зважаючи на працю земств, було занедбане; молочна продуктивність корів у сіль. р-нах становила 600—1 000 кг на рік. Хоч товарність Р. х. зменшилася, проте з укр. губ. вивозилося тваринницьких продуктів на понад 50 млн карб. річно (гол. до Польщі).

Поголів'я Р. х. збільшилося на Центр. і Сх. землях у перші рр. світової війни (з 6,5 млн у 1912 до 7,7 у 1916) завдяки збільшенню перелогів, впало під час революції і знову піднялося у роки НЕП (8,6 млн у 1928) у зв'язку зі збільшенням ч. сел. госп-в (кожне з них хотіло бути забезпечене Р. х.), сильно зменшилося

У роки колективізації і голоду (1933 — 3,4 млн). Щоб підняти кількість Р. х., сов. влада присвятила багато уваги розбудові тваринництва у колгоспах і радгоспах; при всіх колгоспах створено тваринницькі ферми, організовано тваринницькі радгоспи, багато зроблено для расового покращення Р. х. Однак ці заходи не дали значних успіхів, бо хоч кількість Р. х. в УССР (у межах до 1939) піднялася 1938 до 7,8 млн, переважна більшість її була в приватних руках: 69% Р. х. належало колгоспникам і приватним особам (1941 лише 50,5%), 7% радгоспам, 24% колгоспам. На Зах. Україні змін у кількості Р. х. не було.

1941 поголів'я Р. х. в УССР становило 11 млн (на всіх укр. землях понад 13 млн). У наслідок сов.-нім. війни воно впало приблизно до пол. і зойно 1950 досягнуло стану 1941. Назагал піднесення тваринництва йшло з значно більшими труднощами, порівняно з ін. галузями сіль. госп-ва, і щораз більше відставало від зростаючих потреб все численнішого міськ. населення на тваринницькі продукти. Як раніше, незадовільна була ще кормова база, а також колгоспи були не зацікавлені матеріально у розвитку тваринництва. Ці огріхи намагалися усунути рішеннями пленумів ЦК КПСС (вересневого 1953, січневого 1955 й ін.), рядом ін. постанов партії й уряду, які визначали напрям розвитку тваринництва. Серед ін. створено солідну кормову базу збільшенням посівів кормових культур і кукурудзи, підвищено заготівельні та закупочні ціни на продукти тваринництва, поліпшено племінний склад тва-

рин, виведено ряд нових порід Р. х. й поліпшено багато старих.

Зростання поголів'я Р. х. видно з таблиці. Воно зросло 1966 до 21,2 млн і відтоді залишилося без змін: 1972 — 22,3 млн (на всіх укр. землях приблизно 27 млн) або 21,8% поголів'я всього СССР; ч. корів — 8,5 млн (41,5% всієї Р. х.).

Показником інтенсивності скотарства є число Р. х. на 100 га с.-г. угідь; в УССР їх припадає 50,0 (проти 25,0 у 1941; у всьому СССР на 1971 лише 18,2), у тому ч. корів — 20,7. Найбільшу густоту Р. х. виявляє Галичина, Волинь і Правобережний Лісостеп (55—67), сер. — Лівобережжя й Кубань, найнижчу — півд.-зах. Степ (38); подробиці видно з карти.

Поголів'я Р. х. за категоріями госп-в на різні рр. (у млн, у дужках у відсотках всієї Р. х.):

Поголів'я Р. х., виробництво яловичини, та молока (у тис. т.):

Роки	Рогата худоба		Яловичина і телятина	Молоко
	Вся	Корови		
1916	9 132	4 116	600,0 ¹⁾ *	4 667 ¹⁾ *
1928	9 928	4 938		
1935	5 113	2 514		
1941	10 996	5 964	408,7 ²⁾	7 114 ²⁾ *
1946	8 275	4 312		4 813
1950	11 103	4 796	552,3	6 804
1955	11 674	5 727		9 670
1960	17 040	7 687	714,8	13 995
1965	19 777	8 559	793,3	13 629
1972	22 955	8 840	1 118,0 ³⁾ *	18 947 ³⁾ *

¹⁾ — 1913, ²⁾ — 1940, ³⁾ — 1968, *) Чч. приблизні.

Госп-ва	У т. ч. корови					
	1941	1955	1960	1965	1972	1972
Колгоспи	3,4 (31,2)	5,8 (49,5)	10,8 (63,5)	12,3 (62,2)	14,0 (62,7)	4,5 (51,0)
Радгоспи й ін. держ. госп-ва	0,6 (5,4)	0,6 (5,0)	1,6 (9,4)	2,9 (14,6)	3,7 (16,0)	1,2 (13,6)
Особисті підсобні госп-ва	7,0 (63,4)	5,3 (45,5)	4,6 (27,1)	4,6 (23,2)	4,6 (20,6)	3,1 (35,4)
Всі категорії госп-в	11,0 (100)	11,7 (100)	17,0 (100)	19,8 (100)	22,3 (100)	8,8 (100)

Збільшення поголів'я Р. х. стосується лише колгоспно-держ. сектора; в особистих підсобних госп-вах ч. Р. х. залишився за останні 10 рр. без змін, а то й зменшилося. Гол. причиною цього є відсутність відповідної кормової бази для Р. х. колгоспників; тому тепер лише пол. колгоспних дворів має власні корови. Напрямок колгоспного й держ. тваринництва — м'ясо-молочний, приватного —

гол. молочний: на 100 штук всієї Р. х. на корів (1972) припадало у колгоспах — 32,0%, у радгоспах — 32,2%, у приватних госп-вах — 69,4%.

Значно більше, ніж ч. Р. х., зростає кількість м'яса і молока в наслідок інтенсифікації тваринництва. У 1950 в УССР вироблено 552 333 т яловичини і телятини, 1971 вже 1 118, що становило 21,4% продукції всього СССР. У

1950 вироблено 6 804 100 т молока, 1971 — 18 947 100 т (у тому ч. у колгоспах і держ. госп-вах 67,4%, в особистих госп-вах — 32,6%, що становило 20,8% молочної продукції всього СРСР. На 100 га с.-г. угідь вироблено в УРСР у 1971 442 центнерів молока (1940 — 162,5; в СРСР на 1971 — 152), а сер. надій молока від однієї корови становив 2 198 кг (1955 — 1 569 кг; в СРСР на 1971 — 2 105 кг). Виробництво молока на 100 га с.-г. угідь було найінтенсивніше, як і густота корів, на Зах. Україні та в околицях великих м., поблизу яких скотарство має молочно-чарський характер. Продукція молока на 1 меш. на Україні 1971 становила 397 кг, м'яса 64 кг (в СРСР — 338 і 54 кг). Попри збільшення продукції м'яса, воно з трудом покриває попит населення міст.

За останні рр. вся велика Р. х. була породиста. Її відсоток зростає у колгоспах України так: 1951 — 62, 1955 — 96, 1966 — 100,0. На Україні поширені молочно-м'ясні і молочні породи: червона степ., симентальська (у колгоспах і радгоспах на ці породи припадає — 80% всієї Р. х.), червоно-ряба, лебединська, червона-поль. та ін.

Досл. роботу з Р. х. провадять Н.-Д. Ін-т Тваринництва степ. р-нів ім. М. Іванова («Асканія Нова»), Н.-Д. Ін-т Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (Харків), Н.-Д. Ін-т Землеробства і Тваринництва зах. р-нів УРСР (Львів), Укр. Н.-Д. Ін-т Експериментальної Ветеринарії (Харків), Укр. Н.-Д. Ін-т Фізіології і біохемії тварин (Львів), катедри с.-г. ін-тів, досл. станції.

Література: Широкий І. Велика рогата худоба. Х. 1930; Романенко І. Розвиток продуктивного животноводства Укр. ССР. К. 1957; Сіль. госп-во УРСР. Статистичний збірник. К. 1969; Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник. М. 1971. В. Кубійович

Рогатин, м. на Опіллі над р. Гнилою Липою, р. ц. Івано-Франківської обл.; 5 500 меш. (1970). Відомий з 14–15 вв. 1415 дістав магдебурзьке право; найбільший розвиток Р. припадає на 16 в. (серед ін. осідок Станіславського братства; визначний центр іконописного малярства в 16 в.); за Австрії і Польщі пов. м. з ремісничо-торг. характером. У 1909–39 осідок гімназії «Рідної Школи», у 1931–39 — Малої Семінарії. У 1923–24 в Р. виходив двомісячник «Рогатинець».

Старозавітна св. Трійця, ікона церкви св. Духа (1650)

У Р. збереглися: кам'яна церква Різдва Богородиці (14 в.), дерев'яна церква св. Духа (1644–45) з монументальним мист. іконостасом (1650), готично-ренесансовий костюль (1666), житлові будинки 18 в.

Рогатинець Юрій (?—1608), багатий львівський міщанин, провідний діяч Львівського Успенського Братства, оборонець православ'я. Був у добрих взаєминах з кн. К. Острозьким і з І. Потієм; у своїх листах до львівського (1596) і віленського (1599) братств радив поміркованість у рел. боротьбі. 1604 р. проти Р., як багатий, виступав І. Вишенський. Деякі з дослідників приписували Р. авторство «Перестороги».

Рогач Іван (1913—42), журналіст, закарп. молодіжний і націоналістичний діяч родом з В. Безрезного; 1938 ред. «Нової Свободи» в Ужгороді, 1938–39 особистий секретар прем'єра А. Волошина. 1941 з похідними групами ОУН полк. А. Мельника був на Україні, співред. «Укр. Слова» у Києві. Заарештований гестапом у 1941 і зліквідований разом з сестрою Анною Р. 1942.

І. Рогач

Рогачевський Іван, протопоп лохвицький на Полтавщині поч. 18 в. Заарештований 1712, був доставлений до Москви, звідки разом з ін. особами, прихильниками гетьмана І. Мазепи, висланий на Соловки. Згодом дістав дозвіл навчати у новостворених школах м. Архангельська. У 1720-их рр. повернувся на Україну і був чл. Кодифікаційної Комісії, що опрацьовувала «Права, по которымъ судится малороссийский народъ».

Розі [Typha (Tourn) L.], рід однодомних багаторічних болотних або прибережних рослин з родини рогузватих, з повзучим кореневищем і дворядними довгими піхвами. На Україні 5 видів, з них найпоширеніші Р. широколистий (T. latifolia L.) і Р. вузьколистий (T. angustifolia L.), їхні стебла до 2,5 м заввишки. Утворюють зарості по болотах, у плавнях річок (зокрема у плавнях дол. Дніпра, Дністра, Кубані й Дунаю), по берегах ставків. Молоді стебла їдять сирими, кореневища — печеними. Стебла Р. використовують для покриття дахів і на паливо; листки — для плетіння грубих циновок, кошиків, замість рафії під час цепення овочевих дерев. Волоски суцвіття можна використовувати як набивний і пакувальний матеріал, а також у суміші з шерстю тварин для

вироблення капелюхів. Р. є сировиною паперової і целюлозної пром-сти. У молодому стані Р. (його кореневища мають багато крохмалу) дає добрий силосний матеріал.

Рогніда (†1000), дочка полоцького кн. Рогволода, була приневолена вийти заміж на Володимира В. Їх син Із'яслав Володимирович став засновником полоцької лінії Рюриковичів.

Роговик (*Cerastium* L.), рід дрібних зіллястих однорічних або багаторічних, здебільша опушених рослин з родини гвоздикових. Пелюстки білі, рідко білорозові. На Україні — 16 видів. Найпоширеніші: Р. дернистий (*C. caespitosum* Gilib. = *C. triviale* Шмальг. аuct. fl. ucr., non Link.), на луках, галявинах, узліссях і між кущами; Р. круглолистий (*C. rotundum* Schur. = *C. semidecandrum* Bess.), на піщаних місцях, особливо в соснових лісах. Поширений на Поліссі й по борівих терасах річок Лісостепу, рідше в Степу; Р. тристовпчиковий (*C. anomali* Waldst. et Kit. = *Stellaria viscida* M. B.), на вогких піщаних і солончакуватих місцях, у подах півд. частини Степу.

Рогович Микола (1835—1913), лікар і громад. діяч, син Опанаса Р., доц. хірургії Київ. Ун-ту, згодом проф. хірургії Томського Ун-ту; пізніше лікар у Катеринославі й діяч тамошньої «Просвіти».

Рогович Опанас (1813—78), ботанік і палеонтолог, коз.-старшинського роду на Чернігівщині. 1837 закінчив Київ. Ун-т, з 1843 його ад'юнкт, у 1853—68 проф. ботаніки, одночасно дир. Ботанічного саду ун-ту. Р. зібрав багатий колекційний матеріал (гербарій з 10 000 рослин, який подавав ун-тові), вивчав буровугільні відклади; подав перші ґрунтовні списки рослин Лісостепу і Полісся, описав ряд нових видів рослин, досліджував викопних риб, ссавців, птахів, морських і жаків. Р. збирав матеріали до словника нар. назв рослин України з повір'ями й оповіданнями про них. Важливі праці: «Об ископаемых рыбах губерний Киевского учебного округа», випуск I (1860); «Обозрение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа» (1869) та ін.

Рогові оркестри, поширені в 2 пол. 18 і на поч. 19 в. в Росії і на поміщицьких дворах на Україні, перев. з кріпаків. Р. о. склалися з рогів різної величини, кожний ріг міг видавати тільки один

звук. Р. о. мали своє нотне письмо, в якому були позначені тільки ритмічні вартості. Виконання музики Р. о. вимагало великого фіз. зусилля, і проти практики Р. о. підносилися в Зах. Європі голоси протесту.

Рогоза Олександр (1869—1919), ген.-поручник рос. армії родом з Київщини, командир корпусу перед першою світовою війною, у 1915—17 — командувач 4 рос. армії; 1918 за Гетьманату військ. мін. в уряді Ф. Лізогуба. Убитий більшовиками.

Рогуля Петро, іконописець й портретист 18 в. родом з Полтавщини. Учився у Т. Павловського в іконописній школі Києво-Печерської Лаври; ікони для собору Охтирського монастиря (1744), Покровської церкви с. Котельви (1749) та ін.

Рогульський Іван (1892—?), військ. діяч родом з Стрийщини. Від 1914 при УСС — хорунжий і командир відділу мінометів, 1916 в бою під Погуторами взятий у полон. У 1917—19 сотник, згодом полк. київ. Січ. Стрільців, командир 1 піхотного полку Січ. Стрільців та 1 дивізії Січ. Стрільців. Залишився 1920 на Україні, у 1930-их рр. заарештований і зліквідований.

Рогуцький Іван (1892—1952), політ.-громад. діяч, адвокат; оборонець у політ. процесах у Самборі й Львові, гол. Пов. Управи УСРП, філії т-ва «Просвіта» в Самборі; на еміграції заступник гол. Т-ва Правників українців у ЗДА, помер у Нью-Йорку.

Рогуцький Микола (1883—1941), сел. діяч на Самбірщині, заступник гол. управи УСРП. посол до польс. союму (1928—30), кількакратний політ. в'язень; замордований більшовиками у самбірській тюрмі 26. 6. 1941.

Род, Рід, бог давніх слов'ян, проти культу якого, як божества неба, володаря дощів і творця світу, що давав життя всьому живому, виступали автори церк. поучень 11 в. Культ Р. був пов'язаний з культом розжаниць. Згідно з новими дослідженнями (Б. Рибаків) культ Р. прийшов на зміну культові Богині-Матері доби матриархату й установився ще до виникнення дружинного культу Перуна; у зах. слов'ян Р. називався Святovitом.

Родакове (V—20), с. м. т. на Донбасі, Слов'яносербського р-ну Ворошиловградської обл. Зал. вузол. 10 500 меш. (1966). Підприємства по обслуговуванню зал. транспорту. Засноване у 1880-их рр.

Родень (Родня), укріплений город на т. зв. Княжій Горі, недалеко від гирла Росі на півд. від Канева. Археологічні дослідження датують початки цього міста 7—8 в., але найвищого екон. і культ. розквіту Р. досяг у 11—12 в. Тоді він став не тільки фортецею проти нападів кочо-

О. Рогович

виків, але й важливим ремісничим та торг. осередком. Р. впа в жертвою тат. погрому у 1240-их рр. і вже більше не був відбудований. Розкопи Р. провадили

Місто Родень (реконструкція Г. Мезенцевої)

серед ін. М. Біляшевський (1891) і у 1958–65 експедиція Київ. Ун-ту (Мезенцева Г. «Древньоруське місто Родень», 1968).

Родзевич Сергій (1888–1942), укр. літературознавець і критик нар. у Лодзі. Закінчив Київ. Ун-т (1913) і викладав у сер. школах Кисва, з 1935 р. проф. Київ. Ун-ту. Ст. і дослідження про зах.-евр. письм. (Р. Роллан, А. Франс, Л. Арагон), передмови до укр. перекладів світової класики (В. Шекспір, Д. Дідро, Вольтер). Розвідки з шевченкознавства: «Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка» (1927), «Романтизм і реалізм у ранніх творах Шевченка» (1939).

Родзін Микола (* 1924), графік родом з Харківщини; серії офортів: «Індустріальні мотиви» (1955), «Каховська ГЕС» (1956–57), «Дніпропетровське – місто чавуну, сталі і прокату» (1957), «Рідний Край» (1967) та ін.

Родзянки, коз.-старшинський (згодом дворянський) рід на Полтавщині й Катеринославщині 18–20 в., який походить від Василя Р. (1652–1732), сотн. хороль-

В. Родзянко
(1652–1734)

С. Родзянко,
полк. обозний

ського (1701–04) й миргородського полкового обозного (1723–34). Його син Степан Р. (1637–1736) і внуки Єремій і Іван Р. створили «династію» сотн. хорольських

(1701–68). Згодом Степан і Єремій Р. були миргородськими полковими обозними (1735–36 і 1767–79). Їх нащадки зберегли свої маєтки й провідні позиції в укр. суспільстві Полтавщини до 20 в. Семен Р. (1782–1808?), поет, був чл. «Дружеского Литературного Общества» (1801–04) у Москві. Аркадій Р. (1793–1846), чл. «Общества любителей словесности, наук и художеств» (1825), автор укр. і рос. віршів, близький до декабристів, був приятелем Пушкіна, Державіна, С. Аксакова й добрим знайомим Шевченка. Він та його брати були широко відомі з свого укр. патріотизму й ворожості до рос. політики на Україні. Валеріян Р. (1846–1904) був у 1860-их рр. чл. Укр. («малоросійської») Громади в Москві. Сергій Р. (* 1866) був комісаром Центр. Ради на Холмщині у 1917–18 (зберіг свою посаду й за Гетьманату 1918). Р. були споріднені з Лесевичами, Ломиковськими, Оболенськими, Остроградськими й Старицькими (нащадками Р. були письм. Михайло Старицький і Людмила Старицька-Черняхівська).

У кін. 18 в. одна галузь Р. переселилася на Катеринославщину, де здобула великі маєтки в Новомосковському пов. До цієї галузі належав серед ін. Михайло Р., гол. III і IV Держ. Думи (див.) О.О.

Родзянко Михайло (1859–1924), великий дідич і гром. діяч Катеринославщини. Був Новомосковським маршалом дворянства (1886–96), гол. Катеринославської Губ. Земської Управи (1900–06), чл. Держ. Ради (1906–07). Депутат III і IV Держ. Думи від Катеринославщини (1907–17) і гол. Думи (1911–17). Один з лідерів партії «октябристів», ставився негативно до укр. нац. питання. Прихильник конституційної монархії англ. типу. Р. був зв'язаний з рос. опозиційними колами, які під час першої світової війни боролися проти Распутіна й готували «революцію згори». У лютому (березень за н. ст.) очолив Тимчасовий Комітет членів Держ. Думи, у руки якого Микола II передав верховну владу. Цим скінчилася політ. кар'єра Р., який, після короткого перебування при Добровольчій армії Денікіна, емігрував 1920 до Югославії, де й помер. Автор спогадів «Крушение империи» (I вид. 1924, II – 1929).

Родильний будинок, лікувально-профілактичний заклад в УССР у системі Мінва Охорони Здоров'я, який подає акушерську та гінекологічну допомогу вагітним, роділлям, породіллям і мед. новонародженим дітям. Р. б. по м. мають акушерський і гінекологічний стаціонар та жін. консультацію. У 1969 в УССР було 45 700 ліжок для рододопомоги (у 1961 – 49 820, у тому ч. на селах бл. 16 000). В УССР працює 7 530 акушерів-

гінекологів та понад 50 000 акушерок, з них на с. 625 лікарів і 17 000 акушерок (1969).

«Родимий Листок», літ.-наук. двотижневик, виходив у Чернівцях 1879–32 рр.; видавець і ред. о. М. Огоновський. В «Р. Л.» поряд москвофілів (що писали язичієм) друкувалися твори (з елементами фонетичними) народовців. У «Р. Л.» співробітничали: Я. Головацький, М. Устиянович, І. Онішкевич, І. Воробкевич, В. Залозецький, Г. Купчанко, О. Попович, Ю. Федькович, М. Шашкевич та ін.

Родинне право, ділянка права, що встановлює порядок і умови одруження та припинення шлюбу, а також регулює особисті й майнові відносини, які виникають в родині між подружжям, батьками й дітьми та ін. чл. родини.

В дохрист. часи формами індивідуального шлюбу, як основного інституту Р. п., були викрадання, купівля й приведення жінки. Впровадження християнства вплинуло на поступове встановлення одностаттєвості як панівного принципу Р. п. Згідно з прийнятими у княжі часи візант. законами, договірний елемент шлюбного акту переважав над розумінням шлюбу як церк. таїнства. «Руська Правда» містить низку постанов про інститут опіки, але окремо Р. п. не обговорює.

Р. п. розроблене значно ширше у Лит. Статуті. Принцип одностаттєвості закріпився, шлюб став одночасно і договором і таїнством. Вільне волевиявлення сторін стало умовою дійсності шлюбу. Встановлено мінімальний вік подружжя. Духовний суд вирішував справи розлучення.

Гетьманщина не впровадила змін у системі Р. п. Лит. Статуту. Зате поширення на укр. землі «Своду законів» підпорядкувало родинні справи повністю церк. судівництву з помітною нерівноправністю жінок. На укр. землях під Австрією був чинний австр. цивільний кодекс 1811 р. з системою конфесійного Р. п. й тим самим неможливістю розлучень між кат. подружжями (докладніше про історію Р. п. див. ЕУ 1, стор. 654–55, 657–59 і 678–79).

У роки нац. державності України (1917–20), діяло давнє родинне законодавство. Зате одночасно з встановленням сов. влади на Україні скасовано царське Р. п., а видано 20. 2. 1919 Совнаркомом УСРС декрети: «Про громадянський шлюб і про ведення книг записів акту громадянського стану», «Про розлуку» та «Про організацію відділів ЗАГС». Ці декрети, як також впроваджений у 1926 новий «Кодекс законів про родину, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УСРС», були гострою реакцією проти царського законодавства й озна-

чали повне зрівняння прав чоловіка й жінки, виключення впливу церкви на родину, відсутність різниці між шлюбністю й нешлюбністю дітей, дуже легку розривність подружжя. На відміну від рос. кодексу Р. п., укр. прийняв лише реєстрацію подружжя в органах ЗАГС безспірним, до спростування судом, доказом наявності одруження. Єдиною правовою формою стала згідна заява обох сторін і реєстрація цієї заяви в ЗАГС. Згідно з вимогами кодексу 1926, мінімальний шлюбний вік встановлено для чоловіка 18 р. і для жінки 16 р. Одружуватися не могли особи, вже в даний момент одружені, визнані за слабоумних або душевнохворих, споріднені по прямій лінії, а також повнорідні й неповнорідні брати і сестри. У 1947–53 шлюби між громадянами СРСР і чужинцями були заборонені.

Необмежена свобода шлюбних розлучень позасудовим порядком, навіть на бажання лише однієї сторони, тривала до 1936. Тоді введено виклик обох сторін до органів ЗАГС, прогресивну оплату від розлучень і відмітку в паспорті. Обов'язок аліментів непрацездатного, розлученого дружини (жінки або чоловіка) був часово обмежений до одного року. Для зміцнення родин і збільшення приросту населення, знищення другою світовою війною, декрет від 8. 7. 1944 значно обмежив свободу розлучень. Були встановлені високі суд. оплати й оголошення в пресі про намір розлучитися. Нижчий суд намагався примирити сторони, а вищий – розглядав підставність причин розлучення і приймав рішення. Союзний декрет 1965 послабив ці умови, скасувавши вимогу оголошення в пресі, як також обов'язковий перегляд справи розлучення вищим судом.

До 1944 батько дитини, народженої в шлюбі й поза шлюбом, був обов'язаний утримувати дитину. Допускалися позови встановлення батьківства. Декрет від 8. 7. 1944 заборонив такі позови й наклав на державу обов'язок утримувати дітей, народжених поза шлюбом.

З 1. 10. 1968 діють «Основи законодавства Союзу РСР і союзних респ. про шлюб і родину», а з 1. 1. 1970 увійшов у силу виданий на їх основі «Кодекс про шлюб та сім'ю Укр. РСР» від 20. 6. 1969. Завданням кодексу є «дальше зміцнення радянської сім'ї, яка ґрунтується на принципах ком. моралі» (ст. 1). Права і обов'язки подружжя дає лише шлюб, укладений у держ. органах ЗАГС. Для укладення шлюбу потрібна взаємна згода осіб, які одружуються, і досягнення ними шлюбного віку: 18 р. для чоловіків і 17 для жінок. Кожний з подружжя користується в родині рівними правами і

має рівні обов'язки. Майно, нажите подружжям за час шлюбу, є спільною власністю.

Новий кодекс допускає розлучення в органах ЗАГС при взаємній згоді, коли нема неповнолітніх дітей. У ін. випадках суд розлучає подружжя у разі встановлення, що далі спільне життя і збереження родини стали неможливими. Чоловік не має права без згоди дружини розпочинати справу про розірвання шлюбу під час вагітності дружини і впродовж року по народженні дитини. Щоб уникнути необдуманих подруж, укладання шлюбу відбувається через місяць після подачі бажаними одружитися заяви в ЗАГС. Цей реченець може бути в окремих випадках скорочений. Розлучений дружина має право на аліменти тільки у випадку непрацездатності (з деякими винятками). Походження дитини від батьків, які не є подружжям, встановлюється заявою батьків дитини в органи ЗАГС. Допускається суд, встановлення батьківства дитини, народженої від батьків, які не є подружжям. Є можливе позбавлення батьківських прав суд. порядком. Батьки зобов'язані утримувати неповнолітніх дітей і непрацездатних повнолітніх. Існує також обов'язок дітей утримувати непрацездатних батьків. Щоб відтяжати державу, існують аліментні обов'язки ін. чл. родини та родичів.

Усиновлення допускається лише щодо неповнолітніх дітей та в їх інтересах. Для виховання неповнолітніх дітей, які через смерть батьків, позбавлення батьківських прав, хвороби батьків чи з ін. причин лишилися без їхнього піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей встановлюється опіка і піклування. Опіка і піклування визначаються не судом, а виконавчим комітетом районної (міської), сіль. або селищної ради депутатів трудящих.

Одруження сов. громадян з чужинцями не веде до зміни громадянства. Коли шлюби між сов. громадянами й шлюби сов. громадян з чужинцями укладені поза межами СРСР з дотриманням форми шлюбу, встановленої законом місця укладання, вони визнаються дійсними в Укр. ССР, якщо до визнання нема перешкод, передбачених в укр. родинному кодексі (взаємна згода, шлюбний вік, одноженство, дозволений ступінь споріднення, стан здоров'я).

Література: Бошко В. Родинне подружжє право. Х. 1929; Бошко В. Очерки советского семейного права. К. 1952; Свердлов Г. Советское семейное право. М. 1958; Матвеев Г. История семейно-брачного законодательства Укр. ССР. К. 1960; Bilinsky A. Das sowjetische Eherecht. Герреральб 1961; Новое в законодательстве о браке и семье. М. 1970

Ю. Федиский

Родино-побутові пісні, див. *Лірично-побутові пісні*.

Родинське (V—18), м. на Донбасі, підпорядковане Красноармійській міськраді Донецької обл.: 16 400 меш. (1966). Кам'яновугільні шахти. Засноване 1952 р.

Родін Микола (* 1919), кийв. графік; серії рисунків і офортів: «Седнів. Ліпа Т. Г. Шевченка» (1961), «На березі Дніпра», «Трипільська трагедія» (1961).

Родіонов Петро (* 1896), фармаколог родом з Київщини, у 1932–41 і 1945–55 проф. Київ. Стоматологічного Ін-ту. Праці Р. присвячені питанням фармакології та токсикології, зокрема хемотерапії пістряка.

Родіонов Сергій (1898–1961), петрограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), родом з м. Загорська (Моск. обл.). У 1931–35 – дир. Криворізької геологорозвідувальної бази і одночасно керівник катедри геології Криворізького Гірничорудного Ін-ту; з 1935 працював у Києві в Укр. Геол. Управлінні, з 1938 – в Ін-ті Геол. Наук АН УРСР. Опублікував бл. 100 наук. праць; гол. з них присвячені вивченню Укр. Кристалічного Массиву і залізрудним родовищам України.

Родовик лікарський (*Sanguisorba officinalis* L.), багаторічна зілляста рослина з родини розоцвітих, з непарнопірчастими листками, заввишки до 1 м, квітки темночервоні. Ростає по заплавах, луках, лучних степах, узліссях, берегах річок. Кореневище містить 12–13% чинбарських речовин; крім того, має етерову олію, крохмаль, цукрову-кислий кальцій, вітамін С. Його використовують у медицині як в'язучий і кровоспинний засіб при внутр. кровотечах. З рослини виготовляють також препарат санальбін, який є бактерицидним і вживається проти шлункових хвороб.

Рододендрон, див. *Бердулян*.

Родопоміч, система орг-ції мед. допомоги вагітним, роділлям і породіллям. Р. відома з давніх часів, перші відомості про неї знаходимо у літ. джерелах стародавнього Єгипту, Індії, Китаю, Юдеї та ін. за 3 000–1 000 до Хр. Досить багато порад щодо Р. є у староукр. літературі: «Ізборниках Святослава», «Фізіологу», «Пчелі», у літописах, лікувальниках, травниках, вертоградах, а особливо у праці княгині Евпраксії-Зої (12 в.). До розвитку наук, акушерства на Україні у другій пол. 18 в. допомогли при пологах подавали лише баби-повитухи, що на практиці вивчалися від ін. обізнаних жінок. Перші акушерські клініки при ун-тах України були відкриті у Харкові (1829) та Києві (1844). У 1880-их рр. по великих м. України були засновані пологові будинки, акушерські школи, зросла мережа пологових ліжок у лікарнях

(у 1913 р. — 1221 ліжка), досить добре розвинулася наук. праця у галузі Р. Однак лікарська Р. здійснювалася лише на 3–30% всіх пологів (у 1913: Київ — 29,3, Харківська губ. 6,9, Херсонська — 6,4, Полтавська — 3,5, Катеринославська — 3,7). Значно розвинулася Р. у 1920–30-их рр., ч. пологових ліжок збільшилися в УРСР до 39 000 у 1948 р. і 44 709 у 1971. Тепер стаціонарною Р. охоплено 99,5% народності (на с. перев. через примітивні колгоспні будинки, що їх обслуговують акушерки). Смертність родиль та породиль становить ледве 0,05%, новонароджених дітей — 0,7%, мертвонароджених — 1,4%.

Видатні акушери-гінекологи: Г. Писемський, О. Крупський, К. Жмакін, Л. Мельник, В. Хатунцев, А. Ніколаєв, Н. Панченко, О. Лур'є, О. Ольшанецький та ін. На Україні вперше опрацьовано і запроваджено в життя психо-профілактичну методу провадження пологів (К. Платонов, І. Вельвівський, А. Ніколаєв).

На Україні нині працює 4 ін-ти охорони материнства та дитинства (Київ, Харків, Львів, Мукачів), а при всіх мед. (17) та ін-тах для удосконалення лікарів (3) працюють катедри акушерства і гінекології. Укр. Т-во Акушерів і Гінекологів об'єднує 3 000 осіб, виходить ж. «Педіатрія, Акушерство та Гінекологія».

Див. також Акушерство.

Література: Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. К. 1954; Ногіна О. Охорона здоров'я жінок і дітей в СРСР. К. 1955; Щукін А. Колгоспний родильний будинок. К. 1955; Досягнення охорони здоров'я в УРСР. К. 1958; Плющ В. Нариси з історії укр. мед. науки та освіти. Мюнхен 1970.

Рожа, див. Алтей.

Рожавська Юдит (*1923), композитор родом з Києва, де закінчила консерваторію. Опера «Казка про загублений час» (1968); балет «Королівство кривих дзеркал» (1955), оркестрова поема «Дніпро», кантата «Моя радянська Україна» (на слова М. Стельмаха); фортепіановий концерт з оркестром; для фортепіана — сонатина, 10 п'єс і 3 п'єси; численні сольоспіви на слова Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Дж. Байрона, П. Тичини, М. Рильського; три цикли пісень для дітей на слова сов. поетів. Музика до радіо- і телепередавань та фільмів.

Рожалин Кузьма (1730–86), лікар родом з Ромна, у 1758 закінчив Києво-Моги-

лянську Академію, у 1760 — Медико-Хірургічну Школу при Петербурзькому Адміралтейському шпиталі, потім військ. лікар. У 1761–67 студіював за кордоном, у 1765 у Лейденському Ун-ті захистив докторську дисертацію «De scorbuto». Викладав у обох петербурзьких медико-хірургічних школах, у 1776–78 був керівником Єлисаветградського шпиталю. Р. був у дружніх стосунках з Й. В. Гете та з низкою нім. учених.

Рожанківський Володимир (1906–73), мистецтвознавець, син Теодора Р.; автор монографії «Укр. художнє скло» (1959) та ін. Згинув у катастрофі на Україні.

Рожанковський Теодор (1875–1970), політ. і військ. діяч родом з Сокаля. До 1914 суддя й організатор нар. життя Турчанщини, її посол до гал. сойму (з 1913) від укр. Нац. Дем. Партії; чл. Бойової Управи і перший комендант Легіону УСС (у серпні 1914), від жовтня 1914 до листопада 1918 комендант і заступник коменданта Коша УСС; згодом отаман Укр. Гал. Армії і комендант Військ. Округу Станиславів (1918–19), чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР, військ. аташе місії УНР у Празі (1919–20); за Польщі — адвокат у Львові. Помер у ЗДА.

Рожанський Гнат (1844–83), гр.-кат. свящ. гал. гром. діяч у Калущині. Навчаючися у духовній семінарії, був ініціатором і ред. (разом з О. Барвінським і Г. Боднаром) першого вид. творів Т. Шевченка в Галичині: п. н. «Поезії Тараса Шевченка», (I–II, 1867–69). Листування з Ю. Федьковичем, І. Франком та ін.

Рожанський Дмитро (1882–1936), фізик родом з Києва, чл.-кор. АН СРСР (з 1933); у 1911–21 проф. Харківського Ун-ту. Основні праці стосуються електричних розрядів та радіофізики.

Рожанський Любомир (1872–1925), син Гната, гром. діяч і економіст, дир. Укр. Зем. Банку Піпотечного у Львові (1910–25), один з засновників укр. Нац. Дем. Партії; ст. про еміграцію, парцеляцію, зем. реформу тощо, під псевд. Л. Селянський і Л. Суходольський.

Рождественський Всеволод (*1918), композитор родом з Полтави, учився у Харківській (в класі С. Богатирьова) і Київ. (у класі Л. Ревуцького) консерваторіях. З 1945 р. диригент Київ. Драматичного Театру ім. І. Франка. Гол. твори — муз. комедії («Пісня про щире любов»,

Т. Рожанковський

Ю. Рожавська

«Сонячним шляхом», «За двома зайцями» за комедією М. Старицького, «Черевички» за М. Гоголем та ін.). Крім того, концерт для скрипки з оркестром, два струнні квартети (другий 1965 — пам'яті Т. Шевченка), сольо-співи, хорові твори.

В. Рождественський

Рождественський Микола (1878—1952), хемік родом з Новочеркаського. Проф. Донецького Індустріального (тепер Політехн.) Ін-ту (з 1922). Праці присвячені органічній хемії і методиці викладання хемії.

Рожевий гірчак звичайний [*Acroptilon picris* (Pall.) С.А.М. = *A. repens* (Гроссгейм) = *Centaurea repens* L.], багаторічна рослина з родини кошикоцвітих, з тонким повзучим кореневищем, поширена в півд. Україні. Росте на солончакових луках, у степах і як шкідливий бур'ян на полях, особливо на ущільнених ґрунтах.

Рожевий шпак (*Pastor roseus* L.), птах родини шпаківих ряду горобцеподібних; довж. тіла 21–24 см, вага 65–90 г. На Україні зустрічається гол. ч. у півд.-сх. р-нах степ. зони, на півд. Полтавщині, в Криму. Гніздиться колоніями на скелях, у норах по кручах та ярах, зрідка у будівлях. Корисний птах — знищує сарану і прямокрилик.

Рожевський Борис (1874—1943), вчений агроном родом з м. Пермі, д. чл. Всесоюзної Академії С.-Г. Наук ім. Леніна (з 1935). Працював на Іванівській дослідній станції (1902–07), в Укр. Н.-Д. Ін-ті Рослиництва (Харків) і Харківському С.-Г. Ін-ті (1931–41; з 1934 — проф.). У 1909 організував Харківську селекційну станцію, якою керував упродовж 18 рр. Праці з питань угносння, методики дослідної праці тощо.

Рожище (III—6), с. м. т. на зах. Волині, над р. Стиром, р. ц. Волинської обл.; 9 300 меш. (1966). Ремонтний, плодоконсервний і маслоробний зав., прядильно-ткацький, мебльова фабрика; зооветер. технікум. Вперше згадане 1377.

Рожнів, Рожнятів (V—5), с. м. т. б. підніжжя Горганів, поблизу р. Лімниці; р. ц. Івано-Франківської обл.; 3 100 меш. (1970). Ліс. пром.-сть, замок з 13 в. Р. відомий з 12 в.

Рожок Григорій (1899—1944), оперовий співак, драматичний тенор, співав у Київ. та Дніпропетровській операх (1930–41); Радамес («Аїда» Дж. Верді), Хозе («Кармен» Ж. Бізе), Герман («Вінона краля» П. Чайковського). Помер у Німеччині.

Рожок Степан (*1917), маляр і мистецтвознавець родом з Калушини на Зах. Україні. Вчився в Академії Мистецтв у Мюнхені і в Пенсільванській Мист. Академії у Філадельфії (1952–57), учасник її виставок й ОМУА. Ст. на мист. теми.

Розанов Гавриїл, у світі Василій (1781—1856), архиеп. катеринославський, пізніше херсонський, дослідник історії Півд. України і Запоріжжя. Крім ін. праць, опублікував розвідку про забор. Самарський монастир (1838), «Хронологическое и историческое описание церквей Херсонской епархии» (у «Чтениях Одесского Общества Истории и Древностей», т. II, 1848) та Очерк повествования о Новороссийском крае... (там же, т. III і V, 1857). Видав «Спогади запорожця Микити Коржа» (1842).

«Розбудова Держави», бюлетень-квартирник, орган студентської націоналістичної орг-ції «Зарево», виходив з 1949 у Мюнхені (на циклостил), з 1951 друком у Монреалі, з 1954 у Клівленді і 1955–57 у Денвері (ЗДА); ред. М. Антонович (1949–54), пізніше Б. Винар. Спочатку ідеологічний ж. студентів групи полк. А. Мельника, згодом — державницької думки, присвячений актуальним питанням. У «Р. Д.» співпрацювали фахівці різних ділянок україністики і совєтознавства.

«Розбудова Нації», ідеологічний орган Проводу Укр. Націоналістів, заснований у січні 1928. «Р.Н.» виходила у Празі, спершу як місячник, з 1931 — двомісячник. Видавець М. Сціборський, гол. ред. В. Мартинець. Крім них, в «Р.Н.» активно співпрацювали: Д. Андрієвський, Ю. Васиян, О. Грицай, М. Капустянський, Є. Коновалець, З. Кузеля, М. Кушнір, П. Макаренко, О. Мицюк, М. Омелянович-Павленко, Є. Оनाцький і багато ін., у тому ч. і чужинці. Видавана легально в Чехо-Словаччині, «Р.Н.» була кольпорована нелегально в Польщі й Румунії. Перестала виходити восени 1934, разом з органом УВУ «Сурма», у зв'язку з поліційними репресіями в Чехо-Словаччині й Німеччині після атенату ОУН на мін. Перацького у Варшаві.

«Розвага», тижневик полонених українців рос. армії у таборі в Фрайштадті (Австрія) у 1915–18 рр.; вийшло 134 чч.

Розвадовський Вячеслав (1878—1943), маляр і педагог, родом з Одеси; закінчив Одеську мист. школу і Петербурзьку Академію Мистецтв (у А. Куїнджі). У 1904–06 організував перші укр. пересувні мист. виставки по Херсонській, Полтавській, Харківській, Чернігівській, Київ. і Подільській губ., з каталогом укр. мовою («Опис картин нар. виставки»). У 1905 заснував у Кам'янці Подільському мист. школу (з укр. мовою

навчання) й інтернатом при ній для сел. дітей; 1912 засланий до Туркестану, де працював педагогом і досліджував нар. мистецтво; там і помер. Мист. спадщина Р. — пейзажі й жанрові картини («Гуцулка», «Гопак», «Жнива», «У Бескидах», «Над Дніпром» та ін.).

Розвадовський Тадей (1866—1928), польс. генерал, 1918—19 командував протиукр. фронту.

Розвадовський (Rozwadowski) Ян Міхал (1867—1935), видатний польс. мовознавець, індоевропеїст і славіст молододіагматичного напрямку, проф. Краківського Ун-ту (з 1904), чл. (1925—28 през.) Польс. АН, співзасновник та співред. ж. «Rocznik slawistyczny» (з 1908) та «Język polski» (з 1913). Праці з слов. мовознавства, в тому ч. й про півд.-білор. й поліські дифтонги та про слов. назви річок (зокрема й півн.-зах. України) як джерело для визначення прабатьківщини слов'ян. Бібліографія праць у «Symbolae grammaticae in honorem I. Rozwadowski» I, 1927, Кр. і «Wybór pism», 1—3, В. 1959—61.

Розгін Іван (1897—1972), біолог-патолог родом з с. Куманова на Поділлі; 1928—32 керівник катедри заг. і експериментальної патології Всеукр. Ін-ту Експериментальної Ветеринарії у Харкові, 1932—41 проф. патології і гігієни с.-г. ін-тів Дніпропетровського і Білої Церкви; у 1930—41 співпрацював у Ін-ті Експериментальної Біології і Патології ім. О. Богомольця у Києві. На еміграції в Німеччині (проф. УВУ, Укр. Техн. Госп. Ін-ту та Правос. Богословської Академії) і ЗДА (наук. співр. Ін-ту для дослідження пістряків); д. чл. НТШ і УВАН. Бл. 80 наук. праць з біології, патології, онкології та ветер. медицини; підручники з тваринництва і ветеринарії для сер. і вищих шкіль. Гол. праці: «Обмін речовин у тварин при лихих новотворах» (1930), «Роля бактеріофага у варіабільності вірусу і вакцин В. anthracis» (1937), «Матеріали до вивчення резистентності організму до пістряків» (1953), «Тваринництво України» (1969—71) та ін.

Розділ (IV—5), с. м. т. на півд.-зах. Опілля, Миколаївського р-ну Львівської обл., 6 500 меш. (1965), Швейна фабрика, пивоварний зав. Р. заснований 1571.

Роздільна (VII—11), м. у зах. частині Причорноморської низовини, р. ц. Одеської обл.; 16 200 меш. (1967). Заснована у 1870-их рр. у зв'язку з прокладенням

залізниці, з 1890-их рр. значний зал. вузол. Хлібний, маслоробний, виноробний зав., пром. і харч. комбінати.

Роздільський Богдан (*1916), лікар-невропатолог родом з Лемківщини. Студії у Познані, Львові та в Монреалі і в Саскачеванському Ун-ті, у якому працює як проф. з 1962 (його звич. проф. з 1973), д. чл. НТШ. Публікації (перев. англ. мовою) з патології нервової системи, вроджених дефектів мозку, інфекційних та дегенеративних процесів нервової системи, особливо екстрапірамідальної; експериментальні праці з ділянки проникності кровоносних судин мозку, у яких застосовував вперше методу авторадіографії. Р. досліджував питання токсичності жовчового барвника білірубіни на нервову систему новонароджених, т. зв. ядерної жовтяниці (Kernicterus).

Роздольне (до 1944 — Ак-Шейх; VIII—14), с. м. т. на Крим. низовині, Чорноморського р-ну Крим. обл.; 4 100 меш. (1966). Засноване 1875—78 рр.

Роздольський Данило (1875—1902), гр.-кат. свящ. в Галичині, композитор церк. творів, музика до слів Т. Шевченка «Сонце заходить».

Роздольський Осип (1872—1945), брат Данила, етнограф, класичний філолог і перекладач родом з Збаражчини (Галичина), д. чл. НТШ (з 1930). Працював учителем у гімназіях Коломиї, Перемишля і Львова.

Р. — збирач і дослідник укр. нар. музики, записав у 1900—36 рр. 3 000 нар.

пісень з мелодіями. Співпрацював з І. Франком, В. Гнатюком, Ф. Колесом, С. Людкевичем. Зібрані ним матеріали були опубліковані в «Етногр. Збірнику» НТШ: «Гал.-руські нар. казки» (1895, 1899), «Гал. нар. повелі» (1900) та «Гал.-руські нар. мелодії» у 2 тт., 1906, 1907). Перекладач «Євтифрона» Платона (1906) й ін. творів грец. літератури укр. мовою, як також новель й оп. В. Стефаника, Л. Мартовича, С. Васильченка і драм Лесі Українки нім. і польс. мовами.

Роздольський Роман (1898—1967), марксолог та екон. історик, син Осипа, нар. у Львові. Студіював у Празі й Відні, 1921—22 ред. ж. «Наш Стяг» (псевд. Прокопович) та перший гол. Тимчасового ЦК Компартії Сх. Галичини; був одним з засновників і керівників КПЗУ, але з 1926 від партійної діяльності відійшов.

І. Розгін

О. Роздольський

У 1927–31, перебуваючи у Відні, був наук. співр. Моск. Ін-ту Марксизму-Ленінізму (вивчав марксистські періоджери під керівництвом Д. Рязанова й І. Рубіна), після його розгрому вивчав віденські архіви стосовно нар. госп-ва Галичини та всієї Австр. Імперії 18 в. У 1934–39 перебував у Львові, пізніше в Кракові, 1942–45 — в'язень нім. концтаборів, з 1945 — в Детройті. Автор монографій: «Die grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II» (1961), «Stosunki poddańcze w dawnej Galicji» (1962, 2 тт.), «Friedrich Engels und das Problem der Geschichtslosen Völker» (1964; перше історіографічне дослідження марксистських поглядів на питання національностей), «Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen „Kapital“» (1968–69, 2 тт., два наклади) та багато ст. Праці Р. стосуються походження й розвитку теорій Маркса-Енгельса, соц.-екон. історії, суспільних і рев. рухів та ідей у Сх. Європі 18–19 в., у тому ч. й на Україні. В сучасній зах.-євр. наук. літературі Р. визнають за знавця Марксової теорії і одного з представників неомарксизму, бо він цілком по-новому тлумачив «Капітал» Маркса.

Р. Роздольський

Роздольський гірничо-хімічний комбінат, див. Новий Роздол.

Роздори (V—16), с. м. т. Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл., położone над р. Нижньою Терсою (сточище Дніпра); 4 800 меш. (1966). Керамічний зав. Р. засновані 1778 р.

Розе Федір (* 1902), невропатолог, проф. (з 1964) Дніпропетровського Мед. Ін-ту. Автор бл. 80 наук. праць перев. в галузі ревматичних захворювань нервової системи.

Розенбаум Соломон (1885–1941), маляр, нар. в Полтаві, учився в Одеському Художньому Училищі і Петербурзькій Академії Мистецтв; чл. АХЧУ. «Околиці Полтави» (1926), «На Дніпрелістані» (1928), «Зимовий день», «Лісова поляна», «Над Дніпром», «Зима», «Осика» (1936) та ін.

Розенберг Альфред (1893–1946), нім. націонал-соц. політик і ідеолог родом з Естонії: близький співр. А. Гітлера, мав вплив на його концепцію здобути для німців «життєвий простір» на Сх. Європи. З липня 1941 мін. Сх. Окупованих Територій, які охоплювали також Райхскомісаріят України. Проект Р. розчленувати Сов. Союз був прийнятий Гітлером,

натомість відкинутий план здобути симпатії для Німеччини нерос. народів шляхом тимчасового створення їхніх нац. держав і збройних сил. На адміністрацію Сх. Р. не мав великого впливу, його намагання послабити винищувальну політику Гітлера, Гімлера і свого підвладного райхскомісара України Е. Коха залишилися безуспішними. Р. був засуджений Нюрнберзьким Трибуналом у процесі «гол. воєнних злочинців» на кару смерті.

Розенберг-Чорний Людвик († 1940), політ. діяч жид. роду, вихованець укр. гімназії в Рогатині. 1914–16 — у Легіоні УСС; 1916–17 — у рос. полоні, згодом сотник СС. Після повернення до Галичини був чл. УВО, пізніше став діячем КПЗУ. Після больш. окупації Галичини розстріляний.

Розенко Петро (* 1907), інж. вугільної пром-сти родом з Донбасу. У 1937–50 працював в урядовому апараті паливної пром-сти в Москві, у 1950–54 — керівник вугільних підприємств на Донбасі, 1954–57 — заступник гол. Ради Мін. УРСР, 1957–59 — перший заступник гол. Держплану УРСР і мін. УРСР; 1959–63 та з 1967 гол. Держплану УРСР. Ст. в пресі та екон. журн. з питань планування нар. госп-ва. Після централізації управління 1965 виступав за збереження прав Держплану УРСР та за територіальне планування.

Розенштейн Яків, віолончеліст, проф. Харківської Консерваторії, диригент опери і симфонічної оркестри при радіостанції у Харкові (1920–і до пол. 1930-их рр.) і Київ. опери (1935–41). Під його керівництвом відбулися перші виконання численних оркестрових творів тогочасних молодих композиторів, зокрема К. Данькевича («Лілея» 1940) та ін.

Розівка (VI—17), с. м. т. на Приозівській височині, Куйбишевського р-ну Запор. обл.; 6 000 меш. (1966). Маслоробний і по переробці етерних культур зав., цегельня, пром. і харч. комбінати. Р. заснована в сер. 19 в.

Розкольник, див. Старообрядці.

Розлучення, розлука, розв'язання законного шлюбу у встановленому законом порядку за життя обох дружин. Див. Родинне право.

Кількість зареєстрованих розлук в УССР така:

Роки	На 1 000 осіб населення	На 100 зареєстрованих шлюбів
1925–29	1,9	17
1950	0,3	3
1960	1,2	11
1965	1,7	19
1971	2,9	27

Рознійчук Іван (1910–45?), закарп. сатирик, відомий під псевд. Марка Бараболі, за фахом учитель. У 1928–35 часто виступав з гумористичними нарисами і гострою сатирою у періодичних вид. Закарпаття на суспільно-політ. і культ. теми. Вибрані праці видані в зб. «З-під ідкого пера Марка Бараболі» (1941) та «Тутешняцька губернія» (1970).

Розов Володимир (1876–1940), філолог, викладач Київ. Ун-ту і Ніженського Іст.-Філол. Ін-ту, 1919 р. емігрував до Югославії, де й помер; працював викладачем рос. мови в ун-тах у Скоп'ї й Загребі; підготував до друку укр. грамоти 14–15 вв. (надруковані як вид. Рос. АН з рос. примітками 1917 р., у формі кн. вийшли 1928 р. у вид. УАН; «Укр. грамоти, I: 14 в. і перша пол. 15 в.»); автор ст. про мову цих грамот і про вивчення історії укр. мови (ЗНТШ, 77–78, 1907) та ін. У рукописній спадщині Р. залишилися топо- й антропонімічний іст.-геогр. показник до його зб. грамот і праці з історії укр. та рос. мови й культури (архів у Ін-ті Мовознавства в Києві).

Розрив-трава (*Impatiens L.*), рід зіллястих рослин, з черговими листками, з родини бальзаміноватих. На Україні 3 дикорстучі однорічні види: Р.-т. звичайна (*I. noli-tangere L.* = *I. noli-metangere Crantz*), росте на вологих місцях в ярах, по берегах річок у лісах і на болотах – на Поліссі, в Лісостепу й у Карпатах; Р.-т. дрібноквітка (*I. parviflora DC.*), заносна рослина, яка з ботан. садів поширюється по тінистих вологих місцях; Р.-т. Ройля (*I. Roylei Walp.*), яку культивують по садах. По садах також розводиться як декоративна Р.-т. бальзамін (*I. balsamina L.*), квітки білі, рожеві або пурпурові, іноді строкаті.

«Розвіт», тижневик (1916), згодом дво-тижневик полонених українців, вояків рос. армії у таборі в Рахаті (Німеччина) у 1916–18 рр.; ред. В. Сімович, Г. Петренко, П. Мороз.

Розсипне (V–19), с. м. т. на Донбасі, підпорядковане Торезькій міськраді (Донецька обл.), 7 200 меш. (1966). Кам'яновугільні шахти. Р. засноване 1900 р.

Розсудов-Кулябо Василь (1863–1930), актор героїчного плану. З 1885 р. у трупі М. Старицького, потім у трупах М. Кропивницького (як режисер), у Т-ві братів Тобілевичів, О. Суслова, М. Васильєва-Святошенка; останні роки в Театрі ім. Т. Шевченка в Дніпропетровському. Виконував партії: Івана в прем'єрі «Катерини» М. Аркаса, Богдана Хмельницького і Бурлаки в одноіменних п'єсах М. Старицького і І. Карпенка-Карого.

Розточчя, звужене горбисте пасмо 15–20 км завширшки і до 400 м заввишки,

яке простягається у напрямі зі Львова на півд. сході до Томашова, Щебрешина і Красніка на півн. зах. Над прилеглими рівнинами – Надсянською низовиною на півд. зах. і Надбужанською котловиною на півн. сх. Р. підноситься на 100–150 м; на півн. зах. воно з'єднується з Холмською і Люблінською височинами. Р. становить собою несиметричну антикліналю, складену з крейдових і дол. міоценових відкладів, вкритих льодовико-

Красвид Розточчя в околиці Щебрешина

вими шарами і лесом; його межі з Надсянською низовиною і Надбужанською котловиною покриваються з ліній скидів. Півд.-зах. схили Р. порівняно прямолінійні, східчасті; півн.-сх. більше розчленовані з останцевими горбами. Води з зах. схилів Р. спливають до Сяну його притоками: Шклом, Вишню, Любачівкою і Танвою, з сх. – до Вепра і Бугу річками Полтвою, Ратою, Солокією і Гучвою; на півдні Верещиця пливе до Дністра, так що через півд. Р. проходить євр. вододіл між Чорним і Балтицьким морями. Долини рік широкі, перев. забатнені, творять подекуди стави (напр., у долині Верещиці); вони втинаються на 50–70 м, і тому Р. має краєвид мальовничого ерозійного низькогір'я. У місцях нагромадження лесу поширені яруги і балки, у нагромадженнях пісків – еолові форми («львівська Сагара»). Переважають ґрунти світло-сірі та сірі ліс., у зниженнях – дерново-підзолисті, місцями дерново-глейові.

Р. являє собою кліматичне, фльористичне і фавністичне пограниччя. Воно є перешкодою зах. і півн.-зах. вітрам, що приносять вологість; атмосферичних спадів тут багато (понад 700 мм), що спричинює велике нагромадження ґрунтових вод на півд. зах. На Р. трапляються представники фльори і фавни Поділля, Полісся, Карпат і заг.-євр. Тут проходять межі суцільного поширення ялиці, смереки, бука й модрина. Ліси – мішані (бук, ялиця, дуб), на піщаних масивах соснові бори. Ліс становить 40%, орна земля 30% всієї площі. Оселі й шляхи положені довж Р.; більші м. розташовані там, де перехід через Р. легкий: Львів, на півн. зах. Жовква (Нестерів), Рава Руска, Белзець, Томашів й ін.; на півд. зах. – Івано Франкове, Немирів, Білгород та ін.

Півн.-зах. Р. є на поль. етнічній території, сер. лежало до 1946 на укр.-поль. етнічному пограниччі – на Холмщині, майже все півд. Р. становить і тепер частину укр. етнічної території та входить до складу УССР.

В. Кубійович

Розумовський Кирило (1728–1803), граф, гетьман України (1750–64), рос. ген.-фельдмаршал; за допомогою брата Олексія був викликаний до Петербургу, звідки посланий був, під опікою ад'юнкта Академії Наук Г. Теплова, в осв. подорож за кордон (Німеччина, Франція, Італія), де перебував у 1743–45. Повернувшись до Петербургу, 1745 був призначений през. Академії Наук і 1746 одружився з родичкою цариці Єлисавети – Катериною Нарішкіною. Коли у 1740-их рр., на домагання укр. старшини, підтриманої Олексієм Р., рос. уряд погодився відновити гетьманат, Р. К. було обрано гетьманом на раді в Глухові, у лютому 1750. Було відновлено автономію Гетьманщини, й права гетьмана поширено на Київ й Запоріжжя. Відання укр. справами в Петербурзі було передано з Сенату до Колегії закордонних справ.

К. Розумовський

Р. намагався перебудувати Гетьманщину на самостійну укр. державу євр. типу. У процесі цієї перебудови виявилися дві гол. політ. течії серед вищої коз. старшини. Одна з них, консервативна (речником її були ген. писар А. Безбородько й ген. підскарбій Михайло Скоропадський), намагалася, зберігаючи традиційний коз. устрій Гетьманщини, наблизити його до шляхетського ладу Речі Посполитої. За гетьманування Р. Гетьманщину було поділено на пов., запроваджено систему шляхетських судів – земських, ґродських і підкоморських (1760–63), війтівські посади у великих м. передано до коз. старшини. Поширилися політ. права старшини, яка частіше брала участь у старшинських з'їздах «зібраннях», а згодом (1763–64) у «Ген. зібранні» в Глухові для обговорення важливих справ і проєктів держ. реформ. Термін «шляхетство» став офіц. назвою коз. старшини. Поруч з тим ішов процес обмеження прав посполитих, але одночасно було відкрито ширший доступ до старшини представникам не-коз. верств (духовенство, міський па- триціат тощо).

Друга політ. течія, до якої належали гол. представники молодшої старшинської інтелігенції, що здобували часто високу

освіту в Зах. Європі (речником їх були брати Туманські, зокрема Василь, майбутній ген. писар), шукала зразків для держ. перебудови своєї країни на Зах. й воліла встановити на Україні, в дусі освіченого абсолютизму, гетьманську монархію, спадкову в роді Р., але з наданням їй певних конституційних форм парламентного типу («Ген. зібрання»). Ця течія набрала більшого впливу на поч. 1760-их рр., коли вона 1764, мабуть, за згодою Р. зробила спробу висунути свої домагання не лише на Україні, але й перед рос. урядом.

Це пожвавлення укр. політ. життя й думки за Р. було пов'язане з діяльністю самого Р. Він намагався, але без успіху, дістати право дипломатичних зносин, дбав про розвиток укр. торгівлі й промсти, розпочав широку програму «нац. стронення», у зв'язку з проєктом перенесення столиці до Батурина (цими заходами керував Г. Теплов), реформував коз. військ («воїнська екзерциція», за проєктом полк. лубенського Івана Кулябки, та ін. заходи), плянував відкриття ун-ту в Батурині, сприяв розвитку укр. науки (зокрема іст.), літератури й мистецтва.

Широка програма модернізації Гетьманщини й участь у ній Р., а ще більше політ. активізація укр. шляхетства цілком розбіглися з цілями рос. уряду, який ще з 1750-их рр. почав щораз більше обмежувати екон. й політ. права України (указ 1754 про контроль над фінансами Гетьманщини; скасування індукції й евекти у 1754; ліквідація митного кордону між Росією й Україною 1755; вилучення Києва з під влади гетьмана; передача укр. справ знову у відомство Сенату і контроль над наданням урядів і маєтків гетьманом тощо). Новий уряд Катерини II посилював централістичну політику щодо України. З другого боку, соц. політика Р. й перетворення Гетьманщини на державу шляхетського типу поглибили соц. суперечності, а династичні пляни Р. викликали опозицію й опір з боку шляхетської аристократії. До того додалися ще великі втрати України в наслідок її участі у Семилітній війні. У цих умовах Катерина II скористалася з петиції про спадкове гетьманство в роді Р., і 1764 примусила Р. зрезиґнувати з гетьманства, за що йому збережено було становище високого достойника Рос. Імперії, забезпечено велику пенсію й надано було у власність кол. гетьманські маєтки, зокрема Батурин. Кілька рр. (1765–67) Р. провів за кордоном, а з сер. 1770-их рр. оселився на постійно в Батурині, де помер і був похований.

О. Оглоблин

Розумовські, графський (і князівський) рід коз. походження з Чернігівщини.

Яків Романович і син його Григорій Розум († бл. 1730) були реєстровими козаками козелецької сотні київ. полку. Старший син Григорія Р. — Олексій Р. (1709–71), згодом граф (з 1744), обер-егермейстер і ген.-фельдмаршал (1756), був (з 1731) співаком придворної капелі в Петербурзі і фаворитом царівни Єлисавети Петрівни, яка, ставши імператрицею, тасмю одружилася з ним (1742). Завдяки цьому, вся родина Р. та їх родичі й своїки дістали великі маєтки, посади і впливи в Рос. Імперії. За підтримкою Олексія Р., було відновлено гетьманство на Україні, й гетьманом став його брат — Кирило Р., одружений з родичкою цариці — К. Нарішкіною. З їх синів, старший — граф Олексій Р. (1748–1822), був мін. нар. освіти (1810–16), сприяв поширенню мережі початкових шкіл та гімназій, дбав про поліпшення метод навчання, цікавився особливо природничими науками і в своєму підмокс. маєтку — с. Горенках створив великий ботан. сад і зібрав найбільшу в Імперії бібліотеку з природознавства; разом з тим він був містиком і масоном та віцепрез. Рос. Біблійного Т-ва. Його нещлюбні діти дістали ім'я *Перовських*. Другий син гетьмана — граф (з 1814 — кн., з 1815 — світліший) Андрій Р. (1752–1836), рос. дипломат, був послаником у Неаполі (1777–84) і Швеції (1786–88), амбасадором в Австрії (1790–99, 1801–07) і керівником рос. делегації на Віденському Конгресі (1814–15); сам добрий скрипаль (чл. струнного квартету), був меценатом мистецтва, протектором і приятелем Беттовена (який присвятив Р. 3 струнні квартети, опус 59 і 5 та 6 симфонії), знав Гайдна й Моцарта, зібрав картинну галерею й побудував у Відні, де постійно жив після відставки, кілька репрезентативних будов, на що витратив величезні кошти, чим спричинив занепад своїх маєтків на Україні, які потім перейшли до Скарбу. Третій син гетьмана, граф Григорій Р. (1759–1837), вчений мінералог, почесний чл. Рос. Академії і багатьох євр. наук. т-в, оселився у Моравії, де діти його (від другого шлюбу, не визнаного в Росії) та їх нащадки створили австр. лінію графів Р., яка існує й досі (рос. лінія Р. вигасла ще в другій чверті 19 в.).

Розхідник (*Glechoma* L.), рід багаторічних злізлястих рослин з повзучими стеблами і підведеними квітконосними гілками з синьо-фіялковим віночком, з родини губоцвітних. На Україні — 2 види: Р. звичайний (*G. hederacea* L. = *Nepeta glechoma* Benth.), має етерову олію, чинбарські речовини, гірку речовину, сапоніни, смоли. Росте на вологуватих затінених місцях на узліссях, у чагарниках, при берегах рік, на вологих лу-

ках, а також як бур'ян; Р. волосистий (*G. hirsuta* L.) росте у широколистяних лісах, між чагарниками по всій Україні, але в Степу рідше, у Криму не зустрічається.

Росвич Дем'ян (†1708), жовківський маляр. іконописець; «Народження Марії» (1666; храмовий образ з церкви у Кам'янці Волоській), «Старозавітна трійця» (1667), «Іван Предтеча», — два останні зберігаються у Львівському Держ. Музеї Укр. Мистецтва.

Ройовий, в Армії УНР підстаршинська ранга (див. *Ранги військової*); в Укр. Гал. Армії — означення функції командира рою.

Ройтер Володимир (1903–73), фізико-хімік родом з Дніпропетровського, д. чл. АН УРСР (з 1961). З 1929 р. працював в Ін-ті Фіз. Хемії АН УРСР, одночасно у вищих учбових закладах Дніпропетровського (з 1934 — проф.) і Києва. Основні праці стосуються теорії гетерогенної каталізи, макрокінетики на пористих каталізаторах, кінетики й механізму конкретних каталітичних процесів у хем. пром-сті тощо.

Рокачевський Опанас (1830–1901), маляр-портретист родом з Києва. Закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв; з 1860 р. акад., відтоді очолював Малювальну школу при Києво-Печерській Лаврі. Портрети: «Дочка», «Невідома», «Селянка», «Ліцеїст» — всі у Київ. Держ. Музеї Укр. Мистецтва. Дотримувався акад. напрямку в мистецтві.

Рокитне (II–8), с. м. т. на Волинському Поліссі, р. ц. Рівенської обл.; 5 100 меш. (1966). Скляробний зав., пром. і харч. комбінати. Р. вперше згадується 1586.

Рокитне (IV–11), с. м. т. на Придніпровській височині над р. Россою, р. ц. Київ. обл.; 5 100 меш. (1966). Зав. залізобетонних виробів, гранітний кар'єр, харч. пром-сть. Вперше згадане 1590.

Рокитне (III–16), с. на Слобожанщині, р. ц. Білгородської обл. РСФСР; 1926 у Рокитнинській волості українці становили 49,1% всього населення.

Рокицький Микола (1901–44), маляр-монументаліст родом з зах. Волині. Закінчив Київ. Художній Ін-т (учень М. Бойчука); чл. АРМУ, орієнтувався на зах.-євр. мист. течії, гол. постімпресіонізм; виставлявся з 1927. Розписи фресками: у Київ. Художньому Ін-ті «Зміна» (1927), «Свято врожаю» (разом з О. Мізіном) у Сел. Санаторії ім. ВУЦВК в Одесі (1928); «Віля аблуні» (1925); індустріальні мотиви у циклі «Доменний цех», «Ковалі» (1929); з іст.-рев. тематики — «Оборона Луганського» (1932) та ін. Критикований за «формалізм» і стилізацію, перейшов на соц. реалізм («Похорони бойового товариша», 1935; картини

для тематичних декоративних килимів тощо). Див. монографію М. Є. Холостенка «Микола Рокицький», 1933.

Рокітник, див. **Зіновать**.

Рококо, антагоністичний стиль до барокко, що в першій пол. 18 в. дійшов (з Франції і Австрії) на Україну — до Києва, Львова, а звідси у 1760–70-их рр. поширився по всій території. Творчим рушієм доби Р. у всіх ділянках культури було еспрі («esprit») на противагу чуттєвості («sensibilité») барокко чи рації («raison») класицизму.

Стиль Р. створений для жінки й пристосований до її смаку, у мистецтві визначається легкими, нервовими, ніжними і химерними формами («грайливе» Р.). Він виявився насамперед у розплануванні і декорації інтер'єру (палаців, церков, костелів) при чому скульптура (перев. поліхромована) стала істотною частиною архітектурної композиції, а орнамент (зокрема у різьбі) набрав форм мушлі («rocaille»). У добу Р. широко розвинулося мист. ремесло — ювелірство, порцеляна, меблі.

Кращі зразки архітектури доби Р. на Україні: Покровська (1766) і Набережно-Миколаївська (1772–74; архітект І. Григорович-Барський) церкви на Подолі, Лаврська дзвіниця (1731–45; архітект Й. Шедель), Андріївський собор (1747–53; архітект В. Растреллі) — у Києві, ратуша в Бучачі (1751) і катедр св. Юра у Львові (1745–70; В. Меретина-Мардерера), собор Різдва Богородиці в Козельці на Чернігівщині (1752–63; архітект А. Квасов і І. Григорович-Барський), собор Успіння Почаївської Лаври (1771–83; архітект І. Гофман), римо-кат. костьоли Домініканів (1745–49; архітект А. Мошинський і Т. Таловський) у Тернополі й (1747–64; архітект Я. де Вітте) у Львові, парафіяльний костюл у Холмі (1753).

Центром розвитку скульптури Р. був Львів. У добу раннього Р. тут працювали перев. майстри нім. походження, автори численних статуй, що прикрашали римо-кат. костьоли: Т. Гуттер, К. Кученратнер (костюл Бернардинів у Львові), Т. Фершер (у Белзі), Ю. Маркварт (у Жовкві й костюл Єзуїтів у Львові) та ін. З 1740-их рр. перев. у палацовій скульптурі працювали майстри французи (Лябен) або франц. школи (палади у Підгірцях, Рівному, Олесь-

ку, Жовкві й ін.). Визначними представниками пізнього Р. були С. Фессінгер (кам'яні статуї на фасадах костелів у Підгірцях, Домініканів і Марії Магдалини у Львові), А. Осинський (вістарні фігури в костюлах Бернардинів у Збаражжі, Домініканів у Львові та ін.) і Й. Пінзель (скульптури для фасади катедр св. Юра і Розп'яття для костюлу св. Мартина у Львові, для ратуші й церкви у Бучачі, костюлу в Монастириськах, барельєфів у церкві й костюлі в Городовиці та ін.). До цього періоду належить серія фігур під барабаном бані костюлу Домініканів у Львові колективної роботи. В останньому етапі розвитку скульптури Р., в кін. 1760-их рр., працювали уже перев. місц. майстри: С. Стражевський, М. Філевич, М. Полейовський, Й. Оброцький та ін., гол. при оздобленні катедр св. Юра і переобладнанні римо-кат. катедр у Львові, а також у Перемишлі, Почаєві, Володаві й ін.

Стиль Р. вніс істотні зміни як у побудову, так і в декорацію іконостасів. Іконостаси Р. не мають суцільної площі і не зберігають симетрії та структурної

логіки. Як декоративні елементи (або замість ікон) подекуди з'являються скульптурні зображення. Тлом для орнаментики царських врат виступає решітка або штахетка, виноградна лозу замінюють мушлі або орнамент з тонких вигнутих галузок, перестилізованих на зразок мушлі, а також орнамент у формі вогника, гусениці тощо. Кращі іконостаси доби Р. були у Києві в церк-вах: Успенській на Подолі, Щекавицькій, Петра і Павла, Георгіївській, Трьох Святителів, Видубецького Михайлівського монастиря, деяких церков Лаври; також у Ромні (1764), Ізюмі, Лохвиці, Гадячому, Козельці, Чемерисах Волоських (1766), Яришеві (1768), Печанівці (1771) та ін.; на Волині в Борках б. Крем'янця і Жолобках б. Шумського. В Галичині у Львові в катедрі св. Юра, у церквах Успенській, Миколаївській і св. Духа, у Миколаївській церкві в Золочеві (1765), Бродях, Романові, у Покровській церкві в Бучачі, у Білій, Галичці, Новиці, Волехові, Креховичах (з фігурним Преображенням Господнім), Пійлі, Підбірцях, Жиравці (1770), Руданцях, Нагірцях, Зборові, Пикуловичах, Гриневі (фігурний Юрій Переможець), Скваряві Новій та ін. Іконостаси виготовля-

Церква св. Покрови в Києві (1766), арх. І. Григорович-Барський

Царські врата в соборі св. Юра у Львові (1768)

ли столярно-різьбарські майстерні Києва, Чернігова, Львова, Жовкви й ін. Вплив стилю позначився і на іконописі. Зокрема у церквах у Сорочинцях, Березні («Гріхопадіння»), Св.-Покровських церквах у Межиріччі («Сон Якова», «Зішествіє в пекло», «Видіння Савла», «Усікновенія») і в Смілі (євангелісти, життя мучениці Варвари), фрески у Троїцькому монастирі в Чернігові («Видіння Савла») та ін. У графіці помітний вплив Р. у І. Филиповича (орнаментика на портреті І. Савиці) й ін.; у гравюрі у І. Зарицького, чернігівського гравера на міді (Богородиця в картуші) та ін.

Чільна дошка срібною оправи Євангелія, карбонана 1768, майстер І. Атаназевич

У мист. промислі поряд ремісничих центрів і орг-цій, виникли гетьманські меблярські майстерні на Чернігівщині й магнатські у Корці та ін. У меблярстві працювали майстри-різьбари з Глухова, Ніжена, Олеська. Меблі доби Р. легкі, малі, м'які, вигнутої форми, мальовані білим з золоченою різьбою. Основний декоративний мотив — мушля. Порцеляну в стилі Р. виробляли фабрики у Корці, Волокитині та ін. За зразками севрських виробів (див. стор. 2270—71). Високий мист. рівень виявляло ювелірство доби Р.

Література: Січинський В. Історія укр. мистецтва. І. Архитектура. Нью-Йорк 1956; Мистецтво другої пол. XVII—XVIII ст. у Історії укр. мистецтва в 6 тт., т. III. К. 1967; Драган М. Укр. декоративна різьба. К. 1970; Петренко М. Укр. золотарство XVI—XVIII ст. К. 1970; Tomkiewicz W. O poluzebie integracji badań nad rokokiem u kn. Granicie sztuki. B. 1972. С. Янів

Рокосовська (Rokossowska) Софія, збирач і дослідник укр. фолклору на Волині, упорядник зб. «Wesele i pieśni ludu guskiego ze wsi Jurkowszczyzny, w powiecie Związkowym na Wołyniu», «Pieśni z Jurkowszczyzny» та ін., друкованих у вид. «Zbiór wiadomości do antropologii ludowej» (1883—89) і «Materiały antropologiczne, archeologiczne i etnograficzne» (1897).

Роксолана (Лісовська Настя; 1505—61), дружина тур. султана Сулеймана I, дочка свящ. з м. Рогатина (Галичина); 1520 полонена під час нападу на Рогатин крим. татарами, попала до султанського гарему. Як дружина Сулеймана, мала великий вплив на чоловіка й тур. політику, подбала посадити на тур. престол свого сина Селіма. Про Р. написані — опера Д. Січинського «Роксолана» (1908—09), повісті О. Назарука (1930), С. Пла-

чинди і Ю. Колісниченка («Неопалима купина»; 1968), драма Г. Якимовича (1869) та роман М. Лазорського «Степова Квітка» (1965), студія І. Книш «Імператорська кар'єра Анастасії Лісовської» у «Відгуки часу» (1972).

Роксолани, сарматське кочове плем'я (див. Сармати), що у 2 в. до Хр. перекочувало у сх. частину чорноморських степів. Р. вели боротьбу з скитами, Понтиєм царством (у Криму) і грец. колоніями. У сер. I в. нової ери частина Р. перекочувала в степи між дол. Дніпром та Дунаєм. Бл. 70 рр. Р. зайняли провінцію Мезію, але були розбиті римлянами, з якими і далі воювали над дол. Дунаєм. У другій пол. 2 в. Р. були розбиті готами; остаточного удару їм у 4 в. завдали гунни.

Ролл Яків (1887—1961), ботанік і гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), родом з м. Луганського. У 1915—30 рр. викладач Харківського Лісгосп. і С.-Г. Ін-ту (з 1920 — проф.); з 1934 р. працював на Гідробіол. станції у Києві, перетвореній 1939 р. на Ін-т Гідробіології АН УРСР; Р. був його дир. від поч. до 1959 р. і одночасно проф. Київ. Лісгосп. Ін-ту і Київ. Ун-ту. Опублікував понад 80 праць; досліджував флору прісноводних водоростей і фітопланктон річок України. Розробляв методи прогнозу біол. режиму новостворених водоймищ.

Я. Ролл

Ролле Антоній-Йосиф (псевд. Dr. Antoni J.; 1830—94), поль.-укр. історик-письм., за фахом лікар-психіатр, із спольщеного франц. роду на Поділлі, вихованець Київ. Ун-ту, чл.-кор. Краківської Академії Наук. Автор численних монографій, ст. і нарисів з історії Правобережної України 16—19 вв., здебільша опертих на архівних матеріалах (зокрема з приватно-панських архівів), опублікованих у багатьох поль. вид. (дещо в рос. перекладі, також у «КСт.») й згодом здебільша виданих у 9 серіях. Вибір з цих поезій виданий був у Кракові 1966, у 3 тт.: I і II — «Gawędy historyczne», т. III — «Sylwetki literackie». Гол. праця Р. — монографія «Zameczki Podolskie na kresach multińskich» (3 тт., видані 1869).

Ролле Михайло, старший син Антонія-Йосифа Р., поль. історик і письменник, автор монографії про Крем'янецький Ліцей («Ateny Wołyńskie» II вид. 1923), зб. ст., спогадів і промов «In illo tempore» (1914) та численних іст. нарисів і літ. творів.

Роллечек (Rolleček) Вацлав, диригент і композитор чес. походження. З поч. 1820-их, до поч. 1830-их рр. був диригентом військ. оркестри у Львові й катедрального хору церкви св. Юра, де ввів твори для хору з оркестрою. Скомпонував багато творів на ц.-слов. тексти, як також латинських мес.

«Роланд», легіон Дружини Укр. Націоналістів (ДУН), створений у травні 1941 ОУН (група Бандери) і вищими нім. старшинами вермахту з метою застосування на майбутньому сов.-нім. фронті; командир «Р.» полк. Є. Побігуший (кол. старшина поль. армії), старшини: М. Бригідер, Герман, Л. Ортінський, о. І. Дурбак (капелан) та ін. У сер. липня «Р.» виїхав на фронт у напрямі на Одесу, але з Балти був повернений до Франкфурту над Одрою, реорганізований в один відділ разом з легіоном «Нахтігаль» під провідом сотн. Р. Шулєвича і висланий після вишколу на Білорусь для поборювання сов. партизанів. У грудні 1942 ДУН відмовився далі від служби, тоді воїків звільнено, а старшин заарештовано (звільнено в кін. квітня 1943). Майже всі старшини ДУН пізніше були на командних постах в УПА і в Укр. Дивізії «Галичина».

Роман, нар. танок на Київщині. Муз. такт 2/4, спершу повільний, а далі щораз швидший. Танцюють групи по три пари в гурті. Кроки: зірниця, звичайна хода, біг. Танок наче відображує природу перелі і під час вітру.

Роман, жанр оповідної літератури, за нових часів перев. в прозі, хоч ще й у 20 в. трапляються поодинокі випадки віршованих Р. Найзагальнішою ознакою його вважається широке охоплення життя з великим ч. персонажів, але іст. поняття Р. зазнавало і зазнає безперестанних змін. В укр. літературі це заг. визначення не відрізняє чітко Р. від повісті, яка часто буває більша розміром і з більшим ч. персонажів, ніж у Р., так що ці обидві назви вживаються дуже довільно. Термін Р. з'явився вперше у франц. літературі (roman) у 12 в. на означення перекладів з латинської на lingua romana, тобто на нар. мову, потім його почали застосовувати й до творів оригінальних, а в поренесансову добу цей термін набув поширення у світовій літературі. Добою найвищого розвитку Р. був 19 в.

В укр. літературі попередниками Р. були старокієв. повісті типу «Життя Бориса і Гліба», перекладні повісті і Р. «Варлаам і Йоасаф», «Олександрія», а в ближчі часи життя І. Турчиновського, описане ним самим (18 в.); сам же Р. у новітньому розумінні слова появився щойно в першій пол. 19 в. Хронологіч-

но першим був не друкований Р. П. Білецького-Носенка (рос. мовою «Зиновий Богдан Хмельницький» (1829). І перші друковані Р. укр. авторів були писані теж рос. мовою: «Пан Халаявський» (1839) Г. Квітки-Основ'яненка і «Чайковский» (1843) Є. Гребінки. Укр. автори писали й пізніше Р. рос. мовою (М. Вовчок, Д. Мордовець, М. Старицький), які пізніше появилися в укр. перекладах, спочатку в Галичині, а в 1920-их рр. і в УССР. Першим визначним явищем укр. мовою був іст. Р. П. Куліша «Чорна рада» (1857). Розквіт укр. Р. у другій пол. 19 в. завдячується гол. діяльності П. Мирного й І. Нечуя-Левицького. Перший був творцем великого соціально-психологічного Р. («Хіба ревуть воли, як ясла повні» 1880; «Повія» 1883–84). Заслугою І. Нечуя-Левицького було поширення тематики Р., що доти обмежувалася перев. сел. життям, на ін. верстви суспільства, гол. на інтелігенцію з наголосом на показі пробудження нац. свідомості («Хмари», 1871). Завдяки названим писем., М. Стороженкові («Облога Буші» 1894) та ін. укр. Р. увійшов у 20 в. у такому значенні, як і на Заході, але під важкими утисками царату не набув такого поширення.

На поч. 20 в. до тематичного збагачення укр. Р. і його модернізації найбільше спричинився В. Винниченко. Його Р. «Чесність з собою», «По – свій», «Божки», «Рівновага», «Заповіт батьків», «Хочу!», «Записки Кирпатого Мефістофеля» зажили популярності не лише на Україні, а й були перекладені на ін. мови.

У період між двома світовими війнами, особливо у перше десятиліття по революції, укр. Р. набув значного розквіту, передусім у тематичному збагаченні: «Місто» (1928) В. Підмогильного остаточно утвердило в ньому міську тематику; романтика укр. визвольної війни і перших кроків нац. відродження по ній знайшли свій вияв у Р. Ю. Яновського «Майстер корабля» (1928) і «Чотири шаблі» (1930); традиції іст. Р. успішно продовжили О. Соколовський («Вогун» 1931), З. Тулуб («Людолови» 1934–37) та ін.; з'явилася мало знана доти екзотична тема: Р. О. Досвітнього «Американці» (1925), «Гюлле» і «Хто?» (1927), «Роман Міжгір'я» (1928) І. Ле, «Чорне озеро» (1929) В. Гжицького; біографічний Р.: «Аліна і Костомаров» (1929) і «Романи Куліша» (1931) В. Петрова; пригодницький Р.: «Останній Ейджевуд» (1926), «Господарство доктора Гальванеску» (1929) Ю. Смолича. Але назагал уже й з перших рр. сов. влади література була під утиском, відхід від офіційної був заборонений; Р., не відповідні партійній догмі нищено (напр., «Вальдшнепи» М. Хвильового), натомість всі-

ляко підтримувано твори, в яких вихваляється перемога й закріпачення сов. влади: «Бур'ян» (1927) А. Головка, «Ранок» (1933) І. Микитенка та ін. З 1930-их рр., коли посилювався сталінський терор і соц. реалізм проголошено обов'язковою метою, Р. якісно занепадає, домінують стає т. зв. «виробничий Р.», у якому розробляється або тема колективізації — «Аванпости» (1933) І. Кириленка, або соц. змагання в пром-сті — «Перешихтовка» (1932) того ж автора, «Інтеграл» (1931) І. Ле та багато ін. Відтоді аж до війни поява мистецьки вартісного в талузці Р. становить поодинокі винятки типу «Вершників» (1935) Ю. Яновського.

На зах. землях Р. з'являється пізніше, ніж на підрос. Україні, але з кін. 19 в. набирає великого значення в заг. укр. літературі, зокрема завдяки творчості І. Франка: Р. (називані ним повістями) «Борислав сміється» (1881), «Для домашнього огнища» (1894), «Основи суспільності» (1894), «Перехресні стежки» (1900) та ін.; О. Кобилянської: «Земля» (1902), «У неділю рано зілля копала» (1909); А. Крушельницького: «Буденний хліб» (1900) й ін. І тут помітне значне похвалення по першій світовій війні: на поч. 1920-их рр. припадає низка Р. А. Крушельницького («Дужим помахом крил», «Змагання», «Рубають ліс», «У хуртовині»), далі іст. Р. О. Назарука: «Князь Ярослав Осмомисл» (1920) і «Роксолана» (1930); іст. твори В. Бірчака: «Василько Ростиславич» (1923) і «Володар Ростиславич» (1930); багатотомовий іст. твір Б. Лепкого «Мазепа» (1926–29), «Шеломи в сонці» (1925) і «Шестикрилець» (1935) К. Гриневичевої; Р. А. Чайківського й Ю. Опільського. Примітними явищами цієї доби були Р. У. Самчука: «Волинь» (1932–37) і «Марія» (1933). Прикметною особливістю гал. Р. цієї доби є перевага іст. тематики з підкресленням героїки минулого для виховання нац. свідомості.

З сталінського терору й другої світової війни укр. література вийшла знекровлена, але вже в перші повоєнні рр. поповнилася новими авторами з молодшого покоління, що пережило війну на фронті. Ці, як і письм. старшого покоління, звернулися передусім до воєнної тематики. Однак війна і перші рр. руїни по ній не знайшли належного висвітлення в укр. Р., бо письм. змушені були висвітлювати події в псевдопатріотичному дусі. З успіхом по війні дебютував О. Гончар трилогією «Прапороносці» (1947–48); ін. винятки з одноманітної прози становлять лише поодинокі твори: «Жива вода» (1947, спотворений примусовою переробкою Р. вийшов у 1956 т. н. «Мир») Ю. Яновського, «Вир» (1960) Г.

Тютюнника і «Дикий мед» (1963) Л. Первомайського. Поруч з воєнною тематикою дедалі більшого значення набирає (відроджений з 1930-их рр.) «виробничий Р.» — з показом успіхів і переборення недоліків у пром-сті і сіль. госп-ві, з незмінними «позитивними» і «негативними» героями. Поминаючи менш істотне в тематичі, можна зауважити за повоєнного часу значний інтерес до іст. Р.: «Данило Галицький» (1951) А. Хижняка, «Переяславська рада» (1948–53) Н. Рибак, «Гомоніла Україна» (1954) П. Панча, «Богдан Хмельницький» (1957–65) І. Ле і багато ін. Але всі вони ідеологічно узгоджені з концепцією «безкорисної допомоги» рос. народу всім, кого Росія підбивала, і тим фальшиві іст. факти. Не вільний від цієї вади і найпопулярніший з іст. Р. «Козак-Мамай» (1958) О. Ільченка. Ще фальшивіша інтерпретація нової історії в Р. Ю. Смолича «Світанок над морем» (1956), «Мир хатам, війна палацам» (1958), у низці Р. М. Стельмаха та ін. Більше за повоєнного часу пощастило пригодницькій і наук.-фантастичній тематиці, представленої творами В. Влада, О. Бердника, гостро критикованого за «Зоряний Корсар» (1971) та ін.

З формально-мист. погляду укр. сов. Р. застиг на поетичі 19 в. Для нього типова статична описовість, розтягнені пейзажі, фальшива патетика і обтяження мови прикрасами з епітетів і порівнянь. Вишукана складність композиції, як у Л. Первомайського становить поодинокі винятки. Некладаються в канони соц. реалізму як спроби самостійно трактувати події недавнього минулого (заборонений Р. Р. Андрияшика «Полтва», 1968), так і придумані в 1960-их рр. вельми успішні спроби модернізації укр. Р. у шестидесятників (зовсім нова мовностилістична структура і психологічна багатоплановість у великій прозі В. Шевчука, В. Дрозда). Зокрема В. Шевчук був критикований за Р. «Набережна 12», «Серед охрестя» (1968), а оригінальний твір В. Дрозда «Катастрофа» (1968) критика цілковито замовчала.

На еміграції після перемоги сов. ладу на Україні опинився один з найпопулярніших письм. 20 в. В. Винниченко. Його Р.-утопія «Сонячна машина» (1928) був друкований в УРСР і користався великою популярністю; у пізніші рр. він написав ще кілька Р., з них опублікований лише «Слово за тобою, Сталіне!» (1972). По другій світовій війні на еміграції опинилося багато укр. письм., і картина Р. цього часу вельми строката. Традиції класичного Р. знайшли продовження у творах І. Вагрянного («Сад Гетсиманський» 1950, «Вогненне коло» 1953, «Маруся Богуславка» 1957, «Людина біжить над прірвою» 1965), Д. Гумен-

ної («Діти Чумацького шляху» 1948–51, «Хрещений яр» 1956 та ін.), У. Самчука («Ост» 1948, «Чого не гоїть вогонь» 1959), Галини Журби («Тодір Сокір» 1956) і багатьох ін. Так само традиційні іст. Р. з підкреслено патріотичною настановою М. Лазорського («Гетьман Кирило Розумовський» 1961, «Степова квітка» 1965), Людмили Коваленко трилогія («Наша, не своя земля» 1964–68), Ю. Тиса та ін. Цілком новими явищами в укр. літературі є оригінальний стилістично-композиційною структурою Р. В. Барки «Жовтий князь» (1962), у стилі фантастично-реалізму «Ротонда душогубців» (1956) Т. Осьмачки і чисто інтелектуалістичний Р. В. Петрова «Доктор Серафікус» (1947). Стилістично оригінальна низка автобіографічних повістей і Р. О. Ізарського: «Ранок» (1963), «Віктор і Ляля» (1965), «Чудо в Мисловицях» (1967), «Саксонська зима» (1972) і «Київ» (1973). До спроб модернізації укр. Р. належать: написаний під значним впливом Ж.-П. Сартра Р. «Шляхи» Ю. Тарнавського (1956) і «Герострати» (1971) Е. Андіївської й ін. Тема з життя емігрантів у чужинному оточенні, за малими винятками, належного відображення в Р. не знайшла.

І. Кошелівцев

Роман, ромен (Anthemis L.), рід багаторічних або однорічних зіллястих рослин з родини кошикоцвітих, з глибокозубчастими, перистими або двоякоперистими листками, квітки великі або сер. розміру. На Україні – 15 видів. Найпоширеніші (перев. розповсюджені по всій Україні, за винятком гір, часто як бур'ян): Р. польовий (A. arvensis L.), однорічна рослина (раніше уживали в медицині як засіб проти глистів); Р. укр. (A. ruthenica M. B. = A. arvensis L. B. ruthenica Шмальгаузен), однорічна рослина; Р. красильний або фарбувальний (A. tinctoria L.; тепер об'єднує на Україні 4 види рослин). З жовтоцвітих Р. добувають жовту фарбу, придатну для фарбування тканин. Використовують як декоративну рослину; Р. собачий (A. cotula L. = A. foetida Lam.), однорічна рослина з неприємним запахом; роман рим., рим. ромашка, хамамелюм рим. [Chamaemelum nobile (L.) Ait. = A. nobilis L. Шмальгаузен], багаторічна рослина, яку культивують як лікарську (пом'якшувальний засіб) та декоративну.

Роман, митр. лит.-гал. у 1354–61 рр. По смерті митр. київ. Феогноста (1353), Р. за підтримкою В. кн. лит. Ольгерда намагався зайняти звільнену катедру, але його випередив у царгородського патріярха архієп. Володимирський Алексій. Патріярх поставив Р. лише у митр. лит., поширивши його владу на укр. єпархії: Холмську, Гал., Перемиську і

Луцьку. Незадоволені Ольгерд і Р. розпочали затяжну боротьбу за київ. митрополію, в Царгороді і в митрополії. Сприяючи протимоск. плянам Ольгерда, Р. намагався перенести катедру митр. київ. і усієї Русі з Москви (де вона тоді перебувала) назад до Києва. Прибувши до Києва, куди сягала влада кн. Ольгерда, Р. оголосив себе митр., але не зміг виконувати митрополітських функцій. У розпалі цих змагань Р. помер.

Роман, різьбар на дереві 17 в.; виконав іконостас для притвору св. Катерини у Михайлівському соборі в Києві знищених советами.

Роман Лев (*1918), хірург, родом з Ростова над Доном, у 1941 закінчив Ростовський Мед. Ін-т, з 1964 проф., керівник катедри шпитальної хірургії Чернівецького Мед. Ін-ту; автор 93 наук. праць, присвячених питанням хірургії печінки, жовчезних шляхів, сечокам'яної хвороби, гемотораксу та ін.

Роман Данилович (†1258), син короля Данила Романовича. По смерті останнього Бабенберга, Фрідріха Войовничого, одружився з спадкоємицею австр. престолу, племінницею Фрідріха, Гертрудою, і якийсь час (1252) князував в Австрії. Згодом (бл. 1254) він отримав від В. кн. Лит. Мендовга Чорну Русь як лен.

Роман Ігорович (†1211), син героя «Слова о полку Ігореві», по смерті Романа Мстиславича захопив спершу Звенигород (1207), а потім на короткий час Галич, звідки його прогнали угри. Повернувшись вдруге до Галичини, він намагався закріпити свою владу, стративши бл. 500 бояр. Бояри запросили на допомогу угор. короля Андрія II. Угор. війська здобули Галич і взяли в полон Р. I., але гал. бояри викупили його і разом з братом Святославом повісили.

Роман-Кош (VIII–15), найвищий верх Крим. гір, розташований в масиві Бабуган-Яйли. Висота – 1545 м, складений вапняками.

Роман Михайлович, «старий» кн. Чернігова і Брянська, тесть володимирського кн. Володимира Васильовича, якому допомагав відбити напад литовців; учасник походу гал. і волинських кн., організованого кн. Львом Даниловичем у 1275 (при співучасті татар) на Литву.

Роман Мстиславич (†1205), син київ. кн. Мстислава Ізяславича та Агнеси, дочки поль. кн. Болеслава Кривоустого, одержав від батька спершу новгородське, а згодом волинське князівство (1170). По смерті останнього гал. кн. з династії Ростиславичів Володимира, сина Ярослава Осмомисла, з'єднав Галичину з Волинню (1199), створивши Гал.-Волинську державу. Зручній політик і добрий полководець, приборкавши непо-

жирних бояр, мав підтримку у міщанства. У двох походах 1201-02 і 1203-04 рр. його війська розбили половців та визволили чимало бранців. Завершенням його успіхів було здобуття Києва та включення його у сферу своїх впливів. Р. М. загинув б. Завихоста, у засідці, організованій поляками. Сучасний Р. М. літописець, оцінюючи його заслуги у справі з'єднання більшості руських земель, називає його «самодержцем усієї Русі».

Романенко Віталій (*1926), спортсмен-стрілець родом з с. Русанова (Бориспільського р-ну Київ. обл.); на чемпіонатах світу (1954, 1958, 1962) здобув 7 золотих і 2 срібні медалі, на Олімпійських іграх (1956) — золоту медаль (441 пунктів, олімпійський рекорд), на першостях Європи (1955, 1959) 3 золоті, 8 разів чемпіон УСССР, першун ССССР, 8 золотих медальє міжнар. майстра (1953, 1954, 1957, 1959).

Романенко Ілля (*1909), фахівець з економіки сіль. госп-ва, зокрема тваринництва, родом з Київщини. Проф., чл.-кор. та завідувач кафедри економіки сіль. госп-ва Укр. С.-Г. Академії, дир. Укр. н.-д. ін-ту економіки і орг-ції сіль. госп-ва; 1952-56 —

заступник дир. Ін-ту Економіки АН УРСР. Автор понад 150 друкованих праць, зокрема кн. «Развитие продуктивного животноводства Украинской ССР» (1957), «Экономическая эффективность интенсификации систем земледелия» (1963), «Размещение и специализация социализации сельского хозяйства» (1963), «Экономика социализации сельского хозяйства» (1966); також праці з історії сіль. госп-ва України. У своїх працях критично оцінює стан тваринництва на Україні.

Романенко Олександр (*1895), драматичний актор і співак. Сценічну кар'єру почав у Театрі ім. І. Франка (1922), згодом актор у Держ. Драматичному Подільському Театрі (1924-25), у «Березолі» (1926-33) і знову в Театрі ім. І. Франка на характерних ролях: Петренко і Мирон Горлов («В степах України», «Фронт» О. Корнійчука), Лавро («Остання жертва» О. Островського); співав басові партії у Подільському театрі (батько у «Катерині» М. Аркаса).

Романицький Борис (*1891), визначний режисер і актор школи П. Саксаганського, нар. у с. Чорнобаї (Черкащина).

І. Романенко

На сцені з 1913. Після закінчення Муз.-Драматичної Школи ім. М. Лисенка грав у Т-ві Акторів під орудою І. Мар'яненка (1916) і Держ. Нар. Театрі (1918-22); з 1922 співзасновник і мист. керівник Театру ім. М. Заньковецької, спочатку мандрівного, з 1931 р. стаціонарного у Запоріжжі, з 1944 — у Львові, де Р. працював актором і режисером. Р. підготував бл. 60 вистав. Серед ін.: «Розбійник Кармелюк» (Л. Старицької-Черняхівської), «Чужі люди» (В. Винниченка), драми Я. Мамонтова («Рожеве павутиння», «Княжна Вікторія», «Республіка на колесах», «На камені горить» та ін.), М. Куліша («97»), І. Кочерги («Фея гіркого мигдалю», «Марко в пеклі»), М. Ірчана («Родина циткарів»), О. Корнійчука («Місія містера Перкінса»), Л. Первомайського («Олекса Довбуш»), В. Собка («Мала перемога»), О. Левади («Камо» та «Остання зустріч»); з світової класики: «Примари» Г. Ібсена та ін. Кращі ролі Р.: Святослав («Сон кн. Святослава» І. Франка), Карл Моор («Розбійники» Ф. Шіллера), Акоста («Уріель Акоста» К. Гуцкова), Отелло (в одноіменній п'єсі В. Шекспіра) тощо. Р. автор кн. «Укр. театр у минулому і тепер» (1950).

Б. Романицький

Романишин Михайло (*1933), маляр родом з Закарпаття; учився в Ужгородській Мист. Школі і Київ. Художньому Ін-ті; «Лісоруб» (1964), «Ранок», «Господарі» (1967), «Вівчар», «Свято», автопортрет з дружиною та ін.

Романів, кол. назва с. м. т. Дзержинського (сх. Волинь).

Романівська Марія (*1901), дитяча письменниця родом з Полтавщини. Кн. для дітей: казка «Мурашина перемога» (1927), повість «Марійки» (1930); наук.-фантастичні і наук.-популярні повісті: «Загнущані хмари» (1936), «Шахти в небі» (1940), «На верхів'ях холоду» (1960); повісті: «Високий літ» (1950) і «Червоний тюльпан» (1956), роман «Любов і мир» (1966), «Рятівне коло» (1969).

Романівський Хутір, кол. назва м. Крапоткін.

Романов Олексій, політ. діяч, син письмен. Одарки Р. (див.), за гетьманської влади чл. Держ. Сенату і товариш мін., а від серпня до 24. 10. 1918 — мін. юстиції. Належав до групи мін. русофільської орієнтації, не допускав до українзації судівництва і виступав за збереження рос. мови і культури на Україні.

Романова Одарка (псевд. Одарка, О. Романенко), письм. кін. 19 і поч. 20 в.; жила в Києві, була у близьких взаєминах з родинами Старицьких, Лисенків, Косачів. Друкувалася з 1887 у ж.: «Зоря», «ЛНВ», у альманахах: «З-над хмар і долин», «Розвага», «Нова Рада», «Укр. Муза» та ін. Авторка зб. «Пісні, думки, легенди» (1896), казок, серед ін. у ж. «Дзвінок» (з 1895).

Романови, династія царів і (з 1721) імператорів, що царювала в Росії 1613–1917. Р. були боярського роду, який здобув впливи у 16 в. завдяки одруженню царя Івана IV Грозного з Анастасією Р.; небіж останньої – Федір Микитович Р. став моск. патріархом (під ім'ям Філарета). Після вигаснення династії Рюриковичів (1598) і внутр. заворушень («Смути») 1613 царем обрано сина патріярха Філарета Михайла Федоровича Р. (1613–45). Його наслідниками на моск. (рос.) престолі були: син його – Олексій Михайлович (1645–76), внуки – Федір Олексійович (1676–82), Іван V Олексійович (1682–96) і Петро I Олексійович (1682–1725), Катерина I, (друга дружина Петра I; 1725–27), внук Петра I – Петро II Олексійович (1727–30, з яким вимерла династія Р. чоловічої лінії), Анна Іванівна (дочка Івана V; 1730–40), правнук Івана V – Іван VI Антонович (1740–41), Єлисавета Петрівна (дочка Петра I; 1741–61, з якою вигасла династія Р. жін. лінії). Проте офіц. прізвисько Р. носили наступники Єлисавети Петрівни (фактично вони були представниками Гольштайн-Готторпської династії) Петро III Федорович (син дочки Петра I Анни й герцога Гольштайнського Карла Фрідріха; 1761–62), Катерина II, (дружина Петра III, уроджена принцеса Ангальт-Цербетська; 1762–96), їх син Павло I (1796–1801), сини Павла I – Олександр I (1801–25) й Микола I (1825–55), син останнього – Олександр II (1855–81), його син – Олександр III (1881–94) і син Олександра III – Микола II (1894–1917), що його з родиною замордували більшовики 1918. Багатьох чл. роду Р. більшовики знищили у 1918–19 рр. Деякі представники роду Р. перебувають на еміграції в Зах. Європі й Америці.

Романович Василь, київ. маляр 18 в.; розмалював Борисотлібську церкву на Подолі.

Романович (Рожанковська) Марія (1852–1930), акторка, родом з Галичини, сестра Теофілі Р. На

М. Романович

сцені з 1867 у трупах О. Бачинського, Т. Гембицького, А. Моленцького і в 1873–85 у трупах і театрах («Руської Бесіди» у Львові, Першому Руському Драматичному Т-ві в Чернівцях) під орудою Т. Романович. Померла у Вишнівці (Буковина). Ампліа Р. – молоді героїні у трагедіях і комедіях та в опереті.

Романович Марко (1904–58), укр.-кат. свящ., василіянин, родом з Снятина (Галичина), церк. і гром. діяч у Канаді. Місіонер, проф. філософії і богослов'я в Мондері, засновник ж. «Світло» (1938) і жін. чернечого Згромадження Сестер Місіонерок Христ. Любові.

Романович Теофіля, справжнє прізвище Рожанковська, по чоловікові Коралевич (1842–1924), драматична акторка і організаторка театру, родом з Галичини. Дебютувала 1867 в трупі О. Бачинського у Тернополі, згодом у Кам'янці Подільському, з 1869 в трупі А. Моленцького, 1873 мала власну трупу і з нею виступала на Сх. Укр. Землях і в Росії. У 1874–80 – дир. театру т-ва «Руська Бесіда» у Львові, для якого приєднала крапці акторські сили (зокрема М. Кропивницького, 1875). 1881–83 мала знову власну антрепризу, 1883–85 виступала на сцені Першого Руського Драматичного Т-ва у Чернівцях, після чого разом з чоловіком (на сцені Душинський) покинула театр. Як акторка відзначалася у ролях старух і цокотух: Сваха («Одруження» М. Гоголя), Стеха («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Одарка («Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка), Терпелиха («Наталка Полтавка» І. Котляревського) та ін. Померла у Чернівцях.

Т. Романович

Романович-Славатинський Олександр (1832–1910), історик-правник родом з Переяславщини. З 1856 – проф. держ. права Київ. Ун-ту. Гол. праці: «Дворянство в России от начала 18 в. до отмены крепостного права» (1870), «Жизнь и деятельность Н. Д. Иваницева» (1876), «Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии сравнительно с государственным правом Западной Европы» (ч. I, 1886). Автор спогадів «Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–84. Воспоминания и заметки.» («Вестник Европы», 1903, I–VI).

Романович-Ткаченко Наталя (1884–1933), письм., нар. у Сквирі на Київщині. Живучи в Чигирині, брала участь у діяльності укр. рев. гуртків. У 1903–06

жила у Львові, де познайомилася з І. Франком; там таки почала (1905) друкувати оп. в «ДНВ», у якому були друковані й далші її твори, зокрема трилогія «Мандрівниця» і подорожні записки з Галичини (1917–18). З 1923 Р.-Т. друкувала свої твори в ж. «Червоний Шлях». 36. оп. «Життя людське» (1918), «Несподіваний землетрус» (1928), «Чебрець-зілля» (1928). «Зінькова Зірка» (1929) і кн. «Нас кличуть гудки. Записки революционерки 900-их рр.» (1931). Чл. літ. орг-ції «Плуг». Померла у Києві.

Н. Романович-Ткаченко

Романовичі, галузь Рюриковичів, нащадки кн. Романа Мстиславича, що володіла у 1200–1340 рр. Гал.-Волинською державою. Найвизначнішим її представником був кн. Данило Романович (від 1253 король). Див. Рюриковичі. Генеалогічна таблиця.

Романовський Віктор (1890–1971), історик, археограф і архівіст, народжений у Глухові, вихованець Київ. Ун-ту. Був викладачем Київ. Ун-ту й Археологічного Ін-ту, дир. Центр. Архіву Давніх Актів у Києві (1921–31), наук. співр. ВУАН (1928–34) й Харківського Н.-Д. Ін-ту історії укр. культури ім. Д. Багалія. У 1930-их рр. був засланий. З 1947 проф. Ставропольського Пед. Ін-ту. Автор численних праць з історії України 17–18 в., археографії та архівознавства. Головні праці: «Друкар Іван Федорович...» (1925), «Хто був Самовидець» («Україна», 1925), «Нариси з архівознавства» (1927). За ред. Р. ВУАН видала «Переписні книги 1666 року» (1931). Велика праця Р. «Очерки по истории государственного хозяйства Украины во второй половине XVII в.» (докторська дисертація) залишилася неопублікованою, як і вибраний ним Кодекс грамот на магідебурзьке право міст України 16–18 в.

Романс у музиці — 1. тип лірично-сентиментальної пісні, в якій переважають інтимні (зокрема любовні) мотиви («Дивлюсь я на небо», «Скажи мені правду» та ін.) 2. в інструментальній музиці твір насимфонного характеру (напр., 3 частина симфонії М. Колячевського). 3. в рос. музикознавстві твір для сольового співу з інструментальним, гол. фортепіановим супроводом; в укр. музиці в цьому розумінні вживається термін «сольоспів».

Романський стиль, стиль раннього евр. середньовіччя кін. 10–12 в., що виявився гол. в архітектурі: застосування круг-

лих склепін та компактної, замкнутої конструкції мурів. Р. мистецтво є результатом великого рел. піднесення 11–12 вв. Притаманною рисою Р. будівництва є багата зовн. різьба в камені, не тільки святих осіб, а й фантастичних звірів і багатої орнаментики. Як в архітектурі, так і в різьбі домінують крутіясті, гармонійні форми, які наближають цей стиль до візант.

На Україні Р. с. відбився в низці будов на всій території, проте найбільше у будовах Чернігова і Галича, в якому збереглася церква св. Пантелеймона (1200), що в ній форми романські значно переважають візант. Особливо порталі з колонками та внутр. багаторізьблені фризи з аканту і плетінки, близькі до подібних пам'яток Зах. Також будови Чернігова своєю монументальною простотою і деталями відбивають романські впливи (Успенський собор Єлецького монастиря), хоч вони в своїй основі мають усі типові риси староукр. візантики. Ці романські риси мали й ін. будови України: у Галичі (княжий собор Богородиці в Крилосі), у Володимирі-Волинському та, особливо, кілька церков-ротонд у Галичині, на Волині й Закарпатті. Ті романські впливи могли прийти на Україну з Польщі, Угорщини й Чехії. Одночасно давня Україна передавала ці впливи далі (церкви Володимиро-Суздальської Русі перебрали з Чернігова й Галича деякі типові риси саме Р. с.).

Капітель зах. порталю церкви св. Пантелеймона в Галичі (бл. 1200)

В іконографії не збереглися твори, які показували б якісь впливи Р. с. на давнє укр. малярство. Тільки в збережених мініатюрах Тріського Псалтиря з другої пол. 11 в. можна помітити деякі романські риси, що й спонукало дослідників мистецтва вважати їх творами зах.-укр. майстрів.

Романтизм, ідейний рух у літературі, науці й мистецтві, що виник наприкін. 18 в. у Німеччині, Англії й Франції, поширився з поч. 19 в. в Росії, Польщі й Австрії, а з сер. 19 в. охопив ін. країни Європи та Півн. і Півд. Америки. Виниклий після франц. революції, в умовах утвердження на зламі 18–19 вв. абсолютизму, Р. був реакцією проти раціоналізму доби просвітництва і застиглих форм, схем і канонів класицизму та подекуди проти сентименталізму. Визначальними для Р. стали ідеалізм у філософії і культ почуттів, а не розуму, звернення до народності, захоплення фолкльором і нар. мист. творчістю,

шування іст. свідомості й посилене вивчення іст. минулого (історизм), інколи втеча від довоколишньої дійсності в ідеалізоване минуле або у вимірне майбутнє чи й у фантастику. Р. призвів до вироблення романтичного світогляду в духовості та романтичного стилю і постання нових літ. жанрів — балади, ліричної пісні, романсової лірики, іст. романів і драм.

Своїми ідеями і настановами, зокрема наголошуванням народності і ролі та значення нац. у літ. і мист. творчості, Р. відіграв визначну роль у пробудженні й відродженні слов. народів, між ними й укр. Першими виявами укр. Р. були: видана 1818 у Петербурзі «Граматика малороссийского наречия» О. Павловського і збр. М. Цертелєва «Опыт собрания старинных малороссийских песней» з висловленими в них думками про глибоку своєрідність і самостійність укр. мови й укр. нар. поезії. До виявів укр. передромантизму зараховують також виданий у Москві 1827 збр. «Малороссийские песни» М. Максимовича і балади П. Гулака-Артемовського («Твардовський» і «Рибалка», 1827). Укр. Р. виник не так як реакція проти не надто значного в укр. літературі клясицизму, а проти наявних у ній тоді бурлескних і трагедійних традицій (див. Бурлеск і Трагедія) і розвинувся у великій мірі під впливом поглиблених студій нар. творчості, з одного боку, та писань рос. і поль. романтиків — з другого. Зокрема чималий вплив на утвердження Р. в укр. літературі мали «укр. школи» в рос. і поль. літературах. В рос. літературі провідними представниками «укр. школи» були не тільки захоплені укр. екзотикою (природою, історією, нар. побутом і творчістю) росіяни (К. Рилєєв, О. Пушкін, Ф. Булгарін), але й численні українці, що писали рос. мовою (О. Сомов, М. Маркевич, Є. Гребінка й особливо М. Гоголь). Визначальними були укр. теми й укр. екзотичні сюжети також для творчості поль. «укр. школи» — романтиків А. Мальчевського, В. Залеського й С. Гоциньського.

Становлення укр. Р. відбувалося паралельно з розвитком таких ділянок науки, як етнологія і історія, виявом чого були збр. етногр. і фолклорних матеріалів — укр. нар. пісень М. Максимовича (1827, 1834, 1849), іст. пісень і дум І. Срезневського (у тому ч. й написаних ним самим) у збр. «Запорожская Старина» (1833–38), нар. усної творчості П. Лукашевича (1836), як також публікації іст. праць і пам'яток: Д. Бантиш-Каменського (1822), М. Маркевича (1842–43), О. Бодяньського (1846–48, у тому ч. коз. літописів й «Історії Русов»), А.

Скальковського (1846) та ін. Основою для розвитку укр. Р. була харківська школа з її двома гуртками — першим, що створився ще у 1820-их рр. навколо І. Срезневського і що з ним були пов'язані найвидатніші з поетів-романтиків Л. Боровиковський і О. Шпигоцький, та другим, що діяв у сер. 1830-их рр. також під проводом І. Срезневського, до нього були причетні: А. Метлинський (псевд. Амвросія Могила), М. Костомаров (псевд. Ієремія Галка), й. О. Корсун з М. Петренком і С. Писаревським та ін. Програмовими для діяльності цих гуртків були збр. «Украинский Альманах» (1831) та «Запорожская Старина». Поетичну творчість цього гуртка поетів (між ними й І. Срезневського, як автора укр. і рос. віршів) характеризує ідилічно-песимістичне захоплення укр. минулим, культ могил й іст. героїв і особливо співців та бандуристів, слабе й безперспективне у своїх прагненнях слов'янофільство. Одночасно з харківським осередком у Галичині виступила «Руська Трійця» з участю М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького для яких була програмовою «Русалка Дністровая» (1837) з її елегійним захопленням ідеями народності і слов. братерства. Послідовниками «Руської Трійці» в її романтичних змаганнях за народність укр. мови й літератури стали згодом М. Устиянович і А. Могилянський у Галичині та О. Духнович на Закарпатті.

Другим осередком чи й етапом укр. Р., уже з багатшим на мист. засоби і літ. жанри творчим доробком і з виразнішим нац. й політ. обличчям, був Київ другої пол. 1830–40-их рр. з М. Максимовичем, П. Кулішем, Т. Шевченком, автором виданого вже 1840 «Кобзаря», і прибулими туди з Харкова А. Метлинським і М. Костомаровим. Філософський Р. чл. цього гуртка і близьких до нього тогочасних київ. учених, проф. Київ. Ун-ту, поєднаний з вивченням укр. нар. творчості і історії та ідеями слов'янофільства вплинув на постання Кирило-Методіївського Братства з його виробленою М. Костомаровим романтично-христ. програмою — «Книгами Битія українського народу» і, з другого боку, дав нову за поетичними засобами і діяпазоном політ. мислення поезію Т. Шевченка з його візією майбутньої України. Літ. трибунами цього етапу укр. Р. були альманахи: «Киевлянин» (1840, 1841, 1850) М. Максимовича, «Ластівка» (1841) Є. Гребінки, «Сніг» (1841) О. Корсуна, «Молодик» (1843, 1844) І. Бецького, «Южно-Русский Сборник» (1848) А. Метлинського. Так само, як харківський осередок романтиків не був обмежений

тільки Харковом, причетними до киб. осередку були укр. романтики з ін. м. України й Росії. У «Ластівці» друкувалися поезії чернігівців В. Забіли, в «Молодику» виступив полтавець О. Афанасьєв-Чужбинський, у Москві жив і працював видавець іст. укр. матеріалів і одночасно автор романтичних віршів О. Бодянський.

Третім етапом укр. Р. була діяльність, згуртованих навколо ж. «Основа» (1861—62) письмен. і діячів, між якими були: кирило-методіївці В. Білозерський, М. Костомаров, автор першого романтичного роману — «Чорна Рада» (1857) й видавець альманаха «Хата» (1860) П. Куліш і Т. Шевченко, автор перейнятих нац.-патосом, але романтичних в основі подражаній пророкам і поем «Юридичний» і «Неофіти». До цього ж етапу пізнього Р. зараховуються: О. Стороженко, автор багатьох повістей і оп. з фантастичними сюжетами й мотивами, ліричні поети Я. Щоголів, Ю. Федькович. Найявні елементи Р. у ранніх поетів другої пол. 19 в.

В загальному у поетичній творчості укр. Р. помітні два струми — нац.-патрістичний у більшості поетів-романтиків і суб'єктивно-ліричний у таких його представників, як М. Петренко, В. Забіла, згодом Я. Щоголів. В порівнянні з рос. Р. укр. Р. вирізняється історичністю в епічних жанрах, ідеалізуванням минулого й мотивами нац., не особистої, печалі в ліриці та нахилом до форм пісенної творчості в стилі. В цьому укр. Р. має більше спільних рис із поль., як з рос. Р.

Відкриваючи значення й вагу нар. поезії і нар. мистецтва для розвитку й зростання літератури та іст. пам'яток і досліджень для нац. самовизначення, укр. Р. спричинився одночасно з цим до вироблення й усамостійнення укр. літ. мови й до удосконалення поетичних засобів. Проте, обмежуючися здебільша жанрами балади і ліричної поезії, укр. романтики не збагатили своїми творами ін. жанрів: романтичної поеми, іст. роману і драми. Винятком були ранні поеми Т. Шевченка і «Чорна Рада» П. Куліша. Іст. драми М. Костомарова «Сава Чалий» (1838) і «Переяславська Ніч» (1841) залишилися тільки слабкими спробами. Позитивним фактором було те, що укр. теми й сюжети у творах рос., поль. й укр. романтиків вплинули деякою мірою на ознайомлення з Україною, укр. історією й культурою в зах. літературі й науці.

Ідеї, теми й сюжети як і мист. засоби Р. мали великий вплив на образотворче мистецтво кін. 18 і поч. 19 в. Зах. Європи і сусідніх з Україною слов. народів,

зокрема тих мистців, що були народжені або жили на Україні: з рос. В. Троїнін, з вірмен І. Гайвазовський (Айвазовський), з поль. Ю. Косак, А. Гроттєр та ін. Елементи Р. наявні в ранніх творах Т. Шевченка і К. Трутовського, у творчості І. Сошенка, А. Мокрицького, згодом у О. Сластьона, М. Івасюка, С. Васильківського, П. Пимоненка, А. Ждахи та ін.

О. Сластѳн. Ілюстрація до «Гайдамаків» Т. Шевченка

В укр. музиці вплив Р. позначився слабо. Його елементи помітні щойно у творах укр. композиторів другої пол. 19 в.: С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, В. Матюка, П. Воробкевича, А. Вахнянина й ін., зокрема у їхніх композиціях на слова поетів-романтиків. Тричале місце в історії укр. музики й театру зайняли написані за творами романтиків опери «Запорожець за Дунаєм» (1863) С. Гулака-Артемовського, «Різдвяна ніч» (1874), «Утоплена» (1883—84), «Тарас Бульба» (1890) М. Лисенка.

Питання Р. в укр. театрі не досліджене. Іст. п'єси письмен.-романтиків не здобули собі тривалого місця в театральному репертуарі. Романтичне забарвлення мала подеколи режисерська діяльність М. Старицького, М. Кропивницького й ін. діячів укр. театру.

Література: Дорошкевич О. 20—40-і роки в укр. літературі. І—ІІ. К. 1922—24; Шамрай А. До початків романтизму, ж. Україна, X—XI. К. 1929; Харківська школа романтиків. Вступна ст., ред. і примітки А. Шамрая. І—ІІІ. X. 1930; Шамрай А. Харківські поети 30—40 років XIX ст.; харківська школа романтиків. X. 1930; Чижевський Д. Романтика. ЕУ І. Мюнхен—Нью-Йорк 1949; Чижевський Д. Іст. укр. літератури від початків до доби реалізму. Нью-Йорк 1956; Čiževski D. On Romanticism in Slavic Literature. s'-Iravenagare 1957; Коцюбинська М. Поетика Шевченка і укр. романтизм. 36. щості наук. Шевченківської конференції. К. 1958; Волинський П. Теоретична боротьба в укр. літературі (перша пол. XIX ст.). К. 1959; Нудьга Г. Два поети-романтики. Віктор Забіла — Михайло Петренко. Поезії. К. 1960; Матеріали до вивчення укр. літератури. Т. II. К. 1961; Приходько П. Шевченко й укр. романтизм 30—50 рр. XIX ст. К. 1963; Шевельов Ю. З іст. укр. романтизму. Orbis Scriptus; Dmitrij Tschizewskij zum 70 Geburtstag. Мюнхен 1966; Волинський П. Укр. романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в слов. літера-

турах. К. 1963; Письм. Зах. України 30—50-их рр. XIX ст. К. 1965; Кирчів Р. Україніка в поль. альманахах доби романтизму. К. 1965; Іст. укр. літератури у восьми тт. Т. II. К. 1967; Крижанівський С. і Ротач П. Визначний представник укр. романтизму. Левко Боровиковський: Повне зібрання творів. К. 1967; Укр. поети-романтики 20—40-их рр. XIX в. Із ст. І. Айзенштока, 1968; Вопросы романтизма в советском литературоведении. Библиографический указатель. 1856—1968. Ред. Н. Туляев. Казань 1970; Luskij G.S.N. Between Gogol' and Sevcenko. Мюнхен 1971; Амвросій Могила — Ієремія Галка: Поезії. Із ст. С. Крижанівського. К. 1972; Олександр Афанасьєв-Чужбинський: Поезії. Із ст. М. Гнатюка. К. 1972; Польский романтизм и восточнославянские литературы. М. 1973.

Б. Кравців

Романченко Микола (*1921), поет родом з Житомирщини. Кілька зб. поезій: «Зоря моя» (1956), «Пісню іду шукати» (1961), «Вітчизну славу» (1962), «Грім і колос» (1964); повість «Захмарний гарнізон» (1966).

Романченко Трохим (1880—1930), письменник родом з Полтави. Друкуватися Р. почав 1905 в альманасі «Перша ластівка»; його вірші вміщувалися у дорев. ж., альманахах і антологіях, у сов. часи — у ж. «Зоря». Окремо вийшла зб. «Поезії» (1916). Р. — автор оп., літ.-критичних (зокрема про І. Манджуру) та публіцистичних ст.

Романчик Ганка, по чоловікові Ковальчук (*1907), укр. і кан. гром. діячка нар. у Канаді. Діятка Союзу Українок Канади, перша його секретарка, заступниця гол. (1945—51); репрезентатка на Першому Світовому Жін. Конгресі (1934) у Станиславові і на різних жін. міжнар. конференціях і конгресах. Живе у Вінніпегу.

Романчук Антін (1898—1960), маляр-портретист, син Тита, нар. у Львові. Студював у Швейцарії (Женевській Академії і в школі А. Журдена в Давосі), з 1920 жив у Італії, у 1940-их рр. у Німеччині, з 1950 у ЗДА; учасник виставок в Європі й ЗДА; портрети (музик І. Падеревського, Я. Кубеліка та ін.), краєвиди, натюрморти. Помер у Нью-Йорку і тут зберігаються його твори в Укр. Ін-ті Америки.

А. Романчук

Романчук Тит (1865—1911), маляр-імпресіоніст і графік, нар. у Львові, син Юліана Р.; учився у Львівській пром. школі й в робітні С. Грохольського у Мюнхені; карикатурист і ілюстратор «Зеркала» (1882), календаря «Просвіти» та «Історії України» М. Аркаса (1912); квіти, пейзажі, жанрові картини, портре-

ти. Кращі твори Р. зберігаються у Львівському Музеї Укр. Мистецтва. Довгий час жив і помер у Ловрані (Югославія).

Романчук Юліан (24. 2. 1842 — 22. 4. 1932), визначний політ. і гром. діяч, довголітній політ. провідник гал. українців, педагог, письменник і журналіст; нар. у Крилоші б. Галича в родині нар. учителя. Закінчив ун-т у Львові, де у 1863—1900 був гімназіальним учителем (класичний філолог) і жив там до смерті. 1885 ініціатор і провідник *Народної Ради*, 1899 співзасновник *Нац.-Дем. Партії* (до 1907 її гол.). 1883—95 посол до гал. сойму (з 1889 — гол. Укр. соймового Клубу), 1890 один з творців т. зв. «*нової ери*», в опозиції до якої став 1894 р. 1891—97 і 1901

Ю. Романчук

—18 посол до австр. парламенту (1907—10 і 1916—17 гол. Укр. Парляментарної Репрезентації, з 1910 віцепрез. парламенту). Під час першої світової війни — гол. Укр. Допомогового Комітету у Укр. Культ. Раді у Відні. 1918 чл. Укр. Нац. Ради, 10. 11. 1918 Р. записався у Львові членів Держ. Секретаріату ЗУНР. По відданні 1923 р. Радою Амбасадорів Галичини Польщі відібрав на площі св. Юра від тисячних мас присягу на вірність укр. державності.

Чл.-засновник т-ва «*Просвіта*» (почесний чл., у 1896—1906 гол.), *НТШ* (д. чл.), *Учительської Громади* (другий гол., згодом почесний чл.). Засновник і видавець газ. «*Батьківщина*», співзасновник і співр. «*Діла*», місячника «*Ruthenische Revue*» («*Ukrainische Rundschau*») у Відні.

Р. видавець-ред. творів Т. Шевченка в Галичині — «*Поезії*» (1902), «*Твори*» (I—II, 1907), «*Кобзар*» (1914), дослідник текстів Шевченкових поезій, автор літ.-критичних ст., ініціатор вид. «*Просвітою*» бібліотеки укр. класиків «*Руська Письменність*» і видавець-ред. 23 її тт. у 1904—20 рр. Ред. місячних книжечок і календарів «*Просвіти*», упорядник, виданих 1879 р. шкільних підручників (укр. читанки для нар. і сер. шкіл, у які разом з О. Барвінським увів 1890 фонетичний правопис, з 1899 також у популярні вид. «*Просвіти*»). Підтримував активні зв'язки з укр. письм. й гром. діячами на Центр. і Сх. Укр. Землях. У 1903 репрезентував гал. українців на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

Як сеньйор гал. політ. і гром. діячів Р. користувався заг. пошаною серед укр. громадянства і мав великий вплив на розвиток політ., гром. і культ.-осв. життя. У 1900—10 разом з С. Олесницьким

і К. Левицьким був чл. фактичного політ. проводу гал. українців. У 1920-их рр. очолював, скликав для політ. консультацій, «Раді сеньйорів».

о. І. Сохоцький, Р. М.

Романюк Анатоль (*1924), демограф родом з Хотинщини (півн. Басарабія); дослідник-демограф в кол. бельгійському Конго (1953–61), проф. Оттавського (1964–69), пізніше Монреальського унів. (Канада). Праці з демографії тропічної Африки (зокрема родючості), теорії стабільної популяції та демографічних проєкцій тощо: «La fécondité des populations congolaises» (1967), «The demography of Tropical Africa» (1968, співавтор).

Романюк Іван (1886–1973), агроном, кооператор і промисловець, родом з Борщівщини; у 1920-их рр. екон. діяч Борщівщини, у 1930-их рр. у Львові (спів-власник фабрики картонних виробів «Декор» і власник фабрики свічок «Астра»); на еміграції в Німеччині, Канаді й (з 1957) у ЗДА.

Ромашка (*Matricaria* L.), рід однорічних дуже розгалужених рослин з сильним ароматичним запахом з родини конієвоцвітних. На Україні — 4 види, поширені як бур'яни на відкритих місцях. Серед них: Р. обідрана або лікарська (*M. recutita* L. = *M. chamomilla* L.), нерідко культивована як лікарська рослина, зокрема у Криму і на Херсонщині. Має до 0,85% запашної етерової олії, антимісову кислоту, глюкозиди та ін. У медицині вживають її суцвіття як зовн. антисептичний зв'язуючий засіб для полоскання, примочок, ванн, настоянку Р. використовують як потогінне, чай — при спазмах кишок, метеоризмі, розвільненні; Р. запашна або без'язичкова [*M. matricarioides* (Less.) Porter ex Britton] = *M. discoidea* DC.). Допускається для використання замість Р. лікарської; Р. незапашна (*M. inodora* L.). Р. називають також деякі ін. види рослини: триреберник непахучий, маруну цинерарієлисту або далматську Р. та ін.

Ромен (III—14), м. обл. підпорядкування на Придніпровській низовині, р. ц. Сумської обл., розташоване над р. Сулою; 48 400 меш. (1970). Р. вперше згадується у Лаврентіївському літописі з часів походу Володимира Мономаха на половців — 1096. З поч. 17 в. до 1648 р. Р. з прилеглими м. і с. належав до володінь кн. Вишневецьких, 1648–58 сотенне м. Миргородського, 1658–1781 — Луценського полку; 1782–96 пов. м. у складі Чернігівського намісництва, 1797–1802 — Малорос. губ., у 1802–1924 — Полтавської губ.; 1924–30 — округове м. У 19 в. до 1852 р. тут щороку відбувався один з найбільших на Україні ярмарків (Іллінський), згодом перенесений до Полтави. Ч.

меш. (у тис.): 1860 р. — 5,6, 1897 — 22,5, 1926 — 25,8, 1959 — 40,0. У м. є зав.: машино-будів., автоматичних телефонних станцій, тракторних запасних частин; фабрики — мебльова, текстильно-галантерейна, швейна, тютюнова, шкіряно-взуттєвий комбінат та підприємства для перероблювання с.-г. продукції. На передмісті — Засуллі знайдено нафту. На околиці м. є держ. розплідник гусей роменської породи. С.-г. технікум, мед. училище, краєзнавчий музей (з 1920, бл. 15 000 експонатів). Археологічна пам'ятка з 8–10 в. — Монастирище. Пам'ятки архітектури: дерев'яна ц. св. Юрія (1730; будівничий І. Федорів), кам'яний собор Св. Духа, збудований коштом М. Заборовської (1742–46);

іконостас і образ Богородиці у нар. вбранні (у виконанні Г. Стеценка), нині в Краєзнавчому музеї в Сумах. Миколаївська церква в стилі ампір, фундація С. Манджоси (1816), дерев'яна церква св. Покрови, побудована коштом П. Калнишевського (1764; будівничий І. Федорів, різьбар Сисой Шалматов), перевезена 1907 у Полтаву, згоріла 1941. З славних іконостасів Р. залишилися останки після знищення у 1930-их рр. советами. 1918 в Р. поставлено за проєктом І. Кавалерідзе монументальний пам'ятник Т. Шевченкові.

Ромен, р. на Придніпровській низовині, права притока Сули (сточище Дніпра); довж. — 111 км, сточище — 1 645 км.² У заплаві Р. 1933 р. споруджено Роменську осушувальну систему для меліорації боліт та заболочених земель у заплавах р. Р. і Торговиці; її заг. площа — 14 100 га, вона забезпечує використання 11 900 га земель, у т. ч. 2 000 га орних.

Роменський Михайло (1887–1971), співак-бас, нар. у Курську. По закінченні

Моск. Консерваторії працював у оперних театрах РСФСР (1917–34), у 1934–41 соліст Харківського, 1942–58 Київського оперних театрів, у 1947–52 — проф. Київ. Консерваторії. Гол. ролі: Борис («Борис Годунов» М. Мусоргського), Тарас («Тарас Бульба» М. Лисенка), Карась

Покровська церква (1764), перенесена у Полтаву 1907

М. Роменський

(«Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Гаврило («Богдан Хмельницький» К. Данькевича), Мефістофель («Фавст» Ш. Гуно) та ін.

Роменсько-борщівська культура, культура городищ сх.-слов. племен 8–10 вв. у лісостеп. смугі між сер. течією Дніпра і гор. течією Дінця. Назва походить від двох груп досліджених городищ — б. м. Ромна і с. Борщеве (Воронізька обл.). Прикмети Р.-б. к.: оборонне положення городищ, півземлянковий тип житла з печами-кам'янками або глинобитними, кераміка перев. ліпна (горщики, миски, сковорідки), панівний обряд поховань — трупоспалення. Основне зайняття сіль. госп-во, розвинене ремесло. Найкраще дослідженими пам'ятками є *Монастирище* і *Новотроїцьке*.

Ромер Євгеніюш (1871–1954), визначний польс. географ і картограф, довголітній доц. (з 1899) і проф. (1911–31) Львівського Ун-ту. Р. автор синтетичної праці про положення, морфологію і клімат Польщі, що до неї зараховував Зах. і Центр. Укр. Землі, які до 1772 р. входили до складу Речі Посполитої. Це стоїть зокрема його праці «Geograficzno-statystyczny atlas Polski» (1916), яка мала значення в устійненні кордонів Польщі у 1919–21 (він також і польс. експерт на мирових конференціях у Парижі й Ризі). До України і українців Р. і його учні ставилися неприхильно, а то й вороже (напр., брошура «Polski stan posiadania na Południowym Wschodzie Rzeczypospolitej», 1937).

Ромер Ян (1869–1934), польс. генерал, у 1919 під час укр.-польс. війни командував оперативною групою «Буг» (Жовква–Кам'янка–Рава-Руська).

Ромжа Теодор Юрій (1911–47), церк. діяч і гр.-кат. єп. на Закарпатті родом з В. Бичкова. Філософ і богословські студії у Римі (в Колегії «Руссікум»), свящ. з 1936 р., 1939 проф. філософії в єпархіальній Духовній Семінарії в Ужгороді, з 1944 — апостольський адміністратор Мукачівської єпархії та єп. За оборону прав гр.-кат. Церкви скрито вбитий більшовиками (1. 11. 1947).

Єп. Т. Ромжа

Ромодан (IV—14), с. м. т. на Придніпровській низовині, Миргородського р-ну Полтавської обл.; зал. вузол; 7 500 меш. (1966). Підприємства по обслуговуванню зал. транспорту. Р. постав у 1880-их рр. під час будівництва залізничці. 19–21. 3.

1918 бої Окремої Запор. дивізії з більшовиками.

Ромоданів Петро, сп. УАПЦ, див. Петро Ромоданів.

Ромоданівський шлях, Ромодан, старовинний торг. шлях, що проходив Лівобережною Україною з півн. на півд. через Ромен—Лохвицю—Лубні—Кременчук, частина шляху з Росії до Криму. До побудови залізниць у 1860–1880-их рр. Р. ш. був одним з найважливіших шляхів, яким чумаки Лівобережжя ходили до Криму по сіль; у 19 в. його також використовували для прогону з України в центр. губ. Росії гуртів худоби.

Рондяк Петро (1873–1944), суддя родом з Самбірщини, з 1918 р. адвокат у Косові, організатор культ. і кооп. життя Косівщини (гол. філії «Просвіти», засновник Нар. Дому), чл. ЦК УНДО.

Ропська Олександра (1897–1957), оперова співачка — меццо-сопрано, родом з Вороніжчини; закінчила Саратовську Консерваторію, сценічну діяльність почала в Полтаві. Працювала в Одеському, Харківському і Київ. (1928–44) оперних театрах. Згодом викладач співу в Київ. Консерваторії. Гол. партії: Амнеріс («Аїда» Дж. Верді), Кармен («Кармен» Ж. Бізе), Ольга («Євгеній Онегін» П. Чайковського), Настя («Тарас Бульба» М. Лисенка) та ін.

О. Ропська

Ропуха (Bufo), безхвоста земноводна тварина. На Україні поширені: Р. звичайна (B. bufo L.), яку також називають земляна сіра жаба, до 20 см довж., поширена у лісах, садах і луках у ліс. і лісостеп. смугах, зрідка у передгір'ях і на півн. схилах Крим. гір; Р. зелена (B. viridis L.) — по всій Україні; Р. очеретина (B. calamita Laur.) у зах. обл. України. Корисні — знищують шкідників.

Рорбах (Rohrbach) Павль, (1869–1956), балтійський німець, нар. у Латвії, евангельський теолог, історик, видатний політ. публіцист, знавець сх. Європи і подорожник. Р. у своїх численних публікаціях вже на переломі 19 і 20 вв. з'ясував загрозу експансії Росії і обґрунтовував погляд про

П. Рорбах

цілковиту нац. й

культ. відрубність України від Росії та далекосяжне значення укр. питання для світової політики. Особливу вагу мали ці писання Р. під час першої і другої світових воєн, що й створило йому опінію великого приятеля України. Р. д-р г. к. УВУ і почесний през. (з 1952) Нім.-Укр. Г-ва у Мюнхені. Про Р. «Dem Andenken Paul Rohrbachs», у «Deutsch-Ukrainische Herder-Gesellschaft» (1959).

Росава, р. на Придніпровській височині, ліва притока Росі; довж. — 90 км, сточище — 1 720 км², пересічна шир. річища у сер. течії — 10 м. Частково використовується для водопостачання.

Росичка, росняка (*Drosera* L.), під багаторічних болотних комахоїдних рослин з родини росичкуватих. На Україні — 3 види, поширені переважно на мохових болотах: Р. круглолиста (*D. rotundifolia* L.); Р. англ. (*D. anglica* Huds. = *D. longifolia* L.) і Р. сер. (*D. intermedia* Hayne = *D. longifolia* L.). Надземна частина Р. діє спазмолітично, настоюнку з неї вживають при коклюші, хронічному бронхіті, при астмі та артерioskлерозі. Екстракт з Р. п. н. дрозерол входить до складу відхаркувальних препаратів.

Російська Визвольна Армія (Русская Освободительная Армия — РОА), військ. допоміжні з'єднання в складі нім. армії, що їх з пропагандивною метою названо Р.О.А., організовані за підтримкою нім. військ. командування під проводом ген. А. Власова в рамках розпочатого ним 1942 «Русского Освободительного Движения» (з листопада 1944 — «Комитет Освобождения Народов России» — КОНР). Стан на 1. 6. 1943: 78 батальйонів, 1 полк та 122 роти. З 1944 керівництво над КОНР і РОА перебрала гол. команда нім. СС. Частини Р.О.А. організовано з сов. полонених, на поч. 1945 вони нараховували яких 200 000 вояків, у тому ч. бл. 40%, автоматично переведених до них українців. Учасни у боях проти сов. армії ці частини не брали. У травні 1945 деякі зі з'єднань Р.О.А. підтримали чес. протинім. повстання у Празі; більшість з них здалася зах. союзним військам, була інтернована і перев. передана сов. армії.

Російська мова на Україні. Питання рос.-укр. мовних контактів у княжу добу поміж Києвом, Черніговом, Галичем, Володимиром Волинським тощо та Новгородом, Суздалем, Переяславом (півн.), Ростовом, Володимиром тощо (церк. й літ., торг. зв'язки; з кн. поселялися бояри з його прибічної дружини) не досліджені. Так само не дослідженою залишається проблема рос.-укр. мовних зв'язків у лит.-поль. добу (торг., церк. й політ. — зокрема в час приналежності Чернігівщини 1503—1618 до Моск. держави, — чому дехто приписує появу акущених форм у тамошніх говірках). Якщо

не враховувати моск. гарнізону Києва, з 1654 почавши, то до істотніших рос. поселень (гол. старовірів) дійшло від другої пол. 17 в. на півн. Чернігівщини, звідки вони згодом (у 18—19 вв.) переселялися й на Правобережжя та Півд. Україну. Ін. хвиля рос. старовірчої колонізації сягала від Півн. Добруджі й Півд. Басарабії аж на Буковину, коли у 1770-их рр. «некрасовці» (див. Некрасов Ігнат) остаточно поселилися в гирлі Дунаю, звідки їх вербувала австр. влада у 1780-их рр. для поселення на Буковині й Хотинщині (с. Біла Криниця, Білоусівка, Липовани, — їх говірки досліджують В. Столбунова і В. Кузнецов). З уваги на чітку конфесійну відмежованість старовірчих рос. поселень від укр. довкілля, дотичні (перев. півд.-рос., рідше сер.-рос.) говірки зазнали порівняно невеликого укр. мовного впливу (гол. в лексичі).

Рос. колонізаційні хвилі на Харківщині й Вороніжчину (тут зустрілися укр. поселенці з ними у 17 в.), а згодом, від кін. 18 в., на Півд. Україну (старовіри, кріпаки, переводжені рос. поміщиками на дохідніші ґрунти, військ. кантоністи на поч. 19 в. у утікачі-кріпаки) — були, крім суцільних ареалів, назагал асимільовані укр. сел. довкіллям: від того укр. степ. й слобожанські говірки зазнали в різній мірі рос. впливу (випадки спиненого переходу о в і, перехід наголошеного е в 'о, спорадичне акання, вирівнювання типу на *рук'і* «на руді», двоїнні чоловічі форми типу *два годда*, див. *Степові говірки*). Суцільніші рос. говіркові ареали збереглися в півд. Басарабії (с. Вознесенка, Введенка, Павлівка в Арцизькому р-ні — переселенці з Орловщини й Курщини, згідно з досліддами Л. Усачової, І. Нелюбової, Л. Дерганової, Ю. Лістрової, І. Гріценка), півн. Одещині (с. В. Плоске Михайлівського р-ну — рос. старовіри з-перед 200 рр., за досліддами М. Тіхомірової, — так само як у р-ні Вінківському Хмельницької обл., за досліддами М. Брічина), в сс.: П'ятидуб Малинського р-ну Житомирської обл., Рахвалівці й Красилиці в Іванківському р-ні на півн. Київщині (за досліддами Є. Самохвалової і Л. Ціпцюри), на Приозів'ї (досліди С. Габа) й півн. Харківщині (с. В. і Малі Проходи Верганівського р-ну, Руські Тишки, Плоске і Липці Харківського р-ну, за досліддами Л. Бузніка, приналежні до півд. групи півд.-рос. говірок Курщини з помітними укр. впливами в наголошуванні дієслів). У 1923—41 укр. мова могла впливати на ці рос. говірки і через школи, коли по школах нац. меншостей УССР обов'язкове було її навчання, як предмета. Не дослідженими залишаються рос. говірки ін. поселень УССР (зокрема 1930-их рр. і після

1945 — по виселенню німців, а в Криму і татар).

Цілком інакше зформувалися укр.-рос. міжмовні стосунки в укр. говіркових масивах поза кордонами УССР (Курщина, Білгородщина, півд. Вороніжчина, Донщина, Кубань, Саратовщина, Зелений Клин, діяспора в Сибіру, Казахстані й на півд. Уралі), де був і є значно сильніший вплив довколишніх рос. говірок, а ще більше рос. літ. мови через школу, радіо, телебачення, пресу, війсьکو й адміністрацію та судівництво. Скрізь там у висліді відсутності укр. школи й преси проходить поступове російщення, виникають мішані укр.-рос. говірки на укр. основі. Ті процеси описані в говірках кол. Коротоякського пов. (Н. Грінкова), Білгородщини й Курщини (А. Бескровний, Ф. Медведєв, В. Собіннікова, Г. Денисевич, А. Пашківський, В. Тітовська), Донщини (А. Міртов, К. Удовкіна) та зокрема Кубанщини (І. Шаля, В. Чістяков, Н. Бушина, М. Саділенко, Е. Тарасенкова, О. Шейніна, М. Шабалін, Н. Федоренко, І. Чередніченко), а далі Поволжя (А. Дульзон, І. Вальченко), Киргизщини (С. Лейферман), Далекого Сх. (А. Георгієвський, Т. Назарова) й півн. Молдавії, де по укр. селах є також лише рос. або молд. школи (Л. Єрмакова, З. Ряполова, Ю. Лістрова). Окремими проблемами є ще: 1. рос. діалект міськ. типу, поширений серед великоміських низів і робітництва в УССР; 2. вживаний на Україні двомовним освіченим прошарком місц.-укр. провінційний («півд.») варіант рос. літ. мови.

Зросійщена говірка міськ. низів, великоміських передмість і роб. поселень Донбасу і Дніпропетровщини виникла в наслідок русифікації місц. укр. елементу і постійного колонізаційного допливу росіян, що прибували (а за советів призначували) сюди для праці, створюючи дрібноурядовський, ремісничий, купецький і роб. прошарок. Насичена сленгізмами й аргоїзмами, великоміська рос. говірка люмпенпролетаріату й правопорушників (Одеси, Києва, Харкова, Дніпропетровського, міст Донбасу), поширена особливо по революції, втримувала свою рос.-мовну форму, зокрема у висліді постійного сезонного (особливо на зиму) флюктуаційного припливу її носіїв — такого ж рос. елементу з Ленінграду й Москви. Цей мовний «суржик» (суміш) характеризують деякі півд.-рос.-укр. спільності, у тому ч. укр. вимова *г*, голосних *о, е, и* (рос. *ы*) з спорадичним аканням, вимова *е'е'/іе* з етимологічного *ѣ*, стверділі *р* та губні *у* кін. слів, йотована вимова груп типу *вя, бя, ня*, тверді *ч, ш, ц*, укр. міжслівна фонетика, укр. наголос, керування дієслів та прийменників (по домах), як і побутові лек-

сичні українізми та нерозрізняння предикативних від атрибутивних форм прикметника. Питання укр.-рос. міськ. «суржика» розглядають окремі ст. Б. Ларіна (Харків), К. Німчинова (Донбас), В. Шадури (Дніпропетровщина). У красному письменстві для характеристики персонажів царського підстаршинського середовища його використовував В. Винниченко, для міщанського — М. Старицький, для сов. міліційного — О. Корнійчук, а для люмпенпролетаріату — В. Винниченко, А. Тесленко, І. Микитенко, Л. Первомайський, Г. Брасюк. Укр. провінційний варіант рос. літ. мови вживався раніше серед поміщичства і провінційної інтелігенції, нині — серед партійних урядовців і техн. інтелігенції у висліді русифікаційного тиску й мовної політики, спрямованої на бодай рос.-укр. білінгвізм тих мовців, які не можуть чи не хочуть відразу перейти на рос. мову. Тій меті служить нині відповідна популяційна політика (з перекиданням українців на сезонну чи на постійну працю поза УССР і насиланням на Україну росіян та чужинців, що змушені користуватися рос. мовою) і така ж мовна політика (в структуру укр. літ. мови впроваджуються лише елементи, тотожні з рос., поборюються відмінності; потурається рос.-укр. суржикові міськ. низів і робітництва). Законами з 1869 і 1886 рос. уряд (аж до революції) виплачував грошову надбавку всім урядовцям немісц. походження із Правобережжя для його зросійщення (офіц. ніби для його відпольщення), чим стягнув туди чимало росіян; таку саму політику тут вела й Рос. Правос. Церква. Укр. провінційний варіант літ. російщини проявляється гол. у вимові як і в різній насиченості (залежно від рос.-мовної культури мовця) окремими рисами міськ. укр.-рос. суржика (див. *Русизми*). В Галичині й на Буковині (у 19 в., зокрема після 1866 аж по 1920-і рр.) та Закарпатті (тут аж по 1945) поширювалася через пресу й вид. москвофільського табору, гол. серед частини духовенства та рідше і світської інтелігенції, окрема форма літ.-мовного «язичія»: архаїзована суміш укр. і рос. ц.-слов'янizmів з укр. вимовою та обов'язковим етимологічним правописом.

Проблеми укр.-рос. мовних взаємин досліджували П. Житецький, О. Курило, М. Сулима, М. Гладкий, О. Снявський, С. Смеречинський, Р. Смоль-Стоцький, В. Чапленко, І. Вілліді, Й. Вагмут, Г. Їжакевич-Цілуйко, Ф. Середа, Г. Гнатюк, Д. Мірошник, А. Шилівський, В. Шарпило, Р. Болдирев, О. Сербенська, В. Столбунова, В. Ільєнко, М. Рогаль, Л. Коробчинська, В. Антоненко-Давидович, Ю. Шевельов й ін.

Література: Зеленецький К. О русском языке в Новороссийском крае. О. 1855; Дольгичев В. Опыт словаря правильностей в русской разговорной речи (преимущественно в Южной России). О. 1886, другое вид. 1909; Смаль-Стоцкий Р. Укр. мова в Сов. Україні. В. 1936; другое вид. Нью-Йорк—Торонто—Сідней—Париж 1969; Tichý F. Vývojsoučasného slovenského jazyka na Podkarpatské Rusi. Прага 1936; Іжакевич (—Цілуйко) Г. Питання рос.-укр. мовних зв'язків. К. 1954; Гнатюк Г. Рос.-укр. літ.-мовні зв'язки в другій пол. XVIII — першій чверті XIX ст. К. 1957; Миросник Д. Н. В. Гоголь. Его роль в укреплении русско-украинских языковых связей. Х. 1959; Славянское языковедение, библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 гг., 1—2 М. 1963; Королевич Н., Сарана Ф. Слов. филология на Україні (1958—62), бібліографія. К. 1963; Питання стилістики укр. мови в її взаємозв'язку з ін. слов. мовами. Тези доповіді міжвузівської наук. конференції. Чернівці 1963; Респ. наук. конференція з питань рос.-укр. мовних зв'язків. Тези доповідей. XII. 1964. Луганське 1964; Зв'язки укр. мови з рос. та ін. слов. мовами в 16—19 ст. К. 1968; Королевич Н. (й ін.). Слов. филология на Україні (1963—67), бібліографія, частина I. Мовознавство. Фольклористика. К. 1968; Укр.-рос. мовні зв'язки радянського часу. К. 1968; Славянское языковедение, библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1961 по 1965 гг., с дополнением за предыдущие годы. М. 1969; Штець М. Літ. мова українців Закарпаття і Сх. Словаччини (після 1918). Братислава 1969; Shevelov G. Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache Ende des 18 Jahrhunderts. Wiener slavistisches Jahrbuch 16. 1970.

О. Горбач

Російська Православна Церква («Русская Православная Церковь»), найбільша з сучасних автокефальних правос. церков. РПЦ керує патріарх моск. і всієї Руси разом з Священним Синодом (постійними чл. якого є митр.: Крутицький, Ленінградський і Київ.). При Священному Синоді діють відділи: адміністративний, зовн. церк. зносин, вид. і госп., а також навчальний і пенсійний комітети. Офіц. органом Моск. Патріархії є місячник «Журнал Московской Патриархии». Крім принагідних книг, зб. (у тому ч. неперіодичних зб. духовних академій п. н. «Богословские Труды»), РПЦ видає місячник «Правос. Вісник» (орган екзарха всієї України) та закордоном «Stimme der Orthodoxie» (орган Центр.-Евр. Екзархату) і «Messager de Exarchat du Patriarche Russe en Europe occidentale» (орган Зах.-Евр. Екзархату).

У межах СССР, РПЦ у 1971 нараховувала 71 епархію (з чого ч. 16 без правлячих еп.) та 63 діючі еп. (у тому ч., крім патріарха, 6 митр., 27 архієп. та 29 еп.). У 1966 діяло приблизно 7 500 церков та така ж кількість духовенства РПЦ. Ч. вірних РПЦ ймовірно становить 20—25 млн. Поза межами СССР до РПЦ належать: Зах.-Евр. Екзархат (4 еп.) з осідком у Лондоні, Центр.-Евр. Екзархат (4 еп.) з осідком у Сх. Берліні, Екзархат Центр. та Півд. Америки (1 еп.) з осід-

ком у Буенос-Айресі й управління парафіями РПЦ у Канаді (1 еп.) з осідком в Едмонтоні; парафії у ЗДА, духовні місії у Святій Землі, і постійне представництво при Світовій Раді Церков у Женеві. З-поміж рос. закордонних Церков (до них належить чимало українців), у порозумінні з Моск. центром, перебуває Автокефальна Правос. Церква в Америці (раніше митрополія Рос. Правос. Церкви в Америці), натомість цілковито відокремлена від Моск. патріархії т. зв. «Зарубежная» Рос. Правос. Церква.

РПЦ має дві духовні академії: Моск. (в Загорську) та Ленінградську і три духовні семінарії (в Загорську, Ленінграді й Одесі); у всіх згаданих богословських школах у 1973 вчилася приблизно 500 студентів. Крім того, у Загорську діють заочні богословські курси.

За сов. конституцією церква в СССР відокремлена від держави, проте РПЦ (як й ін. рел. групи) є під пильним контролем держави через Рад у справах релігій при Раді Мін. СССР (від 1943 до 1965 — у справах РПЦ) та уповноважених Ради, які прикріплені до респ. рад мін. та обл. виконавчих комітетів. Діяльність РПЦ обмежена відправами у храмах служб і треб і не може виявлятися поза церквами у місіонерській, проповідницькій, навчальній, харитативній чи гром.-політ. діялках (за винятком т. зв. «патріотичної» діяльності РПЦ, зокрема за кордоном). Церква позбавлена права власності на храми та утвар, які держава дає за відповідним договором у користування т. зв. «двадцятки» і їхніх виконавчих комітетів, складених з мирян, які піклуються госп. справами парафії, «наймають» «служителя культу» і т. п. Як «двадцятки», так і всі «служителі культу» (еп. і свящ.) підлягають реєстрації з держ. органах; розривом «договору» на оренду церк. будинку чи «зняттям» «двадцятки» або свящ. з реєстрації влада може припинити легальну (поза офіц. РПЦ, в СССР діють, у підпіллі, окремі групи вірних) діяльність парафії. Попереднього дозволу влади вимагають також церк. собори, синоди та конференції, а також різні прилюдні церк. обряди поза церк. огорожею. Свящ. заборонено навчати дітей і підлітків релігії, а організоване навчання релігії особам понад 18 рр. допускається лише за дозволом влади, у кількох духовних школах.

Історію РПЦ розпочинають від охрещення Руси у 10 в. Проте існування цієї Церкви починається після нападу монголів на Київ 1240, коли загинув київ. митр. Іосиф, а 1299 київ. митр. Максим перенісся до спокійніших країн на півн., до Володимира над Клязьмою. Наступні митр. перебували у Москві, що

стала центром держ. життя Московщини, пізніше Росії. Разом із зміцненням Московщини, її митр. намагалися позбутися залежності від Константинопольського патріарха, у юрисдикції якого й далі залишалася Київ. митрополія.

1448 у Москві було поставлено митр. Іону без порозуміння з константинопольським патріархом, а ще через 10 рр. моск. собор виразно маніфестував відрив РПЦ від Києва. Це було виявом довгого існування двох окремих сх.-слов. церков-митрополій: Київ. (укр.-білор.) і Моск. (рос.). Наступник Іони Теодосій вже іменувався «Моск. (а не «Київ.») і всієї Руси».

Порвавши зв'язок з центрами сх. християнства моск. Церква щораз більше ставала знаряддям держ. влади. У кін. 15 в., коли Москва звільнилася від підлегlosti татарам, створюється концепція, що Москва — це спадкоємець давнього й нового Риму — Царгороду та охоронець чистоти православ'я. Цьому сприяли також упадок Константинополя у 1453, а ще перед тим спроба поєднання Сх. і Зах. церков (Флорентійська унія 1439), коли в Москві не прийняли прихильника унії, київ. митр. Ісидора. Виявом цієї концепції була теорія III Риму (Москви), сформульована в писаннях псковського ченця Філофея, про те, що всі правос. землі тепер зібрані під владою єдиного правос. моск. царя; що два попередні Рими впали, третій, Москва, стоїть, а «четвертому не бути». Царя почали вважати за гол. Церкви, що особливо виявилось, починаючи з царювання Івана Грозного.

1589 РПЦ стала патріярхатом, але це не змінило її залежності від царської влади. Десятий з рос. патріархів (Адріян) помер 1700, після нього нового не поставлено, і понад 200 рр. РПЦ не була патріярхією. 1721 патріярхат РПЦ замінено Духовною Колегією («Святейший Правительствующий Синод»). Це завершило формальну деградацію РПЦ, яка стала держ. інституцією, що діяла під зверхністю й за «указом» царя (імператора). Контрольною інстанцією Синоду був його обер-прокурор, світський держ. достойник, що його називали «царським оком». Щойно 1917 РПЦ позбулася, але на дуже короткий час, підлегlosti світській владі.

У своїй експансії, РПЦ, використовуючи політ. могутність держави, поширила свої впливи на єпархії Київ. митрополії, особливо після Переяславської угоди 1654. Київ. митрополія боронила проти цього, волюючи залишитися в юрисдикції Константинопольського патріарха. Проте 1686 приєднання Київ. митрополії до Москви стало dokonаним фактом. Освітене духовенство спрова-

джувано з Київ. митрополії до Москви, пізніше — до Петербургу, де воно працювало у церк. адміністрації, шкільництві, проповідництві тощо. Місіонери РПЦ охришчували іногородців на півн. і півд.-сх. Евр. Росії та у Сибіру. РПЦ поширила свої впливи і на Америку, де з 1870 існує єпархія єп. алеутського аляскінського.

РПЦ скупчувала колись у своєму володінні величезні зем. маєтності. У зв'язку з цим розросталося ч. духовенства, світського й чернечого. Багатство церкви державою обмежувалося заборонаю набувати нові землі (1649), створенням короткотривалої контрольної установи (Манастирського приказу) тощо. Назрівав конфлікт, що виявився особливо за патріарха Нікона (1652–58), який намагався зміцнити становище і вплив церкви. Його заходи закінчилися невдачею та засланням його самого. Також натрапили на гострий опір його намагання ввести реформи у церк.-обрядові справи. Прихильники старовини (Старообрядці, староівіри) виступили проти виправлень церк. книг і обрядів. Жорстокі переслідування не зламали опозиції, але змусили старообрядців рятуватися переселенням у відлюдні місцевості за межі Московщини, частково й на укр. та білор. землі. Туди ж рятувалися від переслідувань послідовники й ін. рел. груп.

РПЦ посилювала русифікацію приєднаних до Росії народів і церков (на поч. 19 в. підпорядковано Грузинську Правос. Церкву, яка відновила свою автокефалію лише по революції 1917). Зокрема Київ. митрополії заборонено було ілюструвати традиційну богослужбову мову, обряди, звичаї і наказано (1720) укр. друкарням, щоб у їхніх вид. «жадної різниці і особливого наріччя не було», а згодом від духовенства вимагалось виголюшувати ц.-слов. тексти з рос. вимовою.

Під зовн. обезличенням РПЦ, у масі вірних не вгасало рел. піднесення і прямування до христ. досконалости, що виявилось у містичних течіях, які заперечували панівну церкву, і в чинах тих подвижників, що належали до РПЦ. Церква прославилася багатьма святими; між ними дехто, як Сергій Радонезький († 1392) та Серафим Саровський († 1833) шановані і поза рос. землями. Ці подвижники здебільша оселялися у найдаальших і найнесприятливіших околицях імперії, зокрема на Соловецьких о. Білого м. (1429). Ін. вдавалися до надзвичайних виявів своєї релігійности, напр., юродиві (Максим Моск., Іоан Устюжський та ін.).

Недоліком РПЦ був низький осв. рівень духовенства, яке у 15–16 в. звич. неспроможне було виголошувати пропо-

віді. Щоб зарадити цьому, спроваджувано з закордону учених богословів, серед них у першій пол. 16 в. Максима Грека (Михайло Триволіс), який перекладав церк. книги з грец. мови. Серед численного духовенства, спроваджуваного з України з 17 в., були й такі визначні учені, як Стефан Яворський, Димитрій Туптало, Теофан Прокопович та ін.

З 19 в. значно поліпшився осв. рівень рос. духовенства; у царській Росії високу освіту давали 4 духовні академії (у Києві, Москві, Петербурзі й Казані), сер. — численні (59) духовні семінарії, а нижчу — духовні училища, яких було бл. 200. Ця мережа духовних шкіл існувала до 1918.

Література: Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. К. 1872; Филарет, архиеп. черниговский. Сокращенная история Русской Церкви. П. 1877; Макарий, митр. (Вулгаков). История Русской Церкви. 12 тт. П. 1877—91; Голубинский Е. История Русской Церкви. 2 тт. М. 1901, 1917; Харламович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань 1914; Brian-Chaninov. L'Église Russe. Париж 1928; Милоков П. Очерки по истории русской культуры. т. II: Вера, творчество, образование. Париж 1930; Никольский Н. История Русской Церкви. М. 1930; Котоцкий О. Автокефалия. т. II: Нарис истории автокефальных церквей. В. 1938; Curtiss J. S. Church and State in Russia. The Last Years of the Empire 1900—1917. Нью-Йорк 1940; Mouravieff A. A History of the Church in Russia. Оксфорд 1942; Zernov N. The Russians and Their Church. Лондон 1945; Amman A. M. Abriss der ostslavischen Kirchengeschichte. Відень 1950; Curtiss J. S. The Russian Church and the Soviet State 1917—1950. Восток 1953; Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Кельн-Браунсфельд 1953; Власовський І. Нарис історії Укр. Правос. Церкви. 4 тт. Нью-Йорк—Бавнд-Брук, Нью-Джерсі 1956, 1957, 1961, 1966; Московская Патриархия, Русская Православная Церковь. Устройство, положение, деятельность. М. 1958; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. 2 тт. Париж 1958; Kischkowsky A. Die sowjetische Religionspolitik und die Russische Orthodoxe Kirche. Мюнхен 1960; Struve N. Les Chrétiens en URSS. Париж 1963; Smolitsch P. Geschichte der Russischen Kirche 1700—1917. т. I. Лейден 1964; Chrysostomus I. Kirchengeschichte Russlands des neuesten Zeit. т. 3. Мюнхен—Зальцбург 1965—68; Академия Наук СССР. Институт истории. Церковь в истории России (IX в. — 1917). Критические очерки. М. 1967; Константинов Д. Гонимая Церковь. (Русская Православная Церковь в СССР). Нью-Йорк 1967; Hayward B. and Fletcher W. C. (eds.) Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power. Нью-Йорк 1969; Codrville G. Stato e Chiesa nell'Unione Sovietica. Милан 1972. Журнал Московской Патриархии. М. 1931—1935, 1943; Епархиальный Вестник. Л. 1946—1948; Правос. Вестник. Л.—К. 1948—1963, 1968.

Б. Боцюрків, І. Коровицький

Російська Советська Федеративна Соціалістична Республіка (РСФСР), офіц. назва рос. держави, яка була утворена в наслідок збройного повстання більшовиків проти Тимчасового Уряду дем. Рос. республіки в листопаді 1917

(Жовтнева революція). Рев. уряд — Совет нар. комісарів (Совнарком) на чолі з В. Леніном домогся схвалення перевороту 2 Всерос. з'їздом советів у Петрограді. Назва РСФСР була прийнята в січні 1918, а 10. 7. 1918 5 Всерос. з'їздом советів схвалив конституцію РСФСР.

Творці РСФСР уважали нову держ. формацію за спадкоємця кол. Росії, але коли окремі країни на її території — Україна, Білорусь, балтицькі й закарпатські народи — оформились у нац. держави, уряд РСФСР, під впливом міжнар. і воєнних обставин, тактично визнав їх незалежність (17. 12. 1917 Совнарком Росії визнав УНР), а пізніше розпочав проти них інтервенцію. З метою прикриття інтервенції виглядом гром. війни, уряд РСФСР користувався місц. сов. урядами та військ. формуваннями, в яких основну роль відігравали росіяни. Три збройних напади РСФСР проти України в 1917—21 мали на меті ліквідувати укр. нац. державність і відновити єдність кол. Росії. З цією метою утворено Укр. Сов. Соціалістичну Республіку, яка була твором рос. комуністів та уряду РСФСР. Вже під час рос.-укр. війни УССР стала залежною від РСФСР, хоч формально існували між ними союзно-договірні зв'язки. Роль рос. комісарів при укр. сов. уряді та прерогативи гол. рос. командування на Україні і централізованих органів РКП(б) перевищували компетенції держ. органів УССР та КП(б)У.

На основі т. зв. військ.-політ. союзу між РСФСР й ін. сов. республіками, декретованого рос. Совнаркомом 1. 6. 1919, УССР, Білорусь, Литва і Латвія підпорядкували зверхництву сов. Росії такі справи: військ., ради нар. госп-ва, фінанси і праця. 28. 12. 1920 уряди РСФСР і УССР підписали «роб.-сел. союзний договір», який оформив попередньо декретований союз, зводячи фактично УССР до становища автономної одиниці РСФСР. Формально УССР продовжувала бути «самостійною» аж до утворення СССР у грудні 1922 (див. Союз Сов. Соц. Республік). У колах РКП(б) роблено заходи в 1921—23 включити сов. республіки до складу РСФСР на базі автономності (Сталін та ін.). Перемогла з тактичних міркувань більш поміркована концепція союзного зв'язку тих республік з РСФСР.

РСФСР була задумана больш. партією як «федеративна» держава, в рамках якої народи і національності Росії мали б самовизначитися як автономні одиниці; в 1919—23 були утворені автономні респ. і обл. деяких народів на території РСФСР (Тат., Башкирська, Карельська, Киргизька, Туркестанська та ін.).

Але, поза назвою, РСФСР не мала федеративного характеру. Справами національностей і складових частин «федерації» видав Нар. комісаріат у справах національностей, очолюваний Сталіном. При наркоматі діяла дорадча рада з представників окремих національностей, у тому ч. і таких, які входили до складу ін. сов. респ. Напередодні утворення ССРСР у складі РСФСР було 7 автономних респ., 9 автономних обл.; під безпосереднім впливом РСФСР були також 2 «нар.» сов. республіки, а в т. зв. союзно-договірних взаєминах перебували 5 окремих сов. республік, у тому ч. УССР. Взаємини останніх з РСФСР так само характеризували тісне підпорядкування рос. держ. органам, централізація різних ділянок управління, уніфікація законодавства та політики.

30. 12. 1922 створено союз республік — ССРСР, до якого увійшли РСФСР, УССР, Білор. ССР та Закавказька Сов. Федеративна Соц. Республіка (Азербайджан, Вірменія і Грузія). Фактично ССРСР був продовженням РСФСР. Складові частини РСФСР часто міняли своє конституційне становище, утворювалися нові автономні респ., обл. або нац. округи, деякі одиниці здобували статус союзних респ. і виходили із складу РСФСР, ін. змінювали свою територію і назви. У 1954 Кримська обл. (до 1944 Крим. АССР) була передана до складу УССР.

У 1973 до складу РСФСР входили такі одиниці: 16 автономних респ., 5 автономних обл., 10 нац. округ, 6 країв і 49 обл. (два останні типи є адміністративно-територіального, а не нац.-політ. характеру).

Територія РСФСР становить тепер 17,1 млн км², тобто 76% всієї території ССРСР, а населення (1973) 132,5 млн — 53,4% всього населення ССРСР. За переписом 1970 ч. росіян — 107,7 млн (82,8% людності республік), татар 4 758 000 (3,7%), українців 3 346 000 (2,9%), чувашів 1 637 000 (1,3%), башкирів 1 181 000 (0,9%), мордві 1 177 000 (0,9%); ін. народи РСФСР кількісно понад півмлн: білоруси, жидаї, німці, удмурти, марійці, чеченці. В РСФСР живе ще понад 100 менших національностей і мовних груп.

Насправді ч. нерос. національностей є вище, бо сов. переписи з 1959 і 1970 — невірні. За сов. переписом 1926 на території РСФСР (у сучасних межах) жило 6 872 000 українців. Вони жили переваж. на укр. етнічній (суцільній і мішаній) території, частково в розпорощенні (перев. у великих етнічних островах). Розміщення українців у РСФСР, за В. Кубійовичем (див. ЕУ 1, стор. 164 і далі), було 1926 (у тис. і % всього населення) таке:

	у 1 000	у %
1. Укр. суцільна, етнічна територія	3 357	66,0
У тому ч.:		
Воронізька і Курська губ.	1 412	64,2
Донецчина	597	76,8
Зах. Передкавказзя	1 348	63,8
2. Мішана рос.-укр. територія	1 294	29,6
У тому ч.:		
Півн. Чернігівщина	124(?)	14,1(?)
Сх. Передкавказзя	1 170	33,9
3. У діаспорі	2 221	
У тому ч.:		
В Евр. частині	1 076	
В Азійській частині	1 145	

За сов. переписом 1959 ч. українців в РСФСР зменшилося до 3 359 000. Насправді на осіб укр. походження можна дати приблизне число — понад 9 млн. Третя кількість національностей — українці — не мають в РСФСР жадної нац.-територіальної одиниці, хоч укр. населення творить більшість у поданих вище краях (див. докладніше *Кубань, Донецщина, Слобожанщина, Ставропілля, Терщина, Надволжя* (див. *Доповнення*), *Урал, Сибір, Зелений Клин*). Яке є їхнє справжнє число невідомо, бо супроти укр., білор. та ін. нац. груп в РСФСР провадиться посилене русифікація.

З правно-устроєвого погляду РСФСР не має повних ознак федерації: існує однопалатна система (Верховна Рада РСФСР); уряд (Рада Мін. та Верховний Суд й ін. центр. респ. органи) не відтворює федерального складу держави. Його осідком є Москва, яка одночасно є столицею ССРСР. В РСФСР немає окремої, бодай формальної партійної орг-ції, як це є у випадку ін. союзних респ., бо КПСС на ділі є рос. партією. У 1956 Хрущов утворив окреме бюро ЦК КПСС для РСФСР (ліквідоване в 1966). Не зважаючи на назву, РСФСР є скорше унітарним держ. організмом. Див. також ССРСР і Україна.

М. Маркус
Російська Соціал-Демократична Робітнича Партія (РСДРП), утворилася на І з'їзді в Менську в березні 1898. У з'їзді взяли участь 9 делегатів, що репрезентували Союз Боротьби за Визволення Роб. Класи з Петербургу, Москви, Києва та Катеринослава, жид. Бунд та «Робочу Газету», що видавалась у Києві. З'їзд обрав Центр. Комітет, до якого увійшли А. Кремер, А. Ейдегельман та С. Радченко.

Статут РСДРП був побудований на дем. принципах. Бунд входив до партії як автономна орг-ція. Партія визнавала

право на самовизначення за кожною національністю. Офіц. органом РСДРП визнано «Робочую Газету», а репрезентантом партії поза Росією Союз Рос. Соціал-Демократів за кордоном. Перший з'їзд не спричинився до розгортання ширшої діяльності РСДРП. Дуже швидко після цього, більшість чл. партії була заарештована, у тому ч. також чл. ЦК. Одночасно в партії почалися розходження щодо програми і тактики. У 1903 в Лондоні відбувся II з'їзд РСДРП. Там дійшло до розколу партії на фракції большевиків (див. Ком. Партія Сов. Союзу) і меншовиків. Групу большевиків на II з'їзді очолював Ленін, керівниками меншовиків були П. Аксельрод, О. Потресов, Віра Засуліч, Л. Мартов, пізніше Г. Плеханов. Розкол у РСДРП стався внаслідок розбіжностей думок щодо структури та характеру партії та її ролі в суспільстві. Група чл. РСДРП під проводом Леніна, випадково здобула на одному лише засіданні з'їзду більшість голосів, але після цього стала називати себе «большевиками». В дійсності ж більшість в РСДРП весь час мали меншовики. Фракція Леніна уважала чл. партії тільки тих, хто брав активну участь у діяльності партійних органів; меншовики, під проводом Мартова, допускали до партії також її прихильників. Крім того, Ленін і його послідовники вимагали, щоб РСДРП перетворити на централізовану, пов'язану залізною дисципліною організацію, що бореться за монополну владу в суспільстві. Ленінська філософія створила передумову для перетворення спршу дем. РСДРП на партію тоталітарної диктатури, яка під гаслом «диктатури пролетаріату» виконує монополну владу в суспільстві.

На відміну від большевиків, меншовики були близькі до мислення зах. соціал-дем. партій як у питаннях внутр. структури партії, так і її ролі в суспільстві. Ленін уважав їх прихильниками «буржуазно-інтелігентського індивідуалізму» і протиставляв їм концепцію «пролет. орг-ції і дисципліни». Меншовики перебували з большевиками в одній партії аж до 1912 (на Україні до серпня 1917), але большевики мали в РСДРП свій власний «центр», пресу і касу та влаштовували здобування фондів також т. зв. експропріаціями (грабунками банків, поштових кас тощо).

Спів між меншовиками і большевиками поглибився під час революції 1905. Меншовики були проти центр. керівного роб. повстання і проповідували зростання організованого роб. руху, проф. спілок, кооператив, культ. і осв. орг-цій у капіталістичній Росії. Їхні дія-

чі (І. Церетеллі, Н. Чхеїдзе й ін.) брали активну участь у діяльності Думи.

Під час першої світової війни стався розкол серед меншовиків на групу т. зв. оборонців під керівництвом Потресова, що стояли на позиції захисту Росії, і другу групу (Аксельрод, Мартов, Церетеллі, Т. Дан), які у війні бачили поч. революції. У 1917 Церетеллі, Чхеїдзе та ін. ввійшли до Тимчасового Уряду. Після больш. перевороту меншовики були в опозиції до ком. диктатури в совах, але частина з них перейшла на больш. позиції і потім була на важливих посадах (напр., нарком закордонних справ РСФСР Г. Чічерін, сталінський верховний прокурор А. Вишинський та ін.). Від 1922 репресії проти меншовиків унеможливили легальну діяльність їхньої партії в СССР. На еміграції група меншовиків видавала ж. «Социалистический Вестник» у Берліні, а потім у Парижі й Нью-Йорку.

Меншовики на Україні. Перші рос. соціал-дем. гуртки появилися на Україні в кін. 19 в. серед студентів та робітників Києва, Одеси, далі Харкова, Катеринослава і Єлисаветграда. З утворенням РСДРП у 1898 вони набули характеру партійних клітин. Після розколу в РСДРП у 1903 більшість робітництва на Україні пішла за меншовиками, зокрема в Київ. і Харківському комітетах, тоді як большевики опанували Катеринославський комітет і утворили т. зв. Півд. Бюро в Одесі. Больш. радикалізм знаходив кращий ґрунт серед здебільша менш свідомих великих роб. скупчень Росії. Натомість ремісничий, торг. та дрібно-пром. пролетаріат України йшов скорше за меншовиками.

Після 1905 рос. соціал-демократи, які до того часу діяли на Україні гол. серед пром. пролетаріату, звернули увагу на сіль, і загалом непром. робітництво. Тут вони зустрілися з укр. нац. питанням, яке доти ігнорували (правда, ще у 1902 РСДРП на Донбасі перевидавала для місц. робітництва брошури гал. соціал-демократів укр. мовою). У зв'язку з цим уже 1905 утворилась Укр. Соціал-Дем. Спілка, як складова частина РСДРП, для праці серед робітництва, що розмовляло укр. мовою. У провіді Спілки були М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський, вона була в опозиції до Укр. Соціал-Дем. Роб. Партії, якій закидали «націоналізм». Згодом Спілку покинули свідомі українці, і вона завмерла. Зростання нац. свідомості укр. робітництва спричинилося також до того, що воно почало дивитися на РСДРП, як на чужу укр. нац. інтересам силу.

На поч. революції 1917 меншовики поставилися негативно до укр. нац.-політ.

вимог. Округовий з'їзд меншовиків у Києві на поч. травня ухвалив резолюцію В. Дремінга проти перебудови Росії на федеративних засадах. До Центр. Ради меншовицькі делегати увійшли на поч. серпня. Їхніми представниками в Малій Раді були М. Балабанов та А. Доротов. Вони висловилися проти III, а пізніше проти IV універсалів. До рос. меншовиків належали також українці К. Кононенко і Д. Чижевський (згодом відомі укр. діячі). Під час жовтневої революції воєнним комісаром Київ. округу був меншовик І. Кирієнко, а комісаром Тимчасового Уряду в Києві — меншовик К. Василенко. До жовтня 1917 меншовики були, порівняно з більшовиками, гол. силою рос. соціалізму на Україні. Але у виборах у міські та губ. ради, від вересня до грудня, більшовики перемогли меншовиків. Становище змінилося знову на користь меншовиків на Першій всеукр. конференції профспілок у травні 1918, на якій з усіх 539 делегатів меншовики здобули 31% мандатів, а більшовики тільки 8%.

Больш. переворот у Росії примусив меншовиків на Україні частково змінити своє ставлення до самостійності УНР. У квітні 1918 вони відбули в Києві «першу всеукр. партійну конференцію», на якій на доповідь Балабанова ухвалили резолюцію, в якій говорилося, що РСД РП повинна «зідстоювати самостійність народів України перед небезпекою попасти під політ. і екон. впливи центр. евр. імперіалізму». Одночасно конференція висловила погляд, що після ліквідації ком. диктатури в Росії і повернення дем. свобод УНР повинна прислатися до неї на федеративних засадах.

Гетьманський переворот меншовики прийняли вороже. Зате прихід до влади Директорії пожвавив інтерес меншовиків до укр. нац. питання, як вирішальної проблеми революції. До Трудового Конгресу меншовики поставилися негативно, але від такої постави відмежувалася фракція інтернаціоналістів. У 1919 і 1920 меншовики відігравали меншу роль на Україні, хоч їхні впливи в профспілковому і кооп. русі були сильні. Вони видавали газ. «Начало» у Києві і «Мысль» у Харкові.

Характеристичною рисою меншовизму на Україні була слабкість керівного центру, що призводило до існування різних течій (Київ, Харків, Одеса). У цілому вони боролися дем. принципи в держ. органах, були за самоврядування місц. суспільних орг-цій, стояли за єдність Росії в кордонах 1914, з допущенням автономії для нерос. народів. Як і більшовики, меншовики ставилися негативно до держ. самостійності України. Меншовики залишилися чужою за націо-

нальністю, рос. політ. партією на Україні.

Література: Винниченко В. Відродження нації. т. I—III. К.—Відень, 1920; Кристюк П. Замітки і матеріали до історії укр. революції 1917—1920 рр. Відень 1921—1922; Мазепа І. Вольшевизм і окупація України. Л.—К. 1922; Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. т. I—II. Ужгород 1932; Більшовицькі орг-ції на Україні в період першої рос. революції (1905—1907). К. 1955; Підготовка Великої Октябрьської революції на Україні. Сборник документов и материалов. К. 1955; Menshevism. McGraw-Hill Encyclopedia of Russia and the Soviet Union. Нью-Йорк—Торонто—Лондон 1961; Волин С. Меншевики на Україні (1917—1921); Inter-University Project of the History of the Menshevik Movement. Paper II. Нью-Йорк 1962; Стахів М. Україна в добу Директорії. т. I—VII. Скрентон 1962—1966; Королевський С., Рубач М., Супруненко Н. Победа советской власти на Украине. М. 1967; Ленін В. Повне зібрання творів. т. 8. К. 1970; Нариси історії Ком. партії України. К. 1971.

М. Прокоп

Російське Музичне Товариство (з 1873 Імператорське М. Т.) діяло у 1859—1917 рр., організоване А. Рубінштейном у Петербурзі для піднесення муз. культури в Рос. Імперії. Р. М. Т. мало відділи і на Україні: у Києві (з 1863), Харкові (з 1871), Одесі (з 1884) та ін. м.; засновувало муз. училища, організовувало концерти. Деякий час у діяльності т-ва брали участь укр. муз. діячі (В. Пухальський, В. Сокальський), М. Лисенко був чл. дирекції київ. відділу (1872—73), але під впливом шовіністичних настроїв частини рос. діячів він та ін. укр. музики вийшли з нього.

Російський для зовнішньої торгівлі банк (офіц. назва «Русский для внешней торговли банк»), спершу четвертий, а під кін. другий за розміром акціонерний банк Рос. Імперії і найбільший на Україні, заснований 1871 в Петербурзі ним. консорціумом на чолі з «Дойче Банк». Відігравав вирішальну роль в експорті зерна з України і контролював понад 50% торгівлі укр. цукром. Мав відділи в усіх гол. м. України й півн.-зах. Росії, а також в Константинополі, Генуї, Парижі й Лондоні, хоч керіваний був весь час з Німеччини і був під впливом братів Ротшильдів. Під час першої світової війни за допомогою рос. уряду контрольний пакет акцій у ньому захопив фінансовий магнат з України К. Ярошинський. Спершу націоналізований урядом РСФСР 27. 12. 1917, а остаточно — урядом УССР 21. 1. 1919.

Російський Торговельно-Промисловий Банк («Русский торговельно-промышленный банк»), шостий за розміром акціонерний банк у Рос. Імперії, заснований 1889 в Петербурзі франц. капіталом, з 1912 — контрольований англ. капіталом. Фінансував розбудову воєнної пром-сти на Україні і в Зах. Росії, також був конкурентом Рос. для зовн. торгівлі банку,

коли рос. держ. політика змінила орієнтацію з Німеччини на Францію. На поч. 1917 перебрав збанкрутовані цукроварні братів Терещенків на Україні, але підпав під контроль К. Ярошинського; 14 його відділів на Україні були націоналізовані урядом УССР 21. 1. 1919.

Російсько-Азіатський Банк, найбільший приватний банк Рос. Імперії, заснований 1910 внаслідок злиття Рос.-Китайського й Рос.-Півн. банків; був цілком під контролем франц. капіталу. На Україні мав значну мережу відділів і агентств та впливи в торгівлі хлібом й над деякими воєнними зав.

Російсько-Український Союз Євангельських Християн Баптистів, об'єднує частину євангельсько-баптистських громад у ЗДА і Канаді, вірних сх.-слов. походження, у тому ч. великий відсоток українців. Р.-У. С. Є. Х. Б. заснував 1903 І. Колесників (емігрант з Центр. Укр. Земель), створивши в Нью-Йорку і навколо нього кілька громад. 1904 у Скрантоні постала Руська Євангельсько-Баптистська Церква перев. з поліщуків і галичан. Назви і нац. спрямування громад мінялися, поступово укр.-мовні громади оформилися як *Укр. Євангельсько-Баптистська Церква*, ін. громади 1919 об'єдналися під проводом І. Давидюка (пізніше І. Кмети) у Філадельфії, у Р.-У. С. Є. Х. Б. з осідком в оселі Ашфорд б. Гартфорду, (там таки і їх дім для похилих віком). У Канаді 1907 союз оформився п. н. Русько-Укр. Союз Євангельських Християн Баптистів. Обидва союзи об'єднують бл. 4 000 вірних і мають два органи: «Січ Правди» (з рос.-мовним відповідником «Сеятель Истин») у Канаді та англо-мовний «Herald» у ЗДА. Активні діячі Р.-У. С. Є. Х. Б.: П. Бартків, Н. Шельпук, В. Букін, В. Перетятко, В. Плехотнік, Й. Пуховський, А. Сильвестер.

Російсько-українські мовні зв'язки. Впливи укр. мови на рос. літ. мову ішли книжним й усним шляхом через церкву ще від Київ. доби, згодом у час т. зв. другого півд.-слов. впливу (кін. 14 в. по 16 в., зокрема за митр. Кипріяна) та в період т. зв. «перелетних птахів» (17–18 вв.), коли від часу реформ патріярха Нікона українці (і білоруси) посіли впливові місця в рос. церк. ієрархії й закладали на рос. землях духовні школи, а укр. граматична наука (Л. Зизаній і зокрема М. Смотрицький) клала підвалини під норми й рос. літ. мови (граматики В. Аодурова, 1738–50 і М. Ломоносова 1755–57). Під впливом укр. вимови ц.-слов. мови зазнала архаїзації і рос.-церк. вимова (а з нею в 17–18 вв. почасти й рос. літ. мова): 1) не допущення акання (вимови ненаголошеного о як а тощо), переходу наголошеного е перед

твердими приголосними в 'о у ц.-слов. виразах (пор. одѣжда: одѣжа – одяг), не змішування етимологічних ѣ та е у вимові, пізніше тільки у правописі (до 1917), 2) вимова спірантного г (не г, у літ. мові до 1930-их рр. у словах церк. вжитку, напр., Господь, Бог, благо) також у зах. запозиченнях та назвах з ѣ, що згодом було замінено на г (пор. галстук, Гейне, Гейдельберг – супроти новішої передачі зах. ѣ як х: Хельсінкі, Ейзенхауер). Укр. походження є, ймовірно, тверда вимова приголосних перед е в церк. текстах окремих півн.-рос. старовірчих безсвятченицьких груп (деінде пізніше усунена уніфікованого вимовою духовних семінарій). Укр. ц.-слов. традиція співплинула архаїзуюче й на морфологію літ. мови Москви в 18 в., сприяючи усуненню: 1) раніших удомапнених у рос. діловій мові нар. форм (у відміні іменників сер. роду: -ѣ/-и в називному множини типу *бкны, знанья*, в однині форми без поширеної основи в типі *йма*, в родовому множини закінчення -ѣ/-ей у типах *местѣ, пѣлей* «мест, пуль»), 2) ненаголошеного закінчення називного однини чоловічих прикметників -ѣ/-ей (великой, сіней «великий, синій»). Правдоподібно тоді ж поширився присудковий орудний іменника, замість називного (он был/будет учителем). Популярність укр. пісенного фолкльору у рос. двірських колах 18 в., участь укр. авторів у творенні нової рос. літ. мови, почавши з 18 в. (В. Капніст, В. Наріжний, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яченко, М. Гоголь, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Вовчок, М. Костомаров, О. Стороженко, Г. Данилевський, Д. Мордовець, В. Короленко), як і росіяни, що виросли чи перебували на Україні (А. Чехов, І. Бабель, Е. Багрицький, І. Сельвінський, М. Островський та ін.), що ввели в нову рос. літ. мову деяку укр. лексику, синтаксичні конструкції й наголоси. Так само укр. тематика в творах рос. авторів (О. Пушкін, К. Рилєєв, О. Малишкін, О. Серафимович, І. Еренбург та ін.) спричинилися до вживання українізмів для створення льокального кольориту. З таких же міркувань пов'язуються українізми і в мові персонажів М. Шолохова та ін. при відтворенні донсько-козачих говірок.

Проникнення русизмів в укр. мову пов'язане з політ. експансією Росії на Україну, почавши від 17 в. Як поминути торг. й адміністративно-військ. термінологізм (соболь; лазутчик – розвідник, приказ – канцелярія царська), то в укр. літ. мову 17–18 вв. (спершу Слобожанщини-Лівобережжя) русизми почали проникати у високий та ділово-канцелярський стиль (див. Стилістика) як спільні укр.-рос. словотвірні-лексичні й фра-

зоологічні церковнослов'янізми (враг – ворог, диявол) і термінологічні *етранжизми* (солдат – жовнір), що витісняли тут укр. нар. вираз, поль.-укр. кальку чи *польонізм*. Ініціаторами тих процесів часто були освічені церк. й світські автори 17–18 вв. (не без традиції подібних укр.-білор. об'єднувальних тенденцій 16–17 вв.), що писали для укр. і рос. читача. Укр. автори, переходячи в Росію, усували з своєї укр. літ. та ц.-слов. мови різкіші українізми (гол. синтаксичні й лексичні), замінюючи їх неігровими церковнослов'янізмами чи й русизмами (Є. Славинецький, С. Яворський, Д. Туптало-Ростовський, Т. Прокопович та ін.). Такий, ще й з фонетичного та морфологічного погляду зрусифікований варіант літ. мови заведено в сер. 18 в. в Духовній Академії в Києві (митр. Г. Крем'янецький та С. Миславський), як і в держ. діловодстві після скасування Гетьманщини на Лівобережжя; ним писав і Г. Сковорода.

З запровадженням примусової рос. мови для такої більш чи менш уніфікованої з правописно-граматичного й лексично-словотвірного погляду «укр.-рос.» літ. мови впродовж 18 в., при одночасній політ.-конфесійній відокремленості й культ. спольщеності осередньо-зах. укр. земель, дійшло до повного відриву цієї літ. мови від укр. фонетичної бази: спільні (укр.-рос.) і ц.-слов. лексеми стали відчуватися як русизми, а в правос.-церк. вжитку поширилася рос. вимова (ц.-слов. тексту остаточно у 19–20 вв. (всепстая Дева Марія; алілуя).

Норми рос. літ. мови, сформульовані М. Ломоносовим (1755–57), популяризувала – ще паралельно з ц.-слов. традицією «Грамматики...» М. Смотрицького (вид. 1648) – «Грамматика руководствующая к познанию славяно-российского языка» (1794) українця Андрія Байбакова-Аполлоса.

Гал.-закарп. язиччя 19–20 вв. теж послогоувалося перев. спільними з рос. мовою церковнослов'янізмами, але їх, як і перейняті русизми, вимовляли на укр. лад (почтєніе – поважання, дітство – дитинство).

Постання новітньої літ. мови від часів І. Котляревського, О. Павловського, Т. Шевченка й П. Куліша було водночас актом відмовлення від звироднілої зрусифікованої традиції старшої книжної мови. Ця новітня літ. мова була в засаді й фактично майже зовсім вільна від русизмів. Її газ.-наук. стиль і термінологія поставали в 19 – на поч. 20 вв. у Галичині й на Буковині на поль.-нім.-чес. (а не ц.-слов.) зразках шляхом калькування. І згодом, в УНР і в УРСР літ.-мовно-нормативні пуристичні намагання у 1920-их рр. пішли в напрямі усу-

вання неприйнятних чужомовних елементів у словотворі, лексичі й синтаксі з запровадженням новотворів, що краще відповідали системі укр. мови в її нар.-фолклорному стилі (термінологічні словники *Ін-ту Укр. Наук. Мови*, праці О. Курило, М. Гладкого, М. Сулими, С. Смеречинського й ін.). Цей процес був у 1930-их рр. насильно спинений адміністративним втручанням; йому на зміну прийшла така ж насильна русифікація норм укр. літ. мови в усіх ділянках від правопису чужих слів та прізвищ почавши (проект, діалект, Гегель), що викликало з часом і таку ж проти-природну «шкільну» вимову. В ортоепії й флексії підтримано збіжні з рос. мовою укр. діалектну вимову й флексійні морфеми (сполуку лише пом'якшених фонем з і: н'іс – носа, л'із – лоза; ба-тьку – батькові, в лісу – в лісі). Найяскравішої русифікації зазнали словотвір і лексика в наук.-термінологічній ділянці. Погромниками раніших пуристичних праць виступили А. Хвиль-Мусульбас, С. Василевський, Н. Каганович, О. Фінкель, П. Горецький, Г. Сабалдир, І. Кириченко й ін. На місцях раніших термінологічних словників *Ін-ту Укр. Наук. Мови* випущено у 1934–35 відповідно зрусифіковані «Термінологічні біюлетені» *Ін-ту Мовознавства та заг. рос.-укр. словники* (1937 за ред. С. Василевського й Н. Кагановича, 1948 – I вид., 1956 – 2 вид. за ред. М. Калиновича). Новостворені й частково вже удомашнені неологізми заступлено новими кальками з їх рос. відповідників, навіть не скрізь дбаючи про адаптацію до фонетичних законів укр. мови, себто без перезвуків, е в і (взвод – чота, підготовка – готування) та з переходом е в 'о (роцёт – обслуга гармати, польот – літ), збереженням префікса с (снаряд – набій, стрільно, гарматень). Хоч частина удомашнених зах. етранжизмів проникла в укр. мову без рос. посередництва, і вони з фонетичного погляду відрізнялися від їх рос. відповідників, тепер накинено українській їхню рос. форму (лампа – дямпа, клуб – клюб), а там, де замість етранжизмів існували удомашнені новотвори, запроваджено етранжизми, однакові з рос. (екватор – рівник, полюс – бігун). У словотворі термінологізмів поширено застосування звичніших у російській суфіксів: -чик/-шик (пкіровщик – пікувальник), -тель (зачинатель – започаткувач) -ка (для назв дії: зацьлюпка – заклепування), -о/е-видний (конусовидний – стіжкучуватий), дієприкметники активні на -щий, а(ю)чий, -уючий, -вший (трудящий, служачий – працівник, співчуваючий – співчутливий, заіснувавший – заіснувалий, насталий; перемігший – переможний) й пасивний на -мий

(любимий усіма — люблений), -ичати (важничати — вдавати важного), як і словоскладення ц.-слов. типу (злосмрадний — відразливий, горе-вчений — партак) і запозичення чи кальки (дітище — духовна дитина, відщепенець — апостат, перекичник). Всякі тенденції до незалежнення укр. літ. мови від рос., як і раніші пуристичні намагання очистити її від калькових канцеляризмів, проголошено бездискусійно «укр. буржуазним націоналізмом та фашизмом у мові», а дотичних мовознавців репресовано. Після деякого відпруження у цьому курсі в 1939–41 та у 1955–67 адміністративні намагання до насильного наближення норм укр. літ. мови до рос. відновилися наприкінці 1960-их рр. (у зв'язку з просо-вуваними від ком. партії теоріями про творення спільної «ареальної надмови» та гол. про рос. мову як «другу рідну» для всіх народів СРСР). Цим разом наступ поведено й на мову красного письменства: черпати з говірок слід лиш вирази однозгідні з рос.-мовними; слова, відмінні від рос., відкидаються як небажані («нежиттєздатні») «вузькі діалектизми», чи «архаїзми»; новотвори допускаються лише як кальки з рос. (вертоліт — гелікоптер, супутник — космолітна ракета). Цій мовнонормативній політиці служать відповідні рос.-укр. словники термінологічні, заг. й тлумачний («Словник укр. мови», 1–4, а-м, 1970–73).

Фонетичні як і лексично-словотвірні русизми поширені гол. серед зросійщених міськ. низів та робітництва на півд. сході й півд. Україні, у висулженців з армії по селах (як й у службовців раніше). Побутові лексичні русизми більше поширені по сх. говірках поза УРСР, на Донеччині й Степ. Україні (духовка — братура), у меншій мірі на Слобожанщині, Лівобережжі (даже — навіть) і Правобережжі. Після 1940–45 русизми проникли і в говірки Галичини-Буковини-Закарпаття, охопивши тут військ. (льотчик — летун), адміністративно-суд. (стрибки — істребители — озброєні активісти для боротьби з партизанами) й техн.-виробничу термінологію (постройка — побудова; наряд — приділ до праці).

Русизми охоплюють перейняті з рос. мови фонетичні форми слів (факультет; ветерком — швидко вниз шахтовим ліфтом), граматичні категорії (розрізнення предикативної й атрибутивної форми: щаслива юність нам дана — дана вимова хибна), морфеми флексійні професора — професори; ходімте, підемте — ходімо) та словотвірні (показчик — показник, підшивка — підшивання, підшиття, безділничати — байдикувати); є русизми семантичні (направлення — напрямок, спрямування; збутися — здійснитися; заказати — замовити), син-

таксичні (не женися на багатій — з багатою, нарада по питаннях зв'язку — з питань) і гол. фразеологічні (добро пожалувати! — вітайте!, приймати міри — поробити заходи) та лексичні (полоса — смуга, любий — будь-котрий, прийом — засіб, спосіб, підхід). Насиченість русизмами залежить від мовостилі, мовної культури, значенневої ділянки й може сягати від рос.-мовних кальок (слідуючий — наступний) до вкраплювання в текст однослівних і фразових цитат, більш чи менш узгоднених з правописними нормами рос. мови (канешно/конечно — звичайно). Рос.-мовну фонетичну форму мають у розмовній мові звич. русизми низькостилевого вжитку (зануда грешная — нудяр, див. *Арго, Сленг*), пестливі форми деяких імен (Серьожа — Сергійко, Свєта — Світланка) та деякі офіц. місц. назви на Україні (Ровно — Рівне, Северодонецьк — Сіверськодонецьке) й деінде (Бухарест — Букарешт).

У сх.-укр. говірках існує низка давніх спільних з рос. мовою лексем та синтаксичних конструкцій, що в укр. літ. мові уживалися з 19 в. чи то ще вживаються в поезії, хоч до нормативної лексики й синтаксис не ввійшли (гірود — місто, год — рік, свадьба — весілля, пособіти — допомогти, у мене є — я маю, у мене болить голова — мені болить голова).

Література: Селищев А. Язык революционной эпохи. М. 1928; Сиповський В. Україна в рос. письменстві, I, (1801–50 рр.). К. 1928; Виноградов В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв. М. 1 вид. 1934, 2 вид. 1938. Лейден 1949; Іжакевич (— Цілуйко) Г. Питання рос.-укр. мовних зв'язків. К. 1954; Гнатюк Г. Рос.-укр. літ.-мовні зв'язки в 2-й пол. XVIII — першій чверті XIX ст. К. 1957; Миросиник Д. Н. В. Гоголь. Его роль в укреплении русско-украинских языковых связей. Ж. 1959; Питання стилістики укр. мови в її взаємозв'язку з ін. слов. мовами. Тези доповідей міжвузівської наук. конференції. Чернівці 1963; Респ. наук. конференція з питань рос.-укр. мовних зв'язків. Тези доповідей, XII, 1964. Луганське 1964; Зв'язки укр. мови з рос. та ін. слов. мовами в 16–19 ст., зб. ст. К. 1968; Іжакевич (— Цілуйко) Г. Укр.-рос. мовні зв'язки радянського часу. К. 1969; Русские писатели Украины, литературные портреты. К. 1970. Shevelov G. Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache. Wiener slavistisches Jahrbuch 16. Відень 1970.

О. Горбач

Російсько-українські політичні взаємини на еміграції. Після жовтневої революції, на еміграції, зокрема в Європі, опинилося на поч. 1920-их рр. бл. 1 млн росіян — кол. військ., високих урядовців, промисловців, інтелігенції. Вони поселилися здебільша у країнах, які до 1917 входили до складу Рос. Імперії і в них залишилися рештки росіян з-перед 1914, тобто в Польщі, Латвії, Естонії і Фінляндії та у сусідніх: Чехо-Словаччині, Румунії, Югославії, Болгарії,

дали в Німеччині, у Франції і ЗДА; врешті в Китаї (гол. у Харбіні), де до 1917 жило чимало росіян. Варшава, Рига, Букарешт, Софія, а гол. Београд, Прага, Берлін, Париж, Харбін, Нью-Йорк стали на довгі роки осередками діяльності рос. еміграції. Поступово рос. емігранти включилися в політ., гром., культ. та наук. життя країн своїх поселень і здобули чималий вплив на формування політ. і наук. думки зах. держав, на їх ставлення до Росії і до нерос. народів СССР. Вони великою мірою сприяли дезінформації Заходу щодо укр. питання. Протиукр. працю вели також рос. емігранти серед українців на півн.-зах. землях, які входили до складу Польщі (зокрема Правос. Автокефальна Церква в Польщі), і на Закарпатті. У рос. церк. і церк.-гром. об'єднаннях опинилися і денационалізується частини укр. заробітчанської еміграції з-перед першої світової війни і утікачів з укр. земель по другій світовій війні, тих, що не порвали зв'язків з Рос. Правос. Церквою, до якої належали на батьківщині.

Рос. еміграцію (серед них було чимало осіб укр. походження) творили люди різних політ. напрямів, але їхнє ставлення до українців та ін. нерос. народів було майже однакове. Рос. монархісти взагалі заперечували нац. права укр. народу і обстоювали невідимість Рос. Імперії. Рос. дем. партії (меншовики, есери, кадети) також відстоювали єдність Росії, але її держ. устрій узалежнювали від вирішення майбутніх Рос. Установчих Зборів. Сумніви деяких росіян щодо можливості і доцільності зберегти Росію в дорев. межах (зокрема стаття історика Г. Федотова в ж. «Новый Журнал», ч. 16, 1947) викликали одностайний осуд усіх рос. політ. угруповань.

Такі погляди рос. еміграції унеможлилювали співпрацю з нею укр. політ. груп. Проте, на поч. 1920-их рр. у Чехо-Словаччині безрезультатно велися інформативні розмови між рос. соціалістами (В. Чернов й ін.) та діячами укр. соц. партій (М. Шаповал, Н. Григорів й ін.) про можливість спільного протибols. фронту. Також безуспішно закінчився обмін думками між ред. ж. «Борьба за Россию» С. Мельгуновим і Д. Дорошенком у 1926. Мельгунов висловлювався за співпрацю укр. і рос. народів в одній державі, Дорошенко ж — за співпрацю двох самостійних держав.

Чергові переговори відбулися у зв'язку з заходами німців довести нерос. народи СССР до співпраці з ген. А. Власовим і очолюваною ним Рос. Визвольною Армією (РОА) та з «Комитетом Освобождения Народов России» (КОНР). Однак КОНР прагнув зберегти імперіальну єдність Росії, хоч формально декларував «рівність народів Росії і їх право на нац. розвиток, самовизначення і держ. незалежність» (Маніфест КОНР, прого-

лошений у Празі 14. 11. 1944). Власову вдалося приєднати до КОНР лише кількох осіб укр. походження, що декларували себе федералістами (Ф. Богатирчук, Ю. Музиченко, К. Штепа).

По другій світовій війні рос. політ. орг-ції перенесли діяльність у країни Зах., гол. у Зах. Німеччину. Там такі почали діяти політ. групи, утворені з кол. підсов. громадян, перев. т. зв. власовці. Новими силами зміцнився також «Народно-Трудовой Союз» (НТС), орг-ція, що вийшла з передвоєнних солідаристів з програмою «вождизму», згодом вона стала найсильнішою рос. політ. групою на еміграції.

На поч. 1950-их рр., у зв'язку з загостренням взаємин між ЗДА і СССР, деякі амер. політ. кола намагалися довести до співпраці поміж укр. і рос. політ. групами. На поч. 1951 у Нью-Йорку постав Амер. Комітет Визволення Народів Росії (АКВНР) з амер. публіцистом Ю. Лайонсом на чолі, що мав на меті об'єднати рос., укр. та ін. рос. політ. групи на платформі спільної боротьби проти большевизму. Внаслідок того у серпні 1951 в Зах. Німеччині утворився «Совет Освобождения Народов России» (СОНР). До складу СОНР увійшло кілька рос. груп; СОНР відстоював т. зв. непередіриженство, тобто, визнаючи право нерос. народів СССР відокремитися від Росії, узалежнював це від вирішення майбутніх Рос. Установчих Зборів або від плебісциту під наглядом Об'єднаних Націй. Українці таку платформу вважали для себе несприйнятливою й у 1951–52 всі укр. політ. партії заявили, що СОНР може виступати тільки від імені росіян.

Щоб паралізувати опозицію українців та ін. нерос. груп, діячі СОНР за допомогою АКВНР створили у 1952 в ЗДА Об'єднання Українців-Федералістів та ін. однакову короткотривалу групи; їхніми органами були у 1952–53 «Східняк» (додаток до рос. газ. «Новое Русское Слово» у Нью-Йорку) та ж. «Общее Дело» (1954). Тоді ж у Німеччині утворилась орг-ція п. н. Український Визвольний Рух (УВР), що мала об'єднувати українців-федералістів і видавала ж. «Нова Україна». В її провіді був Д. Гулаї, а у 1954 — В. Василаский, який згодом повернувся до СССР.

У 1952 СОНР змінив назву на «Координационный Центр Антибольшевистской Борьбы» (КЦАБ), а Амер. Комітет Визволення Народів Росії перейменовано у 1953 на Амер. Комітет Визволення від Большевизму. Ці зміни у назві були поступкою нерос. діячам, які були проти того, щоб їх народи називати «народами Росії», а політ. платформа тих орг-цій стверджувала право кожного народу СССР на самовизначення. Внаслідок цього деякі укр. учені й журналісти погодилися співпрацювати в Ін-ті для вивчення СССР та на радіостанції «Визволення» (пізніше радіо «Свобода»).

У 1950-их рр. у Нью-Йорку відбулися розмови на тему вирішення нац. питань на Сх. Європи між укр. і рос. соціалістами (Б. Ніколасівський). Багато уваги рос.-укр. взаєминам присвячувала Укр. Рев.-Дем. Партія (УРДП) та її газ. «Укр. Вісті» у Зах. Німеччині. В-во «Пролог» у Нью-Йорку влаштувало окрему конференцію у 1961, присвячену питанням рос.-укр. взаємин. Однак на перешкоді до співпраці укр. політ. кіл на еміграції з рос. еміграційними групами стоїть те, що вони далі обстоюють принцип т. зв. непередрішненства і на ділі не визнають права укр. народу на держ. самостійність. Все таки рос. еміграційна преса за останні рр. часто об'єктивно інформує про становище на Україні та про вияви боротьби українців в СССР за нац. і політ. права.

По другій світовій війні також серед росіян на еміграції були кола, які ставилися критично до рос. імперіалістичних концепцій. Так, у 1953–56 в Новому Ульмі (Зах. Німеччина) виходив при співпраці росіян, українців й ін. двотижневик, пізніше місячник «Освобождение» (у 1955–56, ред. кол. чл. Держ. Думи Г. Алексинський), що виступав за держ. усаможливлення всіх народів СССР і боротьбу проти больш. диктатури та рос. імперіалізму. У 1954 у Зах. Німеччині утворилась Нац. Організація Рос. демократів (НОРД) з метою боротися за рос. нац. державу й висловлювалася за співпрацю з українцями та ін. нерос. народами СССР.

У 1960-их рр. у ЗДА і в Канаді діяла т. зв. Кронштадська група росіян, що співпрацювала з українцями та ін. неросіянами. Вона виходила з програми кронштадських повстанців 1921, а в галузі міжнац. взаємин пропагувала утворення конфедерації самостійних держав Сх. Європи, Сибіру й Туркестану. Цю програму групи виклав її діяч В. Петров у трактаті п. н. «Кронштадська теза». В органі «За нашу і вашу свободу» (ч. 2, 1966) стверджувалося, що «немає ніяких розумних підстав заперечувати самовизначення укр., білор., грузинського, таджикського, киргизького, тат. й ін. народів...», що розповсюджене широко серед рос. еміграції гасло «непередрішненства» по суті мало чим відрізняється від старого гасла про «єдину, неділиму...». Кронштадці не розвинули широкої діяльності, бо ін. рос. угруповання засудили їх як «розчленителів Росії».

Почавши з 1956, росіяни й українці зустрілися на форумі міжнар. антиком. орг-цій: Антиком. Ліги Азіатських Народів (АПАКЛ), Світової Антиком. Ліги (ВАКЛ) та ін. Виступаючи з доручення АБН або ОУН (р), укр. представники добилися того, що учасники щорічних конференцій цих орг-цій визнали права укр. народу на самостійність і ухвалювали прихильні до укр. справи резолюції. З рос. боку у конференціях брав участь НТС, який, до приходу українців, цілковито опанував цей форум. У наслідок безперервних з'явлень з українцями, що виявляли недовіру й імперіалістичні тенденції НТС, ця орг-ція зовсім покинула АПАКЛ і ВАКЛ (1965–68).

На поч. 1970-их рр. сов. уряд дозволив вийти за кордон або вислав з СССР деяких визначних росіян. Дехто з них (О. Есенін-Вольпін, П. Літвінов, В. Некрасов, О. Солженіцин та ін.) виявили у своїх висловлюваннях більше

зрозуміння до укр. народу та його прагнень. Конкретних заходів до рос.-укр. співпраці вони не розпочали.

Література: Двинов Б. Власовское движение в свете документов. Нью-Йорк 1950; Wraga K. Russian Emigration After Thirty Years. Emile. Лондон 1951; Возрождение. ч. 17. Париж 1951; Fisher G. Soviet Opposition to Stalin. Кембридж 1952; Освобождение. Орган международного революционно-демократического движения народов СССР, чч. 1–56. Новый Ульм 1953–56; McGraw Hill. Encyclopedia of Russia and the Soviet Union. Нью-Йорк 1961; Petrow-Skitaletz E. The Kronstadt Thesis. Нью-Йорк 1964; Бюллетень ч. 2. За нашу и вашу свободу. ЗДА–Канада 1966. М. Прокоп

Росіна Юлія (1877–1960), акторка родом з Одеси. З 1892 у трупі братів Тобілевичів, згодом у О. Суслова та О. Суходольського на героїчних ролях у побутовому репертуарі: Аза («Циганка Аза» М. Старицького), Бондарівна (в одноіменній драмі І. Карпенка-Карого) та ін. З 1929 у Харківській, у 1936–49 у Київ. музкомедіях; краща роль – Ганнуса («Весілля в Малинівці» О. Рябова, 1938).

Росія, назва для визначення території й держави, населеної росіянами (русскими, великоросами, москалями). Прийнята з візант. термінології як відповідник до «Руси», вона застосовувалася інколи для В. Князівства Моск., згодом – моск. царства у тогочасних моск. документах, почавши з 15 в. і – подекуди на Зах.: в геогр. описах на картах в латинізованій формі Russia для визначення Московії. Як політ. термін назва Р. (або Рос. Імперія) була усталена офіц. 1721 з прийняттям Петром I титулу імператора для всіх земель Моск. царства та завоюваних або інкорпорованих ним країн і територій, народів і національностей. Відтоді, на вимогу царського уряду або його представників, назву Р. – Russia, Russland почали вживати також на Зах., замість Московії. В офіц. вжитку назва Р. або Рос. Імперія існувала до 1917 і збереглася у прикметниковому вигляді у визначенні Російська Советська Федеративна Соціалістична Республіка (РСФСР). Поза СССР назва Р. вживається в поточному користуванні (неточному) ще й далі для визначення також і всього СССР.

До 15 в. Р. (Московія, Московщина, Москва) постала в басейні р. Оки та верхньої течії Волги. Фінські племена чудь, меря, весь, мурома та ін., що заселили цю територію під впливом інфільтрації та колонізації півн. слов. племен, почавши з 9 в. повільно, але безупинно зазнавали слов'янізації, даючи таким ч. у процесі перемішування з слов. племенами ільменських словен, кривичів і вятчів початки рос. народів, що й створив рос. державу – Р. Поруч з найстарішими фінсько-слов. городами Ростовом і Муромом з поступом колоні-

зації виростили там нові города Суздаль, Володимир над Клязьмою (заснований Володимиром Мономахом у 1108–09), Москва, Тверь й ін. Вже в часи приналежності до Київ. (Руської) держави – півн.-сх. її провінції виявляли сильні відцентрові тенденції, так що Святославові Хороброму (966) і Володимирові В. (982) доводилося упокорювати вятичів. До остаточного відокремлення тих земель від Київ. держави спричинився княжий Любецький з'їзд (1097), у наслідок якого згадані землі дістав молодший син Володимира Мономаха – Юрій Долгорукий (бл. 1125–57), що став не тільки засновником моск. династичної лінії Рюриковичів («молодші Мономаховичі»), але й організатором ядра пізнішої Р. – Володимиро-Суздальського князівства. За його часів зросла екон. і політ. сила цього князівства та виникли нові міста – Переяславль-Залеський та Юрьев-Польський. Його син Андрій Боголюбський (1157–74) намагався поширити свою владу і на Київщину, зруйнувавши дощенту її столицю Київ (1169). Брат Андрія, Всеволод III, званий «Велике Гніздо» (1176–1212) поширив свої впливи на Переяславське князівство та Рязань і Новгород і воював з успіхом з половцями, болгарами та мурдвою. Для підкреслення своєї незалежності від Києва і вищости над усіма півн. князівствами прийняв титул В. кн.

Володимиро-Суздальське князівство (ін. назва Ростовсько-Суздальська земля, Заліська земля) завдячувало зростання свого значення також сприятливим геогр. умовам. Воно лежало в центрі Сх.-Євр. рівнини в сточищі гор. Волги та її приток (Оки з Клязьмою та ін.), які у своїх верхів'ях наближалися до рік ін. сточищ, що улегшувало сполучення з сусідніми країнами. На межиріччі Оки й гор. Волги (зокрема на Володимирщині) значні простори займали врожайні ґрунти, виниклі на лесоподібних суглинках, на яких скупчилося досить густе хліборобське населення (на т. зв. Опіллях) та постали численні города, чому сприяло також захисне положення далеко від кочовиків. Півн. і півн.-зах. частина князівства, вкрита лісами, була дуже слабо заселена. На поч. 13 в. Володимиро-Суздальське князівство займало територію 230 000 км² з бл. 1 млн населення.

Син Всеволода і його наслідник у Володимирі В. кн. Юрій II (1212–16, 1218–38) намагався протиставитися тат. навалі Батия, але, розбитий над р. Сіттю (1238), сам наложив головою. Тоді ж усі півн. князівства підпали під панування Золотої Орди і князі мусіли одержувати від хана ярлики на свої волості. Перший поїхав по ярлик брат Юрія II,

Ярослав II Всеволодович, за яким Батий затвердив титул В. кн. Т. ч. Володимир над Клязьмою ще на якийсь час залишився кристалізаційним центром рос. народу (див. Росіяни) та держави. Значення Володимира над Клязьмою зросло з перенесенням сюди з Києва резиденції митр. (1299). Але вже з кін. 13 в. Володимир почав занепадати, а на перший план висувалися два конкуруючі між собою князівства: Моск. з нащадками Олександра Ярославича Невського на чолі і Тверське, в якому правили потомки Ярослава III Ярославича. У 1328 великокняжий титул з ласки хана Золотої Орди Узбека перейшов до кн. Москви – внука О. Невського, Івана Даниловича Калити (1325–40), але символічним осередком півн. земель все таки залишався на якийсь час Володимир. Іван Калита поширив свої впливи на Новгород та Псков і майже на всі півн. князівства. Для підтримки своїх політ. плянів він переніс столицю митр. «всієї Русі» з Володимира до Москви (1320-і рр.). Ще більше зміцнив авторитет Москви та усталив її політ. перевагу на півн. внук Івана – Дмитрій Іванович Донський (1359–89). Він підкорив Тверь (1375) і, користаючись з анархії в Золотій Орді, розбив тат. військо Мамая на Куликовому Полі над Доном (1380). Ця перша в історії перемога моск. над тат. військом не тільки піднесла престиж Москви, але й спричинилася до дальшого закріплення її політики експансії.

Напад хана Золотої Орди Тохтамиша у 1382 (після придушення тат. анархії) на Москву і зруйнування її, не надто ослабили дальшу роллю її в будові рос. централізованої держави. За Василя I Дмитровича (1389–1425) окремі півн. князівства: Нижегородське, Муромське та ін., самостійність яких була дуже обмежена, опинилися у складі Моск. В. князівства. Його син Василь II Темний (1425–62) продовжував політику батька, приєднавши майже всі півн. удільні князівства до Москви (Серпухов, Можайськ та ін.). У зміцненні внутр. зв'язків Моск. держави їй допомагала Правос. Церква, яка у 1448 унезалежнилася від константинопольського патріарха. За Івана III Васильовича (1462–1505) до Моск. держави приєднано князівства: Ярославське (1463), Ростовське (1474), Тверське (1485), Вятську землю (1489) та більшу частину Рязанщини. Після довготривалого періоду конфліктів і збройних зударів Новгород Великий змушений був визнати моск. зверхність (1478). Під час воєн з Литвою в кін. 15 – на поч. 16 в. Москва захопила значну частину Чернігово-Сіверщини. Ще за Василя II Москва перестала платити Золотий Орді щорічну данину, обмежуючись до при-

нагідних подарунків, а 1480 остаточно звільнилася з-під влади татар.

Після падіння Візантії (1453) в Р. з'являється концепція перебрання політ.-церк. ролі Царгороду і теорія «Третього Риму», символічною ознакою чого був шлюб Івана III з Софією Палеолог, племянницею останнього візант. імператора, та прийняття візант. двоголового орла та герб Моск. держави.

В. Моск. князівство в пол. 15 в. охоплювало територію 430 000 км² з бл. 3 млн населення, а після захоплення просторих земель Новгороду В. — понад 2 млн км² з бл. 6 млн людності. Моск. держава сягала на півн. по Віле й Баренцове м. (ця півн. частина була дуже рідко заселена або й незаселена), на півн.-зах. вона межувала з Швецією і доходила до Фінської затоки, на зах. з Лівонією (кол. кордон Київ. держави), на півд.-зах. — з В. Князівством Лит. (приблизно вододілом між сточищами Волги і Дніпра та Зах. Двини), на півд. сх. з незаселеними постійно степами — Диким Полем, на сх. — з Казанським ханством, на півн. сх. сягало до Уралу. Це величезне зростання Моск. держави уможливило серед ін. її сприятливе положення у відносно затишному центрі Сх. Європи та слабкість її сусідів. Підкорені Московю невеликі фінські народи зазнавали повільної русифікації, у чому чималу роль відіграла місійна діяльність Рос. Правос. Церкви.

М. Ждан, В. Кубійович

Моск. держава в 16–17 вв. Наслідник Івана III Василь III (1505–33) до свого тодішнього титулу «В. кн. Володимира і Москви» додав «і государ всеї Руси». Цей останній титул не тільки підкреслював його суверенність і незалежність від Золотої Орди, але й висував претенсії на всю спадщину Київ. Руси. Завдяки переможним війнам з Литвою, Москва приєднала до себе Псков (1510), Смоленськ (1514) і Рязань (1521). Син Василя III Іван IV Грозний (1533–84) перший офіц. прийняв титул царя (1547). Він підкорив Казанське (1552) та Астраханське ханства (1556), узалежнив від Москви Сибірське царство (1555), В. Ногайську Орду, кабардинських і черкеських кн. (1557). Шукуючи торг. зв'язків з Європою через Балтику, Москва розпочала війни з Польщею і Швецією, але зазнала поразки й 1582–83 змушена була відмовитися від Лівонії і доступу до Балтицького м. Деспотичний та тиранічний володар, Іван IV, зробив виконавцем своїх розпоряджень т. зв. «опричнину». За його директивами, на Стоглавому Соборі (1551) затверджено новий кодекс прав (Судебник). Паралельно з формуванням централізованої Моск. держави йшов розвиток рос. культури. У Москві почалося

друкарство («Апостол», 1564), був витворений своєрідний архітектурний стиль (храм Василя Блаженного в Москві).

По смерті Івана Грозного та його сина й наступника царя Федора I (1584–98) скінчилася династія Рюриковичів, і почалася боротьба між боярами, що в ній переміг Борис Годунов, який став царем (1598–1605). В той час остаточно усамостійнено Рос. Правос. Церкву створенням Моск. патріархату (1589). Політика дальшого закріпачення селян спричинилася до виникнення коз. руху над Доном, Терекм. Уралом.

Після Годунова, у 1605–12, в Р. панувала анархія, громадянська війна та почалася поль.-швед. інтервенція — період т. зв. «Смути». Користуючися з взаємопоборювання самозванців-царів, поль.-лит. військо гетьмана С. Жолкевського разом з козаками зайняло Москву, а земський собор вибрав царем поль. королевича Володислава (1610). Цей стан анархії в Р. закінчився новим земським собором, що вибрав царем Михайла Федоровича Романова (1613–45), який розпочав династію Романових. Це викликало війну з Польщею, в наслідок якої Москва втратила Смоленщину і Сіверщину (Деулінське перемир'я 1618, закріплене після нової, невдалої для Москви війни в 1633–34 Полявським миром 1634), а Швеція зайняла частину земель, які раніше належали до Новгороду (Столбовський мир 1617).

За царя Олексія Михайловича (1645–76) Україна під проводом Б. Хмельницького увійшла у військ.-політ. союз з Р. (Переяславська угода 1654, якої Москва не дотримала), а Андрусівським договором (1667) Україну поділено між Р. і Польщею по лінії Дніпра; цей договір був підтверджений моск. «вічним миром» (1686), коли Запоріжжя, Лівобережжя (з Кисвом) і Смоленщина відійшли до Р. Соц. утиски та дальше закріпачення селянства, узаконене «Соборним уложением» (1649), призвели до великого коз.-сел. повстання у Р. (Степан Разін, 1670–71), а реформи патріярха Никона викликали розкол у Правос. Церкві («розкольники», див. старообрядці). У другій пол. 17 в. Р. поширила свої володіння в Сибіру аж до границь Китаю (Нерчинський договір 1689).

До 17 в. Московщина жила майже відокремлено від решти Європи, а внутр. деспотичний лад носив ознаки, з одного боку, догматичного співжиття з татар.-монгольськими елементами, а з другого — намагання моск. царів перебрати віджилі середньовічні порядки і структуру загиблої Візантії. У соц.-церк.-культ. царині Москва була дуже відстала.

Впродовж 16–17 вв. територія Моск. держави кількакратно збільшилася. Ли-

Поширення Російської Імперії в Європі

1 — Московське князівство 1303, 2 — Велике Московське князівство 1462, 3—8 — Територія опанована в рр.: 3 — 1462—1584; 4 — 1584—1682; 5 — 1682—1762; 6 — 1762—1800; 7 — 1800—1855; 8 — 1855—1914. 9 — Кордони Рос. Імперії й ін. держав 1914.

ше на півн.-зах. її кордон майже не зазнали змін; тут Москва не тільки не поширила свого доступу до Балтицького м., але у війнах зі Швецією була від нього відрізана (втрата гирла р. Неві). У війнах з В. Князівством Лит. і Річчю Посполитою Моск. держава здобула частину білор. (Смоленщина разом з стратегічно важливою «Смоленською брамою» і Гомельщина) та укр. (Чернігово-Сіверська земля, протекторат над Лівобережною Україною — Гетьманщиною і Запоріжжям) земель. Зайняття Казанського і Астраханського ханств віддало Моск. державі весь водний волзький шлях і дозволило на колонізацію вільних степів у сточищах гор. Дону і на правому Надволжі. Заселення степів відбувалося під охороною т. зв. ліній — системи прикордонних укріплень для захисту від нападів кочовиків, гол. ногайських і крим. татар. У заселенні Степу брали участь, крім росіян, також українці (Слобідська Україна), на низу Дону оформилося Донське Військо, яке являло собою автономну частину Моск. держави. Проникнення в Степ призвело Москву до конфліктів з татарами та їх зверхником Туреччиною і довготривалих воєн з нею. На сх. Моск. держава, майже без опору місц. нечисленних народів, захопила весь Сибір; на поч. 17 в. її володіння сягали по р. Єнісей, в пол. 17 в. по Охотське м. Зміну території і кількості населення Моск. держави видно з табл. (у млн км² і млн людності; приблизні числа).

	Площа	Населення
поч. 16 в.	2,8	5–6
кін. 16 в.	5,4	7
кін. 17 в.	13,8*	15–16**

* у тому ч. в Європі 4,0

** у тому ч. в Сибіру 0,3

У 16–17 вв. Моск. держава перетворилася з однонац. на багатонац.; крім росіян, у ній жили українці, білоруси, на Надволжі й Уралі казанські й астраханські татари, башкири, чуваші, удмурти, марійці, мордва, комі й ін. та низка малочисленних народів на півн. й в Азії. Одночасно з територіальним зростанням Моск. держави з пол. 16 в. відбувалося поселення росіян на новоприсланих землях, зокрема в Степу та на Надволжі й Уралі, на яких рос. колоністи відсунули місц. населення від гол. водних артерій та уздовж Ками й Уфи і почали мігрувати за Урал.

Рос. Імперія. Політ. владу й територіальну експансію посилив творець Рос. Імперії цар Петро I (1682–1725, від 1721 — імператор), який закріпив владу

Р. над Лівобережною Україною (Полтавська битва 1709), а в наслідок Півн. війни з Швецією (1700–21) Р. здобула вихід до Балтицького м. та збільшила свій вплив на справи Польщі. Петро I здійснив важливі реформи в Р. щодо дальшої централізації держ. управління: замість Боярської думи створено Сенат (1711), модерну адміністрацію (створення губерній, 1708 і колегіальної системи управління), регулярну армію й флоту, скасовано патріархат і наставлено «Святейший» Синод, поширено шкільну освіту, зокрема техн., створено на зразок Київ.-Могилянської Академії Слов'яно-Греко-Латинську Академію в Москві (1687) та відкрито Академію Наук (1725). На зовн. відтинку було припинено дотогочасну ізоляцію від Європи, і Р. почала брати активну участь в євр. справах. Столицю Р. перенесено до Петербургу (1712), заснованого 1703. Розвиток торгівлі й пром.-сти сприяв зростанню міст і міщанства, але одночасно було остаточно закріпачено селян, що, поруч з обмеженням прав Донського козацтва й утисками над нерос. народами (татари, башкири тощо), викликало ряд повстань (К. Булавина, 1707–08).

Європеїзація Р. охоплювала лише вищі суспільні прошарки, натомість нижчі, зокрема позбавлені всіляких прав селянство, нею майже не були заторкнені, що й спричинило ряд внутр. конфліктів, які знайшли своє завершення у революції 1917.

Період після Петра I позначений політ. боротьбою, згодом «палацовими переворотами». Дуже важко пережила країна жорстокий режим Біроновщини 1730-их рр. Щойно за царювання Єлисавети Петрівни (1741–61) децю злагіднено політ. режим і досягнуто певних успіхів у культ.-осв. і мист. ділянках. Катерина II (1762–96) відновила й розгорнула імперіалістичну політику Р. В наслідок рос.-тур. воєн (1768–74 та 1787–91) Р. оволоділа півн. побережжям Чорного і Озівського морів й анексувала Крим (1783). Користаючи з розборів Польщі (1772, 1793, 1795) Р. зайняла Київщину, Поділля, Волинь, Полісся, Білорусь, Литву і Курляндію. Паралельно з загарбанням нових територій, йшла уніфікація і централізація Рос. Імперії: скасування гетьманства на Україні (1764), знищення Запор. Січі (1775) й ліквідація автономії Гетьманщини (1780-і рр.) та закріпачення селян на Лівобережній Україні (1783). Населення євр. частини Рос. Імперії досягло 36 млн. Посилення кріпацтва й утисків над козаками і нерос. народами викликали коз.-сел. повстання на чолі з Омеляном Пугачовим (1773–75), яке охопило великі простори Р., але незабаром було жорстоко придушене.

У другій пол. 18 в. на культ. відтинку Р. виявила дальший поступ: 1755 засновано Моск. Ун-т, 1756 — рос. театр, розцвітала рос. наука і література (М. Ломоносов, А. Сумароков, Г. Державін, Д. Фонвізін, М. Новіков, А. Радіщев та ін.).

У 18 в. Рос. держава поширила свої володіння в Європі. Вона здійснила більшість своїх територіальних плянів: здобула доступ до Балтицького і Чорного морів (до них рос. етнічна територія майже не доходила), як також трохи не закінчила процес «об'єднання всіх руських земель» (всіх білор. і 85% укр.). Разом з тим Рос. Імперія здобула природні межі, не лише на півн., але й на півн. зах. та на півдні; її територія охопила майже всю Сх. Європу. Простір її населення Рос. Імперії збільшилися з 13,8 млн км² і 15 млн населення на поч. 18 в. до 14,5 млн км² (у тому ч. в Азії 9,8) з 37 млн населення (у тому ч. в Азії 0,6) в кін. 18 в.

У зв'язку з здобуттям територій нерос. народів ч. нерос. народів в Рос. Імперії збільшилося до 36% (оцінки на кін. 18 в.). Росіяни, а також українці у 17 і 18 вв. продовжували колонізацію Лісостепу і — менше — Степу; з кін. 18 в. почалася колонізація надчорноморських і прикавказьких степів. Слідом за тим значно продовжилася рос.-укр. етногр. межа — до 16 в. обидва народи сусідували між собою лише на півн., пізніше також на півн. сх. і на сх.

Зміни в імперіалістичній, колоніальній і нац. (щодо нерос. народів) політиці за імператорів Павла I (1796–1801) і Олександра I (1801–25) були мінімальні. У часті Р. в антифранц. коаліції закінчилася поразкою Р. (1805–07), однак, поділ сфер впливів і залишення вільних рук для Р. на сх. Європи (Тільзітський мир 1807) довели до війни зі Швецією (1808–09) і окупації Фінляндії, війни з Туреччиною (1806–12) й анексії Басарабії (1812) тощо. 1801 була інкорпорована Грузія. Перемога Р. над Наполеоном (1812) зробила її євр. потугою і дозволила їй стати «жандармом Європи». За ухвалою Віденського Конгресу (1814–15) Р. зайняла т. зв. Герцогство Варшавське, і рос. імператор став королем Польщі. Реакційна політика самодержавства, русифікації та утиски нерос. народів за Олександра I і особливо Миколи I (1825–55) призвели до зростання рев., політ., нац. і соц. рухів: декабристів, петрашевців, польс. повстання й війни з Р. 1830–31, Кирило-Методіївського Братства (1845–47), Київ. Козаччини (1855) тощо. У зовн. політиці продовжувалася імперіалістична політика: війни з Іраном (1826–28) і Туреччиною (1828–29), в наслідок яких

до Р. приєднано Сх. Вірменію і Кавказьке побережжя Чорного м.; 1848–49 Р. допомогла Австрії придушити угор. революцію. Намагання Р. послабити Оттоманську імперію, зайняти домінуюче становище на Дунаї та Балканах і дістати вільний перехід через протоки (Босфор і Дарданелли) довели до Крим. війни з Туреччиною, Англією, Францією та Сардинією (1853–56), в якій Р. зазнала поразки й змушена була відійти від гирла Дунаю й погодитися на демілітаризацію Чорного м. (Парижський мирний договір 1856). Під впливом цієї поразки та зростання сел. рухів Олександр II (1855–81) був змушений здійснити сел. реформу 1861 (скасування кріпацтва), але продовжував і посилювати централізаційну та русифікаційну політику щодо нерос. народів: придушено польс. повстання 1863–64, переслідувано католиків і уніятів, заборонено розвиток укр. культури (Валуївський циркуляр 1863, і *Емський указ* 1876). В наслідок агресивної зовн. політики підкорено весь Кавказ (1864), окуповано просторі землі Сер. Азії (Туркестан, 1864–85) і Далекого Сх. (*Зелений Кли*) та проведено успішну війну з Туреччиною 1877–78, яка довела до визволення з під тур. влади Румунії, Сербії й частково Болгарії. Гальмування дальшої рос. експансії в Балканах Берлінським Конгресом (1878) довело до зближення Р. з Францією і Англією за царя Олександра III (1881–94), що стало зв'язком майбутньої Антанти.

Поразка Р. у війні з Японією (1904–05) за царя Миколи II (1894–1917), розвиток пром.-сти і сіль. госп-ва, зростання пролетаріату й роб. руху й пов'язані з тим страйки, сел. рухи, посилення діяльності політ. партій (Соц.-Рев. з 1902 і Соц.-Дем. з 1903) довели до революції 1905–07, яка намагалася перетворити Р. на конституційну монархію (маніфест з 17. 10. 1905) з забезпеченням основних прав та створенням своєрідного парламенту — *Держ. Думи* (1906–17). Але новий поворот до реакційної політики в Р. загострив класові суперечності й посилив рев. настрої робітників і селян та невдоволення нерос. народів. Воно збільшилося під час світової війни 1914–18 і призвело до березневої революції 1917, яка ліквідувала царат (15. 3. 1917) і встановила дем. республіку під проводом *Тимчасового уряду*, який був повалений, 7. 11. 1917, в наслідок больш. повстання, що встановило владу советів на чолі з В. Леніном (жовтнева революція) і перетворило Р. на Рос. Соц. Фед. Сов. Республіку, яка 30. 12. 1922 ввійшла до створеного тоді Союзу Соц. Сов. Республік.

Поширення території Рос. Імперії в Європі у першій пол. 19 в. продовжувало тенденції 18 в.: краще опанування Бал-

Поширення Російської Імперії в Європі й Азії

1 — Територія Московського царства 1581. 2—5 — Територія опанована в пр.: 2 — 1581—1619; 3 — 1619—1689; 4 — 1689—1855; 5 — 1855—1914. 6 — Кордони Рос. Імперії 1914.

тицького (окупація Фінляндії) і Чорного (захоплення Басарабії і всього сх. побережжя) морів та проникнення вглиб Сер. Європи (окупація Поль. Королівства). Намагання вийти з замкнутого Чорного м. і опанувати чорноморські протоки не дозволила здійснити Крим. війна. Здійснення цих намагань і разом з тим опанування Балкан, а далі анектування решти укр. і поль. земель було однією з цілей Р. у першій світовій війні. В Азії у 19 в. Рос. Імперія дійшла до

природних меж на півд.; її намагання досягти теплої частини Тихого океану перешкодила програна війна з Японією.

Значно більшим, ніж зростання території, було зростання населення Рос. Імперії завдяки високому (найвищому в Європі) природному приростові. Відсоток населення Евр. частини Рос. Імперії зріс з 21% населення всієї Європи до 29% у 1910. Зміна території (в млн км²) й кількості людності (в млн) Рос. Імперії видно з табл.

Роки	Вся імперія		Евр. частина		Азійська	
	територія	населення	територія	населення	територія	населення
1858	19,6	74	5,5	65	14,1	9
1897	21,3	128	5,5	109	15,8	19
1914	21,3	178	5,5	150	15,8	28

Рос. Імперія стала в 19 в. найбільшою щодо території й населення державою світу (без колоній). У першій пол. 19 в. найгустіше заселена частина імперії — центр і Україна, але й слабше заселене Поволжя висилали надвишки свого населення на Півд. Україну і Передкавказзя, згодом перев. за Урал, а також у пром. р-ни: Моск., Петербурзький і наймолодший — Донбас. Разом з тим збільшився відсоток людності, яка жила в азійській частині Рос. Імперії: з 12%

у 1858 до 14,8% у 1897 і 15,7% у 1914.

За переписом 1897 Рос. Імперія була багатонац. державою, у якій неросіяни становили 55,7% всього населення (фактично більше). Гол. національності (в млн): росіяни — 55,7 млн, українці — 22,4, поляки — 7,9, білоруси — 5,9, жида — 5,1, киргизи — 4,1, татари — 3,7, фіни — 2,5, німці — 1,8, литовці — 1,8, латиші — 1,4, башкири — 1,3, вірмени — 1,2, румуни — 1,1, естонці — 1,1, мордва — 1,0.

А. Жуковський, В. Кубійович

ХРОНОЛОГІЯ*

* Зіркою позначені події й особи, яким присвячено окремі гасла.

** Всі дати подано за старим стилем

10–11 в.

- 982 Приєднання Ростовсько-Суздальської землі до Київ. (Руської) держави.
1097 Постановою *Любецького з'їзду кн. Ростовсько-Суздальська земля дістається в спадкове володіння Володимира Мономаха та його нащадків.

12 в.

- 1125–57 *Юрій Долгорукий молодший син Володимира Мономаха, кн. Ростовсько-суздальський, засновник молодшої – моск. лінії Рюриковичів.
1147 Перша літописна згадка про Москву, засновану Юрієм Долгоруким.
1157–74 *Андрій Юрійович Боголюбський – кн. Ростовсько-суздальський; переніс столицю князівства до Володимира над Клязьмою.
1169 Андрій Боголюбський поширює свій вплив на Новгород В.
1176–1212 Всеволод Юрійович «Большое Гнездо», кн. Володимирсько-суздальський.
1186 Літопис вперше називає Всеволода В. кн.

13 в.

- 1212–38 В. кн. Юрій II Всеволодович.
1221 Кн. Юрій Всеволодович здобуває землі мордви і будує фортецю Нижній Новгород.
1238 Напад татар на Суздальсько-Володимирське князівство. Смерть Юрія II в битві над р. Сіттю.
1240 Перемога кн. Александра Ярославича (Невського) над шведами на р. Неві.
1242 Перемога кн. Олександра Невського над нім. рицарями на Чудському озері («Ледове побоїще»)
1243 Кн. Ярослав Всеволодович дістав ярлик на В. князівство Володимирське.
1252–63 В. кн. Александр Ярославич Невський.
1299 Переїзд митр. Максима з Києва до Володимира.

14 в.

- 1328 Моск. кн. Іван I Данилович Калита (1325–1340) дістає ярлик на Володимирське В. князівство.
1364–72 Тверь за допомогою лит. кн. *Ольгерда тричі безуспішно нападає на Москву.
1380.8.9 Перемога В. кн. Дмитрія Івановича Донського (1359–89, В. кн. з 1362) над тат. військом Мамай на Куликовому полі.
1382 Тат. військо Тохтамиша здобуває Москву, Володимир й ін. міста.
1392–93 В. кн. Василь I Дмитрович приєднує до Москви Суздальське і Нижегородське князівства.
1395 В. кн. лит. *Витовт займає Смоленськ; користаючися з розгрому Золотої Орди Тимур-Ленком, Москва перестає платити татарам щорічну данину.

15 в.

- 1406–08 Війна Литви з Москвою та її союзником – татарами.
1408 Напад тат. еміра Едігея змушує Москву відновити данину татарам.
1425–62 Князювання В. кн. Василя II Васильовича Темного.
1427 Тверь визнає зверхність Литви (1430 також Рязань).
1448 Моск. Церква виходить з-під зверхності царгородського патріарха.
1456 Війна Москви з *Новгородом В. і обмеження його суверенності.
1462–1505 Князювання В. кн. Івана III Васильовича.
1478 Москва завойовує Новгород В.
1480 Остаточне звільнення Москви з-під тат. влади.
1485 Москва підкоряє Тверь.
1497 «Судебник» Івана III.

16 в.

- 1500–03 Моск.-лит. війна і приєднання до Москви Верхівських князівств.
- 1505–33 Князювання В. кн. Василя III Івановича.
- 1510–23 Приєднання до В. Князівства Моск. Пскова (1510), Смоленську (1514), Рязані (1521), Новгорода-Сіверського (1523).
- 1533–84 Князювання Івана IV Васильовича Грозного (з 1547 з титулом царя).
- 1549 Перший Земський собор.
- 1551 Стоглавий собор затверджує новий кодекс прав – «Судебник» 1550 Івана IV.
- 1552 Завоювання Казанського ханства.
- 1556 Завоювання Астраханського ханства.
- 1558–83 Лівонська війна Москви проти Лівонського ордену, Польщі і Швеції за вихід до Балтицького м.; несприятливі для Москви угоди з Польщею (1582) і Швецією (1583).
- 1564 Друк «Апостола» в Москві.
- 1565–72 Опричнина.
- 1571 Напад крим. хана Девлет Гірея на Москву.
- 1581 Початок походу Єрмака на Сибір.
- 1584–98 Царювання Федора Івановича, останнього з династії Рюриковичів.
- 1589 Встановлення Моск. патріархату.
- 1590–93 Моск.-швед. війна.
- 1598–1605 Царювання Бориса Годунова.

17 в.

- 1605–13 Моск. Смута.
- 1610 Перемога поль.-лит. війська над моск. під Клушином і захоплення ним Москви (до 1612). Королевич Володислав обраний царем Московщини.
- 1611 Шведи займають Новгород.
- 1613–45 Царювання Михайла Федоровича Романова (поч. династії *Романових).
- 1617 Столбовський мир зі Швецією.
- 1618 Деулінське перемир'я з Польщею, Чернігово-Сіверщина переходить до Польщі.
- 1632–34 Моск.-поль. війна. *Полянівський мир (1634).
- 1645–76 Царювання *Олексія Михайловича.
- 1649 «Соборное уложение» – кодекс законів Московщини.
- 1653–56 Церк. реформа патріарха Нікона. Початок розколу.
- 1654 *Переяславська угода гетьмана Б. Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем.
- 1654–67 Війна Москви з Польщею.
- 1656 Моск.-поль. перемир'я у Вільні.
- 1656–58 Моск.-швед. війна.
- 1661 Кардиський мир зі Швецією.
- 1667 Моск.-поль. *Андрусівський договір.
- 1670–71 Коз.-сел. повстання С. Разіна над Доном і Волгою.
- 1676–81 Війна Московщини з Туреччиною і Кримом і *Бахчесарайський мир (1681).
- 1682 Повстання стрільців у Москві.
- 1682–1725 Царювання *Петра I.
- 1686 Моск.-поль. *«Вічний мир».
- 1687 Заснування Слов'яно-Греко-Латинської Академії в Москві.
- 1687–89 Крим. походи.
- 1689 Нерчинський договір між Москвою і Китаєм.
- 1696 Завоювання Озова.
- 1697 Завоювання Камчатки.

18 в.

- 1700 Константинопільський мир з Туреччиною. Запровадження Юліанського календаря.
- 1700–21 Півн. війна.
- 1703 Заснування *Петербургу.
- 1707–08 Повстання К. Булавина (Дон).
- 1708–09 Адміністративна реформа (створення губ.).
- 1709.27.6 *Полтавська битва

- 1710–13 Рос.-тур. війна і Прутський трактат (1711).
 1711 Створення Сенату.
 1712 Перенесення столиці з Москви до Петербургу.
 1721 Окупація Лівонії й Естонії на підставі рос.-швед. Ништадтського договору. Скасування патріархату в Росії і заснування *Святішого Правительствующого Синоду. Проголошення Рос. Імперії.
 1722 Створення *Малоросійської колегії (першої).
 1722–23 Рос.-іранська війна; приєднання до Росії зах. побережжя Каспійського м.
 1724 Відкриття Рос. Академії Наук.
 1730–40 Царювання *Анни Іванівни; Віроновщина.
 1732–41 Друга експедиція Берінга (відкриття Аляски).
 1733–34 Участь Росії у війні за поль. престол.
 1735–39 Рос.-тур. війна. Београдський мир (1739).
 1741–43 Рос.-швед. війна.
 1741–61 Царювання *Єлисавети Петрівни.
 1755 Заснування Моск. Ун-ту.
 1757 Заснування Академії Мистецтв у Петербурзі.
 1757–62 Семилітня війна (1756–63).
 1762–96 Царювання *Катерини II.
 1764 Скасування гетьманства на Україні.
 1767–68 Комісія для утворення «Нового Уложення».
 1768–74 Рос.-тур. війна і *Кучук-Кайнарджійський договір (1774).
 1772 Перший *поділ Польщі.
 1773–75 Повстання О. Пугачова.
 1775 Ліквідація Запор. Січі. Губернська реформа.
 1781 Ліквідація автономії Гетьманщини.
 1783 Анексія Криму Росією. Георгіївський договір про протекторат Росії над Грузією.
 1787–91 Рос.-тур. війна й Яський мирний договір (1791). Зайняття півн. побережжя Чорного і Озівського морів.
 1788–90 Рос.-швед. війна.
 1793 і 1795 Другий і третій поділи Польщі.
 1796–1801 Царювання *Павла I.
 1799 Італ. похід О. Суворова.

19 в.

- 1801 Приєднання Грузії до Рос. Імперії.
 1801–25 Царювання *Олександра I.
 1804–13 Рос.-іранська війна й приєднання до Росії Півн. Азербайджану і Дагестану.
 1805–07 Участь Росії у антифранц. коаліції і Тільзитський мир (1807).
 1806–12 Рос.-тур. війна і Букарештський мирний договір (1812); анексія Басарабії.
 1808–09 Рос.-швед. війна. Фрідріхсгамський мир і окупація Фінляндії (1809).
 1812 Похід Наполеона на Росію і його відступ.
 1813–14 Похід рос. війська в Зах. Європу; здобуття Парижу (1814).
 1814–15 *Віденський Конгрес.
 1819 Заснування Петербурзького Ун-ту.
 1825–55 Царювання *Миколи I.
 1825–26 Повстання *декабристів у Петербурзі і на Україні.
 1826–28 Рос.-іранська війна; приєднання до Росії Сх. Вірменії.
 1828–29 Рос.-тур. війна і Адріанопільський договір (1829).
 1830–31 *Поль. (листопадове) повстання проти Росії.
 1833 Кодифікація «Свода законів Российской Империи».
 1837 Прозедення першої залізниці в Росії (від Петербургу до Царського Села).
 1845–49 Т-во петрашевців у Петербурзі.
 1847 Ліквідація *Кирило-Методіївського Братства на Україні.
 1849 Рос. військо допомагає придушувати угор. революцію.
 1853–56 *Крим. війна. Паризький мир (1856).
 1855–81 Царювання *Олександра II.
 1858 Айгунський договір з Китаєм.

- 1861 Скасування *кріпацтва (19. 2).
- 1863–64 *Поль. (січневе) повстання проти Росії.
- 1863 Валувський циркуляр (див. *Валуев П.*). Університетська реформа.
- 1864 Шкільна, суд., зем. реформи. Остаточне завоювання Кавказу.
- 1864–85 Завоювання Сер. Азії.
- 1867 Продаж Аляски ЗДА.
- 1870 Реформа міськ. самоуправління.
- 1873 Рос.-австр.-нім. порозуміння («Союз трьох імператорів»).
- 1874 Введення заг. військ. повинности.
- 1876 *Емський указ.
- 1877–78 Рос.-тур. війна й Сан-Стефанський договір (1878).
- 1878 *Берлінський Конгрес.
- 1881–94 Царювання *Олександра III.
- 1891 Початок будови великої сибірської залізниці (закінчена 1916).
- 1893 Оформлення рос.-франц. союзу.
- 1894–1917 Царювання *Миколи II.
- 1897 Перший заг. перепис населення в Росії.
- 1898 Перший з'їзд *Рос. Соц. Дем. Партії (РСДРП) в Менську.

1900–19

- 1902 Постанова рос. партії *соц.-революціонерів (есерів).
- 1903 Другий з'їзд РСДРП у Брюсселі-Лондоні і поч. больш. фракції РСДРП.
- 1904–05 Рос.-японська війна; Портсмутський мир (1905).
- 1905 Маніфест царя Миколи II про перетворення Росії на конституційну монархію (17. 10).
- 1905–07 Перша революція в Росії.
- 1906 1 *Держ. Дума (27. 4 – 8. 7). *Столипінська аграрна реформа (перший указ 9. 11. 1906).
- 1907 2 Держ. Дума (20. 2 – 2. 6). Скликання 3 Держ. Думи (1. 11 до 9. 6. 1912).
- 1912 4 Держ. Дума (15. 11 – 25. 2. 1917).
- 1914 Німеччина (19. 7, за н. ст. 1. 8) і Австро-Угорщина (24. 7) оголосили війну Росії.
- 1914–18 Перша *світова війна.
- 1914 Рос. військо зайняло Галичину зі Львовом (серпень-вересень).
- 1915 Поразка рос. війська в Галичині – відступ зі Львова (травень-вересень).
- 1916 Наступ рос. війська на Волині й у Галичині – офензива О. *Брусілова (22. 5 – 31. 7).
- 1917 Лютнева (березнева) революція; утворення *Тимчасового уряду і проголошення Р. респ. [2. (15) 3]. *Жовтнева революція (25. 10., за н. ст. 7. 11); больш. переворот в Петрограді (Совет Нар. Комісарів очолив В. *Ленін). Відновлення патріярхату в Росії. Деклярація прав народів [2. (15) 11]. Ультиматум Совнаркому укр. урядові з однозначним визнанням УНР [4 (17) 12] і поч. інвазії рос. війська на Україну. Р. М.

Українці в Росії. Від 14 – до сер. 17 в. Не знаходячи на безпосереднє сусідство України з В. Князівством Моск. і пізнішими його землями, У. прибували туди спершу тільки спорадично й у невеликій кількості.

Вже з кін. 13 в. поодинокі У. почали йти на моск. землі з України, тікаючи від тат. насильства: чернігівський боярин Ф. Бяконт (батько митр. Олексія), київ. митр. Максим (1299); за князювання Івана Калити (1325–40) туди прибув «з княжатами, боярськими дітьми і двором» київ. вельможа Родіон Нестерович. Виходцями з Києво-Печерського монастиря були суздальський еп. у 1374 і згодом митр. «всєя Руси» Діонісій і тверський еп. Арсеній, який 1406 склав нову ред. «Кисво-Печерського Патерика». З того часу почали селитися на моск. землях (для участі в будівництві оборонних споруд у Москві, Рязані, Твері

та ін. м.) також окремі укр. ремісники.

На поч. 15 в., з розгортанням боротьби між В. князівством Лит. і Московією за укр. землі і намаганням укр. кн. незалежитися від Литви, в Москву прибула 1408 група укр. бояр з еп. чернігівським і військ. дружинами на чолі з кн. *Свидригайлом*. Згодом, у другій пол. 15 в. почали переходити на бік моск. кн. й поселюватися на його землях також укр. і білор. кн. з Чернігівщини, Сіверщини і Смоленщини: кн. Оболенські, Одоевські, Мезецькі, Масальські, Вяземські, Торуські та ін. Разом з ними переходили й їхні бояри та слуги. З розвитком торгівлі між укр. землями й Московщиною прибували спорадично до рос. міст через Чернігів і Путивль укр. купці («гості») з Києва, Черкас, Брацлава, Вінниці тощо.

Перехід У. на моск. землі посилювався з поч. 16 в. Після поразки повстання кн.

М. Глинського в лютому 1508 частина повстанців мусіла емігрувати на територію Московщини. Прибувши до Москви разом з братами і слугами кн. Глинський одержав для поселення Малий Ярославець і Медін з навколишніми селами. У сер. 16 в. до Москви прибув Д. Вишневецький і, ставши на службу царя Івана Грозного, одержав м. Белев (на півд. від м. Тули) з прилеглими волостями і селами. Одночасно на Московщину прибували укр. купці й ремісники. Відвідуючи торгові Москви, Ярославля, Курську, Володимира, Твері, вони жили іноді по кілька тижнів у спеціальних «гостинних дворах» цих м.

Докладніших даних про ширше переселення У. на територію В. Князівства Моск. і його земель у 14–16 вв. немає. «Чернігівські», «Сіверські», «Путівельські» У. поселювалися гол. ч. б. оборонних пунктів на Курщині і Вороніжчині, де перебували моск. залоги, стаючи до них на службу або працюючи під їх охороною при відбудові знищених татарамі або при заснуванні нових м. Наприкін. 16 в. прикордонні моск. залоги склалися переваж. з У. Згідно з твердженням англ. купця Д. Флетчера, у 1588 на моск. півд. кордонах на 4300 найманої піхоти було бл. 4000 У. Кількість укр. переселенців збільшувалася на півд. територіях Моск. держави гол. ч. після придушення поляками коз. повстань, учасники яких емігрували на територію тогочасних моск. володінь, здебільша на землі північної Слобожанщини і Донщини, засновуючи там разом з ін. переселенцями багато нових поселень. Наслідком того у першій пол. 17 в. основну масу населення Слобожанщини склали У. 1638 на Дону майже пол. населення були У. (яких 10 000).

Від сер. 17 до кін. 18 в. Переселення У. на землі Моск. держави посилювалося в 17 в., особливо після Переяславської угоди 1654. Одночасно з масовим переселенням, яке йшло, як і раніше, на півд. сх. на старі укр. землі, гол. на Слобожанщину, а також на Донщину і дол. Поволжя, поодинокі особи і групи фахівців переселялися тимчасово або назавжди на Московщину, зокрема до Москви, або на виклик моск. уряду чи великих землевласників-бояр, або з власної ініціативи, шукаючи кар'єри й заробітку. Склад цієї категорії переселенців був дуже різноманітний: духовні особи (святи і ченці), вчені і вчителі, мистці, перекладачі, співаки, купці, промисловці (зокрема будишки, гутники й рудники, які працювали в сер. 17 в. на центр. Московщині й Поволжі), ремісники різних фахів тощо. Окрему групу У. на Московщині становили посланці укр. уряду, чл. їх почтів, укр. закладники

тощо. З другої пол. 17 в. у Москві утворюється постійна укр. колонія, осередком якої був т. зв. Малоросійський двір (згодом вулиця з прилеглим р-ном Москви – т. зв. Маросейка). Поселені в Москві і на її околицях У. були у відомстві Малоросійського приказу і здебільша зберігали зв'язок з батьківщиною, куди більшість їх потім і поверталася, хоч деяка частина осідала там назавжди.

Ще у 1630–40-их рр. на Московщину почали переселюватися й осідати в моск. монастирях ченці й черниці з деяких лівобережно-укр. монастирів. У 1645 до Москви переїхало з України понад 30 укр. учених: філологів, філософів, знавців реторики, музики й ін. діянок. Вони поселилися у збудованому спеціально для них монастирі. У 1649, заходами окольничого Ф. Ртищева, були викликані до Москви Є. Славинецький та А. Сатанівський разом з гуртом учених ченців. Поселені в заснованому для них Андріївському монастирі, вони працювали над перекладами літ. і церк. писань з грец. мови. У 1652 з України приїхало 12 співаків під проводом М. Тернопільського; у 1656–57 прибули київські «півчі»: Л. Лещковський, К. Коновський, С. Шаровський, І. Коленда. Тоді ж були викликані з Києва маляр Варлаам і різьбар Антоній. Видатним представником укр. і білор. культури й «київ. науки» став прибулий до Москви 1660 з 13 учнями вихованець Києво-Могилянської Колерії С. Полоцький – педагог і письменник, автор проекту Моск. Слов'яно-Греко-Латинської Академії, творець нової літ. школи в Москві й учитель царських дітей. Свящ. при церкві св. Івана Богослова був призначений 1669 вихованець Києво-Могилянської Колерії глухівський протопоп І. Шматковський. Вихованцем тієї ж колерії був П. Муравський, призначений 1679 на єп. коломенського, згодом суздальського архієп., а з 1683 на митр. рязанського. Крім названих церк. діячів, на моск. царському дворі і по домах моск. бояр У. працювали вчителями дітей, іконописцями, різьбярями, садівниками тощо. Наприкін. 17 в. у моск. Оружейній палаті працювали укр. гравери Л. Тарасевич, І. Щирський та ін.

Окрему категорію (вже примусово поселених на моск. землях) становили депортовані з України рос. урядом – ув'язнені, інтерновані або заслані укр. гетьмани і чл. коз. старшини антирос. орієнтації, реальні чи й потенційні противники Москви. Депортованих привозили до Москви, влаштовували над ними слідство (часто з допомогою тортур) і потім, після вироку, засилали на Сибір, а згодом також до Архангельська чи Соло-

велького монастиря й ін. монастирських в'язниць півн. Росії. Між депортованими були укр. гетьмани (Д. Многогрішний, І. Самойлович), заслані з родинами до Сибіру, численні тен. старшини й полк., визначні духовні особи тощо. Був депортований також гетьман П. Дорошенко, який і помер на Московщині.

Деякі з укр. колоній на Московщині були досить великі. Напр., у маєтках боярина Б. Морозова в 1657 жило 1177 осіб чоловічої й жін. статі «белорусцов», як називали тоді у Москві У. і білорусів. Це були перев. промисловці (рудники, будники, гутники) і ремісники (котельники, мельники й ін.).

Чимало укр. людности на межі 17 і 18 вв. — вільно або невільно — переселилося до маєтків вищої коз. старшини (зокрема гетьмана І. Мазепи та його рідні) у суміжних з Україною пов. Московщини (Севськ, Трубчевськ й ін.).

Визначно посилилася участь У. у церк., культ. і госп. житті Московщини за царювання Петра І. Особливо значною і численною була ця участь у церк. житті. Затриманий у Москві Петром І, С. Яворський був призначений на митр. рязанського, згодом став «блюстителем патріяршого престолу» і з 1721 першим през. Святішого Синоду. Провідне місце в церк. ієрархії посів Т. Прокопович, найближчий співр. Петра І в будівництві Рос. Імперії. Викликаний з Києва Д. Тупталенко (Д. Туптало) став митр. тобольським і сибірським, а з 1704 — ростовським і ярославським. Крім них і цілого ряду ієромонахів Києво-Печерської Лаври та ін. київ. монастирів і вчителів Києво-Могилянської Академії, призначуваних на вищі становища церк. ієрархії (у 1700–62 рр. на самих тільки рос. землях було 70 еп. — У.), до Москви чи до Петербургу прибувало багато викликаних з Києва для допомоги в церк. чи осв. праці різних учених і фахівців. У самій лише Москві між 1702 і 1705 згуртувалося понад 35 київ. ченців. Прибули з України київ. ченці жили в численних моск. монастирях: крім Андріївського, в Іверському, Чудовському, Богоявленському, Донському, Даниловому, Воскресенському і Савино-Сторожевському б. Москви та ін. У деяких з них провід і більшість чернечого складу становили У. Київ. черниці жили в Савинському дівочому та ін. монастирях.

В осередках окремих єпархій і при багатьох монастирях діяли засновані київ. ученими й учителями або під їх проводом школи (напр., заснована Є. Славинецьким школа в Чудовському монастирі та створена С. Полоцьким школа в Заїконоспаському монастирі). В усіх цих школах керівниками й педагогами були здебільша У. Ректорами і префек-

тами заснованої у Москві Слов'яно-Греко-Латинської Академії були у 1700–53 рр. майже виключно київ. учені й ченці (у 1700–63 рр. на всіх 19 ректорів 16 були У.); у деяких рр. У. становили більшість поміж її студентами (у 1704 на всіх 34 студентів було всього 4 росіян). Заходами укр. ієрархії і педагогів були засновані школи (семінарії) в ряді рос. єпархій. У 1721 почали свою діяльність школи Т. Прокоповича і Т. Яновського в Петербурзі. Під проводом У. діяли школи в Суздалі, Казані, Твері, Вятці, Вологді, Рязані та ін. м. За підрачуном М. Петрова, кількість кол. вихованців Києво-Могилянської Колегії й Академії, які в 1721–50 рр. працювали учителями в духовних семінаріях Московщини, сягала до 125 осіб. За участю У. (Т. Прокопович) була заснована 1724 Академія Наук у Петербурзі, що її през. з 1746 був майбутній гетьман К. Розумовський.

У. в Р. брали провідну участь у розвитку рос. науки 18 в., зокрема мед. Чл. керівної мед. адміністрації в Рос. Імперії, т. зв. Держ. Мед. Колегії, були на протязі 18 в. 16 У., при чому один з них був її гол., 3 — секретарями та помічниками секретарів і 7 почесними чл. колегії. Лікарі У. були гол. і старшими докторами чи хірургами петербурзьких і моск. шпиталів і лікарень, і багато з них мали відповідальні посади в армії і фльоті.

Водночас з цим У., поруч німців і голляндців, були найвидатнішими організаторами, проф. й викладачами т. зв. шпитальних шкіл, мед.-хірургічних училищ і згодом проф. Моск. і Петербурзького акад. ун-тів та Петербурзької і Моск. мед.-хірургічних академії. У. спричинилися також і до розвитку таких діянок мистецтва, як театр і спів, танок і музика. У Москві працював з 1675 гол. майстер театральних вистав у Києво-Могилянській Колегії С. Чижинський, а з участю У. діяли шкільні театри в Тобольській, Ростово-Ярославській та ін. семінаріях. При моск. царському дворі двірський хор доповнила 1713 21-особова група привезених з України співаків. Диригентом хорової капелі моск. ген.-губернатора Єропкина був у 1790-их рр. А. Ведель. Діяли численні укр. хорові й танцювальні групи також у Петербурзі. У 1739 туди була привезена з України група з 18 укр. танцюристів, а в 1741 друга велика група у складі 132 танцюристів, у тому ч. 44 чоловіки, 33 жінки і 55 дівчат. Музиками і диригентами створеної 1763 Імператорської Придворної Співочої Капелі були М. Полторацький і Д. Бортнянський. У Петербурзі співав і творив М. Березовський. У. мали також провідне місце і в розвитку образотворчого мистецтва й архі-

тектури, зокрема в діяльності заснованої 1757 Петербурзької Академії Мистецтв як її проф.: К. Головачевський, Д. Левицький, А. Лосенко, В. Боровиковський та ін.

Видатною була участь У. у держ. будівництві Рос. Імперії зокрема в 1780–90 рр., коли її канцлером був О. Безбородько (див. *Петербург*, стор. 2024). Починаючи з другої пол. 18 в., чимало У. служили в рос. армії, зокрема у гвардії. Кількість У. в Р. збільшувалася в першій пол. 18 в. за рахунок депортованих з України чл. коз. старшини і діячів науки, засланих потім у різні сторони Рос. Імперії. Найбільша хвиля цих депортацій і заслань припадає на часи Петра І, коли, після Полтавської поразки 1709, чимало т. зв. мазепинців заслано до Сибіру (ген. суддя В. Чуйкевич, охочекомонний полк. Г. Новицький, родина Мирочів та ін.) або до Архангельська (ген. осавул Д. Максимович, кол. ректор Києво-Могилянської Академії Г. Одорський та ін.), здебільша з родинами. Були заслані також до Сибіру або на півн. Московщини родичі гетьмана І. Мазепи: небіж гетьмана А. Войнаровський, підступно схоплений агентами Петра І в Гамбурзі, — до Якутська, небога гетьмана М. Витуславська — до Горицького монастиря. Були депортовані у Московщину й інтерновані там: схоплений у Варшаві ген. осавул гетьмана П. Орлика Г. Герцик, родини мазепинських емігрантів і навіть ті емігранти, які добровільно повернулися на Україну, сподіваючися на амністію рос. уряду (полк. прилуцький, Д. Горленко, ген. писар гетьмана П. Орлика І. Максимович). Були інтерновані у Петербурзі коз. старшини, заарештовані у справі ув'язненого гетьмана П. Полуботка. Тільки декому з усіх цих депортованих пощастило згодом повернутися на Україну. Більшість з них залишилася, дістаючи інколи після звільнення з інтернування урядові й церк. посади. Згодом (1775) був засланий на Соловки кошовий отаман Запор. Січі П. Калнишевський, а суддя І. Головатий і писар П. Глоба — до Сибіру.

До масового, примусового здебільша, переселення укр. козаків і посполитих до Росії спричинилося також будівництво Петербургу, численних фортець та укріплень (т. зв. ліній), каналів (зокрема Ладозького) в першій пол. 18 в. З цим пов'язана й історія Волзького коз. війська, що було створене У., які, на заклики рос. уряду, почали селитися з 1717 к. т. зв. Царщинської лінії, на дол. Волзі, а до них у 1730-их рр. приєдналася частина донських козаків. У 1733 Волзьке коз. військо мало вже 1 050 дворів. Після ліквідації цього війська 1780 частина

козаків була приписана до Астраханського Коз. Війська, решта, поселена над р. Терек, увійшла до складу Терського Коз. Війська.

Крім названих категорій укр. імміграції, численність і обсяг якої статистично не можна визначити, відбувалося переселення укр. військ., чиновників і селян на суміжні з Україною рос. землі (Курщина, Орловщина, Вороніжчина тощо).

Деякі дані про кількість і розміщення У. в Р. дають ревізії: третя (1763), четверта (1782), п'ята (1795). За їхніми даними У. становили абсолютну більшість серед населення Слобідської України і суміжних частин Білгородської і Воронізької (1795 — Курської і Воронізької) губ., а тим самим ці землі ввійшли до складу суцільної укр. етнічної території; далі на півн. У. становили лише острови серед росіян. Такі самі відносини були на землях Війська Донського, зах. частина якого являла собою суцільну укр. територію. Завдяки жвавим колонізаційним процесам кількість У. швидко зростала, напр., на землях Війська Донського (1782 — 44 400 У., 1795 — 103 500). Чимало У. жило в суто рос. центр.-чорноземних губ. (1795: в Орловській 8 600, в Тамбовській — 2 400), ще більше на Сер. Поволжі (у Самарській і Саратовській губ. — 34 700), менше — в Астраханській та Ставропольській (4 600). Б. Кравців

Українці в Росії у 19 — на поч. 20 в. Кількість українців за межами укр. етнічної території, на землях, заселених раніше росіянами або усеміш з ними колонізованих, та простори укр. колонізації значно збільшилися протягом 19 в., зокрема почавши з 1860-их рр. У першій пол. 19 в. рос. уряд колонізував українцями (особливо козаками) пограничні землі (зокрема, на Кавказі), щоб зміцнити їх. Менше значення мала вільна колонізація, яка сильно збільшилася після скасування панщини. Це була виключно сел. еміграція, спричинена аграрним перенаселенням України; виселенці напливали тол. з Лівобережжя і Слобожанщини і оселялися на вільних землях на Передкавказзі (Кубань, Ставропольщина, Терщина), менше — на слабо заселених частинах Донської обл., на Надволжі й Уралі. Деякі частини цих земель прилягали до укр. етнічної території, і вони з часом ставали мішаними укр.-рос. землями (сх. Передкавказзі), на ін. — українці становили собою острови, які лежали у чималій віддалі від укр. території, іноді на землях з перевагою рос. населення. Напрямок цієї колонізації видно на прикладі Полтавщини: до 1876 на 100 виселенців 89 припадало на Кавказ, ледве 1 на Азію; відповідні числа на 1876

—93: 65, 15; у 1894–1913 ледве 13 оселювалися на Кавказі, майже всі ін. — в Азії (див. також ЕУ 2, стор. 630).

Українці становили серед рос. людності перш. великі (у низці волостей, а навіть пов. мали більшість) або менші острови, рідше жили усуміш з росіянами. Вони зберігали свій побут і мову, їхні оселі й хати значно відрізнялися від рос.; там, де українці були помішані з росіянами, вони називали деякої, зокрема мовної, русифікації.

Невелике значення мало оселювання українців у корінній Росії, скероване гол. до м., зокрема великих. Це були держ. службовці (чиновники) й інтелігенція, більше військові, студенти, домашня прислуга тощо. Укр. селяни оселювалися в корінній Росії лише винятково у селах; у давніші часи це були кріпаки, завезені поміщиками до їхніх маєтків на Московщині.

Кількість і геогр. розміщення українців у Р. відомі перше з перепису населення 1897 (ревізії після 1795 не подавали даних про національність), але дані перепису не є точні: багато українців подано як росіян, числа опубліковані лише за пов. Тому що наступні 1897–1914 роки були рр. дуже інтенсивної укр. еміграції за Урал (у тому ч. в Азії назавжди поселилося бл. 1,5 млн українців) і на сх. Передкавказзя, кількість і розміщення українців напередодні першої світової війни розходила з даними 1897 і була майже така, як за докладнішим переписом 1926 (у 1915–26 еміграція з України майже припинилася).

За переписом 1897 на 22 380 000 українців у Рос. Імперії на укр. етнічній території жило 20 160 000 (90,1% усіх), на мішаних землях 670 000 (3,0%), в діяспорі 1 560 000 (6,9%, числа приблизні), у тому ч. на рос. етнічних землях в Європі 1 020 000; в Азії (без Закавказзя) жило 209 000. Фактично ч. українців як на мішаних укр.-рос. землях, так і в діяспорі на рос. етнічних землях було вище.

До мішаних рос.-укр. земель можна зарахувати Сх. Передкавказзя, Крим і півн. Чернігівщину. Сх. Передкавказзя охоплювало сх. частину Кубанської обл. (пов.: Баталпашинський, Лабінський і Майкопський) з 204 800 українців (25,4% всього населення), Ставропольську обл. з 319 800 (36,6%) українців, Чорноморську губ. (9 300 або 19,1%), Терську обл. (42,0 або 4,5%); 1926 українці становили вже без частин, заселених кавказькими горами, $\frac{1}{3}$ населення, врешті, Сальський пов. (22 000 або 31,0% українців) Донської обл. Разом на сх. Передкавказзя за переписом 1897 жило 798 000 українців або 21,8% (1926 без горами заселених частин 33,4%). Майже все укр. населення жило у селах. Докладніше

див. гасла: *Доницина, Кубань, Ставропольщина, Терщина, Чорномор'я.*

За переписом 1897 українці в Криму становили лише 65 000, або 11,8% всього населення (росіяни 31,7%, татари 35,5%, ін. 21,0%), але фактично число їх було значно вище, а згодом до Криму напливало їх більше, ніж росіян, і тому Крим можна зарахувати до мішаної укр. території (в усякому разі це не була частина етнічної Росії). Докладніше див. *Крим.*

Третьою мішаною територією є півн. Чернігівщина (пов.: Стародубський, Мглинський, Новозибківський, Суразький), положена на укр.-білор.-рос. пограниччі, яка за переписом 1897 на числювала ледве 500 українців (0,1%); 72% росіян, 24% білорусів), але насправді його населення було здебільша укр. (за переписом 1926 нараховано вже 125 000 українців, або 14,1% всіх). Докладніше див. *Чернігівщина.*

1 020 000 українців, які жили на рос. етнічних землях в Європі, можна поділити на такі скупчення: укр. острови поблизу укр. етнічної території на півн. Слобожанщині (Вороніжчина й Курщина) та Донщині, великі укр. скупчення на Надволжі й менші на Уралі — обидва останні положені на сх. межах рос. етнічної території. В ін. частинах Евр. Росії українці становили ледве 0,1% всього населення.

На півн. Слобожанщині серед росіян, але поблизу укр. етнічної території жило бл. 225 000 українців, у тому ч. 180 000 в Курській губ. (у пов.: Білгородському, Обоянському, Старо-Оскільському та в півн. частині Путивельського, Суджанського і Ново-Оскільського) і 45 000 у Воронізькій (у пов.: Бобровському, Корочанському, Новохоперському та в півн. частинах Валуйського і Павловського); у цих пов. українці становили 4–15% всього населення і жили майже виключно в селах. У найбільше на півн. висуеній частині обох губ. українців майже не було. Докладніше див. *Слобожанщина.*

Бл. 65 000 українців жило у сх. частині Донської обл. (в її зах. частині вони становили більшість; Сальський пов. входив до складу мішаного — рос.-укр. Сх. Передкавказзя); у пов.: Хоперському, Усть-Медведицькому, Донському I і II, більшості Черкаського, частині Ростовського і Донецького українці становили за переписом 7–12% всієї людності і жили виключно по селах. Чималі колонії вони творили у двох найбільших м. Донської обл.: Ростові (5 000 або 4,7%) і Новочеркаському (2 600 або 5,0%). Докладніше див. *Доницина.*

Найчисленніші укр. колонії були в Надволжі: вони постали перев. у 18 в., пізніше ще зміцнилися новими укр. поселеннями. Великі укр. острови, розкинені по обидва боки Волги, з кін. 19 в. являли собою кільце між укр. суцільною територією в Європі і укр. колоніями в Азії. За переписом 1897 на Надволжі жило 392 000 українців (у тому ч. 7 000 у м.) у губ.: Астраханській — 133 000 або 13,3% всієї людности (гол. у пов.: Царевському — 75 600 або 38,2%, Чорноярському — 40 900 або 40,8%, Єнотайвському — 13 700 або 18,0%), Саратовській — 149 000 (6,2%, у тому ч. в пов.: Камишинському — 46 200 або 15,1%, Балашовському — 41 100 або 13,2%, Аткарьському — 38 900 або 13,4%, Царицинському — 12 700 або 7,9%), та Самарській — 119 000 або 4,3% (у тому ч. в пов. Новоузенському — 70 000 або 17,0%, Миколаївському — 18 800 або 3,5%, Бугурусланському — 10 400 або 2,6%, Бузулуцькому — 9 500 або 2%). Докладніше див. *Надволжя* (Доповнення).

Значно менше українців жило на Уралі, де укр. поселення виникли у 18 і 19 вв. Більше українців, за переписом 1897, жило у губ.: Оренбурзькій — 42 000 або 2,6% (гол. у пов.: Оренбурзькому — 28 400 або 6,0% і Орському — 8 600 або 4,5%)

та в Уфимській — 5 000 або 0,2% (у пов.: Белебеевському, Стерлітамацькому й Уфимському), врешті, в сусідньому Верхотурському пов. Пермської губ. (1800 — 0,7%). На Уралі українці жили в смугі, заселеній, крім росіян, фінськими (мордва) і тюркськими (татари, башкири) народами. Докладніше див. *Урал*.

У решті Евр. Росії — центр., зах. і півн. на території 19 губ. жило, за переписом 1897, ледве 34 000 українців (не цілих 0,1% всього населення), у тому ч. 23 000 у м. (невеликі укр. скупчення по селах існували в Єлецькому пов. Орловської губ. і в Борисоглібському — Тамбовської). Найчисленнішими укр. скупченнями були *Петербург* (5 200) і *Москва* (4 500; див. *Доповнення*); більш, ніж 1 000 українців жило у центр. м. губ., тих, у яких перебувала більша кількість українців: *Курськ* (2 000), *Саратов* (1 200), *Царицин* (1 100), а також *Калуга* (1 300), *Могилів* (1 200), *Смоленськ* (1 200), *Тула* (1 000), *Тверь* (1 000). Насправді кількість українців була значно більша: за переписом 1920 їх мало бути 39 200, 1926 — 84 000. Серед українців, розкинутих по м., переважали чоловіки.

Про українців в Азії див. гасла: *Зелений Клин*, *Сер.-азіатський степовий край*, *Сибір* і *Туркестан*.

Розміщення українців в європейській частині Росії 1897
(у відсотках до всієї людности; А — укр. етнічна територія)

Про життя українців у корінній Росії мало інформації, за винятком укр. зібрань у Петербурзі й Москві, які були важливими осередками укр. культ. (зокрема на поч. 20 в.) гром. та політ. життя. Це стосується гол. Петербургу, який став також провідним центром українознавчих студій і згодом укр. літ. та мист. життя (див. *Петербург*).

У Москві в першій пол. 19 в. діяв центр укр. археографічних й іст. студій. У «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских» при Моск. Ун-ті були опубліковані у 1846–58, за ред. проф. цього ун-ту О. Бодяньського, важливі джерельні матеріали до історії України (літописи, «Історія Русів» тощо). Якийсь час у Моск. Ун-ті на кафедрі ботаніки працював М. Максимович, і в Москві були видані його ж зб. «Малороссийские песни» (1827) та «Украинские народные песни» (1834). У Москві появилися «Малороссийские повести» (1834, 1837) Г. Квітки-Основ'яненка, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1873) Я. Головацького. У Москві вчилися археограф й історик М. Бантиш-Каменський (1737–1814), історик, філолог й етнограф з Закарпаття Ю. Венелин (1802–39), рос. письм. укр. роду В. Наріжний (1780–1825) та перекладач «Ілліади» на рос. мову М. Гнідич (1784–1833).

У заснованому 1755 Моск. Ун-ті вчилися чимало українців. Деякі починали свої студії в Москві з університетського Благородного Пансіону, ін., зокрема ті, що вчилися перед тим у Києво-Могилянській Академії, вступали просто до ун-ту. Студентами Моск. Ун-ту в 18 в. були серед ін.: правник і філософ В. Золотницький (1741– бл. 1796), письм. І. Богданович (1742–1803), письм. й історик В. Рубан (1742–95). Ректорами Моск. Ун-ту були: історик Х. Чеботарьов (1746–1815), письм. А. Прокопович-Антонський (1762–1815), історик літератури М. Каченовський (1775–1842); проф.: соціолог і правник С. Десницький (†1789), філолог Р. Тимковський (1785–1820), історик Т. Грановський (1813–55), анатом і фізіолог О. Орловський (1821–56), економіст І. Вернадський (1821–84), історик літератури М. Стороженко (1836–1906), історик і політ. діяч М. Ковалевський (1851–1916), хірург М. Скліфосовський (1888–93), хемік-органік М. Зелінський (1861–1953), В. Вернадський, А. Кримський та багато ін.; признач. доц. був Д. Яворницький. Проф. й акад. Моск. Мед.-Хірургічної Академії був вчений ветеринар А. Петров.

Викладачами Моск. Училища Живопису, Скульптури та Архітектури працювали в різний час у другій пол. 19 в.: А. Мокрицький, К. Трутовський, С.

Світославський й ін. У Москві працював видатний актор М. Щепкін.

У перші роки після революції 1905 і напередодні першої світової війни Москва була одним з осередків укр. вид. руху. У в-ві І. Оплокова виходив ілюстрований літ. тижневик «Зоря» за ред. А. Кримського, у 1912–17 появлявся (єдиний під час війни) укр. суспільно-гром. і літ. ж. рос. мовою «Украинская Жизнь» за ред. С. Петлюри й О. Саліковського. У 1912 у Москві вийшов укр. й рос. мовами зб., присвячений пам'яті Т. Шевченка на «Спомин 50-их роковин смерти». Рос. в-ва І. Ситіна і «Посредник» видавали укр. книжки. У Москві, як і в ін. рос. м., гастролювали укр. театральні трупи з участю М. Кропивницького, М. Садовського, М. Заньковецької, П. Сакаганського та ін.

У заг.-держ. житті у першій пол. 19 в. брали участь, очолюючи мін-ва й різні держ. установи, українці: кн. В. Кочубей – віцеканцлер Рос. Імперії, мін. внутр. справ у 1802–07 та 1819–35 і гол. Держ. Ради і Комітету Міністрів, граф П. Завадовський – мін. освіти у 1802–10 і гол. департаменту законів Держ. Ради 1810, граф О. Розумовський – мін. нар. освіти у 1810–16, Д. Троїцький – мін. «уділів» у 1802–06 і юстиції 1814–17, кн. А. Розумовський – довголітній рос. дипломат і гол. рос. делегації на Віденському Конгресі 1814–15, граф М. Милорадович – петербурзький ген.-губернатор у 1818–25, Є. Ковалевський – мін. нар. освіти в 1858–61, військ. діяч М. Драгоманов (1830–1905); укр. походження був фельдмаршал кн. І. Паскевич-Ериванський. Одним з організаторів і керівників першої рос. навколо-світньої експедиції у 1803–06 був мореплавець укр. роду Ю. Лисянський.

Література:

а) Загальна: Карамзин Н. История государства Российского. Издание 6, кн. 1–2 (т. 1–4). П. 1851; Голубинский Е. История русской церкви. т. 1–2. М. 1880–1917; Ключевский В. Курс русской истории. ч. 1–5. П. 1904–21; Покровский М. Русская история с древнейших времен. 5 т. М. 1910–13; Пресняков А. Образование Великорусского государства. П. 1918; Stählin K. Geschichte Russlands von Anfängen bis zur Gegenwart. 5 т. Berlin–Königsberg 1923–40; Миллюков Р., Seignobos Ch., Eisenmann L. Histoire de Russie. 3 т. Париж 1932–33; Vernadsky G. and Karovich M. A. History of Russia. I–IV т. Нью-Йорк 1943–59; Лященко П. История народного хозяйства СССР. т. 1–3, 3 вид. 1952–56; Florinsky M. Russia. A History and a Interpretation. 2 т. Нью-Йорк 1953; Очерки истории СССР. т. 1–8. М. 1953–58; Соловьев С. История России с древнейших времен. Кн. 1–15. М. 1959–66; Черепнин Л. Образование русского централизованного государства в XIV–XV веках. М. 1960; История СССР. С древнейших времен до наших дней, в 12 т., т. 1–8. М. 1966–68; Дробижев В. Историческая география СССР. М. 1973; Водарский Я. На-

селення Росії за 400 лет (XVI — начало XX вв.). М. 1973; Зимин А. Россия на пороге нового времени. М. 1972.

б) **Українці в Р.**: Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. Т. I. П. 1862; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань 1914 (передрук: Гага 1968); Шибаев В. Этнический состав населения Европейской части Союза ССР. П. 1930; Дорошкевич О. Укр. культура в двух столицах Росії. К. 1945; Крип'якевич І. Зв'язки Зах. України з Росією до сер. XVII ст. К. 1953; Мишко Д. Укр.-рос. зв'язки в XIV — XVII ст. К. 1959; Оглоблин О. Люди Старої України. Мюнхен 1959; Кабузан В. Чисельність укр. населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років. Укр. Іст. Журн., ч. 6. К. 1960; Полонська-Василенко Н. До іст. України XIX ст. Укр. Історик, ч. 4. Денвер 1964; Корчмарик Б. Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. Нью-Йорк 1964; Кабузан В., Махнова Г. Чисельність и удільний вес українського населення на території СРСР в 1795—1959 гг. Історія СРСР. ч. 1. М. 1965; Махнова Г. Чисельність і склад укр. населення Росії в 60-их рр. XVII ст. Укр. Іст. Журн., ч. 2. К. 1965; Плющ В. Нариси з історії укр. мед. науки та освіти. кн. I. Мюнхен 1970; Марунчак М. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. Вінніпег 1974.

Див. ще Петербург.

Б. Кравців, В. Кубійович

Росія й Україна. До пол. I в. Столиця р. Оки та гор. течії Волги, території, на яких постав сучасний рос. народ, а потім Москва і її наступники — Рос. держава, вже у 9—10 вв. увійшли до складу Руської (Київ.) держави. Про це свідчить данина, накладена кн. Олегом на фінське плем'я меря (882), один з компонентів пізнішого рос. народу, а також участь мері та чуді і вятичів у поході Олега на греків 907. Остаточне приєднання їх сталося за Володимира В. (981—82), який для зміцнення там своєї влади посадив синів (Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі) як своїх намісників. Уведення за Володимира В. християнства в Надволжі наразилося на вороже ставлення місц. населення. Два повстання (1029 і 1071), під проводом жреців-волхвів, були звернені не тільки проти христ. релігії, а й проти чужого суспільно-політ. ладу Київ. Руси. Проте, церква, зокрема старо-болг. мова, що стала тоді книжною мовою всієї Сх. Європи, була тим помостом, яким йшли впливи руського Києва на Суздальщину. На Любечькому з'їзді 1097, що перетворив Руську державу на федерацію з Києвом на чолі, Переяславщина і Суздальщина дісталися спершу Володимирові Мономахові († 1125), а потім перейшли до його молодшого сина Юрія Долгорукого. Під час княжих чвар Юрій двічі (1149 і 1155—57) захоплював на короткий час Київ, намагаючися встановити там авторитарну владу. За його другого князювання в Києві вибухло повстання місц. населення, наслідком якого винищено суздальських бояр та княжу дружину.

Син Юрія, Андрій Боголюбський, поширюючи свою владу на Київ. Русь, розгромив і пограбував Київ (1169), бажаючи цим підняти авторитет Володимира над Клязьмою, куди він переніс свою столицю з Суздаля.

Коли 1223 татари вперше напали на Україну, натиснувши на половців, укр. князі, які допомагали половцям, звернулися до володимиро-суздальського кн. Юрія Всеволодовича по допомогу. Але він не тільки не вислав свого війська, а й заборонив Переяславу, що тоді належав йому, брати участь в укр.-половецькій коаліції. Розгром укр. князів над Калкою Юрій сподівався використати для зміцнення позицій Володимиро-Суздальського князівства на сх. Європі.

Тат. навала 1238—40 створила там нову політ. структуру, залежну від Золотої Орди. Володимиро-суздальський кн. Ярослав Всеволодович був перший, що поїхав до ханської столиці й одержав там ярлик — підтвердження на панування у своєму князівстві. Одночасно з цим він дістав і Київ під свою владу. Однак, він сам не правив у Києві, а тільки послав туди свого намісника. По смерті Ярослава Київ дістався його синові Олександрові Невському. Але тат. ярмо спричинилося також до відчуження тих династично пов'язаних земель Суздальщини (пізніше Московщини) й України, зокрема Галичини з Волинню. Перша (Московщина) пішла на тісну співпрацю з тат. світом, наслідуючи його в держ. орг-ції й адміністрації та щораз тісніше пов'язуючися кровними зв'язками — подружжями з тат. ханами. Натомість Гал.-Волинська держава широко відчинила двері для Зах. (політ. зв'язки з Угорщиною, Польщею, Австрією, унії з Римом, подружжя з угор., поль. та австр. панівними домами). Це мало значний вплив на дальшу історію рос. й укр. народів. 1299 київ. митр. Максим переніс митрополічу катедру до Володимира над Клязьмою, залишивши за собою титул «митр. київ. і всея Руси», але в дійсності він став політ. знаряддям у руках володимирських (а згодом моск.) князів. У відповідь на це, гал.-волинські кн. домоглися висвячення окремого митр. для укр. земель; т. ч., здійснено поділ і на церк. полі.

Політ. занепад Золотої Орди, що почався у сер. 14 в., та одночасне зростання Литви під владою Гедиміновичів призвели до того, що укр. землі майже в цілості (крім Галичини, що 1349 була окупована Польщею, Буковини і Закарпаття), опинилися під владою Литви.

М. Ждан

Відтоді розпочинається змагання за гегемонію у Сх. Європі поміж двома держ.-

політ. силами: Московою, що поступово прибирала до своїх рук рос. та ін. землі, і Литвою (а потім Річчю Посполитою), що опанувала більшість укр. земель. Ця боротьба точилася протягом кількох століть, зі змінним успіхом. До кін. 15 в. перевага була на боці Литви, володіння і впливи якої наблизилися до основної території Моск. князівства (держ. кордон проходив між Вязмою на зах. і Можайськом на сх.); у сферу впливів її входили також Новгород і Тверь на півн. і Рязань на півд. Це примушувало моск. кн. шукати підпори не лише в Орді, але у сер. В. Князівства Лит. Моск. великокняжа династія, яка й раніше була споріднена з Гедиміновичами, нав'язала нові родинні зв'язки, зокрема з укр. Гедиміновичами. Моск. в. кн. Василь Дмитрович був одружений з дочкою Витовта — Софією, а їхня дочка — Анастасія, сестра в. кн. Василя Васильовича Темного, була дружиною кийв. кн. Олександра (Олександра) Володимировича, внука Ольгерда. Ще більше значення мало те, що ряд кн. Рюриковичів (з Чернігівської і Смоленської галузів) і Гедиміновичів (Ольгердовичів), які сиділи на своїх уділах, між Московою й Литвою (т. зв. верховські князі: Одоєвські, Оболенські, Волконські, Мезецькі, Масальські, Воронинські, Новосильські та ін.), відколи Литва увійшла в унію з Польщею (1386), почали схилятися в бік Москви, яка спритно використала це для наступу на Литву. За ними пішли кн.: Брянські, Трубчевські (Трубецькі), Стародубські, Новгородсіверські та ін. нащадки Ольгерда, що невдоволені з централізаційної політики Витовта і Польщі, шукали моск. протекції. Тому у другій пол. 15 в. почався рішучий наступ Москви на руські (рос., укр. й білор.) землі В. Князівства Лит., під претекстом старих династичних «прав» моск. Рюриковичів на ці землі. Сіверщина переходить з рук кн. Гедиміновичів до опозиційної галузі моск. кн. Рюриковичів, які опинилися на території В. Князівства Лит. й дістали там удільні володіння: кн. Семен Іванович Можайський — Стародуб і Брянськ, а кн. Іван Дмитрович Шемяка — Новгород-Сіверський.

Це визначило чималі успіхи моск. експансії на руські землі В. Князівства Лит., зокрема на Україну. В боротьбі з Литвою Москва діяла разом з Кримом, нацьковуючи його на Литву. 1482, з намови Івана III, крим. хан Менглі-Гірей напав на Київ, пограбував і зруйнував його, взяв у полон або винищив його меш. і послав своєму моск. союзникові в подарунок золотий потир і дискос з Софійського собору. Не раз після того Москва підмовляла крим. ханів чинити напади на Поділля й Київщину. Вся

Надніпрянщина, від Поділля до Путивля в кін. 15 — на поч. 16 в. була тереном руйнівчих крим. нападів, інстерованих Московою. Прополь. і прокат. політика в. кн. лит. Олександра, зятя Івана III, викликала велике невдоволення з боку удільних руських кн. Москві піддалися чернігово-сіверські кн.: Василь Іванович Шемячич (внук Шемяки) з Рильськом і Новгородом-Сіверським, і Семен Можайський — з Черніговом, Стародубом, Гомелем і Любечем. Уже 1493 В. кн. моск. Іван III оголосив себе «государем всея Руси» й дітичем усіх руських городів, зокрема Києва, Смоленську, Полоцьку й Витебську. Це дало привід до нової моск.-лит. війни, яка велася зі змінним успіхом і за Івана III, і за його сина в. кн. Василя III. 1500, над р. Ведрошею, лит. військо, на чолі з гетьманом кн. Костянтином Івановичем Острозьким (див. Острозькі), зазнало великої поразки, а кн. Острозький потрапив у полон. Зате 1514, к. Орші, він погромив вщент моск. військо. Воєнні дії тривали далі, і щойно 1522 укладене було перемир'я на 5 рр., яке потім було кілька разів продовжуване. Це дало можливість Москві ліквідувати останні удільні князівства на Лівобережній Україні, які до першої чверті 16 в. зберігали свою самостійність, визнану Московою. Спочатку було ліквідоване князівство Стародубське, а 1523 новгородсіверський кн. Василь Іванович Шемячич був підступно викликаний до Москви і там ув'язнений. Обидва князівства були інкорпоровані Московою й залишилися в її руках аж до Смути поч. 17 в.

Друга пол. 16 в. — 1654. У боротьбу укр. населення на землях, приєднаних до Польщі у другій пол. 14 в. або в наслідок Люблінської унії 1569, проти поль. нац. і фел. гніту Москва безпосередньо не втручалася, уникаючи воєнного конфлікту з Річчю Посполитою. Але моск. уряд пильно стежив за ситуацією на Україні й намагався здобути собі прихильність і симпатії з боку провідних, гол. церк. укр. кіл і викликати в них бажання переходити під владу Москви. Укр. ченців і купців, що прибували у 1580-их рр. з Києва, щоб придбати церк. книг і субсидії для церков і монастирів, або посланців Львівського Успенського Братства (1592), які прохали допомоги на відбудову згорілої Успенської церкви і шпиталю, приймаючи у Москві гостинно і відправляючи, обдаровували гріншми й обіднянками. Але листи львівського еп. Гедеона Балабана і кийв. митр. Михайла Розози до моск. царя з проханням захистити правос. українців перед наступом поль. католицтва залишилися без відповіді. Посольство зне-

віреного у можливість вибороти належні права для Правос. Церкви під Польщею кийв. митр. Іова Борецького 1625, з закликом до царя взяти Україну під свою протекцію, дістало негативну відповідь. Негативно ставився моск. уряд також до спроб поширити торгівлю між Україною і Московщиною. В укр. купців відбирали товари без будь-якого відшкодування. У прибулих до Москви великою групою 1570 польс., лит. й укр. купців товари були відібрані й доставлені на двір в. кн. і тільки згодом частково повернуті. Щойно в кін. 16 в. торг. зносини трохи поживалися.

Активнішою була політика Московщини щодо укр. козаччини. Укріплюючи інкорпоровані на поч. 16 в. Чернігівщину й Сіверщину і поширюючи свою владу на Слобожанщині, моск. уряд почав претендувати також на все Лівобережжя й Запоріжжя, висилаючи туди своє військо, тримаючи там військ. застави та приймаючи на службу укр. козаків. Висланий на Запоріжжя 1556, з метою організації спільної боротьби проти тур.-тат. сил, моск. дяк М. Ржевський зробив разом з коз. військом під проводом кн. Д. Вишневецького спільний похід на низ Дніпра і здобув та знищив Очаків.

У переговорах з Польщею моск. уряд вимагав віддати під владу царя не тільки Лівобережжя, але й Київ та ін. міста на Правобережжі, заявляючи, що спільна боротьба моск. війська з запор. козаками проти татар є доказом моск. «закононого володіння» Запоріжжям, і що «Дніпро належить моск. цареві, бо тече з його земель». Згодом Москва підтримувала грошми й ін. «жалуванням», керівників протипольс. коз. повстань, напр., К. Косинського. Посилаючи йому на Запоріжжя гроші й сукно, моск. цар титулував себе в листі до козаків «царем запорозьким, черкаським і низовським». Після поразок коз. повстань 1593 і 1594 (і пізніше) моск. уряд закликав козаків переселяватися на його територію.

Експансія Московщини на Лівобережжя була затримана на поч. 17 в., після Смути і польс. інтервенції, коли Чернігівщина й Сіверщина були повернені до складу Речі Посполитої. Вислане гетьманом П. Сагайдачним 1620 посольство під проводом Петра Одинця до Москви мало на меті не перехід укр. козацтва в моск. «підданство», а лише узгодження з моск. урядом спільних воєнних дій проти Криму.

Укр. визвольна війна проти Польщі й утворення Укр. Коз. держави поставили її віч-на-віч з Моск. царством. Б. Хмельницький почав шукати військ.-політ. допомоги Москви проти Польщі. З свого боку, Москва, після кількох ро-

ків вагань, побоюючися союзу України з Туреччиною і Кримом, вирішила 1653 здійснити свої давні пляни щодо укр. земель. Наслідком цього й була *Переяславська угода 1654*.

Від Переяславської угоди 1654 до ліквідації Гетьманщини. Переяславська угода 1654 відкрила Москві широкий шлях до експансії на Україну. Для моск. уряду автономія Коз.-Гетьманської держави була тільки переходовим етапом. Стародавні претенсії Моск. держави на всі володіння династії Рюриковичів почали відживати і міцніти, коли цар *Олексій Михайлович* (хоч з ін. династії — Романових) був визнаний на Україні також як цар «*Маля Рсії*». Перебування моск. воявод з залогами у гол. м.-фортецях України, хоч і з обмеженими компетенціями, надавало цьому титулові ознак реальної влади Москви на укр. землях, а гол. — можливості при тій чи тій нагоді й під різними претекстами втручатися у внутр. укр. справи. Контроль царя над зовн. зносинами гетьманського уряду обмежував суверенні права Укр. держави. Москва була рішуче проти об'єднання всіх чи більшості укр. земель у складі Коз.-Гетьманської держави, що було гол. метою політики майже всіх гетьманів, від Б. Хмельницького й І. Виговського, через П. Дорошенка й до І. Самойловича та І. Мазепи.

Зовн. політика Москви у другій пол. 17 в. зазнавала значної еволюції. Не маючи сили завдати рішучого вдару Речі Посполитій і відібрати від неї всі руські (укр. й білор.), а також лит. землі, Москва шукала компромісу й замирення з Польщею, щоб дістати її допомогу проти Швеції (політика канцлера А. Ордин-Нащокіна), і тому погодилася на поділ України поміж обома державами — Московщиною і Польщею (*Андрусівське перемир'я* 1667, стверджене т. зв. Моск. «*вічним миром*» 1686). Тур.-тат. навала на Польщу 1671–72 й утворення Коз. держави (під протекторатом Туреччини) гетьмана П. Дорошенка й згодом кн. Ю. Хмельницького, з їхніми плянами відновити державу Б. Хмельницького, знову активізували чорноморську політику Москви — в союзі з Польщею і Лівобережною Гетьманщиною, проти Криму й Туреччини. У цих моск.-тур. війнах (Чигиринські походи 1677–78) впала правобережна коз. держава, й правобережна Наддніпрянщина стала майже суцільною руїною, засудженою за *Бахчисарайською угодою* 1681 на «*вічну пустелю*». Тільки нова укр. колонізація цієї території (козаччина під проводом С. Палія й С. Самуся) й активна участь Московщини у Священній Лізі 1680–90-их рр. відновили антитур. політику канцлера А. Мат-

всєва і примусили моск. уряд поставитися з більшою терпимістю до соборницьких плянів гетьмана І. Мазепи щодо Правобережжя, тим більше, що це послаблювало колонізаційний і політ. наступ Гетьманщини на Сх., на землі Слобожанщини й Донеччини, які входили до складу Моск. держави.

У цих умовах, інтереси Москви на Україні диктували їй щораз більше втручання у внутр. справи Гетьманщини, що рішуче суперечило духові й текстові Переяславської угоди 1654. Перший конфлікт між Москвою й Україною виник ще за Б. Хмельницького, під час швед.-поль. і швед.-моск. війни, коли Москва уклала з Польщею Віленське перемир'я 1655, не допустивши до участі в переговорах укр. послів. Другий конфлікт був пов'язаний з експансією Коз.-Гетьманської держави на сх. Білорусь і Полісся (Пинське староство) 1656–58, а також на зах.-білор. землі (Слудзьке князівство Радзівілів), які визнали владу або протекцію Війська Запор., всупереч моск. зазіханням і плянам на землі В. Князівства Лит. До цього додалося активне втручання Москви в конфлікт між гетьманом І. Виговським і полтавським полк. М. Пушкарем та Запор. кошовим Я. Барабашем, повстання яких проти Виговського було якщо не інспіроване, то у всякому разі підтримане Москвою. Гадяцький договір 1658, що утворював тридцятину Річ Посполитої, був рішучим запереченням моск. концепції Переяславської угоди 1654. Спроба Москви, мовляв, «переписати (Гадяцький договір) на моск. царя» (таємна інструкція кн. О. Трубецькому) була невдала й викликала маніфест укр. уряду 1658 до всіх держав з протестом проти порушення Москвою Переяславської угоди, і новий, на цей раз збройний зудар закінчився великою поразкою, що її завдав моск. військові 1659 під Конотопом гетьман І. Виговський на чолі з'єднаних укр.-поль.-крим. військ, яка спричинила важкі моск. репресії над укр. людиною (т. зв. «Годуновщина» — дії брянського воєводи П. Годунова на Сіверщині, спустошення Борзенщини кн. Трубецьким тощо).

Нова, зфальшована Москвою Переяславська угода з гетьманом Ю. Хмельницьким 1659, яка чимало обмежувала суверенні права України і збільшувала вплив і владу Москви, мала своїм наслідком Слободищенський трактат Ю. Хмельницького з Польщею 1660, який, хоч і не відновив Гадяцької унії 1658, але змусив моск. військо до капітуляції. Наступ Польщі на Лівобережжя разом з правобережним гетьманом П. Тетерею й у союзі з Кримом (1663–64), закінчився поразкою й відступом поль. війська та фактичним поділом Гетьманщини на

правобережну й лівобережну; останній Москва нав'язала нового гетьмана І. Брюховецького, що склав з нею 1665 Московські статті, які ще більше зміцнювали моск. позиції на Україні. Внаслідок великого невдоволення й активного протесту укр. людності з цього приводу вибухло антимоск. повстання 1666, що охопило майже все Лівобережжя і спонукало Брюховецького, зокрема у зв'язку з Андрусівським договором 1667, розпочати переговори з Туреччиною проти Москви. Хоч Москві вдалося опанувати ситуацію і зберегти, а навіть зміцнити свою владу на Лівобережній Україні, зокрема після усунення й заслання гетьмана Д. Многогрішного, який одверто критикував моск. політику і шукав порозуміння з П. Дорошенком, однак антимоск. настрої на Україні й далі зростали у різних колах укр. людності і в самому гетьманському уряді за часів І. Самойловича й І. Мазепи.

Основна мета моск. політики щодо України була зформульована виразно у Коломацьких статтях 1687 (19 пункт). Новий укр. уряд (гетьмана І. Мазепи) мав «народъ малороссійскій всякими мѣрами и способами съ великороссійскимъ народомъ соединять и въ нераззорванное и крѣпкое согласіе приводить супружествомъ и инымъ поведѣніемъ, чтобъ были подъ одною ихъ царского пресвѣтлого величества державною общце... и никто бѣ голосовъ такихъ не испущалъ, что Малороссійской край гетманского регименту, а отзывались бы вездѣ единогласно: ихъ царского пресвѣтлого величества самодержавной державы гетманъ и старшина, народъ малороссійской общце съ великороссійскимъ народомъ, и вольной переходъ жителямъ изъ малороссійскихъ городовъ въ великороссійскіе города имѣти». Цим Москва заперечувала держ. характер гетьманської влади, а тим самим й укр. державність взагалі. Проте, політика Мазепи стала на перешкоді реалізації цього пакту, й Москва ще якийсь час мусіла на це зважати (зокрема в критичний момент Півн. війни, в умовах укр.-швед. союзу 1708–09). Але ця настанова залишилася директивною й дороговказом рос. політики на Україні до самого кін. Коз.-Гетьманської держави.

Полтавська поразка Карла XII і Мазепи (див. Полтавська битва) стала поч. моск. військ. окупації України й дальшого обмеження укр. автономії. Руїнація Батурина Меншиковим, зруйнування Запор. Січі, репресії супроти мазепинців, конфіскація їх маєтків й роздача їх моск. достойникам, депортація родин емігрантів і репресованих до Московщини й Сибіру, перенесення Петром І гетьманської столиці до прикордонно-

го з моск. землями Глухова, призначення постійного моск. резидента для нагляду над гетьманом й укр. старшиною, стало розташування на Гетьманщині рос. війська (з москалів і різних чужинців, зокрема німців), з обов'язком утримування його укр. населенням, — все це було тільки вступом до майже цілковитого опанування Московю гетьманського уряду та його адміністрації. Дозволивши 1708 обрати нового гетьмана І. Скоропадського, Петро I не тільки відмовився скласти з ним традиційні «гетьманські статті», відкладаючи це до закінчення Півн. війни, але навіть не дав гетьманові звичайної «жалуваної грамоти». Всі зміни і призначення на вищих старшинських урядах (ген. й полкова старшина) відбувалися з царського наказу, при чому насамперед вони надавалися прихильникам або агентам Москви, серед них різним чужинцям (росіянам, сербам, волохам тощо), які часто ігнорували гетьманський уряд і брутально поводитися з укр. людиністю. 1722, ще за життя І. Скоропадського, утворено Малоросійську Колегію, в складі 6 штаб-офіцерів рос. полків, розташованих на Гетьманщині, на чолі з бригадиром С. Вельяміновим, для керівництва й контролю над діяльністю гетьманської адміністрації. По смерті І. Скоропадського (1722) вибори нового гетьмана були заборонені, а намагання наказного гетьмана П. Полуботка, підтримані всією вищою старшиною (див. «Коломацькі чолобитні»), скасувати цю заборону, призвели до арешту й ув'язнення П. Полуботка, разом майже з усім гетьманським урядом, у Петропавлівській фортеці в Петербурзі. Одночасно рос. уряд розпочав низку заходів, щоб обмежити або й цілком припинити безпосередню торгівлю Гетьманщини з Зах. Європою. Навіть у сфері культ. й церк. життя Москва намагалася підпорядкувати собі Україну (передача Правос. Київ. митрополії під зверхність моск. патріарха 1685, заборона укр. друку 1720 тощо).

По смерті Петра I (1725) рос. політика щодо України-Гетьманщини виявлялася у різних фазах — полегшень і загострень, але в основному вона була спрямована на поступову ліквідацію політ., екон. й культ. самостійності України. За Петра II, коли регентом був О. Меншиков, рос. уряд, змушений політ. та екон. мотивами, скасував деякі податки, які надто обтяжували населення, заборонив росіянам купувати землю на Україні, 1727 ліквідував Малорос. Колегію і дозволив обрати нового гетьмана, що ним став Д. Апостол (1727–34). Однак, у відповідь на петицію Д. Апостола повернути Україні кол. права, проголошено т. зв. «Рішительні пункти», які ще

більш обмежували укр. автономію. Гетьманові заборонено було зносити з чужими державами, за винятком пограничних справ з Польщею й з Кримом; коз. війсьکو під час війни мало підлягати рос. командуванню; кандидатів на вищі старшинські пости затверджував цар. За найвищу суд. інстанцію мав працювати Ген. Суд, складений з 3 українців і 3 росіян, очолений гетьманом. Дозволено на приїзд чужинецьких купців на Україну, але все довізне мито (індукта) мало йти до рос. скарбниці. Росіянам знову дозволено купувати землю на Україні, але заборонено спроваджувати рос. селян.

За царювання Анни Івановни, особливо по смерті Д. Апостола, рос. уряд повернувся до політики Петра I щодо України. Нового гетьмана не дозволено вибрати, для управління Гетьманщиною створено т. зв. Правління гетьманського уряду (1734–50), зформоване з 3 українців і 3 росіян під проводом рос. намісника кн. О. Шаховського, якому в тасмій інструкції знову доручено провадити політику злиття українців з росіянами з допомогою мішаних подружжів і не допускати до будь-яких безпосередніх зв'язків Гетьманщини з закордоном. Пізніший період полегш у політ. курсі рос. уряду щодо України, коли дозволено було відновити гетьманство під проводом К. Розумовського (1750–64), був надто короткотривалий і закінчився скасуванням гетьманату Катериною II 1764, яка передала управління Гетьманщиною другій Малорос. Колегії, очоленій ген.-губернатором графом П. Рум'янцеєм. Після скасування слобідських полків та заведення рос. адміністративно-суд. системи на Слобожанщині (1765) і зруйнування Запор. Січі (1775) Гетьманщину поділено 1781 на 3 намісництва (пізніше губ.): Київ., Чернігівське і Новгород-Сіверське в рамках одного Малорос. ген.-губернаторства з заг.-рос. адміністративними і суд. установами, у зв'язку з чим скасовано 1782 також й Малорос. Колегію. 1783 ліквідовано коз. військ. устрій: укр. полки переформовано на регулярні карабінерські полки рос. армії з 6-річною службою. Того ж року запроваджено кріпацтво, з заборону вільного переходу лосполитих і відданням їх повністю під юрисдикцію поміщиків. У 1780-их рр. секуляризовано монастирські маєтності (1786) й посилено русифікацію Києво-Могилянської Академії.

У другій пол. 18 в., в наслідок воєн з Туреччиною й у зв'язку з розборами Польщі, Рос. Імперія інкорпоровала низку ін. укр. земель: 1772 — трикутник між Дніпром і Сожем, 1774 — трикутник між Дніпром і Богом та побережжя Озів-

ського м. від Берди по Мінос, 1791 — територію між Богом і Дністром (т. зв. Ханську Україну), 1793 — все Правобережжя від Дніпра по Кам'янець і Пинське і 1795 — зах. Волинь по р. Буг.

З 1800 до 1917. Заг. напрям рос. політики щодо України у 19 — на поч. 20 вв. залишався в основному незмінним. Це була виразно централістична політика колоніального типу, в інтересах рос. центру Імперії. Її ознаками були: майже цілковита ліквідація правових особливостей України, перетворення її впровадж 19 в. на 9 звичайних рос. губ., об'єднаних ген.-губернаторством як постійною установою тільки на Правобережній Україні, екон. й фінансова експлуатація, русифікація всього культ.-осв. й церк. життя, особливо посилена у другій пол. 19 в.

У царині празно-політ. рос. уряд насамперед намагався не допустити до створення на Україні єдиного нац.-територіального комплексу. Зберігаючи, з певних політ. (супроти Польщі) та військ.-стратегічних (супроти Австрії) причин, майже до кін. Рос. Імперії, комплекс Правобережної України, як «Юго-Западного Краю» (губ.: Волинська, Подільська й Київ.), з спільним ген.-губернаторством, з чималими відмінами у громад. устрої (збереження Лит. Статуту і маґдебурзького права у Києві у першій пол. 19 в. й відсутність земств на Правобережній Україні у другій пол. 19 в. аж до 1911), рос. уряд ще в першій пол. 19 в. ліквідував Малорос. ген.-губернаторство на Лівобережжі й Слобожанщині (назва Малоросія була скасована 1834) й утворив там 3 звич. рос. губ. (Чернігівська, Полтавська й Харківська, що до 1834 називалася Слобідсько-Укр.). Півд. Україна (або Новоросійський Край) втратила свою адміністративно-політ. єдність (ген.-губернаторство) у другій пол. 19 в. і була перетворена також на 3 рос. губ. (Катеринославська, Херсонська і Таврійська). Тільки тимчасово, у зв'язку з посиленням рев. руху в 1870-их рр., на території Лівобережжя й Півдня були утворені військ. ген.-губернаторства у Харкові й Одесі.

Ще у першій пол. 19 в. рос. уряд провів ліквідацію традиційного укр. права та судівництва. У 1831-35 скасовано *Маґдебурзьке право* в Києві, і міське *самоуправління* там, як і в ін. більших укр. м. перебало фактично місц. рос. купецтво. 1842 скасовано судочинство за обов'язковим доти Лит. Статутом і введено систему рос. законів і судів. Деякі залишки Лит. Статуту (в царині родинного і масткового права) збереглися тільки на Чернігівщині й Полтавщині.

Ще з кін. 18 в. за Катерини II, рос. уряд розпочав примусову ліквідацію Уні-

ятської Церкви на Правобережжі. Хоч далі цей наступ послабшав, за Миколи I він знову збільшився і 1839 призвів до цілковитої ліквідації Унії на Україні та Білорусі. 1875, за Олександра II, зліквідовано її рештки на Холмщині й Підляшші.

Далекосяжне й загалом позитивне значення для України, зокрема для її екон. розвитку, мало приєднання Криму до Рос. Імперії 1783. Воно відкрило великі простори надчорноморських земель для колонізації (див. *Південна Україна*) і водночас з цим створило широкі можливості для розвитку хліборобства, скотарства й різних галузів пром.-сти, а з побудовою нових портів Одеси й Херсону — для розвитку зовн. й внутр. торгівлі. Разом з цим, Росія, створивши собі міцний бастион над Чорним м., посилала й закріпила інтеграцію України з Рос. Імперією.

Здобуття Криму й опанування надчорноморських земель Москва використала також для зміцнення рос. елементу на Україні. Тримавши тут великі збройні сили (у деякі періоди до 100 000 війська) і залози по м., зокрема у ново-збудованій за Миколи I фортеці в Києві, рос. уряд організував за Олександром I і продовжував за Миколи I засновувати військ. поселення на Україні (на Харківщині — в р-ні Чугуєва, на Херсонщині — б. Олександрії, а згодом, після поль. повстання 1830-31, на Київщині й Поділлі). Одночасно з тим на Україні збільшувалася кількість росіян — цивільних службовців, наділених не тільки посадами, але й зем. володіннями. З розподілу земель на Півд. Україні скористалися гол. ч., крім рос. вельмож, рос. офіцери і цивільні службовці (81,6%) і тільки у незначній кількості українці (10,5%), гол. з-поміж нащадків запор. старшини і лівобережного шляхетства. На Правобережній Україні здебільша затримали і поширювали (до 1831) свої зем. володіння львівські до рос. уряду поль. магнати: Потоцькі, Браніцькі, Любомірські та ін.

Екон. політика Росії на Україні в 19-20 вв. зберігала свій колоніальний характер. У першій пол. 19 в. це провадилося гол. засобами митної політики імперії, що мала здебільша протекційний характер в інтересах рос. пром.-сти, а разом з цим позбавляла відповідного захисту інтереси України. Тариф 1822, який, з невеликими змінами, існував до пол. 19 в., створив для рос. пром.-сти майже монополіне становище на укр. ринку. В 1850-их рр. мало не третина всієї продукції текстильної пром.-сти імперії (бл. 20 млң карб.) йшла на ярмарки Лівобережної й Півд. України, складаючи там 86,9% заг. збуту текстиль-

них виробів, тоді як на долю закордонної пром-сти припадало лише 4,3% заг. збуту тих виробів (1 млн карб.). Натомість укр. пром-сть не могла скористатися з вигід того тарифу, бо рос. уряд створив на Україні систему «екоп. буфера». Монополізуючи для рос. пром-сти (гол. текстильної) укр. ринок, рос. уряд залишив відкритим (системою різних пільг для поль. пром-сти і за допомогою транзитного торгу через Україну та Одеського порто-франко) доступ на Україну виробів поль. й закордонної пром-сти, що звич. шкодило інтересам укр. госп-ва. Одним з наслідків цього був занепад укр. текстильної (зокрема сукопної) пром-сти у сер. 19 в. Якщо 1832 на Україні було 120, а в 1846 вже 258 сукопних фабрик, то 1852 їх було 177, а в 1863 — 159. Натомість Україна мусіла плекати різні галузі с.-г. пром-сти, зокрема гуральництво й нову галузь — цукроварство.

У другій пол. 19 в. одним з засобів колоніальної політики Росії на Україні стало зал. будівництво. Залізниці на Україні почали з'являтися на 20 рр. пізніше, ніж у Росії; при чому напрям зал. магістралі, який цілком залежав від рос. уряду, найменше зважав на інтереси укр. економіки. В інтересах України було будувати залізниці від укр. госп. центрів (насамперед с.-г.) до укр. портів Чорного м. (Одеса), а також до зах. кордону імперії — австр. і пруського (через Польщу). Але рос. уряд, передусім будовав залізниці, які з'єднували Україну з Московщиною або служили військ.-політ. інтересам імперії (Москва — Харків — Теодосія; Москва — Вороніж — Ростов на Дону — Кавказ; Москва — Брянськ — Берестя — Варшава; ця остання мала важливе військ.-стратегічне значення). Навіть офіц. рос. кола визнавали, що після Крим. війни «всі сили держави обернуто на побудову залізниць на півн., а південь (тобто Україну) забуто. Півд. Росія щодалі то більше переконується, що її інтереси уряд ставить на другому плані, і що прибутки всієї держави використовуються перев. на користь і вигоду півн. частини». Дійсно, фінансова політика рос. уряду щодо України була побудована і проваджена так, що значна частина прибутків з України витрачалася на потреби імперії й насамперед Росії. В кін. 19 в. Україна давала понад 26% заг.-імперського доходу, але майже пол. цього йшла на потреби ін. частин імперії. У цих умовах тільки велике піднесення укр. госп-ва, зокрема пром-сти Донбасу і Кривого Рогу, за допомогою зах.-евр. капіталу, допомогло укр. економіці протиставитися колоніальній політиці Росії.

У цьому ж напрямі централізації та уніфікації була спрямована й соц.-екоп. політика рос. уряду на Україні. Закріпачення селянства на Лівобережжі (указ Катерини II з 3. 5. 1783), встановлення законом Павла I з 1797 триденної панщини (яка фактично була значно більшою), запровадження інституту військ. поселень тощо, — важким тягарем лягали на укр. селянство, й, поряд з жорстоким трактуванням кріпаків багатьма поміщиками (особливо на Правобережжі), спричинилися до кривавих сел. розрухів, подекуди повстань (на Катеринославщині, Поділлі та ін. укр. землях), що їх рос. уряд придушував безоглядно, з допомогою поліції та війська. Заведена на Правобережжі у 1840-их рр. з політ. міркувань (супроти антирос. діяльності поль. дідичів й у цілях заг.-поліційного порядку ген.-губернатором Д. Бібіковим т. зв. інвентарна реформа (яка забезпечувала за селянами їхні землі, касувала данини в натурі й докладно визначала дні панщини для різних категорій кріпаків), не була здійснена повністю, що викликало низку бурхливих сел. розрухів, особливо на Київщині («Козаччина» 1855).

У своїй політиці на Україні рос. уряд майже не зустрічав опозиції з боку рос. промадянства. Навіть декабристський рух (див. Декаристи) на Україні, в якому брало участь чимало українців, нащадків коз. старшини, розглядав укр. питання, як внутр. справу Росії, а українців вважав за «сравнених росіян» (П. Пестель). Якщо в Півн. Т-ві декабристів були досить сильні федералістичні настрої (під впливом амер. конституції), то лідери Півд. Т-ва, зокрема Пестель, який погоджувався на незалежність Польщі, обстоювали централізацію Рос. імперії, включно з Україною. Навіть об'єднане з Півд. Т-вом декабристів Товариство З'єднаних Слов'ян, яке проголосило ідею федерації слов. народів, не включало до неї окремо ні українців, ні білорусів. Тільки поодинокі декабристи, зокрема укр. походження або зв'язані з Україною перебуванням, ставилися з більшою симпатією до нац. прагнень українців (напр., поет К. Рилев, автор творів на укр. іст. теми, зокрема поеми «Войнаровский», 1825).

Централістична й колоніальна політика Росії щодо України зустрічала певний опір, а втім, здебільша пасивний, з боку укр. провідних кіл. Ідея відновлення стародавніх прав України і традиція гетьманського автономізму не вмирили на Україні впродовж 19 в. Правда, у першій пол. його вже не було таких яскравих виступів, як, напр., берлінська

місія В. Капніста 1791. Але діяльність укр. політ. гуртків тривала далі, набиравши різних форм, від суто-культурницької праці (студії над історією України, укр. мовою, фолклором тощо) до ставлення нац.-політ. вимог, аж до відокремлення України від Росії (Малоросійське Тавричне Товариство В. Лукашевича; високопатріотичний твір «Історія Русів» тощо). Раз-у-раз виникають проекти відновлення укр. козащини, подекуди й реалізовані (коз. проект В. Капніста 1788; коз. полки й земське ополчення під час війни 1812; коз. полки під час поль.-рос. війни 1830–31; нар. ополчення під час Крим. війни тощо). За цими проектами стояли провідні діячі укр. дворянства (В. Капніст та його сини, Д. Трошинський, М. Миклашевський, брати Родзянки та ін.), які знаходили навіть підтримку з боку місц. рос. адміністрації. Ці пляни зустрічали повне зрозуміння й допомогу в широких колах укр. людності, серед якої зростала нехоть, а то й ворожість до Росії й росіян. Сучасники, укр. і чужинці, зокрема рос., свідчать одностайно про «ненависть к Россиі», зокрема на Лівобережжі й Слобожанщині.

Рос. уряд був добре поінформований про це, й побоювання перед укр. сепаратизмом виразно помітні в його політиці. Ліквідуючи коз. полки, як тільки вони ставали непотрібними для військ. цілей уряду, посилюючи поліційні заходи і політ. контроль над місц. адміністрацією, усуваючи, іноді досить брутально, навіть високих урядовців на Україні (відставка «малорос.» ген.-губернатора кн. М. Рєпніна 1834), рос. уряд сподівався подолати «укр. небезпеку», яка здавалася йому тим більше загрозливою, що збігалася в часі з активізацією нац. руху в Польщі і в Грузії, не кажучи вже про рев. події в Зах. Європі. Уряд Миколи I гострими заходами відповів на створення Кирило-Методіївського Братства з його плянами відродження України в системі всеслов. федерації, й особливо жорстко покарав Т. Шевченка як ідеолога й речника укр. нац. незалежності. Відтоді рос. уряд розпочав активну боротьбу не тільки проти укр. політ., але й проти укр. культ. руху.

Тим же цілям і тенденціям рос. уряду, який прагнув до цілковитої інтеграції України у складі Рос. Імперії й перетворення укр. народу на частину рос., за етнічною культурою й мовою, племені, була підпорядкована й політика Росії на Україні 19–20 вв. у царині культури та освіти, а також у справах Церкви. Процес русифікації, розпочатий ще у 18 в., продовжувався наполегливо й послідовно, охоплюючи чимраз більше

всі галузі освіти, науки й культури, і втягуючи в сферу свого впливу майже всі прошарки укр. людності, не виключаючи навіть селянства (через школу, церкву і військо).

Вважаючи українців лише за частину «руського» народу (росіяни, або великоруси, малоруси й білоруси), а укр. мову тільки за «наречіє» рос. мови, Росія визнавала за єдино-можливе виключне панування рос. мови (літ.) й культури в усьому гром. й культ. житті України. Деякий виняток творило тільки Правобережжя, яке рос. уряд ще в першій чверті 19 в. вважав за «край поль.», і тому дозволяв там існування поль. культури, поль. освіти, поль. мови й навіть почасти поль. адміністрації й судівництва. Але так було тільки до поль. повстання 1830–31, відколи й на цій території почався процес русифікації, який набрав тотальних розмірів особливо після другого поль. повстання 1863.

Ставлення рос. уряду до укр. культури в 19 в. перетримало два гол. періоди — перша пол. 19 в. і друга його пол., властиво остання третина й поч. 20 в. (до революції 1905). У перший період рос. уряд до деякої міри толерував укр. культуру, зокрема літературу, проте не допускаючи до пром. вжитку укр. мови, як мови нижчих верств людності (гол. селянства). Так само ставилася до цього й рос. громадськість. У сер. 19 в. відбувається певний злам. Успіхи культ.-нац. відродження України викликають велике занепокоєння, а навіть тривогу в рос. урядових і гром. колах. Творчість Шевченка, діяльність Кирило-Методіївського Братства, активізація укр. громад (у тому ч. і студентських), почавши з 1860-их рр., з їх нац.-політ. плянами і прагненнями, — все це ставить перед рос. урядом і громадянством реальну загрозу укр. сепаратизму, не лише культ., але й політ. В урядових колах росте острах, за словами мін. П. Валуєва, не так перед «хлопоманством», як перед «хохломанством» (себто українством), виразом чого був відомий циркуляр Валуєва 1863 й особливо т. зв. *Емський указ* 1876. Це ствердив також політ. заповідь Олександра II, того ж 1876, який заповідав своєму синові й наступникові Олександрові III, що «могущество России основано на единстве государства, а потому все, что может клониться к потрясению сего единства и к отдельному развитию различных народностей, для нее пагубно и не должно быть допускаемо». Це була справжня «заборона українства», що на кілька десятиліть затримала нормальний розвиток укр. культури.

Ставлення рос. громадянства до цих заходів уряду було загалом пасивне. Ли-

ше поодинокі особи з рос. інтелігенції, зокрема деякі члени Рос. АН і проф. ун-тів, ставилися прихильно до укр. нац. питання, гол. до проблеми самостійності й окремішності укр. мови та культури, й виступали на їх оборону перед урядом і рос. громадянством. Зокрема акад. Ф. Корзи й акад. О. Шахматов були ініціаторами й авторами записки «Об отмене стеснений малорусского печатного слова», схваленої 1905 Рос. АН, з твердженням, «що укр. (малорос.) населення повинно мати таке ж право, як і великоруське, публічно говорити і друкувати своєю рідною мовою». В результаті тієї записки були скасовані 24. 3. 1906 постанови Емського указу з 1876 та таємного указу з 1881 про заборону укр. мови. Проте, не зважаючи на це, питання укр. школи (навіть початкової) до самої революції 1917 залишалося невирішеним.

Погодившись під тиском поразки у війні з Японією і рев. подій 1905 на часткову лібералізацію режиму, і разом з цим касуючи заборону укр. мови й різні обмеження у наук., вид. і культ.-осв. ділянках, в наслідок чого розгорнувся широко укр. нац. рух, рос. царат, почавши з 1907–08 повернувся знову до політики утисків і заборон, спрямованих кінцево-кінцем на ліквідацію укр. руху. Численна укр. репрезентація у скликаній у жовтні 1906 рбс. Держ. Думі (44 чл. укр. парламентарної фракції в першій і 47 чл. у другій) була зведена на основі закону з 3 червня 1907 до мінімуму в третій і четвертій Думах (1907 і 1912).

Рос. урядові з його антиукр. політикою був небажаний розвиток політ. і культ. життя українців у межах Австро-Угорщини. Тому рос. уряд та деякі організації (у значній мірі під впливом уряду) підтримували в Галичині, на Буковині й Закарпатті москвофільство. «Допомога» рос. кін. москвофільству була посилена, коли по закінченні рос.-японської війни зросло напруження між Австро-Угорщиною і Росією, яка хотіла зайняти зах. укр. землі. Цю політику ведено за посередництвом «Галицько-Русского Общества» у Петербурзі (граф В. Вобріньський та ін.) та рос. консульства у Львові.

З особливою гостротою протиукр. намагання рос. уряду виявилися під час першої світової війни, коли були ліквідовані майже всі організовані прояви укр. руху на укр. землях під Росією й коли в окупованій рос. військом Сх. Галичині пішов похід на знищення українства і всіх його надбань. У цих протиукр. настановах і діях рос. уряд мав підтримку більшості рос. політ. партій. Навіть ті з них, які визнавали на словах права українців на самобутність і

розвиток нац. мови й культури, на ділі заперечували право укр. народу на нац. самовизначення і власну державу.

О. Оглоблин

1917. Після березневої революції на Україні існувало двовладдя: з одного боку, рос. Тимчасовий Уряд (Т. У.) намагався продовжувати централістичну політику царського уряду, з другого — новостворена Укр. Центр. Рада вимагала і впроваджувала в життя автономну укр. владу. Всеукр. Нац. Конгрес у Києві (17–21. 4. 1917) домагався автономії України та федеративного устрою рос. республіки, які мали схвалити Всерос. Установчі Збори.

Рос. демократія поставилася до укр. автономних домагань вороже, а рос. соціалісти уважали їх за контрреволюційні. Коли Т. У. відкинув укр. домагання, Укр. Центр. Рада І Універсалом (23. 6. 1917) проголосила автономію України і створила Ген. Секретаріят. Це примусило Т. У. рахуватися з укр. домаганнями; 11. 7. 1917 на переговори до Києва прибули міністри Т. У. (А. Керенський, І. Церетеллі, М. Терещенко) і визнали Укр. Центр. Раду як крайовий орган України у складі Росії, а Укр. Центр. Рада — визнала Т. У. як центр. владу. Все таки Т. У. відкинув Статут Вищого Управління України, своєрідну конституцію, складену Укр. Центр. Радою, і сам видав «Тимчасову» Інструкцію (17. 8. 1917), якою обмежував права Укр. Центр. Ради і Ген. Секретаріату, а територію України обмежив лише до 5 губ. Т. У. і далі робив перешкоди Укр. Центр. Раді в організації й виконанні влади на Україні, хоч призначений ним адміністративний апарат вже став недіяльним. Нездібність Т. У. утримати лад у Росії призвів до жовтневої революції 25. 10. (7. 11.) 1917 й перебрання влади більшовиками на чолі з В. Леніном та зміни назви держави на Рос. Советська Федеративна Соц. Республіка. Рос. політику з царських часів щодо України продовжував ген. А. Денікін, командувач збройних сил Півдня Росії. Проти Денікіна (у 1919) і П. Врангеля (у 1920) з їхньою політикою «єдиної неділимий Росії» боролися як регулярна Армія УНР, так і укр. повстанські відділи (М. Григорієва та ін.) і Н. Махно. «Єдиномудлимську» політику супроти України вела пізніше рос. еміграція (див. Рос. укр. політ. взаємини на еміграції).

А. Жуковський

Про постанову рос.-політ. партій див. гасла Конституційно-Дем. Партія, Рос. Дем.-Роб. Партія (меншовики), Соціалісти-революціонери, а також Народництво.

Див. також гасла: Росіяни на Україні, Українсько-російські культурні взаємини, Російсько-українські мовні зв'яз-

ки, Русифікація, Російсько-українські політичні взаємини на еміграції.

Про укр.-рос. взаємини з 1918 див. СССР і Україна.

Література: Кавелин К. Мысли и заметки по русской истории. ж. Вестник Европы, кн. 2. П. 1866; Грушевський М. Історія України-Руси, I—X. Л.—К. 1898—1937 (передрук Нью-Йорк 1954—58); Грушевський М. Очерки истории украинского народа. П. 1904—11; Михайленко (Лозинський) М. Росія й Україна. Відень 1915; Мазуха С. і Пахрай В. До хвилі. Саратов 1919 (2 вид. Нью-Йорк 1967); Максименко Ф. Межі етногр. території укр. народу. У зб. Бібліотечний зб. ч. 3: Бібліографія на Україні. К. 1927; Дорошенко Д. Нарис історії України, I—II. В. 1932—33; Яковлів А. Укр.-моск. договори в XVII—XVIII вв. В. 1934; Мавродин В. Образование единого русского государства. П. 1951; Оглоблин О. Моск. теорія III Риму в XVI—XVIII ст. Мюнхен 1951; Історія Укр. РСР, I—II. К. 1953—58; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. К. 1954; Оглоблин О. Укр.-моск. угода 1654. Нью-Йорк—Торонто 1954; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з моск. царем Олексієм Михайловичем 1654 р. Нью-Йорк 1954; Кононенко С. Ukraine and Russia. Нью-Йорк 1958; Мишко Д. Укр.-рос. зв'язки в XIV—XVI ст. К. 1959; Кравців Б. (ред.) Вивід прав України. Нью-Йорк 1964; Народы европейской части СССР. I. М. 1964; Соловей Д. Фінансовий визиск України. Детройт 1965; Каштанов С. Социально-политическая история России конца XV — первой половины XVI века. М. 1967; Софроненко К. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII в. М. 1970; Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? Торонто 1972; Рыбаков Б. Поляна и Русь. М. 1974.

Росіяни, назва найчисленнішого слов. народу, створена від грец. слова «Росія» (Росія). Стосовна назва в рос. мові — «русские» (руські), як називають себе самі Р. відколи назву «Русь» почали вживати у своєму титулі («Государь всея Руси») моск. В. кн. 3 пол. 17 в., після того, як цар Олексій Михайлович прийняв титул «Государь Великої, Малої і Білої Росії», для відрізнення Р. від українців («малоросів») і білорусів вживано назви великороси (великоруси); під тією назвою Р. відомі в укр., рос. і подекуди іншомовній наук. літературі 19—20 вв. В укр., поль. та ін. слов. мовах прийнята для Р. також назва москалі. Р. живуть в основному на території РСФСР, частково також в ін. респ. СССР і поза його межами.

За особливостями мови і побуту Р. поділяються, згідно з установою О. Шахматовим і прийнятою пізнішими, зокрема сов., дослідниками (Б. Ляпунов, Ф. Філіп) схемою, на дві чи три великі діалектні групи: півн. окаюча (Новгород, Володимир, Вятка, Вологда й ін.) та півд. акаюча (Рязань, Тамбов, Курськ, Тула, Орел і Калуга) з посереднім між ними говором Москви. Дехто з дослідників (Д. Ушаков, Д. Зеленін) трактують дві перші групи як окремі великоруські народності, між якими розви-

нулася ще й третя середньовеликоруська — з культ. і політ. центром Москвою, що поєднує півн. і півд. великорусів. Побутово-мовними особливостями серед Р. вирізняється ще низка етнічних груп, виниклих з асиміляції Р. місц. населення: помори (на узбережжях Білого і Баренцового морів), мещера (на півн. Рязанської обл.) та ін.

Ядром рос. етнічної території було Володимирсько-Суздальське, а згодом — В. Моск. князівство; на поч. 16 в. її можна рахувати (без рідко заселених або й незаселених просторів на півн.) на яких 1 млн км², а кількість Р. — на 5—6 млн (?). Натомість вона не зазнавала більших змін на зах. — з теперішніми естонцями й латишами і на півд. зах. — з білорусами й українцями, де етнічна межа покривалася приблизно з кордонами Москви і В. Князівства Лит. та Речі Посполитої (див. стор. 2585).

Р. постійно колонізували північ і суцільно заселили півд. частину тайги, а уздовж рік, зокрема Півн. Двіни дійшли до Білого м. (Помор'я); невеликі фінські народи зазнавали русифікації, за винятком карелів на зах. і комі (зірян) в сточищі Печори. У другій пол. 16 і особливо в 17 в. Р. колонізували Сер. Надволля й Урал і витиснули місц. досить численні народи — тюркські (татар, чувашів, башкирів) і фінські (мордву, удмуртів, марійців) з їх найкращих земель, так що мордва тепер являє собою невеликі острови на своїй кол. території (вони становлять в Мордовській АССР 35,4%), а ін. народи живуть щоправда компактніше, але Р. в їхніх автономних респ. становлять від 40 до 47%. Також з поч. 16 в. розпочалася рос. колонізація степ. Центр.-Чорноморського р-ну (у 16—17 в. Р. заселили у ньому територію бл. 300 000 км²) і в пол. 17 в. зіткнулися тут з укр. колонізаційною хвилею. Заселення Р. Дол. Поволжя припадає на 17 і 18 вв. (на ньому рос. уряд у 18 в. поселив нім. і укр. колоністів), Передкавказзя — на другу пол. 18 і гол. 19 в.; і тут Р. зустрілися з укр. колонізацією. Заселення Зах. Сибіру Р. почалося з кін. 17 в. (на поч. 18 в. у Зах. Сибіру жило бл. 300 000 Р., перев. в півд. смугі тайги), пізніше воно поширилося на сх. Сибір, у другій пол. 19 в. на Далекий Сх. і Сер. Азію; в колонізації Степу і Далекого Сх. (Зелений Клиш) з кін. 19 в. брали інтенсивну участь й українці. З місц. населення численнішими є тепер якути і буряти (обидва народи мають свої АССР).

Разом з тим постійно збільшувалася рос. етнічна територія — лише в Європі з 1 млн км² на поч. 16 в. до 2,6 млн на поч. 20 в. (без слабо заселених етнічно мішаних земель). Ще швидшим темпом зро-

стала кількість Р.: з бл. 5 млн на поч. 16 в. до 12–13 млн на поч. 18 в. і яких 30–32 млн у 1858. Швидка колонізація та часткова асиміляція різномац. племен призвели до постання окраїнних груп рос. населення з подекуди автономістичними й опозиційними щодо рос. держ. центру тенденціями (донські й уральські козаки, сибіряки) і обширних етнічно мішаних територій на Сер. Надволжі, Уралі, в Карелії та (рос.-укр.) на сх. Передкавказзі (разом бл. 0,6 млн км²).

Расово-етнічний склад і нац. характер Р. визначені їх етніогенезом, основні питання якої ще не вирішені. В антропологічній будові Р. сучасні сов. дослідники виділяють 12 обл. расових типів, висловлюючи гіпотезу, що в їх основі лежить одна заг. расова будова, яка сягає ще ранньонеолітичної або мезолітичної доби.

В «Історії України-Руси» М. Грушевський висунув тезу, що «початком формування наймолодшого, але й найчисленнішого з слов. народів – великорос.» була новгородсько-кривдська та кривдсько-в'ятська колонізація, яка, асимілюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом... захувала в ній «головні слов. нац. типи». Намічений М. Грушевським іст. процес постання Р., як народу, ствердили зрештою ще раніше рос. історики С. Соловйов та В. Ключевський, а пізніше зокрема сов. історик М. Покровський (та його школа) в тезі про велику відсоткову участь угро-фінського елементу в постанні рос. народу. На чисто слов. субстраті зформувалися тільки нащадки львівських словенів – Р. Новгород і його земель і нащадки вихідців з Київ. Руси – Р. Суздальщини. Згідно з здогадом Б. Ляпунова і Ф. Філіна, Ростовсько-Суздальська обл. була заселена в добу Київ. Руси окремим слов. племенем, назва якого не збереглася [див. також *Руська (Київська) держава*].

Не заперечуючи тези, що етнічним субстратом рос. (великоруського) населення центр. і півн.-сх. земель стали, крім слов. племен словенів і в'ятчів, частково угро-фінські племена – меря, мурома, весь та ін., офіц. сов. наука висунула в 1930-их рр. концепцію спільного походження трьох сх.-слов. народів – рос., укр. й білор., які, мовляв, складали колись «єдину древньоруську (чи «руську») народність», а формування тих народів з цієї народності почалося щойно після розпаду Київ. Руси. Ця концепція була стверджена в офіц. урядово-партійній тезі, що «єдиний руський народ», «далекі предок рос., укр. і білор. націй», утворився вже в 10–11 вв., але процес його формування був

перерваний пізнішими іст. умовами (зокрема монголо-тат. навалом), в наслідок яких згодом, у 14–15 вв., зформувалися три окремі «братні» народності: великоруська, укр. й білор. За цієї концепцією, рос. (великоруська) народність склалася щойно в 14–15 вв. в р-ні В. Новгород і Волго-Окського межиріччя з центром у Володимирі на Клязьмі і потім у Москві, в період піднесення останньої і поступового об'єднання навколо неї всієї Півн. і Півн.-Сх. Руси, тобто Московщини.

Расові (антропологічні і психо-фіз.) елементи, природно-геогр. та іст. умови визначили етнічну і нац. відрубність Р. від ін. сх.-слов. народів. Уже М. Костомаров у «Двох руських народностях» («Основа», 1861) стверджував, що Р. відрізняються від українців своїм зовн. виглядом, одягом, поведінкою, домашнім побутом, звичаями й обрядами, як і госп. технікою. Етнічну і культ.-побутову окремішність Р. підтверджують також етногр. й етнологічні досліді, виявляючи характерні для Р. особливості в різних ділянках матеріальної й духовної культури та побуту.

Майже 250-літнє перебування під зверхністю золотоординських ханів і пізніше під самодерж. владою моск. В. кн. і царів, пов'язане з сліпим послухом кожночасному володареві і його намісникам, беззастережним виконанням усіх їх наказів і толеруванням їхніх інколи найбільш жорстоких вчинків і злочинів, вплинуло на вироблення в Р., з одного боку, прикмет пасивності супроти кожночасного режиму й накинута ним умов життя, включно з особистим рабством (холопство), а з другого – наділило їх витривалістю й безоглядністю в досягненні нац. та особистих інтересів і цілей.

На поглиблення цих прикмет нац. характеру мала сильний вплив рос. Церква (див. *Рос. Правос. Церква*), надхнена духом та ідеологією візант.-моск. православ'я і подекуди його антипода – старообрядництва. На основі цієї церк. ідеології розвивалися й утверджувалися такі прояви нац. характеру, як ототожнення влади кожночасного володаря з волею Бога, шанування князів і царів, як Божих помазаників, виключних господарів над підданими («холопами») і їх майном, обожнювання встановленої «вищою силою» політ. і рел. першості нац. столиць – спершу Володимира на Клязьмі, а згодом Москви, і піднесення понад усі ін. свого народу й держави. Ці прояви досягли завершення в постійному намаганні моск. царів (і згодом рос. імператорів) очолити не тільки світську, але й церк. владу. На ґрунті таких ду-

сових та ідейних настанов розвинувся рос. нац. месіянiзм (переконання з тому, що Москва — «третій Рим», єдина «правовірна» христ. держава в усьому світі), перебраний в його традиційних основах і тенденціях у секуляризованій формі рос. рев. течіями 19–20 вв., включно з марксо-ленінським комунізмом (концепція «старшого брата», панування рос. мови). Це вплинуло на посилення й утвердження рос. нетолерантності не тільки в ставленні до чужих віровизнань, переконань та ідеологій, але й до ін. народів, не виключаючи й найближчих — українців і білорусів.

В соц.-екон. житті і в нар. побуті ці настанови виявилися у приматі ідеї і влади «міра» над індивідуальною свободою та ініціативою, в пануванні «общини» й общинної власності та в підкоренні суспільства інтересам і директивам держави й урядової адміністрації. Цьому сприяло також кріпацтво, що почалося на Московщині з другої пол. 16 в. й тривало до 1861.

На формування Р., як держ. народу, зокрема його провідної верстви — дворянства, впливав також постійний принцип провідницьких державотворчих елементів з-поміж приєднаних чи завоюваних народів, як, напр., тат. аристократії, лит., поль., білор. й укр. шляхти, укр. коз. старшини, балтійських німців, а згодом вихідців з ін. національностей Рос. Імперії. Стаючи на рос. держ., військ., культ.-церк. службу і здебільша денаціоналізуючися, вони ставали будівничими (а інколи й володарями) Рос. Імперії та творцями рос. культури.

Кількість Р. відома докладніше щойно за даними перепису 1897. За ним на території всієї Рос. Імперії жило 55,7 млн Р., у тому ч. у 50 євр. губ. (без Царства Поль. і Фінляндії) 48,6, на Кавказі 1,8, в Азії 5,0 млн; на 50 євр. губ. Р. становили абсолютну більшість у 28, тобто без Прибалтики, України й Білоруси та Астраханської, Уфимської й Казанської губ. Фактично ч. Р. було менше (до них зараховано, напр., також білорусів Смоленщини і українців півн. Чернігівщини). Кількість Р. у світі на 1897 — 55,8 млн. Їх ч. (для порівняння — також двох ін. слов. народів) за урядовими статистиками і оцінками в млн та (у дужках) їхні відсоткові співвідношення такі:

Рік	росіяни	українці	білоруси
1897	55,8 (63,3)	26,4 (29,9)	6,0 (6,8)
1914	79,0 (63,0)	40,0 (30,0)	9,0 (7,0)
1926	79,0 (62,5)	40—41 (31,0)	8,5 (6,5)
1959	115,6 (70,3)*	40,0 (24,5)**	8,5 (5,2)
1970	130,4 (71,0)*	43,3 (23,7)**	9,7 (5,3)

* ч. і % надто високі;

** ч. і % надто низькі.

За сов. переписом 1926, кількість Р. справді значно збільшилася (77,8 млн), але пропорція між трьома сх.-слов. народами не зазнала більших змін. Завдяки інтенсивній колонізації просторів у Азії, збільшився відсоток Р. у ній (разом з Кавказом) з 12,3% всіх Р. в Рос. Імперії у 1897 до 18,2% всіх Р. в СССР у 1926.

Цей нормальний розвиток кількості Р., простору їхньої етнічної території та пропорції до ін. народів СССР, зокрема українців, зазнав раптових змін, почавши з поч. 1930-их рр. через зміну нац. політики КПСС. Посилена русифікація, особливо позбавлення всіх нац. прав українців, що живуть поза межами УССР, постійне переселювання Р. на території ін. народів при одночасному (перев. примусовому) виселюванні неросіян з їхніх земель, фіз. нищення неросіян (насамперед українців) призвело до чималого збільшення кількості Р. коштом ін. народів та поширення їхньої нац. території. По другій світовій війні Р. заселили Сх. Пруссію (Калінінградська обл.) і півд.-сх. Фінляндію, у яких вони ніколи не жили. Складовою частиною рос. етнічної території стали кол. білор. Смоленщина і укр. півн. Чернігівщина, простори кол. нім. колоній на Надволжі, більшість Карелії. Значно посунений процес русифікації кол. укр. частини Вороніжчини, Курщини і Білгородщини (у 1926 — 1,4 млн українців, за переписом 1970 — 0,2 млн), Кубані й Сх. Передкавказзя (1926 — 2,5 млн українців, 1970 — 0,25 млн), укр. колоній на Надволжі та Уралі (0,52 і 0,13 — без Оренбурзької обл.), півн. Казахстану. Справді русифікація українців не пішла аж так далеко, як у світлі сов. перепису, але безперечним фактом є перетворення укр. пограничних земель на складову частину рос. етнічної території. Тепер можна рахувати рос. етнічну територію в Європі без мішаних і рідко заселених земель на 2,8 млн км² (з мішаними на 3,4 млн), а рос. етнічну територію в Азії (без мішаних і рідко заселених земель на 2,0 до 2,5 млн км²). Разом з тим збільшується переселювання Р. до Азії (з 18,2 всіх Р. у 1926 до 22,3% у 1970) та їхній відсоток у ін. ССР, АССР і Авт. Обл. — з 13,1% у 1926 до 26,5% у 1970 (у тому ч. в УССР з 8,1% до 19,4%; у надбалтійських респ. з 0,3% до 19,0%).

В наслідок цих процесів безупинно зростає в СССР кількість Р. (у млн і — у дужках — у % всього населення СССР; для порівняння кількість українців):

Рік	росіяни	українці
1926	78,7 (46,6)	38,8 (22,8)
1959	114,1 (54,8)	37,2 (17,8)
1970	129,0 (53,5)	40,8 (16,9)

Зменшення відсотка Р. в СССР за 1959—70 іде за рахунок їхнього зменшення в Сер. Азії та на Закавказзі (з 22,4 на 20,0%) спричинене значно вищим природним приростом їх народів, порівняно з Р.

Фактично приріст Р., а разом з тим зменшення українців було менше, бо сов. статистика — невірна. На ділі кількість осіб укр. походження в СССР на яких 10 млн (?) вища, кількість Р. відповідно нижча.

Значно вищою, ніж кількість Р. за національністю є кількість осіб, які подали рос. мову як свою рідну. За сов. статистикою вона така (у млн і — у дужках — у % всього населення):

Рік	росіяни	українці
1926	85,0 (50,2)	35,2 (20,6)
1959	124,1 (59,5)	33,2 (15,9)
1970	141,8 (58,8)	35,4 (14,7)

Про далеко посунену мовну русифікацію свідчить, що 1970 — 10,5% не-росіян подало рос. мову як рідну (серед українців — 14,3%, білорусів — 19,0%, жидів — аж 79%).

Див також *Росіяни на Україні і Русифікація*.

Література: Костомаров М. Две русские народности. ж. Основа, март. П. 1861; Шахматов А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей. Журнал Министерства Народного Просвещения, апрель 1889; Грушевський М. Історія України-Руси. т. I, друге вид. К. 1913 (переклад у Нью-Йорку 1954); Zelenin D. Russische (Ostslawische) Volkskunde. Berlin—Лейпциг 1927; Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов. мов і їх взаємне споріднення. Прага 1927; Державин Н. Происхождение русского народа. М. 1944; Мавродин В. Образование единого русского государства. П. 1951; Історія Укр. РСР. т. I. К. 1953; Вопросы формирования русской народности и нации. М.—Л. 1958; Курінний П. Советські концепції походження великоруської народності та «русської» нації. Наук. Записки УВУ, ч. 7. Мюнхен 1963; Народы Европейской части СССР, т. I. М. 1964; Рыбаков Б. Первые века русской истории. М. 1964; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східно-слов. націй. ЗНТШ, т. 178. Нью-Йорк—Париж 1964; Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным. Под редакцией В. Бунака. М. 1965; Русские. Историко-этнографический атлас. М. 1967; Брайчевський М. Походження Русі. К. 1968; Ляпунов В. Древнейшие взаимные связи языков русского и украинского и некоторые выводы о времени их возникновения как отдельных лингвистических групп. У зб. Русская историческая лексикология. М. 1968. Филин Ф. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. П. 1972.

Б. Кравців, В. Кубийович

Росіяни на Україні. У 14 до пол. 17 в. Кількість Р. чи точніше — тогочасних жителів В. Князівства Моск. й ін. рос. земель на території теперішньої України була в 14—15 вв. незначна. Здебільша на Україні перебували тимчасово тільки

одиниці: урядові або духовні особи, а гол. моск. купці («гости»), які жили іноді по кілька місяців у житлових приміщеннях при торг. коморах Києва, Чернігова, Луцького та ін. м. України.

З сер. 16 в. почалася колонізація вільних земель Слобожанщини, в якій брали участь також моск. переселенці. Це заселення відбувалося під охороною моск. військ. укріплень.

Одночасно з переходом укр. і білор. кн. бояр та їхніх слуг на моск. землі відбувалися переходи моск. кн. та бояр на укр. територію. За царювання Івана Грозного до В. Князівства Лит., зокрема на Україну емігрували кн. Пронський, Курбський та ін. Вони ставали на службу В. кн. лит., які наділювали їх маєтками. На Україну і Білорусь тікали з Московщини від переслідувань моск. уряду й Церкви деякі церк. діячі, зокрема ті, що виступали проти офіц. вчення Церкви і що їх уважали за еретиків. Живучи на укр. і білор. землях, вони (напр., Феодосій Косой, Васян, кол. учень Максима Грека Артемія та ін.) були проповідниками нового рел. вчення, яке не визнавало храмів, ікон, обрядів. Втікачем був також моск. друкар Іван Федоров; переслідуваний моск. духовенством і переписувачами книг, він покинув 1566 Москву і переїхав на лит. землі, а згодом до Львова й Острога, де став основоположником укр. друкарства і змінив своє прізвище на І. Федорович.

Перебування Чернігово-Сіверщини в складі Моск. держави у 16 — на поч. 17 в. сприяло появі тут рос. поміщиків та ін. моск. людности. Серед місц. «дітей боярських» знаходимо також Р., нащадки яких утрималися тут і після того, як ці землі за Полянським миром 1634 перейшли до Поль.-Лит. держави, а потім увійшли до складу Коз.-Гетьманської держави. Згодом, після т. зв. Смути, до них приєдналися різні моск. емігранти, які дістали від королів Жигмонта III і Володислава IV маєтки на Сіверщині: Климови, Льовщини, Грязні, Салтикові та ін.; вони частково зберегли свої маєтки і після Хмельниччини, а дехто з них поріднилися з укр. шляхтою та коз. старшиною й розчинилися в укр. масі.

Деяка кількість Р., здебільша втікачів, перебувала в коз. війську 16—17 вв. Окремі Р., серед них письм., мистці й ремісники, жили по укр. монастирях, зокрема київ. Ченцем Києво-Межигірського монастиря був Йоаким Савелов, пізніший (з 1674) моск. патріарх.

Починаючи з 1640-их рр., на Україну прибували, щоб вчитися в Києво-Могилянській Колегії, деякі Р., між ними І. Озеров і П. Зеркальников, моск. купець, який з доручення Ф. Ртищева спровадив до Москви Є. Славинецького, А. Са-

Гановського й ін. київ. учених. У 1680-их рр. у Київ. Колегії навчалися Каріон Істомін, пізніший начальник моск. «Печатного двора», та Конон Зотов, згодом видатний рос. мореплавець. У Києві вчилися також діти рос. знаті, яка служила на Україні, серед ін. сини кн. Ромодановського, боярина П. Шеремєєва та ін.

Від пол. 17 до кін. 18 в. Ширші можливості для рос. колонізації на Україні відкрилися після Переяславської угоди 1654. Початком цього була поява моск. воєвод і військ. залог у Києві та деяких ін. укр. м. Встановлена початково на 2000 піхоти київ. залога була нестачею (1661) збільшена до 5000. Оскільки її була новозбудована фортеця в Старому Києві, навколо якої були розселені моск. стрільці й рейтарі; з ними жили і їхні родини. Крім того, тут були різні адміністративні службовці (воєводи, дяки тощо), а також ремісники та купці, в торг. діяльність яких включилися активно моск. стрільці в Києві, створюючи різними торг. операціями досить важку конкуренцію для київ. укр. купецтва і міщанства. За «Московськими статтями» 1665 гетьмана І. Брюховецького, моск. залоги, кількість яких була збільшена до 11600 війська, мали перебувати в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжені, Новгороді-Сіверському, Прилуці, Полтаві та в деяких ін. м. України. За гетьмана І. Мазепи в гетьманській столиці Батурині стояли постійно спочатку один, а потім три стрілецькі полки, нібито «для охорони гетьмана». Війни з Туреччиною (до 1700) і Швецією (Півн. війна 1700–21 рр.) і пов'язане з цим будівництво Печерської фортеці в Києві 1706 стягли на територію України чималі моск. військ. сили, а Полтавська поразка 1709 спричинилася до постійного перебування значних рос. військ (до 10 полків) на Гетьманщині. Вони, як і діяльність першої Малоросійської Колегії з великим штабом моск. урядовців, призводили до все більшого втручання рос. уряду у внутр. справи України. Рос. губернатори в Києві, резиденти при гетьмані у новій столиці Гетьманщини Глухові, обер-коменданти в Києві й коменданти в полк. містах, з чималою кількістю різних урядовців-Р. — все це сприяло збільшенню рос. елементу на Україні і зростанню його впливу.

У першій пол. 18 в., серед ін. Р., які вчилися в Києві, був рос. лікар К. Щепін з Вятки. З 1734 якийсь час у Києво-Могилянській Академії вчився також рос. письменник і учений М. Ломоносов. Р. навчалися в Києво-Могилянській Академії й пізніше.

Від часів Петра I почалося поширення рос. землеволодіння на Гетьманщині й Слобожанщині. Конфіскації маєтків

мазепинської старшини і емігрантів переходили здебільша до рос. високих достойників (кн. О. Меншиков та ін.), які часто переводили до них своїх рос. кріпаків, зокрема для праці на створених тут мануфактурах (Почепівська й Шептаківська полотняні фабрики). Накинуті рос. урядом гетьманові Д. Апостолові 1728 «Рішительні пункти» дозволяли Р. купувати землі на Україні. Обмеження й заборона зовн. торгівлі Гетьманщини з Зах. Європою і підпорядкування її контролю рос. уряду й купецтва сприяли поселенню на Україні, зокрема в Києві та в більших м. Гетьманщини, купців Р. та їх прикажчиків (у Києві 1742 жило вже 120 рос. купців). Передача укр. відкупів, зокрема індукти, рос. купецтву (напр., віддання індукти севським купцям Шереметєвим) ще більш посилювала просякання рос. елементу на Україну.

Окрему групу рос. масової колонізації на Україну становили т. зв. розкольників (старообрядців), які, уникаючи репресій з боку Рос. Церкви та уряду, тікали на Україну, де утворили низку т. зв. розкольників слобід на території Стародубського й Чернігівського полків. Цей рух розпочався за гетьмана Д. Многогрішного й посилювався в часи Мазепи і Скоропадського. Не зважаючи на протести укр. дідичів і гетьманського уряду, рос. уряд не тільки не перешкодив цим втікачам, а, навпаки, легалізував їх становище на Україні, передаючи в їхнє володіння землі, які вони колись одержали й заселили з дозволу дідичів та місц. адміністрації. Тим самим на півн. Гетьманщині виникли постійні рос. колонії, які, поруч з госп. (пром.) розвитком цієї території (Клинці), значно змінили її етнічний склад і характер, що великою мірою визначило долю півн. Чернігівщини і сприяло відірванню її від УССР. Див. також Російська мова на Україні.

Окремою, вкінці, категорією рос. людності, яка переходила на Україну впродовж 18 в., були різного роду втікачі: кріпаки, військ. дезертири тощо, які уникали поміщицького або урядового визиску й сподівалися хоч тимчасово знайти собі волю і захист на території Коз.-Гетьманської держави, на Землях Війська Запор. Низового, на Слобожанщині, навіть на Правобережній Україні. Частина з них змушена була повертатися назад, але чимало залишалося на Україні, зокрема на Півдні, де запорізький уряд, а згодом рос. адміністрація та місц. дідичі, зацікавлені в скорішому заселенні цих земель, укривали втікачів і нерідко повертали їх на старі місця. Також численні рос. поміщики переводили до одержаних на Півд. Україні за Катерини II маєтків своїх кріпаків з ме-

тою скорішого заселення новоприсланих земель.

Ч. Р. на укр. землях у 18 в. невідоме. Фрагментарні дані виявляють, що воно було невелике, найбільше в т. зв. Новоросії. Так, напр., 1763–64 на території майбутньої Херсонської губ., у тодішній Єлисаветградській провінції, жило 4 273 Р. і 20 505 українців (1782 – 5 851 і 57 302), у Бахмутській – 3 891 і 12 177 (1782 вже 12 837 і 57 302). Б. Кравців

У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917. Після розборів Польщі (1793 і 1795), а ще більше після невдалого поль. повстання 1830–31 деяке ч. Р. наплинуло на Правобережжя, на якому їх досі (за винятком Києва) майже не було. Це були чиновники й військові, значно менше купців, ремісників і дрібних заробітчан, натомість дуже мало селян. Після другого поль. повстання 1863–64 частину земель, skonфіскованих у поль. поміщиків, рос. уряд віддав Р.

Р. постійно напливали на слабо заселену Півд. Україну (т. зв. Новоросію) як до міст, так і до сіл (селяни поміщицькі, держ., військ. поселенці, але найбільше як вільні поселенці). Деякі з них згодом були асимільовані укр. населенням, збільшенням внаслідок міграційної хвилі з Лівобережної України, Слобожанщини та Правобережної України; але там, де Р. становили більші масиви, вони зберегли свою національність. Це тим більше, що після скасування панщини рос. селяни далі, хоч і в невеликому числі, поселялися на півдні України.

Ліквідація Коз.-Гетьманської держави і Запоріжжя та поширення на Україні рос. адміністративно-суд. системи, почавши з останньої чверті 18 в., відкрили ширший шлях для переселення рос. людності на Україну. На укр. землі посунули різного роду службовці рос. походження, військові різних рангів, рос. поміщики (гол. з сусідніх з Україною пов. Росії), купці, дрібні торгівці, ремісники-заробітчани тощо. Лівобережно-укр. міста на деякий час втратили своє право самоврядування (магдебурзькі привілеї) й разом з тим мусіли поступитися рос. заїдам, які все більше почали прибирати до своїх рук міське госп-во й суспільне життя, міське самоуправління тощо. Захопивши міцні позиції в торг. житті гол. Лівобережної і Півд. України (за винятком великих портових м., зокрема Одеси), рос. купецтво вже в першій пол. 19 в. посіло також чимале місце у пром-сті цілої України. За даними 1832, в укр. капіталістичній пром-сті Р. посідали перше місце (44,6%; українці мали 28,7%), при чому в групі купецтва вони мали абсолютну більшість (52,6% проти 22,2% українців), особливо виразну у вищих

гільдіях (напр., у II гільдії Р. мали 76,9%, а українці лише 15,4%). Натомість у групі міщанства Р. мали тільки 35,5% (українці – 31,4%). Ця перевага рос. елементу в торг.-пром. житті України (крім Правобережжя, без Києва, де чималі впливи мали поляки й жидаї), в умовах капіталістичного розвитку країни, надавала більшим укр. м. 19 в. все більше рос. характеру.

Приплив Р. на Україну збільшився з 1880-их рр., коли вони почали напливати (гол. з перенаселених центр. чорноземних губ.) до новопосталих потужних центрів важкої пром-сти на Донбасі і в Дніпровському пром. р-ні (у деякій мірі також до Харкова). 1897 Р. становили вже 68% робітників у великій пром-сті Катеринославської губ. Чимало Р. припливало на Україну на сезонні заробітки.

У світлі перепису 1897 (даних про кількість Р. на У. до того часу нема) на укр. суцільній етногр. території жило 3,8 млн Р. на 27,8 млн всього населення, тобто вони становили 11,7% (у дійсності число Р. було менше, бо воно в переписі перебільшене). Тому що на укр. землях в Австро-Угорщині Р. майже не було (ледве 3 000 старовірів, т. зв. липован на Буковині), то їх відсоток на укр. землях у Рос. Імперії становив 13,1% всього населення. На території 9 укр. губ. їх було 2,4 млн (10,4% всіх), на території УССР в межах з 1938 – 2,1 млн (10,0% всіх), у сучасних межах 2,8 млн (10,5% всіх).

Високий відсоток Р. жив у м. – 42,3% від усього їх ч. (від усього ч. українців у м. мешкало – 5,4%, усе міське населення України становило 12,6% заг. ч.), 57,7% у с. Серед міської людності Р. становили 33,7% (українці – 32,5%), у м. з понад 100 000 меш. навіть 53,4% (українці – 12,6%), натомість серед сіль. людності ледве 6,7% (українці – 83,0%); числа стосуються лише території, яка входила 1938 до складу УССР). Найбільші міські скупчення Р. такі (у тис., у дужках – у % до всього населення): Одеса – 198,2 (48,2%), Київ – 134,3 (54,4%), Харків – 109,9 (63,0%), Миколаїв – 61,0 (66,3%), Катеринослав – 47,1 (41,8%), Херсон – 27,9 (47,9%) і значно менші: Житомир – 16,9 (25,6%), Полтава – 11,0 (20,6%) тощо (всі ч. за переписом 1897).

Геогр. розміщення Р. було нерівномірне. Вони були нечисленні в давню заселеній смузі Лісостепу (за винятком Слобожанщини) і півн. України, разом бл. 0,6 млн (або 3% всього населення), у тому ч. 134 000 у Києві. Більший відсоток Р. становили в пізніше заселених краях, як на Півд. Україні, де їх було 1,2 млн (у тому ч. в Одесі 198 000) або 60% всього населення та на Кубані (без сх. її ча-

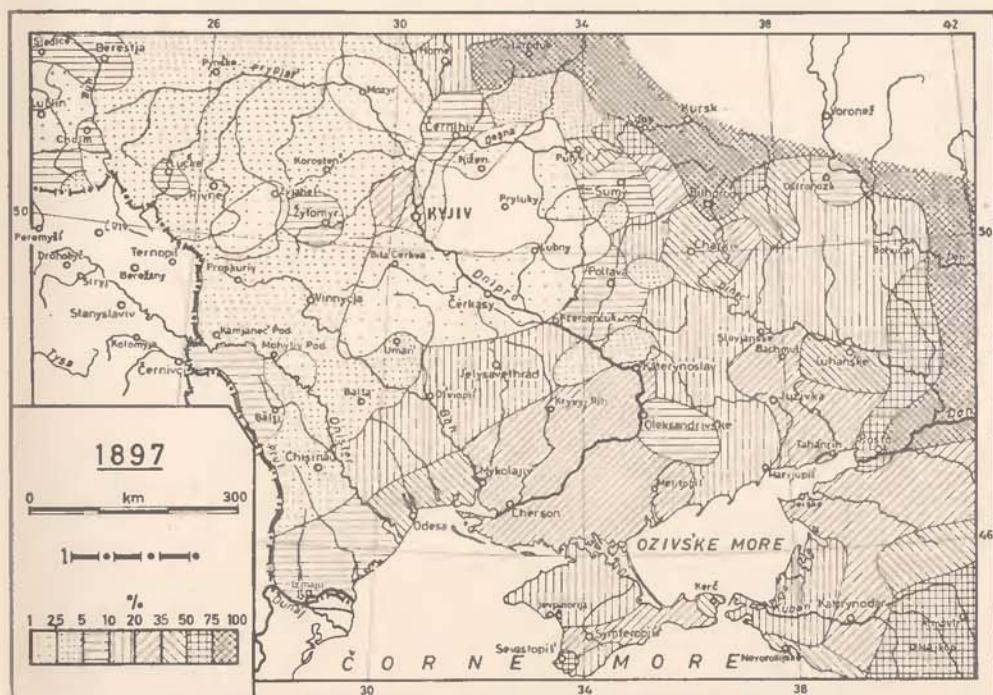
стини) — 340 000 (34%); 1 млн Р. жило на Слобожанщині (у тому ч. 100 000 у Харкові), частково спільно колонізованих з українцями. Докладніше див. карту.

За своїм соц. складом Р. на У. були в усіх суспільних класах і прошарках населення. Найчисленнішою, особливо по містах, була верства чиновників — службовців усякого роду цивільних і військ. установ. Дуже сильною, поза купецтвом і промисловцями, була верства рос. землевласників (поміщиків), наділюваних зем. власністю на Україні Р., поміж ними кол. офіцерів (важливіші роди див. стор. 2259). Чимало Р. було в інтелігентських колах, зокрема серед професури і учительства вищих і сер. шкіл, а також поміж духовенством, здебільша у м. Безустанно збільшувалася кількість не лише сезонних, але й постійних рос. робітників, сприяючи дальшій русифікації більших індустриальних осередків на Україні. Окремими поселеннями на Україні жили рос. селяни, спроставдані рос. поміщиками або поселовані рос. урядом і ті, що вільно поселювалися.

Сіль. рос. населення жило, як правило, в окремих селах або в частинах сіл, лише рідко вусміш з українцями. Рос. села відрізнялися своїм виглядом від укр. (ін. будова хат, мало садів). Рос. селянин відрізнявся також від укр. оточення сво-

ім побутом; його взаємини з укр. селянином були стримані, мішаних рос.-укр. подруж — мало. Цілком відокремленим життям жили Р. старовіри (як від українців, так і від ін. Р.); вони становили бл. 1/3 загалу рос. селян.

У своєму наставленні до України й українців загаль Р. на У. стояв на позиціях імперської політики, допомагаючи рос. урядові здійснювати його централістичні й русифікаційні настанови. Живучи на Україні, Р. вважали її за органічну частину єдиної рос. держави, укр. народ трактували як рос. плем'я, його мову — за рос. діалект і його культуру за варіант рос. культури; хоч дехто з них любив укр. природу, фольклор, літературу (Шевченко), мову і шанували укр. минуле (козаччину). Але навіть прихильники рев.-інтернаціональних ідей серед Р. на У. уявляли собі їх здійснення у всерос. масштабі, а укр. прагнення за збереження своєї національності й розвиток укр. мови вважали за вузький, а то й шкідливий для вселодських ідей партикуляризм. Так, рос. учасники декабристського руху на Україні (див. Декабристи) відстоювали (за малими винятками) погляд, що всі народи, які входили до складу тодішньої Росії, мають стати нац. рос., тобто «рускими». Здебільша байдуже, або й негативно до укр.

Росіяни на Україні за переписом 1897
(у відсотках до всієї людности). 1 — Держ. кордони

питання ставилися прихильники й учасники «Народної Волі» (див. *Народництво*) та ліберально-конституційних рухів на Україні. Централістичні позиції обстоювали також чл. рос. партій, що діяли на Україні — Конституційно-Демократичної, Рос. Соціал-Дем. Робітничої й соціал-революціонерів. Цілком негативним було наставлення до українства й українців рос. правих партій та орг-цій, що діяли на Україні («праві», «рос. націоналісти», «Союз русского народа» тощо).

Нівеляційні щодо українства тенденції й настанови серед загалу Р. на У. зміцнювалися під тиском рос. адміністрації і з допомогою цілком зрусіфікованого шкільництва, Царство. Церкви і рос. преси, не тільки видаваної урядовими чинниками, але й приватними особами.

Поряд з зростанням ч. Р. на У., збільшилася також їх питома вага не лише в держ.-адміністративному й соц.-екон. житті України, але й у розвитку її науки й культури. Зокрема визначна була участь Р. в наук.-академічному житті України; чимало проф. високих шкіл були рос. походження. Деякі з них зробили значний вклад в укр. науку: історики В. Іконніков, С. Голубев, історики літератури М. Петров, В. Перетц, філософ О. Гіляров, археолог М. Ростовцев, хемік С. Реформатський, фізик Й. Косоногов, математик М. Крилов, ботаніки С. Навашин, О. Фомін, зоолог О. Северцов, геолог М. Андрусів, хірург О. Кривов, офтальмолог В. Філатов та багато ін. З Україною були пов'язані походженням, працею і творчістю рос. письмен.: К. Рилев, граф. О. К. Толстой, О. Жемчужников, М. Некрасов, М. Лесков, В. Гаршин, А. Чехов, С. Надсон, І. Бунін, К. Трен'єв, М. Арцибашев; мистці Л. Жемчужников, М. Врубель, Г. М'ясоєдов, В. Васнецов, М. Нестеров та ін.

Б. Кравців, В. Кубійович

1917—18. До орг-ції укр. нац. сил після Березневої революції, заходів Укр. Центр. Ради й укр. домагань автономії для України загал Р. на У. та їхні політ. партії (кадети, меншовики, есери, більшовики) поставилися негативно; вони також впливали на Тимчасовий уряд у Петрограді в напрямі, ворожому до укр. домагань. Напередодні Укр. Нац. Конгресу (17. 4. 1917) гол. Київ. Совета Рос. депутатів П. Незлобин заявив, що домагання автономії України — це «удар у спину революції» і на це домагання «демократія відповість багнетами». Негативна була настанова до укр. нац.-держ. відродження загалу рос. інтелігенції, службовців, впливових пресових органів («Киевлянин» і «Киевская Мысль») тощо.

Проголошення I Універсалу (23. 6. 1917) і створення Ген. Секретаріату Р. на У. прийняли як узурпацію влади. Коли ж укр. влада стала дійсністю, вони змінили свій погляд і радили Тимчасовому урядові якось порозумітися з Укр. Центр. Радою. Після II Універсалу і порозуміння між Центр. Радою і рос. Тимчасовим урядом (липень 1917) про включення до УЦР і Ген. Секретаріату представників нац. меншостей, до Центр. Ради увійшли 54 рос. депутати: 20 есерів, 20 меншовиків, 10 кадетів, 4 нар. соціалісти. У Малій Раді рос. партії мали 8 депутатів: 3 меншовики (М. Балабанов і українці — К. Кононенко й Д. Чижевський), 4 есери (О. Зарубін, О. Сараджієв, І. Скловський, К. Сухових) і один кадет (С. Крупнов). Деякий час у Центр. Раді засідали також представники більшовиків (Ю. П'ятаков, В. Затонський), але 8. 11. 1917 вийшли з неї. У Ген. Секретаріаті були 2 представники рос. партій: ген. секретарі — пошт і телеграфу О. Зарубін і для рос. справ — Д. Одинець (рос. нар. соціаліст).

При голосуванні проголошення Укр. Нар. Республіки в Малій Раді (III Універсал 20. 11. 1917) утрималися: 1 меншовик і 2 есери, а представник кадетів вийшов з Малої Ради. Проти проголошення самостійності України (IV Універсал) голосували, за ухвалою партії, всі меншовики, натомість рос. есери утрималися. Д. Одинець лишився міністром для рос. справ в укр. уряді й після IV Універсалу.

Від самого поч. їх влади в Росії більшовики на У. (серед них переважали Р.) виступали проти її самостійності. На наказ з Москви, вони 29. 1. 1918 започаткували повстання проти укр. влади в Києві, яке незабаром було придушене. У створеному більшовиками, на противагу до Центр. Ради й її Ген. Секретаріату, сов. уряді в Харкові, т. зв. Народному Секретаріаті, більшість становили Р. і зрусіфіковані українці.

До Гетьманату (квітень-грудень 1918) Р. (правих і центристських течій) поставилися позитивно. Вони входили до уряду (в останньому уряді С. Гербеля навіть становили більшість) і мали великий вплив у держ. апараті (особливо в центр.) й армії. У травні 1918 постав «Русский Союз», що мав на меті об'єднати Р. на У. для оборони й розвитку рос. культури і школи (у дійсності мав антиукр. характер); знову діяли праві і крайньо праві рос. орг-ції. Кількість Р. на У. збільшилася коштом утікачів з-під влади більшовиків у Росії. Рос. офіцери творили на Україні базу для Добровольчої армії А. Денікіна. Ці зайшли рос. елементи відплинули з Укра-

ни після переходу влади в руки Директорії, за якої Р. до укр. уряду вже не входили.

Назагал у визвольних змаганнях України з Росією більшість Р., що жили на Україні, стала по боці большевиків (рос. пролетарія) або Денікіна (переважна частина інтелігенції й буржуазія); рос. селянство було переважно неутральне.

А. Жуковський

1920–32 роки. Окупація України большевиками не спричинила спершу ґрунтовних змін в нац. відносинах на Україні. Серед більшості Р. на У., гол. в держ., адміністративному й партійному апараті, переважало переконання, що змінилася тільки форма політ. влади і що Росія має залишитися неподільною і їй далі належатиме необмежене панування над українцями й ін. народами сов. імперії. У панівній, укр. за назвою партії – КП(б)У кількісно переважали Р. (53,6% у 1922) або ін. нац. елементи (жиди, балтійці тощо), байдужі, а то й во-

рожі до укр. питання і взагалі до українства. Ці рос. елементи в КП(б)У намагалися навіть відокремити від укр. нац. території Донеччину і Криворіжчину, створивши 1918 окрему Донецько-Криворізьку Республіку Советів у складі РСФСР, або взагалом ігнорували існування УССР, вважаючи і її й саму КП(б)У тимчасовими фікціями.

Зміни числа Р. на Україні в добу революції і за перші рр. сов. влади докладніше не є відомі. Чимало Р. з упривілейованих за царату прошарків емігрувало за кордоні СССР (разом з тим на Україну наплинула значна кількість комуністів з Росії), занепад міст і промсти спричинив ослаблення рос. елементу в м., але приплив Р. на Донбас тривав далі (1921–23 – 16 000, 1924–25 – 64 000 осіб). Докладні дані про кількість Р., їх розміщення та демографічну характеристику дає сов. перепис 1926, зокрема для УССР. За цим переписом, на укр. суцільній території в СССР жило 4,2

Розміщення росіян на Україні 1926
(у відсотках до всієї людності)

млн Р. (12,1% всього населення; 1897 — 13,1%), на території УССР у межах з 1938 — 2,7 млн (9,2%); незначне ч. Р. жило на Зах. Україні (бл. 60 000) і в Басарабії (бл. 60 000).

Великий відсоток Р. жив у м.: в УССР — 50,4% від усього їх ч. (1897 — 42,3%), на всіх укр. етнічних землях в ССР — 40,5% (українців — 10,2%). Серед міськ. людности УССР Р. становили 25,1% (українці — 47,4), серед сіль. — 5,6% (українці — 87,6). Докладніше див. карту.

Як у 1897, так і в 1926 найчисленнішими міськ. скупченнями Р. були (у тис. у дужках — у % до всього населення): Одеса — 162,8 (38,7), Харків — 154,4 (37,0), Київ — 125,5 (24,4), Дніпропетровське — 73,4 (31,5), Сталіне — 59,9 (56,25), Миколаїв — 46,7 (37,0), Луганське — 31,3 (43,5); на Кубані Красноград — 83,4 (51,3). Назагал найбільший відсоток Р. становили у великих м.: у м. понад 100 000 — 33,3%, 50–100 — 20,1%, у менших — 12,2%.

Порівняно з 1897 відсоток Р. в УССР начебто зменшився з 10,0 на 9,2% (на селах з 6,7 на 5,7%, у м. з 33,7 на 25,1%);

фактично зменшення Р. було менше, бо перепис 1897 дещо перебільшив кількість Р.

Розміщення Р. у 1926 було таке, як і в 1897. Їх майже не було на Зах. Україні, мінімальний відсоток (2%, винятково до 5%) вони становили в основному масиві України (єдине більше скупчення Київ); більший відсоток на чотирьох територіях: на Слобожанщині — бл. 25% (зокрема в укр. частинах Курщини — 46% і Вороніжчини — 30% та на Харківщині), на півд. Україні, у якій Р. скупчилися переважно в приморських частинах, зокрема у м. (серед сіль. населення їх було найбільше в кол. Мелітопольській окрузі — 24%), на Донбасі (зокрема в кол. Луганській — 42,7% і в укр. частині кол. Шахтинсько-Донецької — 37% окрутах) та на Кубані — 33,5% (особливо у її сх. частині). Докладніше див. карти й таблицю, на якій подано кількість Р. за поодинокими краями на укр. суцільній території в ССР у тис. і у % всього населення:

Краї	Всього		міста		села	
	у 1 000	у %	у 1 000	у %	у 1 000	у %
1 Українська ССР	2 677	9,2	1 344	25,1	1 333	5,6
у тому ч.:						
Правобережжя	258	2,9	192	11,9	66	0,8
Лівобережжя	245	4,3	78	13,4	167	3,2
Півд. Слобожанщина	523	16,9	190	27,2	333	13,9
Степ	798	14,3	351	33,1	447	9,1
Дніпровський пром. р-н	214	8,9	117	25,1	97	5,0
Донбас	639	31,4	416	48,9	223	18,8
2 Рос. СФСР	1 538	30,3	362	65,2	1 176	25,7
у тому ч.:						
Курщина й						
Вороніжчина	779	35,4	32	49,2	747	35,0
Донецьчина	160	20,6	96	74,6	64	9,9
Зах. Передкавказзя	599	28,4	234	65,0	365	21,0
1–2 Разом	4 215	12,1	1 706	28,8	2 509	8,9

Приналежність до рос. національності і рос. мови не покривалася, як вид-

но з табл. (у тис. і — в дужках — у % всього населення):

	Все населення		міське		сільське	
Р. за національністю	2 677	(9,2)	1 344	(25,1)	1 333	(5,6)
ч. осіб, що вважають рос. мову рідною	4 426	(15,2)	2 390	(44,5)	2 036	(8,6)

Рос. мову вважали за рідну 2 627 000 Р. (98,1% усіх), 1 289 000 українців (5,5% усіх), 356 000 жидів (22,6% усіх) та 154 000

ін. Процес мовної русифікації охопив насамперед укр. людність у м., у яких 24,4% вважало рос. мову рідною (у с.

ледве 3,2‰. З другого боку, ледве 1,4‰ Р. вважало укр. мову рідною (навіть у с. ледве 1,8‰).

Демографічні прикмети рос. і укр. населення в УССР були досить різні. Відмінною була статевий і вікова будова обох народів. 1926 на 100 чоловіків припадало жінок: серед українців — 106,1, серед Р. — 100,2, тобто статеву будову Р. була корисніша — серед них не було надміру жінок, бо Р. зазнали за війни менших втрат, ніж українці, а на Україну постійно припливали Р. — перев. чоловіки у силі віку. Тому серед Р. дорослі працездатні особи у віці 20–59 років становили 51,2% (серед українців 43,1%), серед усього населення 45,3%, на частіше менший відсоток становили діти й підлітки — 43,4% (50,6 і 49,0%) та старші віком — 5,4% (6,3 і 5,7%).

Ще більшою була різниця між Р. і українцями з погляду соц-проф. структури. Українці являли собою мало диференційовану сел. масу, Р. — диференційовану суспільність. З сіль. госп-ва жило 51,8% всіх Р. (українців — 90,7%), з пром-сти — 20,0 (українців — 3,8%), з торгівлі — 3,3% (0,8%), на службовців попадали 12,2% (2,6%), на ін. професії 12,7 (2,1%).

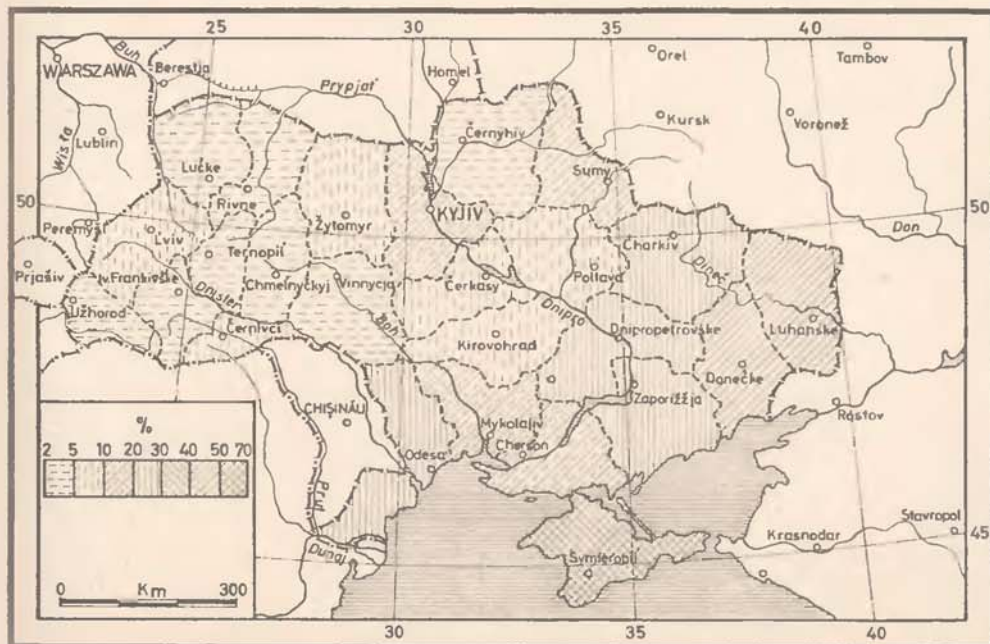
Р. були краще освічені, ніж українці: 1926 на 100 осіб у віці від 5 рр. і вище письменийми були: серед Р. 76,5 чоловіків, 51,2 жінок; відповідні числа для українців — 66,5 і 32,5. Кількість учнів, що вчилися в початкових школах з рос. мовою навчання становила 1927 — 14,1% всіх учнів (відсоток Р. на Україні — 8,4), у школах проф. освіти — 16,0%, у технікумах — 14,7%, на робітфаках — 21,5%. Подібні відносини існували й у сер. 1930-их рр.: 1936 Р. становили у вузах 15,4%, технікумах — 10,3%, на робітфаках — 16,2%.

1926 значна кількість Р. в УССР народилася за її межами, тобто була зай-

шлим елементом — 779 200 осіб, які нар. в РСФСР (без Казахської і Киргизької АССР), 112 500 в ін. респ.; з цих пришельців (в основному Р.) 70% оселилося в м., 30% у с., 271 000 на Донбасі. Т. ч. приблизно 25% Р. в УССР це зайшла людина — у м. 1/3, в с. бл. 15%, на Донбасі понад 1/3. Постійний приплив Р. на Україну при одночасній еміграції українців за межі УССР — це гол. причина збільшення відсотка Р. Значно менше значення має нерівномірний природний приріст людинності, що був вищий в українців.

У результаті продовжуваної у 1923–32 українізації рос. потенціал на Україні зменшився: частина Р. повернулася до Росії, частина асимілювалася в укр. оточенні, а ще ін. частина українців, зрусифікованих царатом, повернулася до українства. Значно зменшилося ч. Р. на керівних посадах у всіх ділянках життя. Так, участь Р. в адміністративному апараті на 1928–29 (у %) була така (у дужках участь українців): сільради — 5,1 (87,9), селищні ради — 20,9 (50,9), міські ради — 23,9 (50,4); на районних з'їздах — 7,9 (82,9), окружних рад — 14,5 (68,6); участь в членстві КП(б)У — 27,5 (52,0), ЛКСМУ — 17,1 (64,1).

З 1933. Процес зростання укр. елементу коштує зменшення рос. припливу з 1933 з розгромом укр. відро-

Росіяни в УССР за переписом 1970
(у відсотках до всієї людинності)

дження, відомим п. н. «постишевщини» (див. *Постишев*). Офіц. кін. цього періоду зафіксований 17 з'їздом ВКП(б) — 26. 1 — 10. 2. 1934, на якому Й. Сталін проголосив укр. націоналізм «гол. небезпекою». На цей час припадає демографічна катастрофа, спричинена бол. нац. політикою у 1932–36 (голод і фіз. знищення, заслання яких 1–2 млн тощо). Але українство в основному зберегло завоювані у 1920-их рр. позиції аж до другої світової війни.

Останній період, що починається з 1945, характеризується зростанням одверто ворожого й агресивного до українства рос. великодерж. шовінізму і значним напливом Р. на Україну. Одночасно з тим, як українців виселяють за межі респ. під претекстом «організованого на-

бору» на цілинні землі, новобудови тощо, на Україні, ніби для «братньої допомоги», населяють масово Р. Вони прибувають на новозбудовані фабрики й зав. на обсадження партійного й держ. апарату, як фахові інженерно-техн. й наук.-культ. кадри, пенсіонери тощо. В результаті цих процесів відсоток Р. в УССР (у нових кордонах) збільшився вдвічі у 1927–59 рр., відсоток українців лише незначно підвищився, натомість відсоток нац. меншостей (без Р.) обнищав з 16,5 до 6,3 (див. стор. 1733–35). Цей процес, хоч дещо слабше, триває й далі. Між 1959 і 1970 відсоток українців знизився з 78,8 до 74,9, а відсоток Р. зріс з 16,9 до 19,4. Зміну ч. Р. в УССР видно з табл. (у тис. і у дужках у % всього населення).

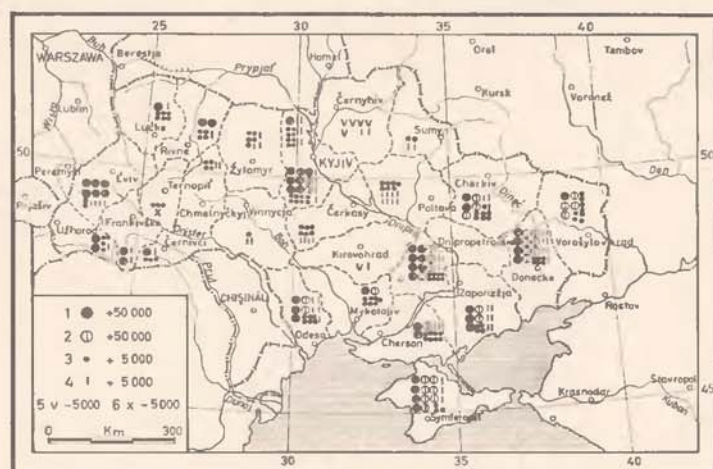
	1926	1959	1970
усіх Р.	3 055 (8,1)	7 091 (16,9)	9 126 (19,4)
у містах	1 625 (22,2)	5 726 (29,9)	7 712 (30,2)
у селах	1 430 (5,2)	1 365 (6,0)	1 414 (6,6)

Як і давніше Р. скупчуються гол. у м.: 1970 — 64,5% (українців — 45,6%). Во-

тани 11 рр. зростання ч. осіб з рос. рідною мовою було в 4,3 рази швидше, ніж

ни переважали у м. півд.-сх. найбільш індустріалізованої частини України (у м. Донбасу, Дніпропетровського пром. р-ну і Харківської обл. Р. становили аж 60% всіх Р. в УССР). Коли в селах відсоток Р. залишається той самий — 5–6% (українців 89–90%), то у містах він становить 30,2% (українців 63,5%). Сильний приріст Р. (за 1960–70-і рр. на 29,7%, українців на 9,8%; 1926 припадало на 1000 українців і Р. разом взятих 94 Р., 1959 — 180, 1970 — 206) спричинений імміграційною політикою сов. влади; за 10-ліття 1960–70 на Україну наплинуло понад 1 млн Р., які оселилися в найбільш пром. частинах України. Геогр. розміщення Р. (див. карту) таке саме, як давніше, з тим, що їх відсоток постійно збільшується в усій півд.-сх. Україні.

Ще більше на Україні було зростання осіб, які подали рос. мову як рідну. 1926 кількість Р. за мовою становила 4,5 млн (11,9% всього населення), 1959 — 10,2 (24,4%), 1970 — 13,3 млн (31,6%). За ос-

Приріст і зменшення українців і росіян в УССР за 1959–69 рр.

1–4 — Приріст: 1 і 3 — українців; 2 і 4 — росіян. 5–6 — Зменшення: 5 — українців; 6 — росіян

зростання ч. осіб з укр. рідною мовою. Одночасно відсоток українців, що вважають рос. мову за свою рідну, зростає з 4,5% у 1926 до 6,5 у 1959 і до 8,5% у 1970. Докладніше див. *Русифікація*.

Рос. меншість на У. має упривілейоване становище в галузі шкільництва, підготовки наук. кадрів, як також у різних ділянках культури — вид., мист. тощо. Разом з цим все більше число українців примушене користатися рос.

школами, пресою, книжкою тощо (див. Русифікація).

Напливовий рос. елемент останніх десятиліть виразно відмінний від Р. дорев. типу. Якщо ці останні жили осіло на Україні з традиційним, негативним або неутраляльним (рідше прихильним) наставленням до українців, то теперішні поповнення Р. прибувають як колонізатори, з одверто зневажливим або ворожим наставленням до особливостей культури й побуту України. Ця верства, за винятком рос. пенсіонерів, що оселяються назавжди, мігруюча. Осідаючи на довший чи коротший час на Україні, вона користується привілеями щодо житла, постачання, культ. обслуговування. Не бажаючи засвоювати укр. культуру і ставлячися до неї незичливо, ці Р. дивляться підозріло на будь-яке намагання українців зберегти свою ідентичність і навіть бажання говорити рідною мовою вважають за прояв «буржуазного націоналізму».

У цьому процесі провідна роль належить насамперед КПУ, яка своїм складом і духом тепер є більше, ніж будьколи, рос. партією на Україні: все діловодство у керівництві КПУ й у всіх її установах ведеться рос. мовою. Провідні центр. та обл. партійні вид. КПУ, що виходять укр. мовою, мають своїх відповідників рос. мовою («Правда України», «Коммунист Украины», «Рабочая Газета», «Комсомольское Знамя», «Львовская Правда», «Закарпатская Правда», «Южная Правда», «Индустриальное Запорожье» та ін.).

Про упривілювання Р. на У. свідчить, як приклад, що 1963 при будові Київ. гідроелектростанції працювало бл. 75% робітників укр. національності і 20% рос., але на керівних посадах було тільки 11 українців і 127 Р. Уся документація велася там рос. мовою, як і на ін. будовах і підприємствах. Зокрема випадає в око упривілюване становище Р., як партійної й держ. бюрократії, на Зах. Україні, гол. у Львові, у якому вони живуть у кращих р-нах і користуються особливими привілеями.

Тільки одиниці серед Р. в УССР прихильно ставляться до укр. народу і деколи боронять його інтереси. У 1920-их рр. М. Волобуєв вимагав автономних прав для розвитку укр. екомоніки; письм. В. Некрасов у 1960-их і на поч. 1970-их рр. виступав на оборону діячів укр. опору, але більшість рос. діячів науки, як і рос. письм., є носіями русифікації та розглядають укр. науку й культуру як складову частину рос. Рух опору в СССР 1960–70-их рр. знайшов собі прихильників також серед частини Р. на У., але вони тільки частково і дуже

невиразно висловили прихильне наставлення до прагнень укр. народу.

Література: Rittich A. Ethnographie des russischen Reiches (з картою 1:3 700 000) Peterm. Mitteil. Suppl. Gota 1878; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии, тт. I–III. К. 1888; Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. т. I. Одеса 1912; Рудницький С. Огляд нац. територій України. Берлін 1923; Равич-Черкасский М. История Коммунистической Партии (б) Украины. X. 1923; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київ. землі. Київ та його околиці. К. 1926; Всесоюзная Коммунистическая Партия (б). Социальный и национальный состав ВКП(б). Итоги всесоюзной партийной переписи 1927 г. М. 1928; Гирчак Е. На два фронта в борьбе с национализмом. М. 1930; Олесевиц Т. Статистичні табл. укр. населення СССР за переписом 17 грудня 1926 р. В. 1930; Скрипник М. Статті й промови. т. I–II. X. 1930–31; Укр. людність СССР. В. 1931; Кубійович В. Територія і людність укр. земель. Л. 1935; Грушевський М. Історія України-Руси. тт. V–VI, Нью-Йорк 1955; Polonska-Vasylenko N. The Settlement of the Southern Ukraine. (1750–1775). The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in America, т. IV–V. Нью-Йорк 1955; Історія Києва. т. I, К. 1959; Мишко Д. Укр.-рос. зв'язки в XIV–XVI ст. К. 1959; Шевченко Ф. Політ. та екон. зв'язки України з Росією в сер. XVII ст. К. 1959; Соловій Д. Людність України за сорок років. ж. Вісник України, ч. 24–27. Детройт 1961; Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. М. 1962; Кубійович В. Нац. склад населення Радянської України в світлі советських переписів з 17. 12. 1926 і 15. 1. 1959. ЗНТШ. CLXIX. Париж 1962; Махнова Г. Чисельність і склад укр. населення Росії в 60-их рр. XVIII ст. Укр. Іст. Журн., ч. 2. К. 1965; Наулко В. Етнічний склад населення Укр. РСР. К. 1965; Олексюк М. Торжество іст. справедливости. Л. 1968; Чорновіл В. Лихо з розуму. Париж 1968; Дружинина Е. Южная Украина в 1800–1825 гг. М. 1970; Кабузан В. Чисельність та нац. склад населення Новоросії в 60–80-их роках XVIII ст. Укр. іст.-геогр. збірник. Випуск I. К. 1971; Ohloblyn O. A History of Ukrainian Industry. Мюнхен 1971; Кубійович В. Нац. склад населення УРСР за переписом 1970. Сучасність, ч. 9. Мюнхен 1971; Куличенко М. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. М. 1972; Укр. Вісник, випуск VI. Париж–Валтмор 1972; Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года. т. IV. М. 1973; Дробижев В. та ін. Историческая география СССР. М. 1973; Левицкий Б. Россияни у союзных республиках. ж. Укр. Самостійник, ч. 195–96. Мюнхен 1973.

В. Кубійович, М. Прокоп

Росковщенко Іван (1809–89), письм. і фолклорист родом з Лебединського пов. на Харківщині; учасник гуртка харківських романтиків. Після закінчення Харківського Ун-ту служив у Мін-ві Юстиції, був помічником ред. «Журнала Министерства Народного Просвещения», з 1839 дир. гімназій на Кавказі і згодом на Поділлі та Волині. Замолоду Р. збирав укр. нар. пісні, був одним з видавців (разом з І. Срезневським) «Украинского Альманаха» (1831). Р. автор віршів на укр. теми, перекладач творів В. Шекспіра на рос. мову.

Рославець Олена (*1927), мистецтвознавець, заступниця дир. Київ. Держ. Музею Зах. та Сх. Мистецтва; авторка

альбомів, путівників і каталогів того ж музею; наук.-популярні ст. з питань зах.-євр. мистецтва.

Рославець Петро, сотник почепський (1653–57), полк. стародубський (1663–76, з перервами) родом з міщан м. Почеп. Брав участь у змові проти гетьмана Д. Многогрішного 1672, а пізніше виступив проти гетьмана І. Самойловича. Намагався відділити Стародубський полк від Гетьманщини й підпорядкувати його безпосередньо Москві, на зразок слобідських полків. Не підтриманий полковою старшиною, зазнав невдачі й у Москві, яка віддала справу на розгляд гетьманського уряду. 1676–77, за ухвалою Ген. Військ. Суду, Р. був позбавлений уряду й засуджений на смертну кару, але гетьман помилював його, й моск. влада заслала Р. до Сибіру, де він і помер.

Рославський-Петровський Олександр (1816–72), статистик та історик родом з Чернігівщини, проф. і ректор Харківського Ун-ту. «Лекции о статистике» (1841), «Руководство к статистике» (1844), «Опыт сравнения успехов народонаселения в России и в некоторых других европейских государствах» (1845); праці з історії античного світу та ін.

Рослицький Євген (* 1927), мікробіолог, нар. у м. Товсте (Зах. Поділля), з 1948 в Канаді; з 1960 працює у Держ. Дослідному Ін-ті при Ун-ті Зах. Онтаріо (у Лондоні) і є чл. його мед. та ін. фак. Досліді й праці у ділянках: мікробіології, бактеріофагів, серології, рибозимів, гербіцидів та ін. Чл. багатьох чужинських наук. т-в.

Росомаха (Gulogulo L.), ссавець з родини куницевих. Тіло (завдовжки 76–86 см, вага 11–14, зрідка до 32 кг) кремезне, присадкувате (висота у плечах 35–45 см), на коротких, напівстопохідних кінцівках з напіввтяжними кігтями. Ще у 19 в. зустрічалась на півн. Україні.

Росоха Степан (* 1908), журналіст, видавець і політ. діяч на Закарпатті й еміграції; ред. «Пробосм» у Празі (1934–44), «Наступу» (1938–44) та ін. газ. і журн., з 1960 «Вільного Слова» (Торонто). Організатор закарп. студентів у Празі, націоналістичної молоді й Карп. Січі на Закарпатті. Заступник гол. Союзу Карп. України 1939, чл. управ. багатьох орг-цій у Німеччині й Канаді. Автор праці «Союз Карп. України» (1949) та багатьох ст.

Росош (III–20), м. на Слобожанщині над р. Чорною Калитвою; м. обл. підпорядкування і р. ц. Воронізької обл. РСФСР; 36 000 меш. (1970). Харч. пром-сть, підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту, чавуно-ливарний зав., харч. пром-сть. 1926 українці

в м. Р. становили 85,7% (у волості — 95,8%, у пов. — 71,9%).

Роставиця, р. на Придніпровській височині, ліва притока Росі, довж. — 116 км, сточище — 1 465 км², пересічна шир. річища у верхній течії 7–15 м, у нижній — 12–30 м. Використовується для зрошення.

Ростислав Володимирович († 1066), внук Ярослава Мудрого, кн.-ізгой. Є підстави припускати, що від свого діда одержав в уділ Гал. землю, якою згодом володіли його сини. Р. В. осів у Тмутарокані, підкорив касогів та ін. кавказькі племена. Греки, занепокоєні зростанням його князівства, підступно отруїли його.

Ростиславичі, укр. князя родина, що разом з ін. княжими родами належала до Рюриковичів. На Русі були дві родини Ростиславичів: гал. (див. окрему генеалогічну таблицю) і смоленських. Ці останні походили від Ростислава Мстиславича.

Ростов-на-Дону (VI–20), м. на Донщині, ц. Ростовської обл., положене на пограниччі укр. етнічної території, над р. Доном, за 46 км від впадіння його в Озівське м., один з великих пром., культ. і наук. центрів; зал. вузол, морський і річковий порт, аеропорт; 845 000 меш. (1973). Р. постав навколо фортеці св. Дмитрія, заснованої 1761, 1797 — пов. м. Новорос. губ., 1888, відійшов до Обл. Війська Донського. Завдяки корисному геогр. положенню Р. швидко розвивався, зокрема після його пов'язання 1871 залізницею з Москвою; ч. меш. у тис.: 1809 — 3, 1860 — 17,6, 1897 — 119,5. На поч. 20 в. Р. став найбільшим по Одесі торг. і портовим м. півд. частини Рос. Імперії і великим пром. центром (зокрема харч., пром., зав. с.-г. машин). У 1915–20 Р. був осередком гал. москвофілів, яких туди евакуювано (Гал.-Русській Комітет з В. Дудкевичем на чолі, гімназія для галичан) а в ун-ті, перенесеному з Варшави, навчалося багато українців і діяла Укр. Громада; у 1918–20 — центр Добровольчої Армії. 1926 на 308 100 меш. було 59 200 (19,2%) українців (сучасне ч. невідоме). Р. — один з найбільших центрів с.-г. машинобудування в СССР; судноремонтний, мех., радіаторний та ін. зав., підприємства харч. і легкої пром-сти. 10 вузів (у т. ч. ун-т), 23 сер. спеціальні школи, 4 театри, 2 музеї.

Ростовська область, обл. у півд.-зах. євр. частині РСФСР, охоплює в основному кол. Область Війська Донського (див. Донщина), за винятком її зах. (тепер входить до складу УРСР) і півн.-сх. (частина Волгоградської обл.) окраїн. Має 100 800 км², 3 936 000 населення, у тому ч. 2 585 міськ., 1 351 сіль. (1973); 38 р-нів, 19 м., 33 с. м. т., 380 сіль. рад. Зах. і півд. частини Р. о. становлять ча-

стину укр. етнічної території (див. карту на стор. 577).

Ростовський Самійло (тавро «С. Р.»), кийв. майстер-золотар другої пол. 18 в.; срібний реліквіяр для мощів св. Варвари (1787) і оправа Євангелія (1796) для Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, срібна чаша і дискос (1795), персні, дукачі, сережки.

Ростовцев Михайло (1870–1952), рос. історик античного світу і археолог родом з Києва, чл. Рос. АН, доц. і проф. (1901–18) Петербурзького Ун-ту, з 1918 на еміграції в Англії й (з 1920) у ЗДА. Автор низки цінних праць про грец. та скитську старовину на Півд. Україні: «Античная декоративная живопись на юге России» (1914), «Скифия и Боспор» (1925) та ін.

Ростоцький Теодосій (1724–1805), уніятський кийв. митр. (1788–1805). Богословські студії закінчив у Римі, в колегії св. Атанасія, висвячений на свящ. 1754; проф. філософії, богослов'я й директор шкіл у Володимирі-Волинському, двічі протоігумен лит. провінції ЧСВВ. З 1784 – холмський еп., з 1788 – кийв. митр., перший з уніятських владик (з 1790) чл. польс. сенату. Після третього розбору Польщі (1795) Катерина II затримала Р.

у Петербурзі, звідки він, відокремлений від своєї митрополії, міг контактуватися з вірними тільки дипломатичним шляхом. Помер у Петербурзі.

О. І. Н.

Рось, р. на Придніпровській височині, права притока Дніпра; довж. – 346 км, сточище – 12 575 км². Пересічна шир. річища у сер. течії до 50 м, долини до 3 км. У місцях перетину Р. кристалічних порід долина звужується до 100–150 м, річище стає порожистим, краєвид мальовничий. Живлення перев. снігове. Замерзає в грудні, скресає у березні. Частково використовується для водопостачання. Найбільші притоки: Роська (права), Ростаця, Кам'янка, Росава (ліві).

Роська, р. на Придніпровській височині, права притока Росі; довж. – 73 км, сточище – 1 100 км², пересічна шир. річища – 3–8 м.

Рота, в суд. процесі княжої Русі-України договірною присяга – клятва. Початково Р. означала спір, битву і мале значення Божого суду, себто суд, поєдинку. У значенні присяги Р. відома вже в договорах Русі з греками 10 в. і у «Руській Правді».

Митр. Т. Ростоцький

Ротар Іван (1873–1905), гром. діяч на Кубані й письмен.; учитель у Катеринодарі, один з основоположників РУП на Кубані. Оп. «Не в руку», зб. поезій «Сопілочка»; монографія «Епифаній Славинецький, літературний діятель XVII в.» («КСт.» 1900).

Ротики (*Antirrhinum* L.), рід однорічних рослин з родини ранниковатих з цілими або лопатевими листками. На Україні – 2 види: Р. дикий (*A. oronchium* L.), ростуть як бур'ян на полях і рідко серед чагарників; Р. садовий (*A. majus* L.), різнокольорові, Р. часто культивують як декоративну рослину, іноді вони дичавіють.

Ротмистрівка (IV–12), с. м. т. на Придніпровській височині, Смілянського р-ну Черкаської обл.; 3 200 меш. (1970).

Ротмістров Володимир (1866–1941), учений агроном, один з засновників с.-госп. дослідної справи в Росії і на Україні, д. чл. Всесоюзної Академії С.-Г. Наук ім. Леніна (з 1935), нар. у с. Ганзерівці (тепер Яготинського р-ну Київ. обл.). Дир. Одеського досл. поля (1894–1917), згодом працював у різних н.-д. установах України, серед них в Укр. н.-д. ін-ті рослинництва у Харкові (з 1928). Праці Р. присвячені вивченню водного режиму чорноземних ґрунтів, кореневої системи с.-г. рослин, методики польового дослідження, системи обробки й угноєння ґрунтів тощо. Праці Р. мали значення для організації правильного провадження сіль. госп-ва у посушливих р-нах; Р. був одним з перших пропагаторів поширення культури бавовника в півд. Україні.

Ротмістров Григорій, статистик і гром. діяч на Полтавщині (зокрема діяч ТУП), завідувач Статистичного бюро Полтавського губ. земства, брат Володимира Р. Статистичні праці у вид. губ. земства (огляди сіль. госп-ва Полтавщини), у газ. «Рідний Край» (1906) тощо.

Рочестер (Rochester), м. в ЗДА, в зах. частині стейту Нью-Йорк, над оз. Онтаріо. 296 200 меш., з передмістями приблизно 890 000 (1970), у тому ч. бл. 15 000 українців. Р. важливий пром. і культ. центр. Українці почали прибувати до Р. з 1900, здебільша з Ротатинщини. Діють 2 укр.-кат. (засновані 1910 і 1958) та 1 укр.-правос. (з 1950) парохії; численні укр. т-ва.

Рочняк Олександр, гром. і церк. діяч на Холмщині у 1920–44, суддя в Замості, діяч т-ва «Рідна Хата», чл. ЦК УНДО, у 1939–40 гол. Укр. Комітету в Замості.

Рошкевич Ольга, заміжня Озаркевич (1855–1935), нар. у с. Угорниках Станіславського пов. (Галичина) у священичій родині. Була нареченою І. Франка і під його впливом збирала весільні пісні і обряди в с. Долині, опра-

цьовані І. Франком і опубліковані п. н. «Obrzędy i pieśni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie, pow. Stryjskiego» у «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej», т. 10 (1886) і окремо. Р. перекладала з нім., франц. і рос. «Листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич опублікував М. Возняк у вид. «Іван Франко. Статті і матеріали», зб. 5 (1956). І. Франко присвятив Р. чимало творів.

О. Рошкевич

Рошкевич Ігнатій (1854–1915), маляр-монументаліст і портретист, родом з с. Славківців на Земплянщині (Пряшівщина); студіював в Угорщині й Римі, працював перев. в Угорщині. Фрески в королівському палаці в Будапешті (базиліка св. Стефана), у церквах Кечкмету, Клужу та ін. На Закарпатті розмалював церкви: у Снині, Пряшеві, Красній та ін. Жанрові картини з життя селян: «Особлива пристрасть», «Червоне яблучко», «Тобі тільки».

І. Рошкевич

Роциб'юки, родина косівських ганчарів, подружжя Ганна (*1903, нар. Цвілик, сестра Павлини Ц.) і Михайло (*1903) та їх дочки: Оріся Козак, Стефанія Волощук і Розалія Ілюк; працюють у мист. майстернях Художнього Фонду УРСР, продовжують мист. традиції П. Цвілика.

Роциб'юкський Петро (1890–1943), лікар і громад. діяч на Волині, нар. у м. Глухові (Чернігівщина). У 1916 закінчив мед. фак. Моск. Ун-ту, був лікарем Армії УНР; по війні на Волині лікар у Костополі, Рівному, Холмі, Львові й Крем'янці; репресований поль. владою (в'язень концентраційного табору в Березі Каргузькій). За нім. окупації розстріляний (23. 2. 1943) разом з дружиною Ганною (*1893, уроджена Струтинська)

Колач — Г. і М. Роциб'юків

Г. і П. Рошинські

— лікарем і жін. діячкою, та небожем Ю. Черкавським.

Ртуть (Hg), хем. елемент II групи періодичної системи Д. Менделєєва, важкий метал, у кімнатній температурі — рідина. Р. використовують у техніці (ртутні помпи, термометри, барометри), в електро- і радіотехніці, у виробництві вибухових речовин, у медицині. У природі Р. зустрічається у самородному стані й у ртутних рудах, основою яких є цинобра (сульфід Р.); вони виступають найчастіше з домішками стибніту, а також піриту, марказиту, рутилу та арсенопіриту.

На Україні найважливішим і найдавнішим є **Микитівське родовище** Р., відкрите у 1879 і експлуатоване з 1885. Цинобра виступає тут у жильній, пластовій та прожилково-вкраплюваній формі, вміст Р. у руді в сер. 0,4%. Поклади Р. виступають у банях морфотектоніки р-ну, що належить до гол. Донецької антисинклінали, найпродуктивнішими є бані Чагарник і Софіївська. На базі микитівської руди працює ртутний комбінат, модернізований у 1960-их рр.

Продукція Р. до 1914 становила 300 до 400 т річно (велику її частину експортовано); по війні й революції вона повільно відновлялася (127 т у 1926), у 1935–40 її доведено річно до бл. 300 т (гіпотетичний попит в СССР на Р. — 285 т). По другій світовій війні Микитівське родовище розбудоване. Виявлені у ньому запаси (до глибини 300 м) оцінювалися у 1927 на 6 000 т, після введення глибокого буріння у 1960-их рр. вони дещо збільшилися. Продукція Р. в УССР (чи СССР) тепер не подається.

У 1960-их рр. на Україні розпочато розробку родовищ Р. на Закарпатті (у межах Вулканічних Карпат), які виступають у олив'яно-цинкових рудовиявленнях, що належать до типу суміші метацинабаритів, карбонатів, гірського кристалу та цинобри. Розшуки Р. відновлено також в Криму; перспективними можуть виявитися конгломерати ртутної мінералізації в сточищі Малого Салгиру та б. сіл Перевального і Веселого.

С. Процюк

Ру (Ruh) Філіпп (1883–1962), ієромонах чину Облатів родом з Льотрінґії. Рукоположений 1910, згодом у монастирі Василіана у Бучачі, де вивчав укр. мову і обряд. З 1911 місіонер серед українців Канади. За плянами Р. збудовано понад 10 церков; найвеличніша т. зв. степ. катедрал у Куку Крік (Манітоба), у якій Р. був парохом з 1930.

«**РУБ**», мист.-ідеологічна група молодих мистців, учнів О. Новаківського, powstała 1932 у Львові; того ж р. восени відбулася їх перша виставка, а 1933 виїхав мист. альманах «Карби» (основана ст. Б. Антоновича). Ядро групи творили імпресіоністи С. Луцик, А. Малюца, І. Нижник, Р. Чорний; модерністи — В. Гаврилюк і В. Ласовський.

Рубан Василь (1742–95), письмен. й історик родом з Роменщини, вихованець Київ. Академії й Моск. Ун-ту. Перекладач у Сенаті (з 1768), секретар кн. Г. Потьомкіна (з 1774), дир. «над новоросійськими училищами», а з 1784 — перекладач при Військ. Колегії. Чл. «Вольного Російського Собрания» й «Вольного Економічного Общества». Видавець петербурзьких ж. «Ни то, ни сьо» (1769), «Трудобивий Муравей» (1771), «Старина и Новизна» (1772–73). Автор багатьох панегіриків, похвальних од і різних написів. Був автором і видавцем кількох праць з історії, географії й статистики України й Росії, зокрема «Краткие географические, политические и исторические сведения о Малой России» (1773), «Землеописание Малой России» (1777) і гол. праця (спільно з О. Безбородьком) «Краткая Летопись Малой России с 1506 по 1770 год, с изъяснением образа тамошнего правления» (1777) та ін. Переклади з латинської (зокрема з Вергілія) й франц. мов. Вперше видав відомий твір В. Григоровича-Барського «Путешествие ко святым местам» (1778).

Рубан Олександр (* 1901), гравер, закінчив Київ. Художній Ін-т, був близький до школи М. Бойчука. Майстер мініатюрних і кольорових дереворитів; працював у книжковій графіці; ілюстрації і обкладинки до «Гайдамаків» і «Варнака» Т. Шевченка, «Над Дніпром» В. Яблуненка (1927), «Підземна Галичина» М. Ірчана (1928), дитячих кн.; екс-лібріси, карикатури та ін. Стилстично дотримувався нар. примітивів. З 1936 доля невідома.

Рубач Михайло (* 1899), історик і архівіст, родом з Путивельщини. У 1920-их рр. ред. ж. «Летопись Революции» у Харкові й завідувач Центр. Архівного Управління УРСР (до 1930), а також дир. Ін-ту іст. партії при ЦК КП(б)У (1929–32). У 1930-их рр. репресований. Після другої світової війни проф. Київ. Ун-ту й старший наук. співр. Ін-ту Іст. АН

УРСР. Автор праць з іст. аграрних відносин на Україні на поч. 20 в. й іст. Жовтневої революції та промаданської війни, а також з історіографії. Гол. праці: «Аграрная революция на Украине в 1917 г.» («Летопись Революции», 1927, V–VI, 1928, I), «Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине» (1955), «Федералистические теории в истории России» («Русская историческая литература в классовом освещении», т. II, 1930, про М. Костомарова) та ін.

Рубашкін Володимир (1876–1932), гістолог, нар. у м. Новочеркаському, 1912–18 проф. Юр'ївського і Харківського унів., з 1922 — проф. Харківського Мед. Ін-ту, з 1923 — одночасно дир. Харківського Протозойного Ін-ту, з 1930 — заступник дир. Всеукр. Ін-ту Біології, Морфології та Експериментальної медицини ім. І. Мечникова. Праці Р. присвячені питанням гістології, ембріології, гематології. Р. опрацьовував питання про групи крові, заснував журн. «Український вісник кров'яних утрупів» (1927–34). Автор підручника з гістології, ряду монографій та наук.-популярних брошур.

Рубашов Михайло (1912–74), журналіст і письмен. родом з Житомирщини, ред. співр. газ.: «Радянська Україна», «Літ. Україна», ж. «Дніпро» й ін. Повість про Т. Шевченка «Багрянці тіні» (1962), зб. новел «Кам'яне свічадо» (1962), «Плечуть берези» (1963), дитячі оп. «Іскристе стремени» (1961), роман «Згага» (1968) та ін.

Рубежанський Анатолій (* 1924), судовий медик родом з Краснодару, у 1955–67 рр. — асистент Кубанського, з 1967 — керівник кафедри суд. медицини Дніпропетровського Мед. Ін-ту; праці з судово-мед. травматології.

Рубель Амалия, уроджена Модрицька (1887–1967), учителька і гром. діячка, довголітня гол. філій Союзу Українок у Дрогобичі і Станіславові, чл. Гол. Управи Об'єднання Укр. Жінок у Німеччині (1947–49), секретар СФУЖО (1957–59).

Рубенчик Лев (* 1896), мікробіолог родом з Одеси, у 1927–30 рр. проф. Одеського Ін-ту технології зерна та борошна, 1932–41 — Одеського, 1946–50 — Київського унів. З 1944 завідувач відділу ґрунтової та заг. мікробіології Ін-ту Мікробіології АН УРСР; чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Праці Р. присвячені питанням заг., водної, ґрунтової та пром. мікробіології.

Рубець Олександр (1837–1913), фольклорист, хоролий диригент і педагог родом з Харківщини; закінчив Петербурзьку Консерваторію (1886), у якій пізніше викладав теорію музики і хоролий спів. Видав зб. «Сборник укра-

инских народных песен» (1870), і «Двести шестнадцать народных украинских напевов» (1872). Автор підручників з теорії музики та хорового співу. Зб. Р. користувався П. Чайковський, вибираючи з них мелодії для 2 симфонії, 2 фортепіанового концерту та опери «Мажепа».

Рубіжанський хемічний комбінат, велике підприємство хем. пром-сти УССР, розташоване у м. Рубіжному на Донбасі. Засноване 1915 т-вом «Русско-Краска» за бельг. капітал; у 1918–23 не працювало, 1931 перетворене на комбінат; 1940 виробляв барвники 14 марок, у тому ч. 9 кубових (органічні барвники, нерозчинні в воді). У 1941–43 Р. х. к. був частково евакуйований на сх., частково — знищений німцями; відбудову закінчено 1950, разом з цим Р. х. к. ґрунтовно реконструйовано і споруджено нові цехи. 1971 тут діяло 54 цехи і вироблювано понад 400 видів продукції, у тому ч. синтетичні барвники (серед них кубові, які давали 99% продукції ССРСР), важливі продукти для виробництва барвників, напівпродукти для виготовлення пластмас, допоміжні речовини для текстильної пром-сти, отрутохімікати, хем. реактиви, побутові хем. вироби, а також великі тонажі карбомідних смол, фтолевого ангидриду, бетанафтолю, амінів тощо.

Рубіжне (V–19), м. на Донбасі, обл. підпорядкування Ворошиловградської обл., положене поблизу р. Дінця; 60 000 меш. (1971); виникло п. назвою селище Русско-Краска 1915 у зв'язку з розвитком анілінофарбової пром-сти. 1930 перейменоване на с. м. т. п. назвою Р., 1934 — на м. У Р. діють зав.: силікатної цегли, залізобетонних виробів, котельно-мех., панчішна фабрика тощо. Індустріальний і хеміко-мех. технікуми, муз. школа.

Рубін Павло (1874–1960), металург, нар. у Вільнюсі. У 1900–31 викладач (з 1906 — проф.) Катеринославського Вищого Гірничого Училища (тепер Дніпропетровський Гірничий Ін-т), з 1932 — у високих школах Росії, з 1959 — зав. катедрою металургії Харківського Інженерно-Екон. Ін-ту. Основні праці з питань виробництва коксу, доменного виробництва тощо.

Рубін Симон (* 1900), агроном родом з Менщини; проф. Уманського С.-Г. Ін-ту. Основні праці з питань обробітку ґрунту, застосування добрив, боротьби з бур'янами тощо.

Рубінгер Лев (* 1890), економіст і правник, закінчив Київ. Комерційний Ін-т, 1924–26 викладач комерційних наук у Києві, 1926–39 адвокат у Коломиї, 1941–43 — прокурор Окружного Суду в Чорткові, 1943–44 — посади м. Коломиї; на

еміграції в ЗДА. Автор ст. в укр. і нім. пресі на екон., політ. та військ. теми.

Рубінштейн Сергій (1889–1960), укр. і рос. психолог і філософ, чл.-кор. АН ССРСР (з 1943) і д. чл. Академії Пед. Наук РСФСР (з 1945), родом з Одеси. Працював у вузах Одеси (1919–30), згодом Ленінграді і Москві, з 1945 заступник дир. Ін-ту Філософії АН СРСР. Р. цікавили теоретичні питання заг. психології, зокрема її філос. підстав з позицій рефлексології. Його підручник «Основы общей психологии» (1940), укладений на багатому експериментальному матеріалі, дає критику філос. і психологічних напрямів з позицій марксизму. Ці філос. принципи Р. розвинув також з іст. аспекту («Принципы и пути развития психологии» (1959).

Рубль, основна рос. і сов. грошова одиниця, що виникла на поч. 14 в., але до поч. 18 в. була тільки лічильною одиницею. Містила в собі 100 «новгородських денег» (або 200 «моск. денег»), що з 1535 дістали назву «копейних денег», або копійок. Реальною срібною монетою на 100 копійок, рівною певний час західноєвр. таларові, Р. став з 1704. З 1715 Р. карбовано аж до 1924 (за винятком 1917–20). На Україні запроваджено в обіг з поч. 18 в.; укр. назва — карбованець.

В ССРСР Р. випускаються Держ. Банком ССРСР у деномінаціях 100, 50, 25 і 10 Р. та Держ. Скарбничею ССРСР в деномінаціях 5, 3 і 1 Р. та 1 Р. міднонікльовий. Серед ін. Р. має також напис укр. мовою — «карбованець». Поскільки банкові чеки в ССРСР ще не поширені, більшість прямих розрахунків ведеться готівкою і тому кількість Р. в обігу є надзвичайно велика. Р. друкуються в Москві й Ленінграді. Респ. відділ Держ. Банку ССРСР у Києві одержує резервний приділ Р. з Москви раз на місяць, а випускає Р. в обіг тільки за директивами Москви кожного третього дня; т. ч. уряд УССР забезпечений власними фінансами тільки впродовж трьох днів (крім кредиту).

Купівельна сила Р. здиференційована державою залежно від типів ринків та цін. Так, 1973 у Києві, на харч. базарах, купівельна сила Р. становила тільки 65% того, що в держ. крамницях, а в інвалютних крамницях, що продають за закордонні «сертифікатні» Р. (що їх надсилають емігранти додому, привозять туристи тощо) була на 57% вища, ніж у держ. харч. крамницях.

Л. Рубінштейн

Р. є суто внутр., не вільнообмінною валютою; вивіз і ввіз Р. через кордон у сумах більших, ніж 30 Р. на особу заборонений. За кордоном Р. в обігу не існує, хоч всі зовн. торг. й платіжні розрахунки перечисляються на Р. за паритетами валют, що визначаються Держ. Банком СРСР щомісяця. Паритети валют цих країн, з якими Україна торгує найбільше такі: (див. табл. на стор. 2627).

Історію Р. до 1950 див. на стор. 447. У 1950, гол. для розрахунків з закордоном, Р. поставлено на високу золоту базу (0,222168 г), хоч його купівельна сила всередині країни була тоді на 45% нижча, ніж перед війною. 15. 11. 1960 золотий «вміст» Р. підвищено до 0,987412 г і одночасно замінено 10 старих Р. на один новий. Цим Р. здевальвовано на 55,5%, але його вартість і далі завищена, хоч офіц. Держбанк купує один г золота за один Р., проте на чорному ринку в Одесі за один Р. можна купити лише 0,07 г золота (1973). Один амер. доляр на чорному ринку в Одесі коштував 20 Р. у 1955, 28 Р. у 1960, 2,6 Р. у 1965, 6,15 Р. у 1970 і 5 Р. у 1973. Натомість «сертифі-

формації про монгольську імперію, а також залишив цікаві відомості про населення Київ. Руси під монгольським пануванням.

Рубчак Богдан (* 1935), поет і літературознавець, родом з Калуша, з 1948 у ЗДА; з 1968 викладач у Рутгерському, з 1973 в Іллінойському Ун-ті в Чикаго (ЗДА). Один з представників модернізму в укр. поезії 1960-их рр., чл. Нью-Йоркської групи, автор зб. поезій «Камінний сад» (1956), «Промениста зрада» (1960), «Дівчині без країни» (1963), «Особиста Клію» (1967), а також оп. і есеїв; ред. (разом з С. Гординським) «Зібраних творів» Б. І. Антонича (1967), упорядник (разом з Б. Бойчуком) антології поезії «Координати» (І-ІІ, 1969).

Рубчак Іван (1874–1952), визначний співак-бас і актор на зах.-укр. землях; нар. у Калущині (Галичина), у 1894–1914 рр. у складі театрів т-ва «Руська Бесіда» у Львові, згодом «Тернопільських Театральних Вечорів», у Новому Львівському Театрі, Театрі Начальної Команди Укр. Гал. Армії та театрі Червоної Укр. Гал. Армії (1920); у 1921–39 у різних трупах Галичини й Карп. України, далі у Львівському Оперному Театрі (1941–44) і в Театрі ім. М. Заньковецької у Львові. Оперові й опереткові партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Гірей («Роксоляна» Д. Січинського), Кардинал де

Броньї («Жидівка» Ж. Галеві), Кецап («Продана наречена» Б. Стетани), Зевс («Орфей у пеклі» Ж. Оффенбаха), Кальман Зупан («Циганський барон» Й. Штрауса) та ін. Р. користувався великою популярністю в комічних та характерних ролях: Хома («Ой, не ходи, Грицю», М. Старицького), Омелько, Терешко, Ліхтаренко («Маргин Боруля», «Суєта», «Хазяїн» І. Карпенка-Карого) та ін.

Рубчаківна Ольга (* 1903), акторка, дочка Івана і Катерини Р. (див.), дружина Г. Юри. У 1920–60 рр. у Держ. Укр. Драматичному Театрі ім. І. Франка перев. на ролях трагедії (Керубіно — «Одруження Фігаро» П. Бомарше, Пек «Сон літньої ночі» В. Шекспіра) або підлітків (Матюша «Суєта» І. Карпенка-

І. Рубчак

(За один Р.)	1913	1930	1938	1950	1961	1973
Амер. долярів	0,51	0,51	0,19	0,25	1,11	1,33
Бріт. фунтів	0,10	0,10	0,04	0,09	0,40	0,54
Франц. франків	2,67	12,90	6,54	87,72	5,44	6,06
Нім. марок	2,16	2,14	0,47	—	4,44	3,60
Сх.-нім. марок	—	—	—	—	2,47	2,47
Чехо-словац. корон	—	16,95	5,41	12,50	8,00	8,00
Поль. злотих	—	4,44	1,10	1,00	4,44	4,44
Угор. форинтів	—	2,86	—	2,93	13,04	13,04
Рум. лейв	—	76,92	—	37,45	6,67	6,67

катний» Р. у Нью-Йорку коштував у 1973 2,60 доляра. Політика завищення Р. призводить до того, що експорт товарів з СРСР і з України є менше вигідний, ніж імпорт; одержання кредитів за кордоном є вигідніше, ніж надавання позик за кордон, а також дуже вигідно одержувати гроші й пакунки, як і вести обрахунки з туристами з-за кордону.

Хоч Р. не є вільнообмінною валютою, зміни вартості закордонних валют змушують Держбанк СРСР постійно змінювати паритети Р., а це, хоч і сповільнено, впливає на купівельну силу Р. внутрі країни через ціни експортних та імпорتنих товарів, бо держава мусить порівнювати ціни і виплачувати їх внутр. продуцентам і споживачам у Р.

В. Голубничий

Рубрук (Rubruck) Віллем (приблизно між 1215–70), флямандський монах чину францисканців. З доручення франц. короля Людовіка IX їздив у дипломатичній місії до Великого хана Монголії. У своєму звіті Р. перший подав докладніші

Карого, Майя «Платон Кречет» О. Корнійчука).

Рубчакова Катерина (1881–1919), уроджена Коссака, визначна акторка універсального перевтілення і співачка (ліричне сопрано), нар. у Чорткові (Галичина), дружина Івана Р. У 1896–1914 рр. в театрі т-ва «Руська Бесіда» у Львові, у 1916–18 очолювала трупу Стрілецького Театру, 1919 – Укр. Чернівецький Театр, з травня того ж р. у складі Театру ЗО УНР; померла в Зінківцях (б. Кам'янця Подільського). Партії в операх: Оксана («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського), Катерина і Галька (в одноіменних операх М. Аркаса і С. Монюшка), Дідона («Еней на мандрівці» Я. Лопатинського), Маргарита («Фавст» Гуно), Маженка («Продана наречена» Сметани), Батерфляй («Мадам Батерфляй» Пуччіні) та ін. У побутових мелодрамах: Аза, Маруся, Маруся Богуславка («Циганка Аза», «Ой, не ходи Грицю», «Маруся Богуславка» М. Старицького), Галя («Назар Стодоля» Т. Шевченка) та ін. У психологічних драмах: Ріта («Чорна пантера і білий медвідь» В. Винниченка), Анна («Украдене щастя» І. Франка), Тетяна («Міщани» М. Горького), Маша («Живий труп» Л. Толстого) й ін. Р. відома також як камерна співачка. Сценічному виконанню Р. притаманні глибока емоційність і драматизм.

К. Рубчакова

Руга (з грец. або латинської – год), в Укр. і Рос. правос. церквах матеріальні засоби, перев. від держави, призначені на утримання церков («ружна церква» – окреслення часте у Києві у 18 в.) і монастирів, що не мали зем. маєтків або ін. певних доходів. У сіль. громадах Р. в натурі давали парафіяни-селяни. У Галичині Р. відповідає дотація.

Рудакевич-Базюк Стефанія (* 1904), малярка-імпресіоністка, учениця О. Новаківського; автопортрет, «Перед моїм вікном», «Підлістє», «Жовті квіти в Космачі», «Альпи» т. ін. З 1950 у Канаді.

Руданський Степан (1834–73), поет родом з Поділля, син свящ. Вчився в Шаргородській бурсі, потім у Кам'янець-Подільській Духовній Семінарії, яку залишив і вступив до Медико-Хірургічної Академії в Петербурзі, по закінченні якої (1861) працював до кін. життя лікарем у Ялті, де й помер. Передчасну смерть Р. спричинила не

тільки його недуга (сухоти ще з студентських часів), але й переслідування з боку начальства. 1892

С. Руданський

на його могилі споруджено пам'ятник. Вірші Р. почав писати ще в семінарії («Розбійник», «Вечорниця», «Упир», «Розмай» та ін.), в них помітний вплив фолкльору й Т. Шевченка. Друкуватися почав 1859 у Петербурзі, де зблизився з гуртком укр. письм., що готував ж. «Основу». Почавши в жанрі романтичної балади, Р. згодом перейшов до гом. поезії, зразком якої була для нього творчість Шевченка: за судження кріпацтва («Над колицкою», «Не кидай мене»), закликав до праці на ниві рідної культури («Гей, бики!», «До дуба»), звертання до славного минулого свого народу (іст. поеми «Віщий Олег», «Мазепа», «Іван Скоропада», «Павло Полуботок», «Велямін», «Апостол» та ін.). Невмирущу славу здобув собі Р. як автор «Співомовок» – менших і більших гумористичних віршів, жартів, приказок і сміховинок про панів, попів, циганів, москалів, поляків, жидів, німців, чортів і т. д., зачерпнутих здебільша з уст народу («Пан та Іван в дорозі», «Піп з кропилом», «Баба в церкві», «Циган з хроном», «Вареники», «Хоробрый лях», «Мошко-ассесор», «Зайшов німець раз на бал», «Чорт» й ін.). Вони відзначаються гострим дотепом і гумором, веселим настроєм. Крім веселих «співомовок», Р. писав ще повні болючого смутку ліричні поезії («Повій, вітре, на Україну», «Чорний колір», «Ой, чому ти не літаєш» та ін.), що відбивали не тільки особисте горе поета, але й страждання всього народу. Деякі з них стали нар. піснями («Повій вітре, на Україну»). Деякі вірші Р. мають автобіографічний характер («Студент», 1858). До літ. спадщини Р., основна й найцінніша частина якої була надрукована лише по його смерті, належать і переклади («Слово о полку Ігореві», уривки з «Краледворського рукопису», Гомерова «Іліада», Вергілієва «Енеїда», частина «Демона» Лермонтова, «Сни» Гайне, поодинокі вірші Т. Ленартовича й Б. Радичевича). Стильово творчість Р. стоїть на межі романтизму й реалізму. Образна система й poetика його балад і ліричних віршів виразно фолкльорного походження.

Руденко Бела (* 1933), співачка – лірико-кольоратурне сопрано, нар. у м. Антрациті (Донбас). Закінчила Одеську Консерваторію (1956), працювала в Оде-

ському театрі опери (1955–56), потім солістка Київ. опери. Відзначена на фестивалях і конкурсах у Москві й Тулузі (1956–57).

Найвизначніші партії: Джільда («Ріголетто» Дж. Верді), Розіна («Севільський цирульник» Дж.-А. Россіні), Наташа («Війна і мир» С. Прокоф'єва), Віолетта («Травіата» Дж. Верді), Йолан, Ярина («Милана», «Арсенал» Ю. Майбороди) та ін. Р. виступає з концертами (у її програмі твори зах.-євр. і сов. композиторів та укр. нар. пісні) як в СРСР, так і в різних країнах Європи, ЗДА, Канаді, в Японії тощо.

Руденко (псевд. Найда) Іван (1873–?), актор-комік і просвітянський діяч у Чернігові; організатор аматорських вистав і антрепренер трупи, де режисером 1898 був М. Старицький.

Руденко Лариса (* 1918), співачка меццо-сопрано, нар. у Макіївці (Донбас). Закінчила Київ. Консерваторію (1940), з 1939 солістка Київ. опери, лавреатка Всесоюзного конкурсу вокалістів (1939). Крайні партії: Амнеріс («Аїда» Дж. Верді), Кармен («Кармен» Ж. Бізе), Любаша («Царева наречена» М. Римського-Корсакова), Настя («Тарас Бульба» М. Лисенка), Уля («Молода гвардія» Ю. Мейтуса), Солюмія («Богдан Хмельницький» К. Данькевича) та ін. Виступає з концертним репертуаром.

Руденко Микола (* 1920), поет і прозаїк родом з Донеччини. По другій світовій війні працював на ред. роботі, відповідалий ред. ж. «Дніпро» (1947–50). Зб. поезій «З походу» (1947), «Незбориме плем'я», «Ленінградці» (1948), «Поезії» (1949), «Мужність», «Світлі глибини» (1952), «Перекик друзів» (1954), «Поезії» (1956), «Всесвіт у тобі» (1968); низка оп., романи «Вітер в обличчя» (1955), «Остання шабля» (1959). Прозу Р. сов. критика оцінює як зразки соц. реалізму.

Руденко Роман (* 1907), сов. юрист і політ. діяч родом з України; з 1929 працівник органів прокуратури: прокурор УССР (1944–53), гол. сов. обвинувач на Нюрнберзькому процесі 1945–46, з 1953 – ген. прокурор СРСР, з 1961 – чл. ЦК КПРС.

Б. Руденко

Л. Руденко

Руденко Сергій (* 1885), рос. археолог, антрополог і етнограф (учень Ф. Вовка), у 1921–54 проф. Ленінградського Ун-ту, д. чл. НТШ (з 1914). Праці з етнографії, антропології й археології народів Поволжя (зокрема башкирів) і півн. Азії. Р. співавтор разом з І. Раковським синтетичної праці: «Погляд на антропологічні відносини укр. народу» (1925).

Рудик Степан (1890–1939?), політ. діяч, чл. КПЗУ, журналіст, родом з Тисьмениці (Галичина). Редагував у Львові 1923–31 літ.-політ. місячник «Культура» марксистського напрямку. За оборону шумськizmu і хвилювизму усунений 1927 з партії. 1927–39 гуртував опозиційний елемент до КПЗУ в Галичині; заарештований більшовиками 1939, загинув без сліду.

Рудиковський Андрій (1796–1874), автор спогадів, нар. у с. Вільшанці на Київщині у родині свящ. Залишив цікавий опис давньої бурси, побуту сіль. духовенства (поч. 19 в.) та війська на укр. землях, що був опублікований його внуком, В. Щербинкою, у ж. «Киевская Старина» (1892) п. н. «Воспоминания от юности бурсацкой жизни до вступления в военную службу и до офицерского чина» (також окремо у брошурі «Из семейной хроники», 1892, – разом з творами брата Остапа Р.). Помер у Києві.

Рудиковський Остап (1784–1851), письм. родом з Київщини, син свящ. Учився у Київ. Могилянській Академії, по закінченні якої (1806) – у Петербурзькій Медико-Хірургічній Академії, яку закінчив 1810 і був військ. лікарем. Помер у Києві. Р. мав широкі знайомства серед рос. і укр. письм., зокрема велике значення мали його дружні взаємини з М. Максимовичем, якому він присвятив низку віршів. Велику літ. спадщину Р. вивіз до Петербургу його син, де вона й загинула. Збереглася лише незначна частина (26 віршів), що була опублікована в «ЖСт.» (1882, ч. 5, 6, 7) і ще два вірші (надруковані там таки, ч. 7, 1894). Р. писав казки й байки на морально-побутові теми («Климова капуста», «Мужича казка», «Вибір женихів» та ін.), вірші про козаччину («Помин», «Козаки в щасті» та ін.), пісні. На творчості Р. позначилися впливи бурлескно-травестійного стилю І. Котляревського, але, з другого боку, він уже тяжів до романтизму, і на його піснях і баладах виразно помітний вплив Т. Шевченка. Біо-бібліографічний матеріал про Р. у кн. Г. Нудьги «Бурлеск і травестія в укр. поезії першої пол. XIX ст.» (К. 1959).

Рудинський Михайло (1887–1958), археолог і педагог родом з м. Охтирки. Після закінчення іст.-філол. фак. Харківського Ун-ту працював у сер. шко-

лах Кисва і Петрограду (1910–17); згодом у Полтаві; до 1920 – завідувач Пед. Бюра Губ. Земства, потім у краєзнавчому музеї. У 1924–34 у Києві – в археологічних установах ВУАН, 1934 заарештований і засланий (1939–44 працював у Вологодському краєзнавчому музеї), з 1944 знову в Києві – вчений секретар і завідувач відділу первісної археології Ін-ту Археології АН УРСР. Р. досліджував палеолітичні пам'ятки на території України (у Подністров'ї, Пушкарі, у Мізині), а також неолітичні, раннього етапу трипільської культури і скитського часу. Понад 50 наук. праць, серед них: «Дюнін станції неолітичної доби з побережжя Ворскла», (1920); «До питання про культури „мезолітичної доби“ на Україні», («Антропология», т. 1, 1928); «Матеріали до вивчення передісторії Поділля», «Антропология», т. II (1928); «Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в укр. палеоліті», «Археология», т. I (1947); «Кам'яна Могила», (1961).

М. Рудинський

Рудичів Іван (1881–1958), гром. діяч на Полтавщині родом з с. Кишеньки Кобеляцького пов., за фахом правник; діяч РУП. На еміграції в Берліні, Відні, Празі і з 1926 в Парижі – дир. Бібліотеки ім. С. Петлюри (до 1950). Спогади про С. Петлюру в зб. «Симон Петлюра в молодості» (1936).

Руді копійки, див. Копійка.

Рудки (IV–4), м. на півд.-зах. Опіллі, над гор. Вишнею, Самбірського р-ну Львівської обл.: з 100 меш. (1971); до 1939 пов. м. Цегельно-черепичний, сиробиний та хлібний зав.; Вишнянський технікум плодоовочівництва.

Рудковський М., диригент, піаніст і композитор. у 1850–60-их рр. диригував хором гр.-кат. Духовної Семінарії у Львові; композитор церк. творів, фортепіанових (танці, фантазії на нар. теми) і сольоспівів («Цвѣты изъ надднѣстрянской лезады...», 1852). Р. вводив в укр. церк. практику твори нім. та ін. композиторів, підставляючи до їх мелодій укр. тексти.

Рудне (IV–4), с. м. т. Львівської обл., підпорядковане Львівській міськраді, положене за 8 км на зах. від Львова; 5 600 меш. (1966). Пром. і харчкомбінати.

Руднев Іван (* 1910), педіятр, нар. у Москві, з 1963 проф. Київ. мед. ін-ту. Праці з галузі ревматизму та дитячої кардіології, підручник «Діагностика і лечение ревматизма у детей» (К. 1962).

Руднев Михайло (1874–1930), проф. педіатрії Катеринославського Мед. Ін-ту. Співред. часописів «Дніпропетровський Мед. Журнал», «Укр. Мед. Архів», «Врачебное Дело».

Рудник Сергій (1892–1967), вчений у галузі різання металів, нар. в Ризі, проф. Київ. Політехн. Ін-ту. Праці з теоретичних і експериментальних питань різання металів, геометрії та конструкції різальних інструментів тощо.

Рудниця (V–9), с. м. т. на сх. Поділля, Піщанського р-ну Вінницької обл.; 2 200 меш. (1970).

Рудницька Марина (* 1911), культ. діячка родом з Києва, дочка Катерини й Дмитра Антоновичів, дружина Ярослава Р.; проф., мистецтва в Колегії св. Андрея і викладач укр. та рос. мов і літератур у Манітобському Ун-ті у Вінніпезі (1957, 1963–65), довголітній керівник фізкультури й спорту в укр. пластових таборах у Канаді. Ст. з мистецтвознавства та літ. критики в укр. газ., ж. і літ. зб.; «Франкія в бібліотеках Америки й Канади», (1957), «Антологія рос. поезії» (1968), «Олекса Стефанович» (1970) і ін.

М. Рудницька

Рудницька Мілена (* 1892), політ. і гром. діячка, журналістка, учителька сер. шкіл, пізніше викладач на Вищих Пед. Курсах у Львові (1921–28), одна з ідеологів укр. жіно. руху на Зах. Україні та його провідних діячок у 1920–30-их рр. Гол. центр. управи Союзу Українок у Львові (за її головування він розрісся у сильну всенар. орг-цію), укр. жіно. конгресу в Станиславові (1934), Світового Союзу Українок, політ. жіно. орг-ції «Дружина Княгині Ольги»; ред. двотижневика «Жінка» (1935–39); учасниця і репрезентантка укр. жіноцтва на міжнар. жіно. з'їздах. Активна діячка УНДО, посол до поль. союму (1928–35, працювала у його комісіях – осв. і закордонних справ). Як делегатка Укр. Парламентарної Репрезентації захищала в Лізі Націй укр. петиції, зокрема в справі т. зв. пацифікації і голоду на Сов. Україні, мала контакти з урядовими і гром. колами зах. Європи і виступала з доповідями на міжнар. з'їздах. У 1936–39 чл. президії Укр. Координаційного Комітету у Львові. З 1939 на еміграції: Краків, Берлін, Прага, Женєва (де у 1945–50 була дир. Укр. Допомогового Комітету), Нью-Йорк і Мюнхен.

З 1919 виступала з ст. у пресі на політ., феміністичні й виховні теми. Окре-

мі кн.: «Укр. дійсність і завдання жінок» (1934), «Зах. Україна під більшовиками» (1958), «Дон Боско. Людина, педагог, святий» (1963), «Невидимі стигми» (1970).

Рудницький Антін (* 1902), композитор, піаніст і диригент, нар. на Самбірщині, д. чл. НТШ (з 1962); закінчив Львівську Консерваторію (у Курца і Лялевича), Вищу Муз. Школу в Берліні і музикологію в Берлінському Ун-ті. Був диригентом оперних театрів у Харкові (1927–30) і Києві (1930–32), згодом диригував оркестрами у Львові, Варшаві, Ковні, з 1939 у ЗДА. Р. викладач муз. шкіл у Харкові, Києві, Львові, Філадельфії (з 1962 проф. Муз. Академії) і хоровий диригент, зокрема хору «Кобзар» у Філадельфії (з 1953). Гол. твори: опери «Довбуш» (1938), «Анна Ярославна» (1967) і «Княгиня Ольга» (1968); симфонічні твори (три симфонії, Балетна сюїта, Лірична поема), балет «Бурі над Заходом» (1932), ораторія «Гайдамаки» (1974), кантати для хору і оркестри («Послання» слова Т. Шевченка, «Мойсей» слова І. Франка, «На світанку», «Січнева кантата»), концерт для віолончелі з оркестром; камерні твори (два струнні квартали, соната для віолончелі і фортепіано), інтрада, фортепіанові твори (Соната, Сюїта, Варіації, Фантазія, Дивертменто та ін.), бл. 70 сольоспівів. Серед зах.-укр. композиторів Р. започаткував т. зв. модерний напрям. Муз. мова його творів до 1930-их рр. суто радикальна, за пізнішого періоду романтично-сучасна. Р. активний як муз. автор і критик: «Укр. музика, іст.-критичний огляд» (1963), численні ст., зокрема на теми сучасної укр. музики.

А. Рудницький

В. Витвицький
Рудницький Євген, мовознавець, спів-автор (з С. Василевським і П. Мустяцею) русифікаційного «Рос.-укр. словника» (1937); праці про укр. подільські говірки («Діалекти Уманщини», зб. «Уманщина», 1927, «Укр. діалектологічний збірник», 2, 1929) та про укр. словоскладення (у «Зб. секції граматик укр. мови», 1, 1930).

Рудницький Іван, див. **Кедрин Іван**.

Рудницький Іван Теодор (1887–1951), гром. і військ. діяч, родом з Заліщищини, діяльний чл. таємного Військ. Комітету у Львові, який підготував перебрання влади від австр. адміністрації у листопаді 1918 в Галичині, особисто перебрав командування корпусу у Львові; сотник УГА військ. відпоручник

диктатора Є. Петрушевича у Відні, згодом у Празі (одночасно керівник УВО в Чехо-Словаччині). По поверненні до Галичини 1927 адвокат у Львові, деякий час чл. проводу УВО. Помер у Гекстері в Німеччині.

Рудницький Михайло (1889–1975), літ. критик, літературознавець і письменник, нар. у Підгайцях (Галичина), брат Мілени, Антона й Івана (Кедрина) Р. (див.). У 1915–18 перебував у Києві, у 1919–22 визнав зах.-євр. літературу в Парижі й Лондоні. У Львові в 1922–25 був проф. таємного Укр. Ун-ту і до 1939 співред. газ. «Діло» і ж. «Назустріч» (з 1934). У 1939–41 проф. чужоземних літератур, з 1948 – укр. літератури у Львівському Ун-ті. Автор літ.-критичних праць «Між ідеєю і формою» (1932), та «Від Мирного до Хвилювального» (1936), зб. поезій у прозі «Очі та уста» (1932), зб. оп. «Нагоди і пригоди» (1929) і «Змарнований сюжет» (1961), спогадів-новель з літ. та театрального життя «Творчі будні Івана Франка» (1956), «Письменники зблизка» (I–III, 1958–64).

І. Рудницький

«У наймах у Мельпомени» (1963), «Ненаписані новели» (1966), «Непередбачені зустрічі» (1969) і (разом з В. Бєляєвим) зб. памфлетів проти «буржуазних націоналістів» п. н. «Під чужими прапорами» (рос. мовою 1954, укр. 1956, та китайською 1957). Перекладач творів О. Бальзака, П. Меріме й ін. на укр. мову, як також В. Стефаника, М. Яцкова — на франц.

Рудницький Роман (* 1942), піаніст, син Антона Р. і Марії Сокол, нар. у Нью-Йорку. Після початкового навчання у свого батька закінчив консерваторію у Філадельфії і Високу муз. школу Джуліард у Нью-Йорку в класі Розіни Левін. Виступав як соліст по більших центрах Америки, Німеччини, Швейцарії, Іспанії. Концертував на Україні (1967). Лавреат численних міжнар. конкурсів (Нью-Йорк, Вашингтон, Женева).

Рудницький Степан (з. 12. 1877–?), визначний географ, нар. у Перемишлі (Галичина), де його батько був гімназійним учителем. Студії історії (м. ін. у М. Грушевського) й географії в ун-тах

М. Рудницький

Львова (1895–99) і Відня (1899–1901; у проф. А. Пенка і Е. Брюкнера); у 1902–09 гімназійний учитель у Тернополі і (гол.) у Львові, з 1908 доц. географії Львівського Ун-ту, з 1901 д. чл. НТШ (співред. «Збірників Матем.-Природописно-Лікарської Секції»). У 1914–21 жив перев. у Відні, допомагав Союзові Визволення України і Укр. Парламентарній Репрезентації, далі був експертом уряду ЗОУНР і одним з організаторів УВУ. 1922–26 проф. УВУ в Празі, у той же час провадив дослідні на Закарпатті і допомагав Т-ву «Провіта» в Ужгороді. З поч. 1927 переїхав, на запрошення уряду УССР, до Києва й Харкова, в якому очолив організований ним Укр. Н.-Д. Ін-т Географії та Картографії й редагував його «Записки»; з 1929 д. чл. УАН. 1934 виключений з УАН як «відвертий пропагатор фашизму в географії» й засланий на Соловки (1935–37), дальша доля невідома.

С. Рудницький

Р. перший створив укр. нац. географію, даючи всебічний нарис географії всіх укр. земель («Ukraina, Land und Volk», Відень 1916; «Основи землезнання України», І. Л. 1924. П. Ужгород 1926), огляд її нац. території («Огляд нац. території України», Берлін 1923) й політ. географії («Укр. справа зі становища політ. географії», Берлін 1923). Р. перший опрацював укр. геогр. термінологію («Начерк геогр. термінології» в «36. Матем.-Природописно-Лікарської Секції» т. XII, Л. 1908), яка донині має вартість, він перший видав стінні фіз. карти України (1:1 000 000, Л.-Відень 1918 і ін.). Монографічні праці Р. стосуються морфології України, зокрема Укр. Карпат («Знадоба до морфології сточища Дністра», «36. Матем.-Природописно-Лікарської Секції» т. X, XI, XV, Л. 1905–13; «Основи морфології й геології Підкарп. Руси» I–II, Ужгород 1925–27, «Морфологічні країни Сх. Європи», Прага 1926; «Beiträge zur Morphologie des Dnipro-Gebietes in der Ukraine», Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, Берлін, 1931 і ін.). Разом Р. написав понад 70 наук. праць і статей з обсягу географії (в тому ч. кілька з методики і історії географії) та кілька з історії України – з доби Козацьчини («Козацько-поль. війна 1625», ЗНТШ XVII; «Укр. козаки в 1630–35 роках», ЗНТШ, XXXII і ін.).

За час своєї діяльності у Львові і Празі Р. виховав багатьох географів.

В. Кубійович

Рудницький Юрій, див. Опільський Юліян.

Рудницький Ярослав Богдан (*1910), славіст, мовознавець, наук. і громад. діяч, доц. (з 1940) і проф. (з 1943) УВУ і Манітобського Ун-ту в Вінніпезі (з 1949), перший гол. його Славистичного Відділу (з 1951); д. чл. НТШ (з 1947), чл.-засновник УВАН у Канаді (її през. 1955–69), кількакратний гол. Укр. Наук. Ради в Канаді (з 1959), чл.-засновник і през. різних укр. і кан. наук. та культ. т-в.

Я. Рудницький

Студіював у Львові (1929–37), Берліні, Парижі й Празі (1938–40). Ред. серій УВАН «Slavistica», «Onomastica» й ін. та ж. «Слово на сторожі» (з 1964), співр. різних наук. видань («The Slavic and East European Journal», «Études Slaves et Est Européennes» й ін.). Праці з укр. словотвору (наростки -ище, -исько 1934, 1967, наросток -ена 1959), акцентології (1941, 1948, 1961), топонимістики (Бойківщини 1939, 1962, укр.-кан. назв місцевостей 1949, 1951, мозаїки назв Манітоби 1970 та ін.), про ізофони бойківської говірки (1936, 1938), опис передміської говірки Львова (1943), записи укр.-кан. говіркових і фолклорних матеріалів (1956–63), співавтор (з З. Кузелею) укр.-нім. словника (1943), автор першого друкованого укр. етимологічного словника «An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language», літери А–Д, 1962–74), підручника укр. мови для німців (1940, 1964) та (з Ю. Луцьким) для англіців (1949, 1968), скриптів з ст. ц.-слов. граматики й вступу до слов'янознавства, нарису укр. діалектології, правопису й популярно-нормативних ст., бібліографії тощо. Як чл. федеральної Королівської Комісії для справ двомовності й двокультурності в Канаді (1968–71) відстоював конституційне визнання мов укр. та ін. нац. меншостей у Канаді на території з 10% або більше даного населення (1967); заступник гол. Міжнар. Комітету Спеціальної Ономастики при ОН (1972). Беручи участь в міжнар. конгресах, ставив укр. питання на світовому форумі.

Бібліографія праць Р. у «Prof. J. V. Rudnytskyi – Sexagenarius». Вінніпег 1972.

Рудницький-Лисик Іван (Лисак-Рудницький; *1919), історик і публіцист, син Павла Лисака і Мілени Р., нар. у Відні; університетські студії у Львові, Берліні, Празі й Женеві; брав участь в укр. студентському житті (гол. Укр. Акад. Громади у Празі). З 1951 у ЗДА,

проф. ун-тів у Філадельфії й Вашингтоні, з 1971 в Едмонтоні (Канада), проф. укр. і сх.-евр. історії в Альбертинському Ун-ті. Досліди з історії укр. політ. думки та суспільних рухів 19 в. Зб. «Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings» («The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.», 1952, ч. 1), «The Role of the Ukraine in Modern History» («Slavic Review», 1963, ч. 2), «The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule» («Austrian History yearbook», 1967); зб. есеїв «Між історією й політикою» (1972), ст. в журн. «Листи до приятелів», «Сучасність» та ін.

Рудницький-Любеніцький Сильвестр, укр. кат. еп. луцько-острозький (1751–78); ігумен Лаврова, пізніше помічник і з 1752 наступник свого дядька еп. Теодосія. У своїй єпархії намагався піднести дисципліну та освіту світського духовенства. 1772 був головою гол. василіянської капітули в Бересті. Автор латинської зб. «Jura et privilegia gentis Ruthenae catholicae, a Maximis Pontificibus Poloniaeque Regibus concessa» (1747) та ін.

Рудницький-Любеніцький Теодосій, укр. кат. еп. луцько-острозький (1731–51), ігумен у Луцькому, Гоці й Почасві (1730–32, — там організував друкарню), автор поучення для духовенства (1738). 1747 одержав королівську номінацію на митр., але був змушений зректися її на користь Ф. Гребницького. Підтримував приязні взаємини з правос. на Волині та в Києві.

Рудович Іван (1868–1929), укр.-кат. свящ., педагог і громад., з 1897 катехит нар. і сер. шкіл у Львові, довголітній гол. Т-ва Свящ. Апостола Павла, автор шкільних підручників для науки релігії у нар. школах, розвідок і ст. з історії укр. церкви (в «Богословії», «Богословському Віснику», «Ниві», «Ділі» та ін. часописах).

Рудольф (1858–89), архикн., австро-угор. престолонаслідник, єдиний син цісаря Франца Йосифа, одружений з бельг. принцесою Стефанією. Був ліберальних поглядів, ставився прихильно до порозуміння з Францією і критично до урядової системи в Австрії, тому був популярний серед неповноправних народів Австро-Угорщини, у тому ч. й серед українців. Поповнив самогубство в Мадрилі 6. Вднів, що стало темою багатьох легенд.

Рудченко (псевд. Іван Білик, І. Яковенко й ін.) Іван (1845–1905), етнограф, письмен. і літ. критик. Нар. у Миргороді, брат П. Мирного (Рудченка); з 1860 працював урядовцем у Гадячому і Полтаві, а згодом був чл. Ради мін-ва фінансів у Петербурзі. Дописи і фольклорні записи почав друкувати 1862 в «Ослові», з 1867 містив поезії, переклади і

літ.-критичні ст. та рецензії у львівській «Правді». Упорядник зб. «Народня южно-русска сказка» (I–II, 1869–70), «Чумацькі народня пѣсни» (1874) із студією про чумацтво й ін. Спів-автор роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1880). Перекладач творів Дж. Байрона, Г. Гайне, А. Міцкевича, І. Тургєнева та ін. на укр. мову.

І. Рудченко

Рудченко Панас, див. Мирний Панас.

Рудь Микола (*1912), поет і прозаїк родом з Харківщини, друкується з 1930. Зб. поезій «Найближче» (1936), «Слово після бою» (1947), «Чобітки», «Рідні вогні» (1950), «Граніт Сталінграду» (1951), «Донецькі зорі» (1958), «Грім на зелене гілля» (1960); кн. нарисів, оп., повістей; роман «Боривітер» (1964).

Ружия (IV–10), с. м. т. на Придніпровській височині, над р. Роставицею (притока Росі), р. ц. Житомирської обл.; з 900 меш. (1970).

Ружинські (Рожинські), лит. князівський рід на Волині й Київщині (здобув собі там значні маєтності), з якого в 16 в. вийшло кілька коз. отаманів, які ходили походами на татар: Богдан, «гетьман низових козаків», оспіваний у нар. піснях, згинув, здобуваючи тат. фортецю на дол. Дніпрі — Аслам-городок (1576); Остафій, намісник поль. воєводи у Києві (1575–81); його сини: Михайло, гетьман коз. реєстрового війська (1585), і Кирик, спочатку отаман на Запоріжжі, згодом черкаський підстароста, ворог козаків і командир загону поль. війська, яке поборювало коз. повстання під проводом С. Наливайка. 1596 Кирик Р. зазнав поразки під Білою Церквою.

Руліковський (Rulikowski) Едвард (1825–1900), поль. історик і етнограф, дослідник Правобережної України, нар. у с. Мотовилівці Васильківського пов. (Київщина). Важливіші праці Р.: «Opis powiatu Wasilkowskiego» (1853), «Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepra» («Ateneum» 1878), «Zapiski etnograficzne z Ukrainy» (1879), «Opis powiatu Kijowskiego» (1913); ст. і довідки про міста і села України у вид. «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (1880–1904).

Рулін Петро (1892–1941), театрознавець і педагог, нар. у Києві, де закінчив філол. фак. Київ. Ун-ту, проф. історії укр. і світового театру в Муз.-Драматичному Ін-ті ім. М. Лисенка (1920–34) та дир. Київ. Держ. Музею Театрально-

го Мистецтва УРСР (1926–36); ред. «Річника укр. театрального музею» (1930); заарештований за «ежовщини», помер в ув'язненні. Р. досліджував історію укр. театру та укр. драму, драматичну творчість Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького та театральну діяльність М. Заньковецької, М. Садовського, Г. Борисоглібської й ін. Праці: «Студії з іст. укр. театру 1917–24»

П. Рулін

(ЗІФВ УАН, т. IV, 1925), «Поль. театр у Києві 1816 р.» (ЗІФВ УАН, т. VII–VIII, 1926), «Рання укр. драма» (ред. і ст. «Котляревський і театр його часу», 1927), «М. К. Заньковецька» (1928), «Життя і творчість М. Я. Кропивницького» (1929) та ін.; численні ст. і рецензії в журн. По смертю реабілітований; 1972 вийшла зб. «На шляхах революційного театру». Там же бібліографія праць Р.

Румуни на Україні. Р. живуть на укр. етнічній території всуціль з українцями уздовж укр.-рум. етнічної межі на Буковині і в Басарабії, як у півн. (Хотинщині), так і в півд. (Аккерманщині), та в етнічних островах на сх. від Дністра (гол. по Бог) на Півд. і (менше) Правобережній Україні. Кількість Р. на укр. етнічних землях бл. 340 000, в УССР – 378 000 (1970). Їх поселенню в Півд. Україні сприяло те, що й ця частина України і сусідня Молдавія з 16 в. перебували під тур. зверхністю, так що перехід Р. з Молдавії на мало заселене лівобережжя Дністра не зустрічав перешкод. Тоді молд. селяни тікали цілими селищами на Україну, де соц. умови були кращі. Кількість Р. на У. ще значно зросла, коли 1791 територія між Дністром і Богом перейшла у володіння Рос. Імперії (див. стор. 2 059) і рос. уряд надав у ній молд. поміщикам і урядовцям великі зем. володіння (1792 – 260 000 десятин землі у Ананівському й Тираспільському поз., які здебільша заселювалися утікачами з Молдавії). Деяке ч. Р. оселилося і на сх. від р. Бог.

Рум. поселенці брали участь у гайдамацьких повстаннях, їх поселяли разом з українцями у військ. поселеннях Півд. України. За рос. переписом 1897 на території 9 укр. губ. жило 185 000 Р., у тому ч. в губ.: Херсонській – 147 000, Подільській – 27 000, Катеринославській – 9 000; без заселеної суцільно Р. вузької смуги Херсонщини положеної на лівому березі Дністра (вона 1924 увійшла до складу Молд. Автономної ССР) їх

було бл. 100 000. На цій самій території за переписом 1926 жило 258 (142) 000 Р. Закріпленню рум. населення на укр. Центр. і Сх. Землях сприяло створення Молд. Автономної ССР (1924–40), а згодом Молд. ССР. Значне ч. Р. жило в укр. частинах Буковини (32 000) і Басарабії (в Хотинщині – 36 000, в Аккерманщині – 82 000), які у 1918–40 входили до складу Румунії (ч. на 1930, приблизні).

За переписом населення з 1970 в УССР жило 112 100 Р. і 265 900 молдаван (назва для тих Р., які перебували колись у складі Рос. Імперії), тобто разом 378 000 Р. (0,8% всього населення УССР). Ч. Р. в УССР збільшилося ще й тому, що до складу УССР увійшли також невеликі крайки рум. етнічної території на Буковині і в сусідній частині Молдавії та рум. етнічний піво. у Мармарошні на Закарпатті, який простягається на півн. від Сиготи з осередками: Солотвини і Нижня та Сер. Апша – Нижнє і Сер. Водяне (він постав у 13–15 вв.). 74,6% Р. живе по с., 25,4% – у м. Найбільше Р. живе у Чернівецькій обл. – 163 000 (на Буковині, в півн. Басарабії і Молдавії – околиця Герци) або 19,3% всього населення (вони заселяють частково Сторожинецький, Глибоцький – зокрема околицю Герци, Новоселицький і Сокирянський р-ни) та в Одеській обл. – 136 000 (5,7% всього населення, як на лівому боці Дністра в кол. Херсонській губ. б. Котовського, Ананьєва, Роздільної, так і правому – в кол. півд. Басарабії, гол. б. Серпневого, Волонтерівки, б. озер Китай і Ялпук та б. м. Рені). Незначне ч. Р. живе в обл. (у тис.): Закарп. (23,5 або 2,2% – у Тячівському і Рахівському р-нах), Кіровоградській (6,6 – б. Грузького і Мартоноші), Миколаївській (5,2, б. Доминівки); Р. на Донбасі – в Донецькій (11 800) і Ворошиловградській (4 700) обл. живуть (91%) у містах. Див. також карти на стор. 97 (Басарабія), 189 (Р. на Буковині), 1477 (Р. на Мармарошні), 1738 (Р. в УССР).

З заг. ч. Р. в УССР 8,6% подали за рідну мову – рос. (11,3% молдаван і 2,1% Р.), 6,3% (9% Р. і 6,2% молдаван) – укр.

Р. на У. не мають безпосередніх зв'язків з Румунією. Культ. зв'язки ведуться через Укр. Т-во Культ. зв'язків з закордоном та Укр. відділення Т-ва Рум.-Радянської Дружби. Взаємини Р. на У. з Р. в Молд. ССР відбуваються на між-респ. засадах.

Р. на У. користаються, майже виключно в Чернівецькій обл., своєрідною культ. автономією. У Чернівцях виходять рум. мовою обл. газ. «Зориле Буковиней» і «Буковина Советіке» та 3 районні двомовні укр.-рум. газ. Окреме в-во випускає вид. рум. мовою. Існують початкові й сер. школи з рум. викладав. мовою; в Чернівецькому Ун-ті є катедра романської філології. Діють самодіяльні гурт-

ли рум. пісні, танку тощо. Ряд чл. Союзу Письм. України пише рум. мовою. У Чернівцях Ісигує рум. літ. об'єднання, що ним керує В. Левицький; рум. письм. дописують до літ. ж. «Ніструл», який виходить молд. мовою в Кишиневі; рум. вчені УССР співпрацюють з АН Молд. ССР. У деяких православ. церквах богослужіння відбувається рум. мовою.

Література: Iorga N. *Ucraina moldovenească* Яси 1913; Iorga N. *Românii de peste Nistru* Яси 1918; Draghicescu D. et Murgoci Les Roumains d'Ukraine. Париж 1919; Хоменко А. Нац. склад людности УССР. X. 1931; Наулко В. Геогр. розміщення народів в УССР. К. 1966.

А. Жуковський, В. Кубішович

Румунізм, лексичні, почасти словотвірні запозичення з рум. мови в укр. літ. мові й суміжних із рум. (чи молд.) мовним обширом укр. говірок. Р. найчисленніші й найдавніші зокрема у гуцульських та бук.-покутських говірках, особливо в термінології вівчарства, деревообрібки, гірсько-теренової і ботан., побутово-звичаєвої і адміністративній, а в зах.-степ. і півд.-басарабських ще й виноградарській і рибальській. Лише небагато з-поміж діалектних Р. поширилося в літ. мові (бриндза, гирло, гирлига, гринджоли, жереп, кукурудза, мамалига, пагуша, плекати, румеґати, сапати, тайстра, тирло, цап, царина, шутий) через степ. говірки або Галичину. Р. поширювалися спершу у говірках обох Карпат у зв'язку з півн.-зах. колонізацією на волосоському праві у 14–17 вв., а в подільських і зах. степ. в наслідок колонізаційних укр.-рум. схрещень 16–19 вв.; у бук.-покутських говірках їх поширення пов'язане з політ. приналежністю цих земель у 14–18 вв. до молд. князівства, де рум. стихія поступово асимілювала не лише бояр, але й селян. Укр. племена мали чималий вплив на етногенезу мармаросько-бук.-молд. румунів і формування їх говірок, помітний зокрема в їх топо- й гідронімії та в лексичних українізмах давніх і новіших; згодом прийшло до зворотного запозичення частини цих елементів до укр. карп. говірок. Вільша давність карп. Р. порівняно з степ. відображена в давнішій фонетиці деяких Р. (гуцульське *gl'er/ gl'ağ*, зах.-степ. *t'ağ* з рум. *chiag* із **kl'ağ* — приправа з сушеного ягнячого шлунку, щоб заквашувати озече молоко). На території підрум. укр. говірок нові нім.-франц. європеїзми засвоювалися теж через рум. мову (бук. шура — повітка, шушони — снігівці, батоза — молотарка). Серед давніх Р. укр. мови багато первісних болгаризмів, сербизмів, угризмів, орієнталізмів і новогрецизмів. Деяке число Р. увійшло в укр. ліричне арго та міський сленг Одеси, Буковини та Басарабії (шмекер — хитрук, обманець). Р. досліджували: Ф. Міклошіч, О. Калужняцький, Д. Шелудько, Р. Смаль-Стоцький, І. Шаровольський, І. Доцивний, Я.

Янув, Г. Паску, Д. Кранджалов, О. Мельничук, А. де Вінсенз, Й. Дзендзелівський, О. Горбач, Е. Врбіє, І. Лоб'юк, Й. Мадурець, С. Семчинський, Р. Удлер, В. Прокопенко, М. Габінський й ін. Рум. топоніми досліджували С. Грабець, Я. Рудницький, С. Лукаш, М. Станівський, Ю. Карпенко, М. Банк, К. Галас, Е. Петровіч, М. Корчинський, А. Єремія, О. Горбач.

Література: Miklosich F., Kałużniacki E. Über die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und Karpaten. Denkschriften d. Phil.-Hist. Kl. d. Wiener Ak. d. Wiss., 30. 1879; Шаровольський І. Рум. запозичені слова в укр. мові. Зб. заходознавства УАН, 1. К. 1929; Scheludko D. Rumänische Elemente im Ukrainischen. Balkan-Archiv 2. Ляйпціг 1926; Станішала Д. Rumunské vlvy v Karpatách. Прага 1938; Мельничук А. Молдавские элементы в пограничном украинском говоре. Исторические Записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР, 4–5, Кишинев 1955; Vrabie E. Influența limbii române asupra limbii ucraine. Romanoslavica. 14. Букарешт 1967; Horbatsch O. Rum. Lehnwörter in der ukr. Mundart Norddobrogeas. Beiträge zur SO-Europaforschung. München 1970; Horbatsch O. Rum. Lehnwörter in der ukr. Mundart von 3 südbukovinischen Dörfern in Rumänien. Fs. f. A. Rammelmeyer. München 1971.

О. Горбач

Румунія, країна, розташована в півд.-сх. Європі в сточищі дол. Дунаю, між Угорщиною на зах., Україною на півн. і сх. (Р. тут сягає також до Чорного м.), Болгарією на півд. (межа — Дунай), Сербією (Югославією) на півд. зах. Територію Р. становлять Сх. і Півд. Карпати і Семигородська височина, до яких прилягають із зах. Паннонська, з півд. — Волоська низовини, з сх. Молд. і Добрудзька височини. Р. лежить на пограниччі Центр. і Сх. Європи та Балканського півв. і на її території тисячоліттями перехрещувалися політ. і культ. впливи цих трьох комплексів.

Доля Р. була пов'язана з її сусідами: Болгарією, Угорщиною (згодом Австрією і Австро-Угорщиною), Київ. і Гал.-Волинською державами (пізніше В. Князівством Лит. і Польщею, з 18 в. з Рос. Імперією, а згодом з СССР) та з Туреччиною. Частини Р. (деякий час навіть вся Р.) належали віками до цих держав або були під їх протекторатом.

У минулому Р. поділялася на три політ. формації: Молдавію або Волощину (країна між Карпатами і Дністром; назва сх. частини — Басарабія), Валахію або Мунтенію на півд. і Семигород на зах. Об'єднання двох перших відбулося 1861 (п. н. Р.), всіх трьох — 1918. Територія сучасної Рум. держави (Соц. Респ. Р.) займає 237 509 км² з 20,7 млн населення (1972); столиця Р. — Букарешт (1,6 млн меш.). Румуни заселяють також Молд. ССР (33 700 км², 3,6 млн населення, у тому ч. 64,6% молдаван — назва, що її з політ. причин надають в СССР

румунам, які жили в межах кол. Рос. Імперії).

Українці й румуни межують між собою на довж. 900 км. Укр. племена, чи їхні предки становили один з субстратів рум. народу на півн. сх. Р. Обидва народи зближувала православ. віра і спільне джерело культури (Візантія), а також боротьба проти татар і турків; вони близькі між собою соц. структурою, побутом і нар. творчістю, століттями живуть одні поряд з одними. Взаємовідносини на політ. і вищому культ. рівні були близькі у 16–17 вв., згодом незначні, гол. через брак укр. (а довший час і рум.) держави. У новіші часи вони сильніші на Буковині, але у негативній формі — гострій нац. боротьбі. А. Ж., В. К.

Історія Р. На поч. нової ери сучасну Р. заселяли тракійські міжплеменні об'єднання — *даки* і *гети*, яких 106 р. підкорили римляни й створили провінцію Дакію, що нею володіли до 271 і тоді відбулася часткова романізація країни. В добу мандрівок народів у 3–6 вв. тут поселялися різні племена: сармати, готи, гуни, гепіди, авари, болгари й ін.; у 6–7 вв. її заселили слов'яни, які з кін. 1 тисячоліття зазнали асиміляції з боку зроманізованих дако-гетських племен. Тоді створився рум. народ і мова (слов'яни залишили численні сліди в лексиці рум. мови й у топоніміці країни). У 11–13 вв. півн.-сх. частина Р. входила до складу Київ. Русі і Гал.-Волинської держави. У 11–13 вв. на більшість рум. земель нападали кочовики: печеніги, половці і, зокрема, татари. Після припинення монгольської наявали утворилися два рум. князівства — Валахія («Муляньська земля», Muntenia, Tara Românească; 1324) і Молдавія (Волощина, 1359). Румуни жили окремим життям у Семигороді (Трансільванії), який з 10 в. підпав під Угорщину, згодом у 1541–1688 становив собою автономне князівство під зверхністю Туреччини, далі (до 1918) належав до Австрії і Угорського королівства в складі Австро-Угорщини.

Молдавія і Валахія перебували деякий час під зверхністю Угорщини (Молдавія також під зверхністю Польщі), з 15 в. платили данину Туреччині, а з 16 в. були в безпосередній залежності від неї, що й було причиною тривалої боротьби румунів за незалежність (в якій брали участь також укр. козаки і Польща). Тільки на недовгий час кн. Михайлові Хороброму (1600) вдалося об'єднати всі 3 рум. князівства. З поч. 18 в. Молдавією і Валахією правили чужинецькі «господари», т. зв. фанаріоти (перев. греки), призначувані тур. султанами. В наслідок рос.-тур. воєн, у кін. 18 і в 19 в. зміцнилися впливи Росії в обох рум. князівствах; 1812 Росія анек-

тувала Басарабію (ще 1774 Австрія зайняла півн.-зах. Молдавію — Буковину), а на основі договору в Адриянополі (1829) здобула над Молдавією й Валахією співпротекторат. Суперництво Росії, Туреччини й Австрії за впливи в півд.-сх. Європі і Кримська війна довели до того, що за Паризьким мировим договором (1856), Молдавію і Валахію віддано під спільний протекторат великодержав і Туреччини. 1859–61 обидва князівства об'єдналися у князівство Р., яке в 1877–78 цілковито усамотійнилося, а 1881 — перетворилося на королівство. Під час першої світової війни Р. стала по стороні Антант, і по війні їй визнано зайняті Семигород, Банат, Буковину і Басарабію, отже й частину укр. етногр. території. 1940 Р. зреклася на користь СРСР півн. Буковини й Басарабії (вони увійшли до складу УРСР і Молд. ССР), 1941 (після вступлення по боці Німеччини до війни проти СРСР) їх удруге зайняла (також територію між Дністром і Богом — Трансільвією), а 1944 їх знову втратила; 1940–45 частина Семигороду і Мармарошиця були під володінням Угорщини. 1947 Р. проголошено республікою.

До створення Р. (1859) укр.-рум. політ. зв'язки відбувалися перев. з безпосереднім сусідом України Молдавією (див. ЕУ 2, стор. 1637–1639); вони були незначні з Валахією, а ще менші з Семигородом. У 16 і 17 вв. козаки допомагали не тільки Молдавії, але й Валахії у їхній боротьбі проти Туреччини, напр., у війську волоського воєводи Михайла Хороброго в 1595 нараховувалося 7 000 козаків. Хмельницький уклав союз з Молдавією й одружив сина, Тимоша з донькою молдавського господаря Василя Лупула. Тиміш Хмельницький з 8 000 козаками пішов на захист свого тестя походом на Валахію, де зазнав поразки у битві над р. Фінтою, а 1653 загинув у Сучаві. Щораз більше узалежнення України від Москви, а рум. князівств від Туреччини перекреслило почату співпрацю.

Після присєднання Буковини до Австрії (1774) і Басарабії до Росії (1812) в обох цих краях жили поряд, одні коло одних, українці і румуни. На Буковині виникла між ними, у зв'язку з укр. нац. відродженням, гостра (зокрема з кін. 19 в.) боротьба на політ., церк. і культ. полі (див. ЕУ 1, стор. 489–91). В Басарабії через слабу нац. свідомість укр. і рум. етнічної маси і русифікацію вищих прошарків, укр.-рум. взаємини були незначні. Басарабські румуни, які вчилися в ун-тах Києва і Харкова, ознайомилися з укр. нац. рухом і прихильно ставилися до нього. Нечисленні укр. культ. діячі, які деякий час жили в Басарабії (І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський,

М. Кропивницький, мали зв'язки з освіченими румунами і впливали на рум. авторів. У 1878–82 Ф. Бовк перебував у Р., досліджував укр. поселення в півн. Добруджі, співпрацював з З. Арборе.

Під час укр. державності (1917–21) з укр. боку робилися заходи для унормування дипломатичних взаємин з Р. В січні 1918 з інформативною місією був висланий до Р. — А. Галін, пізніше представниками укр. урядів в Р. були: М. Галаган, В. Дашкевич-Горбацький і К. Мацієвич (1919–22). Рум. уповноваженими при укр. урядах були ген. Коанда і Концеску. Р. визнавала де-факто існування укр. держави, входила з укр. урядами у госп.-торг. зв'язки та була готова доставити зброю в заміну за госп. продукти, однак заломлення укр. фронту в 1919 поклато край цим планам. Деякі конфлікти з Р. були спричинені окупацією рум. військом Півн. Буковини (11. 11. 1918) та Басарабії (березень 1918), як також ударом в спину УГА у травні 1919, коли румуни захопили гал. Покуття.

Укр.-рум. взаємини 1919–44 були позначені боротьбою укр. меншости в Р., зокрема на Буковині (див. ЕУ 1, стор. 567–71).

Після 1944, в нових обставинах, як сателіт СССР, Р. в укр. питанні дотримувалася директив СССР.

У культ. ділянці, крім молд.-укр. зв'язків (див. Молдавія), існували, хоч і незначні, зв'язки України з Балахією. Напр., Україна чимало спричинилася до заснування друкарства на Волощині, зокрема, завдяки митр. П. Могили. Серед волоських учених Удріште Нестурел (17 в.) був у близьких культ. зв'язках з Києвом, а в своїх творах наслідував укр. письм. На Волощині чималий вплив мала граматики М. Смотрицького, яку перевидано у Снагові (1697) і в Римніку (1755); вона допомогла у створенні перших рум. граматики на Волощині. «Лексикон словенороскій» П. Беринди був 5 разів перероблений рум. мовою. У Києво-Могилянській Академії навчалися визначні діячі Балахії: Удріште Нестурел, Вартоломей Мазаряну (1710–90; архимандрит. письм. і реформатор молд. цукл.), Гавриіл Банулеску-Бодоні (пізніший митр. київ., потім 1802–12 — Молдавії і Балахії), єп. Мельхіседек Штефанеску та ін. Укр. ігумен Паїсій Величковський, переїхавши 1779 до Нямцу, спричинився до відновлення рум. мнастирського життя та активізував культ. і вид. діяльність. Молд. митр. В. Косаке (1768–1846) підтримував зв'язки з укр. церк. діячами та видав рум. мовою київ. Synopsis (1837).

У 19 в. до рум.-укр. культ. зближення спричинилися рум. письм. і вчені: Олександр Гаждеу (1811–74; писав про Г. Сковороду), його син Богдан Г. (1838–1907; уроженець Хотину, вихованець Харківського Ун-ту, був у приязних стосунках з О. Потебнею, писав на укр. теми: «Йон-вода Лютий», «Домніца Роксана»), Г. Асакі (1788–1869), Н. Гане (1838–1916; повість «Домніца Руксандра»), К. Стаматі (1785–1869), славісти Йон Богдан (1864–1919) і Г. Біяну (1856–1935), політ. діяч К. Доброджа-ну-Гієра (1855–1920) та ін.

У 20 в. укр. питанням цікавилися рум. діячі: гром. діяч З. Арборе; письм. — М. Са-

довяну, М. Сорбул, Л. Фунта, Е. Богдан; літературознавці: Е. Калімар (писав про Г. Франка та Т. Шевченка), М. Ласло («Шевченко в Румунії»), про Г. Сковороду; історики: Н. Йорга, Й. Ністор (обидва ставилися неприхильно до укр. проблеми і заперечували автохтонність українців на Буковині і Басарабії), С. Чобану, П. Панайтеску та (після 1944): П. Константінеску-Яш, Г. Безвіконі, А. Біану, Д. Струнгару, Д. Мазілу, М. Дан; мовознавці: М. Штефанеску, П. Петровіч. Найбільше уваги рум. дослідники й письм. присвячували укр.-рум. зв'язкам 17 в. Чимало ст. про рум.-укр. зв'язки містять славістичний ж. «Romanoslavica» (з 1958 у Букарешті). На еміграції про рум.-укр. взаємини писали Г. Чоранеску, Е. Турдяну. Рум.-укр. зв'язки досліджували в Молд. ССР: М. Мохов, В. Гадак, І. Вартічан, К. Попович.

Серед укр. вчених і письм. рум.-укр. взаємини досліджували історики: Ю. Венелин (вивчав слов. рукописи у рум. бібліотеках), А. Петрушевич (молд.-укр. зв'язки), І. Шараневич, О. Калужняцький, В. Милькович, С. Козак, М. Кордуба, Ф. Шевченко, О. Карпенко, М. Чередарик; етнографи й літературознавці: М. Драгоманов, Ф. Бовк, І. Фрашко, О. Романець, І. Ребошанка, В. Зеленчук; мистецтвознавці: С. Воробкевич, К. Квітка; мистецтвознавець Б. Кармазин-Каковський; мовознавці: П. Бузук, Д. Шелудько, О. Огієнко, В. Сімович, І. Шаровольський, Р. Смал-Стоцький, С. Семчичський, І. Дошчівник, Ю. Кокотайло, О. Горбач, М. Павлюк; письм.: Ю. Федькович, С. Воробкевич, М. Коцюбинський, Г. Хоткевич, Я. Стецюк, В. П'янов, А. М'ястківський.

Рум. література мало приступна укр. читачеві, з неї укр. мовою перекладені: роман Б. Гадішеу «Резван і Їдра», «Поєзії» М. Емінеску (переклад М. Рильського, В. Сосяри, М. Терещенка, Я. Шпорти), драма Й.-Л. Караджалє «Загублений лист» (переклад С. Дроб'язка), роман Л. Ребрану «Йон», повісті й романи М. Садовяну «Митра Кокор», «По дорозі в Хирлеу», «Нікоаре Підкова», поеції В. Тульбуре. Чимало творів рум. літератури переклав В. П'янов, А. М'ястківський.

Рум. мовою виїшли твори Т. Шевченка «Собзари» (1957; переклад В. Тульбуре, передмова М. Садовяну), М. Коцюбинського, І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаніка, О. Кобилянської, Ю. Яновського. Сучасні укр. новелі (твори О. Гончара, С. Гуцала, В. Дрозда, Е. Шевчука тощо).

Почавши з 1958, у Києві й ін. містах України Укр. Т-во Культ. Зв'язків з закордоном організує «Дні рум. культури» з виступами рум. солістів, нац. театру ім. Караджалє, висвітленням рум. фільмів та влаштуванням книжкової і мист. виставок.

Малодіяльним є Укр. Відділення Т-ва Рум.-Радянської Дружби (з 1959).

А. Жуковський

Екон. зв'язки між Р. й Україною були до пол. 1940-их рр. незначні (річний торг. оборот 500–600 000 карб.). З 1950 торгівля почала зростати (у млн. карб., включаючи транзит):

	Експорт України до Р.	Імпорт України з Р.
1950	98	115
1960	224	241
1965	346	380
1970	424	455
1973	496	585

Торг. баланс для України є дещо негативний. Експорт УССР до Р. становить бл. 8% заг. укр. експорту (включаючи й експорт до

ін. респ. СССР), експорт Р. до УССР — бл. 20% заг. експорту Р. Україна імпортує з Р. пиляну деревину (бл. 260 000 м³ на рік; 12% всього рум. експорту), нафтопродукти (бл. 460 000 т на рік), зал. вантажні вагони, с.-г. машини, хем. устаткування, меблі, одяг, взуття, консерви, овочі. До Р. Україна вивозить насамперед сировину: залізну руду (1971 — 50% імпорту Р.), кокс (29%), електроенергію (16%), чавун (12%), кам'яне вугілля (7%), далі металевий прокат, різні верстати, енергетичне устаткування, невеликі кораблі, літаки, годинники.

У рамках техн. допомоги й довготермінових кредитів СССР Румунії Україна брала участь у будівництві бл. 80 підприємств. За останній час велике значення для Р. має укр. екон. допомога у будівництві метал. комбінату в Галаці.

Українці в Румунії. До 1918 українці жили на території тогочасної Р. в півн. Добруджі — у дельті Дунаю (див. також *Задунайська Січ*). Їх поселення (бл. 20 000) пов'язане безпосередньо з укр. етногр. територією в півд. Басарабії. Незначне ч. українців (бл. 50 000) жило у півн. Молдавії (пов. Дорогой і Ботошани), населення якої до 17 в. було здебільша укр. Тепер тільки в деяких селах (напр., Семеніча) частково збережено укр. мову й звичаї.

1918—44. По першій світовій війні у межах «великої» Р. опинилися Буковина, Басарабія та мала частина Закарпаття — півд. частина Мармароцини, а у зв'язку з цим частина укр. суцільної етногр. території й низка укр. етногр. островів у цих країнах, зокрема у Басарабії; врешті, укр. острови у Банаті, який до 1918 належав до Угорщини. Крім того, на території корінної Р., гол. у Букарешті, опинилися укр. політ. емігранти з Укр. Нар. Республіки; їх основу становили кола старшини і вояки 2 Запор. бригади Армії УНР, які восени 1920 перейшли Дністер. З 1923 у Букарешті існувала центральна Гром.-Допомогового Комітету Укр. Еміграції в Р. (гол. К. Мацієвич, заступник гол. В. Трепке, секретар Д. Геродот), яка координувала працю 10 філій емігрантів, т. зв. громад (найчисленніша — Громада Укр. Емігрантів у Букарешті). В Букарешті ще діяли: Союз Українок-Емігранток (гол. Н.

Трепке), Т-во Укр. Вояків у Р. (гол. Г. Порохівський) і заснований гетьманською групою 1921 Союз Укр. Хліборобів у Букарешті (гол. П. Новіцький). До м. Р. наплинуло також деяке ч. українців з Буковини і Басарабії, перев. учителі й службовці, що їх рум. влада переселила, щоб ослабити укр. стан посідання, студенти, які вчилися у високих школах, гол. у Букарешті (вони заснували в Букарешті т-во «Зоря», 1921—26, згодом Укр. Культ.-спортивне т-во «Буковина», 1926—44) й Ясах тощо. Разом у корінній Р. жило бл. 10 000 українців, в усій Р. бл. 1,2 млн. у тому ч. на укр. етногр. території бл. 0,8 млн.

З 1941 Р. дала укр. нац. меншості деякі культ. права: у Букарешті організовано укр. радіомовлення (керівник М. Ковалевський), виходила газ. «Життя» (ред. І. Гаврилук), ж. «Батава».

Ч. українців, що жили в корінній Р. збільшилося 1940 утікачами, які, після зайняття СССР Буковини і Басарабії, шукали захисту в Р. Перед зайняттям всієї Р. сов. військом 1944 частина українців з Р. подалася на зах., більшість залишилася. Дехто з укр. гром. діячів (І. Григорович, О. Масикевич, В. Якубович та ін.) були заарештовані й вивезені до СССР.

Українці у сучасній Соц. Респ. Р. (Republica Socialistă România).

1 — Р. у 1912. 2—7 — Території, приєднані до Р.: 2 — Півд. Буковина (1919); 3 — Півд. Семигород і Банат (1920); 4 — Півн. Семигород (1920); 5 — Півд. Добруджа (1913—40); 6 — Басарабія (1918—40 і 1941—44). 8. Кордони Р. 1947

Теперішні кордони УССР з Р. не покриваються докладно з етногр. межами, і

тому в Р. залишилися невеликі простори укр. етногр. території: в півн. Буковині (бл. 40 000 українців у 39 місцевостях), у Добруджі (30 000 українців у 37 місцевостях) та в Мармароцині (бл. 30 000 у 16 місцевостях); бл. 10 000 українців живе у 8 селах у Банаті (дехто з них виїхав у кін. 1940-их рр. до СРСР) та бл. 10 000 — в розпорошенні у корінній Р.; у всій Р. бл. 120 000. За офіц. переписом 21. 2. 1956, в Р. жило 68 300 українців, у тому ч. в тодішніх обл.: Банат (р-ни Лугож і Карансебеш) 4 700, Добруджа (р-н Тульча) — 7 900, Марамуреш (р-ни Вішеу і Сигет) — 25 200, Сучава (р-ни Радівці, Кимполонг, Дорогой, Гура-Гуморулуй і Ватра Дорней) — 28 900 та розпорошених по всій Р. 1 500; ці останні найбільше перебувають у Букарешті (офіц. 500, насправді бл. 2 000). Ін. м., у яких живуть українці: Констанца, Тімішоара, Бая-Маре, Плоешти, Яси, Клуж, Лугош.

У соц. Р. немає жадних укр. гром. орг-цій, хоч конституція гарантує кожній нац. меншості нац.-культ. права. Партія і уряд Р. міняли своє наставлення до місц. українців. До 1947 вони не визнавали в практиці існування укр. нац. меншости; у 1948–63 існувала відносна можливість праці в культ.-шкільній ділянці, хоч, щоб налякати укр. інтелігенцію, у 1959 у Букарешті влаштовано показовий процес проти В. Білівського, якому закидали заохочування читачів до укр. мови і плекання укр. культури (його засуджено на 7 рр. в'язниці; аналогічний процес відбувся і в Сигеті). З 1964 рум. влада поступово ліквідувала попередні здобутки укр. нац. групи. Не принесла покращення становища українців у Р. нова конституція 1965, яка формально запевняла меншостям нац. права. Правда, 1968 дозволено організувати укр. пов. ради трудящих при Фронті Соц. Єдності для Сучавського й Мармароського пов. (гол. І. Захарійчук і Ю. Канюка), але вони не виявили ніякої укр. нац. праці.

Культ.-осв. життя. Шкільна реформа 1948 дала можливість для розвитку нар., сер. і вищої освіти укр. мовою. Упродовж 10 рр. у Р. існувало 120 нар. шкіл з укр. мовою навчання (бл. 200 укр. учителів і бл. 10 000 учнів) та паралельні класи з укр. мовою навчання в гімназіях у Сереті, Сигеті й Сучаві (за 1957 — 77 випускників) і у пед. школах: в Сереті, Сигеті й Тульчі (за 1957 — 54 випускники). Для шкіл створено різноманітні підручники укр. мовою, серед ін. «Курс іст. граматики укр. мови» М. Павлюка та «Рум.-укр. словник» (30 000 слів) і «Укр.-рум. словник» (35 000 слів) — обидва за ред. Ю. Кокотайла.

Культ.-осв. діяльність по укр. селах провадили читальні, клуби, будинки культури, гуртки самодіяльності, гуртки молоді; по містах відділи Рум. Об'єднання для зв'язків з Сов. Союзом (ARLUS — Asociația Română pentru legături cu Uniunea Sovietică). Рівень культ. праці був досить низький. Програми місц. культ. улаштувань велися укр., рум. та рос. мовами. Поза Букарештом не було жадного значнішого ансамблю чи мистця.

Почавши з 1964 вся культ.-осв. праця українців у Р. зазнає переслідування. Ліквідовано майже всі школи з укр. мовою навчання (животіє тільки укр. відділ при гімназії в Сигеті і укр. лекторат у Букарештському Ун-ті) і всю укр. осв.-культ. працю по селах, заборононо вживати в публікаціях укр. назви місцевостей.

Преса представлена двотижневиком «Новий Вік» (з 1949; ред. В. Білівський, С. Загородний, з 1959 І. Колесник, М. Бодня), наклад спершу 10 000, нині 4 000; тепер газ. мує містити рум. зміст укр. мовою. У 1950–58 виходив літ.-іст. двомісячник «Культ. порадник», наклад 600–1 000, ред. В. Федорович і В. Білівський.

Деяке ч. українців працює в Р. у високих школах і в наук. ін-тах: І. Робчук, К. і А. Рєгуші в Ін-ті Лінгвістики, Б. Виноградник (†1973) в Ін-ті Пастера в Букарешті, славісти К. Драпака і Л. Лемний, педагог О. Антохій, фізик Б. Павлюх (політехніка в Ясах) та В. Карамзин-Каковський тощо. У Букарешті існує відділ укр. мови і літератури (з 1952 при славістичному відділі Букарештського Ун-ту), з 1963 при катедрі слов. мов Ін-ту іноземних мов і літератур, завідувач доц. М. Павлюк.

Порівняно добре в Р. представлена укр. література. У 1950-их рр. укр. писм. друкували свої твори у ж. «Культ. Порадник» та у додатку «Література» до двотижневика «Новий Вік», у 1968–70 — у «Літ. В-ві», з 1970 у в-ві «Критеріон» у Букарешті, створеному для публікацій творів нац. меншостей (ред. укр. відділу М. Корсюк). У 1960-их рр. у Букарешті вийшли зб. поезій О. Мельничука, Г. Клемпуша, О. Павліша, Д. Онищука; зб. новел і оп. І. Федька та С. Яцентюка; альманахи «Серпень» (1964; ред. С. Мигайчук) та «Причні струни» (1968); зб. «Нар. співанки» — укр. нар. пісні з півд. Буковини, Мармароцини, Банату і Добруджі, зібрані й упорядковані І. Ребошапкою. З 1970 заходами Літ. студії укр. писм. (гол. Г. Мандрик) при Спілці Писм. Р. вийшли у в-ві «Критеріон» зб. поезій: С. Ткачука, М. Балана, Стеліяна Груї, М. Михайлюка, І. Непогоди, О. Масикевича, І. Ковача, М. Небіляка, М. Корсюка, Ю. Павліша, В. Баршая, О. Мельничук; зб. «Ой у саду-винограду» (1971) і «Відгомони віків» (1974) з нар. творчості укр. населення Р. (обидві за ред. І. Ребошапки), «Наші весни» (1972 — зб. прози, ред. М. Михайлюк), зб. репортажів «Про землю і хліб» (1972) та «Антологія укр. класичної поезії» (1970; ред. М. Ласло). Б. Орадя жила укр. писм. К. Вобікевич (†1971).

Більшість укр. населення в Р. була правос., греко-католики переважали на Мармароцині і в Банаті. Після ліквідації Гр.-Кат. Церкви в Р. (1948) вірних примушено перейти на православ'є. Бо-

гослуження і проповіді Рум. Правос. Церкви майже повсюдно, крім Серету, відбуваються лише рум. мовою, і т. ч. вона є одним з засобів румунізації. На румунізацію українців Р. впливає і те, що вони живуть розпорошені й ізольовані від ін. країн укр. поселення, гол. від УССР, а заликаючи укр. інтелігенція, яка живе переваж. по м., має невеликий зв'язок з укр. масою.

Література: Див. *Молдавія* і *Iorga N. Legăturile Românilor cu Rușii arupeni și cu teritoriul zis „ucrainian”. Analele Academiei Române. Букарешт 1916; Iorga N. Români de peste Nistru. Яси 1918; Nistor I. Problema ucraineană în lumina istoriei. Чернівці 1934; Ciobanu S. Legăturile culturale româno-ucrainene. Букарешт 1938; Nistor I. Ucraina în oglinda cronicelor moldo-venești. Букарешт 1941—42; Constantinescu-Tasi P. Relatii ile culturale romino-ruse din trecut. Букарешт 1954; Попов П. З історії укр.-рум. літературних зв'язків. Вісник АН УРСР, ч. 9. К. 1956; Bezviconi C. Contribuția la istoria relațiilor romino-ruse. Букарешт 1962; Academia Republicii Populare Romine. Studii privind relațiile romino-ruse și romino-sovietice. Букарешт 1960; Мохоп Н. О формах и этапах молдавско-украинских связей в XIV—XVIII вв. Кишинев 1961; Ласло М. До питання про укр.-рум. зв'язки у другій пол. XIX ст. Укр. Іст. Журнал, ч. 5. К. 1962; Ласло М. Дослідження укр. фольклору в Румунії. ж. Нар. творчисті та етнографія, ч. 1. К. 1965; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. Документи и материалы в 3 т. М. 1965—70; Cioranescu C. et al. Aspects des relations russo-roumaines. Retrospective et orientations. Париж 1967; Марунчак М., Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. Вінніпег 1969; Павлюк М., Робчук І. Регіональний атлас укр. говірок Румунії. Праці XII Респ. діалектологічної наради. К. 1971; Iankovsky A. Relations culturelles entre l'Ukraine et la Moldavie au XVII siècle. Париж 1973. А. Жуковський*

РУМЧЕРОД, скор. назва центр. виконавчого комітету депутатів рад Рум. фронту, Чорноморської флотії і Одеської округи (Херсонська, Таврійська, частини Подільської і Волинської губ.), рев. орган, заснований у травні-червні 1917 у складі коаліції лівих партій з меншовицькою більшістю; підтримував Тимчасовий уряд і співпрацював з губ. радою, органом Центр. Ради. У листопаді-грудні 1917 Р. чинив опір больш. перевороту, у відповідь на що петроградський Совнарком вислав агентів і військ. частини з метою перебрання влади. На поч. січня 1918 большевики опанували Р., зробивши його своїм знаряддям. Р. виступив проти Центр. Ради і з допомогою збільшевізованих фронтових частин перебрав владу в Одесі. Р. намагався поширити впливи на Басарабію, окуповану рум. військами. Від імені Совнаркому підписав угоду з рум. урядом 5-9. 3. 1918 про евакуацію Басарабії, яка не була здійснена. У березні 1918 австр. війська зайняли Одесу і відновилася укр. влада, Р. евакувався на сх. і в травні був ліквідований. В. М.

Рум'янцев-Задунайський Петро (1725—96), граф, рос. військ. і держ. діяч, ген.-фельдмаршал. Відзначився у Семилітній війні 1756—63, а особливо як командир армії в рос.-тур. війнах 1768—74 (битви при Ларзі й Кагулі) й 1787—91. 1764 Р.-З. був призначений през. Малорос. Колегії й ген.-губернатором Лівобережної України. У перший період свого намісництва на Україні (1760—70) провадив рішучу централістичну політику рос. уряду щодо Гетьманщини, що виявилось зокрема під час виборів до Комісії для складання нового «Уложення» 1767 (боротьба з автономістичними прагненнями укр. людності, зокрема коз. старшини й духовенства). За ініціативою Р.-З. переведено реформи коз. служби, податкової системи (встановлення подушного податку), поштової справи, а гол. — ген. ревізію екон. стану населення Гетьманщини (див. *Рум'янцівський опис*). За урядування Р.-З. ліквідовано рештки укр. автономії (скасування Малорос. Колегії й полкового устрою в 1781—82, поділ Гетьманщини на три намісництва — Київ., Чернігівське й Новгород-сіверське, поширення на Україну рос. системи адміністрації й судівництва, ліквідація коз. війська й заміна його карабінерськими полками, поширення на Україну «Жалуваної грамоти» дворянству 1785 і городского «Уложення» 1775, закріпачення укр. селянства 1783 й секуляризація монастирських маєтків 1786). Але в другий період свого намісництва Р.-З., одержавши або придбавши собі величезні маєтки на Лівобережній Україні, й перебуваючи у зв'язку з рос. опозиційними колами, що орієнтувалися на царевича Павла Петровича й були ворожі до Потьомкіна, увійшов у близькі стосунки з укр. автономістами. Це викликало велике невдоволення Катерини II, яка у 1789 усунула Р.-З. від керування кол. Гетьманщиною й призначила на його місце ген. М. Кречетнікова (1790). Останні роки Р.-З. прожив у своїх маєтках на Україні, оточений увагою й пошаною з боку укр. шляхетства, що виявилось зокрема в позитивній оцінці Р.-З. в «Історії Русів». Похований у Києво-Печерській Лаврі. Нащадки його володіли маєтками на Лівобережній Україні до 20 в. О. Оглоблин

Рум'янцівський опис, ген. ревізія Лівобережної України (Гетьманщини), яку, з доручення рос. уряду, провів у 1765—69 П. Рум'янцева, ген.-губернатор Лівобережжя. Метою ревізії було зробити перепис людності і зібрати в інтересах рос. фіскалу докладні відомості про демографічний та екон. стан краю. Р. о. мав з'ясувати також правовий стан землеволодіння й зібрати низку ін. відомостей, які могли б допомогти запрова-

дження на Гетьманщині нового держ. оподаткування. Ревізію провадили по полках спеціальні комісії, очолені рос. офіцерами. Перепис викликав велике занепокоєння серед різних прошарків населення, відгуки якого знаходимо серед ін. в «Історії Русів». Було описано 3500 населених пунктів. Але Р. о. не був закінчений (за винятком Київ. полку) у зв'язку з рос.-тур. війною 1769–74. Р. о. містить у собі цінний матеріал до історії соц.-екоп. життя Гетьманщини, зокрема статистики й демографії людності, госп.-ва, землеволодіння, соц.-правного стану тощо напередодні ліквідації автономної Коз.-Гетьманської Держави. Пізніше матеріали Р. о. були розпорошені по архівах губ. м. (Чернігів, Київ, Полтава). В кін. 19 в. чернігівську частину Р. о. передано до Бібліотеки АН у Петербурзі; київ. частину — до Бібліотеки Київ. Ун-ту. Частина матеріалів Р. о., яка була в Полтаві, загинула під час пожежі. Шойно у 1920-их рр. матеріали Р. о. зосереджено в Київ. Центр. Архіві Давніх Актів. Нині ця величезна зб. (969 т.; кожний т. має від 300 до 1000 аркушів) знаходиться в Центр. Держ. Іст. Архіві УРСР у Києві й частково в Рукописному Відділі Центр. Наук. Бібліотеки АН УРСР.

Література: Лазаревский А. и Константинович Н. Описание Румянцевской Описи. Чернігів 1866—68, 1873; Багалей Д. Генеральная Опись Малороссии. КСт., XI. К. 1893; Ткаченко М. Наук. розроблення Румянцевської ревізії, ж. Україна, III. К. 1924; Ковальський І. Ген. Опис 1765—1769 рр. Джерело для вивчення соц.-екоп. відносин на Лівобережній Україні. Укр. Іст. Журн., II, К. 1962.

О. Оглоблин

Рукевич Степан (1867—?), історик церкви, службовець канцелярії обер-прокурора Синоду; автор праць: «Історія минської архієпископії (1793—1832)» (1893), «Історія русскої церкви под управлінням св. Синода», т. I (1900) і «Русско-акая церковь 19 в.» (1901) та ін.; склав «Описание документов архива западно-русских униатских митрополитов» (2 тт., 1897—1907).

РУП — Революційна Українська Партія, перша активна політ. орг-ція на Центр. і Сх. Укр. Землях, заснована 11. 2. 1900 в Харкові діячами студентських громад: Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем, Б. Камінським, П. Андрієвським, Ю. Коллардом, О. Коваленком, Д. Познанським й ін. як підпільна рев. партія. Постанови РУП було завершенням попередніх спроб створення політ. таких орг-цій, як «Братство Тарасівців» (див. Тарасівці), соціал-дем. гурток І. Стешенка й Лесі Українки, Укр. Національна Партія, які поривали з тогочасним укр. аполітичним культурництвом й українофільством та започатковували політ. діяльність.

Спершу за програму РУП служила промова М. Міхновського, що не був чл. РУП, написана ним як проєкт програми з доручення засновників РУП, виголошена на Шевченківських святкуваннях у Полтаві і в Харкові у березні 1900 і

Група чл. Харківської Студентської Громади (1899), зародок РУП. Стоять зліва направо: 1 ряд: Д. Антонович, Л. Кулябко-Корецький, Д. Познанський, С. Тищенко, О. Коваленко, Б. Камінський, Ю. Коллард, К. Румицький. 2 ряд: Д. Дробязко, О. Мацієвич, К. Мацієвичівна, К. Котлярова, М. Левицький, М. Міхновський. 3 ряд: М. Русов, Л. Мацієвич, С. Паньківський, О. Степаненко

надрукована того ж року брошурою у Львові п. н. «Самостійна Україна» як «вид. Р.У.П. — ч. 1». У цій промові проголошено гасло «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ» і, як найближчу мету, поставлено вимогу «повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 з розширенням її впливу на цілу територію укр. народу в Росії». Згодом керівники РУП виступили в 1 ч. свого органу «Гасло» (1903) з критикою брошури М. Міхновського, визнали її проголошення помилковим і в проєкті програми, що був складений того ж року київ. комітетом і затверджений ЦК РУП, ухвалили «основні принципи, конкретні цілі й тактику міжнар. соціал-демократії», тобто настанови т. зв. Ерфуртської програми. У практичній діяльності гасло самостійності України замінено вимогою нац.-територіальної автономії України в межах Рос. Імперії.

У 1902 РУП складалася з 6 комітетів, т. зв. «Вільних громад РУП» — Київ., Харківської, Чернігівської, Полтавської, Лубенської і Чорноморської (або Кубанської) — й орг. оформилася, об'єднавши ці громади, під час установчого з'їзду в грудні 1902. Обраний тоді ЦК РУП очолили Є. Голицинський (псевд. Павловський), В. Козиненко (Граб) і Д. Антонович (Муха). До Закордонного Комітету з осідком у Львові увійшли прибулі туди 1903 В. Винниченко і Д. Антонович. З 1903 фактичним керівником РУП став М. Порш.

Одночасно з РУП 1900 постала Укр. Соц. Партія (УСП), провідними чл. якої були В. Ярошевський, М. Меленевський і В. Міхновський, яка в червні 1903 приєдналася до РУП і діяла в її рамках до січня 1904. Під проводом М. Міхновського з 1902 оформилася окрема Укр. Нар. Партія.

З відходом від самостійницьких позицій РУП уже з 1903 почала набирати все більше характеру соц.-дем. партії. У серпні 1904 Є. Голіцинський брав участь у Конгресі Соц. Інтернаціоналу в Амстердамі, спершу як представник РУП, згодом, з уваги на опір Рос. СДРП проти окремишої участі укр. соц. партії в Конгресі, як чл. рос. делегації. Під час 1 з'їзду РУП, що відбувався наприкінці 1904 і не був закінчений, РУП, внаслідок ідеологічно-програмових і тактичних розбіжностей в сер. партії, розкололася. Меншість, група М. Меленевського і О. Скорописа-Йолтуховського, пішла вже в січні 1905 на злиття з рос. соціал-демократами і пізніше діяла як автономна Укр. Спілка, в складі РСДРП, проіснувавши до 1913. Більшість, інтернаціоналістична й самостійницька за орієнтацією, під проводом М. Порша, С. Петлюри, В. Сидовського й ін., далі діяла як РУП і на 2 з'їзді в грудні 1905 прийняла назву Укр. Соціал-Дем. Роб. Партії (УСДРП), базованої на принципах Ерфуртської програми і з вимогою нац.-територіальної автономії України.

На поч. своєї діяльності РУП схилилася до терору і збройних виступів проти царського режиму і великих землеволодільців, потім зосередилася на організації аграрних страйків серед селянства Полтавщини й Харківщини (1902) і на пропагандивній здебільша роботі поміж сіль. і міськ. пролетаріатом. РУП співпрацювала з неукр. соц. партіями на Україні: жид. «Бундом», РСДРП, Поль. Партією Соц. (ППС), рос. соціал-революціонерами.

Гол. діяльною діяльності РУП була пропагандивно-вид.: газ. і журн., брошури й листівки. Органами РУП були: видаваний у 1902–03 у Чернівцях місячник «Гасло» (17 чч.), присвячений здебільша справам сіль. пролетаріату, друкований у Чернівцях і згодом у Львові часопис «Селянин» (1903–05) та газ. «Праця» (1904–05). Якийсь час (друга пол. 1903) органом міськ. пролетаріату РУП був кол. орган УСП «Добра Новина». Заходами і під фірмою РУП були видані програмове-пропагандивні брошури: «Самостійна Україна», «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина», «Власна земля», «Страйк і бойкот», «Нар. справа»; іст. серія «Козаччина», автором якої був Д. Антонович та ін.; книжечки «Про херсонські та інші заробітки» М. Меленев-

ського, «Великий хліборобський страйк у Галичині 1902 р.»; низка перекладів з чужих мов (ст. А. Бебеля, К. Лібкнехта, К. Кавтського); «Бібліотечка Селянина» (з писаннями В. Винниченка, О. Скорописа-Йолтуховського тощо). Крім Чернівців і Львова, деякі вид. РУП друкувалися в підпільних друкарнях на Центр. і Сх. Укр. Землях.

Крім вищезгаданих засновників і провідних діячів, чл. РУП були: В. Дорошенко, А. Жук, А. Неделко-Жук, М. Ткаченко, А. й М. Лівіцькі, В. Матюшенко й М. Матюшенко-Гоженко, В. Чехівський, Н. Грінченко, К. Безкровний, К. Голіцинська (псевд. Лоза), П. Калівець (псевд. Кавун), Я. Міхура (псевд. Ф. Кучерявий), Л. Юркевич, І. Ротар, П. Крат, В. Мазуренко, Н. Романович-Ткаченко, М. Вороний, М. Троцький, М. Шаповал та ін. Чл. РУП згодом брали провідну участь в діяльності укр. політ. партій, зокрема УСДРП, Союзу Визволення України 1914–17, урядів УНР, як також у літературі й науці.

В історії розвитку укр. політ. думки РУП відіграла видатну роль, об'єднавши укр. молодих діячів поч. 20 в. й вишколивши їх до політ. боротьби й активності у різних політ. таборах і пізніше в укр. незалежницькому русі. Своєю орг. і пропагандивною діяльністю РУП спричинилася до піднесення свідомості укр. селянства і сіль. пролетаріату у 1900-их рр. і їх змагань за покращення умов праці та суспільних прав. Пориваючи з українофільством і його тільки культурницькими настановами, РУП надала укр. рухові політ. спрямування і зв'язала його з політ., зокрема соц. рухом ін. народів. Тісні зв'язки РУП підтримувала з укр. політ. партіями й орг-ціями Галичини і Буковини.

Література: Міхновський М. Самостійна Україна. Промова. Л. 1900; Дорошенко В. Українство в Росії. Пам'яткова книжка СВУ. Відень 1917; Самостійна Україна. Р.У.П. Ведець 1917 (з ст. О. Скорописа від видавців — СВУ); Дорошенко В. РУП і УСДРП. Календар Вперед. Л. 1920; Рев. Укр. Партія. Л. 1921; Шаповал М. Рев. соціалізм на Україні. Кн. І. Відень 1921; Меленевський М. Куди йти? В ж. Нова Громада, кн. І. Відень 1923; Жук А. З матеріялів про невідбутий з'їзд РУП 1904. В ж. Об'єднання, кн. І. Відень 1924; Садовський В. Від українства до політики. З приводу 25-ліття заснування РУП. ЛНБ, кн. 3. Л. 1925; Гермайзе О. Матеріали до історії рев. руху на Україні, т. І. Рев. Укр. Партія. К. 1926; Жук А. Рев. Укр. Партія. Календар Дніпро. Л. 1939; Феденко П. Укр. рух у 20 ст. Лондон 1959; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897–1906. Торонто 1972.

А. Жуківський

Урич (уроджена Мельник) Анастасія (1897–1970), учителька і громад. діячка у Канаді, перев. в Саскатуні, родом

з Косова (Галичина). Діячка Централі Союзу Українок Канади (довголітня секретарка, 1941–42 — гол.).

Русава, р. на Подільській височині, ліва притока Дністра; довж. 78 км, площа — 991 км². Перев. ширина річища 5–8 м.

Русалії, весняне свято, зв'язане з поминанням померлих, що його визначали у рим. календарях як *rosalia*, *dies rosae*. Звідти ж воно прищепилося у слов. й ін. народів півд.-сх. Європи. У Київ. Русі Р. злилися з подібними місц. святкуваннями, особливо поминальними, «бісовськими ігрищами», які супроводилися піснями, танцями, грою на бубнах, сопілках і гусях. Традиція Р. збереглася в укр. нар. святкуваннях Русального тижня, починаючи від Троїцької — Клекальної неділі та Русалчиного або Мавського Великодня, що припадав у четвер Зеленого тижня (див. ЕУ 1, стор. 236). Р. відбувалися на Україні в супроводі різних обрядових дій: переодягання однієї з дічат за русалку, вибирання вінків, оперізування перевеслом з трави чи збіжжя, походу з танцями, співання русальних пісень тощо. Подекуди «Русальний тиждень» завершувався «проводами русалок» — прогнанням русалок або «русальними розіграми», тобто закінченням гуляння і забав русалок.

«Русалка», літ.-наук. тижневик народовецької студентської громади у Львові, виходив від 1. 1. до 2. 4. 1866 замість «Меті». Крім продовження розпочатих у «Меті» праць [«Критичний огляд укр. (руської) драматичної літератури» О. Коницького], друкувалися ст. з природознавства і мовознавства І. Верхратського, О. Партицького, твори С. Воробкевича, Ф. Заревича, В. Ільницького, К. Климовича, О. Левицького і переклади. Гол. ред. С. Шехович.

«Русалка», двотижневик для жінок, виходив у Львові 1868–70; видавець і ред. С. Шехович; вийшли 24 чч.

«Русалка Дністровая», гал.-укр. альманах, виданий у Будапешті (1837) заходами Руської Трійці, замість приготованого 1834, але забороненого віденською цензурою (на основі opinii церк. влади у Львові) зб. «Зоря». Із 1 000 надрукованих примірників «Р. Д.» 800 сконфіскувала львівська поліція. У «Р. Д.» були розміщені «Пісні народні», записи з різних укр. земель; «Складання» — оригінальні твори М. Шашкевича, Я. Головацького й І. Вагилевича; «Переводи» — переклади цих же авторів з серб. нар. поезії та «Королеворського рукопису»; «Старина» — тексти нар. пісень з старих рукописів; бібліографічний огляд рукописних кн. у бібліотеці монастиря св. Онуфрія у Львові й ін. У передмові до «Р. Д.» підкреслена краса укр. нар. мови та нар.

словесности і поданий список важливіших наддніпрянських літ. і фольклорних вид. того часу. У вступній ст. до нар. пісень І. Вагилевич писав про славне минуле укр. народу, як «одного з гол. поколінь слов'янських». Своїм поворотом до нар. мови й уведенням її упоряд-

Титульна стор. вид. 1837

Титульна стор. вид. 1910

никами правописом «Р. Д.» мала великий вплив на укр. нац. відродження і на розвиток укр. літератури в Галичині. «Р. Д.» була передрукована 1910 в Тернополі й офсетом у Києві (1950, з вступною ст. О. Білецького) та у Філадельфії (1961).

Б. К.

Русалки, міфологічні істоти, відомі гол. ч. з нар. вірувань України й Вілоруси і майже невідомі в Росії та серед зах. і півд. слов'ян. Згідно з цими віруваннями, Р. ставали утоплені дівчата, також і ті, що були заручені і померли перед шлюбом, або й діти, що народилися мертвими або помирали нехрищеними — т. зв. страдчата чи потерчата. Р. уявляли, як гарних дівчат, голих і з розпущеним волоссям або у сорочках, чи у дівочому прозорому вбранні у вінках з осоки та зілля. Взимку вони мали перебувати у ріках і в потоках, а вийшовши з них на весні, гуляли полями й лісами — до дня Петра і Павла. Особливо небезпечними були Р. у «Русальний Тиждень», коли вони приваблювали до себе перехожих, зокрема дівчат і парубків, та залоскотували їх до смерті. Щоб Р. не чинили шкоди людям і в полі, селяни влаштовували після «Русального великоддя», у четвер Зеленого тижня, «провода русалок» з окремими піснями й обрядами. Розрізняли Р. водяних, польових і ліс.; останніх на Гуцульщині й Поліссі називали мавками. Р. відповідають грец. німфам, і їх культ відомий на укр. землях ще з 6 в. по Хр. Назву Р. виводять звич. від латинського визначення весняного свята «розалія» (грец. русалія). Останнім часом все більше утверджується слововид П. Шафарики — від праслов. назви ріки — руса. Нар. вірування про Р. були улюбленими

темами й сюжетами укр. літератури, особливо доби романтизму, як також у музиці й в образотворчому мистецтві. З України вони прищепилися в поль. й рос. літературі. Б. К.

Русальні пісні, окремі рід укр. нар. обрядової пісенності з частими згадками про русалок, зустрічі з ними і їх «проводи», подекуди з мотивами веснянок: про ворожіння з голосу зозулі, звивання вінків, про милю і нелюбів тощо. Р. п. співали впродовж Русального тижня. У Р. п. помітні сліди культу русалок і «приносів» на полі, влаштування для приєднання душ померлих.

Русальський Володимир (справжнє прізвище і ім'я Гевеленко Іван; 1911–57), журналіст і прозаїк родом з Уманщини; до 1941 ред. співр. обл. і центр. газет у Києві й ін. м. По війні на еміграції в Австралії, де й помер. Зб. новель і оп. «Місячні ночі» (1945), «Соняшні дзвони» (1946), «Сміх Іскаріота» (1947), «Після облоги міста» (1951).

Русанов Юрій (*1904), хірург, родом з півн. Слобожанщини; проф. (з 1965) Тернопільського Мед. Ін-ту. Праці перекл. з галузі відновлюваних процесів після пошкоджень та операцій.

Русин, назва, похідна від *Русь*, на визначення людини, приналежної до Русь, руського роду, засвідчена вже в договорах *Олега* з греками 911 (7 разів) та *Ігоря* 945 (6 разів) і згодом у Київ. Русі, Гал.-Волинській та Лит.-Руській державі, вживана у множині для людей руського народу (у тогочасному латинському перекладі *Rutheni* або *Ruteni*; у поль. назозництві 16–17 вв. *rusini*, *rusacy*). З кін. 16 в. і зокрема в Коз. державі, назву Р. замінюють на Центр. і Сх. Землях назви українців, українці (від України) або похідні від вживаного в 17–18 вв. терміну Малоросія (див. *Мала Русь*) назви малоросіян, малорус, малорос. На укр. землях у межах Австро-Угорщини (Галичина, Буковина, Закарпаття) назва Р. утрималася до першої світової війни, на Закарпатті до 1944, на Пряшівщині і в укр. поселеннях у Югославії та серед закарп. еміграції у ЗДА тримається донині, також у звучанні руснак або у подвійній формі русин-українець. У «Слові о полку Ігореві» засвідчена у множині синонімна до Р. назва русичі.

«Русинь» («Rusin»), тижневик для емігрантів з Закарпаття в Америці, орган «Собрания Гр.-Кат. Церк. Братств»; виходив 1910–16 рр. у Філадельфії й (з 1911) у Пітсбургу укр.-словацьким жаргоном; з 1917 замість «Р.» виходить «Провєта».

«Русинь», напівофіц. орган губернатора Г. Жатковича, виходив двічі на тиждень в Ужгороді 1920–21 рр. нар. мовою,

етимологічним правописом; ред. о. Т. Жаткович, А. Штефан.

«Русинь», проурядовий щоденник на Закарпатті народовецького напрямку, підтримуваний чес. віцегубернатором П. Еренфельдом; виходив в Ужгороді (1923) місц. говіркою. Гол. ред. Ф. Тіхі (чех), співред. В. Гренджа-Донський, А. Штефан, В. Шуба, А. Ворон.

Русинов Юхим (* 1905), композитор і диригент родом з Одеси; закінчив Одеську Консерваторію (1936), диригент оперних театрів у Дніпропетровському (1936–41), Красноярьську (1941–44), Харкові (1944–45), Одесі (з 1945). Балети: «Три мушкетери», «Олеся», «По синьому морю», «Дюймовочка»; твори для симфонічної оркестри: Вальс, Польонез, Еспанський танець, 4 циганські танці; для скрипки з фортепіаном: Ададжо і варіації, сольоспіви та ін.

Русифікація, сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення рос. нац.-політ. переваги на Україні й ін. країнах Сх. Європи, за допомогою переходу чи переведення осіб нерос. національності на рос. мову і рос. культуру й їх дальшої асиміляції. Р. зумовлена офіц. політикою рос. режимів — колись царського, а тепер сов., та обставинами, що в них перебували чи перебувають в наслідок своєї приналежності до рос. чи сов. імперії нерос. народи.

Р. здійснюється з допомогою різноманітної системи заходів, гол. таких, як навчання в рос. за мовою викладання школах, мішані подружжя, перебування в рос. середовищі (армії, в рос. установах, підприємствах, на будівництвах тощо), ідейна, політ. й культ. індоктринація, перемішування населення, відривання людей від їх нац. групи чи середовища і від їх нац. мови й культури, позбавлення їх етнічної та нац. свідомості, накидання рос. мови як мови зв'язку й порозуміння та як т. зв. другої мови нерос. народів.

Швидка політ. експансія Моск. (пізніше Рос.) Імперії була і є пов'язана з Р. автохтонів Сх. Європи і півн. та сер. Азії. У цьому процесі зникають малі народи і племена, а чималий їх відсоток (зокрема розпороснених) користується рос. мовою (за сов. переписом 1970 5,4% не росіян вважало рос. мову за свою рідну, а 17,3% вільно нею володіло).

Рос. Імперія притягала у свої столиці і адміністративні, пром. чи культ. центри і русифікувала найздібніші елементи ін. національностей. Це торкається також численних учених і фахівців, що прибували на працю з Зах. Європи. Захоплені політ. могутністю Росії та вбачаючи в ній порятунком від загрози з боку Туреччини і Німеччини (Австрії), русифікувалися окремі одиниці Балканських на-

родів, навіть Польщі, Галичини (див. *Московсьільство*).

Поступова Р. України почалася після Переяславської угоди, зокрема в процесі обмеження і ліквідації укр. автономії, особливо після перемоги Росії під Полтавою 1709. У 1720 заборонено друкувати книжки укр. мовою, а укр. вид. ц.-слов. мовою наказано зв'язувати з рос. вид., «щоб не було ніякої різниці». Створеному 1734 т. зв. Правлінню гетьманського уряду (очоленого кн. *Шаховським*) наказано було в таємній інструкції (див. *Росія й Україна*, стор. 2604) провадити політику злиття українців з росіянами також шляхом мішаних подруж. Р. України посилено за Катерини II, після скасування гетьманства і зруйнування Запор. Січі. Другий Марос. Колегії (під проводом П. *Рум'янцева-Задунайського*) доручено здійснити широку програму Р. України, встановлюючи рос. мову як обов'язкову в школах, як мову друкованих кн. тощо. На рос. мову викладання перейшла також Києво-Могилянська Академія. У другій пол. 18 в. введено рос. мову в діловодство укр. консисторій та зобов'язано свящ. виголошувати проповіді ц.-слов. мовою з рос. мовою. Клопотання Києво-Печерської Лаври 1769 про дозвіл друкувати для укр. населення букварі укр. мовою Священний Синод відхилив. Політика Р. поступово охоплювала всі ділянки суспільного життя, спершу на Лівобережній Україні, у Києві й на Слобожанщині, а пізніше, після придушення поль. повстання 1830–31, також на Правобережній Україні.

Р. України посилювалася у другій пол. 19 в.: Валуєвський циркуляр 1863 та *Емський указ* 1876 загальмували до революції 1905 укр. літ. процес. Навіть після 1905 залишилися обмеження укр. мови й літератури, а під час першої світової війни укр. друку на Україні був цілком заборонений. Одночасно рос. культура й література, яка досягла великого розквіту у 19–20 вв., особливо впливали на духовність укр. й ін. народів, що перебували під політ. чи культ. впливами Росії.

Не зважаючи на офіц. заходи й заборони, до 1917 Р. мала вплив майже виключно на міста і пром. центри, куди напливали росіяни й вищі прошарки укр. суспільства (інтелігенція, землевласники, духовенство, частина міщанства). Проте частина цих прошарків залишилася під впливом укр. нац. стихії і не втрачала зв'язку з укр. традиціями, мовою й культурою. Гол. маса населення укр. земель під Росією — селяни (вони становили 95% всього укр. населення), залишилася укр. і на неї не мали значного впливу ні школа, ні церква, тільки подекуди військ. служба.

Дерусифікація України, розпочата революцією 1917 і відродженням укр. державності була перервана окупацією України сов. військом у 1919–20. Встановлення сов. влади відновило панівне становище росіян на Україні, що виявлялося зокрема у пануванні рос. мови. Рос. мовою було введено діловодство партійних і держ. установ; нею ж друкувалися більшість офіц. органів преси, декретів, відозв тощо. Книжкова продукція 1919–23 за мовою була перев. рос. Розпочата на підставі постанови XII З'їзду РКП(б) 1923 декретом Ради Нєр. Комісарів УС СР від 27. 7. 1923 українська шкільно-виховних і культ.-осв. установ, поширена постановою ВУЦВК і РНК УС СР від 1. 8. 1923 на держ. апарат, була введена з неабиякими труднощами, при опорі з боку росіян або зрусифікованих елементів. Та незабаром темп українізації був чимало послаблений. Виступаючи офіц. проти будь-яких «спроб утворити для рос. культури на Україні панівне становище, що його вона мала за царату», ЦК КП(б)У, в постанові від 19. 4. 1927, вирішив «визнати за рос. мовою особливе значення». У наступні рр., зокрема з 1930, у партійних колах посилювався активний опір українізації, поєднаний з тенденцією ревізувати постанову XII з'їзду РКП(б) і визнати її неактуальною. 1932–33 українізацію замінив гострий протиукр. і одночасно русифікаційний курс. Культ. держ. або й партійні діячі, які здійснювали українізацію, були заарештовані, заслані чи розстріляні, а один з гол. ініціаторів українізаційного руху, нарком освіти УС СР у 1927–33 М. Скрипник — поповнив самогубство. Була припинена українізація (незначна) на Кубані та на ін. укр. територіях в РСФСР, і посилювалася Р. українців поза межами УС СР.

Порівняно з Р. царського часу теперішня сов. Р. охоплює всю укр. територію — адміністративну й етнічну, всі укр. прошарки, включно навіть з селянством (його традиційний устрій, під впливом колективізації і посиленої еміграції, ґрунтовно змінився, а його відсоток порівняно з усім укр. населенням знизився з 95 до 52%) і ведеться досконалішими й більш рафінованими методами, зокрема у духових ділянках. Р. здійснюється з допомогою численного держ. й партійного апарату і млн поселених на Україні росіян, при активному сприянні також Рос. Правос. Церкви.

Р., особливо посплана у 1940–50-их рр. (зокрема на приєднаних до УС СР зах. укр. землях), викликала з поч. 1960-их рр. рух опору, що охопив певні кола укр. інтелігенції, а почасті й робітництва. Тоді були висловлені домагання, щоб вести укр. мовою навчання в

усіх вищих і сер. спеціальних школах і виховання в усіх дошкільних закладах, перейти на укр. діловодство в установах і на підприємствах, залізницях, торгівлі і збільшити кількість видань АН УССР, ун-тів і в-в укр. мовою, а також укр. кінофільмів. Проте відповідно на ці домагання було посилення репресій проти діячів опору, і в УССР далі продовжує діяти «потужний і добре налагоджений механізм Р.» (І. Дзюба). Рос. мовою ведуться тепер усі справи партійного, держ. і громад. життя, всі галузі госп. життя та їхнє діловодство, вища, сер. техн. і проф. освіта. У Києві та ін. більших м. України школи з укр. мовою навчання нечисленні, і в них навчається яких 20% дітей. Такий же стан у культ.-осв. роботі. Одним з гол. чинників Р. залишається й надалі сов. армія.

Особливу увагу в процесі Р. звернено на нар. освіту. Якщо йдеться про заг. осв. (початкові й сер.) школи, то в УССР ч. учнів у школах з рос. і укр. мовою навчання змінилося у 1951–62 рр. так:

Роки	Укр. школи у тис. у %	Рос. школи у тис. у %
1951–52	5 551 81,3	1 207 17,7
1955–56	3 846 72,8	1 392 26,3
1961–62	4 170 64,5	2 000 30,9

Отже, за 10 рр. відсоток учнів в укр. школах зменшився на 16,9, у рос. школах збільшився на 13,2 (1959 українці становили 76,8% всього населення, росіяни — 16,9). Дані за останні 12 рр. не опубліковані. Зокрема Р. називали укр. учні по більших м. УССР, бо більшість їх вчилася у рос. школах. Кількість учнів укр. і рос. шкіл у деяких м., згідно з статистикою Мін-ва Освіти УССР (за даними І. Коляски), у 1958–59 була така (у дужках відсоток українців порівняно з усім населенням):

Міста	Укр. школи у тис. у %	Рос. школи у тис. у %
Київ	22,5 26,8 (66)	61,2 73,1
Харків	9,9 4,1 (49)	68,8 95,1
Одеса	4,7 8,1 (40)	53,0 91,9
Дніпропетровське	11,1 17,4 (58)	52,3 82,6
Донецьке	0,9 1,2 (38)	76,3 98,8
Борошиловград	1,5 6,5 (44)	21,7 93,5
Івано-Франківське	2,7 39,4 (66)	4,1 60,6

Майже цілком зрусіфіковано проф.-техн. школи і сер. спеціальні на-

вчальні заклади, за винятком культ.-осв. і пед. Така ж ситуація і в діяльності вищої освіти. В ун-тах Дніпропетровського, Одеси, Харкова й Донецького виклади відбуваються рос. мовою, за винятком кафедр укр. мови й літератури; в ін. ун-тах (Київ, Львівському, Ужгородському й Чернівецькому) укр. мови дотримується частина викладачів на фак. суспільних наук. Всі інші вузи УССР: політехн., пром., мед., торг., с.-г. та екон. цілком зрусіфіковані, за винятком деяких у зах. обл. Кількість їх випускників, докторів і кандидатів наук та заг. кількість науковців в УССР постійно зменшується. За національністю в усіх вищих навчальних закладах СССР в 1972–73 було 618 000 українців і 2 774 000 росіян, тобто на 10 000 рос. населення припадало 214 студентів і на 10 000 укр. населення — 151 студент. На всіх 35 426 укр. науковців в СССР у 1960 тільки 63,6% працювали на Україні, решта 36,4% поза її межами. До того ж, з 22 523 науковців на Україні у 1960 тільки 48,3% становили українці, решта росіяни й ін. національності.

Р. в УССР унаочнюють також числа про наук. вид. продукцію. З усіх 472 назв наук. записок, праць, збірників й ін. серійних вид., опублікованих у 1966–67, 386 (81,8%) були надруковані рос. і лише 80 (17,0%) укр. мовою. З усіх 1 512 назв видань, які появились у в-ві АН УССР 1968, 1 211 (80,1%) були надруковані рос. і 276 (16,6%) укр. мовою; укр. мова переважала тільки у вид. Секції суспільних наук: 146 укр. і 92 рос. мовою. Усі 616 авторефератів докторських і кандидатських дисертацій в усіх 3 секціях АН УССР були друковані виключно рос. мовою. Таке саме відсоткове відношення, як у вид. АН УССР, виявилось й у книжковій продукції університетських в-в УССР.

Перевагу рос. видань виявляє також заг. вид. продукція в УССР. Кількість виданих в УССР книжок і брошур укр. мовою зменшилася з 4 041 у 1961 до 2 981 в 1973, рос. — з 4 416 до 4 403; журн. укр. мовою збільшилися з 51 у 1961 до 63 в 1973, рос. мовою з 26 до 41. Серійних вид. в УССР було 1973 131 укр. і 269 рос. мовою, газ. — 802 укр. і 427 рос. (див. Преса). Тому що в УССР масово кооперується і навіть передруковується рос. преса, видавана у Москві, газ. й журн. рос. мовою поширені значно більше, ніж укр.

Р. УССР і дискримінація її супроти РСФСР наявна також в ін. ділянках культури. Кількість укр. книжок у масових бібліотеках УССР (згідно з частковими даними) становила всього 10–20% (в усіх переважали рос. кн.), кількість музеїв зменшилася з 174 у 1940 до 147 у 1972 (в РСФСР збільшилася з 592 до 610),

театрів з 140 до 72. Така ж ситуація в радіомовленнях і телевізійних програмах: більшість населення України користується радіо і телевізійними програмами, передаваними в УССР рос. мовою, або з рос., передаваних з РСФСР. Пам'ятки укр. історії й культури знищуються або відсуваються на задній план, нагромаджуються й популяризуються рос. Р. укр. мови здійснюється шляхом зближення літ. мови й наук. та техн. термінології й лексики з рос. (див. Рос.-укр. мовні зв'язки).

Панівна в сучасній сов. політиці настанова, що тільки за допомогою рос. мови сов. громадяни можуть користатися з скарбів не лише рос., але й всесвітньої культури, літератури, науки й техніки, є дискваліфікаційною для всіх нерос. мов в ССРСР, за якими залишаються тільки щонайбільше їхні література і мистецтво.

Р. в УССР, зумовлена колоніальною політикою Росії й ССРСР щодо України, виявилася також і в збільшенні кількості росіян на Україні, зокрема з 1945 (див. *Нац. склад людности укр. земель і Росії на Україні*). Одночасно збільшується й мовна Р. українців і нац. меншостей. У 1926 рос. мову за свою рідну визнали в УССР 4,5% усіх українців (5,2% всіх неросіян), у 1959 — 6,5% (7,7%), 1970 — 8,5% (11,1%). Разом з тим збільшується кількість росіян за мовою: з 4,5 млн (11,9% всього населення УССР) у 1926 до 10,2 млн (24,4%) у 1959 і 13,3 млн (31,6%) у 1970.

Поширення рос. мови видно також з даних про другу мову, яка не є рідною мовою, але якою вільно володіє частина населення. У 1970 — 13,5 млн меш. УССР назвало рос. мову як таку другу мову (укр. мовою як другою вільно володіли 4,4 млн осіб). Тепер поширення обох гол. мов в УССР таке: укр. мовою (як рідною і другою) володіє 37,1 млн осіб (79% всього населення), рос. мовою — 26,8 млн (57%).

Поширення рос. мови зокрема характеристичне для міськ. населення УССР, серед якого росіяни становили 30,2% (українці 63,5%). Рос. мову вважало за рідну 45,1% (укр. 53,1%), а крім того, добре володіло рос. мовою 32,6% (укр. — 9,8%); тобто рос. мови не знало тільки 7,4% міськ. населення, укр. — 30,6%.

Найбільше мовно зрусіфіковані ті обл. й р-ни, у яких росіяни становлять великий відсоток: Крим, що у ньому росіяни становлять 67,3% всього населення, а рос. мову вважають за рідну 82,3% всього населення, (у тому ч. 41,0% українців); Донецький басейн (відповідні відсотки — 41,0%, 68,5% і 26,5%); Дніпровський пром. р-н (23,7, 39,6 і 11,1); Харківська обл.

(29,4, 42,6 і 15,4) й Одеська (24,2, 39,6 і 16,1).

Значно сильніше Р. зазнали ті частини ССРСР, які відокремлено від укр. етнічної території та приєднано до РСФСР: Півн. Слобожанщина (півд. частини теперішніх обл. — Білгородської, Воронізької й Курської), частина Донецчини (частина Ростовської обл.) та зах. Кубань (Краснодарський край) — разом 114 300 км² з (1926) 5 093 000 населення, у тому ч. 3 357 000 українців (66,0% усіх). Ці землі — це єдина в ССРСР велика суцільна нерос. територія, яку включено безпосередньо до РСФСР, навіть без прав автономної респ. чи автономної обл.; на ній українці не мають жадних нац. прав: нема укр. шкіл (за винятком недового часу українізації), преси, книжкової продукції, а приплив укр. друкованого слова з УССР штучно утруднений. За переписом 1970, на цій території українці становлять ледве 9% всього населення (за мовою ледве 2%). Докладніші числа українців є лише для цілих обл.: Білгородської, Курської, Воронізької, Ростовської й Краснодарського краю. Зміна ч. українців на цій території (у тис. і % всього населення) така: 1926 — 4 140 (35,5%), 1959 — 542 (4,2%), 1970 — 534 (3,9%); ч. осіб, які подали укр. мову, як свою рідну: 1926 — 3 040 (26,2%), 1959 — 183 (1,5%), 1970 — 180 (1,3%).

Цілковитої Р., згідно з переписами, зазнали українці на мішаному укр.-рос. Сх. Передкавказзі — 163 400 км² з (1926) 3 500 000 меш., у тому ч. 1 170 000 українців (33,4%); 1970 — лише 50 000 українців або 2,3%. На Надволжі й на Уралі ч. українців мало б зменшитися з 771 000 у 1926 до 540 000 у 1970.

На території Азійської частини ССРСР, що до неї укр. людність постійно імігрувала, українці зазнали таких змін (у тис.): 1926 — 2 138, 1959 — 2 209, 1970 — 2 235. За обчисленнями В. Кубійовича, ч. осіб укр. походження в Азії становить 8–9 млн.

Можна припускати, що Р. українців в ССРСР за межами УССР не пішла так далеко, як подають переписи, але безперечно вона значно посунена, і великі простори кол. етнічних укр. земель тепер мають рос. більшість населення.

Одною з важливих метод Р. є примусове чи добровільне переселення українців на суто рос. землі, на далеку Північ (докладніше див. Росія) і до нерос. респ. й переміщування тамтешньої людности на Україну. Напр., 1970 у надбалтицьких респ. (Литві, Латвії й Естонії) жило 106 700 українців (їх до 1945 не було), а в УССР — 22 800 литовців, латишів і естонців. І ті, й ті можуть порозуміватися з своїм оточенням лише за до-

помогою рос. мови, і цим сприяють дальшому поширенню Р.

Позбавлені укр. шкіл, преси, книжкових вид., театру, радіо й телебачення укр. мовою, українці поза межами УССР все численніше русифікуються, приймаючи рос. мову як свою рідну чи як мову порозуміння.

Опоненти або противники Р. і навіть її критики зазнають адміністративних і суд. репресій: звільнення з праці, ув'язнення у тюрмах і таборах суворого режиму, заслання.

Гол. метою Р. є створення єдиного т. зв. «советського народу» з рос. мовою й культурою. Ініціаторами й пропагаторами Р. в УССР стають також партійні й сов. діячі укр. роду, що, керуючись мотивами кар'єризму й вислужництва, висувуються на керівні посади в партійно-урядовій ієрархії, стаючи ворогами власного народу (І. Кравцев, В. Маланчук, І. Білодід, А. Скаба та ін.).

Література: (Вовк Ф.) Порабощаемый народ. Л. 1895; Михайленко (Лозинський) М. Росія й Україна. Відень 1915; Савченко Ф. Заборона українства. К. 1930 (передрук, Мюнхен 1970); Соловей Д. Винищення українства — основна мета Росії у війні 1914 р. Вінніпег 1963; Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен 1968; Від українзації до русифікації. Інформаційний бюлетень ЗП УГВР, ч. 2. Нью-Йорк 1970; Коліска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Торонто 1970; Кубійович В. Нац. склад населення УРСР за переписом 1970. ж. Сучасність, ч. 9. Мюнхен 1971; Кошелівець І. Микола Скрипник. Мюнхен 1972; Кравців Б. Прогресування русифікації в Укр. РСР, ж. Сучасність, ч. 10. Мюнхен 1972; Итоги всесоюзной переписи населения 1970 г. т. IV. Национальный состав... М. 1973; Hunczak T. (ed.) Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution. Нью-Брунсвік 1974; Silver B. Social Mobilization and the Russification of the Soviet Nationalities. American Political Science Review, LXVIII March 1974; Етноцид українців в СССР. Укр. Вісник ч. 7—8. Париж—Балтимор—Торонто 1975.

Б. Кравців, В. Кубійович

«Руска Рада», популярний двотижневик, згодом тижневик, виходив у Чернівцях 1898—1908 заходами С. Смалья-Стоцького; видання Т-ва Руська Рада, ред. І. Созанський.

«Руска Хата», бук. альманах на 1877; уклали Данило Млака (С. Боробкевич) у Чернівцях, друковано у Львові. В. «Р. Х.» взяли участь: С. і Г. Воробкевичі, Ю. Федькович, К. Устиянович, Ганна Барвінок, П. Куліш (ст. про Гал. Русь під час коз. воєн) та ін.

«Руска Хата», «літострована» часопись літератури, штуки і сучасного життя». Літ. ж., орган т. зв. «модерністів», виходив двічі на місяць у Львові в 1905 (чч. 1—24) і 1906 (ч. 1). Видавець і ред. Д. Сембратович і Я. Небиловець. У «Р. Х.» співпрацювали молодомузичі В. Бирчак, П. Карманський, Б. Лепкий, О. Лудський,

В. Пачовський, О. Шпитко, М. Яцків; з ін. В. Будзинський, О. Коваленко, М. Павлик (опублікував листування М. Драгоманова з Н. Кобринською). У 10—18 чч. був надрукований есей М. Міхновського «Spirillum patricianum ukrainophilicum».

Руска Школа, укр. пед. т-во на Буковині. Див. Українська Школа.

«Руска Школа», пед. журн., вид. Т-ва Руска Школа, виходив у Чернівцях 1888 та 1891; ред. С. Смалья-Стоцький.

Руске Народне Просвітне Дружство (звич. назва «Просвіта»), просвітне т-во бачвансько-срімських русинів, засноване 2. 7. 1919 у Новому Саді заходами свящ., учителів та селян після утор. окупації і переходу Бачки до складу Югославії, що дозволила на укр. гром. працю. Серед діячів Р. Н. П. Д. були свящ.: Ю. Біндас, М. Мудри, єп. Д. Няраді, о. Г. Костельник; учителі: М. Поливка, М. Няраді, О. Фа; студенти: І. Крайцар, М. Винай, О. Костельник та ін. Р. Н. П. Д. мало філії (1941—44) у всіх майже місцевостях Бачки і Сріму, у яких жили українці, з читальнями, хорами, театральними гуртками тощо. Жвава була вид. діяльність: «Руски Календар» (1921—41), газ.-тижневик «Руски Новини» (1924—41), «Рідне Слово» (1931—41), «Думка» (1936—41), і місячник для дітей «Наша Заградка» (1936—41), понад 100 кн. популярного змісту. З 1936 Р. Н. П. Д. мало власну друкарню в Руському Керестурі; підтримувало жваві зв'язки з т-вами «Просвіта» у Львові та Ужгороді.

Під угорською окупацією Бачки 1941 Р. Н. П. Д. було заборонено, а після її повернення до Югославії (1944) не відновлено. Його роллю у деякій мірі продовжував «Одбор за культ.-просвітну роботу Русінох» при Союзі культ.-осв. т-в Автономної Обл. Войводіни (1952 ліквідований).

«Руске Слово», тижневик, що виходить у Бачці (з 1945 в Руському Керестурі, з 1967 — у Новому Саді) бачвансько-срімським діалектом, з сторінкою укр. літ. мовою; має місячний додаток «Літературне Слово». «Р. С.» орган Соц. Союзу роб. народу Войводіни. Ред.: С. Чакан, Е. Джуна, Л. Такач, Ю. Варга, Ю. Лятак і М. Москаль.

«Руский Алмон», проповідницький журн. для укр. кат. свящ. у Галичині, виходив 1896—1905 у Львові.

«Руский Селянин», популярна політ.-осв. і госп. газ., виходила у Львові 1903—06 рр., спершу два, пізніше три рази на місяць; ред. Ж. Гольоб і В. Дем'янчук.

«Руски Новини», тижневик для бачвансько-срімських українців у Югославії, вид. Руского Народного Просвітного Дружства. Видавався бачванською говіркою 1924—41 у Новому Саді (ред. о. Ю. Павич), Пишкоревцях і Руському

Керестурі (ред. о. М. Фірак), наклад 2 000 примірників.

«Рускій Сіонъ», також «Галицькій Сіонъ», див. «Сіонъ Рускій».

«Руслан», христ.-суспільний щоденник, консервативного народолюбського напрямку, орган заснованого О. Барвінським і А. Вахнянином 1896 Кат. Русько-Нар. Союзу, що був перейменований у 1911 на Христ.-Суспільну Партію. Виходив у Львові у 1897–1914 під керівництвом О. Барвінського. Ред. «Р.» були Т. Барановський (1897), С. Кульчицький (1897–98), Л. Лопатинський (1898–1907), С. Горук (1907–14), В. Барвінський (1914). У «Р.» співпрацювали визначні зах.-укр. літ. і гром. діячі, серед них: У. Кравченко, А. Крушельницький, Б. Лепкий, О. Маковей, К. Студинський. В. Щурат, а з підрос. України: О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький.

Руслиця (*Elatine L.*), рід водяних дрібних однорічних рослин, з родини руслицоватих. На Україні – 3 види, що ростуть по мілких озерах, стоячих водоймищах, на болотах та в подах тощо; Р. – водяний перець (*E. hydropiper L.* = *E. Schkuhriana Hayne*); Р. кільчаста (*E. alsinastrium L.*) – здебільша по ріках Дніпру та Дністру, зрідка по Дністру; Р. угор. (*E. Hungarica Moeszi*), дрібна рослина (лише на півд. в подах).

Руснак Василь (* 1899), студентський і гром.-політ. діяч Буковини, адвокат у Чернівцях, лідер соц.-дем. партії на Буковині у 1920-их і 30-их рр. Тепер живе в Румунії. Співавтор рум.-укр. і укр.-рум. словників (Букарешт, 1963 і 1964).

Руснак Денис (1901–52), співак-тенор, брат Ореста Р. (див.). Закінчив муз. школу в Чернівцях і згодом там диригував хорами та виступав з власними концертами, виконуючи сольоспіви М. Лисенка, Д. Січинського, Я. Степового й ін. З 1936 жив в Америці.

Руснак Орест (1895–1960), оперовий співак-тенор, родом з с. Дубівця на Буковині. 1923 закінчив Празьку Консерваторію в класі Е. Фука, пізніше студював у Мілані. З 1924 соліст оперних театрів у Кенігсберзі, Хемніці, Граці і кілька років у Мюнхені (під псевд. Герлях); гастролював у Берліні, Ляйпцігу, Відні і на Україні (у Харківській опері, 1928); з концертами

О. Руснак

об'їздив низку міст УССР і Зах. України. Гол. партії: Каварадоссі і Рудольфо («Тоска» і «Богема» Дж. Пуччіні), Арнольд («Вільгельм Телль» Дж.-А. Россіні), Манріко («Трубадур» Дж. Верді), Лյонель («Марта» Ф. Фльєтова) та ін. Р. – визначний виконавець пісень М. Лисенка та ін. укр. композиторів. Див. монографію І. М. Новосізького «Орест Руснак – життєвий шлях оперного співака», Нью-Йорк 1971.

Русов Михайло (1876–1909), політ. діяч, син Олександра і Софії Р. (див.), драгоманівець і прихильник еволюційного соціалізму. Активний діяч укр.-студентської громади в Харкові (1897–1900), ініціатор і один з засновників РУП, діяч УСДРП; співр. закордонних журн. РУП «Гасло» і «Селянин». Ст. на політ. теми, з етнографії, географії та археології.

Русов Олександр (7. 2. 1847 – 8. 10. 1915), визначний земський статистик, етнограф, фолклорист і гром. діяч рос. походження. Нар. в Києві. Під час навчання в Київ. Ун-ті був чл. Старої Громади, до якої його ввів М. Драгоманов. По закінченні іст.-філос. фак. (1868) кілька рр. був учителем гімназії в Києві; після відкриття Півд.-зах. відділу Геогр. Т-ва став його активним чл.; 1874 Р. брав участь у підготовці перепису населення Києва. Кілька разів виїздив на студії за кордон; під час перебування в Празі 1875–76 видрукував перше повніше вид. Шевченківського «Кобзаря» (2 тт.), з якого рос. цензура пропустила тільки перший том. Разом з П. Червінським, В. Варзаром і О. Шликевичем організував земську статистику на Чернівецьщині, яка дала поч. т. зв. Чернівецькій земській статистиці і залишила глибокий слід в історії статистичної думки. 1878–80 Р. працював у Ніженському пов. земстві, 1882–92 очолював оціночно-статистичну роботу в Херсонській і Харківській губ.; 1893–98 розробив екон. баланс Чернівецької губ.; 1899–1902 – завідував Статистичним бюро Полтавської губ.; провадив описи пов. і міст, організував подвірний перепис Полтавської губ. Після примусового виселення з Полтави 1902 переїхав до Петербургу, де працював у страхозомутві «Надежда». 1909 повернувся на Україну і викладав статистику в Київ. Комерційному Ін-ті; помер у Саратові, куди був евакуйований під час першої світової війни Комерційний Ін-т.

О. Русов

Р. — автор бл. 40 наук. праць і численних ст., серед них в «КСт.» і «Української Жити». З екон. статистичних праць Р. найважливіші: «Русские тракты в конце 17 и начале 18 веков» (1876), «Нежинский уезд» (1879), «Харьков по переписи 1893 г.» (1893), «Описание Черниговской губернии» (2 тт.; 1898–99), «Днепр в конце 18 в.», «Статистика украинского населения Европейской России» (в кн. «Украинский народ в его прошлом и настоящем», 1914); праці про Херсонський пов., про нар. освіту в Херсонській губ., про Воздвиженський ярмарок у Чернігові та ін. З укр. фольклористики Р. написав розвідку про Вересая («Остап Вересай и исполняемые им думы и песни» (1874), торбаністів (1892), колядки (1907) й ін. Р. написав також працю про діяльність М. Лисенка («КСт.», 1903). Своєю геогр.-експедиційною методом статистичних дослідів Р. створив школу дослідників; він спричинився до орг-ції кооперації і гром. агрономії.

Русов Юрій (1895–1962), біолог й іхтіолог родом з Харкова, син Олександра й Софії (див.); д. чл. НТШ. Вищу освіту здобув у Києві й Відні, з 1920-их рр. лектор, згодом доц. укр. вищих шкіл у Чехо-Словаччині, 1930–41 дир. Секції Рибальства у Нац. Зоотехн. Ін-ті в Букарешті; з 1947 — наук. співр. ун-ту в Монреалі і співр. його Досл. Станції у Нац. Парку Монт-Тамблан. Бл. 30 наук. праць і ст. з галузі іхтіології, у тому ч.: «Опис колекції риб з р-ну Кам'янець Подільського» (1929), «Рибальство в дельті Дунаю» (1929) та ін. «Душа народу і дух нації» (1948); ст. на філос.-літ. теми в укр. періодичних вид.

Ю. Русов

Русова (уроджена Ліндфорс) Софія (18. 2. 1856 — 5. 2. 1940), педагог і гром. діячка, одна з піонерок укр. жін. руху, дружина Олександра Р., нар. в садибі Олешні на Чернігівщині у франц.-швед. родині. З 9 років жила у Києві, де закінчила гімназію і увійшла в укр. патріотичне середовище Лисенків-Старицьких. З 1871, разом з сестрою Марією, вела в Києві перший дитячий садок і позашкільну освіту для дорослих. 1874–76 у Петербурзі була діяльною в укр. земляцтві, допомагала чоловікові в підготові повного «Кобзаря» Т. Шевченка для вид. у Празі 1876. Згодом на хуторі б. Борзни працювала як повитуха й вела культ.-осв. роботу. З 1879 вчителювала в Оле-

шні. Ув'язнена 1881 за зв'язки з рос. рев. колами і відтоді постійно перебувала під поліційним наглядом. Часто переслідувана, міняла місце перебування, проте всюди включалася у гром. роботу (в Київ. Громаді, Одеській Укр. Громаді, Харківському Обществі Грамотности, була гол. Нац. Комітету Учителів та ін.), влаштовувала прилюдні нар. читання, організувала таємні школи. З 1909 Р. — викладач і проф. на Вищих Жін. Курсах А. Жекуліної та у Фребелівському Пед. Ін-ті в Києві; співзасновниця і співр. пед. ж. «Світло» (1910–14), 1917 — чл. Укр. Центр. Ради, в Мін-ві Освіти (за гетьманату) очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти, активна у дерусифікації шкіл, у влаштуванні курсів українознавства, підготові укр. шкільних підручників і в укладанні плану й програми єдиної діяльної (трудова) школи, яка мала мати нац. характер і базуватися на теорії Кершенштайнера (держ.-гром. виховання). 1920 Р. — лектор педагогіки Кам'янець-Подільського Ун-ту і гол. Укр. Нац. Жін. Ради (до 1938). З 1922 на еміграції, з 1923 у Празі, проф. педагогіки Укр. Пед. Ін-ту ім. М. Драгоманова.

С. Русова

Р. співр. численних наук. і популярних журн. — укр. і рос., автор праць гол. з пед. питань (зокрема дошкільного виховання), але також з літ. і мистецтва. Важливіші праці: «Дошкільне виховання», «Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл», «Методика колективного читання» (всі 1918–19), «Єдина діяльна (трудова) школа» (1923), «Теорія і практика дошкільного виховання» (1924), «Дидактика» (1930), «Сучасні течії в новій педагогіці» (1932), «Роля жінки в дошкільному вихованні» (1934), «Дещо про дефективних дітей» (1935), «Моральні завдання сучасної школи» (1938), підручники з географії і франц. мови; спогади («Мої спомини», 1939), «Наші визначні жінки» (1934; друге вид. 1945). Р. дала огляд укр. літератури в «Истории России в 19 в.» (т. 4, 1908), зокрема огляд творчості Г. Квітки-Основ'яненка, досліджувала драматичну творчість С. Черкасенка, О. Олеся та ін., музику М. Лисенка та дитячу літературу.

Література: Дорошенко Н. Софія Русова як педагог, у ж. Шлях виховання і навчання. Л. 1936; Лукачова О. Софія Русова, у ж. Наша Школа. Ужгород 1936; Ярема

Н. Софія Федорівна Ліндфорс-Русова, у ж. Промінь, ч. 11–12. Вінніпег 1970.

Л. Бурачинська

«Русская Правда», популярний місячник, виходив у Відні 1888–92 (з 1889 – двотижневик), видаваний москвофільськими бук. діячами; видавець і ред. Г. Купчанко, пізніше К. Козаркевич (1891–92). Вийшло 68 чч.; у 1893 «Р. П.» змінилася «Православная Буковина».

«Русская Беседа», рос. ж., орган слов'янофілів, виходив у Москві 1856–60. З укр. письм. в «Р. Б.» друкувалися рос. мовою П. Куліш («Чорна Рада. Хроніка 1663 року», 1857), Марко Вовчок (оп. з рос. нар. побуту, 1858) і Т. Шевченка (в оригіналі або в перекладах).

«Русская Беседа», журн. у Петербурзі, видаваний 1895–96 для підтримки москвофільського руху в Галичині. У 1894 виходив п. н. «Галицько-Русский Вестник». У «Р. Б.» співробітничали І. Гушалевиць, Ю. Яворський та ін.

«Русская Воля», популярний політ.-осв. і скон. двотижневик, виходив 1906–11 у Тернополі, Перемишлі (1908–09) і Золочеві (1910); видавці Т. Процик і М. Матвійков; ред. А. Стельмах, М. Різничек, М. Круга.

«Русская Земля», москвофільський тижневик, орган філії чес. нац.-соц. партії на Закарпатті, виходив в Ужгороді 1919–38 рр.; ред. Д. Вислоцький, В. Ничай (1919–20), А. Гагатко, І. Цурканович (1922–23 і з 1925), Д. Симулик та ін.

Русская Народная Партия. перша суто політ. орг-ція гал. москвофілів, постала 1900 з ініціативи Руської Ради. Вона мала підтримку з боку намісника і поль. партій (зокрема при виборах до парламенту і союму) проти зростаючого укр. нар. руху. В Р. Н. П. виявилися відразу два напрями: старо- і новокурсники (старорусини і русофіли), що 1909 довели Р. Н. П. до остаточного розколу на дві групи. Див. Москвофільство.

Русская Рада у Львові, див. Руська Рада.

«Русская Рада», популярний політ. двотижневик, москвофільського напрямку. Виходив у Коломиї 1871–1912 у в-ві М. Білоуса; ред. І. Наумович (до 1880). Спершу друкувався кирилицею, з 1875 – українською мовою, зближеною до нар.

«Русская Школа», пед. місячник, орган Союзу Русских Учителей у Словаччині, виходив у Пряшеві 1926–31 «язичієм»; гол. ред. І. Гендер, з 1930 І. Пещак.

Русский Революционный Союз, центральна москвофільських кооператив у Галичині, заснована 1908, об'єднувала у 1914 – 106, а у 1939 – бл. 250 кооператив (відповідні числа для укр. кооператив: РСУК – 909 і 3 455).

Русский Союз, рос. політ. орг-ція на Україні, яка постала в Києві у травні

1918 і об'єднувала різні рос. партії й групи, включаючи кадетів, нар. соціалістів, есерів і меншовиків. Офіц. метою Р. С. була оборона рос. шкільництва і культури та сприяння їх розвитку, але насправді він домагався повернення панівного становища рос. мови й культури на Україні, а в дальшому повалення укр. державності й відбудови Росії в її дорев. кордонах.

«Русский Вестник», закарп. русофільський і опозиційний до чехо-слов. уряду тижневик, орган Автономного Земледільського Союзу, фінансований угор. колами з Будапешту, виходив в Ужгороді 1928–38 «язичієм» з деяким наближенням до рос. мови; гол. ред. А. Бродій, відповідальний ред. І. Шпак; припинений 31. 10. 1938 владою Карп. України.

«Русский Голос», русофільський тижневик, виходив у Едмонтоні (Канада) 1913–16; вид. «Русского Издательского Общества»; друкувався рос. та укр. мовами (етимологічним правописом); ред. В. Гладик, В. Черняк (з 1914).

«Русский Голос», тижневик правового крила гал. москвофілів, виходив рос. мовою у Львові 1922–39; пропагував єдність з Росією, співпрацю з рос. меншістю у Польщі і рос. білоемігрантами.

Русский Исполнительный Комитет, політ. орг-ція гал. москвофілів, заснована у Львові в грудні 1918. Відновив щоденник «Прикарпатская Русь» (виходив до 1920), співпрацював з укр. Міжпартійною Радою, не брав участі у виборах до поль. союму 1922. У 1923 Р. И. К. розколовся: ліве крило заснувало советофільську партію «Народна Воля», консервативне крило – «Галицько-руську Народну Організацію» з орієнтацією на підтримку поль. уряду, який віддав їм давні нар. установи Народний Дім у Львові і Ставропільський Інститут з їхнім великим майном. І ця орг-ція 1929 поділилася на дві незначні – праву, більш угодову Русскую Аграрную Партію (РАП) і Русскую Селянскую Організацію. Вони об'єдналися знову у 1931.

«Русский Народ», русофільська газ. у Вінніпегу (Канада), виходила 1914–19 – спочатку тижневик, 1918–19 неперіодично; друкувалася «язичієм», ред. В. Гладик, з 1916 Р. Саміло.

«Русский Народный Голос», русофільський орган т. зв. Русского бльоку, фінансований чес. колами, виходив в Ужгороді 1934–38 спочатку як щоденник, пізніше два і три рази на тиждень, мовою, наближеною до рос.; відповідальний ред. Й. Камінський, Е. Недзельський та ін.

Русский Народный Совет, орг-ція гал. і бук. москвофілів, які евакуювалися на сх. з відступом рос. армії 1915, у Ки-

еві і Ростові над Доном. Гол. В. Дудикевич.

«Русское Слово», популярний тижневик гал. москвофілів, виходив у Львові 1890–1914. У 1900-их рр. опанований Русскою Народною Партією, після її розколу 1909 – старорусинами. Ред. І. Пелес.

«Русское Слово», церк.-нар. тижневик на Пряшівщині, виходив у Пряшеві 1924–38 язичієм; видавець І. Кізак; гол. ред. С. Гойдич і І. Дюлай, з 1937 – Є. Гомичков. «Р. С.» відстоювало права місц. населення проти словакізації.

Рустийський Йосип (1839–1912), хірург, закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту (1861), з 1876 його доц., з 1893 – проф. Казанського, а з 1897 – Київ. ун-тів. Праці Р. (у ній і рос. фахових журн.) присвячені вивченню поранень рогики (1870), нагноювальних процесів у кістках, злоякісних пухлин (зокрема, пухлин твердої мозкової оболонки), питання іст. хірургії тощо.

Русь, стара назва України. Київ. літопис застосовує її насамперед до варягів, а далі аживає її в значенні території полян, трикутника Київщини, утвореного Дніпром, Ірпенем і Россю. Поступово ця назва поширилася на всю Київ. державу. Слово Р. – збірне, поодинокі представники Р. звався русин, термін, що зберігався до нашого ст. у Галичині, на Буковині й Закарпатті (порівняй збірне челядь і поодинокі челядин). Як назву українців і білорусів ці терміни засвоїла поль. мова.

Походження назви Р. було об'єктом численних гіпотез і студій, але остаточно не з'ясоване. Найімовірніша теорія варязько-сканд. походження, але з нею змагаються, використовуючи її слабкі місця, автохтонна й іранська теорії.

Варязька теорія, висунена на поч. 18 в. Баєром, а далі посунена працями Міллера (1749), Куніка (1844) і Томсена (1877), спирається, крім наведеного вище свідчення літопису, на такі гол. факти: варязький, а не слов. характер Р. засвідчують зах.-евр., араб. й грец. джерела 9–10 в.; Костянтин Багрянородний у своєму трактаті 949 Περὶ ἑθνῶν подає назви дніпрових порогів окремо «руською» і окремо слов. мовою, і «руські» назви – сканд. походження; фіни і тепер звуть шведів Ruotsi. Правда, не засвідчене жадне швед. плем'я з такою назвою, але припускається, що фіни вивели її від швед. слова *gorps-menp „гребці, мореплавці” – старошвед. *gorer „стерно” (або *rodR, веслування).

Вразливе місце цієї теорії є те, що вона не пояснює, чому для держави, заснованої шведами, прийнято фінський варіант назви. Вона також не з'ясовує вживання цієї назви в формі Rōs

у грец. джерелах 8 в. (а один раз, у зв'язку з нападом гунів 434–437, навіть у 5 в.). Останнє заперечення відводиться прийняттям кількох хвиля варязької колонізації (Кунік 1875, Шахматов 1904, Стендер-Петерсон 1953).

Прихильники автохтонності назви Р. починаючи від Максимовича (1837), а власне навіть від Густинського літопису 1670, шукають етимологічних зв'язків між назвою Р. і річковими назвами Рось, Русна (Потебня). Варягів вони схильні розглядати як бойові й торг. дружини різного складу, включаючи й слов'ян, а не тільки шведів, чому однак суперечить те, що відомі імена варягів – чи то князів чи то дружинників – швед. походження.

Іранська теорія намагається виводити назву Р. від племенних назв іранського походження, типу роксолан (іранське rokhs „світло”). Цей погляд добре пояснює ранні появи імені Р., але стикається з багатьма труднощами іст. й геогр. порядку: роксолани жили в басейні Дону, а назва Р. вперше означає територію Кисва. Спроби вважати ту саму назву за іранську в басейні Дону і готську над Дніпром (Мавродін) або за перенесену з Дону до Кисва варягами (Вернадський) фактично означають намагання знайти компроміс з варязько-сканд. теорією.

Див. докладніше ЕУ 1, стор. 13 і англ.-мовне вид. ЕУ, стор. 3, з бібліографією відповідно на стор. 16 і 12.

Література: Брім В. Происхождение термина «Русь». Россия и Запад. 1. П. 1923; Stender-Petersen A. Varangica. Opryc 1953; Vasmer M. Russisches Etymologisches Wörterbuch, выпуск 16. Гайдельбер 1955 (раєно Русь): Mägiste J. Fi. Ruotsi, est. Ruotsi m.m. i de finsk-ugriska spraken. Arkiv för nordiska filologi. 73. 1958; Otrębski J. Rusь, Lingua Posnaniensis, 8. 1940; Генесорський А. Термін «Русь» (та похідні) в древній Русі і в період формування сх.-слов. народностей і націй. Дослідження і матеріали з укр. мови, 5. К. 1962; Lehr-Splawinski T. Z rozważań o pochodzeniu nazwy Rusь. Symbolae linguisticae in Honorem Georgii Kurylowicz. Wrocław 1965; Шаскольський І. Про деякі сучасні буржуазні концепції в питанні про походження слова «Русь». Укр. Іст. Журнал, 7. К. 1967; Falk K.-O. Kilka uwag o nazwie Ruś. Lingua Posnaniensis, 12–13. 1968.

Ю. Шевельов

«Русь», народовецька газ., виходила 1867 два рази на тиждень у Львові (вийшло 75 чч.), заснована з ініціативи графа А. Голуховського і підтримувана ним для поборювання москвофільства і триєднання народів для поль. проурядової політики. «Р.» залишилася на укр. нац. позиціях і тому перестала виходити. Видавець К. Горбаль, гол. ред. Ф. Заревич; співред. В. Шашкевич, О. Левицький.

«Русь», двотижневик, виходив у Львові 1885–87 з додатком «Бібліотека Проповідей»; видавець і ред. о. Л. Бобрович.

«Русь», московфільський тижневик рос. мовою, орган «Русского Исполнительного Комитета», виходив у Львові 1921–22 як продовження газ. «Прикарпатская Русь» (1918–21); ред. К. Вальницький. Заборонена поль. адміністрацією, виходила під зміненою назвою «Жизнь» (1922–23).

«Русь», визначний спортовий клуб Закарпаття, заснований 1926 в Ужгороді, відіграв важливу роль у зміцненні нац. свідомості населення Закарпаття. За весь час існування (до 1944) гол. був Е. Бачинський, секретарем А. Лавришин; до 1939 заступником гол. С. Сфремов і Ю. Ревай. Восени 1936 клуб був прийнятий до держ. чехослов. футбольної ліги. Тренерами клубу були чехи Базіка, Мазаль (тоді один з найкращих тренерів Європи) та угорець Спеаер.

«Руська Бесіда», т-во у Львові, дия. Укр. Бесіда.

«Руська Бесіда», перша і до 1918 найповажніша укр. гром.-культ.-осв. організація на Буковині, заснована 26. 1. 1869 з ініціативи сп. Е. Гакмана, до 1918 з централею у Чернівцях; проіснувала до 1940. На поч. задумана як клубне т-во інтелігентів з метою «піднести товариське життя між русинами на Буковині» (ч. 1. бл. 150). Першим гол. «Р. Б.» був о. В. Продан, секретарем — Т. Дронь. Перші 15 рр. в «Р. Б.» перевагу мали московфіли. У 1870–71 «Р. Б.» видавала ж. «Буковинська Зоря» (див. «Буковинська Зоря»). Почавши з 1880, на провінції почали поставати низові клітини «Р. Б.», т. зв. читальні, які провадили нац.-культ. діяльність. Зміни в «Р. Б.» відбулися 1884, коли народовці перебрали керівництво, а 1889 «Р. Б.» перетворилася на гром.-осв. орг-цію, що своїм завданням мала «ширити просвіту і піднести добробут руського народу на Буковині». «Р. Б.» стала бук. відповідником «Просвіти» в Галичині. Разом з тим «Р. Б.» була триступеневою орг-цією: з централею, філіями (1914–9: Вашківці, Вижниця, Заставна, Кіцмань, Путилів, Серет, Сторожинець, Чернівці-місто, Чернівецький пов.) і читальнями (150 з 13 000 чл.).

Після перемоги народовців особливу увагу звернено на вид. діяльність. З ініціативи і під фірмою «Р. Б.» з 1885 у Чернівцях виходили: найбільша бук. газ. «Буковина» і популярні місячні книжечки: «Бібліотека для молодечки, селян і міщанства» (1885–94; 120 чисел), «Ластівка» (1894–96), «Читальня» (1911–14), «Буковинський Православний Календар» (1874–1918) та окремі кн. і підручники (твори Ю. Федьковича, С. Воробкевича, «Ілюстрована Історія Буковини» М. Кордуби тощо). До 1918 «Р. Б.»

видала 270 періодичних і неперіодичних книжкових вид.

«Р. Б.» була ініціатором заснування гром.-культ. орг-ції «Міщанська Читальня» (1880), з драматичної секції «Р. Б.» створилося Руське Драматично-Літ. Т-во (1884), «Народний Дім» (1884), «Руська (згодом Укр.) Школа» (1887), «Буковинський Боян» (1895), «Руська Каса» (1896), «Жін. Громада» (1906) та багато ін. Ці спеціалізовані орг-ції перебрали на себе частину гром.-культ. обов'язків «Р. Б.», а матерія орг-ція опікувалася філіями і читальнями.

Заходами «Р. Б.» при Чернівецькому Ун-ті 1875 створено катедру укр. мови і літератури на філос. фак. і 1899 катедру практичного богослов'я та ц.-слов. мови з укр. викладовою мовою на богословському фак.

Після 1918 рум. влада заборонила діяльність читальень, а важливіші завдання «Р. Б.» перебрали т-ва «Народний Дім» і «Укр. Школа» у Чернівцях. Після ліквідації Укр. Нац. Партії 1938 представництво і заступництво українців на Буковині перед рум. владою перебрала «Р. Б.», яка знову розвинула діяльність. По окупації Буковини совєтами 1940 «Р. Б.», як і всі ін. укр. орг-ції, була заборонена.

Керівниками «Р. Б.» були майже всі визначні діячі Буковини, а її гол.: о. В. Продан (1869–78), С. Воробкевич (1878–81), О. Калужняцький (1881–84), С. Пігуляк (з 1884), О. Попович, М. Івашко (1938–40).

Література: Смалъ-Стоцький С. Буковинська Русь. Чернівці 1897; Дмитрів (Семак) С. Історія просв. т-ва «Руська Бесіда». Чернівці 1909; Попович О. Відродження Буковини. Л. 1933; Гарас М. Іст. огляд і сучасний стан укр. освіти й культури на Буковині, в ж. Самостійна Думка, IV, кн. 1. Чернівці 1934; Жуковський А. Історія Буковини, в зб. Буковина — її минуле і сучасне. Париж 1956.

Руська (Київська) держава, велика сх.-евр. імперія з столицею у Києві, що в часи свого найбільшого розквіту на поч. 12 в. сягала від Карпат до Волги та від Чорного до Балтицького м. Сприятливі геогр. умови (добрий клімат, родючий чорнозем, перехрестя важливих сухопутних та водних шляхів, врешті, доступ до двох м.) були підставою її розвитку, а з другого боку, близьке сусідство з азійськими степами, звідки раз-у-раз наступали кочові орди, були однією з причин її занепаду.

Р. д. генетично була пов'язана з ан-тами (4–6 вв.), що були безпосередніми предками укр. народу. Напад аварів у 6 в. розбив державу антів. На її місці створилося кілька менших племінних союзів, між якими найбільше значення мали поляни. На їхній землі, на зламі 6–7 в. виник город Київ, який став

столицею полян. а згодом всієї Руси та осідком кн., нащадків напівлегендарного Кия. На думку деяких істориків, полянських кн. усунули з Києва пришельці варяги Аскольд і Дир; ін. твердять, що Аскольд і Дир були останніми з династії Кия, що їх у 880-их рр. усунув з Києва Олег, опікун Ігоря, посадивши на Київ. престол династію Рюриковичів. Перші Рюриковичі, Ігор і Святослав, варяги з походження, за допомогою варязьких дружин приєднали до Києва укр. племена (деревлян, сіверян, уличів та тиверців), білор. племена дреговичів, радимичів і кривичів, а також півн. язичів, які, змішавшись з угро-фінськими племенами (чудь, мурома, меря, мордва та ін.), дали поч. рос. народові. Велике значення у розвитку Р. д. мало прийняття християнства Володимиром В. бл. 988. Нова релігія не тільки спричинилася до піднесення культури населення, але також здобула Русі належне місце серед євр. держав. Другим важливим чинником у держ. будівництві Р. д. була розпочата за Ярослава Мудрого кодифікація права, що пізніше знайшла остаточне оформлення у «Руській Правді» (див. ЕУ 1, 411–19 стор.).

Ярослав Мудрий, вмираючи, поділив Р. д. поміж своїх синів, передавши зверхню владу найстаршому з них і передбачаючи т. зв. сеньйоральне (старшинне) спадкоємство київ. престолу. Але поділ Р. д. викликав тривалі княжі усобиці, що разом з нападами половців спричинилися до занепаду могутності Руси. Любецький з'їзд укр. князів (1097) перетворив Р. д. на своєрідну федерацію князівств, ввівши, замість сеньйорату, засаду вотчинності (дідичності). У межах Р. д. створилися фактично незалежні князівства: Київ, Чернігів, Сіверське, Переяславське, Володимирське (Волинське), Гал., Турово-Пинське, Полоцьке, Суздальське та Новгородське. Але попри цей поділ Київ залишився аж до нападу татар у 1240 гол. політ., екон., церк. і культ. центром Р. д. й далі уважався «матір'ю руських городів». Об'єднуючими чинниками Руси були: спільна династія Рюриковичів, однакові форми політ. устрою князівства, право, релігія й церква, врешті, літ. мова, що великою мірою нівелювало й послаблювало ті відосередні сили, які впливали з різних розмовних мов, побуту та екон. умов поодиноких частин Р. д.

Гол. заняттям населення Р. д. було хліборобство, при чому в півд. її частинах (у степ. і лісостеп. смугах) воно мало форми орного, у півн.-ліс. смугі — підсічного (вирубного) рільництва. Також були розвинені скотарство, мисливство, рибальство та бджільництво; на високому ступені розвитку стояло реме-

сло, що постачало металеві знаряддя, кераміку й скло, зброю, ювелірні вироби тощо. Важливим джерелом доходів Р. д. була торгівля, яка використовувала між-нар. водний «шлях з варяг у греки», а також сухопутні шляхи зі Сходу на Зах. Розвиток ремесла і торгівлі, адміністративні та оборонні потреби сприяли утворенню нових та зростанню старих городів і міст. Основну верству населення Р. д. становили вільні селяни-смерди й напіввільні закупи, які змушені були відробляти свої борги, але не втрачали громадських прав; позбавлені тих прав були раби, холопи (челядь), яких в Р. д. було небагато. Міщани займалися гол. торгівлею і ремісництвом. Упривілейовану верству населення tworили бояри, звич. власники більших зем. маєтків, і княжа дружина.

Р. д. була монархією. На чолі її стояв В. князь. В його руках була зосереджена найвища законодавча, виконавча, суд. і військ. влада. Дорадчим органом кн. була боярська рада. У виняткових випадках велике значення мали постанови віча, зборів вільних горожан, які часто не погоджувалися з княжими директивами. Виконавчими службовцями, що діяли ід імені кн., були намісники, посадники, воєводи, тисяцькі, тиуні, митники та ін.

Постання Р. д. ще й досі не має одного-єдиного відображення у працях істориків. Найстаріша, норманська теорія постання Р. д. спирається на досліди інтерпретації «Повісти временних літ» та на деякі лінгвістичні дослідження і твердить, що засновниками Р. д. були норманські дружинники, які на чолі з своїми князями прибули спершу до Новгороду В., а звідти поширили своє панування на Київ. землю. Між прихильниками норманської теорії (Г. З. Ваєр, Г. Ф. Міллер, А. Шлецер, М. Карамзін, С. Соловйов, М. Погодін, А. Кунік та ін.) і її противниками (М. Ломоносов, С. Гегедеонов, В. Васильєвський, Д. Іловайський та ін.) розгорнулася завзята полеміка, яка чимало захитала основні тези норманської теорії. Укр. історіографія, почавши від М. Максимовича (далі М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Дорошенко, М. Чубатий та ін.), відкидає вирішальну роль норманів у заснуванні Р. д., не заперечуючи проте певного впливу їх на держ. будівництво. Сучасна сов. історіографія рішуче заперечує норманську теорію, вважаючи її за антинаук. і «буржуазну». Але в різних модифікаціях вона й досі знаходить у зах. наук. світі поважних прихильників. (Див. Норманська теорія, а також Русь).

Справа нац. приналежності населення в Р. д. була і є досі контрверсійною

темою сх.-евр. істориків. Дискусію на цю тему розпочав рос. історик М. Погодін, який гадав, що первісним населенням теперішньої України були великороси, які під натиском татар виїмали на північ, а на їхнє місце згодом прийшли «від Карл. гір» українці. Погляди Погодіна розвинув філолог О. Соколовський. Ця теорія викликала заперечення укр. вчених (М. Максимович, М. Дашкевич, П. Житецький, А. Кримський та ін.). М. Грушевський своєю ст. «Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії сх. слов'янства» (1904) й капітальним твором «Історія України-Руси» довів, що українці є автохтонами на своїй землі, що продовженням Р. д. була Гал.-Волинська держава і що рос. історія починається не з Кисва, але з Володимира над Клязьмою у 12 в. Схему Грушевського, яка була прийнята укр. історіографією, визнали й деякі рос. вчені (О. Пресняков, М. Любавський та н.). Тому що схема не відповідала політ. плянам сов. керівництва, за директивою ком. партії сов. історики створили у 1930-их рр. нову схему історії Сх. Європи, підставою якої є теза, що творцем Р. д. була, мовляв, «єдина древньоруська народність», з якої щойно пізніше, десь у 14–15 вв., відокремилися укр., рос. і білор. народи. Новітня укр. наука, спираючися й далі на схему М. Грушевського, розбудувала її в іст. (М. Чубатий, Н. Половська-Василенко та ін.), археологічній (Я. Пастернак) та лінгвістичній (С. Смаль-Стоцький, Ю. Шевельов й ін.) площинах. (Докладніше див. ЕУ 1, стор. 408–426; ЕУ 2, стор. 1792–1793 і англomовна ЕУ, т. I, стор. 577–618; там же і докладна бібліографія).

Література: Грушевський М. Історія України-Руси. I–III тт. Л. 1898–99; Vernadsky C. *Kievan Russia*. Нью-Гавен 1951; Греков Б. *Киевская Русь*. П. 1953; Łowmiański H. *Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich*. В. 1957; Вопросы формирования русской народности и нации. М.–П. 1958; Paszkiewicz H. *The Making of Russian Nation*. Лондон 1963; Рыбаков Б. *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи*. М. 1963; Половська-Василенко Н. *Дві концепції історії України і Росії*. Мюнхен 1964; Чубатий М. *Княжа Русь-Україна та вишкнення трьох сх.-слов. націй*. ЗНТШ, т. 178. Нью-Йорк–Париж 1964; Древнерусское государство и его международное значение. М. 1965; Пашуто В. *Внешняя политика Древней Руси*. М. 1968.

М. Ждан

«Руська Історична Бібліотка», серія зб., монографій і праць з укр. історії, здебільша в перекладах (24 тт.), започаткована за ред. й у вид. О. Барвінського, з участю О. Кониського; з 1886 в Тернополі (15 тт.), з 1894 перенесена до Львова, де її видавало до 1904 НТШ (9 тт.). У Р. І. Б. були друковані праці укр. та рос. істориків: В. Антоновича, Д. Ба-

галія, М. Владимирського-Буданова, М. Дашкевича, О. Єфименко, Д. Іловайського, М. Костомарова, І. Линниченка, Ф. Леонтовича, І. Новицького, Я. Шульгина та ін.

Руська Каса, ощадне й позичкове т-во з обмеженою порукою, засноване 1896 І. Окуневським у Чернівцях; 1563 чл. (1913). 1924 перетворена на акційну спілку Кредитовий Банк, яку незабаром рум. влада зліквідувала.

Руська Країна, офіц. назва укр. Закарпаття у 1918–19. Угор. уряд надав автономний статус Закарпаттю під цією назвою у грудні 1918; угор. ком. уряд (березень–серпень 1919) зберіг назву Р. К. За чехо-словацького періоду назву Р. К. змінено на «Підкарпатська Русь».

Руська Народна Рада в Америці, див. *Американська Руська Народна Рада*.

Руська Народна Рада в Любовні, 1918, див. *Центральна Руська Народна Рада*.

Руська Народна Рада у Львові 1848, див. *Головна Руська Рада*.

«**Руська Нива**», тижневик, орган Руської Хліборобської Партії, виходив в Ужгороді 1922–28, спочатку етимологічним правописом, пізніше фонетикою; ред. М. Брацкайко, М. Шутка.

«**Руська Письменність**», згодом «Укр. Письменство», бібліотека класиків укр. літератури, започаткована 1904 Ю. Романчуком (за його ж ред.), з 1920 за ред. В. Лукича і потім М. Возняка. До 1928 вийшло 25 тт. Почавши від І. Котляревського, у цій серії були видані твори Г. Квітки-Основ'яненка (у 2 тт.), Т. Шевченка (2 тт.), П. Куліша (6 тт.), С. Воробкевича (3 тт.), С. Руданського (3 тт.), О. Федьковича (2 тт.) й ін.

«**Руська Правда**», найвизначніший зб. стародавнього укр.-руського права, складений в 11–12 в. на основі звичаєвого права, важливе джерело для дослідження середньовічної історії права та суспільних відносин Руси-України і суміжних слов. народів. Оригіналу «Р. П.» не знайдено, натомість збереглося значне ч. її списків з 13–18 вв.; досі відкрито їх 106. Історія постанови «Р. П.» та її списків, що їх поділяють на три редакції (коротку, широкую і середню), ще досі не є повністю досліджена. «Р. П.» (коротку редакцію) відкрив В. Татищев 1738 в тексті Новгородського літопису, написаного у 1440-их рр., надрукував її А. Шлецер (1767). Згодом відкрито кільканадцять списків короткої «Р. П.», найстарішими з яких є Акад. і Археографічний, обидва з того самого часу. Серед бл. сотні списків широкої «Р. П.» найстарішими є Синодальний (збережений у тексті *Кормчої книги* з 1282) та Троїцький (віднайдений у тексті правничого зб. «Мірило Праведне», списаного у другій

пол. 14 в.). Широко «Р. П.» вперше опублікував 1792 І. Болтин. Від цих двох основних списків «Р. П.» дещо відрізняються списки сер. «Р. П.» (відомі з тексту Кормчої Книги з 17 в.), яка, на думку більшості дослідників, була лише скороченням широкої ред. (М. Максимейко, А. Зимін) і походить з 15–17 вв. (М. Тихоміров й ін. відносять сер. до другої пол. 12 в. й уважають її за основу для широкої ред.).

З видавців текстів «Р. П.», крім згаданих, слід назвати А. Мусіна-Пушкіна, Н. Калачова, П. Мрочек-Дроздовського, М. Владимировського-Буданова, В. Сергєвичча, С. Юшкова (вид. АН УРСР), Б. Грекова, А. Зиміна та ін. «Р. П.» нім. мовою видали Г. Еверс (1826), Е. Тобієн (1843–44), Л. Гетц (1910–13); франц. — М. Шефтеле (1963), польс. — І. Раковські (1820–22) й А. Кухарські (1838), анг. — Г. Вернадський (1947). Повний корпус усіх досі відомих текстів вміщено в 3-томовому вид. АН СССР «Правда Русская» (1940–63; за ред. Б. Грекова).

Досліди над історією «Р. П.» і систематизацією її списків вели Н. Калачов, В. Ключевський, В. Сергєвич, Л. Гетц та ін. Джерела «Р. П.» а зокрема чужонац. впливи на неї, досліджував Н. Карамзін (візант. канонічне право і право цисарське, зокрема Номоканон). Н. Калачов і В. Ключевський добачували в «Р. П.» твір духовенства, призначений для духовних судів у світських справах, опертий на звичаєве право, а дехто знаходив у «Р. П.» впливи болг. права 9–10 вв. В СССР досліди над «Р. П.» ведуться насамперед над суспільними відносинами Київ. Русі й феодального устрою (Б. Греков, Л. Черепнін й ін.) та її культури (В. Романов), а також над внутр. історією поодиноких правових норм та їх змістом (С. Юшков й ін.).

Коротка «Р. П.» (43 статті) поділяється на 4 частини: 1) «Правду Ярослава», або найстарішу, як її називають дослідники, що не погоджуються з поглядом, що «Р. П.» проголосив кн. Ярослав Мудрий (В. Сергєвич, А. Пресняков, М. Тихоміров); вона охоплює статті від 1 до 18; 2) «П. Ярославичів», звану також Уставом Ярославичів (статті 19–41); «Покон вирний», що встановлює оплати вирникам (ст. 42) та 4) «Урок мостникам» (ст. 43).

«П. Ярослава», на думку одних дослідників, постала бл. 1016, ін. — у 1030-их рр. Постанови цієї найстарішої «Р. П.» сягають 8–9 вв., а то й раніших часів, з яких воли перебрала інститут кривавої помсти, що її згодом замінено (хоч не повністю) грошовою карою. «П. Ярославичів» складено на з'їзді Ярославових синів: кн. Ізяслава, Всеволода і Святослава у Вишгороді 1072 (М. Тихоміров, С. Юшков, Л. Черепнін) або у 1032–54 (Б. Греков, А. Зимін). Норми «П. Ярославичів» з особливою увагою охороняють інтереси кн., його домінальне госп.-во, урядовців і майно. Різні грошові карі за вбивство, залежно від суспільного становища вбитого, вказують на розчленування суспільності. Найбільше норм коротка «Р.

П.» присвячує охороні життя, здоров'я і майна; вона складається гол. з норм карного й карно-процесуального права.

Широка «Р. П.» (121 стаття) була найбільш поширена. Віднайдені бл. 100 списків поділяються на три групи: Синодально-Троїцьку, Пушкінську і Карамзінську. Щодо часу постанови її та її частин думки поділені: за С. Юшковым та А. Зиміним — її складено під час князювання Володимира Мономаха (після 1113), за Б. Рибаківим — за князювання Мстислава Володимировича, а за М. Тихоміровим і Л. Черепніним — до 1209.

Зміст широкої «Р. П.» у ділянці карного права характеризується заміною норм кривавої помсти — грошовими викупом та держ. карами — вирами. Відповідальність за невідомого вбивцю поширюється на всю громаду, на території якої dokonano вбивство (дика вира); за поранення, образу чести, поряд відшкодування покривдженному, треба було платити держ. кару (продаж); за найважчі злочини (розбій, підпал загороди, конокрадство) була встановлена кара «поток і розграблені», яка торкалася не лише майна, але дружини і дітей та самого злочинця. «Р. П.» знає ряд чітких норм цивільного (позики, відсотки, ґрунтові спори, спадщинні приписи) і процесуального права (свідки: видоки і послухи, ордалії; проба заліза і води, «свод», легальна самооборона: злодія, зловленого на гарячому, «убиють во пса место»). Ці й ін. норми «Р. П.» дають багатий матеріал до всебічного дослідження соц.-екон. і побутових відносин середньовічної України.

До сер. «Р. П.» стосується все, що сказано про широку.

Значення «Р. П.», як зб. права, було велике, доказом чого є численна кількість списків «Р. П.», дотепер знайдених. Попри упривілейоване становище вищих прошарків суспільства, всі вільні перебували під опікою «Р. П.», гол. завданням якої було давати можливість сторонам боронити свої права на життя, здоров'я і майно, а судові — підставу до справедливого вироку. Характеристичною прикметою «Р. П.» була еволюція в бік гуманності (напр., заміна карі смерті грошовою карою).

«Р. П.» є важливим іст. джерелом, яке допомагає дослідникам відтворювати діяльність адміністративного княжого апарату, виявляти нюанси суспільного розшарування, досліджувати вияви фінансових операцій, стежити за технікою управи ріллі, госп. знаряддям та врожаєм. «Р. П.» становить важливе джерело для пізнання найдавніших норм укр. звичаєвого права, а згодом княжого законодавства і суд. вироків, вона мала

безпосередній вплив на всі пам'ятки лит.-руської доби, а зокрема на Судебник Казіміра Ягеллончика 1468 і Лит. Статут. За посередництвом Лит. Статуту норми «Р. П.» вміщені також у найвизначнішій пам'ятці укр. права гетьманської доби «Права, по котрымъ судится малороссійскій народъ» (1743). Сліди «Р. П.» помітні також у працях та правничих зб. ін. слов. народів, зокрема поль. статутах короля Казіміра В. (пол. 14 в.) та ін. Зате, за твердженням Ф. Леонтовича, «моск. законодавство в час Судебників губить усякий зв'язок з старовинно-руським правом».

Література: Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут. К. 1865; Калачов Н. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды, выпуск 1, вид. 2. II. 1880; Максимейко М. Русская правда и литовско-русское право. Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. К. 1904; Ясинский М. Закупы Русской Правды и памятников западно-русского права. Там же; Грушевський М. Історія України-Руси, тт. II і III. Л. 1905; Goetz L. Das Russische Recht. I—IV. Штутгарт 1910—13; Максимейко М. Опыт критического исследования Русской Правды. Выпуск I. X. 1914; Лашенко Р. Лекции по истории укр. права, ч. I. Княжа доба. МВУ. Прага 1923; Борисенко С. Карний зміст потоку Рускої Правди. Праці комісії для вивчення іст. зах.-руського та укр. права ВУАН, випуск I. К. 1925; Максимейко М. Система Рускої Правди в її поширенні ред. Там же; Юшков С. (ред.) Руська Правда. К. 1935; Греков В. Киевская Русь. М. 1939; Тихомиров М. Исследование о Русской Правде. М.—П. 1941; Чубатий М. Огляд історії укр. права, I—II, 3 вид. Мюнхен 1946—47; Юшков С. Русская Правда М. 1950; Падох Я. Нарис історії укр. карного права. Мюнхен 1951; Черепнин Л. Социально-политические отношения в древней Руси и Русская Правда. В кн. Древнерусское государство и его международное значение. М. 1965; Рубинштейн Н. Древнейшая Правда и вопросы дофеодального строя Киевской Руси. В кн. Археологический ежегодник за 1964 год. М. 1965; Зимин А. Феодальная государственность и Русская Правда. Исторические Записки, 76. М. 1965.

Я. Падох

Руська Рада, Русская Рада у Львові, пром. політ. орг-ція, заснована 1870 з метою продовжувати традиції Головної Руської Ради 1848; швидко опанована москвофілами (В. Ковальський, о. Я. Шведицький, о. Т. Павликів), існувала до 1914, але не внесла нічого до розвитку політ. життя. Народовці довгий час безуспішно намагалися домовитися з Р. Р. щодо спільної дії, але це не вдалося, тому вони заснували у 1885 своє політ. т-во Народна Рада. Пресовими органами Р. Р. були «Русская Рада» (1871—1912), «Галицкая Русь» (1891—92).

«Руська Рада», політ. т-во на Буковині (1870—1923), засноване в Чернівцях чл. «Руської Бесіди» з метою ознайомлення населення з політ. справами та з підготовкою до соймових і парламентарних виборів; перший гол. — о. В. Продан. До

1885 «Р. Р.» була під впливом москвофілів, з 1885 — народовців на чолі з І. Тимінським, Є. Пігуляком, О. Поповичем, І. Окуневським; 1904—1914 «Р. Р.» очолював С. Смоль-Стоцький. З оформленням укр. політ. партій (1906) на Буковині, ролі «Р. Р.» зменшилася (1913 — 842 чл.). На поч. 1923 заборонена рум. владою. «Р. Р.» видавала газ.: «Руска Рада» і «Народний Голос».

«Руська трійця», гал. літ. угруповання, очолюване М. Шашкевичем, Я. Головацьким та І. Вагилевичем, що з кін. 1820-их рр. розпочало на Зах. Укр. Землях нац.-культ. відродження. Породжене в добу романтизму, воно мало виразно слов'янофільський і будительсько-дем. характер. Учасники його вживали прибрані слов. імена (Шашкевич — Русла, Вагилевич — Далібор, Головацький — Ярослав, його брат Іван — Богдан, Ількевич — Мирослав і т. д.). Його девізом були слова, що їх Шашкевич вписав до спільного альбому: «Світи, зоре, на бже поле, поки місяць зійде». Навколо «Р. т.» об'єднувалася молодь, що прагнула працювати для добра свого народу. Деякі її чл. (М. Ількевич, М. Кульчицький та ін.) були зв'язані з поль. рев. підпіллям. Збираючи усну нар. творчість, вивчаючи історію рідного народу, перекладаючи твори слов. будителів та пишучи власні літ. й наук. твори, учасники угруповання твердили, що «русини» (українці) Галичини, Буковини й Закарпаття є частиною укр. народу, який має свою історію, мову й культуру. Діяльність «Р. т.» викликана як соц.-нац. поневоленням українців в Австр. Імперії, так і пробудженням ін. слов. народів переступила межі вузького культурництва. Особливою пошаною чл. «Р. т.» користувалася «Енеїда» І. Котляревського, фолклорні зб. М. Максимовича й І. Срезневського, граматики О. Павловського, а також твори харківських романтиків. Іст. заслугою «Р. т.» було вид. альманаху «Русалка Дністровая» (1837), що, замість язичія, впровадила в Галичині живу нар. мову, розпочавши там нову укр. літературу. Ідея слов. взаємності, що нею пройнята «Русалка Дністровая», споріднює її з Колларовою поемою «Slávu dsega» (1824), яка в значній мірі інспірувала діяльність «Р. т.». Вплив на постання «Р. т.» мав м. ін. чес. славіст Ян Ковбек.

Література: Франко І. Нарис історії укр. літератури до 1890 р. Л. 1910; Шах С. о. Маркіян Шашкевич і Гал. Відродження. Париж—Мюнхен 1961; Гуменюк М., Кравченко С. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Л. 1962; Марунчак М. Маркіян Шашкевич на тлі доби. Вінніпег 1962; Луців Л. Маркіян Шашкевич. Джерсі-Сіті 1962; Історія укр. літератури у восьми тт.,

М. К.

Руська Хліборобська Партія, заснована 1920 в Ужгороді групою укр. (народовецької) інтелігенції: о. А. Волошином, о. В. Желтваєм, Ю. Браццайком, А. Стефаном та селянином А. Товтом, який був першим гол. Р. Х. П. Органом партії була «Руська Нива» (1920–24, ред. М. Браццайко і М. Шутко). 1924 Р. Х. П. змінила назву на Христ. Нар. Партія, а органом її став тижневик «Свобода». За допомогою чехо-словацької нар. партії о. Я. Шрамка Р. Х. П. здобула один мандат у празькому парламенті для А. Волошина (1925–29). Партія гуртувала частину інтелігенції і духовенства, ширшої підтримки у масах не мала. У рамках спорідненої чес. нар. партії користувалася автономією. Восени 1938 самоликвідувалася, давши підтримку єдиній тоді укр. політ. орг-ції на Закарпатті — Укр. Нац. Об'єднанню.

«Руська Школа», див. Українська Школа.

Руське воеводство, адміністративно-територіальна одиниця на Україні, утворена бл. 1434 Польщею з тих земель Галицько-Волинської Держави, які вона зайняла в останній чверті 14 в. Р. в. складалося з 5 земель (деякі з них ділилися на пов.): Львівської (з Жидачівським пов.), Сяницької, Перемиської, Галицької (пов. Галицький, Тереховельський, Коломийський) і Белзької (пов. Колмський, Красноставський). Адміністративним центром Р. в. було м. Львів. Ч. меш. 1629 — 943 000, 1770 — 1 495 000; 1677 було у Р. в. бл. 3 090 с. і 160 м. і м-к. Р. в. було зліквідоване 1772 після зайняття Галичини Австрією.

Руське море, давня назва Чорного м., яку зустрічасмо в «Повісті Временних Літ» та у арабських (Масуді) і зах. (Гельмольд) істориків.

Руське право, у ширшому розумінні правна культура, система Київ. Русі-України з їх слов. та перебраними ін. джерелами права, яка діяла на укр. землях у 9–14 вв., а пізніше продовжувалася у В. Лит. Князівстві; гол. писаними джерелами-пам'ятками Р. п. були «Руська Правда» і Лит. Статут. (Систематичний огляд джерел, інститутів і важливіших норм публічного, приватного та карного Р. п. див. ЕУ I, стор. 633–63).

У вужчому розумінні, Р. п. називалися рештки давньоукр. права, які залишилися в силі на приєднаних до Польщі у 14 в. Холмській і Белзькій землях та в Галичині після 1387, коли остаточно цей край приєднано до Поль. Корони. Р. п. далі діяло на цих землях, хоч поступово впроваджувалися установи поль. права. Приватне право діяло дов-

ше у стосунку до укр. населення, тоді як публічне Р. п. було усунене цілком з введенням у Галичині поль. системи судів (1506).

Особливо Р. п. було поширене серед сіль. населення, у т. зв. інституті — села на Р. п. Це були самоуправні громади, які продовжували систему давньо-укр. верви. Села на Р. п. користувалися широкою самоуправою, вибирали своїх зверхників: тунів, старців і навіть свящ., брали поруку за своїх чл., громадою відповідали за повинності перед держ. владою, мали окремі гром. суди. Однак за цей період стара громада-верв зазнала роздрібнення на менші одиниці (оселі) і під тиском шляхетських володінь втратила самоуправу. У 15–16 вв. відбулося масове переведення сіл з Р. п. на нім. право та заг. поширення поль. права. Проте деякі норми Р. п. збереглися довше у формі П. звичаєвого.

«Руське Товариство Педагогічне», див. «Рідна Школа».

Руський Батальйон Гірських Стрільців, зформований у 1849 з ініціативи Головної Руської Ради з метою охорони карп. переходів на Угорщину, де вибухло повстання проти Австрії. З 3 460 зброшених прийнято 1 410, з яких у квітні створено батальйон на 6 сотень. Більшість старшин були українцями, батальйон мав свою уніформу. Р. Б. вишколювався до вересня у Львові, згодом його вислано до Кошиць на Словаччину, де він виконував допоміжну охоронну службу, бо утор. повстання було вже придушене. У січні 1850 батальйон демобілізовано.

Руський Керестур, див. Керестур Руський.

Руський Народний Союз, див. Український Народний Союз.

Руський Собор, політ. комітет, заснований у Львові 23. 5. 1848 поль. шляхтичами «з ім'я удержування згоди і єдності з миром вітчизни», у протидію Головної Руської Раді, для боротьби з її самостійницькою політикою. Керівними діями Р. С. були магнати Леон Сапєга, Дзедушицький, Яблоновський та ін., які видавали себе за представників укр. народу, тому що їхні батьки походили з давньої руської шляхти; у Р. С. участь брали також І. Вагилевич і деякі ін. укр. письм. й публіцисти. Р. С. заявляв свою лояльність щодо австр. влади, але критикував її ліберальні заходи; визнавав скасування панщини, але виступав проти поширення прав селян. Припинив існування в листопаді 1848 після поразки революції в Австрії й заборони всіх т-в Р. С. видавав газ. «Дневник руський» за ред. І. Вагилевича (з серпня до жовтня 1848).

Русько Олексій (1906–64), педагог; у 1932–38 викладач хемії у Київ. Пед. Ін-ті та Київ. Ун-ті (у 1938–44 його ректор). 1944–58 заступник мін. освіти УРСР, з 1958 дир. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки, чл.-кор. Академії Пед. Наук РСФСР (з 1957), керівник пед. секції комісії ЮНЕСКО для УССР. Р. автор наук.-методичних праць з хемії та пед. питань, співавтор підручників з заг. хемії.

Русько-Українська Радикальна Партія, див. *Українська Радикальна Партія*.

Рута садова (*Ruta hortensis* Mill. = *R. graveolens* L. p. p. = *R. graveolens* ssp. *hortensis* Gams.), багаторічна рослина з родини рутуватих, отруйна. Свіжа рослина містить від 0,1 до 0,15% етерової олії, має глюкозид ругін, що діє як сильний гіпотензивний засіб; вживають у гомеопатії. Культивують як декоративну, лік. та етерову рослину. На Україні оспівана у численних нар. піснях.

Рутени (латинське *Rutheni*, *Ruteni*), синонім назви русини, українці, вживаний уже в хроніках 11–12 вв. (*Rex Ruthenorum* у *Annales Augustani*, 1089; *Mare Rutenum* у Гельмольда; *Ruteni* у Саксона Грамматика та ін.); згодом, у 15–17 вв., поль. і зах.-євр. істориками (Я. Длугош, Матвій з Мехова – *Ruteni* на відміну від *Moskovitae*, О. Іваньні та ін.). З 1596 назва Р. була прийнята в документах рим. папіз і Рим. Курії для унійних українців і білорусів. Збірною назвою Рутенія (*Ruthenia*) засвідчена тільки інколи на геогр. картах 14–18 вв. для *Червоної Руси* чи усієї укр. території та в 20 в. в зах. літературі для Закарпаття. З кін. 19 і поч. 20 в. назви Р., рутенський (нім. *Ruthenen*, франц. *Ruthènes* й англ. *Ruthenians*) вживали у своїх працях ін. мовами укр. й ін. мовознавці (О. Огоновський, Є. Желехівський, С. Смоль-Стоцький, Т. Гартнер, В. Унбегаун, історик І. Борщак та ін.) для відрізнєння термінів русини, руський від росіяни, російський у перекладі на ін. мови. З цією ж метою для відрізнєння Русі від Росії, вживали назви *Ruthenia* деякі з поль. істориків (О. Галєцький).

У другій пол. 19 в., в умовах боротьби між українцями народоверхнього напрямку з консервативно-угодовими русинами, паралельно з назвою Р. вживано синонім «рутенці» з саркастично-презирливим забарвленням для визначення надто льояльних до австро-угор. влади елементів серед гал. суспільства. У цьому розумінні ця назва застосовували І. Франко (оп. «*Ruteny*», зб. оп. «*Рутенці*: типи гал. русинів із 60-их та 70-их рр. минулого в.

назвам «малоросія» або «тоже малоросія» на Центр. і Сх. Укр. Землях. Б. К.

«Ruthenische Revue», укр. інформаційний двотижневик нім. мовою, виходив у Відні 1903–05 з доручення Нар. Комітету, під управою В. Яворського і А. Коса; гол. ред. Р. Сембратович. «*R. R.*» пропагував укр. справу серед чужинського світу; ст. передруковувала нім., франц., італ., єсп., швед., норв. і японська преса. Продовженням «*R. R.*» став ж. «*Ukrainische Rundschau*».

Рутка (*Fumaria* (Tournef.) L.), рід однорічних рослин з родини макуватих. На Україні – 5 видів, що ростуть на полях, городах, засмічених місцях. Серед них найпоширеніша Р. лікарська (*F. officinalis* L.), розсіяна по всій Україні, на півд. зрідка. Її вживають для поліпшення апетиту й травлення і також проти скорбуту; свіжий сік Р. використовують як зовн. засіб проти лишайів і корости.

Рутка Теофіл (1623–1700), поль. писем., єзуїт, родом українець з Київщини. Автор низки полемічних творів поль. мовою проти правос.: «*Obrona prawowierności cerkwi wschodniej przeciwko kacerzom zaprzeczającym pochodzenie Ducha świętego od Syna*». (1678), «*Zgoda święta cerkwi s. wschodniej prawosławnej z kościołem katolickim apostolskim rzymskim...*» (1678), «*Goljat swoim mieczem porażony...*» (1689; проти Й. Галєтовського), «*Kamień przeciwko Kamieniowi...*» (1690) у відповідь на «*Lithos albo Kamień*» П. Могили та ін.

Руткович Іван, визначний гал. іконописець кін. 17 – поч. 18 в., працював перев. у Жовкві. З творчості Р. відомі збережені цілістю або частково ікони стаси у дерев'яних церквах: у Волиці

«Дорога в Емаус» (1697–99)

Деревлянській, у Волі Висоцькій, у ц. Різдва Христового у Жовкві (1697–99), перенесений до Скваряви Нової, нині у Львівському Музеї Укр. Мистецтва. Іко-

ностаси Р. визначили тип зах.-укр. іконостаю кін. 17 та першої пол. 18 в. з додатковим рядом євангельських сцен, а жовківський іконостас був вершинним етапом розвитку укр. клясичного іконостаю 17 в. Окремі донаторські ікони Р.: «Моління» (1682) у Троїцькій церкві в Потиліччі, «Моління» (1683; тепер у Львівському Музеї Укр. Мистецтва), «Народження Марії» з Вишлова (1683) та ін. — виконані у традиційній манері. Р., зберігаючи багатовікові укр.-візант. іконописні традиції — велику емоційну впливовість кольориту і музику лінійних ритмів, зумів обережно і з тактом використати нові зах.-євр. елементи, зачерпнувши перев. з тодішньої гравюри. Див. ще монографію В. Свенціцької «Іван Руткович» (1966). С. Г.

Рутковський Тадей (1868–1919), актор-комік і драматург. Грав у Кам'янці Подільському; автор п'єс укр. («Нечиста сила») і рос. мовами.

Рутський Велямин Йосиф (у світі — Іван; 1574 — 5. 2. 1637), кін. уніятський митр. родом з Рути б. Новгородка на Білорусі. Р. походив з кальвіністської родини, але під час навчання в уніті в Празі перейшов під впливом єзуїтів на католицизм у латинському обряді (1592). У 1593–96

Митр. І. Рутський

студіював філософію у Вюрцбургу, 1603 закінчив богослов'є у Греці. Колеґії св. Атанасія у Римі. Перейшовши за наказом папи Климента VIII на грец. обряд, І. Р. повернувся до Вільни і заходився спершу коло виховання юнаків до духовного стану і влаштування прилюдних диспутів з некаатоликами. 1605–06 побував з папським легатом Пазлом Симеоном у Москві, згодом знову подався до Риму, щоб вручити новому папі Павлові V програму з'єднання церков. Повернувшись до Вільни, Р. вступив до Свято-троїцького монастиря (1607) і разом з Йосафатом Кунцевичем розбудував його коштом своєї спадщини, працюючи над відновленням чернечої дисципліни та вихованням монашого доросту. За ці й ін. заслуги митр. Потій іменував 1611 Р. свято-троїцьким архимандритом і того ж р. висвятив на свого наступника. По смерті Потія (1613) Р. став митр., 1615 поїхав до Риму та виклотив у Павла V 22 стипендії для своїх ченців у Греці. Колеґії в Римі й ін. папських семінаріях (Брунсберг, Прага та ін.), зрівняння уніятських шкіл з єзуїтськими (щоб відтяг-

нути молодь від польонізації) та ін. привілеї. 1616 Р. остаточно завершив реорганізацію уніятського чернецтва на підставі відповідної опрацьованого уставу св. Василя і на першому монашому з'їзді (капітулі) 1617 розпочав об'єднання манастирів кін. митрополії в одному василіянському чині під проводом виборного протоархимандрита, щоб мати в ньому гол. русія церк. життя з'єднаної Церкви. При тому Р. намагався підвищити рівень світського духовенства, засновуючи і реорганізуючи школи під проводом Василяна (Берестя, Володимир Волинський, Новгородок); гол. з цією метою Р. скликав 1626 Кобринський собор, який схвалив заснування плянованої ним духовної семінарії в Менську.

Домаганнями у короля Жигмонта III, виступами на соймах, перед папськими нунціями та в урядових і церк. поль.-лит. колах Р. ставав на захист з'єднаної Церкви і отримав заборону апостольської столиці перетягати на латинський обряд чи переходити на нього без дозволу папи (1624). Одночасно, щоб злагіднити ставлення правос. після відновлення їх ієрархії (1620), Р. розпочав (1624) спільні розмови з її владиками (митр. Й. Борецький, архиеп. М. Смотрицький, митр. П. Могіла) для порозуміння «однієї Русі з другою» і можливого створення кін. патріархату. Р. помер 1637 у Дермані, похований у Вільні, звідки 1655 моск. війська вивезли його домовину в невідоме місце. Ще за життя Р. удостоївся назв «колюмни Церкви», «Атланта Унії», «Атанасія Русі» (Урбан VIII). Великі заслуги поклав Р. у розвитку освіти й орг-ції Церкви за зах. зразками.

Твори Р.: *Sowita wina, to jest odpis na skrypt... nazwany Weryfikacja niewinności; Examen Obrony, to jest odpis na skrypt Obrona Weryfikacji*. Вільна 1621; Галуцинський Т., Великий А. *Epistolae J. V. Rutskij. Za red. Gалуцинського Т.* — Великого А. Рим 1956.

Література: Турук Т. Уніятський митр. Рутський Журн. Міністерства Народного Просвещения. ч. 3. П. 1916; Хомин П. Митр. І. В. Рутський і його осв. змагання. ж. 1921; Галуцинський Т., Великий А. *Rutskij in «exitu viarum»*. Записки ЧСВВ, VII. Рим 1949; Головацький Р. Митрополита Семінарія Рутського. Записки ЧСВВ, IX, 3–4. Рим 1960; Назарко І. Київ. і Гал. митрополити. Рим 1962; Met. R. Korsak. *Vita Rutskij. Записки ЧСВВ, X*. Рим 1962; Szegda M. *Działalność prawno organizacyjna met. J. V. Rutskiego*. В. 1967; Семчук С. Митрополит Рутський. Торонто 1967.

о. І. Назарко

«Рух», укр. кооп. в-во, засноване 1917 у м. Вовчі й перенесене у грудні 1921 до Харкова. Видавало здебільша твори укр. дорев. письм. у серіях, призначених для масового поширення: «Бібліотечка укр. літератури для сел. і роб. книгозбірень», «Ілюстрована бібліотека для дітей», «Франківська бібліотека» і «Театральна бібліотека», у якій вийшло

понад 100 п'єс; мист. монографії та повні зібрання творів укр. класиків, у тому ч. І. Франка в 30 тт. (1924—31), О. Кобилянської у 9 тт. (1927—29), Б. Грінченка у 10 тт. (1926—30), М. Чернявського у 10 тт. (1927—31), Г. Хоткевича у 8 тт. (1928—32) та ін. Деяких з цих збірних видань в-во не змогло завершити: у 1933 «Р.» як приватне кооп. в-во, був зліквідований разом з широко розгалуженою книготорг. мережею по м. і с. України.

Рухимович Мусій (1889—1939), больш. держ. і військ. діяч з Харківщини. 1918—19 — нарком військ. справ Донецько-Криворізької респ., політкомісар армій, чекіст; 1920—23 керував Донецькою оргцєю КП(б)У та трестом «Донвугілля»; 1925—31 — гол. Вищої Ради Нар. Госп-ва УРСР, заступник гол. ВРНГ СРСР, пізніше нарком шляхів і нарком оборонної пром-сти СРСР. Заарештований у справі маршала М. Тухачевського.

Рух людности, зміни в стані людности (її кількості й структури), спричинені природним рухом (шлюби, народжуваність і смертність) і міграцією людности — її переміщеннями в межах однієї країни (внутр.) або з однієї до другої (зовн.). Баланс природного приросту (різниця ч. народжень і смертності та переміщень (еміграції й імміграції) становить дійсний приріст (або зменшення) населення.

До 1914. Україна була у ранній своїй історії територією інтенсивних міграцій, завдяки яким нац. укр. територія, почавши з кін 16 в., постійно збільшувалася. На протязі останніх десятиліть 18 — першої пол. 19 в. українці заселили Півд. Україну і Кубань, згодом (спільно з росіянами) Ставропільщину і Терцину; у 18 в. постали простори укр. етнічні острови на Надволжі (див. Доповнення) і Уралі.

З 1880-их рр. зовн. міграції збільшилися: еміграція через аграрне перенаселення (з укр. земель у Рос. Імперії гол. за Урал, до 1914 понад 2 млн осіб, з укр. земель в Австро-Угорщині до Півн. і Півд. Америки — 700—800 000; див. стор. 630—34) й одночасно імміграція чужинців (на Центр. і Сх. Землях гол. росіян — насамперед на Донбас і до великих м., у Галичині поляків — гол. до Бориславського нафтового басейну і Львова) — разом до 2 млн. Докладніше і лише посередні дані про міграційні процеси маємо тільки для УССР, на території якої за переписом 1926 жило 941 000 осіб, що народилися за її межами, а одночасно на території ін. сов. респ. жило 2,1 млн осіб, народжених в УССР. Баланс переміщень був негативний для українців (також жидів і німців), натомість — позитивний для росіян і поляків, що і впливало на зменшення відсотка укр. людности на

укр. землях. Попри те, завдяки одному з найвищих в Європі природному приростові населення (1913 на Центр. і Сх. Землях 18,9 на 1 000 осіб), дійсний приріст населення був високий: з 32,7 млн у 1897 до 46,0 млн у 1914 на укр. етнічній території (без мішаних земель).

Внутр. переміщення полягали у відпливі населення з сіл до міст і значно більше на переселенні селян з перенаселеної півн. України і Лісостепу до Степу і на Кубань.

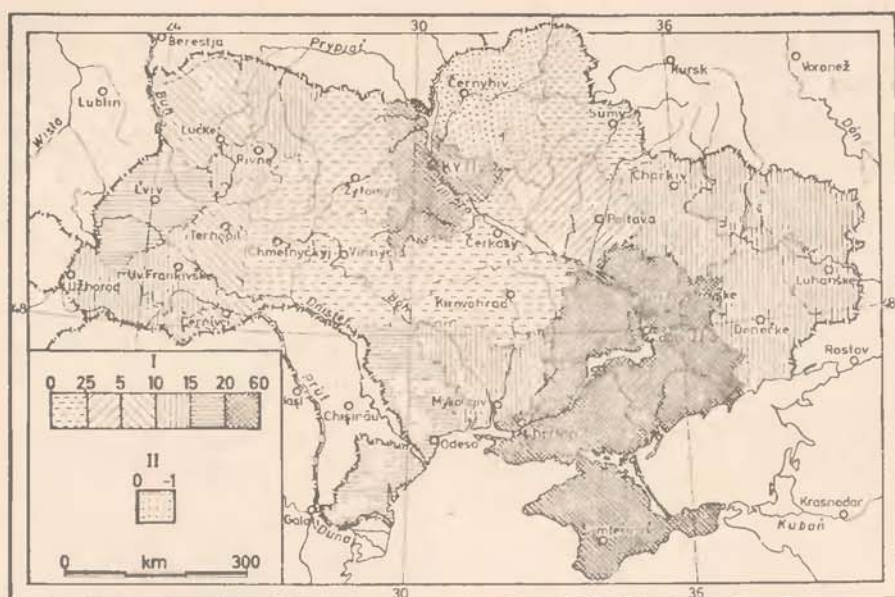
1915—50 рр. У 1915—22 внаслідок війни й голоду 1921—22 зростання населення України було загальмоване, навіть його ч. зменшилося в УССР (у межах до 1938) з 27,2 млн на 1. 1. 1914 до 27,5 у 1918 і 26,3 у 1923.

1924—30 рр. становили для УССР (для Зах. України — в меншій мірі — 1922—38) демографічний оптимум, завдяки найвищому в історії України природному приростові (річно за 1924—29 — 22,4 на 1 000 осіб) та зменшенню еміграції й імміграції. Тому людність УССР зросла на 1. 1. 1927 до 29,0, на 1. 1. 1931 — до 31,4 млн.

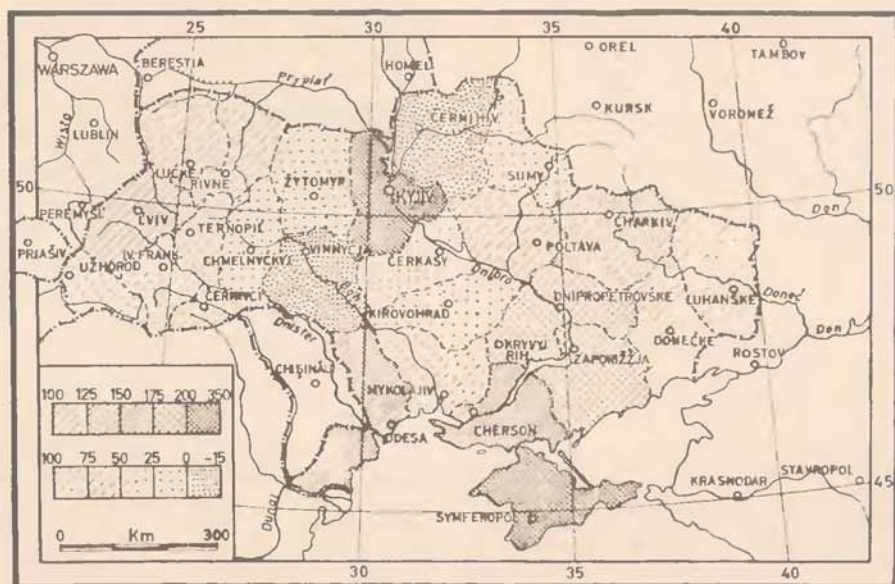
У 1931—35 (зокрема 1932—34) приріст населення УССР зазнав сильного занепаду внаслідок злочинної політики Москви. В результаті репресій згинувло 1 млн населення, з голоду яких 3 млн, внаслідок примусової, а то й добровільної еміграції вибуло з УССР 2—3 млн, при одночасній імміграції росіян (1 млн?); тому населення УССР зменшилося за ці рр. на 4—6 млн, українців на 5—7 млн (бл. 1/3 заг. ч.); натомість кількість росіян зростає (докладніше див. ЕУ 1, стор. 151—53 і Голод). З 1935 населення УССР завдяки природному (тоді вже значно меншому) приростові (1940 — 13,1‰) знову зросло.

Людність УССР зазнала нових пертурбацій у наслідок другої світової війни (зокрема з сер. 1941) і повоєнних переміщень населення: воно зменшилося вже в нових кордонах з 41 млн у 1940 — до яких 36 млн на поч. 1947, тобто на 4,5 млн (у дійсності, мабуть, на якихось 6 млн, бо кількість населення УССР, яку подають сов. джерела на 1940. — надто велика). На це зменшення склалися абсолютні втрати на фронтах і репресії (гол. жидів — бл. 2 млн), зменшення народжень і збільшення смертності, вивід всіх німців і поляків з Зах. України, вивіз татар, факт, що лише частина полонених, евакуйованих і вивезених у глибину СРСР, повернулася на Україну, арешти і заслання. Натомість тоді на територію УССР наплинули українці із зах. земель, приєднаних до Польщі, і чимале число росіян та ін. національностей з решти сов. респ. (докладніше, див. ЕУ I, стор. 154—56).

Зміни в стані всього населення УРСР у 1959–69 рр.
Приріст (I) і спад (II) у % порівняно з станом 1959

Баланс дійсного і природного приросту населення
у 1959–69 рр.

Дійсний приріст у % до природного

Обидві карти опрацьовані на підставі порівняння наслідків переписів населення 15. 1. 1959 і 15. 1. 1970 та природного приросту населення, що його (у %) подають за областями статистичні річніки «Народне господарство Укр. РСР»

В. Кубійович

Внутр. міграції полягали у припливі населення до міст (міське населення 1926 становило 19,8% всього населення, 1940 — 33,6%) і Донецького басейну.

З кін. 1940-их рр. Р. л. виявляє тенденцію зниження природного приросту населення УССР (на 1000 осіб): 1950 — 14,3, 1955 — 12,6, 1960 — 13,6, 1965 — 7,7, 1970 — 6,3, 1971 — 6,5, 1972 — 6,3, 1973 — 5,5 (див. ще стор. 2341–42; там і карта геогр. розміщення приросту населення). Приріст у всіх народів УССР, мабуть, такий самий, дещо вищий від природного приросту росіян в євр. частині РСФСР.

На нац. склад населення УССР мають ще більший, ніж досі, вплив міграційні процеси. За офіц. даними на дійсний приріст населення УССР за час між двома переписами 1959 і 1970 вплинув гол. природний приріст — 4,8 млн, далі позитивний баланс міграцій між УССР і ін. республіками — 0,4 млн. За півофіц. даними за 1959–65 з УССР виїмгрувало до ін. сов. республік 2,5 млн осіб, емігрувало з них на Україну — 3,0 млн. Ще сильніше, ніж раніше, маємо на Україні організоване сов. владою переміщення населення з метою русифікації: еміграцію українців з перенаселених, відносно слабо індустріалізованих, майже чисто укр. обл. УССР за межі України, при одночасній імміграції росіян до пром. обл. і до міст УССР з чималим відсотком росіян (ближче див. *Русифікація*, стор. 2647).

Докладну картину міграційних процесів в УССР (і в усьому СССР) дає вперше перепис 1970 (лише за 1968–69). Як і раніше, баланс переміщень був для УССР позитивний: з ін. респ. СССР прибуло 589 000 осіб, виїшло — 553 000. Натомість змінювався їхній напрям. З зах. Сибіру, середньоазійських республік і Уралу, до яких з кін. 19 в. відпливали надлишки населення з України, тепер більше осіб припливає до УССР, ніж відпливає на ті терени (повертаються, мабуть, перев. українці, яких сюди переселено у 1930–50-их рр., зокрема на цілинні землі). Українці тепер емігрують гол. до центр. (зокрема до Москви) і до півн.-зах. частини євр. РСФСР (за 1968–69 — 165 000) і до полярних та субполярних р-нів Сх. Сибіру і Далекого Сходу. Імігранти на Україну походять з усіх р-нів євр. частини РСФСР.

В наслідок цих процесів в УССР постійно зростає ч. росіян (1925 — 3,1 млн, 1959 — 7,1, 1970 — 9,1). (Докладніше див. стор. 2620).

Якщо йдеться про внутр. переміщення в УССР, то населення далі пересувається з сіл до м. (за 1959–69 населення сіл зменшилося на 5,9%, міст — зросло на 34,1%, так що відсоток міськ. населення

збільшився з 45,6% до 54,5% у 1970 і до 59% у 1974) та з перенаселених і слабо індустріалізованих обл. в півн. і зах. Україні і з Лісостепу (за винятком Київщини і Харківщини) на півд., гол. в Крим (дійсний приріст становив 316% природного) і Дніпропетровський пром. р-н (199), менше в зах. Степ (145) і Донецький басейн (111), який тепер не притягає населення через застій у вугільній пром-сті. Ближче див. карту.

Література: Янковська Е. Населення Укр. РСР та деякі регіональні особливості його природного і мех. руху. Економічна географія, випуск 8. К. 1970; Кубійович В. Зміни в стані населення Укр. РСР у 1959–1969 рр., ж. Укр. Історик, ч. 1–2. Мюнхен 1972; Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года, т. VII. Миграция населения... М. 1974; Кубійович В. Міграційні процеси в Укр. РСР за переписом 1970 року. 36. на пошану проф. О. П. Оглоблина (вид. УВАН в ЗДА). Нью-Йорк 1975.

В. Кубійович

Рух опору, резистанс, поняття, що увійшло в політ. літературу під час другої світової війни і вживається на означення підпільної і повстанської боротьби народів Європи проти нім. окупації. Тоді діяли також ком. підпілля та сов. партизани.

З поч. 1960-их рр. під поняттям Р. о. розуміється боротьба за нац., політ. та пром. права народів, що є під контролем ком. режиму в СССР. Він виявляється зокрема в Росії, на Україні, в Прибалтиці, Грузії, Вірменії та серед жидів і крим. татар в СССР. Формою вияву Р. о. є петиції і протести, адресовані до влади, демонстрації та т. зв. самвидавна література (див. *Самвидав*).

Р. о. на Україні — це дії, спрямовані на здійснення держ. законів і ст. конституції, які визначають громадянські та нац. права і права УССР в СССР. Одним з перших збірних виявів Р. о. можна вважати конференцію в справах культури мови в Київ. Ун-ті у лютому 1963, під час якої висунуено серед ін. вимогу увести в УССР укр. мову як урядову та повернути права нац. меншості українцям в РСФСР. У 1962–63 були поширені не дозволені до друку поезії і щоденник В. Симоненка, а у 1964 — анонімна листівка-протест проти підпалу Бібліотеки АН УРСР у Києві. 4. 9. 1965 в кінотеатрі «Україна» в Києві І. Дзюба і В. Чорновіл виступили з протестом проти проведених тоді арештів укр. інтелігенції. Восени того ж року в обороні заарештованих виступили з петиціями і протестами до влади видатні діячі культури і науки, серед ін. М. Стельмах, А. Малишко, Г. і П. Майбороди, О. Антонов, С. Параджанов, В. Кирейко, Л. Костенко, І. Драч, Л. Серпілін. У грудні 1965 І. Дзюба вислав на адресу першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та гол. Ради Мін. УРСР В. Щербильського протестного листа

проти репресій та додав до нього есей п. н. «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

На поч. 1966 в Києві, Львові, Івано-Франківському, Луцькому та ін. м. України відбулися з грубими порушеннями сов. законів політ. процеси. Того ж року В. Чорновіл зладив зб. біографій та творів 20 засуджених п. н. «Лихо з розуму» і вислав на 55 стор. звернення до прокурора УССР Ф. Глуха та ін., в якому з'ясував порушення громадянських прав заарештованих.

Протестні акції проти порушень законів, антиукр. курсу нац. політики, в обороні заарештованих, а також в обороні нац. прав укр. народу набирали в наступні роки досить широких розмірів й участь у них брали різні прошарки населення. Важливіші виступи: лист до ЦК КПУ та Спілки Письм. України з протестом проти нападів на І. Дзюбу, що його вислали 1966 П. Скочок, В. Чорновіл, Л. Шереметьєва; лист Скочка до П. Шелеста з приводу порушень законності на процесі М. Озерного в 1966 (разом з записом цього процесу); лист баптиста А. Ковальчука до Л. Брежнєва в 1966 проти переслідувань віруючих; лист І. Дзюби, І. Світличного, Н. Світличної, Л. Костенко до Шелеста в обороні засудженого в 1967 В. Чорновола; звернення 139 меш. Києва до Брежнєва, М. Підгорного і О. Косигіна в квітні 1968 з протестом проти переслідувань за переконання, незаконних арештів і обмеження прав укр. мови й культури; лист творчої молоді Дніпропетровського у 1968 проти русифікації міста; відкритий лист до «Літ. України» за підписами І. Дзюби, Є. Сверстюка, М. Коцюбинської, Л. Костенко, В. Некрасова в обороні В. Чорновола та С. Караванського; подібний лист В. Стуса до Ф. Овчаренка; есей В. Мороза «Хроніка опору» про знищення пам'яток укр. культури; відкритий лист А. Ковалю до депутатів Верховної Ради УССР, у якому вимагає здійснення прав, записаних у конституції; протестні листи різних громадян, зокрема Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби, В. Чорновола, Ольги Горинь, Ігоря та Ірини Стасів – Калинців, О. Мешко, о. В. Романюка проти другого засуду В. Мороза (див. Доповнення) в листопаді 1970; звернення меш. м. Вишгорода Київ. обл. до ЦК КПСС з приводу надуживань місц. влади; звернення Гром. Комітету захисту Ніни Строкатой, що його в грудні 1971 підписали П. Якір, Ірина Стасів-Калинець, В. Стус, Т. Тимчук, В. Чорновіл; не підписана листівка про арешти діячів культури на поч. 1972; листівки і протестні написи проти русифікації у Львівському Ун-ті у 1974 та ін.

Протестні листи проти правопорушень вислали також учасники Р. о., що пере-

бували у в'язницях та концентраційних таборах, напр., звернення М. Масютка до Верховної Ради УССР у жовтні 1966, у якому він називає суди над українцями в різних містах; лист С. Караванського до Ради Національностей ССРСР у 1966 з вимогою припинити дискримінацію нерос. народів, зокрема українців, крим. татар, жидів, та подібні його листи до В. Гомулки в 1965 і Гол. Президії Верховної Ради ССРСР у 1967; його ж звернення на цю саму адресу з протестом проти окупації Чехо-Словаччини в 1968; лист М. Гориня, І. Кандиби, Л. Лук'яненка до Комітету прав людини ОН у 1969 з протестом проти домішування отрути до харчів в'язням; звернення до прилюдної опінії світу С. Бедріла в 1970, з скаргою на поведінку органів КГБ. Також есей В. Мороза п. н. «Репортаж із заповідника ім. Берії» був написаний під час ув'язнення автора.

Ін. форма діяльності Р. о. – це маніфестації в річницю перевезення тіла Тараса Шевченка на Україну (22. 5.), що їх постійно розганяли органи КГБ. У 1967 при цій нагоді прийшло до зудару учасників з КГБ, після чого 64 меш. Києва вислали протест до Брежнєва та Шелеста. Демонстрації з участю кілька сот осіб відбувалися у Львові в квітні 1966 під час процесу братів Горинів й ін. та в листопаді 1970 в Києві під час похорону А. Горської. У 1968, у 51 річницю жовтневої революції, спалив себе на Хрещатику в Києві В. Макуха, виголошуючи гасла «Геть колоніалізм з України» та «Хай живе вільна Україна». У 1969 також для протесту проти поневолення України намагався спалити себе б. ун-ту в Києві М. Береславський.

Р. о. виступав також в обороні нац. меншостей України, що виявилось зокрема у виступі І. Дзюби і В. Некрасова у Бабиному Яру у вересні 1969, у заявах діячів Р. о. на оборону крим. татар тощо.

Поряд цих стихійних форм Р. о., існували спроби організованих акцій. Ще в кін. 1959 група укр. юристів під проводом Л. Лук'яненка виготовила проект програми Укр. Роб.-Сел. Спілки з метою вести легальну акцію за вихід УССР з ССРСР. У проекті програми Укр. Роб.-Сел. Спілки написано, що її ідеалом є «самостійність України з широко розвиненим соц. держ. устроєм». Про засоби боротьби в проекті говориться: «Мета цього першого етапу нашої боротьби полягає в завоюванні дем. прав, необхідних для орг-ції всього укр. народу на боротьбу за утворення незалежної нац. держави. Методи досягнення цієї мети мирні, конституційні».

У січні 1961 Лук'яненко був засуджений у Львові на кару смерті, що була

замінені на 15 рр. в'язниці, а обвинувачені (І. Кандиба, С. Вірун, О. Лібович, В. Лудьків, Й. Боровницький, В. Кіпиш) на ув'язнення від 10 до 15 рр. З 1957 до 1967 в Галичині діяли також малі нелегальні групи: Об'єднана Партія Визволення України, Укр. Нац. Комітет та Укр. Нац. Фронт, члени яких були також засуджені на ув'язнення, при чому двох чл. Укр. Нац. Комітету І. Ковалю та Б. Грицину Львівський суд засудив на кару смерті, і вирок виконано. Процеси над вищезгаданими групами відбувалися при зачинених дверях. Чл. Укр. Нац. Фронту перевидали деякі публікації ОУН, у 1965–67 випустили 16 ч. часопису «Батьківщина і Воля».

До Р. о. треба зарахувати також роб. заворушення і страйки, напр., у 1963 в Кривому Розі (спричинені підвищенням цін на харчі та їх нестачею; тоді дійшло до зіткнень між відділами КГБ і військ. частинами) і Одесі (портові робітники відмовилися вантажити масло до Куби), 1969 на гідроелектростанції в с. Берізка; 1972 у травні в Дніпропетровському (робітники протестували проти спровадження росіян на зав.) і в червні в Дніпропетровському (у заворушеннях брало участь кілька тис. осіб; вони були спровоковані грубою поведінкою влади).

Окремою формою Р. о. є рел. опір, що виявляється у вигляді петицій, протестів проти порушень свободи совісті і рел. переконань та напівлегальної діяльності. Антирел. кампанія Хрущова у 1959–64, під час якої на Україні закрили пол. правос. церков (з усіх бл. 7000 у 1959), не ліквідувала укр. православ'я.

Намагання держ. влади замкнути 1974 Почаївську Лавру в результаті солідарного опору монахів і вірних та розголошу за кордоном не було здійснене. Незалежно від офіц. ліквідації Укр. Кат. Церкви 1946 у зах. обл. діє принаймні одне єпископство і 200–300 свящ.; вони і чл. кількох монаших чинів працюють як робітники чи службовці. За інформаціями сов. преси, від 1969 було надруковано понад 2000 молитовників та рел. книжок у Львові. У 1968–69 органи КГБ провели масові арешти серед свящ. Укр. Кат. Церкви, а 1969 єп. В. Величковський (див. Доповнення) був засуджений на три рр. ув'язнення. 1973 свящ. В. Прокопів був заарештований за те, що супроводжав до Москви делегацію вірних, яка вимагала офіц. відновлення Укр. Кат. Церкви. Опір виявляють також різні прот. угруповання, зокрема ті, що діють поза офіц. визнаного церквою Євангеліків Християн-Баптистів і не підпорядковуються Всесоюзній Раді Євангеліків Християн-Баптистів, т. зв. ініціативники (баптисти, особливо активні на

Волині, у Київ., Одеській обл. і на Донбасі, і приналежні до «нелегальної» Ради Церков Євангеліків Християн-Баптистів) і секти п'ятидесятників, адвентистів та свідків Єгови; всіх їх гостро переслідують органи влади.

За даними самвидавних документів в Р. о. брали участь б. 600 осіб (кількість учасників масових демонстрацій і читачів самвидаву – кілька тис.), здебільша представники проф. інтелігенції, далі робітники, учені, письм., студенти, мистці, свящ., селяни; перев. молодь і люди сер. віку, з значною участю жінок. Учасники Р. о. походять гол. з Київщини (гол. ч. з Києва) та з Зах. України (перев. зі Львова); далі з Дніпропетровської та Донецької обл. Духовим зачинателем Р. о. треба вважати В. Симоненка.

Політ. позиціям Р. о. притаманні ідеї гуманізму, політ. та соц. демократії, особистої та нац. свободи. У центрі мислення учасників Р. о. є людина, її гідність, її право вільно розвиватися. Метою Р. о. є укр. дем. самостійна держава, «у якій би всі громадяни дійсно користувалися політ. правами і визначали напрям екон. і політ. розвитку України». У галузі між-нац. відносин Р. о. засуджує всякий шовінізм та імперіалізм і проповідує шанування прав ін. народів та співпрацю з ними. Методи діяльності Р. о. легальні; діячі Р. о. часо посилаються на принципи т. зв. ленінської нац. політики. Проте, після арештів і судів провідних діячів Р. о. у 1972–73 помітна часткова радикалізація поглядів, тенденції до нелегальної діяльності. Це позначилося зокрема на 7–8 випуску (1974) самвидавного періодичного вид. Р. о. «Укр. Вісник».

Українці (напр., ген. П. Григоренко) беруть участь також у заг.-союзному чи рос. Р. о. Але намагання рос. періодичного вид. Р. о. «Хроніка текущих событий» у Москві виступати від імені Р. о. нерос. народів СССР, спростувала ред. «Укр. Вісника». Поряд укр. Р. о., на Україні діє також Р. о. ін. національностей, зокрема жид. (він ставить собі метою, як і в Росії, право на виїзд за кордон СССР) і рос. що солідаризується з рос. Р. о. в Росії. Подекуди вони співпрацюють з укр. Р. о.

Р. о. на Україні здобув широкий розголос у самому СССР та за кордоном. Важливіші його публікації дісталися за кордон і були перекладені на чужі мови. Гуманні політ. позиції Р. о. здобули йому прихильне наставлення поступових кіл світу. В обороні ув'язнених учасників укр. Р. о., зокрема В. Мороза, Л. Плюща, В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Світличного, Ігоря та Ірини Калінців, Ю. Шухевича, Н. Караванської та ін. виступили серед ін. в СССР – акад. А. Сахаров, П. Літвінов, О. Єсенін-Вольпін, В.

Некрасов; у зах. світі — діячі культури, науки, видатні письменники, між ними також деякі особи, відзначені Нобелівськими преміями (Гайнріх Бель, Сальвадор Лурія, Гюнар Мірдал, Гюнтер Грас, Норман Мейлер, Еріх Фром, Ернест Мандель, Наум Чомський, Ленард Бернстін, Артур Шлезінджер та ін.).

Література: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен 1968; Чорновіл В. Лихо з розуму. Париж 1968; Укр. юристи під судом КГБ. Мюнхен 1970; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. Сучасність. Мюнхен 1971; Укр. Вісник, випуск I—II, VI та 7—8. ж. Смолюксп. Париж—Балтимор 1971, 1972 і 1975. *Conquest R. Russian Workers Riots. Soviet Analyst*, No. 25, Dec. 13 Лондон 1973; *Bocurkii B. R. Religious Situation in the Soviet Ukraine. A paper presented at a Symposium marking the 30th anniversary of the Ukrainian Quarterly in Dec. 1974. Koszeliwec I. Kronika ukraińskiego oporu. Kultura. № 1—2 (328—329). Париж 1975.*

М. Прокоп

Рущкий Ілля (1741—96), лікар відомий з дослідження й боротьби проти чуми, родом з Київщини, у 1761 закінчив Києво-Могилянську Академію, у 1766 — Медико-хірургічну школу в Петербурзькому Сухопутному Ген. Шпиталі. З 1768 до 1774 — військ. лікар, у 1776—78 — лікар та викладач Петербурзької Медико-Хірургічної Школи; 1781 у Страсбурзькому Ун-ті захистив докторську дисертацію «De peste»; пізніше працював у Петербурзі й Москві; активний учасник боротьби з чумою на півд. України.

Ручківський Сергій (*1888), епідеміолог родом з м. Таращі на Київщині, чл.-кор. Академії Мед. Наук СРСР (з 1946); 1929—58 доц. і проф. Київського Ін-ту для вдосконалення лікарів, з 1958 завідувач відділу Укр. Н.-Д. Ін-ту Епідеміології та Мікробіології. Праці Р. присвячені вивченню висипного тифу, дизентерії, харч. токсикоінфекцій, питаням діагностики інфекційних захворювань та піastreка за допомогою запропонованої ним методи офтальморекції.

Ручко Гнат (1886—1946), мікробіолог родом з Полтавщини, чл.-кор. АН УРСР (з 1934), працював у Харківському Н.-Д. Бактеріологічному Ін-ті та у Берліні в Кохівському бактеріологічному ін-ті; у 1933—37 дир. Київ. Бактеріологічного Ін-ту, пізніше репресований. Праці Р. присвячені мінімості й бактеріофагії мікроорганізмів, зокрема бактеріофагії збудників дизентерії.

Г. Ручко

Рюрик († 879), за оп. «Повісті Временних Літ», начальник варязької дружини,

що 862 разом з братами Синеусом та Трувором прибув до Новгороду, що став столицею його держави. По смерті обох братів приєднав їхні володіння до Новгороду. Від Рюрика, сина якого (або внука) Ігор став київ. кн. і приєднав кілька руських племен до Київ. держави, пішла назва княжої династії, що довгий час володіла Руссю.

Рюрик Ростиславич († 1092), правнук Ярослава Мудрого, по смерті батька, кн. Тмуторокані, перебував з братом Васильком, як ізгой, при дворі Ярополка Із'яславича у Володимирі Волинському. Згодом переселився з братом до Галичини, яку бл. 1087 визнано за Ростиславичами.

Рюрик Ростиславич († 1214 або 1215), внук Мстислава I В. Володимировича, по смерті Святослава Всеволодовича (1194) сидів (з перервами) на київ. престолі. Політ. розходження з Ольговичами, а потім з Романом Мстиславичем примусили його звертатися по допомогу до половців. В кін. життя змушений був змінити Київ на Чернігів (1210), у якому княжив до смерті.

Рюриковичі, нащадки кн. Рюрика, — великокняжа династія Київ. Руси, одна галузь якої (нащадки Юрія Долгорукого, молодшого сина Володимира Мономаха) згодом стала великокняжою (з 14 в.) і царською (з 16 в.) династією Московщини (до 1598, коли ця галузь згасла). Відокремлення земель Київ. держави й усамостійнення князівств призвели до утворення окремих галузів Р., які в іст.-генеалогічній науці носять назву або від князівств, що ними Р. володіли, або від своїх засновників. До укр. Р. належали: Мономаховичі (київ. й волинська лінія — табл. IV, від якої походила волинська-гал. лінія Романовичів — табл. VI), гал. лінія Ростиславичів (табл. V), чернігово-сіверська лінія Святославичів-Ольговичів (табл. III), турово-пінська лінія (нащадки Із'яслава Ярославича — табл. II). До білор. Р. належали: полоцька лінія (нащадки Із'яслава Володимировича та його внука Всеслава), яка відокремилася ще в 11 в., й смоленська лінія (нащадки Ростислава Мстиславича, внука Мономаха). Нащадками цих ліній, гол. чернігівсько-сіверської й смоленської, були численні княжі роди Р., які зберігали свої спадкові уділи протягом кількох століть, аж доки Литва або Москва не перетворили їх на своїх службових князів, при чому низка родів, які походили від Р., втратили свій княжий титул. Натомість його зберегли до 20 в. князі Баятинські, Волконські, Горчакові, Долгорукові, Оболенські, Рєпніні, Щербатови — нащадки чернігівських Р.; князі Святополк-Мирські й Святополк-Четвертинські, кн. Друцькі та їх відгалу-

ження (Друцькі-Любецькі й Друцькі-Соколинські) з волинсько-гал. Р.; кн. Вяземські й Кропоткіни з смоленських Р.; і деякі княжі роди з рос. Р.

Література: Долгоруков П. кн., Рос-синская родословная книга, ч. I. М. 1854; Власьев Г. Потомство Рюрика, т. I, ч. 1-3. П. 1906-07; Baumgarten N. Généalogie et mariages occidentaux des Rurikides russes du X-e au XII-e siècle. Рим 1928; Baumgarten N. Généalogie des branches regnantes de Rurikides du XIII-e au XVI-e siècle. Рим 1934.

О. Оглоблин

Рябінін Микола (* 1919), скульптор, нар. на Костромщині (РСФСР), закінчив Київ. Художній Ін-т, викладач Львівського Ін-ту Прикладного і Декоративного Мистецтва (1947-56) і Харківського Художнього Ін-ту (1956-66). Тематичні композиції: «Прикордонники» (1937), «Месник» (1945), «Кубинський повстанець» (1961); портретні скульптури: «Шенченко і Олдрідж» (1953), «Гуцул» (1959), «Узбека», «Жінка з Нубії» (1967), «М. Кибальчич» (1971) та ін.; пам'ятник М. Коцюбинському в Харкові.

Рябінін-Скляревський Олександр, історик-архівіст, співр. Одеського Іст. Архіву й Іст. Секції ВУАН. Автор численних праць з історії України 18-19 в., зокрема з історії укр. нац.-рев. руху другої пол. 19 в. й з історії Задунайської Січі. Гол. праці: «Одеська Громада 1870-их рр.» («Україна», V, 1926), «Київська Громада 1870-их рр.» («Україна», I-II, 1927), «3 рев. укр. руху 1870-80-их рр. Єлисаветградський гурток» («Україна», IV, 1927), «3 життя Одеської Громади 1880-их рр.» («За сто літ», IV, 1929), «Запорізькі бунти Дунайців 1771-74 і початок Задунайського Коша» («Наук. Зб. Іст. Секції за 1927 р.»), «Задунайська Січ у нар. переказах і в письменстві» («Наук. Зб. Іст. Секції за 1928 р.»), «Київська Задунайська Січ» («Україна», IX, 1929) та ін. У 1930-их рр. був заарештований. Дальша доля невідома.

Рябко (Рябков) Павло (1848-1927), громад. діяч і етнолог. Брав участь у діяльності народницьких гуртків в Одесі й Києві 1877-79, у 1880-84 був на заслнні в Середньоколимську (Якутія). По звільненні працював у земствах Херсону і (1892-1901) Єлисаветграду. Позбавлений праці за допомогу голодуючим селянам, виїхав за кордон і вчився у заснованій М. Ковалевським Рос. вищій школі суспільних наук у Парижі. У 1904 брав участь в етногр.-антропологічній експедиції під проводом Ф. Вовка й І. Франка на Бойківщині й Гуцульщині; опис останньої подав в «Этнографическом Обозрении». Досліджував побут і звичаї укр. чумацтва. Повернувшись 1917 до Єлисаветграду, був одним із засновників краєзнавчого музею.

Рябов Іван (* 1897), вчений у галузі рослинництва, росіянин з роду. З 1923

працює в Криму в Никитському Ботанічному Саду. Праці з питань інтродукції і селекції плодкових культур. Вивів низку сортів броскви і черешні, що районовані на півд. Україні і Молдавії.

Рябов Олексій (1899-1955), композитор, скрипаль і диригент родом з Харкова, де й закінчив консерваторію. З 1919 працював скрипалем-концертмайстром і диригентом у різних містах СССР, у 1929-41 диригент Харківської Музкомедії, 1941-55 - Київ. Р. автор понад 20 оперет і муз. комедій, серед ін.: «Зорі екрана», «Майська ніч», «Сорочинський ярмарок», «Шумить Дніпро», «Червона калина», найпопулярніша - «Весілля в Малинівці». Крім того, концерт для скрипки з оркестром, симфонія, струнний квартет.

Рябовол Микола (1883-1919), визначний укр. діяч на Кубані родом з станиці Донської; закінчив Київ. Політехн. Ін-т, 1911-14 дир. Кубансько-Чорноморської залізниці, гол. Кубанського кооп. союзу, 1918-19 - гол. Кубанської Законодавчої Ради, у травні 1918 гол. Кубанської делегації до Києва, у червні 1919 - до Ростова н. Д. ном на конференцію Дону, Кубані, Терекі й Добрармії. За заклик до об'єднання поневолених народів і застереження проти Добрармії підступно убитий її агентами.

Рябокін Хом ((1897-1963), математик родом з Полтавщини; 1928-43 доц., згодом проф. Харківського Ун-ту; на еміграції в Німеччині й ЗДА, працював у Мінесотському Ун-ті на авіаційному фак.; 10 праць укр., рос., нім. і англ. мовами: «Дослідження точкових і тангенційних особливостей альгебричних кривих» («Учені Записки Харківського Держ. Ун-ту», ч. 2-3, 1935), «Про реальні обводи альгебричної кривої» («Записки Н.-Д. Ін-ту Математики і Механіки», т. XIV, 1937), монографія «On Real Unicursal Curves» (1952) та ін.

Рябокляч Іван (* 1914), журналіст і письм. родом з Київщини, по війні працював у ред. донецьких газ. Повість «Золототислечник» (1948); зб. оп. «Жайворонки» (1957), «Чайка» (1960), «На біло-

М. Рябовол

Х. Рябокін

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ УКРАЇНСЬКИХ РЮРИКОВИЧІВ

Скорочення:

д. — дочка; ж. — жінка; ч. — чоловік; н. і н. н. — неznане ім'я (походження)
Імена київ. кн. — грубим друком.

ПЕРШІ ШІСТЬ ПОКОЛІНЬ РЮРИКОВИЧІВ

I таблиця

I покоління	II	III	IV
Ігор † 945 ж. Ольга † 969	Святослав I Хоробрий 942—72 1 ж. н. н. 2 ж. Малуша	Ярополк † бл. 979 ж. н. н. грекиня Олег † 977 Володимир I Великий † 1015 1 ж. Рогніда полоцька 2 ж. візант. царівна Анна 3 ж. н. н. болгарка 4 ж. чешка та ін.	Із'яслав † 1001 син Рогніди полоцької Вишеслав † 1010 новгородський кн. Святополк I бл. 980—1019 ж. Волеслава д. короля Польщі Всеволод кн. Володи- мира Волинського Святослав † 1015 деревлянський кн. Станислав Ярослав Мудрий † 1054 ж. Інгігерда-Ірина д. швед. короля Олафа Борис † 1015 ростовський кн. Гліб † 1015 муромський кн. Позвізд † по 1015 Судислав † 1063 псковський кн. Мстислав † 1034 тмутороканський і чернігівський кн. Предслава † по 1018 Н. н. дочка ж. Бернгарда марк- графа півн. Мархії Премислава ж. Воло- дислава, угор. короля Доброніга — Марія 1011—87, ж. Казіміра Відновника, поль. кн.

Примітки: ¹⁾ див. табл. II. ²⁾ див. табл. III. ³⁾ див. табл. IV. ⁴⁾ див. табл. V. ⁵⁾ див. табл. VI.

Перші шість поколінь РЮРИКОВИЧІВ

I таблиця

V покоління

VI

Всеслав † 1003

Брячислав † 1044
полоцький кн.

{ Всеслав † 1101
засновник полоцької
лінії Рюриковичів

Ілля † 1020
новгородський кн.

Володимир 1020—52
ж. Ода, д. графа
Леопольда зі Штаде,
б. Бремену

{ Ростислав бл. 1045—87
ж. Ланка д. угор.
короля Белі I; заснов-
ник гал. лінії
Ростиславичів⁴⁾

Із'яслав I 1024—70
ж. Гертруда, д. поль.
кн. Лешка; засновник
турово-пинської лінії
Рюриковичів⁵⁾

Анастасія
ж. Андрія, угор. короля

Святослав II 1027—76
ж. н. н. д. графа
Етелера Дітмарше;
засновник чернігів-
ської лінії
Рюриковичів⁶⁾

{ Володимир II Мономах
1053—1125, засновник
лінії Мономаховичів
ж. Гіта, д. англ. короля
Гаральда II.

Всеволод I 1030—93
ж. візант. царівна
з роду Мономахів

{ Іванна (Янка)
бл. 1068—1113 черниця

Єлисавета
ж. Гаральда,
короля Норвегії

{ Ростислав 1070—93
переславський кн.

Анна † по 1075
ж. Генріха I,
короля Франції

{ Євпраксія бл. 1071—1109
ж. Генріха IV,
нім. імператора
Катерина † 1108

Вячеслав 1036—57
смоленський кн.

{ Борис † 1078

Ігор † 1060 кн. Володи-
мира Волинського
ж. д. саксонського
маркграфа Оттона

{ Давид † 1112 засновник
городенської лінії
Рюриковичів
Всеволод

ІЗ ЯСЛАВИЧІ (турівські й пинські Рюриковичі)

II таблиця

V покоління	VI	VII	VIII
		Анастасія 1074—1159 ч. Гліб Всеславич, менський кн.	
	Ярополк-Петро † 1087, кн. турівський, ж. Кунегунда, д. графа Оттона	Ярослав † 1103 н. н. дочка ч. Гунтер граф Шварцбург Вячеслав † 1104	
	Мстислав † 1069 полоцький кн.	{ Ростислав † 1093	
Із'яслав-Дмитро 1024—78 ж. Гертруда, д. Лешка II	Святополк II Михайло 1050—1113 ж. н. н. половчанка, д. Тугорхана	Мстислав † 1099 Ярослав † 1123 кн. Володимира Волинського 1 ж. н. н., д. Володисла- ва короля угор. 2 ж. н. н., д. Володисла- ва Германа, кн. польського 3 ж. н. н., д. Мстисла- ва I	Юрій бл. 1112—66 кн. турівський ж. н. н., д. Всеволодка городенського кн. Софія † 1158 ч. Ростислав Глібович, полоцький кн. Вячеслав * по 1112 † по 1128, кн. Клецька
	н. н. Євдокія (?) ж. Мешка III Старого	Анна † по 1136, ч. Святослав Давидо- вич чернігівський	Вячеслав * по 1112 † по 1128, кн. Клецька Прибислава ч. Ратибор I, поморський кн.
		Збислава † бл. 1113 ч. Волеслав III кн. поль.	
		Предслава ч. Альмош угор. король	
		Брячислав 1104—27 Із'яслав † 1128	
		Марія † по 1145 ч. Петро Власт, дорадник поль. кн. Болеслава III	

ІЗ'ЯСЛАВИЧІ (турівські й пинські Рюриковичі)

II таблиця

IX покоління	X	XI	XII
Святополк † 1190 турівський кн.	Володимир 1206—07 Ростислав 1228—32, пинський кн.	Володимир Михайло, пинський кн. 1247	Теодор пинський кн. 1262 Юрій † 1289/90, пинський кн. Демид, пинський кн.
Іван 1168—1170 турівський кн.			
Гліб † 1195 дубровиць- кий, пізніше турівський кн.	Олександр † 1223 (над Калкою), дубровицький кн. ж. н. н., д. Мстислава III смоленського		
Ярослав, пинський кн. ж. Єфросинія, д. Вори- са білгородського, серб. кн.			
Ярополк, пинський кн.			
Анна † по 1205 ч. Рюрик II Ростисла- вич (смоленська лінія Рюриковичів)			
Мальфріда ч. Всеволод Ярославич, луцький кн.			

СВЯТОСЛАВИЧІ-ОЛЬГОВИЧІ (чернігівські Рюриковичі)

III таблиця

V покоління	VI	VII	VIII
Святослав II син Ярослава Мудрого 1027—76 ж. н. д. графа Етелера з Дітмаршен	Гліб † 1078 тмутороканський кн.	Святослав (Святоша) бл. 1080—1143 луцький кн. ж. Анна д. Святопол- ка II київ. кн.	н. н. д. ч. Всеволод, новгородський кн.
	Роман † 1079 тмутороканський кн.	Всеволод † по 1124, муромський кн. ж. н. д. Болеслава III поль. кн.	Святослав † 1166 ж. Ростислава д. Андрія суздаль- ського
	Давид † 1123 смоленський, пізніше чернігівський кн. ж. Теодосія н. н.	Володимир † 1151 чернігівський кн. ж. н. д. Всеволодка кн. Городна 2 ж. н. н. половчанка	н. н. д. ч. Гліб, переяслав- ський кн.
	Олег † 1115 чернігівський, курсський і новгородський кн. 1 ж. грекня Теоданія 2 ж. половчанка, д. хана Осолука	Із'яслав III † 1161	Святослав III † 1194 1 ж. Марія д. Василь- ка полоцького 2 ж. н. н.
	Вишеслава ч. Болеслав II, поль. король	Ростислав † 1120	н. н. д. ч. Ігор-Іван кн. гал.
	Ярослав † 1129 муромський і чернігівський кн. (1123—26)	Всеволод II † 1146 ж. Марія д. київ. кн. Мстислава I Ігор II † 1147	Ярослав 1139—99 чернігівський кн. ж. Ірина н. н.
		Гліб † 1138 курсський кн.	Звенислава † бл. 1163 ч. Болеслав I Високий, шлезький кн.
		Святослав † 1164 чернігівський кн. 1 ж. половчанка 2 ж. Катерина, д. нов- городського посадника	Із'яслав † 1132 Ростислав † 1157
		Ростислав † по 1152	Олег † 1180 сіверський кн. 1 ж. н. д. Юрія I суздальського 2 ж. н. д. Ростислава I смоленського
		Юрій † 1174 рязанський кн. засновники муромської лінії Рюриковичів	Ігор 1151—1202 новгород- сіверський, згодом чернігівський кн. ж. Єфросинія, д. Ярослава Осмомисла
			Всеволод † 1196 ж. н. д. Гліба переяславського кн.
			н. н. д. ч. Роман, смоленський кн.
			Марія † 1189 ч. Ярополк Бузький кн.

СВЯТОСЛАВИЧИ-ОЛЬГОВИЧИ (чернігівські Рюриковичі)

III таблиця

IX покоління

X

XI

XII

Володимир II † 1201
чернігівський кн.

ж. н. д. Михайла
суздальського

Олег † 1204

чернігівський кн.

ж. н. д. Юрія

рязанського

Всеволод III

Черний † 1215

ж. н. д. Казіміра II

поль.

Болеслава

ч. Володимир гал. кн.

н. н. д.

ч. Мстислав

дорогобузький кн.

Гліб † по 1209

ж. н. д. Рюрика II

Ростиславича

н. н. д.

ч. Роман

рязанський кн.

Мстислав † 1223

ж. н. осетинська

княжна

Давид † 1196

кн. чернігівський

ж. н. д. Ігоря

сверського

Михайло † 1246,

вбитий в Орді,

ж. н. д. Романа гал.

Агафія † 1238

ч. Юрій II,

володимирський кн.

Біра

ч. Михайло,

пронський кн.

Мстислав † 1239

чернігівський

Євфимія,

ч. візант. цар

з родини Ангелів

н. н. д.

ч. Володимир

перяславський кн.

Василько † 1223

Ростислав бл. 1225—64

претендент на гал.

престол

бан Мачви

ж. Анна д. Белі IV

угор. короля

Марія † 1271

ч. Василько,

ростовський кн.

Єфросинія-Теодула

бл. 1212—50, черниця

Роман «Старий»

† по 1288

брянський кн.

Андрій † 1245

вбитий татарами

Михайло

Олег † 1307

Олена † по 1288

ч. Володимир,

волинський кн.

син Василька

Романовича

Ростислав 1174 — † по

1214

ж. Всеслава,

д. Всеволода III,

суздальського кн.

Ярополк † по 1214

новгородський кн.

н. н. д.

ч. Володимир,

перяславський кн.

Святослав † по 1186

рильський кн.

Володимир † 1211

ж. половчанка,

д. хана Кончака

Всеволод IV † по 1261

чернігівський кн.

ж. Анастасія н. н.

Андрій

ж. Ольга д. Василька

Романовича,

волинського кн.

Олег † по 1228

курсський кн.

Мстислав † 1241

рильський кн.

н. д.

ч. Всеволод кн.

Ярославля

Ізяслав † по 1211

теребовельський кн.

Роман † 1211

Олег 1175 — † по 1183

Святослав † 1211

ж. Ярослава, д. Рюри-

ка II Ростиславича

Агафія † по 1247

ч. Конрад I

мазовецький

Ростислав

н. н. д.

ч. Давид,

чернігівський кн.

МОНОМАХОВИЧІ (старша лінія: київські і волинські князі)

IV таблиця

VI покоління	VII	VIII	IX
		Всеволод † 1136 кн. Новгорода, ж. н. н. д. Святоші чернігівського кн.	Володимир † бл. 1141 ж. Рікса, д. Болесла- ва III Кривоустого Іван † 1128 Верхуслава † бл. 1167, ч. Болеслав IV Кучерявий
	Мстислав I 1076—1132 1 ж. Христина д. швед. короля 2 ж. д. Дмитра Завиди- ча, новгородського по- садника Із'яслав † 1096 Святослав † 1114 перемышльський кн. Ярополк II † 1139 ж. Олена, осетинка Вячеслав † 1154	Інгеборга ч. Кнут, король Данії, король оботритів Мальфріда 1 ч. Зігурд, король Норвегії 2 ч. Ерік, король Данії н. н. д. ч. Ярослав волинський кн. Марія, ч. Всеволод II Ольгович, кн. Києва Із'яслав II † 1154 1 ж. н. н. (нім. княжна?), 2 ж. грузинська царівна Ксенія ч. Брячислав кн. Із'яславля Святополк † 1154 кн. Новгорода, пізніше Волині ж. Євфимія, д. Оттона II Моравського Ірина ч. Андронік Комнен грец. царевич Ростислав I † 1168 засновник смоленської лінії Рюриковичів Рогніда † по 1168 Евфросинія бл. 1130—75 ч. Гейза II угор. король Володимир 1131—72 кн. дорогобузький ж. н. н. д. бана Хорватії	Мстислав II † 1172 ж. Агнеса, д. Болесла- ва III Кривоустого н. н. д. ч. Рогволод полоцький кн. Євдокія ч. Мешко III, польс. кн. Ярослав † між 1174—80, кн. Луцького ж. н. н. д. Володисла- ва, чес. короля Ярополк † 1170 кн. бузький ж. Марія, д. Святослава кн. чернігівського Мстислав † по 1202 кн. дорогобузький ж. н. д. Святослава III чернігівського Ярослав † по 1207 кн. Новгорода, ж. н. осетинка Ростислав 1196—1202 Святослав 1189—1202
Володимир II Мономах 1053—1125 1 ж. Гіта, д. англ. короля Гаральда II 2 ж. н. н.	Мариця † 1146 ч. Лев Діогенович, візант. царевич Роман † 1119 кн. Волині ж. н. н. д. Володаря, перемиського кн. Євфемія † 1139 ч. Коломан, угор. король Агафія ч. Всеволодко кн. Городна Юрій Долгорукий † 1157, суздальський кн., засновник молод- шої (моск.) лінії Мономаховичів Андрій 1102—42 кн. Волині (1117) і Переяслава (1135) ж. половчанка онука Тугорхана		

МОНОМАХОВИЧІ (старша лінія: київські і волинські князі)

IV таблиця

X покоління	XI	XII	XIII
Софія бл. 1141—98 1 ч. Вальдемар, король Данії 2 ч. Людовік, ляндграф Тюрингії			
Святослав † бл. 1183 берестейський кн.			
Роман † 1205, волинський і гал. кн. 1 ж. Предслава д. Рю- рика Ростиславича 2 ж. Анна засновник лінії Романовичів*)	Олександр † по 1234 белзький кн. ж. н. д. Володимира кн. Овруча	Всеволод III † бл. 1244 белзький кн. ж. н. н. Анастасія ч. Болеслав I кн. Мазовша	Гремислава ч. Болеслав кн. Опідля (Шлезьк)
Всеволод † 1195 володимирський, потім белзький кн.	Всеволод II кн. Червня 1210—14	н. н. д. ч. н. н. поль. магнат	
Володимир † 1173 берестейський кн.	Ярослав † по 1229 луцький кн. Гремислава † по 1258 ч. Лешек Білий, краківський кн. Володимир † 1229 Із'яслав † 1223	Борис кн. Межибожжя	
Інгвар † по 1212 луцький і дорогобузь- кий кн. ж. н. н.	Мстислав Німий † 1227, пересопницький, гал. та луцький кн. ж. н. н.		
Всеволод † по 1209 луцький кн. ж. Мальфріда д. Юрія Турівського	Іван † 1227		
Із'яслав † 1196			
Басилько бл. 1151— † між 1178—82 рр. кн. дорогичинський ж. н. н. д. Болеслава IV короля поль.			
н. н. донька † 1189			
Із'яслав 1190—98 кн. Великих Лук			
Ростислав 1192—98 н. н. сини			

РОСТИСЛАВИЧИ (галицькі князі)

V таблиця

VI покоління	VII	VIII	IX
	Рюрик † 1092 перемиський кн.	Ростислав II † 1128 перемиський кн. Ірина ч. Ісаак с. візант. царя Олекс. Комнена	Іван † 1161*) ізгой у Берладі
Ростислав Володимирович, онук Ярослава Мудрого, кн. тмутороканський бл. 1045—67 ж. Ланка д. угор. короля Белі I	Володар (Володимир) † 1124, звенигородський, а після 1092 перемиський кн. ж. княжна з Померанії	Володимирко † 1153, звенигородський кн., від 1141 всієї Галичини н. н. д. ч. Роман Володимирович, волинський кн.	Ярослав Осмомисл**) † 1187 1 ж. Ольга д. Юрія I суздальського 2 ж. (нешлюбна) Настася Чагорова
	Василько бл. 1067—1124 тербовельський кн.	Ігор-Іван † 1141 гал. кн. ж. Анна д. Всеволода чернігівського Ростислав-Григорій між 1127—40 тербовельський кн. н. н. д. ч. Вратислав моравський	
	X покоління	XI	

*) Діти Івана

Ростислав Берладник
† 1189

**) Діти Ярослава Осмомисла

н. н. д. † як наречена
Стефана III угор. короля
Єфросинія
ч. Ігор, новгород-сіверський кн.
(герой «Слова о полку Ігореві»)
Володимир † 1199
1 ж. Волеслава Свято-славна чернігівська
2 ж. (нешлюбна) «попада»
Вишеслава † по 1194
ч. Одон кн. познанський
Олег (син Настасі)
† 1189

Василько † по 1188
як ізгой в Угорщині
ж. Теодора Романівна
Володимир-Іван † 1188
як ізгой в Угорщині

РОМАНОВИЧІ (галицько-волинські князі)

VI таблиця

X покоління	XI	XII	XIII
		Іраклій бл. 1223—перед 1240	Юрій I*), між 1252—57—1308
		Лев I, бл. 1225—бл. 1300	1 ж. д. Ярослава III тверського
		ж. Констанція, д. Белі IV	2 ж. Свфимія, д. Казіміра I Куявського
		Переяслава † 1283	Святослава † 1302
		ч. Зсмовіт Мазовецький	черниця клариска
		н. н. д.	Анастасія † 1335
		ч. Андрій Юрійович суздальський	ч. Зсмовіт добринський
	Теодора † по 1200	Софія	Марія * 1253—54
	ч. Василько Володимирович онук Ярослава Осмосмисла	ч. кн. Генріх Шварцбург	ч. н. н. син Стефана бана Загребу
	н. н. д. † 1241		
	ж. Михайла Всеволодовича чернігівського	Роман бл. 1230—по 1260	Василько 1256—82
		ж. Гертруда Бабенберг	кн. слонімський
		2 ж. д. Гліба Волковиського	
	Саломея		
	ч. Святополк, кн. Померанії	Мстислав † по 1292	Данило † 1280
	Данило 1201—64	ж. половчанка	
	1 ж. Анна д. Мстислава Удатного	д. Тігака	Володимир † 1315 (?)
		Шварно † 1269	
		ж. д. кн. Мендовга	
	2 ж. н. н. сестра Товтивіла, племінниця Мендовга		
	Василько 1203—69	Володимир-Іван, по 1248—88	Із'яслава † по 1288
	1 ж. Дубравка, д. Юрія II суздальського	ж. Олена д. Романа брянського кн.	адоптована дочка
	2 ж. Олена д. Лешка Білого	Ольга по 1248—по 1283, ч. Андрій чернігівський	

Роман Мстиславич
бл. 1160—1205
ж. Предслава
д. Рюрика II
Мстиславича
ж. Анна

XIV покоління

XV

Діти Юрія I

Михайло * бл. 1283—86

Андрій † 1323

Лев II † 1323

Марія перед 1293—1341
ч. Тройден, кн. Мазовша

Болеслав-Юрій II † 1340

му коні» (1963), кілька п'ес (серед ін. «Бранне поле», 1974), переклади з рос. на укр. тощо.

Рябчик, див. Орябець.

Рябчик, рябець [*Fritillaria* (Tourn.) L.] рід багаторічних цибулястих рослин з родини лілієватих. На Україні — 4 види, усі декоративні, висота стебла 50–70 см, ростуть у Стену і Лісостепу: Р. укр. (*F. ruthenica* Wiskstr.) = *F. verticillata* M. Bieb.), Р. великий (*F. meleagris* L.), Р. менший (*F. meleagroides* Part., = *F. minor* Ledeb.), Р. імператорський, Р. садовий (*F. imperialis* L.). Розводять також у садах і квітниках. Рослини, особливо їх цибулини дуже отруйні, містять у собі алькалоїд імперіалін, який сильно діє на серце.

Рязанцев Микола (1856–1930), вчений у галузі фізіології тварин, з походження росіянин. У 1885–1920 працював у Харківському Ветер. Ін-ті. Праці з питань інервації серця с.-г. птахів, фізіології обміну речовин у тварин тощо.

Ряппо Ян (1880–1958), сов. діяч і педагог, співтворець системи нар. освіти УССР, за походженням естонець. 1909 закінчив Петербурзький Ун-т, з 1917 на керівній роботі на Україні, у 1921–28 заступник наркома освіти УССР і одночасно (1922–27) гол. ред. ж. «Шлях Освіти — Путь Просвещения». У 1928–38 працював у галузі пром-сти, 1938–48 — нар. освіти (на Україні і в Росії). Укр. сов. систему освіти, опрацьовану Г. Гриньком, Р. дещо доповнив, зокрема у ділянці проф. освіти, і захищав її, як систему перехідного періоду. Праці: «Реформа вищої школи на Україні в роки революції 1920–24» (1925), «Система нар. освіти на Україні» (1926), «Проблема професіоналізму и політехнізму в советской школьній системі» (1929) і ін.

І. Б.

Ряска (*Lemna* L.), рід дрібних багаторічних плаваючих або занурених у воду рослин з родини ряскуватих. На Україні — 3 види. Найпоширеніші: Р. мала (*L. minor* L.) і Р. бороженчаста (*L. trisulca* L.), поширені у стоячих водах. Р. має значну кількість протеїну і є їжею для водоплавних птахів, а також (змішана з висівками і борошном) — для свиней, гусей і курей.

Рясоніжка, велика кутора, водяна землерийка (*Neomys fodiens* Schreb.), ссавець з ряду комахоїдних тварин. Розміром дорівнює великій миші. Поширена майже по всій Україні: Карпати, ліс і лісостеп. смуги, підніжжя Кавказу і Кубань. Оселяється по берегах річок, озер та ін. водоймищ. Дещо менша розміром Р. мала (*N. anomalus* Cabr.), поширена на Правобережній Україні, в Криму, на Поліссі й у Молдавії. Знищуючи мальків, Р. завдають шкоди рибництву, але приносять користь, винищуючи шкідливих комах.

Ряст (*Corydalis* Med.), рід перев. багаторічних зіллястих рослин з родини макуватих з підземними шишками-бульбами або бульбами з розгалуженим коренем. Квітки в гронах. На Україні — 7 видів, поширених по лісах і чагарниках. Найпоширеніші: Р. порожнистий (*C. cava* Mill.), по всій Україні, крім Лівобережного Степу; Р. Маршаллів (*C. Marschalliana* (Pall.) Pers.), звич. в сх. частині Лісостепу і злаково-лучного Степу; Р. Галлера (*C. Halleri* Wild.) — по всій Україні.

Ряшівське воєводство, у півд.-сх. Польщі; площа 16 658 км², 1,7 млн меш. (1970), гол. м. Ряшів (Rzeszów). До складу Р. в. входять кол. укр. етнічні землі: Лемківщина, зах. Бойківщина, Посяння і півн.-зах. частина Галичини (Любачівський пов.). Після виселення у 1945–47 у Р. в. живе ще бл. 20 000 українців.

С

Сабадиш Петро (* 1908), маляр-пейзажист, родом з м. Олександрівського на Запоріжжі. Закінчив Київ. Художній Ін-т (1932), учень В. Пальмова, М. Бойчука. Виставляв з 1929, персональна виставка 1955. «Збирання яблука» (1929). «Ставок» (1939), «Вулиця у старому місті» (1944), «Дніпрові далі» (1953), «Соняшники» (1960), «Канівські далі» (1964), «На Полтавщині» (1967) та ін.

Сабалдир Григорій (1883–1937?), укр. мовознавець-нормативіст і лексикограф родом з Полтавщини; склав (у спів-

авторстві з М. Грунським) «Правила укр. правопису» (практичний порадник). «Словник найнеобхідніших в діловодстві слів та виразів» (1925), повторені в збірному «Правописному рос.-укр. словнику ділової мови (конторської та рахівничої)» (1926), як і граматику («Укр. мова», 1926); окремо видав «Практичний рос.-укр. словник» бл. 30 000 слів (1926), а в співавторстві з О. Коломацькою «Правописний словник та правила правопису й розділових знаків» бл. 25 000 слів (1930). 1934 в «Мовознавстві» з'яви-

лися за його підписом цькувальні рецензії на «Історію форм укр. мови» М. Грунського й П. Ковальова та на «Нариси з укр. синтакси» С. Смеречинського. Дальша доля невідома.

Сабалдир Павло, агроном і лексикограф; склав «Практичний словник с.-г. термінології» (1931), бл. 9000 рос. термінів з укр. (а при морфологічних назвах і з латинськими) відповідниками, «Словник с.-г. термінології». Х.-К. 1933; після ліквідації Ін-ту Укр. Наук. Мови подавав у співавторстві з Д. Дріновим зросійщену матем. термінологію в «Матем. термінологічному бюлетені» («Проти націоналізму в матем. термінології», 1934). Дальша доля невідома.

Сабанєв Іван (1856–1928), хірург родом з Москви. У 1882 закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту, з 1887 працював в Одесі, у 1904–08 – приват-доц. Новоросійського Ун-ту; під час громадянської війни виїхав до Туреччини. Праці С. присвячені перев. питанням пластичної хірургії; запропонував операцію (названа його ім'ям) вилучення голінки; розробляв питання лікування туберкульозу, зшивання кровоносних судин, перший опрацював методику накладання шлункової нориці.

Сабанєва Людмила * (1922), скульптор родом з м. Коростеня на Житомирщині. Закінчила Київ. Художній Ін-т (1954), працює в монументальній і станковій скульптурі. «Півники» (1957), «На фронтових дорогах» (1958), «Металюргі» (1960), «Мати», «Тарасик» (1964), «Батько» (1967), пам'ятник Пирогову у Вінниці (1971), граніт, у співавторстві з Н. Деревус.

Сабат Микола (1867–1930), педагог, класичний філолог, родом з Обертина, гімназійний учитель (з 1894), дир. Укр. гімназії у Станіславові (1905–19 і 1923–27) та у Львові (1927–30). За ЗУНР шеф Секції сер. шкільництва в Держ. Секретаріаті Освіти; проф. грец. філології та античної археології УВУ (1920–23) і тасмного Львівського Ун-ту (1924–25). Праці з іст. грец. літератури та античного мистецтва (фрески в Помпеях). Видав «Кобзаря» Т. Шевченка для шкільної молоді (у 2 частинах, 1929–30).

М. Сабат

Сабат-Свірська Марія (*1895), оперова і камерна співачка, ліричне сопрано, вчилася у Муз. Ін-ті ім. Лисенка у Львові й у Львівській Консерваторії (у С. Козловської). 1926–49 у Польщі в Торунській опері і Варшавській опереті.

Сабатинівська культура, культура пізнього періоду бронзової доби, поширена в Півд. Україні, носіями якої були м. ін. племена зрубної культури; вперше досліджена поблизу с. Сабатинівки Ульяновського р-ну Кіровоградської обл. Для С. к. характеристичні наземні і напівземлянкові житла, часто з кам'яними основами стін. Серед ліпного посуду переважають банкоподібні горщики, орнаментовані пружком під вінцями; характеристичні є тонкостінні підлощені кубки, черпаки, чаші з двома ручками. Поховання – курганні та ґрунтові могилиники. Племена С. к. жили з хліборобства і скотарства. Було розвинене бронзоліварне ремесло (знайдено різноманітні серпи, сокири-кельти, наконечники списів, kindжали, з прикрас – шпильки, підвіски, браслети) і торпівля.

Саббатай Цві (або Шабатай Цві; 1626–76), провідник жид. месіаністичного руху 17 в., родом з м. Смірни (в Малій Азії), який проголосив себе месією – визволителем жид. народу. Хоч тур. влада заарештувала С. й він перейшов на мохамеданство, проте його науку визнавали численні жид. громади в розсіянні, у тому ч. й на Україні, зокрема по війнах Б. Хмельницького, в яких вони вбачали передмесіаністичні страждання, що з появою месії перетворяться на радість. Проти саббатаїзму виступали рабини (жид. традиціоналісти), зокрема на соборі у Львові 1722, та духовенство христ. церков (І. Галатовський у творі «Месія правдивий», 1669). З часом, коли надії покладені на С. не здійснилися, його рух занепадав і залишився тільки у невеликих групах (у Буську, Глинянах, Жовкві, Надвірній, Підгайцях, Рогатині) та став базою на укр. землях для хасидів і франкістів.

Сабін-Гус (Сабінін) Юрій (1882–1958), оперовий співак-бас, нар. в Тбілісі, соліст Луганської та Дніпропетровської опер (1933–40). Виконував партії: Вибороного («Наталка-Полтавка» М. Лисенка), Вакуленчука («Броненосець Потьомкін» О. Чишка), Кочубея («Мазепа» П. Чайковського), Мефістофеля («Фавст» Ш. Ф. Гуно) та ін.

Сабінін Лев (справжнє прізвище Теплинський; 1874–1955), антрепренер, режисер і драматичний актор, родом з Полтави. З 1890 на сцені, спершу в трупах К. Мирославського, А. Соколова, Г. Деркача, В. Захаренка, О. Суходольського; 1907–20 очолював власну трупу з

Л. Сабінін

добрим хором і танцюристами (ввів євр. репертуар), згодом — до 1941 у різних трупах України та РСФСР (серед ін. у Москві в Укр. муз.-драматичному театрі 1930–32 і у Держ. Укр. Театрі РСФСР 1932–34). Кращі ролі: Юрко Довбиш, Уріель Акоста (в одноіменних п'єсах М. Старицького, К. Гуцкова), Іван («Суета» І. Карпенка-Карого), Бережний («Сольо на флейті» І. Микитенка). Автор спогадів «45 років на сцені» (1937).

Саблучок (Саблуков) Іван (1735–77), маляр-портретист і педагог. Вивезений хлопцем з України до Петербургу, був співаком придворної капелі. З 1753 учився малювання у І. Арґунова, згодом закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв (учень Д. Левицького), її проф. (з 1761) і д. чл. (з 1765). Повернувшись на Україну, керував рисувальними класами Харківської Колегії (з 1767) і вищою класою малювання (з 1770). Єдина збережена картина С. — портрет С. Юр'єва у Третьяковській галерії в Москві.

Сабов Євменій (1859–1934), гр.-кат. святиц. і русофільський діяч на Закарпатті, учитель руської мови в гімназії в Ужгороді (1887–99), пізніше парох у Севлюші (тепер Виноградів) та архидиякон угорчанський; автор підручників: «Русская грамматика и читанка к изучению литературного языка угорских» (1890), «Церковно-славянская грамматика» (1894; по-угорськи), «Хрестоматія церковно-славянських і угорських літературних пам'яток...» (1893) та «Грамматика русского языка» (1924). «Очерки литературной деятельности и образования карпаторуссов» (1925). Відстоював лінію відрубного місц. варіанту літ. мови, спертого на язичіє, рос. мову і закарп. говірки. Граматика і правопис (рос. етимологічний) С. були ухвалені угор. урядом для шкіл, вона теж була урядовим підручником руської мови в усіх укр. школах Пряшівщини. Як культ. діяч, С. брав участь в осв.-вид. т.-ві «Унію», був співзасновником газ. «Наука», а по першій світовій війні — «Общества ім. О. Духновича» (від 1923 його досмертний гол.); ред. ж. «Карпатський Свѣтъ» та ін. У міжвоєнний рр. С. був найвпливовішою особою русофільського табору на Закарпатті.

Література: Научний Сборник в память Е. Сабова. Ужгород 1935.

Сабов Кирило (1838–?), закарп. культ. діяч, нар. у с. Ставнім (Ужгородська жупа), святиц. (студії в Барбареум); учитель укр. мови в гімназії в Ужгороді, за свої слов'янофільські переконання перенесений до Сеґедина і Кошиць. Автор шкільних підручників; граматики (1865), читанки (1868), ред. газ. «Свѣтъ»

(1867–69), дописував до газ. «Слово» у Львові.

Сабол Степан, див. Зореслав.

Саварин Ніль Николай (* 1905) укр.-кат. єп., народився у Старому Самборі (Галичина), василіянин, д. чл. НТШ (з 1954). Вчився у манастирських школах у Галичині, свячений на свящ. 1931. У 1932 переїхав до Канади, де був ігуменом манастиря у Мондері. З 1943 призначений єп.-помічником апостольського екзарха Канади В. Ладики у Вінніпегу. З 1948 — апостольський екзарх

Єп. Н. Саварин

Зах. Канади з осідком в Едмонтоні, з 1956 — едмонтонський єп. Розбудував єпархію (вона нараховує нині бл. 64 свящ., 85 церков, 40 парохій і бл. 100 місійних станиць), заснував єпархіальну бібліотеку і музей. Праці з історії укр. поселення в Канаді й ін., ред. «Пам'ятної кн. у 50 річницю поселення українців у Канаді» (1941).

Саварин Петро (* 1926), гром. і політ. діяч родом з с. Зубреця Буцацького пов. (Галичина), з 1955 у Канаді; адвокат в Едмонтоні. Діяльний в гром. і політ. оргціях: КУК, Пласт (разом з своєю дружиною Ольгою). Клубі професіоналістів і підприємців, Консервативній Партії (заступник її през. на Альберті) тощо; один з організаторів двомовного шкільництва в Альберті, чл. Сенату і Ради Альбертинського Ун-ту, королівський радник, почесний громадянин м. Вінніпегу. Ст. в журн. і газ.

П. Саварин

Саватій (у світі Врабєц; * 1880), чес. правос. архієп., панславист. З 1900 учився і став монахом в Уфі, в 1902–07 закінчив Київ. Духовну Академію. По висвяченні до 1921 серед чехів на Волині, згодом у Празі, з 1923 єп. Очолював Правос. Церкву на Закарпатті, поки чес. уряд не визнав там юрисдикції Сербської Правос. Церкви. У 1939 як архієп. візитував парафії Карп. України. Брав участь у висвяченні проф. І. Огієнка в Холмі (1940). В'язень гітлерівських концентраційних таборів (1942–44), по війні в Празі.

Савенко Петро (1795–1843), вчений медик родом з України, закінчив Петер-

Бурзьку Медико-Хірургічну Академію (1813), з 1829 її проф. Праці С. присвячені вивченню кавказьких мінеральних вод, офтальмології, хірургічній техніці (зокрема при операціях сечового міхура), питанням лікування опіків та відморожень; разом з Х. Салоном видав «Анатомо-патологические таблицы грыж» (1835).

Савенко Сергій (*1901), невролог родом з Полтавщини. Закінчив Київ. мед. Ін-т, до 1944 працював у Київ. н.-д. Психо-неврологічному Ін-ті; з 1945 проф. Чернівецького Мед. Ін-ту. Бл. 100 друкованих праць з питань пістрья мозку, бластоматози нервової системи, енцефальомієліту, судинних захворювань, нейроінфекцій та ін.

Савенков Віктор (1919–71), маляр родом з Орловщини. Закінчив Харківський Художній Ін-т (1948) у класі С. Прохорова. Тематичні картини («Посли Яна Казіміра на прийомі у Богдана Хмельницького», 1954; триптих «Тарасові думи», 1961), портрети (І. Мар'яненка 1952 й ін.), монументально-декоративні панно (в ресторані «Джерело» у Харкові, 1967; мозаїчне панно «Політ», 1971) тощо.

Савин Віктор (1907–71), маляр і графік родом з с. Заводівки на Одещині, учився в Харківському Художньому Ін-ті (1924–27), з 1946 працював у Львові. Картини з сов. тематикою, портрети (серед ін. І. Франка, Т. Шевченка, М. Скрипника); книжкова ілюстрація, пропагандивні плакати. Ретроспективна виставка 1959.

Савинці (I–V), с. м. т. Балаклійського р-ну Харківської обл. над р. Дінцем, 300 меш. (1970). Цукроварня, заснована 1962, одна з більших на Україні, переробляє 20 000 центнерів цукрового буряка на добу. С. засновані у другій пол. 19 в.

Савицька Іванна (*1914), дитяча письменниця, родом з Галичини, дружина Романа С.; співр. зах.-укр. й еміграційних жін. і дитячих журн. Авторка зб. віршів «Серце» (1953), «Укр. молоді пісні» (1957), «Незабудьки» (1959), оп. і казок «Наша хатка» (1957), «Золоті дзвіночки» (1958), «Три казочки» (1961), «Денник Ромця» (1963); п'єса «Гість із неба» (1955), зб. фейлетонів «З пташиного лету» (1974). З 1949 у ЗДА.

І. Савицька

Савицька Олена (*1901), уроджена Харечко, генетик-ембріолог, працювала на Білоцерківській селекційній станції та в Ін-ті Цукрової Пром-сти (Київ); з 1944

у Німеччині, потім у ЗДА, де працювала в The West Sugar Development Foundation і департаменті хліборобства ЗДА.

Праці з цитогенетики та ембріології цукрового буряка, серед ін.: «Цитология и эмбриология сахарной свеклы» (1940), низка праць і ст. в амер. і кан. фахових журн. Разом з своїм чоловіком Вячеславом С. вивела однонасінньовий цукровий буряк; вивчала явище поліплоїдії цукрового буряка, розробила методу одержання тетраплоїдних рас буряка.

Савицька Стефанія (*1891), гром. діячка, дружина М. Матчака. Співзасновниця кооперативи «Укр. Нар. Мистецтво» (1923) і ж. «Нова Хата» (1925) у Львові. По другій світовій війні живе у Торонто.

Савицький Вячеслав (1902–1965), генетик і селекціонер родом з Кубанщини, проф. Київ. та Білоцерківського с.-г. ін-тів. На еміграції в Німеччині й ЗДА; де працював у The Beet-Sugar Development Foundation і департаменті хліборобства ЗДА; учасник численних міжнар. конференцій генетиків, д. чл. УВАН в ЗДА. С. вивів і

ввів у цукробурякове виробництво ЗДА однонасінньові сорти цукрового буряка, що мало велике значення для цукрової пром-сти ЗДА. Понад 60 наук. праць, серед ін. «Генетика сахарной свеклы» (1940) і численні праці з генетики і селекції цукрового буряка гол. в «Proceedings of American Society of Sugar Beet Technologists».

Савицький Микола (1867–194?), поміщик Крелевецького пов. на Чернігівщині, гол. Чернігівського губ. земської управи (1906–14), за гетьманату губ. староста Чернігівщини, товариш мін. внутр. справ. Помер на еміграції.

Савицький Омелян (1845–1921), педагог родом з Калущини (Галичина), учитель Акад. Гімназії у Львові (1871–1907) і дир. гімназії в Тернополі (1907–12). Перші в Галичині підручники з математики і фізики для гімназій (переклади з поль. і нім.), написані укр. нар. мовою; ст. з ділянки фізики і природознавства.

Савицький Роман (1907–60), піаніст, педагог і муз. критик, нар. у Сокалі (Га-

О. Савицька

В. Савицький

личина). Закінчив Муз. Ін-т ім. Лисенка у Львові (кляса В. Барвінського) і Празьку Консерваторію у В. Курца (1932); концертував у Галичині, Києві, Дніпропетровському, Німеччині, ЗДА; виступав у радіо і телебаченні. Доц.

Р. Савицький

Львівської Консерваторії і декан фортепіанового фак. (1939–41); муз. редактор львівського радіо (1941–44). Засновник і дир. Муз. Школи в Берхтесгадені (Німеччина 1946–49) та Укр. Муз. Ін-ту ЗДА (1952–59). Фортепіанові обробки нар. мелодій для молоді, ст., рецензії, праця «Основні засади фортепіанової педагогіки». Перший виконавець фортепіанового концерту В. Барвінського.

Савицький Степан (бл. 1684–1751), з священничого роду на Лубенщині, військ. канцелярист (1712), лубенський полковий писар (1714–39). Був чл. кодифікаційної комісії, що опрацювала «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743). 1718 С. виконав укр. переклад першої частини твору С. Твардовського «Woyna Domowa» (1681), надрукований пізніше у додатках до Літопису С. Величка (вид. Київ. Археографічної Комісії, т. IV, 1864). Насадки С. були дідами й гром. діячами на Полтавщині й Чернігівщині до 20 в. З них Андрій С. (1811–84), крелевецький дідич і діяч сел. реформи 1861, економіст і філософ; його небіж Микола С. (* 1867), крелевецький маршал дворянства (1896–99) і гол. Чернігівської Губ. Земської Управи (з 1906), був Чернігівським губ. старостою 1918 й помер на еміграції; син Миколи Петро С. (* 1895), історик і соціолог, засновник т. зв. євразійської теорії, перебував на еміграції у Празі; 1945 заарештований сов. владою й депортований до СРСР, 1956 звільнений, але 1961 вдруге заарештований у Празі; дальша доля невідома. О. О.

Савич (справжнє прізвище Лук'яненко) Іван (* 1914), поет і журналіст родом з Чернігівщини, по війні працює учителем укр. літератури на Донбасі. Зб. поезій «З вічних джерел» (1957), «Позивні з майбутнього» (1959), «Щаслива та доріженька» (1961), «Тяжіння земне», «Роси на травах» (1964), «Зоретворці» (1967), «І серце одпочине» (1970), поема «Марія Заньковецька» (1961).

Савич Микола (1808–92), хемік, економіст і гром.-політ. діяч родом з Полтавщини. Закінчив філол. фак. Харківського Ун-ту, 1827–31 – на військ. службі, 1831–34 вчився в Парижі; потім жив

у своєму маєтку на Полтавщині. У сер. 1840-их рр. познайомився з Т. Шевченком і з 1846 став чл. Кирило-Методіївського Братства. За участь у ньому і за опозиційні до самодержавства погляди 1847 відкликаний з-за кордону, заарештований і відданий під нагляд поліції. З 1850 жив в Одесі, був чл. міської ради, виступав з ст. на екон. теми.

Савич (псевд. Іван Тарасенко) Олександр (1846–1902), письмен., правник, чл. Лубенського окружного суду. Автор зб. віршів «На Україні» (1889) поеми «Ганнуса» (1891), «Кирило. Світова поема» (1896) й віршів та оп., друкованих в альманахах «Перша Ластівка» (1905) й «Арго» (1914).

Савич Олексій (1810–83), астроном і математик з старшинського роду на Сумщині. Вчився в Харківському, Моск. і Дорпатському (тепер Тартуському) унтах. Дослідник у Дорпатській Обсерваторії (1833–39), проф. Петербурзького Ун-ту (1839–80), д. чл. Петербурзької АН (з 1862). Автор понад 100 праць, у тому ч. посібників з астрономії і математики. Наук. праці присвячені визначенню орбіт комет, планет і їх супутників, астрономічній рефракції, барометричному нівелюванню та ін. Провів у 1836–38 нівелювання між Чорним і Каспійським м. і остаточно довів різницю їхнього рівня.

Савичі, коз.-старшинський рід на Чернігівщині, одна галузь якого ще в першій пол. 18 в. переселилася на Слобожанщину, походив від Сави Прокоповича († 1701), сотника воронізького (1669), писаря Ген. Військ. Суду (до 1672), ген. писаря (1672–87) й ген. судді (1687–1700), учасника чигиринських і крим. походів, посланця до Москви (1677). Син його Семен С. († 1725) був писарем Ген. Військ. Суду (1701–06) і ген. писарем (1709–23). 1723–25 був ув'язнений у Петропавлівський фортеці в Петербурзі, у зв'язку зі справою гетьмана П. Полуботка, його швагра, й помер в ув'язненні. До цього роду належали, серед ін., Данило С. († 1763), вихованець Київ. Академії і Моск. та закордонних (Вюртемберг) унів., що був проф. географії й фізики Моск. Ун-ту; й Олексій С. (1810–83), астроном і математик (див.). До ін., згаслого у 18 в. роду С. належали Сава С., лубенський полковий сотник (1671–72, 1695), суддя й обозний (1672, 1675), і син його, Василь С. († 1714), лубенський полковий сотник з перервами (1695–1702) і осавул (1698–1700), полк. лубенський (1709–14). О. О.

Савін Гурій (* 1907), інж.-гірник і механік родом з Калінінградської обл.; 1932 закінчив Дніпропетровський Ун-т; з 1932 викладав у Дніпропетровському Інженерно-Будів. Ін-ті, з 1941 – його

проф. З 1945 чл.-кор., з 1948 — д. чл. АН УРСР. 1940–45 дир. Ін-ту Гірничої Механіки АН УРСР; 1945–48 очолював н.-д. установи АН УРСР у Львові, 1945–52 — проф. (1948–52 ректор) Львівського Ун-ту. 1952–57 — віцеканцлер АН УРСР і проф. Київ. Ун-ту; з 1957 завідувач відділу теорії пружності в Ін-ті Механіки АН УРСР (1958–59 дир.). З 1955 відповідальний ред. ж. «Прикладна Механіка». Понад 180 друкованих праць, гол. з теорії пружності та з ділянки гірничих підйомних пристроїв.

Г. Савін

Савіна Марія (псевд. Подраменцевої-Славич; 1854–1915), видатна рос. акторка родом з Кам'янця Подільського. Сценічну діяльність почала з 1869, з 1874 в Александринському театрі у Петербурзі. Гол. Род. «Русского театрального общества» (1883–84) та ініціатор Першого Всерос. з'їзду сценічних діячів (1897). С. була у дружніх стосунках з корифеями укр. сцени, відстоювала права укр. акторів і домагання скасувати цензуру на укр. п'єси.

Савінов Борис (* 1903), інж.-хемік родом з Сибіру; 1925 закінчив Київ. Політехн. Ін-т, з 1925 працює у різних наук. установах Києва; з 1959 завідує катедрою в Київ. Ін-ті Нар. Госп.-ва. Понад 100 друкованих праць з ділянок кристалізації у цукр. пром.-сті, хемії харч. виробництва та каротину.

Савилов Йоаким. див. Йоаким Савилов.

Савка (*Oxyura leucorhynchos Scop.*), птах водни качкуватих. Довж. тіла бл. 55 см, вага 720–900 г. С. поширена в степ. зоні Європи й Азії. На Україні — залітний птах. Живиться рослинами, комахами тощо. Пром. значення невелике.

Савка-Качмар Марія (* 1933), керамістка родом з Львівщини. Закінчила Львівський Ін-т прикладного та декоративного мистецтва. З 1967 вчить у Львівській дитячій мист. школі. Декоративні настінні вази та рельєфи («Коваль», «Ганчар», «Колядники»), тематичні композиції («Яворівське весілля», «Лемківське весілля», «Сум трембіти», «Енеїда», «Бабусі і онука» та ін.).

Савойка Теодор (1866–1942), гр.-кат. свящ. і гром. діяч, довголітній організатор Посвяння (Березівщина), чл.-засновник Нац.-Дем. Партії. Автор «Проповідей на неділі» (1900), «Проповідей на свята» (1910), «Гомілійних наук» (1924).

Савранка, Саврань, р. в півд.-сх. частині Подільської височини, праця при-

гока Бога; довж. 98 км, сточище — 1 767 км².

Саврань (V–10), с. м. т. на півд.-сх. Поділлі, при злитті Савранки з Богом, р. ц. Одеської обл.; місц. пром.-сть; 9 000 меш. (1966). У 17 в. тут засновано фортецю проти гат.-тур. наскоків; за часів Рос. Імперії м.-ко Балтського пов. Подільської губ. Поблизу С. стоянка буго-дністровської культури (5 — поч. 4 тисячоліття до Хр.).

Савромати, кочові племена, які жили в 7–4 вв. до Хр. в задонських і поволзько-уральських степах, близькі походженням, культурою й мовою до скитів і саків. Грец. автори підкреслюють окрему роль жінки в суспільному житті С.; пережитки матриархату в С. засвідчені також археологічними даними. Об'єднані з прибулими зі Сходу племенами в нові племінні союзи, С. виступають з 3 в. до Хр. під заг. назвою Сармати.

Савчак Дем'ян (1847–1912), гром. діяч, за фахом суддя, родом з Нової Веси на зах. Лемківщині, заслужений діяч Бережанщини. Посол до гал. союму і чл. Крайового Відділу 1889–1901, чл. Нар. Комітету Нац.-Дем. Партії; піонер райфайзенівського типу кооператив у Галичині.

Савченко Володимир (1882–1957), військ. діяч, ген.-штабу полк. Армії УНР, у 1911 закінчив рос. академію Ген. Штабу, у 1919 начальник штабу Катеринославського Респ. Коша, згодом начальник штабу 8 Запор. Дивізії, 1920 — перший ген.-квартирмейстер Ген. Штабу. Ст. й розвідки на військ. теми у журн. «Табір», у зб. «За Державність», у щорічних календарях-альманахах «Дніпро» і газ.: «Діло», «Краківські Вісті», «Львівські Вісті», амер. «Свобода», кан. «Новий Шлях». Помер у ЗДА.

В. Савченко

Савченко Іван (1862–1932), патолог, мікробіолог та імунолог родом з Полтавщини. Вчився і до 1895 прац. у Київ. Ун-ті. 1896–1919 — проф. Казанського Ун-ту, з 1920 — Кубанського Ун-ту в Краснодарі (з 1922 — Мед. Ін-ту). Був засновником та дир. Кубанського Хеміко-бактеріологічного Ін-ту. Опублікував понад 100 наук. праць, які були при-

Іван Савченко

свячені інфекційній патології, імунітету, фагоцитозі, онкології, патологічній гістології, дослідженню прокази, холери, сибірки, поворотного тифу, ревматизму, пневмонії та ін. 1893 разом з Д. Заболотим зробив на собі небезпечний дослід: випив живу холерну культуру, після попередньої пробної імунізації, щоб довести ефективність імунізації через рот (цим досвідом покладено було поч. методам ентеровакцинації). 1905 виготовив протишкарлатинну сироватку. У галузі теоретичної імунології велике значення для науки має цикл праць С. та його співр. з фагоцитозу. С. працював також над орг-цією протиепідемічної служби на Кубані (боротьба з малярією, черевним тифом, шкарлатиною).

Савченко Ігор (1906–50), кінорежисер родом з Вінниці, тут учився в театральній школі Орди-Светлової та виступав у театрі. У 1925 організував молодіжний агіттеатр «Червоний галстук» і з ним гастролював по Україні. З 1926 учився в Ленінградському Ін-ті сценічних мистецтв. З 1929 гол режисер театрів роб. молоді в Баку (з 1932) у Москві. Перший свій фільм С. здійснив 1931 на Бакинській кіностудії («Люди без рук»); на Моск. кіностудії поставив звук. фільм «Гармонь» (1934), два молодіжні фільми «Випадкова зустріч» (1936) і «Дума про козака Голоту» (1937). У 1939–41 і з 1947 С. пов'язаний з Київ. кіностудією; 1944–46 С. — мист. керівник кіностудії ім. М. Горького в Москві. На Київ. кіностудії поставив фільми: «Вершники» Ю. Яновського (1939), «Богдан Хмельницький» (1941; за О. Корнійчуком), «Третій удар» і «Тарас Шевченко» (закінчений учнями С. 1951, премійований на міжнар. фестивалі в Чехо-Словаччині, 1952); «Партизани в степах України» (1942; за О. Корнійчуком) та ін.

Ігор Савченко

Савченко Михайло (* 1914), актор і драматург родом з Полтавщини. З 1938 до війни актор у Харківському театрі ім. Шевченка, по війні — в Київ. театрі ім. Г.Франка. З 1951 пише інсценівки, а пізніше й п'єси. Серед ін. зб. «Розплата за довіря» (1959), «Ластівка» (1961), «Прогнози», «Шляхи до щастя» (1962), «Честь» (1963), «П'єси» (1967), драма «Мій син» (1969) та ін.

Савченко Павло (1887–1920), поет-символіст родом з Полтавщини, брат Якова С. Автор зб. поезій «Мій сміх, моя задума» й «Епілог» (1913), співр. «Літ.-Криптичного Альманаху» (1918). Перебуваю-

чи спершу під впливом народницької поезії, пізніше, як символіст, був прихильником «чистого мистецтва».

Савченко Степан (1889–1942), літературознавець і етнограф родом з Чернігівщини. Закінчив Київ. Ун-т (1913), з 1917 його викладач, з 1925 проф. романської філології, з 1933 керівник кафедри. Праці: «Русская народная сказка» (1914), «Происхождение романских языков» (1916), «Шевченко і світова література» (1939); ст. і передмови до вид. творів А. Франса, Ж. Бедьє, Р. Роллана, Бляско Ібаньєса та ін.; ред. 10-томового вид. творів Гі де Мопасана укр. мовою (1927–30), зб. перекладів «Франц. клясики XVII ст.» (1931). Помер у Ташкенті.

Савченко Федір (* 1892), історик і публіцист родом з Полтавщини, д. чл. НТШ (з 1927). Вчився в Ніженському Іст.-Філол. Ін-ті ім. кн. Безбородька, з 1914 продовжував студії в Парижі. 1918 заснував франц.-укр. т-во Cercle d'etudes franco-ukrainiennes і був ред. видавничого цим т-вом тижневика «La France et l'Ukraine». Перебуваючи на еміграції, зблизився з закордонною УПСР і з М. Грушевським, за допомогою якого 1925 повернувся на Україну. У Києві включився в працю Іст. Секції ВУАН, був керівником Комісії Заходознавства й Американознавства й Комісії Зах. України. Автор понад 50 праць і статей, друкованих перев. у вид. ВУАН, зокрема в ж. «Україна» і зб. «За сто літ», та монографії «Заборона українства 1876» (1930, перевидана 1970 у «Harvard Series in Ukrainian Studies»). 1931 був заарештований і засланий. Дальша доля невідома.

Савченко Юрій (* 1908), літературознавець і критик родом з Полтавщини, наук. співр. Ін-ту Шевченка в Харкові. Ст. про сучасних письмен., «Дещо з історії могили Т. Шевченка» (1929), ред. творів Квітки-Основ'яненка. 1934 заарештований і засланий; дальша доля невідома.

Савченко Яків (1890–1937), поет і літ. критик. Нар. на Лохвиччині в сел. родині. Вчився в Київ. Ун-ті, потім учителював на Сумщині. Перший вірш був надрукований у львівській «Ілюстрованій Україні» (1913). У 1917–26 друкувався в ж. «Шляхи», «ЛНВ», «Універсальний Журнал», «Мистецтво», «Глобус», «Життя й Революція», «Гарт». Автор зб. «Поезії, кн. 1» (1918), «Земля» (1921). З пол. 1920-их рр. перейшов на літ.

Я. Савченко

критику: зб. ст. «Поети й белетристи» (1927), «Доба й письменник» (1930) та публіцистику — зб. ст. «Азіатський Апокаліпсис» (1926), «Проти реставрації греко-римського мистецтва» (1927), спрямовані з тогочасних режимних позицій проти ідей і поглядів М. Хвильового й М. Зерова. Був також автором кн. про О. Довженка «Народження укр. радянського кіно» (1930). У поезії розпочав від оспівування нац.-визвольної революції, перебував якийсь час під впливом франц. (С. Малларме) і рос. символізму (Ф. Сологуб) і став символістом тичинівського типу з його неоромантикою і рев. патетикою. Як ред. «Літ.-Критичного Альманаха» (1918) й один із засновників «Музагету», С. належав до основоположників укр. символізму. Якийсь час співпрацював з панфутуристами. Перейшовши на літ. публіцистику і ставши провідним чл. літ. орг-цій «Жовтень» та ВУСПП, дотримувався у своїй діяльності офіц. позицій і настанов, виступаючи проти неокласиків і ваплітнів. Заарештований у сер. 1930-их рр. і згодом розстріляний. Про творчість С. писали: А. Ніковський (у зб. «Vita Nova», 1920), М. Зеров, Ю. Меженко, Д. Загуд, О. Дорошкевич й ін. М. К.

Савченко-Більський Володимир (1868–1955), військ. діяч, ген.-хорунжий Флоти УНР, з старого коз. роду на Чернігівщині; 1919–20 начальник Гол. Виснової Морської Управи Військ. Мін-ва Співр. Військ. ж. «Табора», «Укр. Інзалид», «За Державність». На еміграції жив у Польщі, помер у Франції.

В. Савченко-Більський

Савченко-Більський Михайло, політ. діяч, чл. УСРП, ген. секретар хліборобства в другому уряді В. Винниченка (3. 9. — 20. 11. 1917), за гетьманату 1918 чл. президії Всеукр. Земського Союзу.

Савченко-Більський Олександр (* 1900), маляр і графік, родом з Чернігова; з 1922 — в Парижі, працює перев. в прикладній торг. графіці. Автор іконогастасу для укр.-кат. церкви св. Володимира у Парижі (1972 перенесений до церкви св. Сергія і Вакха в Римі); краєвиди, портрети у постімпресіоністичному стилі.

Савчинський Григорій (1804–88), гром. діяч, гр.-кат. свящ. Вірші, оп., повісті і дописи в гал. газ. 1860-их–80-их рр. («Слово», «Недѣля», «Ластівка», «Читанка», «Вечерниці», «Домъ и Школа») й вид. Общества ім. М. Качковського.

Савчинський Микола, гром. діяч, співред. (з 1854) і гол. ред. 1857 «Зорі Галицької» і додатку до неї «Поученія Церковныя» (1854). За його ред. «З. Г.» виходила укр. нар. мовою.

Савчук Микола (* 1899), зоолог родом з сх. Поділля, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). З 1930 викладач високих шкіл в Одесі, в тому ч. Одеського Ун-ту (завідувач кафедри зоології безхребетних; 1939–48 ректор). Праці присвячені питанням експериментальної біології, зокрема регенерації та експериментальної гельмінтології; бл. 150 праць і ст., найважливіша праця «Зоологія безхребетних» (1954).

М Савчук

Савчук Олекса (* 1912), журналіст і прозаїк родом з Черкащини. Автор зб. нарисів і оп. «Людина перемагає» (1947), «Перші зерна» (1948), «Щедрість» (1960), критико-біографічна кн. «Олександр Бойченко» (1957), повісті «Зелене сонце» (1962) і «Григорій Іванович» (1967).

Савчук Семен Володимир (* 1895), церк. і гром. діяч у Канаді, родом з с. Волківців Борщівського пов. в Галичині, в Канаді з 1899. Митрофорний протоієрей, гол. Президії Консисторії Укр. Гр.-Правос. Церкви у Канаді. Один з основоположників правос. церк. життя в Канаді, засновник Колегії св. Андрія в Вінніпері і її ректор (з 1952), ред. «Вісника» (1924–51), організатор і діяч багатьох гром. об'єднань у Канаді (Союз Укр. Самостійників, Союз Укр. Молоді в Канаді й ін.); заступник през. КУК. Праці: «Як постала Укр. Гр.-Правос. Церква в Канаді» (1924), «Оп. з життя Ісуса Христа» (1930), «Десять біблійних оповідань» (1930), «Азор» (1930), «Церк. канони в теорії і практиці» (1955), ст. в пресі (також під псевд. Т. Єсик, С. Матеїв).

Семен Савчук

Савчук Стефанія (* 1899), уроджена Герицька, гром. діячка й педагог, родом з Золочева (Галичина), з 1924 у Канаді.

Стефанія Савчук

Співзасновниця Орг-ції Українок Канади ім. Ольги Басараб, довголітній чл. її управи (1954–72 гол.) і репрезентантка в Нац. Раді Жінок Канади; співзасновниця СФУЖО, 1956–72 заступниця гол., з 1972 гол.; чл. Президії Укр. Нац. Об'єднання Канади (1956–72), чл. управ низки укр. орг-цій і т-в у Канаді, з 1973 заступниця гол. СКВУ; бере участь у різних міжнар. жін. конгресах: у Вашингтоні (1963), Мінеаполісі (1974) та ін.

Савчук Юрій (1865–?), бук. укр. журналіст, видавець і ред. місячника «Селянин» (1895–96) і «Народный Вѣстникъ» (1899–1900) у Нових Мамаївцях, співр. тижневиків «Буковински Відомости» (1895) у Чернівцях і віденської «Русскої Правди» (1892).

Сагайдачний Євген (1886–1961), маляр, декоратор і педагог, родом з Херсону, учився у Петербурзі. 1911–18 декоратор у театрах Петербургу й Києва. З 1917 в Укр. Держ. Академії Мистецтв у Києві, з 1922 викладач Київ. Художнього Ін-ту, Межигирського керамічного технікуму, художньо-пром. школи у Миргороді, Луганського художнього робфаку (з 1932), Дніпропетровського Художнього Технікуму (з 1936) і з 1947 училища прикладного мистецтва в Косові. Декоративні розписи «Весілля» (1911), картини «Вулички в Туреччині», «Коні» (1920), «Кравець з деревом»; з 1930-их рр. — «Яри біля Луганського», «Квітучий куц глуду», з 1940-их рр. численні акварелі з гуцульського життя. С. залишив велику колекцію нар., зокрема гуцульсько-го, мистецтва.

Сагайдачний Кононович Петро, Кононович († 1622), укр. гетьман, здібний організатор коз. війська, видатний політ. і культ. діяч. Походив з правос. шляхти з Галичини (імовірно нар. 1570 у с. Кульчицях на Самбірщині); вихованець Острозької Академії. З поч. 17 в. перебував на Січі і брав активну участь у коз. протитат. і протитур. боротьбі; перетворив коз. військо на регулярну військ. формуцію. Під проводом С. козаки зруйнували м.: Очаків і Перекоп (1607), Синоп і Каффу (1616), при тому знищили понад 10 000 тур. війська і визволили багато невільників. Вдалі походи козаків звернули на них увагу євр. держав і зміцнили коз. орг-цію. У 1618 С. приєднався до антитур. Ліги Міліції Християнства; того ж р. на чолі 20 000

коз. війська брав участь у поході польс. королевича Володислава на Москву і кілька разів розгромив моск. війська. Як гетьман (1614–22) С. належав до консервативної частини коз. старшини і надав коз. боротьбі держ. характеру. Одночасно боровся за рел. і культ. права укр. народу. За допомогою С. 1620 відновлено правос. ієрархію в Речі Посполитій (висвячено митр. Й. Борецького і трьох єп.) всупереч польс. держ. політиці; разом з усім коз. військом записався до Київ. Братства. С. спричинився до створення укр. культ. центру в Києві та пов'язання коз. військ. сили з укр. духовенством і міщанством.

Поміркована політика С. супроти Польщі викликала незадоволення коз. кіл, і на короткий час 1620 коз. гетьманом обрано Яцка Бородавку. 1621 С. на чолі 40 000 коз. війська брав участь разом з польс. військом у битві під Хотимом, в якій змушено тур. військо до відступу. Поранений у цих боях, С. помер 20. 4. 1622 у Києві і похований у Києво-Братському монастирі. Своє майно С. записав на культ. і церк. цілі. На похоронах ректор Київ. Братської школи Касіян Сакович виголосив панегирик «Вірші на жалостний погреб зацного рицаря Петра Кононовича Сагайдачного», у якому є важливі дані до біографії С. На думку деяких дослідників, С. був автором трактату «Пояснення про унію».

Література: Максимович М. Исследование о гетмане Петре Кононовиче-Сагайдачном. Собрание сочинений, т. I. К. 1876; Каманин И. Очерк гетманства П. Сагайдачного. К. 1901; Барвінський В. Кононович в Перемиській землі в XV і XVI ст., ЗНТШ, т. 100. Л. 1930; Гуселистий К. Петро Кононович Сагайдачний. Укр. Іст. Ж. ч. 4. К. 1972.

Л. Винар

Сагайдачний Петро (1898–1975), журналіст родом з Бережанщини (Галичина), співред. газ. «Новий Час» й ін. вид. концерну «Укр. Преса» у Львові (1934–39), «Краківський Вістей» у Кракові (1939–41), співр. в-ва «Нові Дні» у Зальцбурзі (Австрія, 1945–48); ред. щоденника «Нова Україна» у Харкові (кін. 1941–42), і ж. «Новий Світ» (1950–59) у Нью-Йорку (ЗДА).

Сагарда Микола (1870–1943), історик і бібліограф родом з Золотоноші. Закінчив Петербурзьку Богословську Академію, у якій пізніше був проф. У 1925–32 завідував Відділом Періодики Всенар. Бібліотеки України, співред. її органу «Журнал Бібліотекознавства та Бібліографії» (1927–30), секретар Бібліогра-

П. Сагайдачний

Є. Сагайдачний

фічної Комісії ВУАН (з 1927). С. працював над перекладом Євангелії на укр. мову (1905–11), містив ст. й розвідки у «Полтавських Епархиальних Ведомостях» і «Книгарі» (1918–19), серед ін.: «Переклади Св. Письма на укр. мову від 16–20 ст.», «Поетичні переклади П. О. Кулішем Св. Письма», у бібліографічних журн. — про орг-цію бібліографії, каталогізацію і т. д. в бібліотеках України, у ж. «Україна» давав бібліографічні огляди україніки в рос. журн. У 1932 репресований; помер у Києві.

Сагатівський (Мавренко-Коток) Іван (1882–1951), актор і режисер родом з Києва. З 1898 на сцені рос. театру Соловцова у Києві, згодом у трупях М. Кропивницького, М. Старицького та ін. У 1902–17 очолював власну трупу; ставив серед ін. укр. мовою «Вільгельм Телль» (Ф. Шіллера, 1906), «Ревізор» (М. Гоголя), «Нора» (Г. Ібсена, 1909). За сов. влади у театрах Херсону, Києва, Одеси, Дніпропетровського, Стрия та ін. переважно характерних ролях у побутовому репертуарі.

Садагура, Садгора, м. на Буковині, за 6 км на півн. від Чернівців, засноване 1770. До 1914 відоме ярмарками та синагогою. 1910 4600 меш. (у тому ч. 73% жидів, 16% українців, 8% поляків), 1959 — 12 400. 1941–44 в С. існував рум. концентраційний табір. Тепер С. включена до м. Чернівців.

Саджз звичайна, копитка (*Syrhaphes paradoxus* Pall.), птах ряду рябкоподібних; довж. до 45 см, вага бл. 250 г. Поширена в пустелях і напівпустелях Півд.-Сх. Європи та Сер. і Центр. Азії; зрідка залітає на Україну.

Садиба, невелика ділянка землі з житловим будинком, госп. будівлями, садом і городом, що перебувають в особистому користуванні колгоспника, робітника чи службовця (диз. *Поисадибне госп-во*).

Садиленко Юрій (1903–67), маляр родом з Житомира. Закінчив Київ. Художній Ін-т (1930), учень Л. Крамаренка, чл. АРМУ, з 1927 — ОСМУ; 1931–41 викладач Харківського, з 1944 — Київ. художніх ін-тів. Співатор монументальних фрескових розписів конференц-залі АН УРСР у Києві (1930); в 1940 закриті шаром тинку, виконав пано «Могила Т. Г. Шевченка» (1940) в Канівському музеї-заповіднику; з індустріальної тематики картини «Сталевари», «Будівництво», «Маршеники»; портрети й ілюстрації (серед ін. до поеми «Катерина» Т. Шевченка, 1939) та ін.

Садівництва Український Науково-Дослідний Інститут, н.-д. установа в системі Всесоюзної Академії с.-г. наук ім. В. Леніна (ВАСГНІЛ), підпорядкована Півд. відділові ВАСГНІЛ. Міститься у Китаєві (передмістя Києва). Організова-

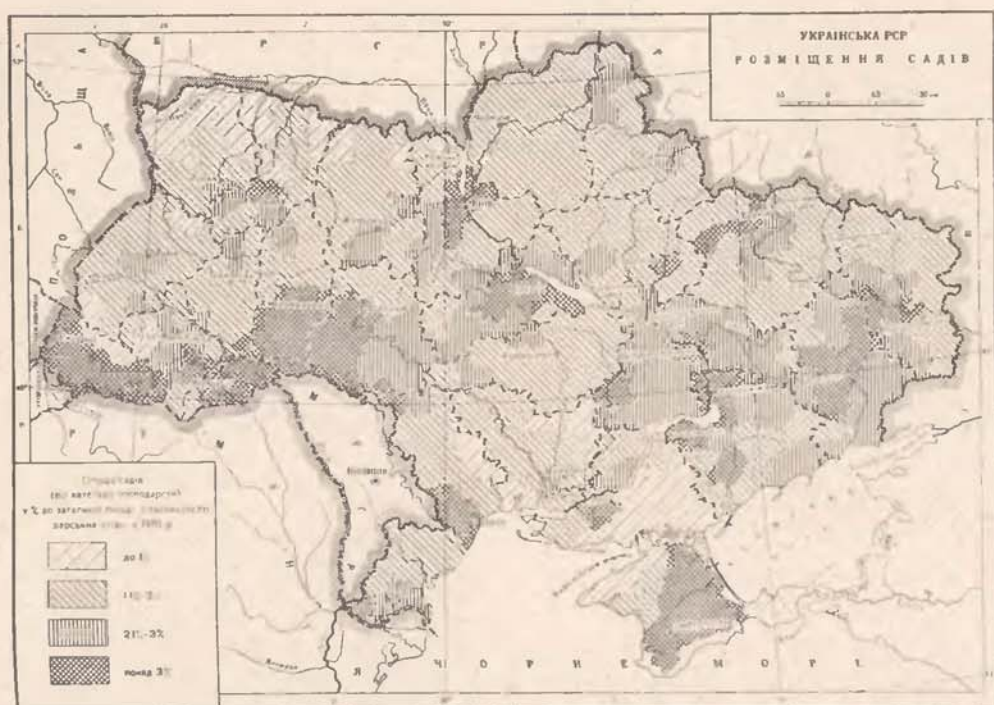
ний 1956 на базі Укр. н.-д. ін-ту плодівництва, попередником якого був Всесоюзний дослідний ін-т півд. плодового і ягідного госп-ва (1930). Ін-т має 10 відділів та 3 експериментальні госп-ва. Ін-тові підпорядковані 8 дослідних станцій садівництва (Крим, Мелітопольська, Мліївська, Донецька, Львівська, Придністровська, Краснокутська, Подільська). Основне завдання ін-ту: розроблення питань вирощування високоінтенсивних садів у колгоспах і радгоспах УРСР. Ін-т створив понад 500 нових форм плодкових і ягідних рослин, з яких 50 районовано. При ін-ті є аспірантура; видається наук. зб. «Садівництво».

Садівництво, інтенсивна галузь сіль. госп-ва, до якої належить вирощування овочевих (плодових) культур; самостійною галуззю С. є виноградарство. Наука про сорти овочевих і ягідних культур називається помологією. Овочі й ягоди є цінними харч. продуктами; вони містять у собі багато високоякісних мінеральних солей, органічних кислот і вітамінів; горіхи мають багато олії (до 77%) та білків (до 22%). З овочів і ягід виготовляють конфітури, компоти, соки, вина, повидло, сиропи та сушені овочі й ягоди. Споживання овочів і ягід постійно збільшується, зокрема у сирому вигляді. На овочі й ягоди є чималий попит, і вони дають додатковий прибуток для сел. госп-ва (тепер для колгоспів).

Клімат України сприятливий для культури різних овочевих і ягідних дерев і кущів. С. на Україні відоме з античних часів, його культивували греки на півн. Чорномор'ї, зокрема в Криму. З княжої доби відомі сади при монастирях (напр., з 11 в. в Києво-Печерському і княжих садибах); овочевими деревами є яблуні, груші, черешні, вишні, сливи, волоський горіх. Як тоді, так і пізніше (аж до 17 в.) більше значення для прохарчування населення мали дико ростучі овочеві дерева й ягоди. Чималою розвитку С. зазнало у 16–17 вв., а зокрема у 18, коли воно розвинулося у м., при монастирях, садибах шляхти та коз. старшини; садівниками були переважно чужинці. Пізніше розвиткові С. сприяли нім., болг. і чес. колоністи. З 18 в. С. поширилося і серед селян (лише для власного вжитку), з другої пол. 19 також на збут, хоч пром. значення мало гол. поміщицьке С.

1887 у 9 укр. губ. було 209 000, 1913 — 293 000 га садів (у тому ч. 60% сел.), тобто 44,5% у всій Рос. Імперії; їхня продукція — 577 000 т, 24,8 центнерів з 1 га; на душу населення припадало 16 кг овочів й ягід. Розміри сел. садів були невеликі, асортимент овочевих дерев випадковий і дуже різноманітний, їх вирощування здебільша — примітивне. Гол.

Розміщення садів

овочевими деревами були: яблуні, вишні, сливи й груші, поширені по всій Україні; далі черешні, а в півд. частині абрикоси (морелі), горіхи. Пром. значення С. мало в Подільсько-Басарабському р-ні (вивіз яблук і чорносливу) і в Криму (високого гатунку яблука, груші, сливи, морелі, броскви, абрикоси, які вивозилися на ринки гол. м. Росії). Вивіз і довіз садовини на Україні рівноважився.

Після занепаду С. у 1918–22 і вдруге у першій пол. 1930-их рр. (колективізація) площа садів в УССР збільшилася до 612 000 га (34,2% заг. їх площі в ССРСР), у тому ч. у родючому віці лише 57% (1913 – 46%), вона зменшилася у 1941–45 і досягла довоєнного рівня щойно 1954. Відтоді площа С. постійно зростала і дійшла максимуму в 1965 (1 299 000 га), пізніше незначно зменшилася; сов. влада звертає тепер увагу на інтенсифікацію вже існуючих садів, зокрема у спеціалізованих садівничих радгоспах і колгоспних бригадах. 1972 сади і ягідники становили 1 210 000 га (34% садів у всьому ССРСР) і 2,9% с.-г. угідь в УССР. У родючому віці – 873 400 га (69%), заг. річний збір овочів і ягід у середньому за 1968–72 – 2 414 000 т (40% від всього ССРСР), урожайність – 28,7 центнерів з 1 га, на душу населення 51 кг. З усієї площі садів і ягідників 1970 було у колгоспах 453 300

га (37%), у радгоспах й ін. держ. госп-вах 248 000 га (20,2%), у садибах колгоспників, робітників, службовців – 523 900 (42,8%). На зерняткові (яблуні, груші) 1970 припадало – 847 800 га (69,2%), кісточкові (вишні, сливи тощо) – 320 400 га (26,1%), горіхоплідні – 36 200 га (3%), ягідники – 21 200 га (1,7%). У присадибному секторі вирощено аж 47,4% всіх овочів і ягід (кісточкових, горіхів і ягід – 61%).

Як і раніше, на першому місці серед овочевих дерев стоїть яблуня (1970 – 46,5% заг. кількості облікованих дерев), поширена по всій Україні з деяким зменшенням у півд. напрямі; далі вишня (20,4%), слива (15,3%) і груша (8,2%) – розповсюджені по всій Україні, з деяким збільшенням у півд. напрямі; менші площі припадають на абрикосу (3,7%), черешню (2,7%), горіх (2,1%) – у Лісостепу і Степу; на ін. овочеві дерева припадає 0,9% (бросква, мигдаль, фундук і субтропічні – оливна культура, цитрусові тощо) – всі на Півд. Україні, гол. в Криму. Див. також Ягідні культури.

Геогр. розміщення садів – див. карту. Порівняно з 1914 виникли нові пром. р-ни С., зокрема на Донбасі, у Дніпровському пром. р-ні та навколо великих м., тобто у р-нах найбільшого попиту на овочі. Ін. гол. пром. р-ни С.: Подільсько-

Покутський (сади займають бл. 5% с.-г. угідь; гол. овочеві дерева: яблуня, слива, груша, далі черешня й абрикоса); Крим, зокрема передгір'я (5% с.-г. площі; кращі сорти яблук, груш, черешень, абрикос, броскви, грец. горіх, оливкові дерева, мигдаль й ін. субтропічні); Закарпаття (сади займають 11% с.-г. угідь; яблуні, сливи, груші, абрикоси, грец. горіх). Кубань, зокрема на чорноморському березі і на Передкавказзі (яблуні, груші, вишні, черешні, абрикоси; на чорноморському березі також — айва, бросква, волосський горіх, фундук; на півд. від Туапсе оливкове дерево, цитрусові); менші: б. Черкас, Полтави, Мелітополя (особливо черешня).

Для поширення раціонального С. на Україні ще до революції існували різного типу школи (серед ін.: Уманська, Одеська, Никитівська) і курси С., дослідні станції, овочеві розсадники (перший у Млісві, що його створив 1888 Л. Симиренко); чимале значення мав Никитський Ботанічний Сад. Основні підстави культури і розвитку С. на Україні (а навіть у Сх. Європі) дала родина Симиренків: Платон (1821–63) й особливо його син Лев (1885–1920) та внук Володимир (1891–1943). Визначними помологами були: В. Кащенко (1855–1935), В. Пашкевич (1856–1939), А. Пюнтковский (1881–1943) та ін. Н.-д. справа С. значно розвинулася за сов. часів. Тепер наук. питання С. розробляють Садівництва Укр. Н.-д. Ін-т та його дослідні станції, відповідні катедри с.-г. вузів, відділи обл. с.-г. дослідних станцій. Див. також *Агрономія*, *С.-Г. Освіта*.

Література: Щербина М. Садівництво плодове та ягідне. К. 1926; Шабловський Б. Провідні сорти плодівих культур УРСР. Укр. Н.-д. Ін-т Плодівництва. Випуск 28. К. 1937; Садівництво і виноградарство. К. 1959; Кривада І. Токар Л. Садівництво. К. 1960; Чухно Д. Економіка садівництва. К. 1961; Юрчишин В. Екон. ефективність порід і сортів плодівих культур. К. 1968; Виробнича енциклопедія садівництва. К. 1969.

М. Боровський

Садковський Віктор († 1803), правос. єп., церк. діяч, родом з Києва, вихованець Києво-Могилянської Академії, 1758 — учитель і префект Могилівської Духовної Семінарії, далі капелян Правос. Церкви у Варшаві та архимандрит Слущького монастиря. З 1785 єдиний у Польщі правос. єп.; з Слущьку, де заснував духовну семінарію, керував Переяславсько-Бористинською єпархією, визнавав зверхність Рос. Синоду і

Архiep. В. Садковський

приєднував до православ'я уніятські парафії. 1789 ув'язнений поль. владою під закидом підбурювання селян до бунту та за зносини з Росією; звільнений 1792 на вимогу Росії, отримав титул архієпископа. Від 1796 був чернігівським архієп.

Садовий жасмин (*Philadelphus* L.), під куштів з родини ломиканевих. На Україні 4 види, усі культивують як декоративні: С. ж. широколистий (*Ph. latifolius* Schrad. = *Ph. pubescens* Lois.); С. ж. дрібнолистий (*Ph. microphyllus* Gray), з запашних квіток обох видів здобувають етерову олію для парфумерної пром-сти; С. ж. пухнатий (*Ph. pubescens* Lois. = *Ph. coronarius* L.); С. ж. непахучий (*Ph. inodorus* L.).

Садовська-Барілотті Марія (1885–91), співачка-сопрано і драматична акторка, сестра І. Тобілевича, М. Садовського і П. Саксаганського, родом з Херсонщини. Виступати почала з 1876. З 1883 у трупах М. Кропивницького, далі М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського. Кращі партії і ролі: Наталка («Наталка - Полтавка» І. Котляревського), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Панночка («Утоплена» М. Лисенка), Маруся («Дай серцю волю...» М. Кропивницького), Софія та Варка («Безталанна» І. Тобілевича) та ін.

М. Садовська-Барілотті

Садовський Антін, переяславський золотар кін. 18 в. Виконав дарохранительницю для переяславської Успенської церкви (1786).

Садовський Валентин (1886–1947), економіст, гром. і політ. діяч з священичої родини на Волині, д. чл. НТШ (з 1935). Закінчив правничі студії в Києві, Ун-ті й екон. в Політехн. Ін-ті у Петербурзі, у яких був активним чл. укр. студентських громад; з 1904 чл. РУП — УСДРП. 1917 чл. Центр. і Малої Ради від УСДРП, ген. секретар судівництва в уряді В. Винниченка з 28. 6. 1917; 1918 разом з В. Винниченком представник УСДРП в Укр. Нац. Союзі. З 1920 на еміграції в Польщі й Чехо-Словаччині, доц., згодом проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, чл. Укр. Наук. Ін-ту в Варшаві.

В. Садовський

ві. Численні праці й ст. з ділянки економіки й демографії України; важливіші: «Нарис екон. географії України» (1920), «Проблеми індустріалізації в нар.госп-ві» (1929), «Районізація України» (1931), «Людність зах. укр. земель по польс. перепису 1921», «Праця в УССР» (1932), «Робоча сила в сіль. госп-ві України» (1935), «З підсумків колонізаційної політики в ССР» (1936), «Нац. політика Совєтів на Україні» (1937) та ін. Співр. низки журн. і газ.: «Рада», «Українская Жизнь», «Роб. газета», «Літ.-Наук. Вісник», «Дзвони», «Тризуб» тощо. Заарештований більшовиками в Празі 1945, помер у Лук'янівській в'язниці в Києві.

Садовський Домет (1865–1940), гр.-кат. свящ. у Відні, Перемислі й Львові, папський шамбелян; знавець літургичного життя Гр.-Кат. Церкви, викладач літургії у Львівській Духовній Семінарії. С. наголошував потребу повернення до сх. обрядових форм в Укр. Кат. Церкві; автор ст. і рецензій на муз. теми.

Садовський Іван (1855–1911), ветер. лікар, анатом, мікробіолог, один з організаторів ветер. справи на Україні, родом з Сумщини. 1879 закінчив Харківський Ветер. Ін-т, 1890–1904 його проф., 1904–07 — дир. Варшавського Ветер. Ін-ту; згодом завідував Ветер.-бактеріологічною лабораторією Мін-ва Внутр. Справ. Праці з питань ветер. анатомії, хірургії та епізоотології (сап, чума великої рогатої худоби та ін.). С. разом з Л. Ценковським один з перших виготовив і застосував у житті вакцину проти сибірки, відому п. н. «Вакцина Ценковського».

Садовський Іван (1876–1948), актор родом з Житомира. 1896 хорист в італ. опері в Одесі, 1897–1900 — у трупі Т-ва Укр. Акторів під орудою братів Тобілевичів, пізніше (до 1918) у трупах О. Сулова, М. Ярошенка, Ф. Костенка, а далі у драматичних театрах Києва, Чернігова, Одеси, Харкова, Вінниці та ін. Перев. на характерних і комічних ролях: Солопій та Опанас («Сорочинський ярмарок»), «Циганка Аза» М. Старицького), Писар («Бурлака» І. Тобілевича), Бублик («Платон Кречет» О. Корнійчука) та ін.

Садовський (справжнє прізвище Тобілевич) Микола (б. з. 1856 — 7. 2. 1933), актор, режисер і гром. діяч, корифей укр. побутового театру; брат І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського й М. Садовської-Барілотті. Нар. у с. Костуватому на Херсонщині, вчився в Єлисаветградському реальному училищі, замолоду брав участь в аматорських гуртках, з 1881 в проф. театрі: у трупі Г. Ашкаренка, М. Кропивницького, М. Старицького, а в 1888 організував власну трупу. У 1898 трупа С. об'єдналася з «Т-вом

рос.-малорос. артистів» братів Тобілевичів (І. Карпенка-Карого та П. Саксаганського), а ще два роки пізніше (1900) до них приєднався ансамбль М. Кропивницького. У 1905 на запрошення з Галичини С. очолював театр «Руської Бесіди» у Львові, чим (разом з М. Заньковецькою) сприяв значному піднесенню театральної культури на Зах. Укр. Землях. Повернувшись до Києва, С.

М. Садовський

заснував перший укр. стаціонарний театр, який розпочав свою працю 1906 в Полтаві, а потім діяв аж до 1919 в Києві (див. Театр М. Садовського).

У пр. укр. державності С. працював як гол. уповноважений у справах нар. театрів; 1920 в Галичині, з 1921 — очолював театр «Просвіти» в Ужгороді, з 1923 жив у Празі. По поверненні до УССР (1926) С. у тодішній політ. ситуації вже не мав права на власний театр і виступав у своєму репертуарі в різних театрах, знімався у гол. ролі у фільмі «Вітер з порогів» (1929); залишив спогади «Мої театральні згадки», опубліковані посмертно (1956).

Як актор С. відзначався винятковою пластичністю, простотою, глибиною і щирістю почуттів, хоч і не позбавлених характером гри «нутром» (від великих емоцій до сміху). С. улавлював в героїчно-іст. — Богдан Хмельницький (в одноіменній п'єсі М. Старицького), Сава Чалий (І. Карпенка-Карого), Гетьман Дорошенко (Л. Старицької-Черняхівської) і героїчно-побутовому репертуарі: Дмитро («Не судилося» М. Старицького), Опанас («Бурлака» І. Карпенка-Карого); був першим Командором («Камінний господар» Лесі Українки) і Городничим на укр. сцені («Ревізор» М. Гоголя); крім того, виступав у оперовому репертуарі й улавлював як виконавець укр. нар. пісень. С. спричинився також до збагачення укр. репертуару перекладами («Ревізор» М. Гоголя, лібретта опер «Галля» С. Монюшка, «Продана наречена» Б. Сметани та ін.). Як режисер С. виховав цілу плеяду укр. акторів (О. Петляш, О. Корольчук, Є. Хуторна, М. Малиш-Федорець, І. Ковалевський і багато ін.), даючи їм велику волю в творенні образу. Роль С. як культ. і гром. діяча виходить далеко за межі театру. У товаристві ін. корифеїв і сучасних йому діячів у різних ділянках культури й мистецтва (М. Лисенко, Л. Старицька-Черняхівська, В. Кричевський і багато ін.) діяльність С. сприяла наро-

дженню нового покоління укр. інтелігенції 20 в.

Література: Тобілевич С. Мої стежки зустрічі. К. 1957; Василько В. Микола Садовський та його театр. К. 1962; Мар'яненко І. Сцена, актори, ролі. К. 1964; Укр. Драматичний театр, І. К. 1967.

В. Ревуцький

Садовський Михайло (1887–1967), військ. і гром. діяч, родом з Київщини, полк. Армії УНР, з 1912 кадровий старшина рос. армії; 1918–20 начальник похідної канцелярії Військ. Мін-ва при ставці Гол. Отамана; на еміграції один з основоположників та заступник гол. Укр. Воєнно-Іст. Т-ва в Польщі, з 1939 його голова, з 1947 – дир. Укр. Воєнно-Іст. Ін-ту та Музею Укр. Війська при ньому (в Торонто), гол. Головної Ради Хреста ім. Петлюри; ред. ж. «Укр. Інвалід», зб. «За Державність» (11) і Бібліотеки Укр. Воєнно-Іст. Т-ва у Варшаві; уряд УНР надав С. рангу ген.-хорунжого. Ст. в укр. пресі. Помер у Торонто (Канада).

М. Садовський

Садовський Никифор (1884–1935), математик і педагог, д. чл. НТШ (з 1922). Праці з теорії функцій («До теорії аналітичних функцій двох незалежних») та з теорії векторних полів («Діяда як споріднена трансформація») друковані у вид. НТШ.

Садовський Тодось (1891–1943), технолог, проф. Київ. Політехн. Ін-ту; працював у ділянці укр. технолог. термінології.

Садовяну (Sadoveanu) Міраїл (1880–1961), визначний рум. письмен., у романах якого «Соколи» (1904), «Весілля домніці Роксандри» (1932), «Нікоаре Поткоаве» (І. Підкова, 1952) затронуто й укр.-рум. зв'язки за коз. доби. Написав передмову до першого рум. вид. Шевченкового «Кобзаря» (1957).

Садуль (Sadoul) Жорж (1904–67), франц. історик кіна і критик, у газ. «Lettres Françaises» умістив «Interview de A. Dovlenko» (1956). С. автор чотиритомової «Histoire générale du Cinéma» (1945–54; рос. переклад «Всеобщая история кино», 1958–63) й одностомової історії кіномистецтва, в яких є огляди сов. кіна, зокрема характеристика творчості О. Довженка.

Сасвич Микола (1885–1944), інж.-лісівник, гром. і військ. діяч, з 1914 при УСС поручник, сотник Укр. Гал. Армії; 1916–18 очолював Комісаріят УСС у Володимирі Волинському, широко розгорнувши культ.-осв. діяльність, 1918–19 пов.

комісар у Косові на Гуцульщині, пізніше командир Вартового Куреня в Кам'янці Подільському; діяч УВО. 1924–29 приват-доц. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах. Праці з лісової ентомології на Закарпатті, укр. лісівницької термінології тощо. Видатний лісівник-практик, м. ін. у ділянці лісоохорони.

Сасвич Омелян (1869–1944), кооператор, один з творців і перших організаторів кооп. руху в Галичині. Перший дир. і гол. ревізор Крайового Союзу Ревізійного (1904–21), довголітній дир. Центр. Кооп. Банку «Крайовий Союз Кредитовий» (пізніше «Центробанк») у Львові (до 1939).

Сасенко Олександр (* 1899), мистець-декоратор родом з Борзни на Чернігівщині; глухонімий. Закінчив Київ. Художній Ін-т (1928), учень В. Г. Кричевського; працює в техніці інкрустації соломкою. 2 пано: «Козак Мамай» і «Бранці в тур. неволі» (1928) для приміщення Іст. Секції ВУАН у Києві; багатопігурні композиції «Тарас Шевченко під вартою» (1937), «Збирання яблук» (1940), пано «Птахи» у готелі «Дніпро» в Києві (1963), «Семен Палій» (1966) та ін.; проекти інтер'єрів побутових і гром. приміщень, інкрустовані соломкою меблі, майоліка, вибілки. Персональні виставки у Львові (1962), Борзни (1963) та Києві (1967).

О. Сасенко

Сасенко Олександр (* 1921), пост родом з Ізюму. Друкується з 1949 в газ. і журн. Зб. поезій: «Ой видно село» (1957), «Повісті для дітей», «Шукання криниці» (1958), «На чотири броди» (1968), «Стежечка-стожка Котигорошка» (1972), зб. поезій для дітей «Грім-чередник» і «Червоне число» (1963), зб. віршів «Координати», (1965).

Сажень, одиниця довжини. Див. Міри.

Сажин Михайло († 1885), рос. маляр і графік. Навчався в Петербурзькій Академії Мистецтв (1834–40), з 1855 її акад. У 1840-их рр. перебував на Україні, гол. у Києві, де зустрічався й працював з Шевченком, з яким приятелював ще з академії. Виконав акварелю і сепією низку краєвидів і архітектурних споруд Києва, які С. Ляуфер використав в альбомі «Виды Киева» (1846). Краці твори: «Руїни Золотих Воріт у Києві», «Краєвид з Подолу», «Рибальські халупи на березі Дніпра», «Видубецький манастир», «Щекавиця – місце поховання кн. Олега», «Андріївський собор у Києві»; олійні картини «Внутр. вигляд київ.

Софійського собору», «Біля переправи через Дніпро» (1846) та ін. (Вони здебільша зберігаються в Київ. Музеї Укр. Мистецтва).

Сайгак, сугак (*Saiga tatarica* L.), ссавець групи антилоп. Довж. тіла до 140 см, хвоста — до 12,5 см, висота у холці — до 79 см, вага до 50 кг; у самців — широко розставлені роги, самки — безрогі. С. поширений у Сер. Азії, на пониззі Волги й Передкавказзі. У минулому заселяв степи України аж до Карпат (степ Пантелиха). Зник у 19 в.

Сайкевич Петро (* 1898), політ. і гром. діяч родом з Радехівщини (Галичина), лікар. Учасник визвольних змагань в УГА й Армії УНР, провідний діяч УВО (чл. Крайової Команди) і ОУН; в'язень польс. тюрем і концентраційного табору в Березі Картузкій; з 1948 в Віндзорі (Канада).

Сайко Микола (1897–1949), літературознавець і поет родом з Київщини. Перед війною викладач історії укр. літератури в Ніженському Пед. Ін-ті. Друкуватися почав з 1925, належав до літ. орг-ції «Плуг». Зб. поезій «Жайворонки в степу» (1930).

Сак Людмила (* 1910), мистецтвознавець, нар. в Бейруті (Ліван). Закінчила Київ. Художній Ін-т (1930), з 1946 викладач у ньому і з 1966 — доц. мистецтвознавства. Праці з укр. та зах.-евр. мистецтва: «Про композицію в скульптурі» (1959), «Скульптура» (1960; обидві у співавторстві з М. Гельманом), «Сучасне образотворче мистецтво капіталістичних країн» (1961; у співавторстві з Л. Логвинською); кн. «Флямандський живопис XVII ст.» (1970), «Мистецтво скульптури» (1971); співр. «УРЕ» (1959–64) з питань зах.-евр. мистецтва, автор розділу «Укр. радянська скульптура 1934–41 рр.» в «Історії укр. мистецтва», т. 5 (1967) та ін.

Саки (VIII–IV), м., положене в півн.-зах. частині Крим. низовини, на березі солоного Сакського оз., р. ц. Крим. обл., 25 800 меш. (1971). Хем. зав., харч. пром-сть; красназавчий музей. С. — грязьовий курорт. Основні лікувальні засоби — мулова мінеральна грязь, висококонцентрована хлориднонатрієво-магнієва ропка оз., мінеральне джерело (використовують при шлунково-кишкових захворюваннях). Показання: захворювання суглобів, нервової системи, гінекологічні захворювання. Сезон — цілий рік. С. виникли як курортне селище на поч. 19 в.

Сакович Ірина (* 1926), мистець-декоратор і мистецтвознавець родом з Слуцьку. Закінчила Моск. ін-т прикладного і декоративного мистецтва (1952), працює в галузі майоліки і порцеляни. Авторка розділів «Кераміка» і «Скло» в «Історії укр. мистецтва» (т. 6, 1968),

«Творче використання нар. традицій у сучасному укр. художньому склі», «Нар. традиції в сучасній укр. художній кераміці» (у зб. «Укр. мистецтвознавство», кн. 2, 3, 1968–69), кн. «Нар. керамічна скульптура Радянської України» (1970), ст. в ж. на мист. теми.

Сакович Касіян Каліст (1578–1647), церк. діяч і письм.-полеміст, нар. у священичій родині у Потиличі к. Рави, вчився у Замості, Любліні й у Краківській Академії та був виховником Адама Киселя. 1620–24, бувши ченцем, став ректором Київ. Братської школи; перейшовши до Любліна 1625, приступив до з'єднаної Церкви і став архимандритом у Дубному 1626–39, а наступного р. перейшов на латинський обряд і вступив до ченців-августинців у Кракові. С. був обдарований визначним письменницьким хистом. Перший твір з філософ. тематики

Титульна стор.

«Проблеми» видрукував польс. мовою у Кракові 1620, 1622 у Києві видав написані тодішньою книжною «руською» мовою «Вършѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного...» за зразками силабічної барокової поезії. З ін. його писань найважливіші: «Kalendarz stary... i responzy na zarzuty starokalendarzan» (1642) та «Epanorthosis albo Perspektywa...» (1642) з полемічним настановленням проти юліанського календаря і проти літургійних обрядів тодішньої правос. і уніятської Церкви, що не залишилися без відповіді з боку правос. — Петра Могили («Litos albo kamień...», 1644) і уніятив — Пахомія Войни-Оранського та Івана Дубовича.

Саксаганський (псевд. Тобілевича) Панаас (15. 5. 1859 — 17. 9. 1940), визначний актор, режисер і педагог школи М. Кропивницького, корифей укр. побутового театру, брат І. Карпенка-Карого, М. Садовської-Варілотті та М. Садовського, найбільш мист. обдарований з родини Тобілевичів. Нар. у с. Кам'яно-Костувату на Херсонщині. Закінчив Єлисаветградське реальне училище (1877), сценічну діяльність розпочав у Єлисаветграді в аматорському гуртку під орудою

П. Саксаганський

Кропивницького, з 1883 на проф. сцені в групі М. Старицького, з 1885 у М. Кропивницького, з 1888 у М. Садовського, в 1890–98 та 1905–09 очолював Т-во Укр. Акторів, що між 1898–1905 об'єднувало корифеїв побутового театру. Впродовж 1910–15 гастролював у трупах Т. Колісниченка та ін. 1915–16 працював у Т-ві Укр. Акторів під орудою І. Мар'яненка, з 1916 — в Т-ві Укр. Артистів. У 1918 очолював Держ. Нар. Театр, який мав завдання ставити побутовий, іст.-побутовий і класичний репертуар. Спориadicно в складі новоствореного Театру ім. М. Заньковецької, з 1926 гастролював у різних театрах; останній раз виступав на сцені 1935. Як акторові С. притаманна реалістично-психологічна метода роботи над ролю з чіткими зовн. деталями. Він мав передусім талант коміка, гол. з сатиричним забарвленням: Возний («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Бонавентура, Пенсьонжка, Гарабанов, Харко Ледачий («Сто тисяч», Мартин Боруля», «Суєта», «Паливода XVIII ст.» І. Карпенка-Карого), Головостий («За двома зайцями» М. Старицького) та ін.; у вокальному репертуарі — Карась («Запорожець за Дунаєм»). Але з невеликим успіхом С. виступав і в ін. амплуа: у героїчних і трагедійних ролях. У режисерській роботі С. відзначався надзвичайною докладністю, знав усі пієси напам'ять, на проби приходив з готовим режисерським примірником, з сумлінним простудіюванням кожної ролі у єдності акторського ансамблю. Найбільш відомий виставами драм І. Карпенка-Карого. З світового репертуару поставив «Розбійників» Й. Шіллера (грав ролю Франца Моора), «Уріель Акогоста» К. Гуцкова (Держ. Нар. Театр, 1918) та «Отелло» В. Шекспіра (Театр ім. М. Заньковецької, 1926). С. — автор комедій: «Лицеміри» (1908) та «Шантрапа» (1914), спогадів «По шляху життя» (1935) і ряду ст. з майстерності актора. Він виводив ціле покоління акторів (Б. Романивський, В. Любарт, А. Ратмиров та ін.).

Література: Саксаганський П. К. Статті і спогади про корифея укр. сцени. К.—Х. 1934; Саксаганський П. До молодих режисерів. К. 1940; Рильський М. Панаас Саксаганський, у: Наук. Записки Ін-ту Мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. К. 1947; Чаговцев В. П. К. Саксаганський. К. 1951; Тобілевич Б. Панаас Карлович Саксаганський. К. 1957; Стеценко Д. Панаас Саксаганський. К. 1957; Мельничук-Лучко Л. Саксаганський — актор. Л. 1958; Укр. Драматичний Театр. т. І. К. 1967.

Саксагань, р. в півд.-сх. частині Придніпровської височини, ліва притока Інгульця; довж. 144 км, сточище — 2025 км², пересічна широта річища 29–40 м. Використовується для водопостачання.

При впадінні С. в Інгулець — м. Кривий Ріг.

Саксонський Лазар (* 1897), піаніст і композитор родом з Одеси. 1917 закінчив Одеську Консерваторію; муз. ред. і піаніст Одеського радіо (1920–41), концертмайстер філармонії і опери в Алма-Аті (1941–45), з 1945 — Одеської Філармонії і радіо. Твори: Варіації для симфонічної оркестри, етюди й мініатюри для фортепіано, Рапсодія на укр. теми для скрипки з фортепіаном, пісні.

Сакське озеро, Саки (VIII–14), безвідпливове солоне оз. на Крим. низовині, за 20 км від Євпаторії; площа 7–10 км², глибина — 0,8–1,5 м, рівень на 1,1 м нижчий від Чорного м. С. о. утворилося з лиману, відділеного широким (до 800 м) пересипом від м. С. о. штучно поділено на два басейни: сх. — лікувальний та зах. — пром. Воно живиться морською водою через канал; не замерзає. Дно оз. вкрито грубим шаром мінерального мулу, що, як і ропа, має лікувальні властивості. В оз. відбувається природне осідання кухонної соли, зрідка — хлористого магнію і глянберової соли. Над оз. м. Саки.

Сал, р. на Долішньо-Донській низовині, ліва притока Дону. Утворюється від злиття р. Джурак-Салу і Кара-Салу, що беруть поч. на зах. схилах Єргенів. Довж. 776 км, сточище — 21 100 км²; живлення перев. снігове. У гор. частині пересихає; використовується для зрошення.

Саладилос: Петро, гром. діяч, рос. полк. ген. штабу, високий урядовець Мін-ва Внутр. Справ. Чл. укр. громади і управи заснованого 1898 Т-ва ім. Т. Г. Шевченка, співзасновник, разом з О. Лотоцьким і П. Стебницьким укр. Клубу «Громада» (1906) — усе у Петербурзі. Допоміг здобути дозвіл цензури на вид. укр. перекладу Євангелії і повного «Кобзаря».

Саламандра плямиста (*Salamandra salamandra* L.), хвостата земневодна тварина до 28 см довж., чорна з жовтими плямами. На Україні водиться в Карпатах.

Саламон Щасний (Счастний) В. (1834–1900), гр.-кат. свящ., публіцист. Зібрав і видав зб. «Коломийки і шумки» (1864, передруковані 1878 Я. Головацьким у зб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», I–IV); дописи у газ. «Слово», «Новый Проломъ», «Русская Рада».

Салата (*Lactuca sativa* L.), однорічна городня рослина з родини складноцвітих, плекана задля молодого листа, що споживають сирим як додаток до страв, рідше вареним. С. містить цукри (0,18–3,6%) каротин, вітаміни В₁, В₂, С, Р, солі кальцію, заліза і фосфору. С. холодностійка, волого- і світлолюбна, скоростигла (45–60 днів) рослина; добре росте на

урожайних ґрунтах. На Україні поширені перев. качанні сорти: Зелений круглий, Кам'яна головка жовта, Льодяна гора, Першотравневий, Кучерявець одеський.

Салгир, найбільша р. на Крим. півв.; довж. 232 км, сточище — 4010 км². Утворюється від злиття р. Ангари і Кизил-Коби, що беруть поч. на півн. схилах Крим. гір, далі тече по Крим. низовині; впадає в Сиваш. Живлення перев. снігове та ґрунтове. Влітку в дол. течії пересихає. В долині С. збудовано Салгирську зрошувальну систему. Над р. С. — м. Симферопіль.

Салгирська зрошувальна система, система для зрошування земель степ. частини Криму. Розташована в долині р. Салгиру, поблизу Симферополя. Джерелом зрошення є Симферопільське водосховище (площа 3,2–3,6 км²), яке живиться водами р. Салгиру. С. з. с. в основному збудовано 1952–61. Заг. площа зрошення понад 8000 га, заг. довж. всіх каналів — 140 км. Зрошувані землі використовуються під сади, виноградники, городину, картоплю, кормові культури тощо.

Салезіяни, чернече згромадження під покровом св. Франціска Салезія (1567–1622), засноване 1859 у Турині італ. святих. св. Іваном Боско (1815–88) з метою христ. виховання і проф. вишколу молоді. Як одна з найактивніших нових чернечих кат. спільнот (24000 у 1972), С. розвивають діяльність по всьому світу насамперед у різних школах, проф. ін-тах та виховних закладах.

Укр. вітку заснувала 1932 гол. управа Чину С., під впливом еп. М. Чарнецького; тоді прийнято на навчання до Турину групу укр. учнів з Перемиської гімназії. По війні перші укр. С. (найстаріший о. С. Чміль) виїхали на душпастирську працю серед укр. еміграції Півд. Америки, молодші очолили керівництво Укр. Малої Семінарії, заснованої 1952 у Люрї у Франції, 1955 перенесеної до Риму (теперішня назва — Укр. Папська Мала Семінарія; див. *Мала Семінарія*) з бл. 100 учнями. Укр. С. працюють тепер у душпастирствах у Буенос-Айресі й Алемі (Аргентина), у Чикаго (ЗДА) та Інгольштадті (Німеччина). Укр. С. нараховують до 20 свящ., 5 богословів і кілька звич. ченців. Владика чл. Чину С. — еп. Андрій Салейак в Аргентині.

Саливон (псевд. Гр. Тисяченко) Григорій (* 1927), книгознавець, ст. на теми бібліографії і книгознавства в «Раді», «Книгарі», «Бібліологічних Вістях», «Червоному Шляху». Розвідка «Нар. філософ-учитель Г. С. Сковорода. Його життя та діла» (1922). Архів С. зберігається в бібліотеці АН УРСР.

Саліковський Олександр (1866–1925), гром.-політ. діяч, журналіст, родом з Старого Поток на Вінничині, з священичої родини. Співр., потім ред. рос. щоденника «Киевские Отклики» (1904–09), ред. щоденника «Приазовский Край» у Ростові (1913–15), співред. ж. «Украинская Жизнь» у Москві (1912, 1915–17). 1917 — гол. Укр. Ради у Москві, кiev. губ. комісар, 1918–19 — ред. щоденника «Трибуна», посол УНР у Ризі, 1920 —

О. Саліковський

мін. внутр. справ УНР, 1921–22 ред. щоденника «Укр. Трибуна» у Варшаві, місячника — «Трибуна України» (1922–23) та тижневика «Укр. Справа». Помер у Варшаві.

Саломея, дочка поль. кн. Лешка Білого і Гремислави, дочки кн. Інгвара Ярославича, за Спискою умовою 1214, віддана за Коломана (сина утор. короля Андрія II), який був короткий час королем Галичини.

Салтан Микола, політ. діяч, один з лідерів Укр. Партії Соціалістів-Револьюціонерів (УПСР), чл. Укр. Центр. Ради і Малої Ради 1917–18. По розбитті УПСР (4 з'їзд 13–18. 5. 1918) належав до центр. течії УПСР.

Салтівська культура (Салтівсько-Маяцька культура), культура 8–10 вв., що виникла у народів Хозарського каганату, які заселили Півн. Причорномор'я (гол. Приозів'я і Подонь) під час переходу їх від кочового способу життя до осілого. С. к. загнула під ударами печенігів на поч. 10 в. Назву дістала від могильника (відкритий 1900) поблизу с. Верхнього Салтова (тепер Вовчанського р-ну Харківської обл.), де виявлено також залишки великого (понад 120 га) м. 8–10 в. з кам'яною цитаделлю і посадом. З ін. городищ С. к. найвідоміше Маяцьке (Воронізька обл.). Пам'ятки С. к. (тепер відомо бл. 200): залишки стоянок, поселень, міст, могильників. При розкопках поселень С. к. виявлено залишки жител, госп. споруд, ремісничих майстерень тощо, а також численні зразки керамічного посуду, знярядь праці і виробів ремісників та скарби срібних монет і речей сх. і візант. походження. С. к. поділяють на два гол. варіанти: лісовий — аланський (див. *Алани*) і степовий — болгарський. Перший характеризується хліборобським типом поселень з напівземлянковими жителями, замками з білокам'яними стінами і катакомбним обрядом поховання (разом з померлими, в поховальні камери клали зброю, при-

жраси, посуд тощо); другий — тимчасовими стоянками з юртоподібними житлами та могилиниками з похованнями у вузьких ямах з значно біднішим інвентарем. Населення С. к. жило також у більших м. (Фанагорія, Саркел та ін.). С. к. мала місц. сарматско-аланську основу з впливами сусідніх хліборобських народів (слов'ян, народів Візантії, Закавказзя). Культури, подібні С. к., і поодинокі пам'ятки відомі в р-нах поширення давніх болгар: у сх. Криму, на сер. Поволжі і дол. Дунаї.

Література: Мерперт Н. О генезе салтовської культури. Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. вып. 36. М. 1951; Мерперт Н. К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань 1957; Артамонов М. История хазар. П. 1962; Березовец Д. Слов'яни й племена салтівської культури. Археологія, т. 19. К. 1965; Плетнева С. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. М. 1967.

Салія Еліо, італ. скульптор другої пол. 19 — поч. 20 в., майстер декоративної скульптури і портретист; з кін. 19 в. працював у Києві; на поч. 20 в. викладач Київ. мист. училища. Декор фасади та леви при сходах Держ. музею укр. образотворчого мистецтва (1897–1905), скульптури на новому костолі (1898–99), химери на фасаді дому скульптора В. Городецького (1902), дракони на будинку Держ. банку (1902–05), декорації караїмської кенаси (тепер кінотеатр «Зоря»); портрет дівчини (1903–05, мармур) та ін.

Сальвіні (Salvini) Люїджі (1911–59), італ. славіст, дослідник укр. літератури і культури, д. чл. НТШ (з 1956), викладач Вищого Ін-ту Сх. Студій у Неаполі, з 1949 — Папського Сх. Ін-ту в Римі і Барського Ун-ту. Перекладач творів укр. писем. (Г. Косинки, І. Липи, В. Стефаника, М. Хвильового, У. Самчука, М. Черемшини та ін.), які друкувалися в італ. літ. журн., автор двох антологій укр. писем. «Чотири шаблі» («Le quattro sciabole», 1941, і «L'Altropiano dei Pastori», 1949); критичної студії «Портрет Миколи Гоголя» (1950) та ін.

Салькове (V–10), с. м. т. Гайворонської р-ну Кіровоградської обл. над. р. Богом; 2 200 меш. (1966). Цукровий комбінат, млин.

Сальман Олександр (1914–71), театральний декоратор і графік, нар. у Петербурзі, учився у Вищому держ. художньо-техн. ін-ті в Ленінграді (1929–31); з 1939 працював на Україні, в операх Харкова, Одеси і Києва, у Київ. Муз. Комедії і з 1946 у Львівському театрі опери й балету (з 1961 — гол. декоратор). Оформлення вистав: «У неділю рано зілля копала» (за О. Кобилянської; 1956), «Тіні забутих предків» (В. Кирейка; 1960), «Лілея» (К. Данькевича; 1963–64), «Оріся» (А. Кос-Анатольського;

1964). Ретроспективна виставка у Львові 1965.

Сальо Людвиг (1853–1915), педагог, класичний філолог і математик, гімназійний учитель у Коломиї (з 1893) і у Львові (з 1905); гол. «Шкільної Помочі» (1894–98), активний чл. *Учительської Громади* (з 1908) і *Крайового Шкільного Союзу* (з 1911), в якому був керівником укр. приватного сер. шкільництва.

Сальськ (VII–22), м. на Півн. Кавказі, р. ц. Ростовської обл., положений над р. Сер. Єгорликом, зал. вузол; 50 200 меш. (1970). Харч. пром-сть, зав. ковальсько-пресового устаткування, текстильно-гальтерійна, швейна фабрики, лісобебловий комбінат. С. положений на мішаній укр.-рос. етногр. території, 1926 українці в С. становили 38,9% всього населення.

Сальський Володимир (1885–1940), військ. діяч, з старої укр. родини на Волині, ген. штабу ген.-хорунжий Армії УНР; 1912 закінчив рос. академію Ген. Штабу, 1916 шеф оперативного відділу штабу XII рос. армії, з 1917 в Армії УНР на різних посадах, 1918 — начальник штабу Сердюцької Дивізії, 1919 командувач Запор. Корпусу, пізніше Армії УНР, 1920–21 військ. мін. Помер на еміграції у Варшаві.

В. Сальський

Самара, ліва притока Дніпра, довж. 311 км, сточище — 22 660 км². Бере поч. на зах. схилах Донецького кряжа, згодом тече Придніпровською низовиною. Ширина річища С. до впадіння р. Вовчої 15–40 м, нижче — до 40–80 м, найбільша — 300 м. Пригирлова ділянка С. затоплена водами водосховища — оз. ім. В. Леніна. Живлення перев. снігове; замерзає в грудні, скресає у березні. Найбільші притоки С.: Вовча (323 км), Бик (101 км) та Тернівка (80 км). Використовується для водопостачання і для зрошення. У пониззі — судноплавна.

Самарський Миколаївський Манастир (Самарський Пустинно-Миколаївський Манастир), правос. чоловічий манастир, заснований у 1680-их рр. б. слободи Самарчук (Новоселиця; нині частина м. Новомосковського Дніпропетровської обл.) на території Самарської паланки Запор. Січі. С. М. М. підлягав безпосередньо Кошу Запор. Січі, від якого одержав значні зем. маєтності, на яких вів інтенсивне господарство і постачав Запоріжжю хліб та ін. продукти. При С. М. М. був шпиталь для хворих і старих козаків. Від 1775, по знищенні Січі, був

приписаний до ставропігійського Києво-Межигірського монастиря, 1787 став знову самостійним, а з 1791 приписний до архиєрейського дому. С. М. М. мав дві кам'яні церкви, що з них Миколаївська, побудована 1781, мала особливо шановану ікону Богородиці і багато церк. предметів Запор. доби. С. М. М. ліквідувала сов. влада.

Самбір (IV-4), м. в Галичині, положене на Наддністрянській низовині, над р. Дністром, р. ц. Львівської обл., 30 200 меш. (1972). За переказами нинішнє м. С. постало на місці городища Погонич, куди переселилися меш. із спаленого татарями 1241 м. Самбора. З того часу Погонич перейменовано на Самбір (також Новий С., Нове Місто), а кол. С. називано Старим С. (також Старе Місто). До 1349 С. входив до складу Гал.-Волинської держави, в 1387-1772 Польщі; 1390 дістав магдебурзьке право, у 15-16 вв. був значним торг.-ремісничим осередком. У 17-18 в. більшість населення (зокрема українці на передмістях) вимерла на чуму, і на їх місце наплинули з зах. поляки. В 1780-1860 центр округи, згодом (до 1939) пов.; госп. характер — торг.-ремісничо-адміністративний. Ч. меш. (в тис.): 1928 — 8,6, 1880 — 13,6, 1939 — 23,5 (у тому ч. українці становили 17%, поляки 54%, жиди 28,5%; відсотки на 1959: 74, 9, 2 і 15% росіян). До 1939 діяла в С. низка укр. установ, м. ін. (з 1927) музейне т-во «Бойківщина».

Зараз у м. — цукровий, ремонтний, цегельний зав., швейна, меблева фабрики, підприємства для обслуговування зал. транспорту, харч. комбінат. У С. збереглися залишки фортечних мурів 16-17 в. Пам'ятки архітектури: міська ратуша (1668) з вежиною в ренесансовому стилі вежею, кілька домів з 16 в., мурована катедральна церква у візантійському стилі (1738, реставрована 1893-94) з чудотворною іконою Матері Божої (1944 вивезена на захід), костюл (1530-68, відбудований 1637) у романсько-готичному стилі, мисливський будинок Стефана Баторія (16 в.).

Самбірська (8) Бригада УГА, належала до Третього Корпусу УГА, зформована у червні 1919 з частин Групи «Рудки», брала участь у всіх воєнних операціях цього корпусу. Командир — отаман (майор) Карл Гофман (розстріляний більшовиками у квітні 1920 в Одесі), шеф штабу сотник Едвард Тавчер (помер на тиф у 1920); командир 8 гарматного полку (3 батареї) сотник Омелян Бранднер (помер на тиф 1920), всі три німці родом з Буковини. Куренями командували: поручник Антін Тарнавський, сотник Осип Станімір, сотник Данило Бізанц, поручник Микола Підгірний. Стан бойовий бригади: бл. 2 000 осіб; у ЧУГА бри-

гаду перейменовано на 8 гал. стрілецький полк під командуванням сотника Шмідта.

Самбірський Ілля, майстер мист. порцеляни кін. 18 — поч. 19 в., син ганчаря з Самбора на Львівщині, вчився на франц. зав. З 1790-их рр. працював майстром-модельником на Корецькій фабриці порцеляни. Столові та чайні сервізи, ажурні кошики, вази у стилі класицизму.

Самбук Ростислав (* 1923), письм., нар. на Гомельщині, пізніше переїхав до Києва. По війні був журналістом і ред. в-ва «Радянський письм.». Крім нарисів, оп., ст. тощо, гол. в творчості С. — пригодницькі романи: «Ювелір з вулиці Капучинів» (1966), «Крах чорних гномів» (1968), «Колекція професора Стаха» (1974) та ін.

Самбур Григорій (1903-65), ґрунтознавець родом з Чернігівщини, довголітній наук. співр. Укр. Н.-Д. Ін-ту Хліборобства. Праці (понад 120) з ґрунтознавства України, розроблення агротехн. заходів, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів (зокрема Півд. України).

«Самвидав» (рос. — «Самиздат»), видавані в СССР поза цензурою підпільні («захальні») листівки, брошури, кн. й серійні вид. — один з виявів Руху опору. У «С.» появляються різними мовами (рос., укр., жид. і мовами окремих респ.): літ., філос. й суспільно-політ. твори, дослідження з мистецтвознавства, рел. (богослужбові) кн., підручники, передруки й переклади недозволені в СССР чужоземних творів, зокрема інформації про нерозв'язане нац. питання, вияви антисов. опору, протести громадян проти порушення законності і принципів прилюдності на процесах, про арешти, суди й позасудові репресії КГБ, стенографічні записи допитів і суд. процесів, ревелюції про умови перебування в'язнів у в'язницях, виправно-трудовах таборах і психіатричних лікарнях тощо.

Вид. «С.» реалізуються з допомогою різних техн. засобів: переписування, розмноження на шапірографі чи ручних ротаторах тощо. Вони передаються з рук до рук, через однодумців, знайомих, поштою, підкидуванням. «С.» поширений гол. серед проф. інтелігенції, студентства, письм. і мистців; до ширших кіл вони доходять завдяки закордонним радіопересиланням.

Гол. завдання «С.» — інформація здійснюється шляхом негайно публікованих листівок і документів про такі чи ін. події, і серійних вид. таких, як заг.-сов. «Хроника текущих событий» (з квітня 1968) й обмежений укр. справами «Укр. Вісник» (з січня 1970; 8 випусків до 1974).

На Україні «С.» почав діяти з 1964: поезії Ліни Костенко, М. Вінграновського й ін. шестидесятників, вірші і щоденник В. Симоненка, виступи І. Дзюби. Найважливішим виявом укр. «С.» був трактат І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», опублікований у формі листа до ЦК КПУ у грудні 1965, зб. матеріалів В. Чорновола 1967 п. н. «Лихо з розуму» про арешти і суди 1965–66, згодом писання В. Мороза, Є. Сверстюка, М. Осадчого, твори В. Голобородька, І. Калинця, В. Стуса, М. Холодного й ін. У «С.» поширюються також передруки з укр. дорев., з зах.-укр. і еміграційних вид., зокрема з історії й публіцистики (І. Франка, М. Грушевського).

Більшість з публікованих у «С.» писань й документів були одержані за кордоном і передруковані у в-вах «Сучасність» (з 1965), «Смолоскип» разом з Першою Укр. Друкарнею у Франції (з 1967, у тому ч. усі випуски «Укр. Вісника») та ін. Деякі з них були також видавані англ. (праці Чорновола, Дзюби, Мороза та зб. документів), франц. (Чорновола і Осадчого) й ін. мовами.

Б. К. і Р. М.

Самила Давид (*1941), укр. маляр-абстракціоніст родом з Вінніпегу (Канада); учився в Вінніпезькій Школі Мистецтв і в Університетському Коледжі в Лондоні (Англія). Індивідуальні виставки в кан. ун-тах, учасник Виставки-Турне Нац. Галерії Канади, Сьомого Інтернац. дворічника в Токіо та ін.; твори С. є у кан. публічних колекціях.

Самійленко Володимир, літ. псевд. Іваненко, В. Полтавець, В. Сивенький, Л. Сумний (1864–1925), поет, драматург і перекладач. Нар. у В. Сорочинцях на Полтавщині. Закінчивши 1885 Полтавську гімназію, вчився до 1890 на іст.-філол. фак. Київ. Ун-ту. Належав разом з І. Липою, М. Міхновським та ін. до «Братства Тарасівців». Працював службовцем у Києві, Чернігові, Катеринодарі й Миргороді; з 1905 у Києві в ред. газ. «Громадська Думка», «Рада», «Шершень» і до 1917 нотар у м. Добрянці. За укр. державности служив у мін-вах освіти і фінансів, а в 1919 емігрував у Галичину з урядом УНР. У 1924 повернувся до Києва, працював ред. у в-ві художньої літератури; помер у Волях. Почав друкувати вірші у львівській «Зорі», з 1886 і пізніше друкував свої твори в альманахах «Складка», «Ватра», у ж. «Правда» і «ЛНВ». Перша зб. «З по-

В. Самійленко

езій Володимира Самійленка» вийшла в Києві 1890; друга з поезіями 1884–1906 «Україні» з передмовою І. Франка у Львові (1906). Незакінчена поема «Гей» друкована частково в «ЛНВ» (1922). У ліриці С. визначився як поет-ідеаліст й особливо як поет сатирик (вірші з засудженням гурпатріотизму, самодержавства, продажництва, графоманства): «На печі», «Собаки», «Ельдорадо», «Горе поета» й ін. Автор драматичних творів «Маруся Чурайна» (1896), «У Гайхан-Бей» (1917), фрагменти п'єси «Драма без горілки» (1895) та ін. С. перекладав «Іліяду» Гомера, «Божественну комедію» Данте, п'єси Мольєра, Б. Трістана, Вольтєра, А. Франса, вірші Беранже, Байрона та багатьох ін., досягаючи у перекладних працях високого мист. рівня. «Вибрані твори» С. з його автобіографією були видані в Києві 1926 і «Твори у двох тт.» (1958). Бібліографію творів С. і писань про нього див. «Укр. письменники» т. III, 1963.

Самійленко Поліна (*1889), акторка героїчного плем. родом з м. Василькова на Київщині. Починала в театрі М. Прохоровича (1911), навчалася в Муз.-Драматичній Школі ім. М. Лисенка в Києві (1915–17) і виступала в складі Молодого Театру (1916–19) на провідних ролях (заголовна роль в п'єсі «Йоля» Ю. Жулавського, Ельвіра в «Тартюфі» Мольєра, Марія у «Гріх» В. Винниченка та ін.). З'їздила у складі театру ім. І. Франка, потім у театрах Харкова, Кам'янця Подільського, Черкас, Проскурова, Одеси та ін.; у 1934–47 у театрі ім. І. Франка. Серед кращих ролей: Ярославна («Яблуневий полон» І. Дніпровського), Фанька («Республіка на колесах» Я. Мамонтова), Лавренсія («Овеча криниця» Леоде Вега), Йоанна («Свята Йоанна» Б. Шов) та ін. Авторка спогадів «Незабутні дні горіння» (1970).

П. Самійленко

Самовидця Літопис, визначний іст. твір, одне з важливіших джерел до історії України 17 в. С. Л. складається із вступу, який оповідає про стан України перед Хмельниччиною, і двох гол. частин: перша присвячена часам Хмельниччини й Руїни (до 1676 включно) й написана, правдоподібно, значно пізніше описуваних подій; і друга – доведена до 1702 включно, становить Літопис у стислому розумінні цього слова, написаний на Лівобережжі, найпевніше (з уваги на львівські новини) у Стародубі. С. Л. писаний доброю укр. мовою того часу, близь-

кою до нар. Автор С. Л., документально не відомий, належав до коз. старшини й посідав якийсь час видатне становище в укр. уряді. Дослідники віддавна намагалися встановити його ім'я. Це стало можливе після праць В. Модзалевського про Р. Ракушку-Романовського. У 1920-их рр. низка авторів (В. Романовський, О. Оглоблин і особливо М. Петровський) незалежно один від одного, на підставі аналізу автобіографічного матеріалу в С. Л., прийшли до висновку (втім, вперше висловленого ще в 1846 істориком-аматором П. Сердюковим), що автором С. Л. найправдоподібніше був Роман Ракушка-Романовський, ген. підскарбій за Брюховецького, а в останні десятиліття свого життя – свящ. у Стародубі. Ця думка була прийнята більшістю істориків (Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич та ін. й зокрема новітня сов. історіографія), але деякі автори називали ін. кандидатів на авторство С. Л.: Іван Биховець, військ. канцелярист (Л. Окіншевич), Федір Кандиба, полк. корсунський (М. Андрусяк, М. Возняк) та ін. Оригінал С. Л. не дійшов до нас. Збереглося кілька копій, зроблених у 18 в. або й пізніше. Найдавніші й найкращі – це списки Г. Іскрицького (перша пол. 18 в.) й Козельського (друга пол. 18 в.), які й покладено в основу наук. публікації цього пам'ятника. Вперше, дівавши його від П. Куліша (від нього й назва С. Л.), опублікував С. Л. О. Бодянский (1846); більш наук. підготоване вид. Київ. Археологічної Комісії за ред. і вступною ст. О. Левицького (1878), перевидане Ін-том історії АН УРСР (1971) і «Harvard Series in Ukrainian Studies» (1972).

О. Оглоблин

Самовизначення, принцип, згідно з яким кожна спільнота має невід'ємне право на вільне влаштування свого пром. і політ. життя і сама вирішує форму свого правління. Цей принцип посиляється на природне право, і він став з 17 в. провідною ідеєю ліберальної політ.-держ. думки. Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, як також ідеологи амер. і франц. революції, висунули на чільне місце ідею С.; її здійснювали конституційні акти багатьох країн у 19–20 вв.

Послідовно на цій основі підкреслюється нац. С., тобто право кожного народу на визволення й утворення влас-

Титульна стор.

ної самостійної держави або добровільне влаштування взаємин з ін. державами на основі федерації чи автономії. З цього принципу виникає також змагання чл. того самого народу до об'єднання в одній нац. державі (нім. і італ. рухи в 19 в.). Нац. С. стверджувалося як прогресивна концепція на протипагу до принципу легітимності чи імперіальної політики. У першій світовій війні держави Антанти частково висунули С. як програму послаблення Центр. держав. Амер. през. В. Вілсон вже у січні 1917 оголосив, що С. є однією з цілей війни, а згодом ще кілька разів підтвердив це, гол. у відомих 14 пунктах. Паризька мирова конференція 1919 не послідовно застосовувала принцип С. до деяких сер.-сх.-євр. народів, не визнаючи його для ін. В ім'я С. велася також ревізіоністична політика окремих народів, не задоволених з поверсальських порядків у часи Ліги Націй. Ця орг-ція лише частково респектувала принцип С. У ряді спірних територій проведено плебісцити, що вирішували голосуванням долю певної території і населення, до якої держави воно має належати. Зокрема право на С. не було застосоване Мировою конференцією до укр. народу. ООН у своїй хартії лише заг. посиляється на С. (ст. 1, 2), проте пізніше його стверджено щодо колоніальних народів практично і теоретично (Деклярація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 14. 12. 1960).

Укр. нац. рух у 19 в. посилявся на С. лише абстрактно («В своїй хаті, своя правда, і сила і воля...»), і щойно М. Драгоманов уточнив його як політ. програму самоуправління, автономії в складі реорганізованої федеративної Росії чи Австрії. Гасло самостійності як мети С. було поставлене лише в кін. 19 і на поч. 20 в. (І. Франко, М. Міхновський, Ю. Бачинський). У держ.-політ. актах укр. революції 1917–18 сильно відчутна ідея С. гол. в універсалах («Хай укр. народ має право сам порядкувати своїм життям»; «Однині самі будемо творити своє життя»; «Твоєю силою, волею, словом стала на землі укр. вільна Укр. Нар. Республіка»). Низка конституційних актів, проклямацій, дипломатичних нот і заяв укр. урядів 1917–21 посиляється на засаду С., у тому ч. і на закон про нац.-персональну автономію нац. меншостей (22. 1. 1918). Держ.-політ. встановлення ЗУНР, як і її об'єднання з УНР (3. 1. 1919), мотивовано як здійснення права укр. народу на С. У тому ж дусі укладено протести проти заперечення цього права українцям окремих земель.

Сов. уряд Росії з перших днів існування, посиляючись на попередні заяви компартії і писання В. Леніна, пропа-

гандивно висунув гасло С. (Деклярація прав народів Росії 15. 11. 1917), проголосивши «право народів Росії на вільне С. аж до відокремлення і утворення самостійної держави».

17. 12. 1917 рос. Совнарком в ноті до уряду УНР визнав С. України, але одночасно розпочав збройну війну проти укр. держави. Така політика виходила з ком. розуміння С. як права роб. класу (у дійсності компартії) вирішувати, чи С. сприяє революційним цілям. На цій підставі в ком. державах здійснюється політика збереження великих екон.-політ. комплексів і «злиття націй». (Див. Національна політика КПСС).

Незалежно від цього, уряди Сов. Росії й УССР часто посилалися на С. (угода між РСФСР і УССР від 28. 12. 1920, Ризький договір, протестні ноты з приводу приєднання Галичини до Польщі і т. д.), як також принципом С. виправдувано приєднання зах.-укр. земель до УССР у 1939–45. Проте, конституції УССР (1919, 1929, 1936) не згадують прямо принципу нац. С.

У сов. конституційній теорії С. виступає у зв'язку з правом виходу союзних респ. з ССРСР (див. Сеґеція). Донині не вирішене питання, чи нац. С. є лише політ. принципом, чи також міжнар.-правним; більшість правників-позитивістів бере під сумнів останній висновок. Сов. міжнар. право наполягає на тому, що нац. С. є міжнар.-правним відображенням нар. і нац. суверенітету».

Література: Дністрянський С. Самовизначення народів і зв'язок і спілка народів «Воля». Відень 1920; Bogys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A Study in the Communist Doctrine of the Self-determination of Nations. Стокгольм 1960; Феденко П. Марксистські і болш. теорії нац. питання. Мюнхен 1960. **В. Маркус**

Самовіли, самодіви, мітологічні поста-ти в нар. віруваннях півд. слов'ян, подібні до укр. русалок і мавок, відомі наг. п. н. «віли». В укр. літературі образ віли вивела Леся Українка в поемі «Віла-посестра».

Самоврядування, див. Доповнення.

Самодіяльні народні театри, аматорські театри вищого ступеня, добирає на періодичних оглядах-конкурсах та олімпіадах із численних С. н. т., організованих в УССР по клубних установах. С. н. т. мають постійні трупи і бувають драматичні, оперні, балетні, музкомедійні тощо. 1964 на 26 000 С. гуртків було 58 С. н. т. Звання С. н. т. присуджується мін-вом культури і радами профспілок республік. Культ.-осв. технікуми готують кадри керівників С. н. т.

Самодрига Володимир (* 1899), архітект родом з Дніпропетровського; там та-ж закінчив інженерно-будів. ін-т (1929).

Працював перев. у Дніпропетровському: будинки Облземвідділу (1935) й ун-ту (1936, спільно з О. Красносельським), школа на Жовтневій площі (1939), житлові будинки; лікарня і житлові будинки в Павлограді (1936–38) та ін.

Самойлович Анатолій (* 1906), фізик родом з Ростова-на-Дону. З 1962 очолює катедру теоретичної фізики Чернівецького Ун-ту. Теоретичні дослідження з ділянки магнетних та кінетичних явищ у напівпровідниках. Понад 80 наук. праць.

Самойлович Віктор (* 1911), архітект родом з Прилуки (Чернігівщина). Закінчив Київ. Інженерно-Будів. Ін-т (1940), з 1971 викладач у ньому. Працював над проєктуванням сіл. житлових будинків для Лісостепу та Півдня УССР (1951, 1956), серії типових проєктів житлових будинків (1958, 1959, 1962) та ін. Автор праць: «Житловий будинок колгоспника. Досвід будівництва в лісостеп. смугі Укр. РСР» (1951); «Житловий будинок колгоспника» (1956), «Укр. сел. житло та госп. будівлі XIX – поч. XX ст.» (у «Нарисах історії архітектури УРСР», 1957), «Нар. творчість в архітектурі нар. житла» (1961) та ін.

Самойлович (справжнє прізвище Сушинський) Данило (1744–1805), видатний вчений лікар, основоположник укр. епідеміології, відомий знавець чуми. Нар. в с. Янівці (тепер с. Іванівка) на Чернігівщині, закінчив Києво-Могилянську Академію та Мед.-хірургічну школу при Петербурзькому Адміралтейському шпиталі (1765); гол. лікар Жін. венерологічної лікарні у Петербурзі та полковий лікар Копорського полку. Провадив боротьбу з чумою в Москві (1771).

Д. Самойлович

1776–80 студіював у Страсбурзі й Лейдені, 1783 повернувся на Україну. 1784 – гол. лікар Катеринославського намісництва та Таврійської обл., з 1787 – керівник Богоявленського військ. шпиталю, з 1793 – гол. лікар всіх карантинів України, з 1801 – інспектор Чорноморської Лікарської Управи.

С. боровся понад 30 рр. в різних частинах України та у Москві з чумою і докладно вивчав цю хворобу. У своїх працях (1781–1803) С. довів, що зараження чумою відбувається при безпосередньому контакті з хворими або зараженими предметами; розробив і вживав на практиці систему протичумних заходів (ізоляція хворих, дезінфекція тощо), доводив можливість запобіжних щеплень проти чуми, при чому зробив таке

щеплення на собі. Намагався шляхом мікроскопічних дослідів знайти збудника чуми у гною з чумних бубонів. С. разом з ін. укр. вченими медиками (О. Шумлянським, С. Андрієвським, П. Шумлянським, М. Тереховським та ін.) опрацював методику, навчальні програми та пляни для мед. шкіл. С. був почесним чл. Рос. Мед. Колегії і чл. багатьох закордонних академій наук і наук. т-в. Помер у м. Миколаєві. Вибрані праці С. видані 1949–52 у Москві: «Избранные произведения» (випуск 1–2); там же бібліографія праць С.

В. Плющ

Самойлович (Самуйлович) Захарія, кий. гравер на міді кін. 17 – поч. 18 вв., школи О. Тарасевича. В 1691–1706 працював у Києві й Москві. Між 14 відомими його мідеритами – велика гравюра присвячена І. Мазепі. «Поклоніння царів новонародженому» (зображенням царів Петра й Івана Олексійовичів і коз. старшини), «Воскресіння Христове» (1691), філос. теза Георгія Терпиловського (1706, з зображенням Антонія і Теодосія Печерських), «Богоматір», «Св. Стефан», «Св. Катерина», «Св. Григорій В.», «Архистратиг Михайл» та ін.

Самойлович Іван († 1690), гетьман України (1672–87), родом з м. Ходоркова на Сквирищині, син свящ. (див. *Самойловичі*), тому в народі й прозваний «Поповичем». Вчився в Києво-Могилянській Колегії. Перейшовши з батьком на Лівобережжя, був красноколядинським (Прилуцького полку) сотенним писарем, потім сотником веприцьким (Гадяцького полку) і красноколядинським (1665). 1665 був охочекомонцем полк. у Брюховецького, який не раз доручав йому дипломатичні (до Москви 1663) й військ.

І. Самойлович

місії. За Многогрішного був полк. чернігівським (1668–69) і ген. суддею (1669–72). Після усунення Многогрішного був обраний на гетьмана. С. прагнув об'єднати під своїм регіментом Лівобережну й Правобережну Україну й провадив боротьбу проти правобережного гетьмана П. Дорошенка. 1674 на старшинській раді представників 10 правобережних полків С. був визнаний гетьманом Правобережної України, але фактично міг стати ним лише після зречення П. Дорошенка (1676). С. порушував також питання про приєднання слобідських полків до Гетьманщини, але натрапив на рішучий опір Москви. У своїй зовн. політиці С. був противником моск.-поль. згоди коштом України. Натомість був при-

хильником порозуміння Москви з Кримом і Туреччиною. Але нова тур. навала (чигиринські походи 1677–78) і тотальне спустошення Правобережної України, що закінчилися «великим згоном» 1680 (примусове переселення люду на Лівобережжя) покляли край політ. плянам С., а «вічний мир» Москви з Польщею 1686, проти якого завзято виступав С., остаточно ствердив поділ Коз.-гетьманської держави й втягнув Гетьманщину в нову війну проти Туреччини й Криму (крим. походи 1687 і 1689).

У внутр. політиці С. був прихильником сильної авторитарної гетьманської влади. Як абсолютний «владитель Малоросійського Панства», С., мабуть, перший з гетьманів сформулював свій погляд на владу гетьмана, як ін-т монархічного типу. І він, і його сини не раз заявляли в офіц. документах, що гетьман є «зверхнійший владця й господар вітчизни» і що тільки «Найвищий Неба й Землі Справца отміною дочасного живота» може гетьманувати «власць перемінити». С. хотів забезпечити спадковість гетьманської булави за своїми синами, яким він надавав крапці полковницькі уряди й великі маєтки. За гетьманування С., значною мірою завдяки масовому переселенню люду з Правобережжя, відроджується госп-во Лівобережної України, відновлюється торгівля з Зах. Європою, поширюються торг. зносини з Москвою, чорноморсько-балканськими країнами, а також з Доном і Кавказом. Росте внутр. торг. Гетьманщини (між північчю і півднем, між Гетьманщиною й Запоріжжям, Слобожанщиною і Правобережжям); розвиваються різні галузі пром-сти (млинарство, гуральництво, гутництво, салітарництво, рудництво, будництво тощо); відроджується занепаде в умовах Руїни культ. життя. За ініціативою й коштом С. і вищої старшини з'являються нові величні будови церков (Чернігів, Мгарський монастир тощо). Але поруч з тим завершується процес опанування Москвою укр. Церкви, яка в 1686 опинилася за допомогою самого С. під зверхністю моск. патріарха.

Самовладство й деспотизм С. викликали велику опозицію серед вищої коз. старшини, яка елаштувала змову проти старого і вже недужого гетьмана. Кориستاючи з невдачі крим. походу 1687, опозиція за допомогою моск. уряду обвинуватила С. не лише в самовладстві й різних урядових надуживаннях, а навіть і в таємних зносинах з крим. ханом й у військ. зраді. За наказом Москви, С. був позбавлений гетьманства (див. *Коломацька рада*) й засланий до Сибіру, де незабаром помер у Тобольську.

О. Оглоблин

Самойлович Микола (1890–1951), політ. громад. діяч (чл. Укр. Центр. Ради, делегат двох перших Всеукр. Військ. З'їздів у 1917) і співак-бас родом з Куп'янщини; з 1920 на еміграції у Празі. Муз. освіту здобув у Києві, театральну в Празі, виступав у Празькій опері, театрі ім. Садовського на Закарпатті, концертував у Зах. Європі.

Самойловичі, гетьманський рід, який походить від Самуїла, свящ. м. Ходоркова на Сквирищині, а згодом пароха в м. Красному Колядині, Прилуцького полку. З кількох синів його, троє з яких були свящ. в Лебедині й Ромні, — Іван (див.), гетьман України. З його синів, Семен (бл. 1660–85), одружений з унукою гетьмана Івана Сулими, був полк. стародубським (1680–85) і наказним гетьманом (1679–80). Другий син, Григорій С. († 1687), зять гетьмана І. Брюховецького, був полк. чернігівським (1685–87) і наказним гетьманом (1687). Завзятий противник Москви, він був заарештований росіянами після Коломацького перевороту й страчений ними в Севську. Наймолодший гетьманич Яків С. († 1695), який заступив брата Семена на полковництві стародубському (1685–87), був заарештований разом з батьком і засланий до Єнісейську, а потім до Тобольську, де й помер. Невіж гетьмана, Михайло С., був полк. гадяцьким (1678–87) і дістав звання моск. стольника. За участь у змові проти гетьмана І. Мазепи був засланий 1692 до Тобольську.

Самойловський Михайло (* 1909), гірничий інж. родом з Полтави; 1931 закінчив Дніпропетровський Гірничий Ін-т. з 1962 працює в Одеському Ін-ті Морської Флотії; з 1960 — проф. Понад 45 друкованих праць з ділянок кріплення підземних споруд. Перший розробив ряд питань щодо кріплення шахт.

Самоквасов Дмитро (1843–1911), археолог та історик права родом з Новгород-сіверщини; проф. рос. права Варшавського (з 1877) і Моск. (з 1894) ун-тів. Керівник моск. архіву Мін-ва Юстиції (з 1892). С. провадив розкопки археологічних пам'яток у Рос. Імперії, в тому ч. й на Україні, зокрема могил воїнів-дружинників б. Чернігова (серед них курган Чорну Могилу). Гол. праці: «Могилы русской земли» (1908), «Могильные древности Сессерянской Черниговщины» (1916).

Самокиша (Самокиш) Микола (1860–1944), визначний маляр-баталіст, майстер анімалістичного жанру і графік, нар. у Ніжені. Під час студій у Петербурзькій Академії Мистецтв (1879–85) належав до укр. гуртка мистців (С. Васильківський, П. Мартинюк, О. Сластон), що ставив собі за мету відтворити іст. події і нац. особливості з життя й побуту укр. народу. У 1886–89 С. студіював у Пари-

жі. Повернувшись з-за кордону, намалював кілька картин для Тифліського воєнно-іст. музею («Баталія б. ріки Іорі 1800», «Оборона Наурської станиці 1774», «Бій під Авліяром»), якими здобув ім'я баталіста. 1890 за картину «Табун на водопой» здобув звання академіка. У 1894–1917 керував батальною майстернею Петербурзької Академії (з 1913 її проф. і д. чл.). Від 1919 С. жив у Криму. З 1938 керівник батально-іст. майстерень Харківського і Київ. художніх ін-тів. Помер у Симферополі. Як баталіст, С. двічі виїздив на театр воєнних дій: під час рос.-японської війни («Война 1904–05. Из дневника художника», 1905) і разом зі студентами 1915 на зах. і кавказький фронти («Великая война в образах и картинах», 1915), а також намалював кілька картин на теми громадянської війни: «Атака Будонівської кавалерії» (1923), «Перехід Червоної Армії через Сіваш» (1935) та ін.

М. Самокиша

С. ніколи не поривав контактів з Україною. В кін. 1890-их рр. і на поч. 20 в. часто приїздив на Україну, зокрема у Харків, і брав участь у виставках на Україні. З 1898 разом з С. Васильківським працював над альбомом, що мав бути продовженням Шевченкової «Живописной Украины» — «Из украинской старины», з текстом Д. Яворницького (1900). Другий альбом «Мотиви укр. орнамента» (1902) С. опрацював сам. На поч. 1900-их рр. С. брав участь у розписах Полтавського губ. земства. З 1911 С. кожного літа працював на Україні («Табун коней», 1914), з 1928 у Харкові, виконав давно задуманий цикл творів з укр. історії й коз. воєн: «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1648» (1929), «Бій під Жовтими Водами», «Абордаж тур. галери запорожцями» (1930), «Бій Івана Богуна під Монастирищем 1653» (1931), «Бій під Царичанкою 1709», «Похід запорожців на Крим» (1934), «Руїнування Батурина Меньшиковим», «Кость Гордієнко нищить драгунів Кемпеля», «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким» (1934), «Харківська кріпость XVIII в.» (1936), «Розгін демонстрації в Києві 1914 у соті роковини з дня нар. Т. Шевченка» і «Царські жандарми везуть Шевченка на заслання» (1938), «Голод у Криму 1921–22», «Полонання» та ін.

У спадщині С. лишилися численні графічні роботи, з яких значна частина на батальні сюжети, виконані акварелю,

тушню і олівцем. С. виконав кілька тисяч книжкових ілюстрацій, стосуючи в них малярські засоби, зокрема ілюстрував і укр. кн.: оп. Марка Вовчка, повість «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького, «Думу про Джуру», «Тарас Бульба» М. Гоголя та ін. Ілюстрації С. були міцні у різних журн., найбільше в рос. «Нива» (1910, 1912, 1914–15, 1917), «Солнце России» (1914–16), в укр. «Мисливець та рибалка» (1928).

Для творів С. прикметна багатоплігурність і динамічність композиції; його мист. спадщина (понад 10 000 малюнків і графіки) зберігається в музеях України, Росії й у приватних колекціонерів. Про С. створено фільм (1966).

Література: Бурачек М. Микола Самокиш. Х. 1930; Самокиш М. Як я став художником. Довідка. Життєвий шлях майстра. К. 1937; Яценко В. М. С. Самокиш. Нарис про життя і творчість. К. 1954; Полканов А. Миколай Семенович Самокиш. Симферополь 1960; Ткаченко В. Миколай Семенович Самокиш. 1964.

С. Я.

Самокишин Роман (1877–1971), повстанський отаман, селянин родом з Печеніжана на Гуцульщині. 1915–17 у рос. полоні, організатор Вільного Козацтва на Катеринославщині й Херсонщині, з якого творив повстанські загони. Особливо відзначився у боях за Катеринослав з більшовиками і махнівцями в січні 1919.

Самолівка (самоїлка), церк. всенар. спів у Галичині, здебільша одноголосий; в С. часто трапляються невідповідності між її мелодіями і змістом та наголосами церк. текстів.

«Самоосвіта», місячник, орган Центр. Комісії допомоги самоосвіті, Агітпровідділу ЦК ЛКСМУ, Відділу самоосвіти Укрполітосвіти, Культвідділу Всеукр. Ради Профспілок, виходив у Харкові 1926–33; відповідальний ред. А. Іванівський.

«Самоосвіта», нар. ун-т у Львові, заснований з допомогою Укр. Роб. Союзу в ЗДА; провадив кореспонденційні курси навчання, у 1930–39 видав популярну енциклопедію знання п. н. «Самоосвіта»: 12 книжечок щороку по 1½ аркушів друку, разом 117 книжечок з накладом бл. 10 000 примірників кожної і 24 книжечки красного письменства. «С.» мала понад 40 співр., її ред. були М. Статів, К. Коберський, І. Лучинин, Є. Яворівський. Тематика «С.»: наука суспільного виховання, всесвітня й укр. історія (зокрема 1917–20), політ.-суспільні науки, відомості з укр. літератури, з природничих, геогр. і екон. наук.

«Самоосвітник», місячник масової освіти націоналістичного напрямку, виходив у Львові 1937–39 у в-ві «Дешева книжка»; ред. Р. Паладійчук.

«Самопоміч», популярний місячник, призначений для чл. кооператив, вихо-

див при ж. «Економіст» у Львові 1909–14; ред. А. Жук.

«Самопоміч», заг. назва кредитових ощадностево-позикових кооператив, організованих за ініціативою Об'єднання Українців Америки «Самопоміч» у різних м. ЗДА, при більших її відділах. Всі вони працюють на підставі дозволу урядового федерального бюро для кредитових спілок, яка проводить щорічні контролі. Усіх кредитових кооператив «С.» у 1974 було 15, з понад 36 млн доларів ощадностей і 40 млн доларів балансової суми на кін. 1972. Як й ін. укр. кооперативи у ЗДА (9 з балансовою сумою 9 млн доларів), вони належать до ТУК – Т-ва Укр. Кооператив, з осідком у Чикаго.

«Самопоміч», Об'єднання Українців Америки, суспільно-допомогова орг-ція, заснована 1947 у Нью-Йорку новопрібулими до ЗДА укр. іммігрантами. Має 22 відділи у різних м. ЗДА. Гол. централі «С.» були: П. Андрусів, В. Калина, Ю. Ревай, С. Спринський, тепер Є. Лозинський. З існуючих спершу при «С.» проф. секцій (інженерів, учителів, студентів) постали згодом окремі т-ва. За ініціативою «С.» організувалися й розвинулися при більшості з її відділів п. н. «С.» – кредитові кооперативи. Органом «С.» з 1950 був ж. «Новий Світ», з 1959 п. н. – «Наш світ».

«Самостійна Думка», літ. і гром.-політ. місячник націоналістичного напрямку, виходив у 1931–37 в Чернівцях за ред. С. Никоровича, при активній співпраці О. Ольжича. Крім бук. авторів, в «С. Д.» співпрацювали письмен. і публіцисти: У. Самчук, М. Мухин, О. Грицай, В. Сімович, С. Смоль-Стоцький та ін. «С. Д.» – один з кращих літ. журн. свого часу, що спричинився до духовного виховання буковинців. Як додаток до «С. Д.» виходили «Самостійна Думка Укр. Матері» та «Державно-Творча Трибуна України» (1931–32), редаговані Сидонією Никорович.

«Самостійна Україна», орган Центр. Управи Орг-ції Держ. Відродження України (ОДВУ) та (з 1973) Ідеологічно-Споріднених Націоналістичних Орг-цій (ІСНО), одночасно ОУН (група полк. А. Мельника). Виходить з 1948 (з перервою 1969 до червня 1971) у Чикаго (деякий час у Вінніпезі, Нью-Йорку і Сент-Пол) як місячник, з 1974 – двомісячник; гол. ред. С. Коцюба, Т. Лапчик (1950–55), З. Книш (1956–57), С. Куропась (1958–59), В. Шемердяк (1960–63), М. Панасюк (1963–68 і 1971–72), Д. Квітковський (з 1973).

«Самостійність», націоналістичний тижневик, виходив 1934–37 у Чернівцях за ред. Д. Квітковського, накладом 7 000; мав великий вплив на молодь (від назви газ. націоналістів на Буковині звали «са-

мостійниками»). Додаток — сатирично-гумористичний «Чортополох» (1936–37; ред. О. Масикевич). Накладом «С.» вийшли два календарі на 1936 і 1937 з багатим літ.-іст. матеріалом до історії Буковини.

Самотос Іван (* 1933), скульптор родом з с. Устя на Львівщині. Закінчив Львівський Ін-т прикладного і декоративного мистецтва (1959), учень І. Севери. Погруддя Г. Сковороди (кована мідь, 1969), Лесі Українки (гіпс, 1970), пам'ятник піонеру Котикові у Шепетівці (граніт, бронза, 1958; у співавторстві з А. Скибою), монумент «Перемога» у Стрию (1965–66) та ін.

Самсонов Григорій (* 1918), вчений у галузі хемії й технології неорганічних матеріалів, родом з м. Пушкін (Ленінградська обл.). По закінченні Моск. Ін-ту тонкої хем. технології (1940) працював на різних посадах у Росії, з 1956 на Україні в Ін-ті металоцераміки і спеціальних стопів АН УРСР, 1961–63 — гол. відділу техн. наук АН УРСР, з 1962 — проф. Київ. Політехн. Ін-ту, з 1961 чл.-кор. АН УРСР. Понад 500 друкованих праць з ділянки теорії та технології порошкової металургії, тугоплавних твердих тіл (карбідів, боридів, нітридів і т. п.) та сполук і стопів перехідних і рідкісних металів.

Г. Самсонов

Самуїл (у світі Неділка Самійло; † по 1769), ієромонах, іконописець і маляр-портретист другої пол. 18 в., учень Алімпія Галика в іконописній майстерні Києво-Печерської Лаври. Бл. 1754 працював у Хрестовоздвиженському монастирі в Полтаві, з 1762 призначений «малярським начальником» Софійського монастиря в Києві. Відомі портрети Нектарія (у світі Наталії; тепер у Чернігівському іст. музеї) і Дмитра (1769; в Київ. музеї укр. мистецтва) Долгоруких. Можливо, брав участь у розписах собору св. Софії в Києві.

Самуїл Миславський (світське ім'я Семен М.; 1731–96), визначний церк. діяч, вчений і проповідник, родом з Глухівщини. Вихованець Київ. Академії, згодом її проф. і ректор (1761–68). Був еп. Милгородським, а потім єпархіяльним архиеп. у Росії. У 1783–96 рр. — київ. митр. Боронив права і володіння київ. митрополії, після секуляризації церк. маєтків врятував від ліквідації кілька укр. монастирів, зокрема Києво-Братський монастир, а тим самим і Київ. Академію. Але під тиском рос. уряду й Си-

ноду провадив русифікацію Академії, Лаврської друкарні і взагалі церк.-рел. життя київ. митрополії. У 1770–80-их рр. переглянув, доповнив і видав (у Кенігсберзі, а потім у Ляйпцігу) 6 тт. догматичних творів Т. Прокоповича; залишив у рукопису «Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры» (опубліковане 1817). Був чл. Рос. Академії.

Самусь Анатолій (* 1930), скульптор-портретист і монументаліст родом з Харківщини. Учився в Харківському Художньому Ін-ті (1961); меморіал на могилі молодогвардійців у Краснодоні (1963–65, бронза-граніт), обеліск героям війни у Ворошиловграді (1965, граніт-сталь-алюміній) — обидва у співавторстві з П. Кізієвим і О. Редькіним.

Самусь Самійло, полк. богуславський (1688–1713), правобережний наказний гетьман (1692–1704), один з керівників антиполь. повстання під проводом С. Палія, родом з Переяславщини. 17. 10. 1702 С. розгромив поль. військо під Вердичевом, а в кін. жовтня, разом з брацлавським полк. Абазином, оволодів Немировом. В наслідок цього вся Брацлавщина й значна частина Поділля опинилися в руках повстанців. Обстоюючи приєднання Правобережжя до Гетьманщини, С. визнав зверхність гетьмана Мазепи. Контрнаступ переважаючих поль. сил і брак допомоги з боку Москви й Мазепи примусили С. відступити до Богуслава, а в січні 1704 зректися з наказного гетьманства, хоч він і далі залишався полк. богуславським під регіментом Мазепи й продовжував боротьбу з поль. дідичами на Правобережжі. 1711 С., як і більшість правобережної козащини, приєднався до гетьмана П. Орлика. Після відступу останнього С., разом з сином, що був полк. у Орлика, взяли в полон росіяни і, мабуть, заслали. Дальша доля невідома.

Самутин Петро (* 1896), військ. діяч, сотник Армії УНР, дипломований майор поль. армії родом з Полтавщини; 1917 брав активну участь в українизації рос. 6 армійського корпусу, делегат 2 і 3 Всеукр. військ. з'їздів, 1918 за гетьманату закінчив Інструкторську Школу Старшин, 1920 командир сотні 6 Січ. Стрілецької Дивізії, 1928–39 контрактний старшина поль. армії, 1931–33 — Вища Школа Воєнна у Варшаві. На еміграції уряд УНР надає йому рангу генштабу ген.-хорунжого. Живе у ЗДА, ді-

П. Самутин

яльний у гром. і комбатантських орг-ціях.

Самчевський Осип (1799–1887), педагог, викладач Чернігівської Духовної Семінарії й інспектор Новгород-Сіверської Гімназії, автор цінних спогадів за 1810–86 «Воспоминания» («КСт.», тт. 43–46).

Самчук Улас (* 1905), прозаїк, журналіст і публіцист. Нар. у сел. сім'ї в Дермані на Волині, вчився в гімназії у Крем'янці й, емігрувавши з Польщі 1927, у Бреславському Ун-ті й УВУ в Празі. З 1925 почав друкувати оп. у ж. «Духовна Бесіда» у Варшаві, згодом в «ЛНВ» та ін. ж. (видані окремою зб. п. н. «Віднайденний рай», 1936).

1941 повернувся на Волинь, був ред. газ. «Волинь» до 1943, у 1944–48 жив у Німеччині, один з засновників і гол. літ орг-ції МУР. По переїзді до Канади (1948) був засновником ОУП «Слово» (1954). У літ. творчості С. був літописцем змагань укр. народу протягом сучасного йому півстоліття. У найвидатнішому творі С. – трилогії «Волинь» (I–III, 1932–37) виведений збірний образ укр. молоді людини кін. 1920-их – поч. 1930-их рр., що прагне знайти місце України у світі і шляхи її нац. культ. і держ. становлення. Ідейним продовженням «Волині» є повість «Кулак» (1932). У «Марії» (1934) відтворена голодова трагедія укр. народу на центр. і сх. укр. землях 1932–33, у «Гори говорять» (1934) – боротьба гуцулів з угорцями на Закарпатті.

У повосенний період творчості С. сюжетним продовженням «Волині» є його роман-хроніка «Юність Василя Шеремети» (I–II, 1946–47). У незакінченій трилогії «Ост»: «Морозів хугір» (1948) і «Темнота» (1957), зображена укр. людина і її роль в незвичайних і трагічних умовах міжвоєнної і сучасної підсов. дійсності. Темати останніх кн. С. є боротьба УПА на Волині (роман «Чого не гоїть вогонь», 1959) і життя укр. емігрантів у Канаді («На твердій землі», 1967). Переживанням другої світової війни присвячені спогади С. «П'ять по дванадцятій» (1954) і «На білому коні» (1956).

Самшит вічнозелений (*Buxus sempervirens* L.), вічнозелений куц або деревце з родини самшитових, культивують у садках і парках на Україні, частіше в Криму. Довгорічна порода доживає до 400–500 рр.; листки тримаються 8–12 рр. С. в. використовують при обсадці доріжок для клонб, заготівлі важкої та твердої

деревини і для токарських виробів. З неї виготовляють графувальні дошки, духові муз. інструменти, лінійки та ін.

Санаторія, лікувально-профілактичний заклад для лікування та оздоровлення з допомогою природних факторів (клімат, мінеральні води, лікувальні грязі, морські купання, сонцелікування тощо) у сполученні з дієтотерапією, фізіотерапією, медикаментозним лікуванням та ін. заходами. Існують С. заг. типу і спеціалізовані – відповідно до певних груп захворювань.

До 1917 на Україні була лише 21 приватна С., гол. на берегах Чорного м.

та у ліс. місцевостях; досить розповсюджене було лікування та відпочинок у дачних місцевостях та приватних пансіонах. Сов. уряд націоналізував С. і приватні відпочинкові місцевості й розбудував досить велику мережу С. На 1. 1. 1971 на Україні було 451 С. цілодобового перебування на 107 400 ліжок; 1966–67 було 47 шкіл-С. Керівництво С. здійснюють з 1960 центр., респ. й територіальні ради профспілок через управління курортами; є також С. деяких відомств, орг-цій, підприємств, але більшість С. залишалась у руках держави (у 1961 з 2 077 С. лише 406 було у віданні профспілок). Більшість С. використовується для лікування хворих на туберкульозу (бл. 45% всіх ліжок), бл. 20% всіх ліжок є в кардіологічних С., бл. 10% в С. для нервово хворих. С. користуються перев. упривілейовані прошки населення за скеруванням проф-

Санаторія ч. 1

у Кремінцях-Ворохта

на 107 400 ліжок; 1966–67 було 47 шкіл-С. Керівництво С. здійснюють з 1960 центр., респ. й територіальні ради профспілок через управління курортами; є також С. деяких відомств, орг-цій, підприємств, але більшість С. залишалась у руках держави (у 1961 з 2 077 С. лише 406 було у віданні профспілок). Більшість С. використовується для лікування хворих на туберкульозу (бл. 45% всіх ліжок), бл. 20% всіх ліжок є в кардіологічних С., бл. 10% в С. для нервово хворих. С. користуються перев. упривілейовані прошки населення за скеруванням проф-

Санаторія «Україна» в Місхорі в Криму

спілок (безкоштовно або з оплатою 30%), але існують і платні С. для заможніших та чужинців. До С. півд. берега

Криму і Одеського курортного р-ну (більшість з них є заг.-союзного значення) скеровують для лікування багато хворих з-поза України.

Найголовніші С.: кліматичні – приморські півд. берега Криму (Алушка, Алушта, Гурзуф, Кореїз, Лізадія, Массандра, Місхор, Ореанда, Сімеїз, Теодосія, Ялта та ін.) – перев. для туберкульозно хворих і кліматично-приморські Одеського р-ну (Аркадія, Лермонтовський курорт, Чорноморка, Затока, Великий та Малий фонтани й ін.) – здебільша для серцево-судинних хворих; лісові: Боярка, Ворпель, Пуца-Водиця, Соснівка, Ірпін, Конча Заспа, Святошине, Гадяч, Качанівка, Лещенівка, Святогорське та ін.; гірські: Ворохта, Косів, Татарів, Яремче й ін. (перев. для хворих на туберкульозу); бальнеологічні: Моршин, Трускавець, Синяк, Черче, Шкло, В. Любін, Березівські Мінеральні води, Бердянське, Слов'янське, Миргород та ін.; грязьові: Євпаторія, Саки, Бердянське, Гопри, Кирилівка, Куяльницький і Хаджибейський лимани, Слов'янське та ін. Див. також: *Курорти, Мінеральні води, Охорона здоров'я на Україні 1945–66 рр.*

Література: Див. Курорти. Морозовський Н., Пляш В. Туберкульозні санаторії УРСР. Руководство по санаторному лечению туберкулеза, т. 1–2. М.–Л. 1938; Самойлов А. Санатории и дома отдыха. М. 1948; Караев Р. Г., Ларичев Л. С. Курорты Украины. К. 1959; Курорты СССР. М. 1962.

В. Пляш

Сангушки, лит.-укр. княжий рід, що з 15 в. мав велику маєтність на Волині, а також на Поділлі й Брацлавщині і поєднував різні держ. уряди у В. Князівстві Лит. та Речі Посполитій. С. були правос., але згодом перейшли на унію або католицизм. Видатніші представники С.: Олександр († бл. 1491, староста володимирський) і Михайло († бл. 1511) – родоначальники двох ліній: Коширської (згадка 1653) і Ковельської; Андрій, син Олександра, староста володимирський і маршалок волинський у 15 в.; Андрій, внук Олександра, староста луцький у 16 в.; Федір († 1547), староста вінницький і брацлавський, згодом володимирський, маршалок волинський, боровся проти татар; Дмитро, староста черкаський (бл. 1530–54), брав участь у битвах з татарами; Роман (1537–71), внук Олександра, брат Дмитра, гетьман польний лит. (з 1567), відомий подвигами проти татар і Москви, противник лит.-поль. унії, яку, однак, мусів підписати на Люблінському сеймі (1569); Адам Олександр, воевода волинський, у 1636 робив заходи для з'єднання Укр. Правос. Церкви з Кат. і був посередником між папою Урбаном VIII і митр. П. Могилою; Евстафій (1768–1844), великий дідиш і промисловець (суконні фабрики та ін. підприємства

на Волині й Київщині); Роман Станислав (1800–81), син Евстафія, польс. політ. діяч, за участь у повстанні 1830–31 засланий на Сибір, пізніше повернувся до Славуті, власник численних пром. підприємств (зокрема цукроварень); його небіж – Евстафій (1842–1903), гал. політ. діяч консервативного напрямку, маршалок гал. сейму (1885–95), намісник Галичини (1895–98). Матеріали багатого родинного архіву С. частково видано в «Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie» (тт. I–VI, Л. 1887–1910).

А. Ж.

Сандгі, назва взята з індійської граматики ('сполучення'), для явищ асиміляції (уподібнення) приголосних щодо їх дзвінкості-глухості на межі морфем (внутр. С.: с-хопити // з-гадати, бородаба // сватати; пишеться бородаба) та слів у реченні (зовн. С.: ліз був 'ліс б.) як однієї з познач морфемного і слівного членування мовотексту. В укр. мові глухі приголосні стають дзвінками перед наступними дзвінками (крім в, й, м, н, л, р), а дзвінкі не глухнуть перед глухими – роз-пестити, хліб сухий (крім півд.-зах. говірок, де: рос-пестити, хліп сухий; а в зах.-карп. говірках стають дзвінками тут на півд.-польс. і словацький лад глухі також перед голосними і перед в, й, м, н, л, р: були-зме, брад рідний 'брат р.). Звідси частотність комбінаторних фонемних варіантів на межі морфем і слів в укр. мові порівняно з польс. чи рос. менша, а цілісність (компактність) морфем і слів більша.

Сандлер Оскар (* 1910), композитор родом з Києва. Закінчив Київ. Консерваторію у класі Г. Таранова (диригування) і В. Косенка (композиція). Автор муз. комедій («На світанку», 1964; «Четверо з вулиці Жанни», 1966), опер («В степах України», 1954), музики до фільмів, пісень.

Сандомир (Судомир, Sandomierz), старовинне м. в півд.-сх. Польщі над р. Ви-

Фрески в катедрі в Сандомирі (15 в.)

слою; 15 000 меш. (1965). Серед численних пам'яток архітектури готична катедро

(бл. 1360–82), стіни запрестольної апсиди якої розписані візант.-укр. фресками. Розпис виконали, на замовлення поль. короля Владислава Ягайла, на поч. 15 в. (або в кін. 14) укр. майстри гал. школи. Гол. картина — Успення Пресв. Богородиці — займає цілу планицю, ін. композиції зображують сцени з життя Ісуса Христа. Стінопис відкритий 1887; при невдалій реставрації (1932–34) фрески втратили свій первісний кольорит і чіткі стилістичні ознаки.

Сандрацьке поселення, поселення пізнього етапу трипільської культури в урочищі Пагурок у с. Сандраках Хмельницького р-ну Вінницької обл. При розкопках (1949–50) знайдено залишки наземного житла, великої печі госп. призначення та госп. ями, знаряддя праці та побуту з каменю і кістки, ліпний, здебільшого орнаментований, посуд, уламки глиняних жіночих статуеток і фігурок биків, кістки свійських і диких тварин тощо. Над пізньотрипільським шаром виявлено знахідки часів пізньої бронзи та 17–18 вв. Поблизу С. п., в урочищі Кам'яний Яр, знайдено сліди поселення сер. етапу трипільської культури, а в урочищі Кутюк — залишки поселення 8 в.

Сандул Ганна (* 1914), вчена в галузі фізики кристалів родом з Росії (Курська обл.). Від 1945 викладає у Львівському Політехн. Ін-ті. Досліди з ділянки кристалізації напівпровідників; понад 70 наук. праць.

Сандул-Стурдза Яків, лікар родом з Чернігівщини. Сер. освіту здобув у Чернігівському Колегіумі, мед. — при госп.італьних школах у Москві й Петербурзі (1779), потім працював як військ. лікар. 1799 був призначений інспектором Лікарської Управи Слобідської України. Вивчав проказу на Півд. України та в Криму.

Сандуляк (також С.-Лукинів, С.-Лукич) Іван (1848–1926), пром.-політ. діяч, селянин з Карлова Снятинського пов. (Галичина), радикал, посол до гал. сойму 1908–13. Описав своє село в газ. «Батьківщина».

І Сандуляк

Санітарія, сукупність практичних заходів, спрямованих на оздоровлення оточення людини: С. впроваджує у життя вимоги та норми, що їх обґрунтовує гігієна (див. *Доповнення*). Відповідно до галузі діяльності, С. поділяють на пром., сіль., житлову, комунальну, харч., військ. та шкільну; до С. належить також сан. охорона атмосферного повітря, водо-

ймищ, сан. охорона кордонів, сан. законодавство і сан. статистика. У практичному житті сан. заходи дуже часто поєднуються з протиепідемічними. У міжнар. масштабі, для боротьби з гострими інфекційними захворюваннями та запровадженням деяких ін. сан. заходів, діють міжнар. двосторонні або багатосторонні конвенції (перша 1851). 1951 був ухвалений Міжнар. Сан. Регламент, який встановив міжнар. сан. правила замість діючих доти міжнар. сан. конвенцій.

Початки С. на Україні існували ще в давні часи. Людність дбала про гігієну житлових будинків, одягу, тіла; проти інфекційних хвороб запроваджували карантини, трупи померлих від заразливих хвороб швидко ховали, гроби заливали дьогтем, смолою або ватном; їхній одяг і хатні речі спалювали.

У 17 в. з'явилися перші законодавчі акти щодо боротьби з інфекційними хворобами та запровадження деяких сан. заходів. З 1775 справи С. в Рос. Імперії і на Центр. і Сх. укр. Землях належали до компетенції *приказної медицини*, а з 1797 також *лікарських управ.* У «Врачебному уставі» 1857 були вже розпорядження про заходи боротьби з інфекційними хворобами і епізоотіями, про нагляд над харч. продуктами, охорону кордонів тощо. Деякі вимоги сан. характеру були також в пром., будів., с.-г. й ін. статутах. Досить значну працю сан.-епідеміологічного характеру здійснювано *земською медициною* через губ. сан. бюра і сан. лікарів (спершу губ., потім і пов.).

У розвитку сан. напрямку в земській і міськ. медицині деяку роль відігравали мед. т-ва (Київ., Одеське, Волинське, Кам'янець-Подільське, Харківське, Херсонське). Назагал С. на Центр. і Сх. Землях стояла, як і в усій Рос. Імперії, незадовільно і відставала від країн Зах. Європи.

В УНР і Укр. Державі сан. заходи здійснювалися Департаментом Охорони Здоров'я, і пізніше Мін-вом Охорони Здоров'я та Опіки, губ. та земськими управами, Укр. Червоном Хрестом й ін. пром. орг-ціями; в ЗУНР — Комісаріатом і Радою охорони здоров'я. Сан.-мед. заходи у війську УНР та ЗУНР проводились сан.-мед. службою армій.

На Зах. Україні (в Галичині й на Буковині) справами С. як і всієї охорони здоров'я до 1918 відав департамент Мін-ва Внутр. Справ у Відні (з 1917 — Мін-во Здоров'я, яке очолював І. Горбачевський) та відділи Крайових Виділів Галичини та Буковини і пов. лікарі. С. стояла на низькому рівні, хоч дещо краще, ніж на Центр. і Сх. Землях. Порівняно з Австрією С. в Польщі стояла вище, але й далі була незадовільно організована. Чимало для піднесення стану

С. і гігієни спричинилися укр. т-ва: «Просвіта», т-во «Відродження», Укр. Лікарське Т-во, і Укр. Гігієнічне Т-во.

В УССР і в СССР у цілому впровадження сан. заходів у житті і сан. контроль здійснюють держ. сан. органи. 1931 створено Сан. Держ. Інспекцію УРСР, яку 1933 виділено в окрему службу, у 1954 її включено до складу Сан.-Епідеміологічного Управління Мін-ва Охорони Здоров'я УРСР. В обл. м. і р-нах сан.-епідемічні заходи і контроль над ними ведуть обл., міські та районні сан. лікарні, а частково і всі мед. установи, крім того існують ще відомчі сан. служби. Деякі сан. заходи провадять представники громадськості — сан. уповноважені і сан. дружини. В УССР сан. законодавство досить добре розвинене і регламентує запровадження широких оздоровчих та сан.-протиоепідемічних заходів, спрямованих на запобігання хворобам, на зниження, особливо проф. і інфекційних захворювань, на дотримання сан. норм при плануванні сіл і міст, на запровадження оздоровчих заходів на підприємствах, в установах, школах тощо, регулярне випуск, зберігання, транспортування і продаж харч. продуктів, видає розпорядження про нагляд над ризиками установами комунального господарства, як лазні, перукарні тощо. У 1972 на Україні працювало 8370 лікарів сан.-протиоепідемічного профіля.

Питання С. опрацьовуються на мед. фак. ун-тів і мед. ін-тів та у низці н.-д. ін-тів мікробіології та епідеміології, комунальної гігієни, харчування, фізіології й гігієни праці, сан. техніки й у наук. т-вах гігієністів, епідеміологів, мікробіологів, істориків медицини. З укр. вчених у галузі С. слід відзначити П. Баранника, І. Барченка, Л. Громашевського, В. Держака, П. Дятлову, С. Ігумнова, Д. Калюжного, О. Корчак-Чепурківського, В. Левицького, О. Марзеєва, В. Мартинюка, Л. Медвідя, В. Навроцького, В. Підгасцького, М. Предтеченського, С. Ручковського, І. Савченка, І. Скворцова, В. Субботіна, С. Томиліна, Г. Шахбазяна, С. Яковенка.

Див. також: Земська медицина, Медицина, Охорона здоров'я на Україні, Сан. освіта, Гігієна (Доповнення).

Література: Ігумнов С. Очерки развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и в Крыму. К. 1940; Справочник санитарного врача. М. 1950; Шульц Г. Санитарная и противоэпидемическая работа в СССР. Мюнхен 1951; Вычков И. Правовые основы деятельности санитарных органов. М. 1954; Ігумнов С. Нарис розвитку земської медицини на Україні. Матеріали до іст. розвитку охорони здоров'я на Україні. К. 1957; Габарович Р., Шахбазян Г. Гігієна. К. 1958; Организация здравоохранения в СССР. т. 1—2. М. 1958; Осінчук Р. Стан здоров'я населення Зах. Укр. Земель після прилучення до Австрії. Лікарський Вісник,

ч. 3 (26) Чикаго 1962; Карпов Л. Земская санитарная организация в России. П. 1964; Плющ В. Нариси з історії укр. мед. науки та освіти. Мюнхен 1970; Матеріали до історії укр. медицини. 36., ред. В. Плющ. Нью-Йорк—Мюнхен 1975.

В. Плющ

Санітарна освіта, система поширення сан.-гігієнічних та мед. знань і навичок з метою оздоровлення праці й побуту, збереження здоров'я, працездатності та довголіття людини.

На Україні у пам'ятках старовинної укр. літератури: «Ізборники Святослава», «Фізіолог», «Пчела» й ін. зустрічаємо гігієнічні та мед. поради; у 16—17 в. їх подавали широко розповсюджені різні «лечебники», «зельники», «вертогради». У 18 і на поч. 19 в. ширили в народі мед. знання укр. вчені-медики: Д. Самойлович, К. Ягельський, О. Шафонський, М. Гамалія, Ф. Варсук-Мойсєєв, Н. Максимович-Амбодик, Є. Мухін та ін. Популярні підручники з медицини написали С. Венечанський (про лікування венеричних хвороб), Я. Саполович і Й. Камеєцький (підручник для святих і семінаристів), І. Капшинський, Ф. Лоевський, О. Масловський; П. Богданович містив ст. у ж. «Новый Санкт-Петербургский Вестник».

У Рос. Імперії у 19—20 вв. видавалися наук.-популярні мед. журн.: «Друг здравия», «Популярная медицина», «Здоровье», «Вегетарианский Вестник», «Вегетарианское Обозрение», «Здоровая Жизнь» та ін., у яких брали участь українці. Чималу працю у С. о. провадили установи земської медицини, Т-во лікарів ім. М. Пирогова, при якому в 1894 було створено «Комиссию по распространению гигиенических знаний в народе», яка видавала наук. популярні брошури (також укр. авторів — О. Яковенка, О. Тарасенка й ін.). Їх видавало укр. мовою Благодійне Т-во видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі (1898—1917). У Києві з 1886 провадили систематичні нар. мед. читання. Наук.-популярні мед. праці у другій пол. 19 в. писали С. Ніс «Про хвороби і як їм запобігати» і С. Подолінський «Життя і здоров'я людей на Україні» (1879). У 1913—14 в Полтаві виходив перший на Центр. і Сх. Землях журн. укр. мовою, що містив ст. на мед. теми, «Життя і Знання».

В УНР і Укр. Державі С. о. здійснювали Мін-во Нар. Здоров'я й Опіки та Укр. Червоний Хрест, в ЗУНР — Комісаріят і Рада Охорони Нар. Здоров'я.

На Зах. Україні працю в ділянці С. о. провадили, крім крайових виділів Галичини й Буковини (до 1918), заг.-осв. т-во «Просвіта», а згодом укр. фахові т-ва: антиалкогольне та антинікотинне т-во «Відродження» (з 1907), Укр. Лікарське Т-во (з 1910), Укр. Крайове Т-во Охоро-

на Матерей і Дітей, і Укр. Гігієнічне Т-во (з 1929), всі з осідком у Львові. Вони мали свої філії, випустили кілька десят популярних книжечок з ділянки охорони здоров'я і гігієни та видавали журн. («Здоров'я», «Відродження», «Нар. Здоров'я»), влаштовували доповіді, виставки тощо.

В УССР С. о. ведуть, крім органів Мін-ва Охорони Здоров'я, Укр. Червоний Хрест, т-во «Знання», культ.-осв. заклади, профспілки, спортивні т-ва, ун-ти здоров'я (Київ, Харків, Одеса та ін. м.) тощо. С. о. є складовою частиною навчання у заг.-осв. школах. Робітники харч. пром-сти, гром. харчування, торг. мережі й комунального госп-ва зобов'язані засвоїти сан.-техн. мінімум. Для робітників пром. підприємств введено навчання основ пром. санітарії і гігієни праці. У сіль. місцевостях є гром. школи здоров'я. Систематичну С. о. серед населення провадять лікувально-профілактичні заклади. При Мін-ві Охорони Здоров'я УССР, в обл. та районних центрах працюють ради С. о. На 1. 1. 1962 в УССР було 65 спеціальних будинків С. о., при сан.-епідеміологічних станціях та великих лікарнях є інструктори С. о. При Укр. Н.-Д. Ін-ті комунальної гігієни існує методично-наук. сектор С. о. [На мед. теми видається популярна література, читаються лекції, мед. знання поширюються за допомогою преси, кіно, телебачення. У 1920–30-их рр. видавалися популярні мед. журн. укр. мовою: «Шлях до здоров'я» (1925–41), «Червоний Хрест» (1929–41), «Юнацький Червоний Хрест», «Психогігієну в масі» (1933–34). За останні роки вид. сан.-осв. літератури укр. мовою майже цілком припинилося.

На еміграції працює С. о. провадив з 1945 у Зах. Німеччині й Австрії Укр. Червоний Хрест, тепер Укр. Мед.-Харитативна Служба з осідком у Мюнхені, деяку роботу веде Укр. Лікарське Т-во Півн. Америки.

Література: Осипов Е., Куркин П., Попов И. Русская земская медицина. М. 1999: Достижения охорони здоров'я в УССР. К. 1958; Соколов І., Трахман Я. Організація і методика сан.-осв. роботи. К. 1958; Очерки по истории советского санитарного просвещения. М. 1960; Карпов П. Земская санитарная организация в России. Л. 1964; Очерки истории русской общественной медицины. М. 1966; Плющ В. Нариси з історії укр. мед. науки та освіти. Мюнхен 1970; Матеріали до історії укр. медицини. Зб., ред. В. Плющ. Нью-Йорк–Мюнхен 1975. В. Плющ.

Санітарно-епідеміологічні станції в УССР, установи санітарно-епідеміологічної (сан.-еп.) служби, які провадять сан.-протипеп. роботу в р-нах, м., обл. респ., на водному і зал. транспорті тощо та контролюють здійснення заходів, спрямованих на поліпшення умов праці, побуту, сан. стану оселі, підприємств, установ. С. е. с. мають право ставити

вимоги щодо проведення сан. оздоровчих заходів усім установам та підприємствам свого р-ну, накладати на них у випадку порушення ними сан.-гігієнічних норм грошові штрафи і навіть припиняти їх діяльність. Гол. завдання С. е. с. є боротьба з епідеміями, а далі вивчення стану здоров'я людинності, руху захворювань та смертності (зокрема від інфекційних і проф. хвороб). Першу С. е. с. на Україні засновано 1927 в Донбасі. У 1966 в УССР було 814 сан.-еп. закладів (станції в м. і відділи при районних лікарнях).

Див. також гасла: Охорона здоров'я, Пастерівські станції, Санітарія. В. П.

Санітарно-Харитативна Служба, див. Укр. Медико-Харитативна Служба.

Саноцька Христина (* 1932), мистецтвознавець, співр. «Історії укр. мистецтва», розділ «Жизопис Зах. земель України» (т. 4, ч. 2, 1970) у співавторстві з І. Катрушенко і Я. Наповським.

Сан Павльо (São Paulo), гол. м. півд.-браз. стейту Сан Павльо, найбільший пром. осередок і важливий культ. центр Бразилії і Півд. Америки; бл. 6 млн меш. (1970). Ч. українців у м. і стейті С. П. — до 10 000, перев. з останньої імміграції (1947–50); укр.-кат. і укр. правос. парафії, діє кілька укр. т-в.

Санта Катаріна (Santa Catarina), півд. стейт Бразилії, 96 000 км², 2,9 млн меш. Бл. 700 укр. родин перев. в півн. частині стейту; укр. скупчення; Ірасема й околиці, Нова Галичина та ін.

Сантименталізм, мист. напрям в євр. літературі другої пол. 18 в. Виник як реакція проти просвітницького раціоналізму і літ. традиції класицизму. Письм.-сантименталісти надавали переваги людським почуттям, захоплювалися природою і виводили як героїв простих людей. Початки С. пов'язані з творчістю англ. письмен. першої пол. 18 в. С. Річардсона, Дж. Томпсона, Т. Грея й ін. С. вплинув на вишукання нових жанрів прози, а також на посилення уваги до елегії, діалогі, байки в поезії.

В укр. літературі деякі впливи й елементи С. наявні в п'єсах І. Котляревського («Наталка Полтавка»), в байках Є. Гребінки і зокрема в сантиментальних своїми сюжетами й мотивами повістях и оп. Г. Квітки-Основ'яненка. Наявність С. і впливів рос. С. у творчості І. Котляревського заперечували І. Стещенко, С. Єфремов, Г. Житецький та ін., не виключаючи багатьох виявів С. у психологічному розумінні (чутливості) у творчості укр. письмен. 19 і 20 вв. Причепність до С. Г. Квітки-Основ'яненка, зокрема наявність сантиментальних книжних і нар.-поетичних впливів у таких його творах, як «Маруся», «Щира любов», «Сердешна Оксана», стверджували М. Зеров, А.

Шамрай, О. Дорошківич. Д. Чижевський переперує взагалі потребу вірижнати С. як окремих напрям в укр. літературі.

Впливи й елементи С. помітні й на розвитку мелодрами в укр. драматургії 19 і подекуди також 20 вв., напр., у мелодрамах І. Гушалевича («Підгір'яни», 1869), С. Воробкевича («Гнат Приблуда», 1875, «Убога Марта», 1878), Л. Манька («Нещасне кохання»), О. Суходольсько-го («Помста або загублена доля») та в ін., школи дуже сиримітизованих п'єсах цього жанру. Мелодраматизм зустрічається і в деяких творах і постановках М. Старицького й М. Кропивницького. Б. К.

Сан-Франсіско, м. на зах. побережжі ЗДА, у степіт Каліфорнія, порт, осередок індустрії й торгівлі, осідок багатьох дослідів і Каліфорнійського та Стенфордського ун-тів, 716 000 меш. (1970), приблизно 3 000 українців. Осідок Конференції Об'єднаних Націй 1945, на якій до складу ОН увійшли УССР і БССР. Поблизу С.-Ф. 1809 була заснована укріплена рос. колонія форт Росс, між населенням якої були укр. поселенці з Сибіру, згодом з Аляски. З 1867 у С.-Ф. поселився А. Гончаренко; поблизу С.-Ф. він заснував поселення «Україна», де він і помер 1916. Осередком укр. життя у 1913–30 рр. була «Просвіта» (перший гол. Г. Денис); тепер діє низка укр. орг-цій. Існують укр. кат. парафія Непорочного Зачаття (з 1957) і правос. — св. Михайла.

Сапелюк Андрій (* 1919), кат. єп. родом з Ришкової Волі Ярославського пов. (Галичина), закінчив богословські й правничі студії в Турині (Італія), свячений на свящ. 1949, проф., згодом ректор укр. Малої Семінарії в Турині й у Римі. 1960 призначений єп., 1968 — апостольським екзархом для українців-католиків в Аргентині з осідком у Буенос-Айресі; розбудував мережу укр. кат. парафій і церков та шкіл українознавства. Єп. С. — чл. Соборової Комісії для сх. Церков Вселенського Ватиканського II собору, Постійного синоду Укр.-Кат. Церкви з 1971 та консультор Комісії для кодифікації сх. канонічного права.

Єп. А. Сапелюк

Сапегин Андрій (1883–1946), ботанік і селекціонер нар. у Вознесенському (Миколаївщина), д. чл. АН УРСР (з 1929; відпрез. 1939–45). Після закінчення Ново-російського Ун-ту його доц. (з 1910) і проф. (1917–22). Один з організаторів Одеської селекційної станції (тепер Всесоюзний Селекційно-Генетичний Ін-т) і Одеського С.-Г. Ін-ту, в яких працював

у 1912–33, 1933–44 на керівних посадах в Ін-ті Генетики АН СССР, з 1944 — дир.

Ін-ту Ботаніки АН УРСР. Понад 80 наук. праць з питань фльористики, цитології, генетики, селекції с.-г. рослин. Розробив теорію органогенезу, застосував методу варіаційної статистики для визначення точності дослідів, вивів ряд відомих гатунків озимої пшениці (Кооператорка, Земка, Степнячка), гатунок ярої пшениці; Одеська 4, ячмінь 32 та ін.

А. Сапегин

Сапегко Кирило (1857–1928), хірург. 1884 закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту, 1889–1901 — викладач у ньому, 1902–19 — проф. ун-ту в Одесі, з 1919 на еміграції в Кишиневі (Басарабія). Праці присвячені хірургічному лікуванню пістрика, виразки шлунку, питанням пересадки слизової оболонки та ін. Запропонував власну методу операції пупкової киля.

Сапіги (Сопіги, Сапєги), білор.-лит. магнатський рід (з 1700 — князі Рим. Імперії), який у 16–18 вв. займав високі держ.-військ. посади у В. Князівстві Лит. і в Речі Посполитій і володів великими зем. маєтностями (м. ін. на Підляшші), після Радзівілів найбагатший і найвпливовіший на Литві рід. В історії України відіграли ролі: Іван (бл. 1450–1517), писар, згодом маршалок В. Князівства Лит., воєвода витебський (1511–14) і підляський (з 1514), засновник м. Кодень (1511), перший з С., що перейшов на католицизм (1514); Лев (1557–1633), канцлер лит. (з 1589), воєвода віленський (1623–33) і В. лит. гетьман (з 1625), керівник роботи над третім Литовським Статутом; Андрій (бл. 1560–1621) займав різні військ. пости в Литві й недовгий час (1605–09) був воєводою київ.; Лєз Казімір (1609–56), підканцлер лит. (з 1645), власник маєтків на Чорнобильщині, учасник боротьби проти Б. Хмельницького (м. ін. стримав наступ козаків на Литву 1649); Ян Павло (бл. 1610–65), гетьман В. лит., брав участь у битвах проти козаків, москвинів і шведів; Лев (1803–78), спершу на рос. службі, через участь у повстанні (1830–31) мусів емігрувати до Галичини, де став політ. (м. ін. маршал гал. крайового сейму в 1861–75) і екон. діячем, домагався скасування панщини в Галичині; Адам (1828–1903), гал.-поль. діяч, у 1860-их рр. домагався автономії Галичини.

Сапівський Віктор (1889–1942), правник і кооператор родом з Київщини. За УНР дир. Кредитової Канцелярії мін-ва фінансів; з 1922 лектор Укр. Госп. Акаде-

мії в Подєбрадах і в УТГІ; ст. з ділян- ки економії й кооперації.

Сапожников Леонид (*1906), вчений у галузі технології палива родом з Павло- граду (тепер Дніпропетровська обл.); 1930 закінчив Дніпропетровський Гірничий Ін-т, з 1935 його проф.; з 1946 чл.-кор. АН СРСР. 1937–61 завідував лабора- торією в Ін-ті Горючих Копалин АН УРСР, з 1962 — працює в Держплані СРСР. Праці з ділянки дослідження та класи- фікації вугілля й коксування.

Саполович Яків (1766–1830), хірург ро- дом з Чернігівщини, навчався в Києво- Могилянській Академії та шпитальних школах у Кронштадті й Петербурзі; з 1790 — проф. хірургії Петербурзького мед.-хірургічного училища, потім Мед.-Хірургічної Академії та її почесний чл. 1796–1829 — дир. Петербурзького мед.-інструментального зав., 1795–1804 — чл. Мед. Колегії. Низка праць з хірургії, разом з Й. Каменецьким видав популяр- ний мед. підручник (1803), запропонував ряд власних хірургічних інструментів. Помер під час епідемії холери, у бороть- бі з якою брав участь.

Сапун Северин (1897–1950), укр.-кат. свящ., учитель музики в сер. школах і диригент хорів, родом з Дрогобиччини. Муз. освіту здобув у Відні й Львові (Держ. Консервато- рія і Муз. Ін-т ім. Лисенка). Засновник і дир. Філії Муз. Ін- ту ім. Лисенка в Дро- гобичі й диригент та- мошнього мішаного хору «Боян». Вида- вець і ред. муз. мі- сячника «Боян» (1929–30). 1942–44 — дир. Ін-ту Нар. Творчос- ти при УЦК у Львові та організатор конкурсу хорів Галичини (1942). З 1944 на еміграції в Австрії, з 1946 — у Парижі.

о. С. Сапун

Сапан, сокіл мандрівний (*Falco peregrinus Tunst.*), птах родини соколових; довж. тіла до 50 см, вага до 1 300 г, роз- мах крил до 117 см. Поширений на всіх материках, крім Антарктиди і Півд. Аме- рики. На Україні — три підвиди: русь- кий, кавказький і тундровий соколи; перші два рідкісні гніздові птахи, остан- ній зустрічається на перельотах.

Сарамага Богдан (1905–75), диригент хорів родом з Тернополя. По закінченні Львівської Муз. Консерваторії диригент театрів: «Бесіди» у Львові (з 1925), ім. І. Тобілевича в Станіславові (з 1940) та ін.; 1939–41 гол. диригент, згодом до 1944 дир. та муз. керівник укр. театру в Тернополі. На еміграції концертмайстер у нім. театрі «Schwäbische Landesbühne»; з 1950 учитель музики у Детройті (ЗДА).

Сарана, спільна назва шкідливих ви- дів комах підряду сараноподібних; при масовому розмноженні знищує посіви с.- г. культур на великих площах. На Укра- їні найнебезпечнішими видами були С. перелітна (*Locusta migratoria L.*) і прус італ. (*Calliptamus italicus L.*). Перелітна С. розмножувалася у плавнях Дунаю, Дністра, Дніпра та деяких ін. рік і роби- ла перельоти на лівн. до 58–62° півн. широти. На Україні значення С. як шкід- ника зведено до мінімуму.

Сарата, р. в зах. частині Причорно- морської низовини, впадає в оз. Сасик; довж. 119 км, сточище — 1 250 км². Ви- користовується для зрошення.

Сарата (VII–10), с. м. т. в півд. частині Причорноморської низовини над р. Са- ратою, р. ц. Одеської обл.; 5 400 меш. (1968). Харч. пром.-сть; ливарно-мех. зав. С. важливий пункт винарства. Заснова- на 1822.

Саратовська область, обл. в РСФСР, положена обабіч дол. Волги, 100 200 км², 2 454 000 меш. (1970), у тому ч. 65% у м. За переписом 1970 в С. о. жило 106 700 українців (4,3% всього населення), у то- му ч. 44 500 подали укр. мову як свою рідну, крім того 14 300 нею вільно воло- діло. Фактичне ч. українців було біль- ше. За переписом 1926 їх було 237 000 (7% всього населення), у тому ч. 80% по- дало укр. мову як свою рідну (ч. при- близні). Докладніше див. *Надволжя* (Доповнення).

Сарган (*Belone belone L.*), риба родини сарганових; довж. до 90 см, вага до 1 кг. На Україні поширена у Чорному і Озів- ському морях. Об'єкт промислу.

Сардак Григорій (*1916), хірург родом з м. Великого Токмака Запор. обл., 1940 закінчив Донецький Мед. Ін-т, з 1965 — проф. Вінницького Мед. Ін-ту. Бл. 50 друкованих праць з хірургії органів че- ревної порожнини, з питань реконстру- ктивних операцій на стравоході, трахеї та бронхах, з кардіохірургії тощо.

Сарделька, див. *Тюлька*.

Сардини (*Sardina*), пром. назва групи видів морських зграйних риб родини оселедцевих, довж. до 35 см, вага 50–110 г; бл. 18 видів. Мають велике пром. зна- чення. На Україні (у Чорному м.) — 2 види: С. атлантична (*Sardina pilchardus Walb.*) і *Sardinella aurita*.

Сарич, ріг в півд.-зах. частині Крим. піво.; крайній півд. точка УССР.

Саркел, див. *Біла Вежа*.

Сармати, іраномовні кочові племена, споріднені з скитами, відомі в 7–4 вв. до Хр. під назвою *савромати*, згодом, з 3 в. до Хр., після витіснення скитів на Крим і розселення в степах від Тоболу до Ду- наю, під заг. назвою С. До складу їх пле- мінних союзів входили м. ін. язиги, аор- си, роксолани, сираки й алани. Утвер-

дивши своє панування над Півн. Кавказом та в надчорноморських степах і перебравши гегемонію від скитів, С. з 179 р. до Хр. почали виступати як союзники понтиїських царів, з кін. 2 в. до Хр. помагали скитам у війні з військами понтиїського царя Мітридата VI, у 1 в. по Хр. воювали з Римом і з того часу для Півн. Причорномор'я прищепилася назва Сарматія. Поступово з кочового способу життя С. перейшли до осілого: проникли до півн.-чорноморських грец. колоній, поселилися в м. Боспорського царства, стали хліборобами й подекуди асимілювалися, зокрема на лісостеповому Правобережжі, з місц. населенням. Політ. могутність С. була зламана з наступом сх. готів і в 3–4 вв. по Хр. — гунів. Частина їх перейшла з гунами на Захід (деякі аж до Іспанії і в Півн. Африку), а ті, що залишилися, розпливлися серед слов'ян й ін. народів.

Притаманні для ранньої — савроматської — стадії історії й культури С. елементи матриархату поступово зникли з розвитком організованості С., з посиленням ролі вождів-полководців у проводі племінних союзів і з введенням нової воєнної тактики, нових форм зброї та кінської зброї. У рел. віруваннях С. панівним був культ меча. Характеристичним з цього погляду було й сарматське мистецтво з його металевими оздобами для військ, виряду і зброї, ювелірними виробами у «звіриному стилі», з зображеннями воїнів, боротьби й полювання.

Військ. вмілість і хоробрість С., удосконалення військ. справи і воєнної техніки спричинилися до того, що поль. хроністи й коз. літописці називали С. поляків й укр. козаків, а Сарматією називали Україну, Польщу й ін. землі Сх. Європи.

Література: Harmatta J. Studies on the History of the Sarmatians. Будапешт 1950; Вопросы скифо-сарматской археологии. М. 1954; Нариси стародавньої історії Укр. РСР. К. 1959; Пастернак Я. Археологія України. Торонто 1961; Археологія Укр. РСР, т. 2. К. 1971; Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. М. 1971.

Б. К.

Сарматія, назва, вживана античними й середньовічними авторами для Сх. і Центр. Європи. К. Птоломей (бл. 90 — бл. 168 по Хр.) розрізняв С. Евр. — між Доном і Вислою, з Сарматським (Балтицьким) океаном на півн. і Сарматськими горами (Карпатами) та Чорним м. на півд., та С. Азійську — від Дону та Озівського м. на сх. На геогр. картах Сх. Європи (М. Вальдземюллера 1513, Б. Вавовського 1526 та ін.), у хроніках і в описах поль. (Я. Длугош, Матвій з Мехова) й італ. (О. Іванніні) та ін. істориків, як також у писаннях гуманістів 16–17 вв. назва С. була прийнята для визначення України й Польщі. Від ан-

тичних сарматів виводили себе поль. магнати і шляхта, з чого й виникла ідеологія сарматизму 17–18 вв. — вишости поль. народу й нетолерантності до ін. Сарматським народом називав козаків С. Величко. Кн. С. титулювали Ю. Хмельницького.

Сарна звичайна, дика коза, козуля (*Capreolus capreolus* L.), ссавець з родини оленевих; довж. тіла до 150 см, хвоста — 2–3 см, висота в холці до 100 см, вага до 60 кг. Поширена в лісах і лісостепах Європи й частини Азії. На Україні — в Карпатах, на Поліссі, в Лісостепу, в крим. і кавказьких горах. С. — об'єкт мисливства.

Сарни (II–7), м. на зах. Волині, над р. Случчю, р. ц. Рівенської обл. і зал. вузол, 15 000 меш. (1966). Маслоробний, овочесушильний зав., мебльова фабрика; н. д. станція для освоєння боліт. С. виникли наприкін. 19 в. як зал. станція збудованої 1885 зал. Луїнець-Рівне. До 1920 С. — селище Рівенського пов. Волинської губ.

Сарницький Климент Кароль (1832–1909), укр.-кат. церк. діяч, василіянин, 1867 суплент, згодом проф. біблійних наук Львівського Ун-ту (4 рази декан богословського фак. і двічі ректор: 1880–81 і 1889–90). Від 1867 ігумен львівського монастиря св. Онуфрія і протоігуменський дорадник; як протоігумен гал. василіян (з 1878), за дорученням папи Льва XIII розпочав під проводом чл. єзуїтського ордену реформу Чину (1882–1904); 1902 дістав титул архимандрита. Співред. (1871) церк. ж. «Руский Сіон», співр. «Werzer-Welte, Kirchenlexikon». С. — автор поль. граматики єврейської мови для студентів (1899–1901, 1906), пояснень псалмів та ін. богослужбових біблійних пісень (1888, 1903) й ін. духовних кн. та перекладів.

о. К. Сарницький

Сарсель (Sarcelles), м. в департаменті Валь д'Уаз у Франції, 17 км на півн. від Парижу; 55 400 меш. (1971). З 1951 С. є осідком Наук. Т-ва ім. Шевченка в Європі (власний будинок, бібліотека з 20 000 тт.) і редакція Енциклопедії Українознавства. В наук. осередку НТШ мають також приміщення Комісія Допомоги Укр. Студентству, Делегатура УВУ і централія Укр. Христ. Руху; 1951–56 діяв Ін-т Заочного Навчання. В С. появляються неперіодичні вид. НТШ: «Вісті із Сарсело», «Вісті НТШ в Європі» та ін.

Сартана, кол. назва с. м. т. Приморського.

Сасик (Кундук; VIII-10), лиманове оз. на півн.-зах. узбережжі Чорного м., між гирлами Дунаю й Дністра; площа 210 км², глибина до 2,5 м., рівень С. на 0,3-0,5 м нижчий від рівня м. Від м. відокремлюється вузьким (до 0,5 км) піщаним пересипом, сполучається з ним протокою. Живиться перев. морською водою.

Сасик (Сасик-Сіваш; VIII-14), солоне оз. на Крим. низовині поблизу м. Евпаторії, площа 71-75 км², глибина до 1,5 м, рівень на 0,6 нижчий від рівня Чорного м.; від м. відділене пересипом завширшки 0,9-1,7 км. Живлення оз. відбувається за рахунок підземних джерел та фільтрації морської води через пересип. Влітку площа значно зменшується, солоність води збільшується.

Сасів (IV-5), с. Золочівського р-ну, Львівської обл., положене над гор. Бугом; 1971 — 700 меш. (1935 — 3 200); кол. м-ко, засноване 1615. Дерев'яна церква св. Миколи з 1731; цінний іконостас (з 1681), виконаний майстрами жовківської школи, нижній ярус роботи І. Рутковича; датована ікона «Перенесення мощей св. Миколи» (1685) з донаторським написом.

Саскатун, м. в Канаді (провінція Саскачеван), над р. Півд. Саскачеваном, засноване 1883; 126 600 меш. (1971), у тому ч. 14 400 українців (1947 — 2 400, 1961 — 9 100); гол. госп. і культ. осередок провінції. Українці почали селитися у С. в кін. 19 в. С. є осідком укр. кат. і укр. гр.-правос. епархій (див.), укр. євангельсько-баптистської церкви (з 1929), 3 укр.-кат. і 2 укр. правос. парафії, Укр. Місійного і Біблійного Т-ва (з 1945) і його щотижневого радіомовлення «Година Божого Слова», численних укр. установ, серед ін. — виховних ін-тів для студіюючої молоді: Кат. Ін-ту ім. митр. А. Шептицького і правос. Ін-ту ім. П. Могили, 2 музеї. У Саскачеванському Ун-ті працює 35 проф. і викладачів

укр. походження; славистичний відділ включає українознавчі предмети.

Саскатунська укр. гр.-православна епархія, одна з 4 епархій Гр.-Правос. Церкви у Канаді, охоплює провінцію Саскачеван і має осідок у м. Саскатуні; С. у. г.-п. е. утворилася 1963 і нараховує бл. 25 000 вірних, 90 церк. громад, які обслуговують 13 свящ. Більшість парафій збірні, охоплюють від 2 до 10 громад. Бл. 40 громад мають укр. недільні школи; у Саскатуні діє Ін-т ім. П. Могили.

Саскатунська українсько-католицька епархія, в Канаді з осідком у Саскатуні, охоплює провінцію Саскачеван; постанала у 1951 як екзархат (перший еп. Андрей Руборезький), з 1956 епархія; бл. 35 000 вірних, 41 свящ. (29 епархіяльних і 12 чернечі), які обслуговують 24 парафії, 121 дочірню церкву і 23 місійні станиці. У С. у.-к. е. працюють ченці Редemptористи (гол. осідок в Йорктоні), Сестри Службиці, Сестри св. Йосифа (ведуть ризницю і дім для старих у Саскатуні) та Брати Христ. Шкіл (ведуть колежію для хлопців у Йорктоні). У межах епархії діють різні орг-ції Кат. Акції з бл. 3 000 чл. У Саскатуні існує Епархіяльний музей нар. мистецтва (бл. 2 000 експонатів) і Ін-т ім. митр. А. Шептицького для університетської молоді; при парохіях діють рідні школи і курси для молоді (зокрема під час літніх вакацій). Для юнацтва існують три виховно-відпочинкові оселі.

Б. Казимира

Саскачеван, провінція в центр. частині Канади (див. карти на 933 і 936 стор.), площа 651 700 км², 926 000 меш. (1971), у тому ч. 492 000 міськ.; гол. місто Ріджайна.

Поверхня С. має рівнинний характер. Півн. частина лежить в обл. Кан. Кристалічного щита, пологого розколинами, зеродованого плейстоценовським льодовиком, з багатьма озерами, ріками й багнами, з суворим кліматом, частково вкрита лісами і лісотундрою; природні багатства: ліс, хутряні звірі, родовища міді, цинку, золота, срібла, урану й ін.; населення нечисленне. Півд. частина С. — це степ і лісостеп. височина (400-800 м), збудована з палеозойських і мезозойських пісковиків і вапняків, вкритих грубими шарами льодовикових відкладів; чорноземні й попільнякові ґрунти, родовища бурого вугілля, земного газу, нафти та ін. Клімат різко континентальний (сер. температури: січня від -12 до -18° Ц., липня +19° Ц.; 340-400 мм атмосферних опадів на рік, часті посухи).

Основна галузь госп-ва — сіль.; вартість річної продукції у 1966-70 914 млн дол. Заг. річний збір гол. культур (у млн т): 11,3 пшениці, 2,2 ячменю, 1,4 вівса; ч. свійських тварин (у тис. голів): 2 208

Будинок НТШ в Сарселі

рогатої худоби (у тому ч. 115 молочних корів), 985 свиней, 126 овець, 65 коней. Типовою госп. одиницею є ферма з пересічною площею бл. 300 га (1961), вона постійно зростає коштом ліквідації менших. Вартість гірничої продукції — 393 млн дол. (1970), у тому ч. 201 млн дол. нафти, 116 — поташу. Велика пром-сть слабо розвинена (гол. галузі: переробка с.-г. і гірничої сировини).

Колонізація С. розпочалася в сер. 19 в. Зростання меш. (у тис.): 1901 — 91, 1911 — 492, 1921 — 727, 1931 — 922; пізніше почався спад меш. через еміграцію до ін., пром. провінцій та до ЗДА: 1941 — 896, 1951 — 832, 1961 — 925, 1971 — 926. Кількість гол. етнічних груп за переписом 1971 (у тис., у дужках у % до всієї людності): брит. походження 390 (42), нім. 180 (19), укр. 86 (9), сканд. 59 (6), франц. 56 (6), індіанців 40 (4).

Українці оселялися в С. від 1896. Зміни їхнього ч. (у 1000) і % порівняно до всієї людності (у дужках): 1911 — 22,3 (4,5), 1921 — 28,1 (3,7), 1931 — 63,4 (6,9), 1941 — 79,8 (8,9), 1951 — 78,4 (9,4), 1961 — 78,9 (8,5). Щораз більше українців живе у м. (у %): 1921 — 10,0, 1931 — 16,4, 1951 — 20,5, 1961 — 39,2, 1971 — 62,4. Понад пол. укр. людності живе у півд.-сх. частині С., у якій розташовані м.: Йорктон, Канора, Кемсак, Мельвіл; у десятих сіль. промадах українці творять абсолютну більшість, у ін. — найчисленнішу ет-

Типове укр. село в Саскачевані

нічну групу. Укр. мова, укр. назви місцевостей, укр. побут, церкви в укр. стилі, значне число українців у муніципальних сіль. і міськ. установах підкреслюють укр. характер цієї частини С.

Найбільші укр. скупчення: Саскатун (14 400 українців або 11,4% всіх меш.), Ріджайна (8 600 або 6,2%) і Йорктон (4 000 або 29,2%) — вони є й осередками укр. рел. і культ. життя; менші — розмістилися в околицях Саскатуна: Принс Альберт, Норд Батлфорд та ін.

Укр. міськ. населення це перев. робітники, власники дрібних підприємств, службовці, професіонали, кол. фермери, які після ліквідації власного сіль. госп-ва переселилися в м.

Завдяки масовому переселенню українці С. з-поміж усіх провінцій Канади зберегли найбільший відсоток вживання рідної мови (57,4%, в усій Канаді — 48,9%). З рел. погляду 35,8% належить до укр. кат. (1931 — 52,3%), 24,0% (31,9) до укр. гр.-правос., 13,9% (1,9) до З'єднаної Церкви, 12,5% (9,4) до римо-кат., 13,8% (4,5) до ін. євангельських церков; м. Саскатун є осідком єпархії двох перших церков (див. Саскатунська єпархія).

Українці беруть участь у гром. і політ. житті С. Вони добре репрезентовані у гром. самоуправі, шкільництві, госп. установах, у провінційному парламенті й уряді. З 1970 губернатором С. є українець Степан Воробець, з 1950-их рр. одним з мін. провінційного уряду є українець (першим був Олекс. Кузяк; тепер Іван Ковальчук).

І. Тесля

Сатана, диявол, себто ворог, спокусник, наклепник, злий дух, — слова грец. і біблійного походження, що мають у слов. мовах приблизний відповідник «чорт». Найбільше С. любить спокушати побожних подвижників: «Киево-Печерський Патерик» описує такі спокуси ченців; навіть Теодосієві Печерському († 1074) з'являвся С., «як пес черен». Однак він не надто могутній і боїться хреста, свяченої води та закліат.

Середньовічні переклади й оригінальні укр. твори зберегли оп. про активність С. і злих духів, які «людьми обдають і в них уселяють і гонять їх і ... мордують». Апокрифи, згадуючи про С., виявляють дуалістичні погляди, які через Болгарію (богомилство) дісталися до Києва. Так, у Початковому літописі (1071) є твердження волхвів про те, що «диявол створив людину, а Бог у неї вклав душу, тому по смерті людини тіло йде у землю, а душа до Бога», у *Требнику* є молиня від злих духів, і у чині Хрищення вимагається відкритися від С. і прилучитися до Христа. С. також часто зображувалося у рел. малюванні, найбільше в картинах Страшного Суду, де чорти знущаються над грішниками.

Сатанів (IV–7), с. м. т. Городецького р-ну Хмельницької обл., положене на Поділлі, над р. Збручем; 2 800 меш. (1970).

Мури старого замка (15–16 в.)

С. вперше згадується 1404, 1443 одержав статус м-ка, 1641 — магідебурзьке право;

у 17–18 вв. був одним з важливіших торг. м. Поділля. 15–18 вв. — фортеця; часті бої з татарами і турками. З 1797 — м-ко Проскурівського пов. Подільської губ. С. мав характер торг.-с.-г. У ньому існував Василянський монастир з курсами філософії і богослов'я. У С. — цукроварня (1899), плодоконсервний зав. Пам'ятки архітектури — руїни замка 15–16 в., сліди оборонних міських мурів і брама з 1724, збережені залишки валів «Трапана», жид. божниця з 1514.

Сатановський Арсеній, ієромонах, перекладач, текстолог. Закінчивши Київ. Академію був ієромонахом Києво-Братського монастиря. Від 1649 у Москві, куди його вислано для виправлення церк.-богословських кн. Переклав з латинської мови: «Оград цариці, или поучения нікогого учителя иманем Мефрета, собрано от 220 творцов греческих і латинских», також частину космографії Блеу: «Позорище всея вселенныя, или Атлас новий».

Сатира, гостра критика окремих осіб, подських груп чи суспільства з висміюванням, а то й гнівним засудженням вад і негативних явищ у різних ділянках індивідуального, суспільного й політ. життя, суперечних з загальнообов'язковими принципами чи встановленими ідеалами. Художні засоби С. — гіперболя, гротеск, пародія, іронія в різних літ. жанрах — поезії, прозі, драматичній творчості. В образотворчому мистецтві С. притаманні гумористично-сатиричний рисунок, карикатура.

На Україні С. відома з найдавніших часів у нар. творчості, у літературі розвинулася з 16–17 вв., зокрема в творчості І. Вишеського й ін. творах *полемічної літератури*. Сатиричне забарвлення мали деякі твори вертепного і шкільно-театрального репертуару, зокрема популярні в 17–18 вв. *інтермедії*. Зразками суспільно-політ. С. 18 в. були сатирична коляда «1764 года декабря 23 дня к. Р.» невідомого автора, «пасквільні стихи» ченця Києво-Печерської Лаври Ієремії, «Плач киевских монахов» (1786), «Прибавок к плачу киевских монахов» (1792), приписуваний І. Некрашевичеві діалог «Замисл на попа» та ін. Його діалоги й гумористичні листи, акростих закарп. свящ. І. Пастелія «Пастырю душевный...», «Доказательство Хама Даниеля Кукси» (друга пол. 18 в.) проти дворян-багатіїв, «Сатира на слобожан» (приблизно 1765–85), вірші на п'яниць і пияцтво тощо. Сатиричними за спрямуванням були деякі вірші й байки Г. Сковороди й особливо «Енеїда» (1798) І. Котляревського з висміюванням тогочасних суспільних вад.

Гостро сатиричний характер мала поема Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя

доля»...), як також окремі частини його поем «Єретик», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Неофіти», його наслідування пророкам та окремі вірші: «П. С.», «Юродивий», «Я не нездужаю нівроку...», «Во Іудеї во дні они...», «Молитва», «Гімн чернечий», «Саул». Сатиричними подекуди за своїм змістом були байки і приказки попередників і послідовників Шевченка: П. Гулака-Артемовського, С. Гребінки, Л. Боровиковського й особливо «Співомовки» С. Руданського. Із літ. творчості другої пол. 19 в. до С. можна зарахувати оп. «Баба Параска та Баба Палажка» І. Нечуя-Левицького, «Лови» П. Мирного, «Сміх» і «Коні не винні» М. Коцюбинського, деякі оп. С. Васильченка, Л. Мартовича, драму «Мартин Боруля» І. Тобілевича, деякі комедії М. Кропивницького, М. Старицького й ін. Видатним сатириком був І. Франко (оп. «Свинська конституція», поема «Лис Микита», вірші «Сідоглавному», «Хлібороб», «О. Лютатикові», «Страшний суд» та багато ін.). Провідними сатириками поч. 20 в. були: В. Самійленко (вірші «На печі», «Новий лад», «Патріота Іван» й ін.), О. Олесь (зб. «Перезва», 1921), О. Маковей (зб. «Прижмуреним оком», 1923). По революції 1917 традиції народницької С. 19 в. продовжували репресовані у 1930-их рр. за свою творчість: Ю. Вухналь, Ю. Гедзь, В. Чечвянський. Особливе місце в розвитку укр. С. посідає О. Вишня («Усмішки», I–IV, 1928). Гостро сатирична була публіцистична творчість М. Хвильового, спрямована проти просвітанства, культ. нападництва й неучтва (памфлети у зб. «Камо грядеши» і «Думки проти течії») й полемічні ст. М. Зерова. Політ. тенденційна в дусі партійних настанов є С. сучасних гумористів і байкарів в УРСР: Д. Білоуса, С. Воскресенка, П. Ключини, О. Ковніньки, Е. Кравченка, А. Косматенка, В. Лагоди, Ф. Маківчука, С. Олійника, П. Сліпчука та ін. Тенденційно-пасквільні були сатиричні твори О. Гаврилюка, Я. Галана, Ю. Мельничука, С. Тудора. До сатиричних належать деякі вірші П. Тичини із зб. «Партія веде» (1934). Гострою С. на підсов. дійсність є твори репресованих у 1960–70-их рр. укр. письмен.: «Репортаж із заповідника ім. Берії» В. Мороза, «Вільмо» М. Осадчого, «Вертеп» Г. Чубая, творчість вірші С. Караванського.

На зах.-укр. землях між двома світовими війнами С. була представлена фейлетонами Т. Горобця (С. Чарнецького) і Р. Купчинського.

Сучасну укр. еміграційну С. репрезентують: Е. Козак («Гриць Зозуля», 1972), І. Керницький, М. Понеділок («Вітаміни», 1957, «Соборний борщ», 1960, «Рятуйте мою душу», 1973), Б. Нижанківсь-

кий-Бабай («Вірші іронічні, сатиричні і комічні», 1959), З. Когут («Культурні арабески», 1969).

З гумористично-сатиричних журн. (див. *Гумористична преса*) виходять тепер: «Перець» у Києві, «Лис-Микита» в Делтрійті (ЗДА) і «Мітла» в Буенос-Айресі (Аргентина).

Література: Возняк М. Початки укр. комедії. Л. 1919 (2 вид. Нью-Йорк, 1955); Мажівчук Ф. (упорядник) Сатира і гумор. К. 1955; Івакін Ю. Сатира Шевченка. К. 1959; Мінчин Б. Деякі питання теорії комічного. К. 1959; Дзеверин І. Проблема сатири в революційно-демократическій естетиці. К. 1962; Нестор З. Гумор і сатира в творчості С. Васильченка. К. 1962; Мінчин Б. Сатира на службі комунізму. К. 1964; Гончарук М. Укр. сатира періоду революції 1905–1907 років. К. 1966; Історія укр. літератури. т. I–VIII. К. 1967–71; Білецький О. (упорядник) Хрестоматія давньої укр. літератури. (2 вид. 1952, 3 вид. К. 1967).

Б. Кравців

Сату Маре, Сукмар (Satu Mare, Szatmár), м. в півн.-зах. Румунії, на рум.-угор. етнічному пограниччі; 81 000 меш. У 19 в. в пов. С. М. жили українці греко-католики; ще в 1930-их рр. було 10 гр.-кат. парохій з ц.-слов. богослужбовою мовою (тепер зрумовнізовані або зугорцнені).

Сафлор, крокіс (*Carthamus L.*), рід однорічних, рідше дворічних або багаторічних рослин з родини кошикоцвітих. На Україні в культурі: С. фарбувальний (*C. tinctorius L.*), фарбувальна рослина, з квіток якої добувають фарбу – кармаїн, що її вживають для фарбування тканин і харч. продуктів. Насіння містить 15–37% напіввисихаючої олії, яку використовують в їжу, для виготовлення маргарину, оліфи, лінолеуму, вошчанки.

Сафонович Теодосій (17 в.), письм. історик, церк. діяч. Викладав у Києво-Братській Колегії, у 1655–72 – ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря. Писав літ. мовою 17 в., черпаючи також з живої мови. Автор кількох праць, зокрема твору «Кройника зъ лѣтописцовъ стародавнихъ...», яку закінчив 1672. Твір С. є нарисом історії України з ідеєю соборності всіх укр. земель і з'ясуванням іст. шляху, який привів до станування коз. стану на Україні. «Кройника» дійшла до нас лише у кількох списках і є в першій частині (до кін. 13 в.) переробленням Іпатського літопису, у другій зб. оп., гол. за поль. іст. хроніками (зокрема М. Стрийковського). Хронікою С. користувалися часто укр. літописці кін. 17–18 вв., зокрема автор «Синописса». Вид. «Кройники» С., що його розпочала перед першою світовою війною Київ. Археографічна Комісія, за ред. С. Голубева, не було завершено.

Саф'ян Матвій (*1910), металург родом з Чернігова; у 1936 закінчив Дніпропетровський Метал. Ін-т, з 1944 викладач цього ін-ту, з 1963 – проф.; понад 50 друкованих праць з металооброби.

Сахалін, о. б. сх. берегів Азії, на Далекому Сх. СРСР; омивається Охотським і Японським морями; 76 400 км². Разом з Курільськими островами складає Сахалінську обл. (87 100 км²). С. – перев. гористий, клімат – помірно холодно-мусонний (температура липня: 12–15° Ц., січня: –10–20° Ц., 400–750 мм атмосферних опадів), 60% площі займають ліси. 1855–75 С. частково належав росіянам, частково – японцям; пізніше лише Рос. Імперії, з пол. 19 в. – місце заслання і каторги; з 1905 півд. частина відійшла до Японії; з 1945 увесь С. належить СРСР і відтоді інтенсивно колонізований: 1926 – 11 000 меш. (лише на півн. С.), 1959 (разом з дуже рідко заселеними Курільськими О.), 649 000, 1970 – 615 000 (у тому ч. 78% у м.); гол. центр – Южно-Сахалінськ. За переписом 1970 українці становили 38 000 (6,3% всього населення), серед яких 11 100 подавало укр. мову як свою рідну, а крім того, 6 900 нею вільно володіло. Основні галузі пром.-сти: рибна, нафтова, газова, вугільна, целюлозно-паперова.

Сахаров Андрій (*1921), визначний рос. фізик родом з Москви, д. чл. АН СРСР (з 1953), співтворець водневої бомби, керівний діяч руху опору в СРСР. Напередодні 23 з'їзду КПСС (1966) С. разом з ін. ученими, в листі до Л. Брежнєва перестерігав перед відродженням сталінізму в СРСР; 1968 опублікував у «Самвидаві» есеї «Про прогрес, мирне співробітництво та інтелектуальну свободу», в якому вимагав лібералізації в СРСР і критикував «українофобію» за Сталіна (есеї був поширений у світі багатьма мовами); 1970, разом з фізиком В. Турчином та істориком Р. Медведєвим вислав меморіал до Л. Брежнєва, О. Косигіна та М. Підгорного з пропозицією демократизувати СРСР. Одночасно С. виступав в обороні політ. в'язнів, протестував проти політ. репресій тощо. 1970, разом з О. Твердохлебовим і В. Чалідзе створив і очолив у Москві Комітет Прав Людини. З 1972 Сахаров і Комітет Прав Людини неодноразово заступалися перед владою за ув'язнених діячів укр. культури, зокрема за В. Мороза, В. Чорновола, Л. Плюща, Ніну Строкату-Караванську та ін.

Сахненко Данило (1879–1929), кінооператор і режисер, один з піонерів укр. кіноматографії у Катеринославі; 1908 знімав хроніко-документальні фільми для франц. фірми «Пате», 1911 екрані-

зував спектаклі театру М. Садовського, 1912 — іст. фільм «Запор. Січ», «Любов Андрія» (за «Тарасом Бульбою» М. Гоголя) та ін., 1913 — «Мазепу» (за поемою О. Пушкіна «Полтава»), 1914 — п'єсу М. Старицького «Богдан Хмельницький»; з 1921 працював у Катеринославській філії Кінокомітету, з 1925 — в центр. лабораторії ВУФКУ, в організації якої брав участь.

Сахнівські поселення, стародавні поселення різних часів, залишки яких досліджено на поч. 20 в. і 1949 поблизу с. Сахнівки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Знайдено поселення зарубинецької культури і три ранньослов. поселення 7–8 в. (залишки жител, численні знаряддя праці, посуд, прикраси та ін.), а також залишки укріпленого двора — князівського замка, що був зруйнований під час тат. навали, і скарб коштовностей Київ. Руси.

Сахнович Лев (* 1932), фізико-математик родом з Луганського, з 1964 — проф. Одеського Електротехн. Ін-ту Зв'язку; низка друкованих праць з різних ділянок матем. фізики.

Сахновська Олена (1902–58), визначний графік, нар. у Києві; тут училася в ксилографічній майстерні С. Налепинської-Бойчук (1921–24) і в Київ. Художньому Ін-ті в І. Плещинського (1927–29); з 1925 чл. АРМУ. В умовах переслідування укр. мистців на поч. 1930-их рр. виїхала до Москви (1934), де й померла.

С. працювала в галузі станкової і книжкової графіки, до 1936 в деревориті, з 1937 в техніці літографії. Її перші більші дереворити:

«Слухають радіо», «Читають газету», «Повернення з фронту» (всі 1927) ще під впливом школи Налепинської, але в них уже відчутна творча індивідуальність С. У серії «Жінка в революції»

О. Сахновська

(1930–32) С. застосувала прийоми різноманітності подій. У моск. період створений дереворит «Тарас Шевченко» на тлі героїв його творів (1934), серія «Донбас» (1934–35) та ін. З літографій відомі її пейзажні цикли «Горьківські місця на Україні» (1939–41), «Київ. 1944» (1944), «Старий Львів» (1946), «Підмосков'я» (1946), «Нова Москва» (1947), малюнки для дитячих іграшок (1948–57) та ін.

У книжковій графіці С. створила власну стильову манеру, базовану на традиції укр. книжкової графіки 16–18 в. С. ілюструвала твори М. Гоголя — «Ніч проти Різдва» (1928), «Вій», у гротеско-

вому пляні «Ревізора» (1929) та ін. У дереворитах до «Лісової пісні» Лесі Українки (1930) пластично зображена єдність людини з природою. З сов. письм. С. ілюструвала твори П. Панча, О. Копиленка, І. Микитенка (1934) та ін. С. майстер екслібрисів у дереворитах і оформтах (див. С. Сильванський «Олена Сахновська. Книжковий знак», 1934). Твори С. експонувалися на виставках сучасної укр. графіки у Львові 1932, укр. графіки в Берліні 1933, Римі і Неаполі 1934, на виставках у Києві й Харкові.

Сахновський Костянтин (* 1879), учений у галузі залізобетонних конструкцій зі старшинсько-коз. роду на Полтавщині; з 1918 викладав у Ленінграді, з 1936 — проф. Ленінградського Ін-ту цивільної повітряної флотії; д. чл. Акад. Будівництва і Архітектури СРСР, ряд друкованих праць з ділянок теорії й розрахунку залізобетонних конструкцій.

Сахновський-Онпкевич Паїсій († 1626), церк. діяч, архимандрит менський (як такий підписав акт Берестейської унії з Римом 1596), пізніше кобринський (1602) і номінований еп. у Пінському (1603); боронив права з'єднаної Церкви проти тамошніх правос. Був також першим настоятелем новоствореного монастиря у Витені (1607) та розпочав його пом'яник з цінними даними про перших василіян за уставами митр. Й. Рутського.

Сахновська (IV–16) с. м. т., р. ц. Харківської обл., 9300 меш. (1967). Харч. пром-сть, зав. шлакоблуків. С. заснована на поч. 1890-их рр. як хутір, під час будівництва зал. Костянтиноград-Лозова перетворилася на зал. селище.

Сахно-Устимович Микола (1863–1918), інж.-технолог, землевласник на Полтавщині, перший отаман (голова) Ради Міністрів за гетьманату (29–30. 4. 1918), чл. монархістської Укр. Нар. Громади, підписав разом з гетьманом П. Скоропадським «Закони про тимчасовий держ. устрій України». Відмовився зформувати гетьманський уряд у паслідок заяви УПСФ не брати в ньому участі. Забитий повстанцями, що виступили проти гетьмана.

Сацюк Олекса (1909–60), письм. родом з Волині, за фахом правник. З кін. 1930-их рр. був адвокатом у Дубно, з 1944 на еміграції в Австрії, Аргентині і ЗДА (з 1958). Автор зб. оп. «Колоски» (1947), повістей «Смертоносці» (1947), «Златжолудь», п'єс «Скрипка на камені» (1952), «У царстві Оха» (1963).

Саченко Григорій (1905–39), поет родом з Полтавщини; друкуватися почав з 1926, належав до літ. орг-ції «Плуг». Зб. поезій «Зустрічний ентузіазм» (1931).

Сбитнев Іван († 1856), педагог родом з Новгород-свершини, вихованець Харківського Ун-ту. Був викладачем матем. на-

ук у гімназіях на Кубані, в Чернігові (з 1818; інспектор у 1840–43), Новгороді-Сіверському (1825). Після поль. повстання 1830–31 запроваджував рос. школи на Волині й Поділлі. Автор ст. про Новгород-Сіверський в «Українском Журналі» (1825, ч. VIII; там подав першу вістку про «Історію Русів»), «Отечественных Записках» (1828, ч. 34) та ін., а також «Записок», опублікованих у «КСт.» (1884, чч. 2–5).

«Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества», при Харківському Ун-ті — неперіодичний зб. праць і матеріалів до укр. літератури, етнографії й історії Слобожанщини, Запоріжжя і Лівобережжя, появлявся у 1886–1914 (21 т.) за ред. Д. Багалія, у тому ч. 8 т. (1896) присвячений Г. Сковороді, а 18 т. (1909) виданий на пошану М. Сумцова.

Сваліява (V–3), м., положене у внутр.-карп. долині над р. Ляторицею, р. ц. Закарп. обл., 13 800 меш. (1970); існує з 12 в. При розкопках виявлена старовинна оселя з поч. 1 тисячоліття до Хр., ведське поховання із зброєю. У 16–18 вв. С. входила до складу Мукачівсько-Чинадівської домонії. 8. 12. 1918 Сваліявська нар. рада висловила за-приєднання до України. У 19 в. дерево-обробна пром-сть, невеликий скло-тарний зав., з поч. 20 в. — лісохем. зав. Тепер є лісокомбінат, деревообробна і мебльова фабрики та зав. мінеральних вод. Політехнікум, краєзнавчий музей. Дерев'яна церква св. Миколая (1759) у присілку Бистриці.

Ц. св. Миколая (1759)

Сварник Іван (*1921), літ. критик і поет-сатирик родом з Хмельниччини. Зб. байок та гуморесок «На чисту воду» (1962), «Персональний барліг» (1966), «Байки» (1971). З 1962 — гол. ред. львівського в-ва «Каменярь».

Сварог, постать сх.-слов. мітології, за здогадами деяких дослідників (Ф. Буслаєв, М. Грушевський, Ф. Корш), гол. єдиний бог слов. племен, згадуваний від антич. письм. 6 в. Прокопєм. С. був персоніфікацією неба-грому, сонця й вогню. За своїм значенням і первісними функціями С. відповідав зах.-слов. Сятовитові, богові сонця, пізніше достатку й війни. С. вперше згадується у «Хроніці» Малали (12 в.), у якій він утотожнений з грец. богом вогню Гефестом. У тій же хроніці Геліос визначений як син Сварогов сже єсть Даждь-бог». Ні

в пантеоні богів ранньої доби Київ. Руси, ні в «Повісті временних літ» С. не згадується.

Сварожич, зах.- і сх.-слов. бог вогню і війни, згаданий у збереженому з 14 в. списку «Слова Христовлюбця» у реченні, що люди «огневи ся молят, зовуще его Сварожичем». Згідно з згадкою в «Хроніці» Малали, С. мав би бути поруч Даждь-бога другим сином Сварога. Можливо, С. був одним з ранньослов. трьох богів: Сварог — бог неба-грому, Дажбог — бог сонця, Сварожич — бог вогню.

Сватопе (V–19), м. на Донецькій низовині, положене над р. Красною, р. ц. Ворошиловградської обл.; 23 000 меш. (1970). Харч. пром-сть, авторемонтний зав., підприємства для обслуговування зал. транспорту. С. засноване у 1660-их рр. укр. козаками-переселенцями (як поселення Сватоза Лучка), 1938 перетворене на м.

Свашенко Семен (1904–69), актор театру і кіна школи Л. Курбаса і О. Довженка, родом з с. Деркачів на Сумщині. Учився в Київ. Муз.-Драматичному Ін-ті ім. М. Лисенка в класі Л. Курбаса (1922–24), згодом у театрі-студії «Березіль» (1924–28), на сцені якого почав акторську діяльність. З 1924 С. знімався на Одеській кінофабриці ВУФКУ (з 1929 — Україн-фільм) у фільмах: Л. Курбаса (Прапорчик — «Арсенальці», 1925), О. Довженка (Тиміш — «Звенигора», 1928 і «Арсенал», 1929; Василь — «Земля», 1930), І. Кавалерідзе (Солдат — «Перекоп», 1930; Куркуль — «Штурмові ночі», 1931), Б. Тятна (Марко Гуца — «Фата Моргана», 1931) та ін.; в 1940 на Київ. Кіностудії (Федір — «Кубанці»). У 1945–56 С. — актор Театру-студії кіноактора. З 1957 працює на кіностудії «Мосфільм»; тут знімався у фільмах «Тихий Дон» (1957), «Баллада про солдата» (1959), «Війна й мир» (1960) та ін.

С. Свашенко

Свєкла Олександра (1902–66), письмен. родом з м-ка Волоцегулово Балтського пов.; друкувалася з 1924, чл. літ. орг-ції «Плуг». Кн. оп. і повістей «Над Дністром» (1926; з життя молдаван), «Подарунок і подяка» (1927), «Надломлені серцем», «Петря Слика» (1930). У 1930-их рр. репресована. Померла в Прилуці.

Свердловське (V–20), м. в Донецькому басейні, р. ц. Ворошиловградської обл. 68 400 меш. (1971). Кам'яновугільні шахти, зав.: рудоремонтний і залізобетонних виробів, харч. пром-сть; мед. училище.

С. постало 1938 в результаті об'єднання кількох осель.

Сверстюк Євген (* 1928), літературознавець і педагог, діяч укр. руху опору 1960–70-их рр., родом з Волині. Закінчив Львівський Ун-т й аспірантуру при Київ. Ун-ті, був співр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки в Києві, з якого звільнений 1965 за виступи проти дискримінації укр. культури. Згодом працював як відповідальний секретар «Укр. Ботан. Журн.», з якого також звільнений у грудні 1971 за промову на похороні Д. Зерова. Переслідуваний протягом рр. за участь у «Самвидаві» і протести проти арештів і незаконних судів, С. у січні 1972 був заарештований і в березні 1973 засуджений на 12 рр. позбавлення волі (7 рр. концтаборів суворого режиму і 5 рр. заслання). Низка літ.-крит. есеїв С., публіцистично актуалізованих у пов'язанні з проблемами сучасності, об'єднані спільною ідеєю боротьби за суверенність укр. культури від І. Котляревського до наших днів. Деякі з них появилися (гол. у першій пол. 1960-их рр.) в ж.: «Вітчизна», «Дніпро», «Жовтень», «Дукля» (есеї про М. Зерова «Гострої розпуки гострий біль»), газ. «Літ. Україна»; ін. (з кін. 1960-их рр.) у «Самвидаві» («Котляревський сміється», «Остання сльоза» — про Т. Шевченка, «В. Симоненко — ідея», «Слідами казки про Іванову молодість» та ін.), передруковані за кордоном (гол. у зб. «Широке море України», 1972, «Панорама найновішої літератури в УРСР», 1974). Особливо кн. вийшов есеї «Собор у ристованні» (1970), в якій подана бібліографія ст. С.

Є. Сверстюк

І. К.
Свеса, Свіса (II–14), с.м.т. Янпільського р-ну Сумської обл., над р. Свісою (сточище Дніпра); 7 800 меш. (1970). Зав. помповий (випускає складну хем. апаратуру), дубильних екстрактів (єдине підприємство на Україні). С. відома з 1670-их рр.

Свенціцька Віра (* 1913), мистецтвознавець родом зі Львова, дочка Іларіона С., закінчила Львівський Ун-т, співр. Нац. Музею (тепер Львівський Держ. Музей Укр. Мистецтва) у Львові; 1947–56 — на заслання. Праці і ст. з питань укр. образотворчого мистецтва: «Різьблені ручні хрести XVII–XX ст.» (1939), «Іван Руткович і становлення реалізму в укр. малярстві XVII ст.» (1966), «Живопис XIV–XVI століть» (у 2 т., «Історії укр. мистецтва», 1967), «Словник жовківських май-

стрів живопису і різьби» (у зб. «Укр. Мистецтвознавство», кн. 1, 1967).

Свенціцький Іларіон (7. 4. 1876 — 18. 9. 1956), філолог, музеєзнавець і мистецтвознавець, нар. у Буську (Галичина), по закінченні Львівського Ун-ту (1899) продовжував студії у Петербурзі й Відні, доц. (1913–14 і 1933–39) і проф. (1921–25 (таємного) та з 1939) Львівського Ун-ту, з 1945 — керівник відділу мовознавства Ін-ту Суспільних Наук АН УРСР, д. чл. НТШ (з 1914), організатор і довголітній дир. Нац. Музею (1905–39), згодом Львівського Держ. Музею Укр. Мистецтва (до 1952).

І. Свенціцький

С. як філолог вивчав мову окремих рукописних пам'яток (дипломатика старокієв. договорів з греками, Бучацьке євангеліє 13 в., Лаврашівське євангеліє поч. 14 в., Новосадський апостол 14 в., Гал.-Волинський літопис), дав «Нариси з історії укр. мови XI–XVIII ст.» (1920) з даними про сер. добу в історії укр. літ. мови, описав фонетичні особливості бойківської говірки С. Бітлі, склав граматику укр. мови для поляків (1922) та рос. мови для українців (1902) і для поляків (1915, 1931). Досліджував історію відродження Закарпаття («Матеріали по історії відродження Карпатської Русі», 2 т., 1905–09) і зв'язки українців з Ф. Міклошичем. 1957 вийшли його «Нариси з історії болг. літератури», а нариси сербохорв. літератури й обох літ. мов залишилися в рукописі. С. склав також нариси з історії рос. літератури 19–20 вв. (1902–05), вивчав окремих укр. лисм.: «Винниченко, спроба літ. характеристики» (1920), «Шевченко в світлі критики й дійсності» (1922), «Суспільне тло творчості І. Франка 1856–1916 рр.» (1930) та білор. літературу. З діянки бібліографії дав «Опис рукописів Нар. Дому з колекції А. С. Петрушевича», т. 1–3 (1906–11), «Опис кирилических рукописів Нац. Музею. Пергаментові рукописи XII–XV ст.» (1933) та ін. При всьому знанні давніх джерел С. не раз робив хибні висновки (напр., «Слово о полку Ігореві» уважав твором 15 в., Лаврашівське євангеліє характеризував як білор. рукопис та ін.).

С. був першим гал. фаховим музеєзнавцем: під його керівництвом Нац. Музей став верстатом наук.-студійної праці. Мистецтвознавчі дослідження С. зосередив насамперед на вивченні орнаментики рукописної книги: «Прикраси рукописів Гал. України XVI в.» (1922–23), грашори: «Початки книгопечатання

на землях України» (1924) та гал. іконопису: «Іконопис Гал. України XV–XVI ст.» (1928), «Ікони Гал. України XV–XVI вв.» (1929), і досі ілюстративно найповніше вид. з цієї ділянки. С. є автором праці «Розвиток укр. мистецтва в Зах. Україні» (1944). Як історик мистецтва С. належав до т. зв. «старої школи», що гол. натиск клала на опис мист. творів; зібрав і упорядкував великий музейний матеріал. С. був також ентузіастом нового мистецтва і з 1931 влаштовував у музеї галерею укр. модерних картин. Як етнограф вивчав виникнення укр. колядок і щедрівок («Різдво Христове в поході віків», 1933) та похоронні голосіння. Перелік праць С. у ж. «Питання слов. мовознавства», кн. 5 (1958). О. Г. і С. Г.

Свенціцький Павлин (псевд.: Павло Свій, Павлин Стахурський, Д. Лозовський та ін.; 1841–76), укр.-поль. письмен. та громад. діяч, нар. в с. Варшівці на Київщині у незаможній поль. шляхетській родині. Вчився у Київ. Ун-ті, після невдачі поль. повстання 1863 переїхав до Львова і працював як актор в укр. театрі, згодом як педагог (учителював в укр. акад. гімназії) і публіцист. Автор повістей і оп. з укр. життя «Колись було» (докінчене поль. мовою 1866), «Степові оп.» (1871) та ін., драматичних творів «Катерина» (1866, за одноіменного поемою Т. Шевченка), «Святослав Ігорович» (1876) й ін., зб. «Байки» та ліричних поезій. Перекладав багато п'єс з поль. (зокрема Й. Коженьовського) й ін. мов. на укр., а також ряд творів Т. Шевченка і Ю. Федьковича поль. мовою; автор кількох лінгвістичних праць. Видавав ж. «Siolo» (1866–67). С. обстоював окремішність укр. народу перед поляками і росіянами, поборював москвофільство.

Свечніков Анатолій (1908–62), композитор родом з Києва. Закінчив Київ. Муз.-драм. Ін-т ім. М. Лисенка (1932), викладач Київ. Держ. Консерваторії (1945–56). Твори: балет «Маруся Богуславка», симфонічні поеми «Щорс» і «Кармелюк»; «Сюїта на теми народів Сходу», «Урочиста увертюра» і «Укр. сюїта», цикл пісень для мішаного хору з фортепіаном, гуцульські нар. пісні для голосу з фортепіаном. Сольові пісні, масові пісні, твори для фортепіану, музика для кінофільмів («Партизанська іскра», «Пед. поема», «Іванна»), п'єс («Лісова пісня») та ін.

Свечніков Василь (* 1891), інж.-металург родом з Вятської губ., д. чл. АН УРСР (з 1939); закінчив Петроградський Політехн. Ін-т, працював на метал. зав. на Уралі і в Дніпропетровському; 1931–41 — проф. Дніпропетровського Метал.

Ін-ту, 1944–62 — Київ. Політехн. Ін-ту, у якому завідував катедрою; 1940–53 (з перервою) працював в Ін-ті Чорної Металургії АН УРСР, з 1953 завідує відділом металознавства Ін-ту Металлофізики АН УРСР. Автор понад 150 друкованих праць з ділянок технології метал. виробництва та фіз. властивостей сталі. Під його керівництвом розроблено галузь металургії — фіз.-хем. аналіз тугоплавких і хем. активних металів.

В. Свечніков

Свида Василь (* 1913), скульптор-різьбар родом з Закарпаття, закінчив мист.-пром. школу для обробки дерева в Ясині (1934), згодом працював у майстерні церк. мистецтва в Брні. З 1945 на Закарпатті. Виконав серію барельєфів — «Пори року» (1947), «Мати з дитиною», «До школи» (1949); багатопігурних композицій — «На полонину» (1955), «Весілля» (1964); горельєфів — «Опришки» (1955) і «Закарпаття» (1959–61), серію статуеток у техніці майоліки чи теракоти: «Поцілунок», «Сім'я» (1955), «Танець-увиванець» (1956), «Збирання яблук» (1964) та ін. Праці С. зберігаються у музеях України.

В. Свида

Свидина [Thelycrania (Dumort) Fourr.], рід дерев або кущів з родини деренуватих. На Україні росте 3 види: С. кривавочервона [T. sanguinea (L.) Fourr. = Cornus sanguinea L.], має плоди синьо-чорні, росте в лісах, по чагарниках, у більшій частині України, крім Криму. В її плодах міститься до 45% олії, яку вживають для миловарення; декоративний кущ використовують для живопису, деревину на токарні й столярні вироби; С. біла [T. alba (L.) Pojark = Cornus alba L. p. p. = C. sibirica Lodd.] і С. паросткова [T. stolonifera (Michx.) Pojark = Cornus stolonifera Michx.] — обидві вирощують як декоративні.

Свидівець, найбільша гірська група в Полонинському Бескиді між р. Тересвою на зах. і Чорною Тисою на сх. Від гол. хребта — на висоті 1400–1883 м (Близниця) відгалужуються бічні хребти — короткі у півн. і довгі (т. зв. плайки) у півд. напрямках. Широко лагідні хребти, рештки кол. пенеплени, являють со-

бою різкий контраст з вузькими, глибоко (до 1200 м) врізаними долинами. На півн. узбіччях гол. хребта поширені польодовикові котли, інколи виповнені

Полонина на Свидиці.
На першому плані дно кару,
сильно заросле ялівцем

озерами. Півд. узбіччя С. вкриті буковими (до 1300 м), півн. — смерековими (до 1450–1550 м) лісами та жерепом, вище простягаються просторі полонини, на яких розвинене буйне пасуше життя. Близниця являє собою заповідник (1500 га). Постійно заселені долини Тиси (серед ін. м. Рагіва) і Тересви (м. ін. с.м.т. Усть-Чорна) і півд. узбіччя (Косівська Поляна та ін.). С. — район туризму.

Свиди́к (IV–2), м-ко на Пряшівщині, положене у Низькому Бескиді над гор. Ондавою, 2090 меш. (1961). Швейна фабрика, гімназія, с.-г. школа, Свидницький Музей укр. культури. В околиці С. на Дуклянському перевалі споруджено найбільший в Чехо-Словаччині пам'ятник сов. і чехо-словацьким бійцям, полеглим у 1944–45. У С. відбуваються щорічні Свята пісні і танцю українців Чехо-Словаччини. Свидницька округа нараховувала 1961 102 с. з 35 500 меш., з яких 83 укр. з 23 300 меш.

Свидницький Анатоль (1834–71), письмен., гром. діяч і фолклорист, нар. в с. Маньківцях Гайсинського пов. на Поділлі, в родині свящ. Учився у Кам'янець-Подільській духовній семінарії (з 1851) і, не закінчивши її, вступив (1856) до Київ. Ун-ту, що його теж через матеріальні труднощі не закінчив. Згодом учитель у Миргороді (1860–62), акцизний чиновник у Козельці (1862–68) і архівар. Київ. Ун-ту (1868–71). Помер у Києві.

С. почав гром. працю як чл. таємного Харківсько-Київ. студентського т-ва, яке ставило своїм завданням боротьбу з царським режимом, ширило заборону літературу, домагалося заснування

недільних шкіл тощо. На ті часи припадає низка поезій-лісень С., спрямованих проти самодержавства й нац. гніту, що з них за його життя була надрукована лише «Горлиця» (1860), ін. опублікував щойно 1901 І. Франко в ЛНВ: «Коли хочеш нам добра», «Україно, мати наша», «В полі доля стояла», «Вже більш літ двісті», остання, написана під впливом Т. Шевченка, дійшла до нашого часу як популярна нар. пісня; у ній С. засуджує діяльність Б. Хмельницького і Переяславську угоду 1654.

З низки етногр. ст., написаних С. у 1860–62, надрукована лише «Великдень у подолан» і ст. проти сваволі царської адміністрації «Из Миргорода» (обидві в «Основи», 1861). По закритті «Основи», коли не було жадного укр. ж., С. опублікував (рос. мовою) ряд нарисів й оп. у газ. «Киевлянин».

Гол. твір С. роман «Люборацькі». Це хроніка (значною мірою автобіографічна) занепаду священичого роду Люборацьких у трьох поколіннях, на реалістично відтвореному тлі панування поль. панів на Поділлі, утисків царського режиму і ворожого українству офіц. православ'я. Широке тематичне полотно твору дало підставу І. Франкові назвати його першим реалістичним романом на побутовому тлі. Як змістом, так і мист. формою «Люборацькі» — посередня ланка між прозою Г. Квітки-Основ'яненка, М. Вовчка й ін. і пізнішою реалістично-побутовою епічною прозою І. Нечуя-Левицького і П. Мирного. Але на сучасну йому літературу роман впливу не мав, бо його опублікував щойно 15 рр. по смерті автора І. Франко в «Зорі» (1886). По цьому роману багато разів перевидавано до і за сов. часу.

Найновіше вид. творів С.: «Твори» (1958). Докладна бібліографія вид. творів С. і літератури про нього в «Укр. письменники. Біо-бібліографічний словник» (т. III, 1963).

І. Кошелівець

Свидницький Український Музей (офіц. назва: Музей укр. культури в

А. Свидницький

Музей укр. культури

Свиднику), краєзнавчий музей і н.-д. установа на Пришівщині; заснований 1956 з осідком у Пришеві, пізніше у Красному Броді і осередком в м-ку Свиднику. С.У.М. має відділи історії, культури і письменства, мистецтва (гол. ікони), етнографії (матеріальна культура), фолклору та бібліотеку. Дир. І. Чабиняк. Музей видає «Наук. збірники» (гол. ред. М. Мушинка, до 1972 вийшло 6 тт. у 8 кн.) та ін. матеріали, організує тематичні виставки і провадить експедиції для записування фолклору й ін. дослідів.

Свидригайло, Швитригайло (?1452), В. кн. лит. (1430–32), син Олгерда Гедиміновича, брат Володислава Ягайла. Володів Витебським уділом, 1400 одержав Поділля (як лен, пов'язаний з Польщею), але залишив його і воював з В. кн. Витовтом і Ягайлом (за допомогою Нім. хрестоносців лицарів, Москви і Молдавії). 1420 дійшов з ними до згоди і одержав Новгород-Сіверський і Брянський уділи. По смерті Витовта (1430), підтримавши укр. і білор. магнатами, яким обіцяв керівне становище у В. Князівстві Лит., а також лит. вельможами, що хотіли позбутися залежності від Польщі, був іменований Ягайлом – В. кн. лит. 1432 почав війну з Польщею за володіння Поділлям. Тоді прихильники Польщі й Ягайла підняли на Литві повстання проти С., і В. кн. лит. став Жигмонт Кейстутівич; щоб відтягнути від С. укр. і білор. бояр, Ягайло і Жигмонт зрівняли в правах правос. з католиками (1432). Це ослабило сили С., який продовжував боротьбу за великокняжий престол, але зазнав великої поразки над р. Святою (б. Вількомира на Литві) 1435. Якийсь час С. зберігав владу на укр. землях В. Князівства Лит. з титулом В. кн., але після 1438 володів тільки Волинню й Сх. Поділлям. Помер у Луцькому.

Свинарство, галузь тваринництва – розведення свиней для одержання м'яса і сала, а також шкіри і щетини. Завдяки багатоплідності, скоростиглості, великій забійній вазі при порівняно незначній витраті кормів на одиницю продукції, свинина відіграє гол. ролі в заг. виробництві м'яса (в УРСР 1970 – 46%). Вона майже вдвічі поживніша за яловичину і баранину. Завдяки цим прикметам значення С. постійно зростає, зокрема з пол. 19 в. – з збільшенням попиту на м'ясні продукти швидко зростаючого населення міст. Зростання кількості свиней у світі (у млн): 1938 – 39 – 296, 1965–66 – 588.

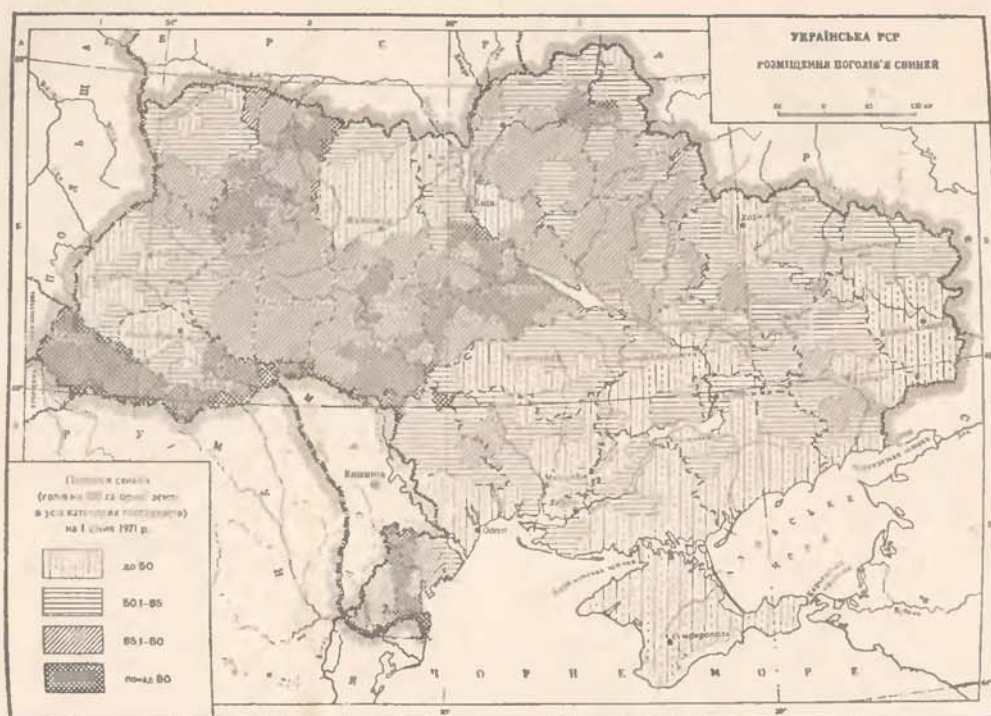
На укр. землях С. відоме з неоліту (зокрема у носіїв трипільської культу-

ри). За княжої доби і згодом С. мало напівдикий характер: влітку свиней випасали у лісах, перев. букових і дубових, взимку тримали їх у примітивних приміщеннях; ці форми збереглися подекуди (напр., у Карпатах) і в 19 в. (в степах пасли свиней і в 20 в.). У другій пол. 19 і на поч. 20 в. С. відіграло чимраз більше значення у сіль. госп-ві України, зокрема для малозем. селян, бо свиней було легко вигодувати і збути; підставою корму свиней була картопля і відпадки сіль. госп-ва та їжі. Питома вага свиней у заг. поголів'ї всіх свійських тварин постійно зростала, також і абсолютне ч. (у 9 укр. губ., у тис.): 1883 – 3 017, 1900 – 3 386, 1912 – 4 208, 1916 – 4 891. Найбільше значення С. мало на Полтавщині й Чернігівщині, з яких частину свиней вивозили за кордон, зокрема до Німеччини; м'ясо і сало йшли переваж. на внутр. ринок. Свині у селянських госп-вах були здебільша низькопродуктивні, розводили тільки місц. породи.

Поголів'я свиней впало на поч. 1920-их рр. до пол. стану 1916, але вже 1928 в УРСР було (у нинішніх кордонах) 8,6 млн свиней (1916 – 6,5), а на всіх укр. землях – бл. 11 млн (п'яте місце у світі). У наслідок колективізації кількість свиней зменшилася в УРСР (у кордонах 1938) з 7,0 млн у 1929 до 4,5 у 1930 і 2,0 у 1933, пізніше швидко зросла до 7,7 у 1938. В результаті другої світової війни поголів'я свиней втретє сильно впало: з 9 186 у 1940 (для УРСР у теперішніх межах) до 2 889 тис. у 1946; 1952 досягло довоєнного стану і далі постійно зростає (у тис.): 1955 – 9 026, 1960 – 16 452, 1965 – 19 777, 1970 – 20 289, 1972 – 21 397, 1974 – 20 177 (28,8% всього поголів'я в СРСР). Це швидше зросло виробництво свинини (у забійній вазі, тис. т): 1940 – 568, 1960 – 955, 1970 – 1 331, 1972 – 1 538 (30% виробництва всього СРСР). Кількість свиней на Кубані (Краснодарський край) – 3 166 000 (1973; 1941 – 794 000).

На розвиток С. впливає поліпшення порід свиней (питома вага порідних свиней у заг. поголів'ї свиней зросла з 39% у 1940 до 99% у 1955). Тепер на основні породи свиней припадає: понад 80% на велику білу, понад 10% на степ. білу, 5% – на миргородську. С. звертає нині більшу увагу на м'ясний і м'ясо-сальний напрям (у держ. заготівлях частка м'ясних кондицій свиней становить бл. 80%). УРСР виявляє деяку надвишку продуктів С. (ще більшу – Краснодарський край). Кількість свиней за категоріями госп-в зазнала 1940–73 також змін (на 100 свиней у всіх категоріях):

Розміщення поголів'я свиней

Рід госп-в	1940	1961	1973
держ.	40,8	74,0	77,6
у тому ч.:			
колгоспи	31,5	55,1	60,0
радгоспи	5,8	12,4	12,6
приватні підсобні	59,2	26,0	22,4

Кількість свиней, які є власністю колгоспників і приватників зменшується і в абсолютних числах: з 3 403 у 1966 до 3 005 тис. у 1973.

Сучасне С. йде в напрямі підвищення концентрації й спеціалізації на базі комплексної механізації. 1971 в УРСР у С. спеціалізувалося 326 колгоспів та 72 радгоспи; деякі з них продукують 25–30 000 центнерів свинини. В перспективі є дальший розвиток С. на пром. основі (свинофабрики).

Кількість свиней на 100 га ріллі розміщена нерівномірно: у Степу – 40–50 голів, у Лісостепу – 60, на Поліссі – 70 (докладніше див. карту). Рівень рентабельності С. найбільший у Лісостепу.

Н.-д. роботу в галузі С. на Україні провадять Полтавський Н.-Д. Ін-т С. (з 1926; видає наук. праці), Н.-Д. Ін-т Тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР (Харківська обл.), Укр. Н.-Д. Ін-т Тва-

ринництва степ. р-нів ім. М. Іванова «Асканія-Нова», Н.-Д. Ін-т Землеробства і Тваринництва зах. р-нів УРСР (Львівська обл.) і відповідні кафедри с.-г. вузів.

Література: Очеретко Ф. Породи свиней. К. 1954; Свиноводство. К. 1966; Волкопьялов Б. Свиноводство. П. 1968; Смыслов А., Картусь М. Економіка свиноводства. К. 1971; Погребняк П., Почерняев Ф. Организация племенного дела на Украине. Ж. Свиноводство, ч. 3. 1971.

В. Кубійович і Р. М.

Свиля дика, дикий кабан (*Sus scrofa attila* Thom.), паристокопитий ссавець роду свинячих, один з родоначальників свійських порід свиней. Тіло кремезне, довж. до 2 м, вкрите обрідною щетиною, висота в холці до 1,1 м, вага до 300 кг, морда видовжена, у самців вистаючі ікла; нічна всеїдна тварина. С. д. населяють вологі ліси і чагарники; тримаються невеликими групами. Мисливський звір, цінний задля м'яса, шкіри, щетини та іклів. На Україні поширений у Карпатах (до 1800 м), у ліс. і лісостеп. смугах.

Свиня морська, пихтун (*Phocaena phocaena* L.), найдрібніший вид дельфінів з ряду китоподібних; довж. тіла до 1,8 м, спинна частина тіла чорна, череву – біле. Тримаються невеликими зграями,

живляться донними рибами. Цінні пром. звірі. На Україні — гол. в Озівському, Іколі, під час міграції, і в Чорному м.

Свиня свійська (*Sus scrofa domestica*), царистокопита тварина роду свинячих, освоєна за часів неоліту; походить від євр. і азійських диких свиней (див. Свиня дика). С. с. дає м'ясо і сало, а також шкіру і щетину; вона виявляє високу плідність і швидко росте. В УРСР найпоширенішими є породи С.: велика біла, укр. степ. біла, миргородська, укр. степ. ряба, ландрас, довговуха біла; у деяких р-нах — півн.-кавказька. Див. також **Свинарство**.

Свиренко Дмитро (1888—1944), ботанік і гідробіолог родом з Харківщини, чл.-кор. АН УРСР (з 1934), працював у Дніпропетровському (1920—23; 1927—41) і Одеському (1923—27) ун-тах; 1941—44 — в Оренбурзькому пед. і с.-г. ін-тах. Праці з питань систематики нижчих рослин; провадив комплексні гідробіол. дослідження оз. ім. В. Леніна та різних водойм степ. р-нів України.

Д. Свиренко

Свириденко Володимир (* 1942), маляр, представник фігуративного експресіонізму, родом з Слов'янського на Донеччині. Студіював у Кент Стейт Ун-ті (ЗДА) і в Парижі; навчає в мист. школах Клівленду. Численні виставки (Нью-Йорк, Детройт, Акрон й ін.). Картини з укр. тематикою — «Козак Іван», «Козак у синьому» та ін.

В. Свириденко

Свириденко Павло (1897—1971), зоолог родом з Путивля, д. чл. АН УРСР (з 1948); після закінчення Моск. Ун-ту працював (1916—30) на Закавказзі й у Ростові на Дону, з 1930 — у Москві. У 1947—54 — зав. відділом екології Ін-ту Зоології АН УРСР у Києві. Праці С. присвячені систематиці, зоогеографії і екології різних шкідливих і корисних груп тварин, розробці засобів боротьби з шкідливими сіль. госп-ва (гризунами і

П. Свириденко

комахами) та засобів охорони корисних ссавців і птахів. С. — один з ініціаторів застосування авіації в боротьбі з шкідниками лісу і сіль. госп-ва. Понад 180 наук. праць.

Свистильники (IV—5), с. Рогатинської р-ну Івано-Франківської обл., положене над р. Золотою Липою; у липні 1919 бій II бригади Укр. Гал. Армії з 5 поль. дивізією.

Свистун Василь (1893—1964), громад. діяч у Канаді, публіцист, адвокат, родом з Скалатщини (Галичина); з 1912 — в Канаді. Організатор Ін-ту ім. П. Могили в Саскатуні і його ректор (1916—21), один з ініціаторів і лідерів руху за створення Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді і співзасновник Союзу Українців Самостійників; з 1938 один з засновників Укр. Нац. Об'єднання і співучасник формування КУК. 1945 перейшов до Т-ва Об'єднаних Укр. Канадців і очолював Т-во Культ. зв'язку з УРСР.

В. Свистун

Свистун Пилип (1844—1919), письмен. і педагог, гімназійний учитель, москвофіл, у 1902—14 — дир. бібліотеки Нар. Дому в Львові й ред. його органу «Вістник Народного Дома», гол. Общества ім. Качковського і ред. його вид.; розвідки з іст. Галичини («Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи», т. I—II. Л. 1896—97), праця про Шевченка «Чѣмъ есть для насъ Шевченко» (1885). Помер у Ростові н. Доном.

Свितязьке озеро (II—4), оз. на півн.-зах. Волині, положене у межах річки Прип'яті та Бугу; довж. 7,5 км, шир. 2—4 км, площа — 27,5 км², глибина до 58 м.

Свितязьке озеро

С. о. виникло в карстовому зниженні рельєфу. Береги низькі, мало розчленовані, вода прісна, дуже прозора; живлення гол. за рахунок підземних вод. Багате на рибу.

Свідерська культура, археологічна культура кін. палеоліту та мезоліту,

названа так від стоянки Свідри Вельке б. Варшави; поширена гол. у Польщі й Литві. Залишки С. к., знайдені в стоянках на берегах річок, перев. на ліщаних надмах (крем'яні ножі, скребки, різакі, сокири та наконечники стріл), свідчать про те, що населення займалося мисливством і рибальством. На Україні пам'ятки С. к. відомі гол. б. с. Смячі, поблизу Новгород-Сіверського (відкриті 1926 М. Рудинським; див. Смячівські стоянки).

Свідерський Венедикт, іконописець другої пол. 18 в., предтеча романтизму, родом з Правобережжя; з 1760-их рр. жив і працював у Харкові. Численні Мадонни, зокрема намісна ікона Покрови у церкві в Ромні, вітарна ікона «Сон Якова» (наближена до жанрової картини) і страшний цикл у медальйонах у церкві с. Межиріччя (Сумщина).

Свідзінський Володимир (1885–1941), поет-символіст, майстер мініатюрної ліричної форми, перекладач. Нар. в с. Маянів на Вінниччині в родині свящ. Закінчивши духовну семінарію в Кам'янці Подільському і Київ. Комерційний Ін-т, працював у земстві, після першої світової війни — у Подільській Нар. Управі, з 1925 — в Держ. В-ві України. Загинув заарештований під час евакуації Харкова восени 1941 (за одними

В. Свідзінський

свідченнями — спалений живцем разом з ін. в'язнями у Салтові б. Харкова, за сов. даними — від нім. бомби). Перша зб. С. «Ліричні поезії» була видана 1922, пізніше «Вересень» (1927) і «Поезії» (1940, за ред. Ю. Яновського). Збережена О. Веретенченком зб. С. «Медобір» (вірші 1927–36 й опубліковані в УССР 1937–40) видана у Мюнхені 1975. У перших зб. С. схилився до символізму, у двох останніх — помітні елементи сюрреалізму у пошуканні з доброю класичною формою. У творчості С. був далекий від актуальної йому сучасності, що й зумовило негативне ставлення офіц. сов. критики до нього, яка закидала йому перебування «топа часом і простором» і відчуженість його творчості, світовідчуження і світогляду від сов. доби. Важливе місце у творчості С. посідають казки за нар. чи екзотичними мотивами, а також переклади з античних літератур (Гесіод, Езоп, Овідій, Арістофан) та з франц., нім., поль. і рос. поезії. Б. К.

Свідок Єгови, див. Секти.

«Свідок Правди», баптистський двотижневик у Торонто (Канада), виходив з 1909 до 1925; гол. ред. І. Колесников

(до 1918) і М. Андров. При газ. видавалися рел. книжечки.

«Свідома Сила», газ., див. «Робітниче Слово».

Свіж, ліва опільська притока Дністра; довж. 69 км, сточище — 477 км².

Свістель Франц (1887–1966), адвокат, гал. гром.-політ. діяч Перемишлянщини (гол. пов. Комітету УНДО), з 1937 у Львові (деякий час ген. секретар УНДО); з 1949 у Сіракузах (ЗДА), де й помер.

Світ Іван (*1897), укр. гром. діяч на Далекому Сх., журналіст і дослідник укр. життя в Азії, родом з Харківщини; з 1918 на Зеленому Кліні, в Манджурії й Китаї, з 1951 у ЗДА. Ред. тижневика

«Манджурський Вісник» (1932–37) і ін., співр. низки газ., серед ін. «Діла» (1932–37), «Свободи» (з 1953). Ст. і кн. укр., рос. і японською мовами, м. ін. «Український Дальний Восток», «Укр.-японські взаємини» (1973), «Японська література та переклади з неї», подорожні описи, праці про Агапія Гочаренка, укр. духовних осіб в Азії тощо.

І. Світ

«Свѣтъ», суспільний і літ. тижневик, вид. Общества св. Василя Великого в Ужгороді (1867–71; 1871–72 п. н. «Новый Свѣтъ»), русофільського напрямку, друкувався «язичієм». Ред. Ю. Ігнатко, К. Сабов, В. Кимак та В. Гебей.

«Світ» («Свѣтъ»), ілюстрований літ.-політ. наук. місячник, виходив у Львові 1881–82 (21 чч.). Видавець і ред. І. Белей, фактичний ред. І. Франко. «С.» пропагував соц. ідеї, ставився критично до тодішньої народовецької політики і поборював москвофільство. У журн. співпрацювали також: М. Драгоманов, О. Терлецький, О. Заголова стор. ч. 8–9 Кониський, Ф. Вовк, М. Лисенко, І. Нечуй-Левицький та ін. У «С.» був друкований початок повісті І. Франка «Борислав сміється», дебютував Б. Грінченко.

«Свѣтъ», двотижнева русофільська газ. для прасос. русинів у ЗДА, Канаді й Бразилії (1897–99), згодом — орган «русских» Правос. Братств в Америці (1900) і правос. т-в взаємодопомоги в ЗДА (1901–10). Виходив з квітня 1897 до 1914 — в Олд-Форджі, Бріджпорті, Філя-

СВѢТ

стор. ч. 8–9
(1881)

дельфії та ін. м., з 1901 — у Нью-Йорку. Видавець і ред. о. Г. Грушка, з 1901 — В. Туркевич.

«Світ» («Світ»), літ.-наук. двотижневик, виходив у Львові 1906–07, спочатку орган гал. модерністів з «Молодої Музи», з 1907 «Ілюстрований часопис для руських родин», близький до поміркованих кіл з радикальної партії. Видавець і ред.: В. Вирчак, В. Будзиновський, М. Яцків; до ред. комітету входили ще П. Карманський і О. Луцький. В «С.» співпрацювали: О. Маковей, О. Кобилянська, В. Щурат; з Центр.-Сх. Земель: М. Старицький, Л. Старицька-Черняхівська, І. Карпенко-Карий, О. Пчілка, П. Капельгородський та ін.

«Світ», ілюстрований двотижневик, з 1927 місячник, орган правого крила УСДП, виходив у Львові 1925–29 у в-ві «Друкар», фірмував С. Микитка; гол. ред. І. Квасниця.

«Світ Дитини», ілюстрований місячник (до 1925 двотижневик) для дітей, виходив у Львові 1919–39 (у 1923–25 як додаток до ж. «Молода Україна»), видавець і ред. М. Таранько. «С. Д.» гуртував навколо себе кращих педагогів, дитячих письмен. й ілюстраторів Зах. України. Наклад — 4–5 000. У в-ві «С. Д.» виходила «Дитяча Бібліотека», спершу неперіодично, з 1934 щомісячними книжечками укр. авторів і перекладів світової дитячої класики (на 1939 — бл. 230 кн). «С. Д.» виконував важливу пед. і нац.-виховну роль на Зах. Укр. Землях і за океаном.

«Світ Молоді», ілюстрований місячник лівого спрямування, орган Секції Молоді т-ва Укр. Роб. Фармерський Дім у Канаді, виходив у Вінніпезі з березня 1927 до 1930, а п. н. «Бойова Молодь» 1930–32; ред. М. Ірчан і М. Лерантович.

«Світ Молоді», місячник для укр. дівчат, виходив у Коломиї 1934–39, спочатку як додаток до ж. «Жіноча Доля», з 1936 — окремо; ред. І. Вільде.

Світальський Микола (1884–1937), геолог родом з Сумщини, д. чл. АН УРСР (з 1930; з 1935 — її віцепрез.). Після закінчення Петербурзького Гірничого Ін-ту провадив геол. дослідли у Сх. Сибіру, пізніше працював у Геол. Комітеті та Петроградському Гірничому Ін-ті (проф.). З 1926 С. — помічник дир. Геол. Комітету, а з 1935 — дир. Ін-ту Геол. Наук АН УРСР і одночасно проф. Київ. Ун-ту. С. вивчав Криворізький залізничний басейн (1921–26), досліджував пробле-

М. Світальський

ми рудопроявів Нагольного Кряжа (Донецький басейн) та нафтоносності Дніпро-Донецької западини. Гол. праці: «Железнодорожное месторождение Кривого Рога и генезис его руд» («Известия Геологического Комитета» за 1924, т. 43, ч. 1); «Классификация изверженных горных пород по признаку насыщенности» («Геол. Журн.», 1935, т. 1, выпуски 3–4); «Соляная тектоника Півн.-укр. мульд и возможность нахождения в ней нефти» («Вісті АН УРСР», 1936, ч. 5–6). Був репресований 1937 й помер у в'язниці.

Світлицький Григорій (1872–1948), маляр родом з Києва; учився в Київ. Рисувальній Школі М. Мурашка (1889–98) і в Петербурзькій Академії Художеств (1892–1901; учень І. Рєпіна і М. Кузнецова). З 1918 у Києві чл. АХЧУ, з 1929 Укр. Мист. Об'єднання. Виставляв у Т-ві Акварелістів (з 1908) і Т-ві ім. А. Куїнджі (з 1916). Його твори часто пов'язані з музикою («Мелодія» — 1900, «Ноктюрн» — 1914, «Місячна соната»). С. майстер світлих контрастів («Місячна ніч на Україні», «Зійшов місяць», «Листя шелестить»). У 1918–20 рр. С. працював перев. в техніці графіки; ілюстрував книжки, виконував портрети, плякати; згодом перейшов до актуальної тематики («Колгосп у цвіту», 1935). С. притаманний малюнок дрібними розділними мазками, наближений до франц. пуантелістів. Твори С. зберігаються у музеях Києва, Харкова, Одеси і Сум.

Г. Світлицький

Література: Бутник-Сіверський В. Григорій Петрович Світлицький. К. 1958.

Світлична Ганна (* 1939), поетка з Дніпропетровщини; зб. поезій «Стежки неходжені весняні» (1961), «Золоте пересло» (1963), «Сонячні причали» (1966), «Дозрівання» (1969), «Кольори» (1970), «Літозбір. Вибране» (1973), «Границі серця» (1974).

Світлична Надія (* 1925), сестра Івана, дружина Д. Шумка, заарештована 1972 і засуджена на 4 рр. таборів примусової праці за «антисов. пропаганду».

Світличний Єфрем (* 1901), маляр і графік родом з Харківщини; закінчив Харківський Художній Ін-т (1929), в якому пізніше викладав (1941–63). Працює в ділянці станкового малярства: жанрові картини з сов. життя: «Збирання сіна», «Відпочинок у колгоспному таборі» (1934), «На колгоспних ланах» (1947), «Вечір у полі» (1960); твори на іст.-літ. теми: «Жандарми не пускають на могилу Шевченка» (1939); автолітографії:

«Франко читає свою поему „Мойсей“ М. Коцюбинському» (1956); воєнні плякати.

Світличний Іван (*1929), мовознавець і літ. критик, діяч укр. руху опору 1960–70-их рр., родом з Луганичини. 1962 закінчив фак. укр. літератури й мови Харківського Ун-ту і працював у словниково-літературному відділі Ін-ту Мовознавства АН УРСР. За критику русофільської лінії Ін-ту і виступи проти арештів і незаконних судів над діячами укр. культури та за ширення самвидавної літератури С. звільнено з праці і влітку 1965 заарештовано. По 8 місяцях ув'язнення С. вишов на волю, але не міг працювати за фахом, і в січні 1972 був заарештований удруге, а в березні 1973 засуджений «за антисов. агітацію і пропаганду» на 12 рр. позбавлення волі (7 рр. концтаборів суворого режиму і 5 рр. заслання). Літ.-крит. ст. С. присвячені гол. творчості літ. покоління 60-их рр. і критиці слабостей офіц. соцреалістичної літератури («Боги і наволоч», у ж. «Вітчизна», ч. 12 за 1961). С. писав також полемічно-крит. ст. на мовознавчі теми: «Гармонія і алгебра» (в ж. «Дніпро», ч. 3 за 1965) та ін. В останні рр. перекладав з франц. (більшість поезій у зб. П.-Ж. Беранже «Пісні», 1970). **І. К.**

І. Світличний

Світличний Костянтин (*1922), письменник, родом з Донбасу. Автор зб. гумористичних та сатиричних оп. «Реп'яхи» (1957), «З висоти супутника» (1958), «Я і Каміла» (1961), «Стережись автомобіля» (1962), «Нерентабельна любов» (1965), «Гумористичні оп.» (1973) та повістей «Чис ти, небо» (1960), «Між солов'ями» (1963), «Серенада під териконами» (1970).

«Світло» («Switlo»), популярний двотижневик для народу, виходив у Коломиї 1881–82; друкувався латинкою; видавець і ред. М. Кореневич.

«Світло», єдиний до 1917 пед.-осв. місячник на Центр. і Сх. Землях, виходив у Києві 1910–14 у в-ві «Укр. Учитель» (всіх 36 чч.); ред. Г. Шерстюк, з 1911 — В. Прокопозич. Ж. «С.» містив пед.-методичні ст., порушував справи дошкільного виховання, шкільної і поза-шкільної освіти, боронив права укр. школи, мови та культури, гуртував учителів і діячів культури та підготував низку діячів нар. освіти. Співр. «С.» були майже всі укр. педагоги і низка культ. діячів (Х. Алчевська, Є. Вировий, Н. Григоріїв, В. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Проко-

пович, С. Русова, Ю. Сірий, С. Сірополо, Я. Чепіга, С. Шелухин, Г. Шерстюк й ін.) та низка письмен., пов'язаних зі школою (С. Васильченко, Л. Пахарецький, П. Тичина, А. Тесленко й ін.). «С.» весь час зазнавало утисків рос. влади. Традиції «С.» продовжувала «Вільна Укр. Школа» (1917–19).

«Світло», місячник для дітей, виходив в Ужгороді 1913–14 і 1916, мовою, зближеною до нар.; ред. о. Т. Скиба, ЧСВВ.

«Світло», пед. місячник нац. і суспільного виховання, орган т-ва «Учительська Громада», виходив у Львові 1921–22; ред. М. Галуцький.

«Світло», тижневик, неофіц. орган КПЗУ, виходив у Львові 1925–28 за ред. В. Бобинського (до квітня 1927), потім І. Квасницький й ін. (всього 140 чч.). «С.» пропагувало орієнтацію на сов. Україну та її досягнення і поборювало укр. націоналізм. У другій пол. 1927 і на поч. 1928 було під впливом самостійницьких кіл з УСДП. У вересні 1928 закрито поль. владою.

«Світло», осв.-госп. місячник, видаваний 1933–38 (з перервами) філією т-ва «Просвіта» у Мукачеві; ред. П. Петричка, Л. Романюк, В. Куриленко.

«Світло», советофільська газ., виходила в Буенос-Айресі (Аргентина) 1935–43 і 1946–49; припинена аргентинським урядом. Її на зміну з 1949 виходить тижневик «Знання».

«Світло», укр.-кат. церк.-рел. популярний ілюстрований місячник (до 1955 двотижневик), вид. оо. Василян у Канаді, виходить з 1937 у Мондері (Альберта), з 1949 у Торонто; ред. оо. М. Романович (1938–43), А. Трух (1943–46), І. Назарко (1946–48), В. Дрібеньський (1948–53), М. Соловій (1953–63), О. Купранець (з 1964).

«Світло й Тінь», місячник Укр. Фотографічного Т-ва, виходив у Львові 1933–39; ред. Д. Фіголь, Ю. Дорош, Я. Савка, С. Щурат і О. Мох.

Світловідське (IV–14), м. обл. підпорядкування, р. ц. Кіровоградської обл., пристань на березі Кременчуцького водоймища, 34 000 меш. (1970). Основою С. було м-ко Крилі, засноване поляками 1615 при впадінні р. Тясмину до Дніпра і укріплене завдяки його стратегічному положенню на переході через обидві ріки. Часті бої козаків, поляків і татар; 1625 битва коз. війська під проводом М. Жмайла з поляками, 1662 — Юрія Хмельницького з росіянами. У 19 в. заштатне м-ко Олександрівського пов. Херсонської губ.; 1822 перейменоване на Новогеоргіївське; 1897 — 11 600, 1926 — 5 100 меш. У зв'язку з будівництвом Кременчуцького ГЕС (1954–60) затоплене і перенесене на ін. місце та об'єднане

разом з селищем гідробудівників і з с. Табурищем в одне м., 1962 дістало назву Кремгес, а 1969 – С. Виробниче об'єднання – Дніпровський комбінат підприємств будів. індустрії (2 зав. залізобетонних конструкцій тощо), зав. керамічних виробів, меблева фабрика; харч. пром-сть. Заг.-техн. фак. Полтавського ін-ту інженерів с.-г. будівництва.

Світлоград, м. в Ставровіліському краю, 31 000 меш. (1970). Сучасна назва кол. с. Петровське.

Світова Антикомуністична Ліра (скор. англ. мовою – ВАКЛ), постала 1967 в Тайпеї (Формоза). Чл. ВАКЛ є антиком. орг-ції з понад 60 країн (до неї не входить рос. «Народный Трудовой Союз»), серед ін. укр.: АБН і Ліра Визволення України (у конференціях ВАКЛ беруть також участь українці як представники Евр. Ради Свободи і Амер. Ради для Світової Свободи). ВАКЛ відстоює право на самостійність всіх народів (м. ін. ухвалює резолюції в обороні прав укр. народу та укр. політ. в'язнів). Постійними делегатами ВАКЛ є Я. Стецько, Л. Добрянський, Слава Стецько. У створенні 1968 при ВАКЛ Світової Антиком. Лізі Молоді беруть участь представники СУМ.

«Світова Зірниця», тижневик (у 1913 двотижневик) для селян, виходив у Могилеві Подільському (1906–07), у с. Пенівці (1908–11), у Києві (1912–13 і 1917) та у Кам'янці Подільському (1920); видавець і ред. Й. Волошиновський. «С. З.» багату увагу приділяла с.-г. і кооп. справам, 1906 виходила ярижкою.

Світова Федерація Українських Жіночих Організацій (СФУЖО), постала 1948 на Світовому Конгресі Укр. Жіноцтва у Філадельфії з метою згуртувати укр. жіноцтво у своїх орг-ціях, координувати їх працю, репрезентувати їх перед своїм громадянством і чужинським світом і вести працю в обороні укр. народу. Чл.-засновниками було 10 орг-цій: Союз Українок Америки, Укр. Золотий Хрест у ЗДА, Орг-ція Українок Канади ім. О. Васараб, Ліра Укр. Кат. Жінок Канади, Об'єднання Укр. Жінок Німеччини, Союз Українок Франції, Орг-ція Укр. Жінок Великобританії, Об'єднання Українок Бельгії, Союз Українок Аргентини, Орг-ція Укр. Жінок Бразилії; згодом ще увійшли: Союз Українок Австралії, Об'єднання Жінок Ліри Визволення України (Канада) й Об'єднання Укр. Жінок Венесуели, Укр. Жін. Союз Австрії, Об'єднання Жінок Оборони Чотирьох Свобід України в Америці, Жін. Т-во ім. Олени Теліги (Англія), Об'єднання Укр. Правос. Сестрицтв у Америці, Об'єднання Жінок «Просвіти», Орг-ція Жінок «Відродження» (обидві в Аргентині).

СФУЖО було ініціатором різних акцій (відзначення річниць жін. руху, поглиблення виховної праці, творення музейних зб., усучаснення суспільної опіки, нав'язання міжнар. зв'язків тощо), з чого виникли: Літ. конкурс фундації Марусі Бек, виховні семінари для батьків, гуртки книголюбів, допомогі акції «Мати й Дитина», Фонд П'ятисот. СФУЖО відновило зв'язок з Міжнар. Жін. Союзом і Міжнар. Жін. Радою, які визнали для СФУЖО статус заприятельованої орг-ції, стало членом у Світовому Рухові Матерів (Париж) і міжнар. секції Ген. Федерації Жін. Клубів у ЗДА, вносило петиції і меморандуми до різних міжнар. орг-цій в обороні укр. культури, жінок-в'язнів, роз'єднаних родин, проти переслідування церков і непосильної фіз. праці жінки. Управа СФУЖО з 1949 має свою стор. у ж. «Наше Життя» («СФУЖО»), з 1975 – у ж. «Жін. Світ»; з 1963 видає бюлетень «Українка у світі» (ред. І. Пеленська-Винницька), 1957 вийшла коротка історія жін. руху «На промисловий шлях» І. Павлюковської.

Гол. СФУЖО: О. Кисілевська (1948–56), О. Залізняка (1957–69), О. Лотоцька (1969–71), С. Савчук (з 1972).

На першому Світовому Конгресі Вільних Українців гол. СФУЖО увійшла до Секретаріату СКВУ, на другому (1973) обрана заступником гол.

Світова Федерація Українців – кол. Політв'язнів і Репресованих Советським Режимом, центральна двох орг-цій: Дем. Об'єднання Бувших Репресованих Українців Сов. Режимом (ДОБРУС, див. Доповнення) і Союзу Українців – Жертв Рос. Ком. Терору (СУЖЕРО) в Канаді з метою координувати їх діяльність, збирати документи, інформації і свідчення осіб про сов. режим на Україні (серед ін. про колективізацію, масові розстріли, нагр., у Вінниці, голод 1932–33 тощо), інформувати про них українців і чужинців. Зусиллям С.Ф.У. видано т. зв. «Білу книгу» («The Black Deeds of the Kremlin – A White Book») 1–2 тт. 1952, 1955. Гол. Світової федерації: С. Підгайний (до 1955), А. Гудовський, А. Білоцерківський (з 1972); осідок Нью-Йорк і (з 1972) Монреаль.

Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ), об'єднання укр. гром. орг-цій у діаспорі, постале 1967 в Нью-Йорку з метою допомоги укр. народів у його змаганнях за волю і держ. незалежність та координації діяльності своїх членів. Чл. СКВУ є: кримові гром. надбудови – УККА (ЗДА), КУК (Канада), Координаційний Осередок Укр. Гром. Центр. Установ (Європа), Союз Укр. Орг-цій Австралії, Укр. Центр. Репрезентація Аргентини і Координаційний Комітет Укр.

Орг-ції Бразилії. У праці Конгресу СК ВУ і його Секретаріату беруть активну участь представники Укр. Церков (Правос., Кат., Прот.), світового об'єднання жінок (СФУЖО) та молодіжних і студентських (ЦЕСУС) орг-цій. У I Конгресі СКВУ в Нью-Йорку (16–19. 11. 1967) взяли участь 1 003, у II – в Торонто (1–4. 11. 1973) – 1047 делегатів з усіх країн укр. діаспори. Президія СКВУ перебувала за чергою у Канаді (1967–69, през. – о. В. Кушнір, ген. секретар М. Плавюк), ЗДА (1970–71; Й. Лисогір, І. Білинський) і в Європі (1972–73; А. Мельник, С. Фостун). Зараз през. II СКВУ є о. В. Кушнір, діловий осідок Президії є в Торонто (М. Плавюк – заступник през., Ю. Шимко – ген. секретар, Ю. Даревич – інформаційний секретар, Ф. Мартинюк – скарбник).

Президія СКВУ організує низку рад (Виховно-Осв., Укр. Суспільної Служби) та комісій (Оборони Прав Людини, очолену сенатором П. Юзюком, Культури та ін.) для координації діяльності укр. спільноти в діаспорі. 1974 СКВУ провів у вільному світі акцію оборони укр. діячів культури (В. Мороз, Л. Плющ, Н. Строката та ін.), ув'язнених сов. владою.

Світославський Сергій (1857–1931), маляр-пейзажист, нар. у Києві; учився в Моск. училищі живопису, скульптури та архітектури (1875–83); експонент (з 1884) і чл. (1891–1900) Т-ва Передвижників, з 1884 жив у Києві. С. майстер поетичного пейзажу з тонким кольоритом. Гол. твори в цьому жанрі: «Дніпровські пороги» (1887), «Вулиця пов. міста» (1895), «Миргород» (1902), «Весна на хуторі», «Воли на ниві» (1891), «Вечір у степу», «Зима» (1905), «На річці» (1909). З подорожів по Сер. Азії кін. 19 в. пейзажі: «Отара в горах», «Кораблі пустині» (1900) та ін. С. співробітничав також у ж. «Шершень» (1906). Багато його творів зберігаються у Київ. Музеї Укр. Мистецтва і в Третяковській галерії.

Література: Попова С. І. Светославський (1855).

Свіча, права притока Дністра, довж. 107 км, сточище – 1 493 км²; пливе у Горіанах, де має гірський характер, далі – на Передкарпатті. Притоки: Мізунька, Сукіль.

Свічка Леонтій (Левко Назаренко; † 1699), лубенський полковий осавул (1665, 1679, 1682–88) і суддя (1672), пирятинський городовий отаман (1677), полк.

лубенський (1688–99); учасник Крим. (1687 і 1689) і Озівського (1696) походів.

«Свобода», одна з найстаріших укр. газ. у діаспорі, спершу двотижневик, з 1894 – тижневик, з 1915 – три рази на тиждень, з 1921 – щоденник у ЗДА; ініціатор створення Руського, згодом Укр. Нар. Союзу, спочатку неофіц. і з 1908

Наголовки газ. 1893 і 1909

його офіц. орган. Виходила з 15. 9. 1893 до червня 1895 у Джерсі-Сіті, пізніше у Шамокіні, Мт. Кармелі, Оліфанті, Скрентоні, з 1903 у Нью-Йорку, а з 1911 знову в Джерсі-Сіті. Ред. «С.» були о. Г. Грушка (до 1895), о. Н. Дмитрів і о. І. Констанкевич (до 1897), о. С. Макар (до 1900), о. І. Ардан (до 1907), А. Цурковський (до 1909 і 1911), О. Стеткевич (1910 і 1912–19), В. Лотоцький (до 1926), О. Рев'юк (до 1933), Л. Мишуга (до 1955), тепер А. Драган. З 1920-их рр. співред. «С.» були серед ін.: В. Кедровський, Є. Ляхович, С. Демидчук; з 1950-их рр. І. Коровицький, Л. Луців, І. Кедрин-Рудницький, В. Давиденко, Б. Кравців, М. Сосновський. У «С.» співпрацювали укр. діячі, письменники, журналісти, поміж ними І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк, М. Лозинський, Б. Лепкий, В. Будзиновський та багато ін. До 1903 «С.» виходила етимологічним, пізніше фонетичним правописом. Наклад 19 000 (1973). З 1933 як додаток до «С.» виходить англомовний «Укр. Тижневик» – «Ukrainian Weekly», у 1952–53 виходив літ. додаток «С.» – недільне вид. При «С.» появляються також неперіодично додатки еміграційних молодіжних, культ. і гром. орг-цій.

1896–1906 «С.» видала серію популярних книжечок (45 назв), у 1914–16 – просвітніх листків («Вид. „Просвіти“ Укр. Нар. Союзу», 24 назви), згодом кількадесят брошур і кн. поза серіями; з 1915 (разом з Укр. Нар. Союзом) – низку англомовних вид. про Україну (їх авторами серед ін. були: М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, Ю. Вер-

надський, В. Г. Чемберлен, Л. Мишуга, К. А. Мейнінг, А. Драган), у 1983–71 – англomовну «Енциклопедію Українознавства» (у 2 тт., вид. НТШ, за ред. В. Кубійовича). У 1914–18 у в-ві «С.» виходив ж. для дітей «Цвітка», з 1954 – ж. «Веселка»; 1927–33 ж. для молоді «Juvenile Magazine».

«С.» від самого поч. стояла виразно на укр. нац. позиціях, поборювала москвофільство, широко навітлювала і навітлює укр. життя на еміграції і на Україні; вона відіграла видатну роль у поширенні нац. свідомості серед укр. іммігрантів у США і в їх орг-ції, була гол. ініціатором створення центр. укр. репрезентації, почавши від Амер. Руської Нар. Ради у 1914 до Укр. Конгресового Комітету Америки у 1940, подеколи була їх трибуною чи й органом, підтримувала акції на допомогу Україні і в обороні переслідуваних там окупаційними режимами українців. Аж до виникнення укр. преси в Канаді і в Бразилії «С.» обслуговувала й ці країни (постійні інформації: «Канадійська Русь» з 1896 і «Вісті з Бразилії», 1897). «С.» і її календарі є цінним (часто єдиним) джерелом для історії укр. поселення в Півн. і Півд. Америці.

Література: Ювілейний Альманах «Свобода» 1893–1953. Джерсі-Сіті 1953; Свобода 1893–1963. Альманах на 1963 рік. Джерсі-Сіті 1963.

Б. Кравців

«Свобода», політ., просвітній і госп. часопис для селян народовецького напрямку, з 1899 орган Нац.-Дем. Партії, з 1925 – УНДО. Виходив як тижневик у Львові 1897–1918 (1915 у Відні), 1919 у Станіславові і з 1922 до 1939 у Львові, спершу етимологічним правописом, з 1900 – фонетичним. Ред.: В. Король, В. Охримович, С. Левицький (1902), В. Будиновський (1903–06), Л. Цегельський (1907–08), В. Бачинський (1909–13), М. Заячківський (1913–14), С. Баран (1914–18), М. Струтинський і О. Кузьма (з 1922).

«Свобода», культ.-політ. тижневик в Ужгороді 1922–38, продовження «Науки», спочатку непартійна, з 1925 – орган Христ. Нар. Партії Підкарп. Руси; гол. ред. о. А. Волошин. 1938 «С.» перетворилася на заг.-укр. щоденник «Нова Свобода».

Свобода Йосиф († бл. 1885), графік і майляр, чех з походження. З 1838 жив у Львові й працював у літографічних закладах. Численні літографовані портрети, іст. сцени, почасті з укр. тематикою («Козаки з Чигирини в Істамбулі»,

«Сава Чалий – Козак з Запоріжжя», «Настя Лісовська, дружина Сулеймана II»), пейзажі, ілюстрації до кн. і журн., виконані у традиціях академізму.

Свобода Людвік (* 1895), чехо-словацький військ. і політ. діяч, ген.; у 1943 організував в СРСР чехо-словацьке військ. з'єднання для боротьби з німцями. Чехо-словацька бригада (згодом армійський корпус) під командуванням С. у чималій кількості складалася з закарп. українців, утікачів у 1940–41 до СРСР (5–8 000). Брав участь у боях проти німців на Україні. У 1945–50 на керівних постах в уряді Чехо-Словаччини, з 1968 – през. держави. Військ. спогади: «От Бузулука до Праги» (1963).

Свята церковні, дні, визначені церквою для богослужбового шанування події з життя Христа, Богородиці й святих. Найбільші С. звуться також празниками – від ц.-слов. слова «празник» (день, вільний від праці), коли вірні зобов'язані утримуватися, як і у неділі, від робіт. На кожне свято Церква має особливу службу, «чинопослідовання», описане у богослужбовій кн. – *Тіпиконі*. Найбільші С. укр. Церков це – Воскресіння Христове (*Великдень*) і група дванадцятьох С.: *Різдво Христове* (25. 12), *Водохрища* – *Йордан* (6. 1.), *Стрітення* (2. 2.), *Благовіщення* (25.3.), *Вхід Господень в Єрусалим* – *Квітна неділя*, *Вознесіння* (40 днів по Великодню), *Зелені Свята* – *Неділя Св. Тройці*, *Преображення* – *Спас* (6. 8), *Успіння Богородиці* (15. 8.), *Різдво Богородиці* (8. 9.), *Воздвиження Чесного Хреста* (14. 9), *Введення Богородиці у храм* (21. 11), *Воскресіння Христове*, тобто *неділя Пасхи* не має окресленої дати, а з року на рік пересувається, щоб випала на першу неділю по повній місяця після або в день весняного ренесансу, і за нею йдуть ін. «рухомі» С. (крім того, в Укр. Кат. Церкві – *Свято Пресв. Євхаристії* у другу неділю по Зелених Святах). До великих С. у поодиноких церквах належить ще храмові С., на пошану св. чи події, яким присвячений храм (церква) і в Укр. Кат. Церкві також С. Непорочного Зачаття Діви Марії (9. 12.). Святкуються також С., пов'язані з місц. св. чи іст. подіями (кн. Володимира, 15. 7.; *Покрови*, 1. 10. та ін.). На Україні С. обходять за юліянським (старим) календарем, укр. еміграція частково за новим, григоріанським.

З церк. С. деколи збігаються нар. С., як святкування зимового циклу з Різдвом-Водохрищами, а весняного – з Великоднем (див. *Нар. календар*, а також *Нар. звичаї і обряди*).

о. М. Ваврик, І. Коровицький

Свят-Вечір, Святий Вечір, див. *Різдво* (також ЕУ 1, стор. 230).

Наголовки газ.
1911 і 1922

Святе Письмо, або Священне Писання, зб. книг, що творять Біблію (грец. «біблія» — книги), рел. (іст.-повчального) змісту, на яких, як богонаданих, спирається жид. та христ. віронаука. С. П. поділяється на єврейський Старий Заповіт з передхрист. часів — 47 кн. (у т. зв. Олександрійському списку — каноні — грец. перекладу Сімдесятьох з 3–2 ст. до Хр.) і Новий Заповіт — 27 кн., написаних апостолами про життя й навчання Ісуса Христа впродовж другої пол. 1 в. До того ч. старо- і новозаповітних книг заносяться також т. зв. второканонічні кн. (16), богонадання яких ставилося під сумнів у деякі часи і так залишається й дотепер у прот. та частково й у Правос. Церкві.

С. П., написане старожид. (єврейською), арамейською й грец. мовами, було частково перекладене на староц.-слов. мову в 9–10 вв., звич. для літургійного вжитку, й у такому виді разом з християнством дісталось з Болгарії на Русь-Україну. Тому, почавши від *Остромирового Євангелія* 1056–57, найдавніші книги С. П., збережені з княжої доби, це богослужбові євангельські й апостольські та старозаповітні читання. При переписуванні ці тексти, як і повні переклади св. книг, що згодом також появились на укр. землях, набирали прикмет укр. мови. Але повний текст С. П. появилсь на Україні щойно з монументальним вид. першою друкованою 1581 ц.-слов. *Острожської Біблії* за текстом Олександрійської 70-ох, а подекуди латинської Вульгати. Тоді під впливом реформації появились вже переклади окремих частин С. П. на живу мову, як *Пересопницьке Євангеліє* 1556–61, *Крехівський Апостол* 1560 тощо, «для ліпшого вирозумлення люду християнського посполитого». Однак з підпорядкуванням укр. земель Росії такі переклади були заборонені, і в Правос. Церкві на Україні вживалось тільки С. П. ц.-слов. мовою з рос. вимовою. Щойно у 19 в. відновились спроби перекласти С. П. на укр. мову, розпочаті М. *Шашкевичем* у Галичині 1842 (*Євангеліє Івана і Матея* 1–5) і П. *Морачевським* на сх. Україні (4 *Євангелія* і *Діяння*) 1862. Тому що Синод рос. Церкви відкинув цю Євангелію і взагалі був проти друку укр. С. П., наступні переклади появились поза межами Росії: 1869 у Львові 5 *Мойсєєвих кн.* у перекладі П. *Куліша*, 1871 у Відні *Новий Заповіт* (праця Куліша та І. *Пулюя*) і 1903 у Відні *Біблія* перекладу Куліша, Пулюя та І. *Нечуя-Левицького*, накладом Брит. Біблійного Т-ва. Проте второканонічні кн. Старого Заповіту не увійшли до неї, як і до перекладу Біблії з грец. тексту І. *Огієнка* 1962, що його тепер уживають Укр. Правос. і

Прот. Церкви. Повне укр. С. П., опрацьоване на підставі перекладу о. І. Хоменка біблійною комісією Василіянського Чину 1956–62 за оригінальними єврейськими, арамейськими та грец. текстами, вийшло у рим. василіянському в-ві 1963. Тетер на укр. землях С. П. укр. мовою цілком заборонене як ком. владою, так і панівною рос. Правос. Церквою, що не визнає укр. мови як богослужбової і вимагає його читання у церквах ц.-слов. мовою з рос. вимовою.

Література: Житецький П. О. Переводах євангелія на малорусский язык. П. 1906; *Halušynskyj T. De ucrainis S. Scripturae versionibus*. Богословія. Л. 1925, стор. 218–25, 309–19. О. М. *Ваврик*, І. *Коровицький*

Святий Хрест (*Święty Krzyż*), тюрма суворого режиму (з 1884; кол. бенедиктинський монастир), положена на Лисій горі в Свентокжиських горах у Польщі (Келецьке воєводство). Під час поль. окупації Зах. України у С. Х. перебували також укр. політ. в'язні: у 1936–39 серед ін. чл. ОУН, засуджені у Варшавському процесі 1935 за вбивство мін. Б. *Перацького* (С. *Бандера*, М. *Лебедь*, М. *Климишин*, Я. *Карпинець*, Є. *Качмарський*).

Святі, особи, що визначились найвищими чеснотами христ. побожності і за життя чи по смерті були звич. прославлені чудами. Церк. канонізація надає С. культу, якого не знають ін. угодники з обмеженим шануванням.

Разом з християнством укр. Церква перебрала з Візантії її С. і до них почала додавати у своїх церк. календарях (місяцесловах) також деяких латинських, зокрема зах.-слов. С. (св. Вячеслав й ін.) і не визнаних у Царгороді св. *Кирила* і *Методія* та їх учнів. Одночасно сприяла розвитку культу власних С., навіть затримуючи їхні первісні імена поряд хресних (св. Ольга — Олена, св. Володимир — Василь, св. Борис і Гліб — Роман і Давид). Першими С. на Україні були проголошені кн. *Борис* і *Гліб* (1019), натомість освячення пам'яті *Ольги* і *Володимира* правдоподібно було щойно стверджене відомою похвалою митр. Іларіона у 1037–50, хоч їхнє святкування засвідчене значно пізніше. Прославлення *Теодосія Печерського* († 1074) наступило понад 30 рр. після смерті, 1108 заходами В. кн. *Святополка* *Ізяславича*. Ін. киево-печерських подвижників, що в числі 118 спочивають у печерах і в більшості відомі тільки з імен, спільно канонізував митр. П. *Могила* 1643 і наказав скласти їм церк. богослужбу на 28. 8. і 28. 9. Тому між найдавнішими укр. С. найчисленніші ченці є «преподобні», «затворники», «постыники» і «безмездники», що лікували хворих без винагороди (*Агапіт*, *Дам'ян Печерський*). Зате «юродиві Христа ра-

ди», як Ісакій Печерський, що своєю дивною поведінкою викликали осуд одних і подив ін., були рідкісним явищем на давній Україні порівняно з Московщиною. Ін. численна група староукр. С. це ієрархи, «святителі», почавши від Стефана, єп. Володимира-Волинського (†1094) та Кирила Турівського (†1189). Між С. з мирян визначаються «благочинні» князі й княгині, як Михайло Всеволодович, кн. чернігівський, замучений 1246 з боярином Теодором у татарській орді, і Єфросинія Полоцька (†1173).

Укр. С. з княжих часів з деякими пізнішими, як віленські мученики Іван, Антін та Євстафій (14. 4.) з 1352 увійшли в Святі як правос., так і з'єднаної з Римом укр. Церкви (з деякими відхиленнями впродовж 17–19 в.). Від Берестейської унії вони почали різнитися ін. процедурою канонізації (див. стор. 950), але продовжують той самий спосіб прилюдного культу С.: їм встановлені святочні дні в церк. році (див. Свята церковні) й правляться тоді окремі богослужби, на їх честь служаться молебні й акафісти, і до місць, де спочивають їхні мощі чи є присвячені їм храми й монастирі, відбуваються проці. В СРСР влада ліквідує прилюдний культ С., нищить їх ікони і статуї тощо, утруднює звичай давати імена С. новонародженим.

Література: Туптало Дмитро (Димитрій, митр. ростовський, св.). Книга житій святых на дванадцять мѣсяцев..., 4 кн. К. 1764; Часослов. Рим 1950, 821–1248 — церк. календар (Місяцеслов) Укр. Кат. Церкви; Федотов Г. Святые древней Руси (X—XVII ст.). Нью-Йорк 1958; Martinov J. Annus Ecclesiasticus Graeco-Slavicus. Брюссель 1963.

о. В. Ваврик, І. Коровицький

Святейший Правительствующий Синод (Святейший Правительствующий Синод), найвищий орган управління Правос. Церкви у Рос. Імперії, заснований 1721, після скасування патріархату царем Петром I, з метою підпорядкувати її світській владі. Першим правиликом С. П. С. був «Духовний регламент», що його опрацював Т. Прокопович. С. П. С. складався з представників вищої ієрархії (постійним чл. його був митр. київ.), яких іменував цар; діяльність С. П. С. контролювалася світською владою, її представником у С. П. С. з 1722 був обер-прокурор у ранзі мін., який очолював С. П. С. і був вершителем церк. справ. 1764 від С. П. С. відібрано госп. справи і залишено суто церк., духовне шкільництво та духовне судівництво. С. П. С. постійно обмежував залишки самобутності Київ. митрополії, він виступав проти вживання укр. мови у церк. шкільництві (1860, 1912). По відновленні патріархату у 1917 С. П. С. перестав існувати.

Святловський Володимир (1871–1927), історик-економіст і рос. політ. діяч укр. роду: викладач Петербурзького Ун-ту (1902–24). Праці з історії госп-ва, екон. думки і проф. руху; важливіші: «К истории политической экономии и статистики в России» (1906), «Примитивно-торговое государство, как форма быта» (про Київ. Русь, 1914), «История экономических идей в России», т. I (1923), «История профессионального движения в России» (1925, II вид.).

Святловський Євген (1854–?), лікар, засновник журн. «Земский Врач», діяв у Чернігові, пізніше в Полтаві, дир. губ. земської лікарні в Полтаві.

Святовит (Свантевіт, Свегтовіт), ім'я гол. божества зах.-слов. племені ранів, що його 4-гранна і з 4 обличчями статуя з рогами тура в руці і з мечем збоку стояла у його святині в Арконі на о. Рюяні (Рюген). Культ С. як бога війни, сонця й вогню проіснував серед ранів до завойовання Рюяну данцями 1168. За згодою Нідерле, С. був місц. формою заг.-слов. Сварога і був спершу богом сонця, згодом війни. З С. дослідники ідентифікували початково т. зв. Збруцького ідола, 4-гранну й 4-лику статую, знайдену 1848 у Збручі (див. Мітологія).

Святогірський Успенський монастир на Харківщині (нині на території м. Слоб'яногірського Донецької обл.), положений на високому крейдяному пра-

Святогірський Успенський монастир

вому березі Дінця (т. зв. Святі гори). Заснований 1624 (ченці там оселювалися вже у 15 в.), деякий час був прикордонною (з Кримом) фортецею. Мав цегельні, млини, різні майстерні, крамниці, був відомий чудовими краєвидами і притягував багато прочан. Перед першою світовою війною мав бл. 600 ченців. Поступово знищений і ліквідований сов. владою.

Святогорівка (V–18), с.м.т. в півн.-зах. Донбасі Добропільського р-ну Донецької обл.; 2 600 меш. (1970). Утворене 1966.

Святомиколаївський монастир, монастир оо. Василіян на Чернечій горі б.

Мукачева — культ.-рел. осередок Закарпаття (правдоподібно з кін. 11 в.). Під кін. 14 в. кн. Федір Коріятович († 1415) щедро прикрасив монастир і побудував

Святомиколаївський монастир на Чернечій горі в Мукачеві

дерев'яну церкву. З 1491 С. м. став осідком закарп. владик, що об'єднали все Закарпаття у т. зв. *Мукачівській епархії*; вони одночасно були архимандритами і гол. настоятелями закарп. вітки Василіян. Звідси також поширилося з'єднання закарп. українців з Римом у другій пол. 17 в. Монастирська школа відіграла важливу роль у культ.-рел. житті Закарпаття. З перенесенням єпископської резиденції до Мукачева (1751) С. м. став осідком гол. настоятеля Василіян на Закарпатті та важливим відпустовим центром. Теперішній камінний монастир побудований між 1766—72, а велична камінна церква у 1798—1804. При С. м. збереглася цінна бібліотека (понад 6 000 рідкісних кн. і рукописів) та архів. У 1920-их рр. С. м. став центром оновлення закарп. вітки Василіян. 1947 С. м. був примусово ліквідований більшовиками і переданий під управу правос. черниці. Бібліотеку й архів перевезено до університетської держ. бібліотеки в Ужгороді та до обл. архіву Закарпаття

о. А. П.

Свято Пісні і Танцю українського населення Чехо-Словаччини, щорічні фестивалі, організовані *Культ. Союзом (Спілкою) укр. трудящих*; перше відбулося 1954 у Межилаборцях, наступні — у Свиднику. В сер. на кожному Святі бере участь 30—50 самодіяльних колективів (1 500—2 500 учасників) та 20—30 000 глядачів. Крім гуртків самодіяльності з Пряшівщини, запрошуються мист. колективи з Польщі, Югославії, Закарп. обл. УССР. Програма поділена на 3 частини (естради): молодіжна, укр. фольклору *Пряшівщини* («З нар. студенки») та естрада дружби. На останній виступають закордонні ансамблі й ансамблі ін. національностей Чехо-Словаччини (чес., словацькі, угор., поль.).

Література: Народ співає. Упорядник зб. Ю. Баца. Пряшів 1966.

Святополк I (980—1019), син кн. Володимира В., зять поль. короля Болеслава Хороброго, спершу князував у Турові, звідки був усунений за змову проти батька. По смерті Володимира С. захопив Київ (1015) і наказав убити своїх братів Бориса, Гліба та Святослава, за що літописець називає його Окаяним. Проти плянів С. об'єднати всю спадщину батька виступив його брат, новгородський кн. Ярослав Мудрий. С. зв'язався з печенігами, але, розбитий військами Ярослава б. Любеча 1016, втік до Польщі. За допомогою поль. військ С. вигнав Ярослава з Києва і знову засів на княжому престолі 1018, але того ж самого року Яросла вигнав його з Києва. Розбитий над р. Альтою, С. загинув, тікаючи на зах.

Святополк II Ізяславич (1050—1113), внук Ярослава Мудрого, полоцький, пізніше новгородський, згодом турівський, врешті київ. В. кн. На час панування С. припадає особливе посилення половецьких нападів на Україну (хан Бояк, в союзі з яким були чернігівські кн. Святославичі). С. одружився з половецькою дочкою Тугорхана, але це не припинило половецьких нападів, під час яких знищено передмістя Києва (1096). Половецька загроза та княжі усобиці призвели до скликання княжих з'їздів (Любецький 1097, Витичівський 1100, Золотчанський 1101 і Долобський 1103), що на них був також і С. Разом з Володимиром Мономахом С. брав участь у переможних боях з половцями (1110 і 1111), в яких здобуто половецькі міста Шарукань і Сугрів. Осліплення кн. Василья Теребовельського Давидом Ігоревичем за згодою С. викликало війну, у якій С. захопив Давидову волость — Волинь.

Святополк-Четвертинський кн. Гedeон, світське ім'я Григорій († 1690), правос. митр. київ., з роду Рюриковичів, 1659 — єп. луцький і острозький. Уникаючи церк.-рел. переслідувань з боку поль. уряду, 1684 опинився в Батурині, де був прихильно зустрінутий гетьманом І. Самойловичем, з яким пізніше був посвоячений (небійж Гедеона кн. Юрій Четвертинський одружився з дочкою кол. гетьмана — Анастасією). 1685 С.-Ч. став митр. київ. і визнав зверхність моск. патріярха. З падінням Самойловича ставовище С.-Ч. захиталося, і йому 1688 заборонено титулуватися митр. «всея Руси».

Митр. Г. Святополк-Четвертинський

Святополк Четвертинський (частіше Четвертинський), укр. княжий рід, що походив від турово-пинських або волинських (удільних) Рюриковичів, відомий з кін. 14 в. (кн. Олександр Ч., 1388). У 15–16 в. відокремилися 2 лінії роду С.-Ч.: на Старій Четвертні й на Новій Четвертні. У 16 в. С.-Ч. володіли великими маєтками на Україні (Волинь, Брацлавщина) й на Білорусі. Згодом деякі їх галузі покатоличилися, але більшість і перед тим, і пізніше залишалася правос. й ревними оборонцями прав Правос. Церкви, а дехто був високим її достойником. С.-Ч. заснували чоловічий і жін. монастирі й друкарню у Старій Четвертні й монастир у Новій Четвертні. Видатніми С.-Ч. з лінії на Старій Четвертні: кн. Григорій Остапович († 1651), підкоморій луцький (1647), який брав участь у різних церк. справах, зокрема у виборах митр. Петра Могили (1632) й Сильвестра Косова (1647). Внук його — Григорій (у чернецтві Гедеон) був сп. луцьким і митр. київ. (див.). Двоюрідний брат Григорія-Гедеона, Сергій (у чернецтві Сильвестр) був єп. могилівським і білор. (1705–27). Брат Григорія-Гедеона, Андрій С.-Ч. був ротмістром коз. корови В. Князівства Руського (1660), Сини Андрія — Юрій і Януш С.-Ч. зв'язали свою долю з Гетьманщиною. Юрій Андрійович († між 1717 і 1722), зять кол. гетьмана І. Самойловича й моск. стольник, належав до противників гетьмана І. Мазепи, хоч дістав від нього маєтки на Гетьманщині. Завдяки шлюбом своїх дочок він породився з Миклашевськими. Скоропадськими й Кондратьєвими (сумський старшинський рід). Брат його Януш († 1728), полк. рос. служби, був одружений з Анною Василеніною Кочубей, дочкою ген. судді, яка у першому подружжі була за небожем Мазепи — Іваном Обидовським, полк. ніженським. З лінії на Старій Четвертні походив і Антін-Станислав, каштелян перемиський (1790), який був радником Торговицької конфедерації й був забитий поль. повстанцями у Варшаві 1794. Від нього пішла галузь кн. С.-Ч., що володіла у 19 в. маєтками на Білорусі й Україні (Харківщина).

Визначнішими представниками лінії С.-Ч. на Новій Четвертні були: кн. Степан С.-Ч. (нар. бл. 1575 — † бл. 1659), підкоморій брацлавський, учасник відновлення правос. ієрархії 1620, один з чільних репрезентантів укр. правос. шляхти, що визнала зверхність Війська Запор. Але його син — кн. Ілля († 1641), ротмістр війська каварцяного, воював у 1620–30-их рр. проти коз. повстанців; другий син — Микола († 1659), свояк гетьмана І. Виговського, був каштеляном менським.

Протягом 18 в. кн. С.-Ч. з цієї лінії обіймали уряди каштелянів і підкоморіїв на Україні й Білорусі. Зокрема кн. Олександр, підкоморій брацлавський († 1769), був видатним діячем Барської конфедерації. Ця галузь кн. С.-Ч., покатоличена ще у кін. 17 — на поч. 18 в., володіла великими маєтками на Волині й Поділлі до 20 в.

Святослав І Ігоревич (Хоробрий, † 972), В. кн. київ. (з 964). Під час неповноліття С. Київ. державою правила як регентка його мати княгиня Ольга. В походах на Сх. (964–66) С. розбив хозарів,

Кн. Святослав радиться з дружиною. Мініатюра з візант. рукопису Іоанна Скилиці кн. 11 — поч. 12 в.

переміг надволзьких болгарів та підкорив вятичів, ясів й касогів і тим самим відкрив руським купцям шлях на береги Каспійського м. На пропозицію візант. імператора Никифора Фоки, С. пішов походом на балканських болгарів (967) і здобув велику частину Болгарії з важливим торг. осередком *Переяславцем*. Коли ж його експансія на Балканах стала загрожувати Візантії, вона намовила печенігів до нападів на Київ. На заклик матері С. повернувся до Києва і розбив печенігів. По смерті матері (969) він зміцнив свою владу на Русі, поставивши своїх синів намісниками: в Києві — Ярополка, в деревлянській землі — Олега, у Новгороді — Володимира. 969 С. пішов вдруге на Балкани з метою знищити візант. державу, у якій правив тоді імператор Іоанн Цимісхий. Але невеликі сили С. і брак допомоги з Києва змусили його до почесного миру з Візантією (971) та відступу з Балканів. По дорозі до Києва на С. на дніпровських порогах напали підмовлені греками печеніги; його дружину розбито, сам він загинув. Літопис похвальними словами змальовує героїчну постать С. та його дружину, ставлення до дружини й підкреслює, що, йдучи походом на ворогів, він попереджав їх словами: «Іду на ви».

Святослав II (1027–76), син Ярослава Мудрого, чернігівський, з 1073 київ. В. кн. Разом з своїми братами Всеволодом, кн. переяславським, та Ізяславом, В. кн.

київ., розбив торків (1060) і полоцького кн. Всеслава (1067); 1068 зазнав поразки від половців, але того ж року розбив значні їх відділи над р. Снов. За допомогою Всеволода усунув Ізяслава з великокняжого стола і зайняв Київ. Меценат науки; його заходами складено два «Изборники Святослава» (1073 і 1076), що мали великий вплив на дальший розвиток повчальної літератури на Русі.

Святослав III († 1194), син Всеволода Ольговича, з чернігівської лінії Рюриковичів, переходив з волості на волость (Волинь, Турово-Пинщина, Новгород-Сіверщина, Чернігівщина), з 1181 — В. кн. київ. Щоб припинити напади половців (хани Боняк і Кончак), С. створив проти них коаліцію укр. кн.; 1184 руське військо дійшло до р. Орель, де розбило половців, забравши хана Кобяка в неволю. Але зусилля С. цілковито ліквідувати половецьку загрозу не вдалися, гол. через нескординовані виступи окремих кн. (похід Ігоря Святославича, кн. новгород-сіверського, 1185); завдяки пізнішим заходам С. половецька небезпека зменшилася.

Святослав (Святоша, 1080–1142), кн. луцький, син Давида Святославича. Прогнаний Давидом Ігоревичем з Луцького, втік до батька у Чернігів. 1106 вступив до Києво-Печерського монастиря, прийнявши чернече ім'я Миколи. За 36 рр. чернецтва і схими спорудив церкву над монастирською брамою та шпиталь, зібрав багато книжок, які подарував Києво-Печерському монастиреві, мирив своїх розсварених братів. Тіло (мощі) С., визнаного св., зберігається в Антонієвій печері Печерського монастиря (Лаври).

Святошипе, передмістя м. Києва, położone у ліс. шпильково-листяному масиві на піщаних ґрунтах, 10 км на зах. від центру Києва. З 1870-их рр. відома відпочинкова і лікувальна місцевість; тепер — численні санаторії.

Святоюрський монастир оо. Василіян у Кристонополі (тепер Червоноград), заснований белзьким воеводою Салезієм

Святоюрський монастир у Кристонополі

Потоцьким 1763 для василіян, що мали провадити місц. та сусідні парафії і нар.

місії в його володіннях. Велика церква у псевдоклясицистичному стилі славилася чудотворною іконою Богоматері; цінна бібліотека зберігала до кін. 19 в. старовинні пергаменові церк. кн. з сусіднього ще княжого монастиря у Городищі Василянському над Бугом (Городиський Апостол 12 в., званий також Кристинопільським, Бучацьке Євангеліє 12–13 в., Городиський пом'яник 1484 тощо). Переїшовши 1888 під провід обновилих Василян, монастир став осідком чернечих студій. Ліквідований у 1946 поль. владою, лишається у руїнах.

«Святоюрський» процес, суд. процес над 39 комуністами, у тому ч. над 26 учасниками конференції представників Ком. Партії Польщі і Ком. Партії Сх. Галичини (КПІСГ), яка відбувалася конспіративно 30. 10. 1921 в одному з будинків собору св. Юра у Львові (у приміщенні нар. школи ім. Б. Грінченка). «С.» п. відбувся (з 22. 11. 1922 до 11. 1. 1923) перед лавою суддів присяжних [прокуратор — А. Гюртлер (Guertler), гол. трибуналу — К. Ляйдлер (Laidler)]. Серед підсудних — 22 українці, 10 жидів, 6 поляків; гол. обвинуваченим був ком. посол до поль. союму з Варшави С. Круліковський. Підсудних судили за ст. 58 і 65 австр. кримінального кодексу, тобто за держ. зраду і за намагання відірвати Сх. Галичину і приєднати її до СРСР з допомогою пропаганди ком. ідей і підризовних протидерж. дій. Їх боронили 9 адвокатів, між ними Л. Ганкевич і Є. Давидяк. Обвинувачені використали процес для пропаганди ком. ідей і прихильності до СРСР і сов. ладу. Засуджено 10 осіб, у тому ч. С. Круліковського і О. Крилика-Василькова (по 3 рр. ув'язнення). Стенографічні звітності з «С.» п. опубліковані у Львові 1923, п. н. «Proces komunistów we Lwowie (Sprawa Świętojurska)», перевидані у Варшаві 1958.

Б. К.

«Святоюрці», неофіц. назва провідного у нац. відродженні Галичини пол. 19 в. суспільно-політ. середовища протиполь. напрямку, згуртованого навколо «Святоюрської гори» у Львові, де у травні 1848 була заснована Головна Руська Рада. Об'єднавши гол. консервативні кола, перев. з-поміж гал. духовенства, і деклярувавши цілковиту лояльність до австр. держави, «С.» домагалися виділення Галичини з Буковини і Закарпаття в окремий коронний край, боролися за права укр. мови у школах та в адміністрації і за піднесення освіти і прав духовенства, вбачаючи в церк. орг. єдину оборону проти поль. наступу. Провідними «С.» були перемиський єп. (пізніше львівський митр.) Г. Якимович, крилошанин М. Куземський, митр. С.

Литвинович. Під впливом «С.» були створені гал. культ.-осв. установи: Ставропільський Ін-т, Галицько-Руська Матиця і Народний Дім та пресові органи «Зоря Галицька» і на поч. «Слово». По смерті митр. Г. Яхимовича (1863) «С.» розкололися на дві групи: клерикальну (очолену Ю. Лаврівським), яка шукала порозуміння з поляками, і москвофільську (керовану Б. Дідицьким), яка проголосила 1866 нац. єдність гал. українців з рос. народом. На противагу «С.» виник народозвільчий рух, див. Народовці.

Святці, список святих, упорядкований за місяцями (грец. минологіон, ц.-слов. — місяцеслов) та днями року, коли згадуються їхня пам'ять. С. містяться у церк. книгах (каноник, требник, молитвослов тощо) для богослужбового вжитку і звич. у щорічних календарях для вжитку вірних.

Священник, назва сану служителя, поставленого єпископським рукоположенням (висвятою) на виконання священних таїнств, відправлення церк. богослужб та рел. обслуговування вірних. Звич. С. називають «отець», «пан-отець» (зах.-укр.), «батюшка» (сх.-укр.), «ієрей» (урочисто — ц.-слов.) і «піп» (нар., що тепер набрало зневажливого відтінку). С.-ченим зветься ієромонах. Соц.-правне і матеріальне становище С. мінялося в окремі часи історії України. Становище С. упосліджене в СРСР, де духовенство фактично позбавлене громадянських прав і переслідуване. С. — термін, що найчастіше вживається в Правос. Церкві. В СРСР С. називають «служителем культу». Див. Духовенство.

Севастопіль (IX—7), м. респ. підпорядкування в півд.-зах. частині Криму, над Севастопільською і її відгалуженням — Півд. затокою, важливий морський порт, 259 000 меш. (1974). С. заснований 3 (14). 6. 1783 по приєднанні Криму до Рос. Імперії як військ. пристань заходами О. Суворова, поблизу кол. грец. колонії Херсонесу п. н. Ахтіяр (Біла Скеля). 1784 перейменований на С. (С. — з грец. місто слави), з 1804 гол. рос. військ. база на Чорному м. і сильна фортеця. Під час Крим. війни зазнав облоги (25. 9. 1854 до 8. 9. 1855) і майже цілковитого знищення; за Паризьким мирним договором (1856) демілітаризований, з 1871 — знову військ. база. Будова залізничі (1875) вплинула на зростання торг. пристані (гол. вивіз пшениці), яку однак по проголошенні С. 1890 морською фортецею переведено до Теодосії. 1897 С. нарахував 53 000 меш. (1875 — 12 000), здебільша вояків і осіб, zatrudнених в адміралтействі. У червні 1905 в С. відбулося повстання матросів проти царського режиму, гол. на броненосці «По-

томкін». 1918 С. був зайнятий німцями, з листопада 1918 до квітня 1919 англ.-франц.-грец. військами, потім Денікіном, пізніше Врангелем, з кін. 1920 — під сов. владою. 1926 ч. меш. 96 700 (у тому ч. 10,6% українців, 60,0% росіян), 1939 — 114 000. У 1930-их рр. — значний розвиток пром.-сти. Під час другої світової війни С. був обложений нім. військом

Севастопіль й околиця
1 — Торговельний порт. 2 — Військовий порт.
К — Корабельна затока

(30. 10. 1941 — 3. 7. 1942) і вдріт майже цілком знищений. У 1945—55 повністю відбудований і поширений; разом з цим реконструйовано існуючі вже галузі пром.-сти і створено нові; ч. меш. зросло до 148 000 (1959; у тому ч. приблизно 19% українців, 76% росіян) і 229 000 (1970).

С. важливий пром. центр: приладобудів. і ремонтно-мех. зав., харч. (рибна, виноробна тощо), лірничо-добувна (видобуток флюсових і будів. вапняків), будів. матеріялів, легка і деревообробна пром.-сть, виробництво холодноків.

Порт — один з найкращих природних портів Чорного м., глибокий, доступний для найбільших кораблів і повністю модернізований; військ. порт є над Півд. і Корабельною затоками, торг. — у зах. частині Півд. затоки.

С. — наук.-культ. центр: 6 н.-д. установ, у тому ч. Ін-т Біології Півд. Морів АН УРСР (кол. Севастопільська Біологічна станція, заснована 1871—72; див. Додатки), з акваріумом (з 1897), Морський Гідрофіз. Ін-т АН УРСР, Приладобудів. Ін-т, 4 технікуми (суднобудів., будів., сов. торгівлі, мед. училище); музеї: Херсонеський Держ. Історико-археологічний (з 1892), Севастопільський Художній Музей, Червонопрапорної Чорноморської флотії, Севастопільський героїчної оборони і визволення м., «Панорама оборони 1854—55» (відкрита 1905, архітект В. Фельдман, мистець Ф. Рубо,

після 1945 відбудована), пам'ятник кораблям, затопленим 1854–55, (скульптор Адамсон, 1905) і Діорама штурму Сапун-гори 7. 5. 1944 (1959); 2 драматичні театри.

Краєвид С., завдяки горбистій місцевості й її розчленуванню морськими затоками, мальовничий. У 19 в. С. був розташований на зах. схилах Півд. затоки,

Вид на центр. частину міста

у 20 в. – розрісся на її сх. берег, останньо і на півн. від Севастопольської затоки. Сучасний С. поділений Севастопольською затокою на меншу півн. і більшу півд. частину (обидві сполучаються за допомогою катерів), що своєю чергою поділена на центр., зах. і сх. Корабельну. Гол. вулиці цієї ділянки розташовані вздовж Півд. затоки і часто пов'язані сходами з вище положеними кварталами. Поодинокі р-ни мають самостійну мережу вулиць відповідно до рельєфу м. Багато зелених насаджень, більшість гром. та адміністративних будинків у центрі облицьована білим інкерманським вапняком. В. К.

Севастопольська Біологічна Станція ім. О. Ковалевського АН УРСР, кол. назва *Інституту Біології Південних Морів ім. О. Ковалевського АН УРСР* (див. Довоповнення).

Севастопольський Художній Музей (до 1965 п. н. Севастопольська Картинна Галерія), постав 1927 на базі Музею м. Ялта (з 1922). Бл. 2500 експонатів (1970) у двох відділах – зах.-євр. мистецтва та рос. дореволюційного і сов. Укр. мистецтва заступлене нечисленними творами (М. Самокиші, М. Глуценка, Т. Яблонської, С. Сулименка та ін.) у відділі рос. та сов. мистецтва.

Свастян, ієродиякон, кийв. гравер другої пол. 18 в. Дереворити до вид. Києво-Печерської Лаври: «Каноніка» 1749, «Псалтиря Толкового» 1752, «Молитвослова» 1753, «Патерика» 1760 і «Житій Святих» 1764.

Севера Іван (1891–1971), скульптор і педагог з Яворівщини; учився в різьбарській школі в Яворові (1904–07), Львів-

ський мист.-пром. школі (1910–14), Петербурзькій (1915–18), Празькій і Рим. (1921–24) академіях мистецтв. Викладач Київ. (1926–29), згодом Харківського (1929–34) художніх ін-тів, за постигнення терору 1934 переїхав до Узбекистану, 1938 – до Москви; 1941 у Львові, з 1945 – викладач Львівського Ін-ту Декоративно-Прикладного Мистецтва. На ранніх працях помітний вплив зах.-євр. модерністів («Хвиля» – 1921; портретні композиції: «Філософ», «Композитор». Автопортрет – 1924–25). Далі С. перейшов до реалізму: погруддя Т. Шевченка, В. Леніна (1929); композиції «Пацифікація», «Узбецький танок» (1935), погруддя М. Коперніка для моск. планетарія (1938; бронза), І. Франка (1947), В. Стефаника (1949) та ін. Монографія про С.: Кравчиц Д. «Іван Васильович Севера», (1958).

І. Севера

Северин Іван (1881–1964), маляр родом з Полтавщини; учень О. Сластіона в Харківській Художній Школі, яку закінчив 1905; у 1905–07 вчився в Краківській Академії Мистецтв; у 1908–10 працював у студіях Риму й Парижу; у 1913 з геогр.-геол. експедицією виїжджав на Тянь-Шань і Тибет, де зробив багато замальовань. В укр. мистецтві С. належав до кола майстрів-імпресіоністів поч. 20 в. (І. Труш, О. Новаківський, М. Бурачек). На цей час припадає гол. доробок С., перев. у ділянці пейзажу: «Закопане» (1907), «Вечори в Альпах» (1908–09), «Околиці Риму» (1910), «Сутінки», «На Україні», «Степ український», «Зимовий вечір у Карпатах», «Кубанський козак», цикл «Гуцульщина» (1905–11). По революції С. викладав у Харківському Художньому Ін-ті (1925–33), але творчо був мало активний. З цього часу відомий лише його цикл «Дніпрельстан» (1930–32), у сер. 1930-их рр. заарештований і засланий. Помер у Києві.

Северин О., скульптор другої пол. 19 в. родом з с. Березова на Покутті; учився у Віденській Академії Мистецтв. 1912 відбулася виставка праць С. за 50 рр. У С. переважає нар. тематика (життя і побут покутян) і відчутний вплив нар. мистців.

Северин Юрій (* 1927), графік родом з Харкова, закінчив Харківський Художній Ін-т (1949–52). Станкова сатирична і книжкова графіка, перев. в техніці літографії. Серії «1905 рік» (1955), «Радянська молодь» (1957–58) та ін. разом з В. Чернухою; ілюстрації до зб. «Смійся на

Препод. Варлаам Печерський (дереворит 18 в.)

«Здоров'я» (1960), «Співомовки» С. Руданського (1966), «Мисливські усмішки» О. Вишні (1969).

Севлюш, див. **Виноградів**.

Севрук Галина, кив. мистець, спів-авторка (разом з О. Заливахою й Л. Семикіною) знищеного у травні 1964 Шевченківського вітражу в Київ. Ун-ті, 1968 виключена з Співки Художників України за виступи на оборону репресованих. Працювала в кераміці, мозаїці, графіці. Авторка керамічних панно з укр. історії й мітології, у тому ч. «Ярославна» (1964), «Лада» (1968) й ін.

Сеґрюга, див. **Осятер**.

Севрюк Олександр (1893–1941), гром. і політ. діяч, чл. Укр. Центр. Ради, чл. (після 29. 1. 1918 гол.) укр. делегації на мирових переговорах у Бересті, що 9. 2. 1918 підписала договір; посол УНР за Центр. Ради у Берліні (лютий–квітень 1918); з квітня 1919 працював в укр. мировій делегації в Парижі, згодом – у місії УНР у Римі для репатріації полонених українців. 1920–31 на еміграції у Франції, де вів просов. діяльність (у 1928 відвідав УССР), пізніше в Німеччині. Загинув загадково, ніби у зал. катастрофі 1941 в Німеччині. Цикл ст. «Берестейський мир. Уривки зі спогадів» («Укр. Вісті», Париж, 1927).

Середі Йоаким (*1904), гр.-кат. єп.-помічник у Крижівській єпархії з титулом гісарійського єп., родом з Руського Керестуру; ген. вікарій Бачки (1940–66), пізніше всієї єпархії з осідком (з 1966) у Загребі. Ст. на рел. й іст.-культ. теми.

Седляк Людвиг (†1887), церк. композитор, з походження чех, з 1874 диригент і учитель співу в перемиських школах, диригент хору перемиської гр.-кат. катедрі (1854–87). Скомпонував Літургію (здебільша залишилася у попсованих рукописних копіях) і лише 3 пісні з неї – «Адилуя», «Милость мира» і «Свят» – опублікував І. Кипріян.

Седляр Василь (1899–1938), мистець-монументаліст родом з Чернігівщини, учився у Київ. Художньому Училищі (1916–17) і в Київ. Ін-ті Пластичних Мистецтв, учень і послідовник М. Бойчука; чл. АРМУ; викладач Межигірського Художнього Керамічного Ін-ту (1923–28), Технологічного Ін-ту Кераміки і Скля в Межигір'ї (1928–30) та Київ. Художнього Ін-ту (1930–36). Загинув репресований сов. владою.

В. Седляр

С. працював у ділянках монументального і станкового малярства, станкової та книжкової графіки, декоративно-прикладного мистецтва. Брав участь у розписах Межигірського Художнього Керамічного Технікуму (1924), Червонозаводського театру в Харкові (1933–35) та ін. Всі ці розписи знищені. Збереглися картини С.: «У школі лікнепу» (темпера; 1924–25), «Селянка», «На току», портрети робітників. Особливістю портретів С. є орієнтація на фресковий монументальний розпис з узагальненістю форм і площинністю. Графіка С. тушню схожа на керамічні розписи (ілюстрації і графічні оздобы до «Кобзаря» Т. Шевченка 1931). С. працював й у мист. кераміці: фаянс, майоліка (1924–29), виготовляв картони для тематичних килимів (1936). С. автор ст. на мист. теми у ж. «Нове Мистецтво», «Критика», «Авангард», вид. АХРР і АРМУ у 1926–30. Монографія про С.: Холостенко Є., «Василь Седляр» (1934).

Седнів (I–12; давньоруський Сновськ), с.м.т. Чернігівського р-ну, Чернігівської обл., положене над р. Сновом; 2 400 меш. (1966). Відомий з 1068 (перемога кн. Святослава Ярославича над половцями) як м.-фортеця. У сер. 12–13 вв. входив до складу Чернігівського князівства, знищений татарами 1239. У 1648–1781 сотенне м-ко Чернігівського полку (під назвою Седнів), пізніше волосне м. У С. збереглися залишки валів стародавнього городища. Архітектурні пам'ятки: кам'яниця чернігівського полк. Якова Лизогуба (збудована, ймовірно, 1690), церква (кін. 17 в.).

Кам'яниця

Я. Лизогуба (17 в.)

Сезонові міграції, часові міграційні процеси на деякий проміжок часу, звич. тимчасовий відхід селян на с.-г. роботи в ін. р-ни країни, а також на ін. заробітки, гол. до міст і до пром.-гірничих центрів. С. м. можна поділити на ближчі – до сусідніх р-нів, дальші, але у межах тієї самої країни, та за її кордони; за порами року – на літні, зимові і весняні. С. м. на Україні були значно поширені до 1914 (з в. відхідництва); за сов. влади значення С. м. впало, і вони виявилися в ін. формах.

С. м. на Центр. і Сх. Землях до 1914 набрали більшого значення після скасування кріпацтва через незадовільне забезпечення сіль. людності землею й витворення значних лишків людності, що не знаходили праці вдома. Відхідництво (В.) було розвинене в аграрно перенаселених губ. – Київ.,

Чернігівській і Полтавській та в укр. частинах Курської та Воронізької, менше — у Харківській, Волинській і Подільській губ. і спрямовуване на Півд. Україну, а також (гол. з Харківщини) на Дін і Передкавказзя. В. збільшувалося з зростанням аграрного перенаселення і набрало масового характеру в кін. 19 — на поч. 20 в. Статистика В. докладно невідома; на підставі видачі селянам короткотермінових паспортів її можна оцінювати річно в усій Рос. Імперії на бл. 5 млн у 1880-их рр., на 7,2 млн (у тому ч. на Україні 1,2 млн) у 1890-их рр. і 9,4 млн в 1906–10 (в тому ч. на Україні на 2 млн, у цьому ч. понад 1 млн на с.-г. роботи). На Україні В. збільшилося за 1880–1900-і рр. вдвічі (напр., у Чернігівській губ. з 52 до 140 000). Загалом В. на Україні охоплювало бл. 10% всього населення і 20–25% працездатного (у деяких пов. навіть 40–50%). Введення сіль.-госп. машин на Півд. Україні і згущення місц. сіль. населення спричинило з 1906 спад В. на с.-г. роботи; рівночасно збільшилася постійна еміграція за Урал. Загалом В. на с.-г. роботи зазнавало з року на рік значного коливання, залежно від попиту на робочі руки (у зв'язку з кожнорічним урожаєм). Серед усіх с.-г. робітників сезонні становили у 1880-их рр. бл. 80%, у 1900-их — 70%, решту місц. Серед займалих припадало 15–20% на росіян і бі-

«На заробітки» (мал. М. Кузнецова)

лорусів; понад 20% на жінок (майже всі у віці нижче 20 літ), бл. пол. становила молодь до 20 років; відсоток заробітчанок і малолітніх постійно збільшувався. Більшість робітників йшла на роботи у квітні, травні та червні, щоб прибути до праці на плантаціях цукрових буряків, косовицю і жнива. Перев. йшли пішки, частина їхала Дніпром пароплавами та на човнах-дубак; менше — залізницями. Лише невелика частина була забезпечена заздалегідь контрактами на працю, перев. наймалися на півдні; гол. ринками праці була Казівка над дол. Дніпром, де збиралося 20–30 000 робітників, а також Одеса, Миколаїв, Катеринослав, Знаменка, Шпола, Херсон, Вознесенське

та оселі, де відбувалися на весні ярмарки. Наймалися гол. у поміщиків, менше — у багатих селян і нім. колоністів.

В. на с.-г. праці не було організоване і тому було пов'язане з значною витратою часу, сил і коштів; у деякі околиці прибувало забагато робітників, в ін. — надто мало. Побутові умови праці були важкі, мед. опіки майже не було, заробітки мінливі і низькі (40–100 карб. на сезон); попри це, вони були часто підставою бюджету без- і малоземельних, тим більше, що більшість з них йшла на с.-г. праці щороку.

Менше даних маємо про В. на нехліборобській (перев. зимові) праці — ліс., грабарській, при будові залізниць і міськ. будівель тощо, а з 1880-их рр. на шахти Донбасу і Криворіжжя; врешті, на різну прислугу в містах (гол. більших). З кін. 19 в. у нехліборобських працях було зайнятих вже бл. 50% всіх сезонних робітників. Про зростання значення різних галузів В. свідчать числа для Київ. губ.: 1900 на В. вийшло 147 900 осіб, у тому ч. на с.-г. роботи 66 700, на фабрики і заводи 49 500, на прислугу 52 700; на 1913: 210 800, 71 900, 63 800 і 73 000. На сезонні нехліборобські праці приїздило багато росіян, на Донбасі і Криворіжжі вони переважали. Коливання праці (вона тривала подекуди і $\frac{3}{4}$ року) і зарплатні у сезонних нехліборобських робітників були менші, ніж у с.-г.; з часом щораз більше їх втрачало зв'язок з селом і ставало постійними робітниками. (Див. також стор. 2534).

На Зах. Україні С. м. відбувалася у менших розмірах — влітку на с.-г. роботи на Поділля, а на Закарпатті — на утор. низовину, взимку і влітку на ліс. роботи в Карпатах (на приблизно 100 000 ліс. робітників майже пол. працювала сезонно; звич. вони походили з ближчих р-нів). Значно більше (за 1907–12 бл. 75 000 річно) укр. селян з Галичини і Буковини виїздили на сезонні (гол. с.-г.) роботи до Німеччини (гол. до Пруссії), а також до Чехії, Данії, Румунії і на Сх. Поділля (у межах Рос. Імперії — на працю по цукроварнях). У період між двома світовими війнами значення мали лише сезонні ліс. праці.

З С. м. споріднені мандрівні професії — гол. мандрівні купці і ремісники, які більшість життя проводять у мандрівках, додому повертаються лише на великі свята, на відпочинок і (якщо вони селяни) на час сіль. робіт. Часто вони творили своєрідні проф. орг-ції, розділювали поміж собою р-ни праці, спільно жили і харчувалися. На Україні найвідомішим і найчисленнішим був торг.-візницький промисел — чумацтво, яке нараховувало у 1880-их рр. по-

над 200 000 осіб. Мандрівні професії були досить сильно поширені в Карпатах, зокрема на Лемківщині (дротярство, торгівля маззо тощо; див. стор. 1278), Войківщині (торгівля сіллю й овочами; див. стор. 150), а також на Гуцульщині (будівництво). Мандрівні купці (частково і кустарі) розвозили або розносили різний крам, зокрема текстильний, галантерію й прикраси. Відомі були мандрівні дяки, цирюльники тощо. У зв'язку з модерним розвитком транспорту, індустрії, торгівлі М. п. з другої пол. 19 в. втрачали значення і незабаром заникли. У деякій мірі до модерних М. п. можна зарахувати деяких працівників транспорту (зокрема морського, річкового і повітряного).

За сов. влади. У 1920-их рр. С. м. втратили своє значення, насамперед на с.-г. роботи (у зв'язку з розподілом поміщицької землі). Деяку роллю С. м. почали відігравати у другій пол. 1930-их рр. і по другій світовій війні. Інформацій про сучасні С. м. мало. Категорії сезонних робітників і їхнє право регулюють постанови ЦВК і Раднаркому СРСР (11. 10. 1932 і 7. 3. 1933), доповнені законодавством УРСР; вихід на сезонні роботи колгоспників відбувається за згодою правління колгоспів. Найпоширенішою формою набору на сезонні праці є організований набір робітників. Найбільше сезонних робітників працює у радгоспах (1970 бл. 160 000), на будівництві, деяких ліс. роботах, лісосплаві, торф'яних роботах тощо. До С. м. можна також зарахувати набір мелоді в другій пол. 1950-их рр. на освоєння цілих земель. Як при постійних, так і при сезонних міграціях українці виїжджають до ін. республік СРСР, а чужинці припливають на Україну.

Модерним родом С. м. можна вважати туризм.

Література: Короленко С. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношении. П. 1892; Шаховской М. Земледельческий отход крестьян. П. 1903; Минц Л. Отход крестьянского населения на заработки в СССР. М. 1926; Поріцький А. Побут сіль.-госп. робітників України в період капіталізму. К. 1964; Лугова О. Сіль.-госп. пролетаріат півдня України в період капіталізму. К. 1965.

В. Кубійович

Сейро Михайло (* 1914), ком. діяч у Канаді, родом з Вінніпегу, ред. тижневика «The Westerner» та газ. «Ukrainian Canadian» (з 1954).

Сейм, ліва, найбільша притока Десни; довж. 717 км, сточище — 27 500 км². Протікає через Сер. височину і Придніпрянську низовину. Перев. шир. річища 80–100 м, долини — 9–12 км. Річище звивисте, супроводжується численними старицями

і заплавними оз. Правий берег високий, стрімкий, лівий — пологий. Замерзає в кін. листопада — в грудні, скресає — з кін. березня — поч. квітня. У пониззі судноплавний. Над С. — м.: Льгов, Рильськ, Путівель, Батурин.

Сейтлер, кол. назва с.м.т. Нижньогірського.

Секти, сектарство, рел. об'єднання, які навчанням і обрядами відрізняються від панівних рел.-церк. орг-цій. С. складаються здебільша з кол. вірних гол. церкви, які, покинувши її, перебувають найчастіше у гострій до неї опозиції. На Україні С. називано баптистів та різні містичні чи раціоналістичні групи. С. були переслідувані або зазнавали і зазнають обмежень у діяльності як за царської Росії, так і в СССР.

С. на Україні були звич. не місц. походження, а проникли з Росії, Польщі й Зах. Європи чи як наслідок нім. колоністів-протестантів. Вони почали особливо поширюватися у 19 в. Серед визначніших С. треба згадати: духовборів, що з'явилися у пол. 18 в., переш. серед росіян, що осіли на Україні і до поч. 19 в. закріпилися на Катеринославщині, Харківщині і в Таврії. Духобори відкидали Священне Писання, виступали проти церк. обрядовості, не визнавали церк. шлюб, що накликло на них переслідування; в СССР цю С. ліквідовано.

Відгалуженням духовборів були молкани, які однак зберегли дещо з церк. орг-ції, що її заперечували духовбори. Прибувши 1817 до Мелітопольського пов., вони не зжилися з духоворами, оселеними там раніше, поступово розселилися та розпадалися на дрібні С. Серед цих дрібних С. суботники ставилися критично до христ. догм, святкували суботу (на відміну від «воскресників», себто недільників); «прісники» не вживали квасного, також цибулі й часнику, щоб не уподібнюватися схильним до жид. звичаїв; «обрядники» оголошували себе незалежними від людських звичаїв і законів; «обці» мали спільну («общую») власність, а їхніми громадами керували суддя, апостоли і скарбник; «скакуни» (перев. на Катеринославщині), щоб сподобитися зішестя св. Духа скакали під час молитовних зборів до знесилення. Шалапути або «хлисти» (також «хлистоващина» — «христовщина»), знані в Росії з сер. 17 в., оформилися у 1860-их рр. на Україні. Донцині й Кубані з осілих на укр. землях старообрядців, які мали свої малі С. (напр., «пасхальники» на Чернігівщині, що Великдень мали завжди 23 березня, Різдво — 27 грудня, місяці — всі однакові). Шалапути вважали себе наступниками первісних хрис-

тия, «новим Ізраїлем», твердили про перебування св. Трійці на сьомому небі, не визнавали подружжя. Число їх постійно зменшувалося, і вони не пережили утисків в СССР у 1930-их рр.

Нема зв'язку між згаданими С. і «євангелістами», які втворювалися на базі протестантизму та з початково дрібних С. розвинулися на церкви. З-поміж них особливої ваги набрали *баптисти-штундисти*, які вважають, що спасіння людини залежить від віри в Христа. Людина стає чл. Церкви Христової через хрещення у свідомому віці з власного бажання, а підставою віровизнання — с Священне Писання.

На ґрунті баптистів виникла С. п'ятидесятників, які на поч. 1920-их рр. дісталися з Америки на укр. землі. Центр. подією Євангелії для п'ятидесятників є зішестя Св. Духа на 50 день по Воскресінні. Від п'ятидесятників походять кілька дрібних С.: «смородинці» на півд. України, «мурашківці» (переплетення христ. і поганських мотивів) в Одесі і на Зах. Волині та ін.

З баптизму втворювалися також адвентисти, які у розгалуженні «адвентистів сьомого дня» поширилися по різних обл. України. Вони сподіваються на близьке пришествя («адвент») Христа, коли настане тисячолітнє царство праведників, шанують суботу, навчають про спасіння вірою, відкидають військ. службу. Від адвентистів відокремилися свідки Єгови, які навчають, що після світових катаклізмів Бог Єгова заснує для вірних теократичну державу. Депортація чл. свідків Єгови у 1950-их рр. і пізніше (їм в СССР закидають зв'язок з Америкою) не припинила їхнього існування на укр. землях, і вони там діють у підпіллі.

Мальованці, один з менших відламів баптизму (від імені Кіндрата Мальованого, який очолював цю С. у другій пол. 19 в. на Київщині), також вірили у скорий прихід Царства Небесного, твердили про пріоритет Св. Духа, заперечували обрядовість баптистів. Зазнавши репресій у кін. 19 в., ця С. зачмерла.

Одночасно зі згаданими С. на укр. землях існувало й існує багато дрібніших С., що з'являлись і зникали, не залишивши глибокого сліду. Так, напр., під час другої світової війни і після неї виникло понад 10 нових С.: «чорнохристівці», «апокаліптики», «острійники» й ін.

Разом зі знищенням нім. колоній на Україні під час другої світової війни і після неї зникли і *мемночти*, культ. й заможні сектанти-німці.

Література: Мелиоранский В. Сектанство. Энциклопедический словарь Брок-

гауза и Ефрона, 57 т. П. 1900; Welter G. Histoire de sectes chrétiennes. Париж 1956; Haddon J. The Protestant churches of America. Westminster 1957; Colinon M. Le phénomène des sectes au XX-e siècle. Париж 1959; Клибанов А. История религиозного сектанства в России (60-е годы XIX в. — 1917 г.) М. 1965; Митрохин Л. Баптизм. М. 1966.

І. Коврицький

Сектор Держави і Права УРСР, провідний н.-д. координаційний центр правової науки УССР, заснований 1949, перетворений 1969 на Ін-т Держави і Права АН УРСР (див. *Доповнення*). С. Д. і П. незмінно очолював В. Корецький.

Секунда Тадей (* бл. 1892), інж.-механік, перекладач нім. техн. літератури, лексикограф. гол. Техн. секції Правовисно-термінологічної Комісії УАН, співр. Ін-ту Укр. Наук. Мови. Уклав словнички укр. техн. термінології (статисти, залізобетону, гірництва, 1918–19), «Нім.-рос.-укр. словник з обсягу механіки» (1925) з використанням нар. термінології Остерщини та з поміркзаним уводженням новотворів. Репресований у кін. 1930-их рр., дальша доля невідома.

Селезінка Ярослав (1887–1941?), військ. і гром.-політ. діяч, отаман Укр. Гал. Армії; правник. З січня 1919 при Команді III Корпусу в Стрию, з пол. червня того ж р. референт інтендантури при Закордонному уряді диктатора Є. Петрушевича. По повероті до Галичини адвокат у Радехові, гол. Пов. Комітету УН ДО. У 1939 заарештований більшовиками і бивезений; дальша доля невідома.

Селезнівка (V–19), с.м.т. Перевальського р-ну Ворошиловградської обл., положене в Донецькому басейні над р. Білою; 6 800 меш. (1966). Кам'яновугільна пром.-сть. Виникло у 17 в.

Селезньов Іван (1856–1936), маляр-академіст у Києві; вчизся у Петербурзькій Академії Мистецтв (1872–81). З 1886 викладач Київ. Рисувальної Школи М. Мурашка, з 1901 — Київ. Художнього Училища. Картини на іст. («В Помпеї», 1886) і побутові теми («Останній акорд», 1885); портрети (М. Мурашка та його дочки); рисунки для альбома-посібника для мистців початківців тощо. С. брав участь у відновленні фресок 12 в. у Кирилівській церкві в Києві (1884).

Селекція (з латинської *selectio* — добір), добір кращих рослин і тварин для дальшого їх розмноження, що його провадить людина від часів виникнення хліборобства і плекання худоби. В результаті селекційного процесу створено велику кількість сортів с.-г. рослин і порід свійських тварин (див. *Тваринництво*). Наук. основи С. вперше заклали Ч. Дарвін (1859). У зв'язку з розвитком генетики С. вийшла з стану комплексу практичних заходів для виведення і поліп-

шення сортів рослин, порід свійських тварин і штамів мікроорганізмів і перетворилася на точну науку, базовану на експерименті. На укр. землях, як наслідок нар. С., були створені такі сорти с.-г. рослин, як озима пшениця Кримка, яра — Полтавка, коноплина Глухівка, яра вижа Вишневецька та багато ін. Наук. С. почала розвиватися на Україні наприкін. 19 в., коли виникли перші станції для С. цукрового буряка й ін. с.-г. культур: Уладівська (1880), Немерчанська (1886), Іванівська (1887), Верхняцька (1899), згодом Миронівська (1911). По занепаді під час революції їх діяльність поновлено у 1920-их рр. і організовано нові.

У 1930-их рр. багато укр. селекціонерів загинули від терору НКВД (В. Паншин, В. Колкунов, В. Лебединський, І. Войткевич, В. Ракочі, С. Низовий-Кисіль, Д. Дузь-Крытченко, брати Олександр і Олекса Філіповські, І. Шапошників, П. Соляков, А. Запорожець й ін.). Новий занепад С. спричинила війна 1941–45; згодом н.-д. установи С. знову відбудовано і значно поширено. Тепер вони укладаються у таку систему: 1) установи всесоюзного значення з центром на Україні — Всесоюзні н.-д. ін-ти: цукрового буряка (Київ), кукурудзи (Дніпропетровське), луб'яних культур (Глухів), садівництва (Київ), селекційно-генетичний (Одеса), махорки і цигаркових тютюнів (Київ), олійних культур (Краснодар); 2) Всеукр. установи — н.-д. ін-ти: селекції і генетики ім. В. Юр'єва (Харків), хліборобства (Київ), хліборобства і тваринництва УССР (Львів), зрошувального хліборобства (Херсон), Миронівський н.-д. ін-т селекції і насінництва пшениці; 3) установи обл. значення — держ. обл. с.-г. дослідні і селекційні станції галузевих ін-тів.

Укр. селекціонери створили низку нових сортів с.-г. культур. Багато цінних сортів озимої й ярої пшениці, а також ін. зернових вивів В. Юр'єв, що керував Харківською селекційною станцією (з 1909; 1956 реорганізована на Укр. Ін-т Рослинництва). Нові сорти пшениці були виведені ще до революції на селекційно-досл. станціях: Іванівській (Харківська губ.) — Durable 348 (В. Лебединський), Миронівській (Київщина) — Українка 0246 (Л. Ковалевський, В. Желткевич, І. Єремеев) і (по революції) Миронівська 308 та Миронівська Ювілейна 50 (В. Ремесло), Білоцерківський — Лісостепова 74 і 75, Білоцерківська 23 і 198 (А. Горлач), Одеський (з 1928 Всесоюзний Селекційно-генетичний Ін-т) — Земка і Кооператорка (А. Сапегин), Одська 3 і 26, Степова (Ф. Кириченко й ін.; він же і вивів сорти твердої озимої пшениці —

Мічурінка і Новомічурінка). Укр. учені мають досягнення у С. кукурудзи шляхом виведення лінійних матеріалів для дальшого їх схрещування з метою винайдення урожайних гібридних комбінацій; селекціонери: Б. Соколов (Дніпропетровський ін-т Кукурудзи), О. Мусійко (Одеський Селекційно-Генетичний Ін-т), В. Козубенко (Буковинська селекційна станція), М. Хаджинов (Краснодарський Н.-Д. Ін-т), П. Оселець (Київ); найбільш поширені гібриди: Дніпровський 90 Т., Буковинський 3 і 3 ТВ, Одеський 27 М, Краснодарський 436, Київський 8. Нові сорти озимого ячменю вивів П. Гаркавий (Оріон, Одеський 31, Одеський 46). Виведено високоврожайні сорти гороху: Уладовський 208 і 303 (І. Громик і співр.), Уладовський 6 і 8 (М. Шульга), Чернігівський 190 (М. Хандогін, І. Перешкура). Низку сортів соняшника з високим вмістом олії вивів у Всесоюзному Ін-ті Олійних Культур (Краснодар) укр. селекціонер В. Пустовій при співробітництві В. Щербини та Г. Романенка. С. цукрового буряка велася на Україні з 1893; видатніші селекціонери до 1940: Л. Семполовський (керівник Уладівської станції), О. Гельмер і Б. Лебединський (Іванівська станція), В. Михалевич і Т. Гринько (Верхняцька), Олена Савицька, В. Савицький, О. Аргімович та ін. Після 1945 нові сорти цукрового буряка виведено на станціях: Уладівській — 752, поліпшені (М. Котт, М. Булін, А. Поздняк), Верхняцькій — 020, 031, 038 (Т. Гринько, П. Гордієнко, Д. Попадюк); однонасінні сорти виведено у Всесоюзному Н.-Д. Ін-ті цукрових буряків у Києві, Білоцерківській досл. селекційній н.-д. станції і Ялтушківському опорному пункті — Білоцерківські (Ольга Коломієць, С. Устищенко, П. Прозора) і Ялтушківські (О. Попов, Г. Мокан) однонасінні; з гібридів виведено Білоцерківські полігібриди 1 і 2 (С. Вережко, О. Коломієць) і Ялтушківський гібрид (Г. Мокан, Н. Нефедова, О. Попов). Крім цього, виведено нові сорти багатьох ін. зернових, зернобобових, техн. і кормових культур, картоплі, городини, овочів і винограду.

На еміграції працюють, серед ін., укр. селекціонери: у ЗДА — К. й О. Архімовичі, І. Безпалов (вивів сорт озимого ячменю), Г. Гагарин, І. Громик, Вячеслав і Олена Савицькі й ін.; у Канаді — С. Сімко та ін.; в Аргентині — Р. Шехаїв (С. картоплі); в Австрії — І. Волсунов (С. тютюну).

О. Архімович
Селера (*Apium graveolens* L.), дворічна городня рослина з родини окружкових; плекають на запашне коріння і листя, вживають як додаток до юшок і до ін. страв. На Україні культивують переважно С. сорту Яблучна.

Селецький Кирило (1835–1908), укр.

кат. свящ., рел. письм., ред. місячника «Св. Кирил і Методій» (1886). 1892–95 співпрацював у заснуванні Згромадження СС. *Службениць* у с. Жужелі (Рава-Руського пов.), 1894 заснував Згромадження СС. *Йосифіток* у с. Цеблові.

Селецький Петро (1821–80), урядовець Київ. ген.-губернаторства (з 1844), київ. віце-губернатор (1858–66), київ. губ. маршал дворянства (1866–80); походив з коз.-старшинського роду. Знайомий Т. Шевченка (через кн. Рєпніних), з яким, однак, цілком розійшовся у поглядах на українство, що й відбилося на їх дальших взаєминах. Автор «Записок», опублікованих у «КСт.» 1884 (чч. 2–9).

Селецький Федір († 1919), військ. діяч, прапорщик рос. армії; чл. Військ. Ген. Комітету 1917, організатор укр. військ. руху, забитий більшовиками у Шепетівці.

Селецькі, коз.-старшинський рід на Чернігівщині, який веде свій початок від Василя Семеновича С. († 1714), сотника Дівицького (1694, 1711–14), нащадки якого правили цією сотнею до 1767. Внук Василя С. — Лаврентій (бл. 1732–89) був «малорос.» пошт-дир. (1770–82), а брат останнього Іван С. (бл. 1743–1810), був згодом катеринославським губернатором і новоросійським ген.-губернатором. Правнуком Лаврентія С. був Петро Дмитрович С. (див.). Їх родичі у 19. — на поч. 20 в. були великими дідами на Полтавщині й Катеринославщині.

Селешко Михайло (* 1901), гром. і політ. діяч, інж.-технолог, журналіст, родом з с. Витвиці, Долинського пов. (Галичина); діяч УВО і ОУН. З 1920-их рр. на еміграції: у Подєбрадах (Чехо-Словаччина), Німеччині (зокрема в Берліні) й у Канаді (з 1948). Співр. «Укр. Пресової Служби» в Берліні (деякий час ред. її «Бюлетеня»), співр. націоналіст. вид. і газ., зокрема «Нового Шляху»; до 1939 берлінський кореспондент низки газ. (серед ін. «Часу» — Чернівці, «Діла» і «Нового Часу» — Львів). У Канаді діяч Української Стрілецької Громади.

М. Селешко

Селидове (V–18), м. обл. підпорядкування Донецької обл., над р. Солонхою: 24 700 меш. (1972). Кам'яновугільні шахти, вуглезбагачувальна фабрика, зав.: залізобетонних виробів, асфальто-бетонний, консервний, молочний. С. засноване 1770–73.

Селище міського типу, населений пункт, одна з ланок адміністративно-

територіального устрою в СРСР і УРСР. Відповідно до положення, затвердженого През. Верховної Ради УРСР 28. 6. 1965, до С.м.т. належать населені пункти навколо пром. підприємств, будов, зал. вузлів, гідротехн. споруд, санаторій та ін. стаціонарних лікувальних і оздоровчих закладів. У С.м.т. має бути не менше 2 000 меш. і серед них не менше 60% робітників, службовців і чл. їхніх родин. До С.м.т. можуть бути віднесені населені пункти (т. зв. робітничі С.), де проживає понад 500 осіб, з переважанням ч. робітників і службовців пром. підприємств, якщо вони розташовані б. об'єктів пром. значення. Кількість С.м.т. в УРСР постійно зростає (на кін. року): 1940 — 459, 1950 — 478, 1960 — 823, 1970 — 861, 1973 — 896 (на всіх укр. землях в СРСР бл. 1 100).

Селібер Валентин (* 1920), скульптор родом з Тирасполя (Молд. ССР); закінчив Київ. Художній Ін-т (1953); працював гол. в ділянці монументальної і станкової скульптури: «Списометаліиця» (1951), «Колівниця» (1954), «Сіваш» (1957) — усі бронза; «Т. Шевченко» (штучний камінь), «Сніжок» (мармур, 1967) та ін.

Селіванов Іван (* 1924), графік родом з с. Рябова, Челябінської обл. (РСФСР), закінчив Київ. Художній Ін-т (1952), учень В. Касіяна; станкова графіка перер. з сов. патріотичною тематикою («Непереможні», 1954, «Арсенальці», 1956 — 60 й ін.); серія пейзажів «Київ» (1955–59); ілюстрації до романів А. Головка («Бур'ян», 1959), Ю. Іяновського («Вершники», 1962), О. Гончара та ін.

Село, див. *Доповнення*.

«Село», ілюстрований тижневик для селян і робітників, виходив у Києві 1909

—11 за ред. М. Грушевського; «С.» фірмували Г. Ямпольська й І. Малич. Близькі співр. — М. Гехтер (хроніка подій), згодом В. Дорошенко (хроніка гал. і євр. життя), Ю. Сірий-Тищенко (літ.-критичні замітки), П. Стебницький і М. Шаповал (політ. події). «С.» містило також ст. з медицини, сіль. госп-ва (А. Терниченко, В. Королів, О. Мизок та ін.). У «С.» друкувалися поезії О. Олеса, В. Самійленка, Г. Чупринки, Я. Щоголева, проза — В. Вльниченка, О. Кобилянської, М. Левицького, Л. Мартовича, В. Стороженка, С. Черкасенка та ін. Пере-

Наголовки газ. 1909 і 1911

слідуюче царською адміністрацією, «С.» (що мало наклад 4 500 — 5 000 примірників) було закрито. Продовженням «С.» був «Засів».

«Село», двотижневик, вид. Подільської Губ. Управи у Кам'янці Подільському 1917–19; ред. М. Бутівський.

«Село», двотижневик у Мукачеві 1920–24; ред. І. Павлик, П. Сидор.

Селютіна Лідія (*1920), драматург, родом з Одеси. Її твори увійшли в репертуар укр. театрів УССР. П'єси «Грози минають» (1956), «Пісню зустрінемо світанок» (1962); зб. оп. «Іду на вогник» (1970) й ін.

Селюченко Олександр (*1921), керамістка родом з Опішні; вчилася у керамічній школі при Опішнянському керамічному зав., на якому і працює; керамічні іграшки («Квочка», «Баранець», «Вакула та чорти» — усі 1969), багатофігурні композиції («Баба Параска і баба Палажка», «Лисиця і Півень», «Леви» — 1967–69) та ін.

Селяна Антоній Атанасій (1583?–1655), церк. діяч, василіанин, родом з полоцьких шляхтичів. Архимандрит у Вільні, по смерті Йосафата Кунцевича висвячений митр. В. Рутським на полоцького архієп., наступник митр. Р. Корсака (з 1640). У 1645 С. почав переговори з правос. про церк. з'єднання всієї України й Білоруси й створення спільного патріархату, однак смерть митр. П. Могили (1647) припинила переговори. Після важких для з'єднаної Церкви рр. Хмельниччини (1648–54) та під час поль.-моск. війни С. помер на вигнанні у Тихотині на Підляшші. Написав твори: «Антиленхос» (1622) проти «Еленхосу» М. Смотрицького і «Життя слуги Божого Йосафата» (1625).

Селяни-данники, найчисленніша категорія полгошних селян у В. Князівстві Лит. у 15–16 вв. С.-д. жили в держ. і приватних маєтках, багатих на ліс, угіддя; займалися перев. мистивством, рибальством і бджільництвом, менше — хліборобством; до них належали також рудники, вуглярі, соляники тощо. Крім натуральної данини (хутром, медом та ін.), платили за користування орними землями грошову дань, т. зв. сребричину.

«Селянин», ілюстрований місячник для селян, виходив на Буковині 1895–1901, спочатку в с. Нових Мамаївцях (ред. Ю. Савчук), з 1899 у с. Чункові (ред. І. Білецький).

«Селянин», місячник, орган РУП, присвячений перев. інтересам сіль. бідноти, виходив 1903–05 за фінансовою підтримкою Є. Чикаленка, спочатку в Чернівцях (ред. Л. Козут, фактично — Д. Антонович), з 1904 у Львові, видавець М. Ганкевич, ред. С. Вітик. Вийшло 32 чч.

«Селянин», госп.-політ. тижневик по-

льонофільського напрямку, виходив у Львові 1929–34; відповідальний ред. І. Бегметюк.

«Селянка України», ілюстрований двотижневик, орган Центр. відділу робітниць і селянок КП(б)У, виходив 1924–31 у Харкові. Чималу увагу ж. приділяв літ. творчості.

Селянство, див. Доповнення.

«Селянська Біднота», газ., див. «Селянська Правда».

«Селянська Громада», популярний тижневик, вид. Мін-ва Освіти УНР 1919 у Кам'янці Подільському й Вінниці.

«Селянська Доля», суспільно-політ. і екон. тижневик, орган Укр. Соц.-Дем. Партії, виходив у Луцькому 1923–24; ред. Степанюк.

«Селянська Думка», тижневик у Бердичеві 1918–19; ред. Б. Ржевський.

Селянська Каса, центр. союз укр. хліборобських райфаїзенських спілок на Буковині, заснована С. Смал-Стоцьким 1903 у Чернівцях (одночасно орг., ревізійний і фінансовий центр для всіх видів укр. кооперації на Буковині); дир. Л. Козут, згодом О. Луцький. 1912 С.К. об'єднувала 174 кооперативи, у тому ч. 159 спілок ощадності й позичок системи Райфаїзена, 11 споживчих, 2 молочарські і 2 різні; бл. 20 000 чл.

С.К. видавала, крім своїх органів «Вісника Союзу» (1903–07) і двотижневика «Нар. Богатство» (1908–10), низку брошур і книжечок на кооп.-просв. теми. Госп. криза С.К. поставила її 1914 під управу Крайового банку; перетворена за рум. окупації на акційну спілку Півн.-бук. банк (1924), С.К. втратила свою гром. функцію. Див. також ЕУІ, стор. 1 123.

Селянська Партія, див. Союз Земель Соборної України.

«Селянська Правда», орган ЦК КП(б)У і Центр. Комітету незаможних селян, виходила у Харкові з 1. 7. 1921 до грудня 1925 як продовження газ. «Селянська Біднота» (20. 3. 1920 — 30. 6. 1921), перший місяць щоденно, далі тричі на тиждень. Ред. С. Пилипенко, секретар О. Вишня. Крім них, у «С.П.» співробітничали ін. письм., перев. з літ. орг-ції «Плуг» (А. Панів, І. Сенченко, П. Панч, А. Гак та ін.), завдяки чому газ. відіграла певну роль у поширенні укр. літератури на селі. Вона також пропагувала агро-техн. знання, але не витримала конкуренції газ. «Радянське Село» і з грудня 1925 об'єдналася з нею.

«Селянська Рада», тижневик, див. «Перемиський Вісник».

Селянська самооборона, див. Народна самооборона.

Селянська Спілка (також Укр. Сел. Спілка), «проф.-клясова» орг-ція на Україні 1917–19, була під впливом УП

СР; її орган — щоденник «Нар. Воля». С.С. підтримувала політику Укр. Центр. Ради, організувала I Всеукр. Сел. З'їзд у Києві 10 — 16. 6. 1917 (2 500 делегатів), вибрала ЦК С.С. (М. Ковалевський, М. Стасюк, В. Винниченко, П. Христюк, Б. Мартос, А. Степаненко, М. Осадчий, І. Пугач, А. Лівницький) і Всеукр. Раду Сел. Депутатів (133; вони включилися до складу Укр. Центр. Ради), яка давала політ. спрямування С.С. С.С. домогалася від Укр. Центр. Ради скасування приватної власності на землю і передачі її у власність народові, не визнала гетьманської влади. Скликаний С.С. 2 Всеукр. Сел. З'їзд відбувся 21—23. 5. 1918 потай у Голосіївському лісі б. Києва; він висловив протест проти втручання німців в укр. справи, заявив свою вірність Укр. Нар. Республіці, закликав селянство до боротьби з гетьманатом. Після поділу УПСР (15. 5. 1918) С.С., на відміну від советофільських боротьбистів, опинилася в «центр. течії» УПСР під проводом Н. Григорієва. С.С. мала 3 представників в Укр. Нац. Союзі, у Директорії її представником був Ф. Швець; на той час гол. С.С. був О. Янко (він же й гол. Орг. Комітету УПСР).

Селянський поземельний банк, держ. іпотечний банк у Рос. Імперії, заснований 1882 з метою давати селянам довготермінові позики для купівлі поміщицької землі. Спершу гол. покупцями землі були сел. промади (лише 2% індивідуальні власники). 1895 С. п. б. одержав право купувати землю у поміщиків на власний розрахунок; у 1895—1905 він купив у них 961 500 десятин землі (перебічно по 71 карб. за 1 десятину, одночасно ціна на десятину підскочила з 49 до 111 карб.). За законами 3. 11. 1905 і 15. 11. 1906 амортизацію позик на купівлю землі розстрочено на 55 літ, а відсоток за позику знижено до 4,5%; тоді С. п. б. був допоміжний у реалізації столітньої аграрної реформи й у творенні кутірського та відрубного землеволодіння. Разом з тим збільшувалася кількість землі, що була у власності С. п. б., і землі, яку він продав селянам (майже виключно індивідуальним власникам) — у 1905—16 4,6 млн десятин. На Україні С. п. б. мав свої філії по губ. містах. За час з 1. 1. 1906 до 1. 5. 1910 у його диспозиції було на Україні 663 479 десятин землі, у тому ч. 505 212 він купив у поміщиків; з 1907 по 1. 6. 1910 С. п. б. продав селянству 460 550 десятин (перев. багатшому). С. п. б. ліквідований сов. владою декретом від 8. 12. 1918.

«Селянський Прапор», популярний політ. і екон. тижневик, орган Укр. Нар. Союзу, виходив у Станиславові з 5. 7. 1925 до 4. 3. 1928; видавець і відповідальний ред. І. Стовпюк, ред. В. Балагуртук.

Селянський Союз, див. Сель-Союз.

«Селянський Шлях», тижневик укр. соц. об'єднання «Сель-Союз», виходив у Холмі (1927—28); видавець П. Васильчук (Васиньчук), ред. В. Гуль.

Селянські страйки в Галичині на поч. 20 в., спершу спорадичні й неорганізовані акції с.-г. робітників і сіль. бідноти, єдине джерело існування яких були заробітки по панських дворах і фільварках, з 1902 — масовий організований страйковий рух за покращення побутових умов і збільшення заробітної платні. Перші спорадичні С.с. охопили на весні 1900 15 сіл Борщівського пов., зокрема мастки великого поль. землевласника графа Баворовського. Страйкарі вимагали підвищення поденної зарплатні з 18—20 до 50 центів і під час жнив з 80 центів до 1 гульдена. Страйк був придушений австр. військом.

Активними організаторами С. с. 1902 були тогочасні укр. політ. партії: Нац. Дем. (Є. Левницький, В. Будзиновський, Л. Цегельський та ін.), Русько-Укр. Радикальна Партія та УСДП; вони створювали низові страйкові комітети і вели роз'яснювальну роботу у пресі та пропагандивній літературі. Страйк почався у червні 1902 у Львівському і Перемиському пов. (на землях графа А. Потоцького), у кін. липня він охопив понад 500 сіл у 26 пов. і яких 200 000 осіб (перший масовий С. с. в Європі). Крім невиходу на працю, учасники С. с. підпалювали фільварки, двори, ліси. С. с. придушено з допомогою жандармських загонів і війська. За участь у С. с. заарештовано понад 4 000 селян, багато з них були засуджені на ув'язнення. Страйкарі виявили солідарність і дисциплінованість, поміщики примушені були піти на поступки. Страйки й сезонова еміграція на роботи до Німеччини (з 1903), на які виїздило до 80 000 осіб, підірвали шляхетське землеволодіння. Щоб рятуватися перед руїною, землевласники були примушені парцелювати землю поміж місц. селян і спроваджених ними поль. колоністів, у наслідок чого яких 140 000 га землі перейшло до селян. Сел. заворушення і страйки у 1901—02 виникали також у деяких с. Буковини і Закарпаття.

У ширшому обсязі С. с. в Галичині відновилися на весні 1906, охопивши яких 400 сіл у 35 пов. Страйкарі вимагали збільшення зарплатні наймитів на постійній фільварковій роботі до 100—200 корон річно і поденної до 2 корон та 7—8 сніп замість 12.

Сельбуд, сел. будинок, сіль. культ.-осв. установа в УРСР, один з видів політосвіти і почасти позашкільної освіти серед широких мас, створений на поч. 1920-их рр. на противагу «Просвітам»,

ліквідованим 1922 (1921 в УССР було 4 007 «Просвіт» і 111 С.). Кількість С. швидко зростала (також коштом нижчої форми С. — хати-читальні): 1925 — 3 161 С. і 6 939 хат-читальень, 1928–29 — 4 550 і 5 707, 1932–33 — 7 400 і 4 000. С. звич. мали бібліотеку, більші з них театральну залу, приміщення для різних техн., мист. і спортивних гуртків, у них влаштовувалися доповіді, вистави, кіносеанси тощо. По колективізації почали діяти клуби колгоспів (1940 — 12 133), а замість С. — сіль. будинки культури, які є тепер основною клубною установою у с. (1971 — 18 505; клубів колгоспів — 2 456; хати-читальні зникли на поч. 1960-их рр.). Майже всі сіль. клубні установи підпорядковані Мін-ву Культури УРСР.

Сельниця, р. на Подільській височині, права притока Бога; довж. 65 км, сточище 830 км², пересічна ширина річища у сер. течії 10 м.

Сель-Роб (Укр. Селянсько-Робітниче Соціалістичне Об'єднання), укр. політ. партія советофільського напрямку в Польщі, заснована 10. 10. 1926 на з'їзді у Львові з об'єднання двох партій: волинсько-холмського нац.-соціалістичного Сель-Союзу і гал. ліво-москвофільської «Нар. Волі». Політ. і соціальна платформа С.-Р. була подібна до платформи КПЗУ, і він був фактично її легальною прибудівкою. Восени 1927 С.-Р., як і КПЗУ (див. стор. 1097), розколовся: кол. «народновольці» — К. Вальницький, М. Заяць, К. Пелехатий та ін. вийшли з ЦК С.-Р. (він у той час стояв на платформі «шумськizmu») і заснували Сель-Роб-Лівидо (відтоді С.-Р. інколи називали Сель-Роб-Правицею). До виборів до поль. союму на поч. 1928 обидві партії пішли окремо; С.-Р. здобув 4 посольські мандати (С. Волинець, А. Сенюк, І. Федорук, М. Чучмай), С.-Р.-Лівидо — два (К. Вальницький, М. Заяць). У травні 1928 на з'їзді у Львові С.-Р.-Лівидо і більшість чл. С.-Р. (поміркованіша його частина увійшла до укр. нац. партії) створили С.-Р.-Єдність, яка стояла повністю на позиціях реорганізованої вже КПЗУ і КП(б)У; лідер — К. Вальницький (ін. діячі, крім уже згаданих: М. Дурделло, П. Крайківський, С. Макивка та ін.). С.-Р. мав триступеневу орг-цію: Центр. Комітет, пов. і сіль. (міські) сель-роби. Пресові органи: «Сель-Роб», «Наше Життя», «Наше Слово», «Нове Життя». Найбільші впливи С.-Р. мав на Волині і на Холмщині, де він спричинився до поширення укр. нац. свідомості. На поч. 1930-их рр., у зв'язку з антиукр. курсом сов. політики в ССРСР, впливи С.-Р. значно зменшилися. 15. 9. 1932 поль. влада ліквідувала С.-Р. і закрила його вид.

«Сель-Роб», суспільно-політ. тижневик советофільського напрямку, виходив у

Львові з 18. 9. 1927 до 25. 9. 1932 (293 чч.). Орган Сель-Роб-Лівидо, з травня 1928 Сель-Роб-Єдності (див. Сель-Роб); ред. К. Пелехатий, з 1928 Ф. Яворський; співр. К. Вальницький, М. Голінатий, М. Заяць, П. Козланюк, І. Довганик та ін.; припинений поль. владою.

«Сельський Господарь», двотижневик для селян, виходив у Чернівцях язичієм (1878–79; 19 чч.); видавець і ред. М. Дмитрієвич.

Сель-Союз (Селянський Союз, Укр. соціалістичне об'єднання — Селянський Союз), укр. політ. партія, поширена на укр. півн.-зах. землях. Створена 1924 (формально 17. 8. на з'їзді у Холмі), стояла на соціалістичній (серед ін. вимагала передачі землі селянам без купу) і укр. нац. (домогалася широких прав для укр. людності в Польщі) платформі. До УСР і КПЗУ С.-С. на поч. ставився стримано, згодом позитивно. Гол. діячі: П. Васильчук (Васиньчук, перший гол.), А. Братунь, С. Козицький, С. Назарук, М. Чучмай, С. Макивка. Орган — тижневик «Наше Життя». У жовтні 1926 більшість діячів С.-С. увійшла до складу новоствореної партії Сель-Роб. Менша, поміркованіша частина з П. Васильчуком наблизилася до УНДО. У виборах до поль. союму в березні 1928 С.-С. здобув два мандати. С.-С. чимало спричинився до поширення нац. свідомості на півн.-зах. землях і до зростання філій і читальень «Рідної Хати».

Сельська (Райх) Марія (* 1903), малярка родом з Коломиї (Галичина), дружина Романа С.; училася в академіях мистецтв Кракова (1924–25), Відня (1926–27) і Модерній Академії в Парижі (1928); чл. АНУМ і учасниця її виставок. Пейзажі («Гуцульський пейзаж» — 1956, «Білгород» — 1964, «Збір винограду» — 1968, «Мальви» — 1969), портрети («Дівчина» — 1939, «Леся Українка» — 1950, «Скрипаль О. Криса»), натюрморти («Гуцульський натюрморт» — 1960). На творчості С. помітний вплив зах.-евр. мист. напрямів, особливо конструктивізму і кубізму, хоч абстрактних мотивів вона уникала.

Сельський Володимир (1883–1951), геофізик і геолог родом з Сх. Поділля, д. чл. АН УРСР (з 1939); 1921–28 — дир. Нафтового Ін-ту в м. Грозному, пізніше начальник Грознафторозвідки, 1931–35 — старший геолог Союзнафти, з 1935 — консультант Держ. геофіз. тресту ССРСР, з 1939 — керівник відділу геофізики Ін-ту Геол. Наук АН УРСР, з 1945 у Льво-

В. Сельський

ві — керівник катедри геофізики в ун-ті, потім уполітехн. ін-ті. Понад 70 праць, присвячених прикладній і теоретичній геофізиці (досліди над походженням і міграцією нафти, опрацювання геофіз. метод її розвідки), дослідженню нафтових родовищ на Україні, Кавказі та Уралі, тектоніці Дніпровсько-Донецької западини тощо. «Краткий курс прикладной геофизики» (1938), «Мінеральні багатства зах. обл. України» у «Вістях АН УРСР» (1940), «Очерк геологического строения нефтеносной полосы западных областей Украины» (1941).

Сельський Роман (* 1903), маляр-імпресіоніст родом з Сокаля (Галичина); вчився у Львівській мист.-пром. школі і Краківській Академії Мистецтв; чл. АНУМ і учасник її виставок; морські («Порт», «Море», «Рибальська гавань») і гірські (серія з Чорногори, 1969–71) пейзажі; портрети; натюрморти. На творчості С. відбилися модерні течії зах. мистецтва, особливо сюрреалізм. Його картини є в колекціях Київ., Львівського і Варшавського музеїв. З 1947 С. — викладач Львівського Ін-ту Прикладного та Декоративного Мистецтва.

Сельський Щасний Фелікс (1852–1922), лікар і громад. діяч у Галичині, д. чл. НТШ (з 1899), чл. Найвищої Ради Здоров'я Австро-Угорщини. Мед. освіту здобув у Віденському Ун-ті, з 1882 працював керівником відділу жін. хвороб у Львівській поліклініці, з 1919 жив у Болехові. С. автор розвідок з питань гінекології, публікованих у «Лікарському Зб.» НТШ та у нім. мед. журн., брав участь в опрацюванні укр. мед. термінології. С. Щ. був чл. першого соц. гуртка, що склався під впливами М. Драгоманова, разом з керівниками гуртка І. Франком та М. Павликом був суджений у процесі 1877.

Семака Євген (1863–1913), церк. і культ. бук. діяч, правос. свящ.; катехит укр. гімназії у Чернівцях, оборонець прав укр. правос. Церкви на Буковині (чл. її Консисторії). Автор підручників релігії для нар. і сер. шкіл, «Ілюстрованої історії просвітного т-ва „Руська Бесіда“ в Чернівцях (1869–1909)», співр. газ. «Руська Рада» (1898–1905), книжечок для шкільних бібліотек «Ластівка» (1894–96) тощо.

Семака Іван (1850–94), бук. громад. діяч, нотар, брат Євгена й Іллі С.; видавав 1876 у Чернівцях гумористичний часопис «Лопата».

Семака Ілля (1866–1929), громад. і політ. діяч на Буковині, родом з Бергомету, брат Євгена й Івана. Надрадник Крайового суду в Чернівцях, діяч Нац.-Дем. Партії, посол до австр. парламенту (1907–18) та бук. союму (1911–18), чл. Крайово-

вого Відділу Буковини, чл. Загальної Укр. Ради (1915–16) у Відні, активний учасник перебрання укр. влади на Буковині (6, 11. 1918), діяч ЗУНР у Відні. Помер на Словаччині, де був у 1920-их рр. суддею.

Семантика (давніше семасіологія), ділянка мовознавства, пов'язана з лексикологією; вивчає значення (теж у діяхроному, іст. перекопі) слів і їх складових частин, словосполук і фразеологізмів. Слова за звуковою формою і взаємозв'язанням значеннєвих піль поділяються на полісемні (ручка, гатити) й моносемні (кісень — в узагальненому чи словниковому й конкретному вживанні); виділяються гомоніми (пара), пароніми (рибалка, рибак), антоніми (білий, чорний) й синоніми (блакитний, голубий), за емоційним забарвленням на чуттєво-неутральні з номінативно-комунікативною функцією (назви конкретних речей: побутовізви, техн. професіоналізми й наук. термінологізми та абстрактизми — димар, шило, вугілля, доброта) й чуттєво-забарвлені, що виявляють ще й ставлення мовця до названої речі чи дії (пейоративізми, в тому ч. аротизми й сленгізми — ножикце, ходюля, кюля, каліка 'нога', пестливі — ніжечка, ефемізми й табуїзми — нічний метелик, дівчина легких звичаїв 'повія', лихий 'чорт') урочисті й поетизми — правіця, десніця, рам'я 'рука', що за походженням можуть бути спершу іст. — архаїзми й неологізми — чи геогр. алотопізмами — етранжизми, діалектизми). Їх функційне застосування вивчає стилістика. Систематичного викладу укр. С. нема. Питання С. перев. висвітлювалися в працях нормативно-стилістичного характеру і в працях про мову окремих письмен. або жанрів (М. Левицький, І. Огієнко, В. Сімович, М. Сулима, М. Гладкий, І. Троян, Б. Ткаченко, В. Ващенко, І. Червониченко, І. Білодід, Алла Коваль та ін.). Матеріяли з С. окремих слів і груп слів містилися журн., насамперед «Рідна мова» (ред. І. Огієнко, 1933–39) і «Питання мовної культури» (ред. М. Жовтобрюх, потім Й. Вагмут, пізніше В. Русанівський, 1967 і далі; від 1971 п. н. «Рідне слово»).

І. Семака

Семанюк Іван, див. Черемшина Марко.

Семасіологія, давніша назва семантики, науки про значення слів, зокрема в діяхроному й психолінгвістичному розумінні, включаючи вчення про розвиток значень граматичних категорій та про засвоєння дитиною й мовцем

пових понять, слів і значень і про викидання нових значень. Це наближувало С. до ономастології, науки про засади й процеси називання.

«Семафор у майбутнє», літ. зб., орган Асоціації Панфутуристів — *Аспанфут*, вид. 1922 у Києві, з панфутуристичним маніфестом М. Семенка та статтями і творами Г. Шкурупія, Ю. Шпола, О. Слісаренка, М. Ірчана, Миколи і Марка Терещенків, В. Десняка та ін. Продовженням «С. у м.» був «Жовтневий збірник панфутуристів» (1923).

Сембратович Йосиф (1821–1900), гал. церк. діяч, митр., нар. в Криничі (Лемківщина) у священничій родині; богословські студії закінчив у Віденському Ун-ті, свящ. з 1845; з 1850 префект Духовної Семінарії у Львові; з 1852 — віцекоректор Гр.-Кат. Семінарії у Відні; з 1861 — проф. св. Письма у Львівському Ун-ті. 1865 свягитель питомців грец. обряду в Римі; з 1867 — адміністратор перемиської єпархії. 1870–82 — гал. митр. С. зберігав традиції і привілеї Гр.-Кат. Церкви, але не панував над складною політ. ситуацією в Галичині. Заходив проти пияцтва, яке ширилося серед укр. селянства, не подобався поль. дідачам, бо позбавляв їх чималих прибутків. Через поль. інтриги проти С. на цісарському дворі, поширення москвофільства, яке підтримувала частина вищого гал. духовенства, і перехід свящ. І. Наумовича та ін. на православ'я, на домагання цісаря Франца Йосифа, С. 1882 залишив митрополію і виїхав до Риму, де відстоював справи Гр.-Кат. Церкви. о. І. Н.

Митрополит
Й. Сембратович

Сембратович Лез Ісидор (1880–1939), укр.-кат. свящ.; 1919 — чл. місії УНР у справах укр. полонених в Італії, пізніше чл. місії ЗУНР до Канади, потім свящ. у ЗДА (Ньюарк, Детройт). Переклав св. літургію на англ. мову і склав молитовник для українців-католиків англ. мовою.

Сембратович Роман (1875–1905), журналіст і публіцист, нар. у Монастирці Ліського пов. (Галичина), інформатор нім. суспільства про укр. справи, діяч студентського т-ва «Січ» у Відні, ст. на укр.-поль. і укр.-рос. теми в нім. пресі, кореспондент газ.

Р. Сембратович

«Frankfurter Zeitung», ред. журн.: «X-Strahlen» (1901) і «Ruthenische Revue» (1903–05) у Відні; автор брошур «Poloni irredenta» (1903), «Das Zarentum im Kampfe mit der Zivilisation» (1905).

Сембратович Сильвестр (1836–98), гал. митр., кардинал, небіж митр. Йосифа С.; нар. на зах. Лемківщині в с. Дошниці в свящ. родині; теологію закінчив у Римі, висвячений 1860. З 1863 — префект Духовної Семінарії у Львові; з 1868 — проф. догматики у Львівському Ун-ті, з 1878 архипресвітер митрополічної капітули. 1870 разом з о. Ю. Пелешем заснував богословський ж. «Рускій Сіон»; з о. Пелешем і о. О. Лепким склав для народу «Изборникъ благопотребныхъ церковныхъ чиновъ и службъ» (1870) та видав перший молитовник нар. мовою (1879). 1878 іменованій еп. помічником для митр. Йосифа С., з 1882 — львівським адміністратором і 1885 гал. митр. С. скликав 1891 провінціальний синод у Львові, 1884 заснував дівочий ін-т під управою Сестер Василіянок і 1889 збудував нову духовну семінарію у Львові, заснував священиче Т-во св. Павла, що прогадило нар. місії і видавало рел. кн., та Т-во св. Петра, що допомагало бідним парафіям. Заходами С. 1885 створено нову гр.-кат. єпархію у Станиславові; зреформовано й активізовано Василіян; 1892 засновано нове згромадження Сестер Служебниць і 1897 була проведена реформа Сестер Василіянок. 1894 папа Лев XIII іменував С. кардиналом. У кін. життя С. присєднався до угодовецької т. зв. «нової ери», але пізніше відійшов від політики. о. І. Назарко

Кардинал
С. Сембратович

Семдор (також Дорошенко) Семен, псевд. Гольдштейна (1888–1926), актор; з 1913 в театрі «Руської Бесіди» у Львові, далі в «Молодому Театрі» (1916–19), театрах ім. Шевченка (з 1920) і ім. Франка (з 1924) в Києві; грав перев. ролі в світовому репертуарі. Заголовні ролі в п'єсах Г. Ібсена («Доктор Штокман»), Ж.-Б. Мольєра («Тартюф»), К. Гуцкова («Уріель Акоста»), у п'єсах Софокла, Г. Гавітмана, Б. Шов, а також Л. Українки, В. Винниченка та ін.

«Семейная Библиотека», місячник, 1856 двотижневик, рос.-мовний орган москвофілів, виходив у Львові 1855–56, з ініціативи і під ідейним керівництвом Я. Головацького; видавець і ред. С. Шехович, співр.: Б. Дідицький, І. Головацький, А. Петрушевич, І. Раковський, Д. Зуб-

рицький та ін. С. Б.» перев. містила передруки з рос. ж., а повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана» і «Божі діти» у перекладі язичієм подала як рос. оригінали.

Семен Олелькович (†1470), останній київ. удільний кн. (з 1455), син *Олелька Володимировича*, правнук В. лит. кн. *Ольгерда*; був представником руського елементу у В. Лит. Князівстві; воював з татарами. Лит. і руські пани без успіху висували кандидатуру С. О. на В. лит. кн.

Семендер, багате хозарське м., положене на сх. Передкавказзі, приблизно до 723 столиця Хозарського каганату. У 960-их рр. зруйноване військами Святослава Ігоревича.

Семененко Микола (*1905), геолог родом з Маріуполя, д. чл. АН УРСР (з 1948). По закінченні Дніпропетровського Гірничого Ін-ту (1927) працював у ньому (з 1937 — проф.), з 1944 завідував відділом рудних родовищ Ін-ту Геологічних Наук АН УРСР (до 1952 одночасно проф. Київ. Ун-ту). Праці С. присвячені петрографії (заг. теоретичним питанням метаморфічних та магматичних порід України тощо), геології рудних копалин (зокрема Криворізького басейну), проблемам докембрію, геохронології; висвітлено геол. будови та петрографії Укр. Кристалічного масиву. Зокрема: «Гранітні пегматити України». Геол. ж., (ч. 6, 1940), «Структура Укр. Кристалічного масиву», (там таки, ч. 9, 1948), «Структура рудних полів Криворізьких железорудных месторождений», т. 1 (1946), «Железисто-кремнистые формации, их состав и положение в средней части украинского кристаллического массива», у кн. «Геология железисто-кремнистых формаций Украины» (1959).

М. Семененко

Семененко Олександр (*1898), гром. діяч родом з Єлисаветград (Херсонської губ.), правник, чл. Харківської Колегії адвокатів. 1942–43 — гол. Харківської Миської Управи, з 1943 на еміграції в Німеччині, Бразилії і ЗДА. 1944–45 керівник Укр. Установи для Обслуговування робітників, вивезених до Німеччини на примусову працю (див. *Ост-арбайтер*), 1945 — чл. Укр. Нац. Комітету.

Семененко Петро (1814–86), поль. кат. свящ. родом з Підляшшя, визначний проповідник і письмен., співзасновник чернечого Згромадження Змартвихівстанців

(1836) та їх гол. настоятель у Римі (1873–86), брав діяльну участь у справах Гр.-Кат. Церкви за понтифікату Пія IX і Льва XIII і ставився до неї прихильно.

Семененко Петро (*1918), майстер мист. скла, з с. Кодра на Київщині; працював на скляних підприємствах на Львівщині (1946–54); фігурний посуд у вигляді птахів, риб, ведмедів; кошечки, жбанки, прикрашені ліліями пташками, стрічками, гудзиками, смужками і т. п. Його твори зберігаються у музеях Ленінграду і Львова.

Семенина Володимир (*1902), гром. діяч у ЗДА, журналіст і перекладач, за фахом інженер. З 1933 співр. «Укр. Тижневика» й ін. укр. газ. і журн.; перекладач англ. мовою творів Т. Шевченка, І. Франка (у тому ч. «Мойсей», 1938) й ін. укр. поетів.

Семенів Марко, київ. гравер кін. 17 — поч. 18 в. Дереворити до вид. Києво-Печерської Лаври 1691–1710; рамки до заголовків у *Полууставі*, «Алфавиті Духовному» і в «Акафістах» (1709).

Семенів Микола (1893–1963), укр. мовознавець, у 1920-их рр. проф. Одеського Ун-ту. Автор ст. про історію окремих прийоменникових конструкцій, гол. в мові старовинних грамот й І. Котляревського, також оглядів правописних проблем і літератури з мови крим. татар. Після арешту й заїльнення викладав у Воронізькому Ун-ті. Від 1944 на еміграції, помер у Нью-Йорку.

Семенівка (IV–14), с. м. т. на Придніпровській низовині, р. ц. Полтавської обл.; 8 600 меш. (1966). Харч. пром-сть (зокрема цукроварня).

Семенівка (I–13), м. на Чернігівському Поліссі, над р. Ревною, р. ц. Чернігівської обл.; 10 300 меш. (1970). Деревообробний зав., цегельня, харч. пром-сть, торфопідприємство. С. заснована у 1680-их рр. У 19 в. — волосне м-ко Новожибківського пов. Чернігівської губ., один з центрів кустарної шклярної пром-сти. З 1958 — С. місто.

Семенко Михайло (Михайль; 1892–1937), поет, основоположник і теоретик укр. футуризму, родом з с. Кибинців на Полтавщині, син письмен. Марії *Проскурівни*; вчився у Психоневрологічному Ін-ті у Петербурзі. Перша зб. «Prélude» (1913) позначена впливами поетів «Укр. Хати»; наступними зб. — «Дерзання» і «Кверофутуризм» (1914) та зміщенням в останній маніфестом С. розпочав паралельно до виниклого на Україні рос. кубо- і егофутуризму (Д. Бурлюк, В. Кручених, В. Хлебніков) течію укр. кверофутуризму — мистецтва шукання. 1918 С. видав у Києві зб. «П'єро задається», «П'єро кохає» і «Дев'ять поем»; 1919 — в однойменному з засно-

ваною ним футуристичною групою в-ві «Флямінго» зб. «Перо мертвонетлюс», «Bios-notes» і «В садах безрозних», як також поему «Ліліт». 1919 проголосив «рев. футуризм» й опублікував «ревфут-поему» — «Тов. Сонце» та «Дві поезофільми»; був ред. ж. «Мистецтво». 1920 видав разом з М. Любченком і О. Слісаренком «Альманах трьох»; 1921 зб. «Проміння погроз»; тоді ж організував «Ударну групу поетів-футуристів», перейменовану на асоціацію панфутуристів «Аспанфут» (1922–24), кредо й маніфести якої були проголошені в альманасі «Семафор у майбутні» (1922) і газ. «Катафалк искусства» (1922). Зазнавши критики літ. кіл, С. перейшов на позиції «лівого фронту» (укр. «ЛЕФ») і перетворив «Аспанфут» на «Комункульт» (1924), одночасно працював (1924–27) як гол. ред. Одеської кінофабрики ВУФКУ. 1924 видав п. н. «Кобзар» дві зб. своїх творів 1910–22, 1925 зб. «В революцію» та поезофільм «Степ»; 1927 (разом з Г. Шкурієм і М. Бажаном) «Зустріч на перехресній станції» і заснував нове об'єднання футуристів п. н. «Нова Генерація» з ж. цієї ж назви (1927–30). Сильно критикований С. відійшов від футуризму, ставши співцем больш. революції (зб. «Малий кобзар і нові вірші», 1928; «Європа й ми», 1929). На поч. 1930-их рр. визнав «помилковість» своїх кол. позицій, виявом чого й були зб. «Сучасні вірші» (1931), «З радянського щоденника» і «Китай в огні» (1932) та «Міжнародні діла» (1933). 24. 10. 1937 С. був розстріляний разом з ін. укр. письм. У сер. 1960-их рр. — реабілітований. Творів його в УССР не перевидано.

М. Семенко

Рання футуристична творчість С., просякнута урбаністичними й мариністичними мотивами й сюжетами, відзначається мовними і формальними експериментами й намаганням епатувати читача. Не зважаючи на пропаговану ним деградацію форми й відкидання класичних і тогочасних літ. надбань, зокрема спадщини Шевченка, Олеся, Вороного, Філянського, С. мав чималий вплив на розвиток укр. модерної поезії 1920-их рр., у тому ч. і т. зв. пролет. Повна зб. творів С. була видана у Харкові у 3 тт. (1929–31).

Література: Вітовський А. Поезія будучини. У кн. Вита Nova. К. 1920; Лейтес А. і Яшек М. Десять рр. укр. літератури (1917–27). І–ІІ. К. 1928; Качанюк М. Матері-

ли до іст. футуризму на Україні. У ж. Літ. Архів, І–ІІ. Х. 1930; Неврлі М. Михайль Семенко, укр. футуризм і словацькі давісти. У ж. Дукля, ч. 3. Поянів 1966; Полторацький О. Михайль Семенко та «Нова Генерація». У ж. Вітчизна, ч. 11. К. 1966.

Б. Кравців

Семенко Юрій (* 1920), журналіст і політ. діяч, родом з Кризого Рогу, з 1944 на еміграції в Німеччині; 1950–54 співр. газ. «Укр. Вісті» (Новий Ульм) та видаваного при них місячника «Освобождение», 1957–66 — ред. «Укр. Селянина», лідер Селянської Партії.

Семенов Олексій (* 1904), інж. у ділянці с.-г. машин родом з Воронежу; з 1934 завідувач катедри механізації с.-г. машин в Одеському С.-Г. Ін-ті. Понад 100 друкованих праць.

Семенов-Тянь-Шанський Петро (1827–1914), видатний рос. географ, статистик і мандрівник. Під його керівництвом створено багатомовне вид. «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» (19 тт., 1899–1914), у якому 7 («Малороссия») і 14 («Новороссия») тт. присвячені Україні.

Семеновський Костянтин (псевд. Калайденський; 1823–1902), етнограф, фольклорист і літ. критик родом з Полтавщини, син землевласника Максима С., випускник Ніженського Ліцею, д. чл. Рос. Геогр. Общества (з 1847), близький до І. Срезневського, М. Костомарова, Г. Квітки-Осноров'яненка, П. Гулака-Артемовського, А. Метлинського. Автор праць «Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам» (в альманасі «Молодик» і в ж. «Маяк», 1843), «Г. Ф. Квитка» (в ж. «Москвитянин», 1843), «Малорусские и галицкие загадки» (1851) й ін.

Семеновський Микола (1819–79), письм., історик і краєзнавець родом з Полтавщини, брат Костянтина і Олександра С., випускник Ніженського Ліцею, автор романів і повістей — «Кочубей», «Мазепа», «Потемкин», біографічних ст. про І. Котляревського (у ж. «Северная Пчела», 1846) й іст. праць «Старина малороссийская, запорожская и донская» (1846), «Запорожская рукопись о кладах» (1856), «Сказание о ловах великих князей киевских» (1857), «Киев, его сянтыни, древности и достопримечательности» (1864) та ін.

Семеновський Олександр (* сер. 1820-их рр. — ?), краєзнавець і журналіст родом з Полтавщини, брат Костянтина і Миколи С., випускник Ніженського Ліцею; по закінченні військ. служби — лісничий на Київщині (до 1867), чл. Моск. Археологического Общества, автор праць: «История города Каменец-Подольского» (1865), «История Почаевской Лавры» (1870), «Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко в Нѣ-

жинь» (1881), опису Вітебської губ. і ст. з ділянки лісництва та сіль. госп-ва.

Семенченко Григорій (*1919), хірург-стоматолог родом з Київщини; проф. Одеського Мед. Ін-ту. Понад 80 друкованих праць; досліджує питання гострих і хронічних одонтогенних остеомієлітів щелеп.

Семенюк Іван (1867–1950), різьбар родом з Печеніжина (Галичина); співзасновник і викладач школи деревного промислу в Коломиї, з 1917 у Печеніжині; скриньки, таці у стилі шкрібляківського різьблення (зберігаються у Львівському Музеї Етнографії і Художнього Промислу).

Семенюк Лідія (*1918), архітект родом з Києва, закінчила Київ. Інженерно-Будів. Ін-т (1941); Будинок культури у Звенигородці (1948), кінотеатри в Чернігові та Ніжині (1949–50), забудова нового ансамблю площі в Переяславі-Хмельницькому (в співавторстві з ін., 1954), житлові будинки у Києві; співавтор станції «Університет» Київ. метрополітену (1950) та ін.

Семенюта Василь (*1925), майстер різьбар на дереві і скульптор, родом з Сумщини; вчився у Львівському Поліграфічному Ін-ті (1962–68); рельєфна композиція «М. В. Гоголь» (1952), статуя «Богдан Хмельницький» (1953), пам'ятник Т. Шевченкові (1964), монумент «Вічна пам'ять героям...» (1966–71; бронза, граніт) — обидва останні у Лубнях.

Семибратне городище, положене на півд. від р. Кубані, б. теперішнього м. Анапи, назване так від недалекої групи могил «Сім братів». Являє собою залишки заснованого в 6 в. до Хр. м. Синдикі, що було осередком племені синдів. Під час розкопок (1878, 1938–40, 1949–52) відкрито оборонний мур прямокутної форми, укріплений вежами на відстані 15–18 м, та рови з зах. і сх., як також фундаменти великого житлового будинку (3 в. до Хр.) з внутр. подвір'ям за грец. зразком. Населення м. займалося хліборобством, рибальством, ремеслом і торгівлею з сусідніми меото-сарматськими племенами. С. г. досліджували В. Тізенгаузен, пізніше у сов. час — Н. Анфімов.

Семигород, Трансильванія, іст. край, до 1918 перев. її межах Угорщини (у її сх. частині), пізніше у півн.-зах. Румунії; бл. 60 000 км² з понад 4 млн меш.; до С. звич. включають також Мармароцину і Банат. В античну добу С. заселяли даки, 106–271 С. був рим. провінцією (тоді він зазнав часткової романізації), згодом опанований готами, гетами, аварами і болгарями, з 6 в. в С. почали поселюватися слов'яни. З кін. 9 в. С. був підкорений угорцями, з поч. 11 в. став частиною Угор. Королівства, у складі

якого мав широку автономію. З 10 в. в С. почали поселюватися угорці (з кін. 11 в. у сх. С. угор. вільні селяни, т. зв. шеклери), з 12 в. — німці, які дали назву країні (Siebenbürgen — С.). По розпаді Угор. королівства (битва під Могачем, 1526) в С. оформилося автономне князівство (1541–1687) під зверхністю Туреччини. У 17 в. С. був об'єктом боротьби між Османською і Габсбурзькою імперіями. У 1699–1867 С. був провінцією Австрії, згодом Угорщини, з 1918 С. опанувала Румунія (1940–44 його півн. частину приєднано до Угорщини).

Серед слов'ян С. частину творили українці, про що свідчать топографічні назви (Rusz, Reusdorf, Russdorf, Rusesti). Перші документальні сліди про укр. поселення в С. походять з 13 в. (гора Ruscia, м. Forum Ruthenorum). Ще у 15 в. в С. існували чималі укр. колонії, які пізніше зазнали мадьяризації або румунізації; перепис 1930 виявив у С. (без Мармароцини і Банату) ледве 2 100 українців, найбільше у пов. Орадія. Зв'язки України з С. (політ. і культ.) існували за козащини. Укр. козаки, що служили у валаському війську, допомогли Михайлові Хороброму об'єднати С. з Валахією й Молдавією (1593–1601). Кн. С. Бетлен Габор (1613–29) вважав 1628 за можливе відокремлення України від Польщі і створення окремої держави. Б. Хмельницький був у дипломатичних зв'язках з кн. С. — Ю. Ракоці I (1630–48) і Ю. Ракоці II (1648–60) і уклав з ним військ. союз проти Польщі (1656), У 18 в. екзильний гетьман П. Орлик мав зносини з кн. С. Ференцем II Ракоці (1676–1735; кн. 1704–11). 1699 деякі проповіді Й. Галатовського були перекладені й видані рум. мовою в Алба-Юлія. 1757 Дімітріє Евстатіє Брашованул створив першу рум. граматику в С. на основі граматики М. Смотрицького; він також переклав ряд «слов.» кн. рум. мовою (появилися друком 1792 у Сібіу).

По другій світовій війні укр. емігранти живуть у Клузі, Брашові, Ораді.

Семикіна Людмила (*1924), малярка, закінчила Київ. Художній Ін-т; «Груповий портрет старих большевиків-арсенальців» (1954), «Сутінки» (1954), «В Одеському порту» тощо. Співавторка разом з О. Заливахою і Г. Севрук Шевченківського вітражу в Київ. Ун-ті, знищеного партійними органами у травні 1964. Виключена з Спілки Художників України (1968) за виступи на оборону репресованих.

Семипалатинськ, м. над р. Іртишем у заселеному українцями Сер.-Азійському Степ. краю, обл. центр Казахської ССР, 259 000 меш. (1973). С. заснований 1718 як фортеця, з 1854 обл. м. Степового краю, центр транзитної торгівлі. Швид-

ке зростання населення (у тис.): 1897 — 26, 1926 — 56,9 (у тому ч. 2,8 українців), 1939 — 106,7, 1959 — 156,1, 1973 — 259. Харч. і легка пром.-сть; зоо-ветер., пед. і мед. ін-ти; драматичний театр, філармонія, краєзнавчий музей.

Семипалатинська область, обл. у сх. частині Казахської ССР; 179 600 км², 736 000 меш. (1973), у тому ч. 47% міськ. (у самому Семипалатинську — 35 %); українці живуть у півн. і півн.-сх. частині С. о. Більшість С. о. становить сх. окраїна Казахського дрібносолковика (хвиляста рівнина на висоті 500–700 м), на півд.-сх. Тарбагатай хребет (до 3 000 м) відокремлює Зайсанську і Балхаш-Алакольську улоговини; на півн. простягається Приіртиська рівнина (частина Зах.-Сибірської низовини). Підсоння різко континентальне; в частині, заселеній українцями, пересічна температура січня –17°, липня +21°C, 300 мм атмосферичних опадів на рік; ця частина С. о. вкрита степом на чорноземних ґрунтах, і вона здебільша розорана (гол. культури — пшениця, ячмінь). В усій С. о. переважає пустельний степ. Посівна площа в усій С. о. у тис.: 1 668, у тому ч. 1 086 зернових, 527 кормових (1972); поголів'я (на 1. 1. 1974; у тис.): великої рогатої худоби — 494, овець і кіз — 3 324, свиней — 178, коней — 82. Пром.-сть зосереджена переважно в Семипалатинську.

Людність С. о. швидко зростає (у тис.): 1926 — 326, 1939 — 408, 1959 — 520, 1970 — 714. Нац. відносини за сов. переписами такі:

	1926		1959		1970
	тис.	%	тис.	%	тис.
українці	30 700	9,4	17,3	3,3	18,9
казахи	144 900	44,5	185,9	35,8	311,6
росіяни	125 900	38,6	235,0	42,2	292,0
					40,6

За переписом 1970, аж 52% українців мали б уживати рос. мови як розмовної; 67% їх мало жити у м. Ці ч. не є вірні.

В. К.

Семирічна школа (побутова назва — семирічка), неповна сер. заг.-осв. школа в УССР і ССРСР для дітей у віці 7–13 рр. За системою єдиної трудової школи в УССР (1923) С. ш. називали ті заг.-осв. школи, в яких діти навчалися у двох концентрах: першому (1–4 класи) і другому (5–7 класи). У 1925–28 частину С. ш. перетворено у містах на фабрично-заводські (ФЗС), на селі — на школи сіль. молоді (ШСМ), пізніше на школи колгоспної молоді (ШКМ). 1934 встановлено неповну сер. заг. школу з 1–7 класами, і вона дістала назву С. ш. (ін. роди шкіл: початкова з 1–4 класами і сер. [десятирічна] з 1–10 класами).

Кількість С. ш. і учнів у них були у різні роки такі:

Роки	Шкіл	Учнів (у тис.)
1927–28	2 420	862
1932–33	8 086	2 937
1940–41	10 957	2 846
1950–51	12 951	3 715
1957–58	10 874	1 733

Кількість С. ш. і учнів у них зростала до поч. 1950-их рр. (одночасно зменшувалася кількість початкових шкіл; див. стор. 2269–90), пізніше вона почала зменшуватися завдяки розвиткові сер. (повних) заг.-осв. шкіл. Випускники С. ш. могли продовжувати освіту у вищих класах сер. школи або у сер. спеціальних і проф.-техн. школах. Відповідно до «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи нар. освіти в ССРСР» (1958) С. ш. замінила восьмирічна школа (див. Додаток).

Семішкін Віталій (* 1906), винахідник-самоук родом з Київщини; відкрив нові методи обробки металів, опублікував ряд праць; з 1962 «заслужений винахідник УРСР».

Семко Михайло (* 1906), інж.-механік родом з Полтавщини; 1930 закінчив Харківський Механіко-будів. Ін-т, з 1935 — його доц., з 1941 завідувач катедри, з 1945 дир. (1950 — ректор) Харківського Політехн. Ін-ту. Понад 50 друкованих праць з ділянки різання металів.

Семковський (справжнє прізвище Бронштейн) Семен (1882–1937), філософ і соціолог, д. чл. ВУАН (з 1929); нар. в Могилеві на Білорусі, двоюрідний брат Л. Троцького; закінчив юридичний фак. Петербурзького Ун-ту. Як чл. партії Соціал-Демократів, належав з 1901 до меншовиків; 1907–17 перебував на еміграції у Відні, з 1918 на Україні. Порвавши з меншовиками 1920, був проф. теоретичних основ марксизму в Харківському ІНО, гол. філос.-соц. відділу і керівником катедри філософії ВУАМЛІН-у 1922–31, з 1927 гол. Соціологічної Комісії ВУАН, з 1931 — чл. Президії і керівник Асоціації Природознавства ВУАН та з 1934 чл. її Ради для вивчення продуктивних сил УССР. У 1934–36 очолював Комісію філософії при АН УРСР та Харківську

С. Семковський

н.-д. катедру історії євр. культури. Заарештований в кін. 1936, С. був розстріляний у березні 1937. С. — автор понад 100 наук. і наук.-популярних праць, між ними: «Людвиг Фейербах» (1922), «Теория относительности и материализм» (1924), «Диалектический материализм и принцип относительности» (1926, укр. мовою — 1931), «Фізика і хемія як науки у світлі марксизму» (1933).

Семполовський Лев (1868–1960), селекціонер родом з с. Крерового (тепер у Зах. Польщі). По закінченні Ростоцького Ун-ту (Німеччина) працював (1890–97) на селекційних станціях в Італії й Німеччині. З 1898 керував відділом селекції цукрових буряків Уладівсько-Люлинецької селекційної станції (Вінницька обл.). Вивів багато сортів цукрових буряків (У1030, У1722, У1018 та ін.).

Семчишин Тиміш (псевд. Річка; 1915–45?), діяч ОУН з Самбірщини; у 1930-их рр. студентський діяч у Львові, у 1941 заступник провідника похідної групи південь, згодом організатор протинім. підпілля в півд. Україні. З поч. 1942 до березня 1943 в нім. концтаборі, після втечі з якого провідник ОУН у Трансністрії, окупованій румунами. По приході сов. армії залишився в Одесі для боротьби в підпіллі і там загинув.

Семчук Стефан (*1899), поет, журналіст, кат. публіцист, свящ., родом зі Львова; з 1928 у Канаді, там став ініціатором й ідеологом світського апостолату і заснував 1932 *Братство Українців Католиків Канади*; ред. його «Бюлетеня» та ін. вид., співзасновник КУК, опікун нової еміграції до Канади. Зб. «Метеори» (1924), «Воскресення» (1927), «Фанфари» (1931), «Кан. рапсодія» (1959), «Рефлексії» (1965), «Поеми» (1967) й ін.; «Начерк укр. письменства» (1948), ст. в ж. «Логос», переклади.

Сем'ячук Ілля (1895–1955), кооператор родом з Станіславщини, у 1932–39 дир. Окружного Союзу Кооператив у Станіславові, 1941–44 гол. дир. «Центросоюзу» у Львові; на еміграції в Німеччині і (з 1950) у ЗДА, де був гол. дирекції кредитової кооперативи «Самопоміч» у Чикаго.

Сем'ятичі (Siemiątycze; I–3), м. на півн. Підляшші, пов. м. Білостоцького воєводства в Польщі, положене на укр.-поль. етногр. пограниччі; 6 000 меш. (1965). У Сем'ятичкому пов. українці становлять тепер понад 1/3 всього населення (їх вважають білорусами; див. карти на 2233 і 2254 стор.).

Сенат (з латинської — *Senatus*, рада старших), у античному Римі найвища держ. рада; у ряді держав один з найвищих держ. органів; у багатьох державах одна з законодавчих палат парламенту, суд, колегія при вищих судах,

або і найвищий суд (напр., *Держ. Сенат* на Україні за гетьманату П. Скоропадського); також колегіальна зверхня влада у високих школах.

С. у Речі Посполитій. С. у Польщі витворився протягом часу з королівської ради і оформився у першій пол. 16 в. як частина (поряд палати послів) *сойму*. По Люблінській унії (1569) Польщі з Литвою (у В. Князівстві Лит. С. не було, але була *Пани-Рада*) С. (як і сойм) був спільний для всієї Речі Посполитої. До С. входили духовні (примас, архип., еп. — лише римо-кат.) та світські (міністри, воєводи, каштеляни) достойники, разом 150 сенаторів. С. мав свої ради окремо від послів, до його компетенції належало схвалення постанов посольської палати (поступово це стало звич. формальністю). До С. не допускали ні правос., ні уніятських еп. (щойно за конституцією 1791 до С. мав увійти уніятський митр.).

У Рос. Імперії С. один з найвищих держ. органів, функції і компетенції якого впродовж 200 рр. мінялися. Створений Петром I 1711, замість Боярської думи, С. був гол. знаряддям його реформ. Деякий час — найвищий орган з адміністративними, суд. і контрольними компетенціями. Йому були підпорядковані колегії і органи місц. управління, репрезентовані губернаторами. За Катерини II компетенції С. обмежено, зокрема коли на чолі уряду губ. поставлено ген.-губернаторів, підпорядкованих безпосередньо імператриці. По створенні *Держ. Ради* 1810 С. став гол. ч. найвищою суд. інстанцією; в кін. 19 в. він здобув також право інтерпретувати закони. С. ліквідований декретом сов. влади 22. 11. (5. 12.) 1917.

С. існували у 1920–30-их рр. у Польщі, Румунії та Чехо-Словаччині як вищі палати парламенту. У Польщі до компетенції С. належало затвердити проекти законів, схвалених соймом або їх відхилити. У разі, коли сойм приймав їх кваліфікованою більшістю вдруге, закон входив у силу. Сенаторів обирали заг. вибори. За конституцією 1935 компетенції С. дещо збільшено; чл. С. відтоді частково походили з виборів, другу частину призначав през. держави.

У Чехо-Словаччині, за конституцією 1920, С. мав подібне становище, як у Польщі у 1920-их рр.; чл. його походили з заг. виборів. У Румунії сенатори були частково з вибору громад і пов. (посередні вибори), а частково — призначувані королем. До С. цих країн належали також представники укр. меншости, але далеко не пропорційно до її числа.

Сенгалевиц Маргарита (*1901), письмен. і журналістка родом з Кам'янця По-

дільського. Працювала як перекладач і бібліотекар, з 1928 в ред. ж. «Селянка України» у Харкові, 1934–41 в газ. «Вісті ВУЦВК» у Києві. З 1943 живе у Москві. Авторка зб. оп. «Велетень» (1930), «Непомітна» (1930), «Одного зимового вечора» (1931), зб. нарисів «Війці й будівники» (1934), повісті рос. мовою «Светит вдали огонек» та ін.

Сенгалеви́ч Феді́р (Сингалеви́ч Хведір; бл. 1890–1941), лікар, етнограф і громад. діяч. 1917–18 працював у земській лікарні в Богуславі, потім лікар у Лук'янівській тюрмі в Києві; засновник і керівник музею і гімназії у Богуславі в 1917–18. Збирав етногр. матеріали і співпрацював у вид. ВУАН (1927–30). Автор розвідок про «Київ. лірників» («Етногр. Вісник», кн. 3, 1927), про «Гаївки» (у «Вюлетені Етногр. Комісії ВУАН», ч. 12, 1930), про «Київ. некропіль» («Хроніка Археології та Мистецтва», чч. 1, 2, 1930) та ін. У жовтні 1941 розстріляний у Києві нім. окупаційною владою.

Сендульський Аполлон, (1830–82), свящ., дослідник Волині й осв. діяч. Ст. на іст.-археологічні й етногр. теми з Волині та проповіді у «Вольнских Епархиальных Ведомостях»; написав «Летопись» своєї парафії (с. Сивки, Острозького пов.). Посмертно вийшла його «Автобіографія» (КСт., 1896).

Сен-Жерменський договір, мирова угода між Австрією і Антантою, підписана у Сен-Жермен-ан-Ле б. Парижу 10. 9. 1919. С.-Ж. д. санкціонував розпад Австро-Угорщини й утворення держав-наступниць: Австрії, Угорщини, Чехо-Словаччини і Югославії. Укр. землі Закарпаття увійшли до складу Чехо-Словацької респ., а Буковина була визнана за Румунією. Австрія зрелася також Галичини. У статтях 10–13 С.-Ж. д. визначає автономний статус Закарпаття в рамках Чехо-Словаччини з власним сойом і «найвищим ступенем самоуправління». Договір включав ще постанови про охорону прав нац. меншостей в Чехо-Словаччині і Румунії, згідно з якими українці, серед ін. нац. меншостей, отримали гарантовані права на культ. розвиток. Порушення цих прав могло бути оскаржене перед Лігою Націй. В. М.

Сеник Ірина (*1925), поетка і медсестра; в 1946–56 ув'язнена у Львові, згодом у концтаборах Сибіру і Мордовії за ніби ґринаджність до ОУН. В 1960-их рр. працювала медсестрою в Івано-Франківському і брала

І. Сеник

участь у протестних акціях проти переслідування діячів укр. культури (зокрема С. Караванського). 1972 арештована в зв'язку з тим, що під час обшуку квартири В. Чорновола органи КГБ ніби знайшли її тюремні поезії; засуджена на 6 рр. таборів, перебуває в Мордовії.

Сеник Олекса (псевд. Запорізький і Павло Байда; 1915–68), письмен., на еміграції, родом з с. Миролубівки на Запоріжжі. Твори: «Швейцарський паспорт» (1946), «Мати помирила» (1946), «Граніт» (1947), «Нові байки» (1948). Помер у Сіракузах (ЗДА).

Сеник Омелян (псевд.: Грибівський, Канцлер, Урбан; 1891–1941), діяч УВО і ОУН родом з Яворова (Галичина). Сотн. УГА, співзасновник УВО (чл. її Крайової, згодом Начальної Команди); з 1927 на еміграції, співред. ж. «Сурма», з 1929 чл. Проводу ОУН, з доручення якого кілька разів відвідав укр. осередки у ЗДА, Канаді і Півд. Америці і спричинився до розбудови тамосінь націоналістичних орг-цій. По смерті Є. Коновальця (1938) чл. «Вужчого Проводу» ОУН, 1940 виступив проти розколу в ОУН, обстоюючи позиції полк. А. Мельника. Влітку 1941 разом з М. Сціборським очолював *Погідні групи* ОУН А. Мельника і 30. 8. підступно убитий у Житомирі.

Сеник-Петрович Василь, див. Петрович Василь.

Сениця Павло (1879–1960), композитор і фолклорист, родом з Київщини. Закінчив Моск. Консерваторію (1909) і там працював викладачем муз. теоретичних дисциплін. У 1921–31 збирав і впорядковував муз. фолклор. Помер у Москві. Твори: опери «Життя — це сон» (за Кальдероном), «Наймичка» (за Шевченком, не закінчена); симфонія «Дене-де тополі» (1912), вісім струнних квартетів, увертюра для симфонічної оркестри, «Скерцо», «Муз. малюнок» та «Пісня без слів» для фортепіано, дві «Думи» для віолончелі з фортепіано, «Легенда» для скрипки і фортепіано, хори, сольові пісні, обробки нар. пісень. Вокальні твори С.

П. Сениця

написані на поезії Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичини, М. Філянського, О. Олеса. В укр. музиці 20 в. твори С., особливо інструментальні, мали новаторське значення. Наук. праці С.: «Сучасна укр. музика» (1923), «Укр. вокальна музика» (1925), «Укр. нар. пісні, записані у Волинській губ. М. Некозаченком» (1926), «П. Демуцький, нарис з його життя і критичний аналіз праць» (1931). Див. ще монографії: Костенко В. «Павло Сениця. До 25-річчя композиторської діяльності» (1930); Михайлов М. «Композитор П. Сениця. Нарис про життя і творчість» (1965).

Сеницький Валеріян (1735–1808), василіанин (з 1759), проф. богослов'я, проповідник і письмен.; д-р Віленської Академії (1768). Видав у Почаєві переклад з поль. «Бесіди парохіальні на неділі і на рочити святи всего літа» (1789, 1792; з заохочуванням свящ. проповідувати нар. мовою), співпрацював у вид. «Богослужника» (1791, 1805) і написав «Kazania na święta całego roku» (1793, 2 тт.).

Сенишин Амвросій Андрій (* 1903), церк. діяч, митр., василіанин, нар. в Старому Самборі (Галичина), висвячений на свящ. 1931. З 1933 в ЗДА, з 1937 ігумен і парох церкви св. Миколая в Чикаго, з 1942 еп.-помічник еп. К. Богачевського (розвинув широку діяльність в епархіальному шкільному осередку в Стемфорді), 1946 очолював Укр. Допомоговий Комітет при Амер. Єпископській Службі для допомоги повосинним біженцям в Європі та еміграції до ЗДА (бл. 42 000 українців), 1956–61 – апостольський екзарх і еп. новоутвореної епархії в Стемфорді, 1961 – митр. Укр. Кат. Церкви у ЗДА і архиеп. Філадельфійської епархії. Ред. місячника «Ковчег» (1946–56), організатор епархіальних конгресів, меценат укр. церк. мистецтва і музики; побудував величаву катедру в Філадельфії.

Сенишин Лев (1908–58; псевд. Сен, Андронік, Авгуренко), гал. журналіст і карикатурист; ілюстратор ж. «Жорна» (1933–34), співр. «Комара» й в-ва «Укр. Преса» у Львові, ред. і карикатурист «Проти Шерсти» (1946–48) в Ляндеку. Після переїзду до Канади ред. тижневика «Спорт» (1955–56) та співр. газ. «Гомін України». Помер у Торонто.

Сенів Іван (* 1905), мистецтвознавець родом з Рогатина (Галичина), закінчив Ін-т живопису, скульптури та архітектури ім. І. Рєпіна в Ленінграді (1953).

Праці: «О. Л. Кульчицька. Каталог творів» (1959), «Творчість О. Л. Кульчицької» (1961), розділи «Меблі» в «Історії Укр. Мистецтва», (т. 2, 1967) і в «Нарисах з історії укр. декоративно-прикладного мистецтва» (1969); ст. на мист. теми.

Сенін Іван (* 1903), сов. партійний і держ. діяч, інж., українець родом з Донбасу; закінчив Політехн. Ін-т у Києві, згодом спеціалізувався в Колумбійському Ун-ті у Нью-Йорку. На різних посадах у пром-сті і (з 1938) в уряді УССР, серед ін. 1940–42 і 1943–53 заступник гол. Раднаркому, пізніше Ради Міністрів, 1953–65 – перший заступник гол. уряду (одночасно 1957–59 гол. Держплану УССР); 1949–65 чл. Політбюро, пізніше Президії ЦК КП(б)У, 1956–61 кандидат у чл. ЦК КПСС, 1961–66 чл. ЦК КПСС; чл. Верховної Ради УССР (1947–67) і ССР (1946–66). Як чл. делегації УССР, брав участь 1945 в установчій конференції ООН в Сан-Франциско, 1947 – підписав у Парижі від імені уряду УССР мирові договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Румунією та Угорщиною.

Сенкевичівка (III–5), с. м. т. Горохівського р-ну Волинської обл., 3 800 меш. (1966); пром-сть будів. матеріалів. С. заснована у 1920-их рр.

Сенкуш Мирослав (* 1914), вчений у ділянці органічної хемії, нар. у Редберрі (Саскачеван, Канада), д. чл. НТШ (з 1948), вчився в ун-тах Саскачевану і Чикаго (докторат 1938). Керував до 1950 досл. працею у фірмі «Commercial Solvents Corporation» (Індіяна), з 1951 – дир. дослідів у фірмі «Reynolds Tobacco Company» (Півн. Кароліна, ЗДА). 17 друкованих праць, 57 патентів у галузях хемії нітропарафінів, антибіотиків, хлорування вуглеводнів, синтези хемотерапевтичних сполук та застосування ізотопів у аналізі.

Сент-Кетерінс-Ніягара (Saint Catharines-Niagara), пром. м. (гол. металообробна і машинобудів. пром-сть) у лівд.-сх. частині провінції Онтаріо (Канада), подало у 1960-их рр. із злиття міст С.-К. і Ніягара Фалс; 303 000 меш. (1971), у тому ч. 11 000 українців, які почали поселятися у м. і околицях з 1919. 56% українців зберегло укр. мову; 24% належить до Укр.-Кат. Церкви (2 парафії), 15% до Укр. Греко-Правос. (1 парафія), 23% – до римо-кат., 14% до прот., 9% до англіканської, 15% до ін.

Сент Луїс (St. Louis), м. і порт над р. Міссісіпі у ЗДА в стейті Міссурі, 625 000 (з передмістями 2,4 млн) меш. (1970), у тому ч. бл. 3 000 українців (у 1930-их рр. бл. 1 000). Перші українці, здебільша з Лемківщини, поселилися в С. Л. у 1880-их рр. 2 укр. парафії – кат. (з церквою Успіння, заснована 1907) і правос. від 1927.

Митр. А. Сенишин

Сент Пол (St. Paul), м. в ЗДА у стейті Міннесота, 310 000 меш. (у тому ч. бл. 2 000 українців; у 1930-их рр. ледве 30 родин). 2 укр. парафії — кат. і правос., обидві засновані 1951. С. п. зливається в одне з м. *Міннеаполісом*.

Сенченко Іван (*1901), один з визначніших письмен. сов. доби; родом з с. Наталиного б. Костянтинограду (тепер Червоноград на Харківщині). Закінчив Костянтиноградську вчительську семінарію і деякий час учителював, з 1922 до поч. другої світової війни жив у Харкові, де закінчив Ін-т Нар. Освіти (1928), по другій світовій війні живе у Києві. Друкуватися почав з 1921 і належав до літ. орг-цій «Плуг» і «Гарт», потім до ВАПЛІТЕ (1925–28). Зб. поезій «Вогнях вишневих завірюх» і зб. «Оповідання» (1925) критика зустріла прихильно. Наступні кн. прози — «Історія однієї кар'єри та ін. оп.» (1926), повість «Паровий млин» (1926) і прозу з сел. життя дальших рр. офіц. критика оцінила неприхильно, закидаючи С. «ідеалізацію куркульства». Особливо гострі напади викликав твір С. «Із записок» (1927, ін. назва «Холусів записки»), в якому критика вбачала в образі Холуса сатиру на підлеглість укр. культури «верховному Пієві» (партійному диктатові). У дальшій творчості С. видав низку повістей і оп.: «Дубові Гряди» (1927), «Червоноградські портрети» (1930), «Комуна» (1932), «Повість про Клима» (1933), «За ґратами» (1934), «Руді вовки», «Чорна брама» (1936), «Новелі» (1940) і багато ін.; романи «Металісти» (1932), «Напередодні» (1938), «Його покоління» (1947, перероблене вид. 1965). Прихильність сов. критики С. здобув щойно з 1950-их рр. циклами з роб. побуту Солом'янки (передмістя Києва; 1956–57) і Донбасу (1964). Бувши побутописцем села й різних верств міськ. населення, С. оригінально поєднує реалізм з романтизацією близької його серцю укр. минушини і виявляє однаково високу досконалість як у відтворенні типажу однопланових оп. (типу солом'янських), так і в психологічних характеристиках типів міста й села багатопланових творів, часто мистецьки збагачених ліризмом особистих переживань («Кінчався вересень 1941», 1957). Найдосконаліші з мист. поглядів твори С. присвячені вужчій його батьківщині Червоноградщині, якими він починав свою творчість (зокрема «Червоноградські портрети») і періодич-

І. Сенченко

но до цієї тематики повертається: «Подорож до Червонограду» (1971), «Савка» (1973). У цих творах виразно помітний автобіографічний елемент. Знання сел. побуту і нар. звичаїв, поєднане з поезитизацією укр. минушини і лагідним гумором, визначає С., поруч з О. Довженком, як талановитого продовжувача лінії М. Гоголя в сучасній укр. літературі. С. також автор майстерних дитячих оп.: «Марина» (1954), «Ой у полі жито...» (1957), «Харитончик-чик» (1969). Дуже обкріпана остання зб. «Вибрані твори» у 2 тт. вийшла в 1971.

І. Кошелівець
Сенюк Ольга (*1929), перекладач з германських мов, родом з с. Підгайчики Івано-Франківської обл.; закінчила Чернівецький Ун-т й аспірантуру при Київ. Ун-ті. Переклади перев. дитячої літератури: «Чудесна мандрівка Нільса Гольгерсона з дикими гусьми» С. Лягерлеф, «Знаменитий детектив Блюмквіст» А. Ліндгрена (зі швед.), «Вибір зброї» В. Еша (з англ.) та ін.

Сенютович Іоанікій (†1729), церк. діяч, нар. в Сосниці на Чернігівщині у сер. 17 в. З 1711 — ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, з 1715 — архимандрит Києво-Печерської Лаври; противник втручання Москви в укр. церк. справи, покровитель мистецтва.

Сенютович-Бережний Вячеслав (*1902), історик-геральдик та генеалог родом з Полтавщини; з 1920 на еміграції в Югославії, Німеччині (з 1941), Франції і ЗДА (з 1952), д. чл. НТШ (з 1952). Важливіші праці: «Рід Вячеслава Липинського» («Державницька Думка», 1952), «Рід Гоголів на Волині» («Літопис Волині», 1954), «Полтавський полк. — Федір Жученко» (ЗНТШ, т. 169, 1962), «Остап Дашкевич, вождь коз.» («Укр. Історик», 1969), «Рід і родина Вигзовських» (там таки, 1970), «Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею рос. урядом прав дворянства» (там таки, 1973–74).

Сень Іван (*1908), мистець фаєнсу на Будянському порцеляновому зав., родом з Полтавщини; сервіси, миски, тарілки, куманці, вази; розписи виконані перев. підполив'яними солями.

Сенько Юрій (1913–57), етнограф-фольклорист родом з Чернігівщини, з 1943 на еміграції в Німеччині і з 1950 у ЗДА. Автор оглядів «Правдивий укр. фольклор під советами» (1947), «Нар. приповідки-частівки про нац.-визвольну боротьбу 1917–21» (1953) та «Іст. нищення нашої Церкви на Україні», друкованої у ж. «Дзвін» (1953).

Сенькович Федір (†1631), львівський маляр родом з Щирця; очолював малярський цех, виконував роботи для Львівського Братства у Львові, Луцькому та ін. Іконостас і плащаниця для Успен-

ської церкви у Львові (1630); ікона «Богоматір з пророками» (1599) у церкві с. Ріпнів на Львівщині. Спадкоємцем майстерні С. був М. Петрашівич.

Сераделя (*Ornithopus sativus* Broth.), однорічна кормова рослина родини стручкових, медонос. У культурі з поч. 20 в. Використовується на сіно, зелений корм, силос і зелене добриво. На Україні поширена перев. на піщаних і супіщаних ґрунтах Полісся; пересічна врожайність зеленої маси 8–12 т з 1 га. На Україні поширені сорти Любешівська місц., Скоростила 3587, Яворівська місц.

Серапіон Владимірський († 1275), проповідник 13 в. Бувши архимандритом Києво-Печерського монастиря, пізніше сп. Владимира Суздальського (1274), С. визначився проповідями, що з них відомі 5 і 2, авторство яких сумнівне. Їхній зміст — суворе засудження гріхів сучасників з пригадуванням, що за ці гріхи вони понесли кару тат. навалою та різними природними катастрофами. Проповіді С. подають цікаві подробиці про побут і вірування (віра в упірів, переслідування відьом й ін.).

Серафимов Сергій (1878–1949), рос. архітект петербурзької школи, співавтор будинків у Харкові в стилі конструктивізму: Держпрому (1925–29; з М. Фельгером і С. Кравцем) та Будинку проєктів (тепер Харківський Держ. Ун-т, 1930–33; з М. Зандберг-Серафимовою).

Серафимович (справжнє прізвище Попов) Олександр (1863–1949), рос. письмен. родом з Донщини. Зв'язаний спершу з народниками, згодом з марксистськими колами, у 1887–90 перебував на засланнях. Автор оп. і повістей з сильним суспільним спрямуванням, у тому ч. оп. «Стрелочник» (1891), «Под землей» (1895), «Сцепщик» (1898), романів «Город в степи» (1912), «Железный поток» (1924, укр. переклад 1954); нарисів про громадську війну на Донщині, півн. Кавказі й на Україні. Під час першої світової війни перебував на Україні, вивчав укр. фольклор і побут і написав ряд нарисів з укр. життя «В Галиции» (1915), «Мариуполь» та ін. Писав про Т. Шевченка, О. Довженка, приятелював з укр. письмен.

Сербі, див. Сербія.

Сербин, прізвище кількох діячів Коз.-Гетьманської держави 17 в., пов'язане з їх етнічним чи нац. походженням, але правдоподібно не споріднених між собою.

1. С. Іван Федорович, полк. лубенський (1668–76, з перервами), зять кошового отамана Івана Сірка.

2. С. Іван Юрійович († 1665), серб. шляхтич з Нового Вазару, родич серб. митр. Гавриїла, полк. брацлавський (1657–58, 1663–65). 1653 як серб. капітан при-

був на Україну, вступив до коз. війська й воював проти Польщі. Б. Хмельницький призначив його полк. брацлавським. Прихильник гетьмана І. Виговського, С. брав участь у придушенні повстання М. Пушкаря і в нападі Данила Виговського на Київ 1658, коли потрапив до моск. полону й був засланий на Московщину, де пробув до 1660. За гетьмана І. Брюховецького знову полк. брацлавський. 1664–65 воював проти поляків і гетьмана П. Тетері й загинув під Уманню.

3. С. Войца (Вуйца, Вуйч), полк. переяславський (1687–кол.), особистий ворог гетьмана І. Самойловича. 1687, після Коломацького перевороту став ген. осавулом. Брав участь у старшинській опозиції проти гетьмана І. Мазепи, який обвинуватив С. В. перед Москвою «во многий платости». 1688 цар наказав позбавити його уряду і відіслати «за караулом» до Севська. Дальша доля невідома. О. О.

Сербин Яків, київ. друкар і гравер другої пол. 18 в. Мав свою друкарню і без дозволу цензури відбивав і продавав дереворити: «Богородиця Охтирська», «Микола Чудотворець», «Великомучениця Варвара», лист з зображенням Благовіщення і з текстом «Богородице Діво»... та ін.

Сербинюк Юрій (1887–?), політ. і громад. діяч на Буковині, родом з Садагури, журналіст, співр. мін-в УНР у Відні (1920–21), ген. секретар Укр. Нац. Партії в Румунії (1927–38), посол до рум. парламенту (1932–33); ред. ряду часописів у Чернівцях: «Громадянин» (1909), «Народний Голос» (1911–15), «Буковина» (1914 і 1918), «Час» (1929–32), «Народна Сила» (1932–34), «Рада» (1934–38). З 1940 на еміграції в Румунії; 1945–54 ув'язнений в СРСР, згодом знову в Румунії.

Сербиченко Олександр (1890–1938), сов. партійний і держ. діяч родом з м. Люботина (Харківщина); чл. ком. партії з 1907, 1917–18 на партійній роботі в Харкові, згодом у Кременчуці й Полтаві; деякий час заступник гол. Ради Нар. Комісарів УССР.

Сербія, країна в півн.-зах. частині Балканського півва, одна з 6 складових респ. Югославії (включає автономні краї Воєводіну і Косово); 88 400 км², 8,4 млн меш. (1971), за національністю в основному серби (бл. 6,7 млн., у всьому світі понад 9 млн), далі албанці, угорці, румуни, словаки, українці (бл. 40 000) й ін. С. заселена сербами й ін. слов. племенами з 6–7 вв., була до кін. 12 в. під владою Візантії, у 13 і 14 вв. — незалежна держава, з 15 в. перебувала під владою Туреччини і частково (від 16 в.) Австрії. Після двох протигур. повстань С. здобула 1830 широку автономію, а у

серб.-тур. війні 1876–78 – повну незалежність і стала 1882 королівством. У грудні 1918 увійшла до складу Королівства сербів, хорватів і словенців, перейменованого 1929 на Югославію, проголошену після визволення з нім. окупації (1941–44) у листопаді 1945 Соц. Федеративною Респ. Югославії (СФРЮ). Розмовна й літ. мова сербів – сербохорв., абетка – кирилиця, релігія – православ.

До 16 в. Серб.-укр. зв'язки почалися ще з часів Київ. Руси. У розвитку давньої серб. літератури брали участь, перекладаючи грец. і ц.-слов. тексти й пишучи оригінальні твори серб. мовою, письмен. укр. роду, між ними Єлисей з Кам'яниці Подільського (15 в.), Андрій з Сянока (16 в.), Василь Никольський з Закарпаття (16 в.), Гаврило Мстиславич (16 в.), Самуїл Бакачич (17 в.). Багато серб. нар. пісень були занесені серб. співаками (дудниками й гусярами) в 15–16 вв. на Україну і в Польщу (М. Грушевський висловив здогад, що укр. думи і їх назви творилися, мабуть, під впливом серб. героїчної поезії). Для гусел збереглася подекуди назва «сєрби».

17–18 вв. Поселенню серб.-укр. взаємин сприяла також участь сербів у коз. війську, ще перед Хмельниччиною. У коз. реєстрі 1649 знаходимо кілька десят серб. прізвищ. Сєрби брали участь у нац.-визвольній революції під проводом Б. Хмельницького й пізніше. Це були або окремі військ. діячі серб. походження, або організовані ними відділи найманого війська з сербів (зокрема за І. Виговського). Серед перших треба згадати трьох полк. Сєрбинів – Івана Юрійовича, Івана Федоровича і Войцу, а також Родіона Дмитрашка-Райчу, полк. перекладавського (1667–77 і 1687–88) та ін.

У С. (й у ін. півд.-слов. країнах) були поширені вид. укр. друкарень 17–18 вв., зокрема друкарні Кисзо-Печерської Лаври, а також проповіді З. Копистенського, твори Л. Барановича у серб. перекладі, Т. Стефановича тощо. Серед студентів Києво-Могилянської Акад. були у 18 в. також сєрби (напр., Йован Раїч й А. Стойкович у 1740-их рр.). До С. виїжджали як проповідники і викладачі – вихованці й вчителі Академії, напр., С. Залуцький, що з 1724 був проповідником при церкві београдського митр.; 1733, на прохання серб. митр. Вікентія Йоановича, київ. митр. Р. Заборовський вислав до С. М. Козачинського, Т. Климовського, Т. Левандовського, І. Минацького, Т. Падуновського, Г. Шумляка (вони працювали як викладачі ц.-слов. мови, піітики і реторики у школах Карловців, Вуковару, Београду, Осеку). У різний час в С. вчили також ін. вихованці Києво-Могилян-

ської Акад.: В. Крижанівський, І. Ласовецький, П. Михайловський.

За часів Петра I, зокрема під час рос.-тур. війни 1711, чимало серб. родів перейшло на бік Росії, між ними Владиславичі, Милорадовичі, Требинські, Божичі, Вишневіські, Милутиновичі, а згодом Веселицькі, Витковичі, Бошняки та ін. Увійшовши до складу коз. старшини і діставши маєтки, вони залишилися назавжди на Україні, вчили дітей здебільша у Києво-Могилянській Академії, і деякі з їх нащадків стали видатними укр. гром. і культ. діячами.

У зв'язку з заселенням Півд. України в сер. 18 в. збільшилася кількість сербів на Україні, що емігрували з окупованої Австрією Півн. С.; з них, а також з волохів та ін. вихідців була створена 1752 адміністративно-територіальна одиниця п. н. Нова Сєрбія і 1753 – Слов'яно-Сєрбія (1764 вони увійшли до складу Новорос. губ.). Багато з поселених на цій території сєрбів тікало на Запор. Січ. Сєрби брали також участь у гайдамацькому та коліївському повстаннях і, з другого боку, були також у лавах рос. війська, що придушувало ці повстання. Поселені на Півд. Україні сєрби асимілювалися згодом з укр. населенням.

На 1740–60-і рр. припадає виникнення укр. поселень у Бачці, а в кін. 18 в. у Сремі.

19–20 вв. Видатний вплив на укр. відродження й укр. літературу (зокрема на діячів «Руської Трійці») мав серб. письмен., фолклорист і мовознавець 19 в. Вук Караджіч (1819 відвідав Україну); за зразком створеного ним серб. правопису розвивувся й укр. фонетичний правопис. Особисті зв'язки з серб. діячами культури підтримували Я. Головацький, М. Костомаров та ін.

У другій пол. 19 в. у Києві (під проводом М. Драгоманова), Одесі (під проводом А. Желябова) та ін. м. України створилися комітети допомоги грошима, зброєю, добровільцями для визвольної боротьби сербів й ін. балканських народів проти турків. Безпосередню участь у боях брали укр. письмен. і діячі: поет І. Манжура, актор і режисер М. Садовський, В. Яновський та ін. М. Старицький видав 1876 у Києві зб. перекладів «Сєрбські нар. думи і пісні», призначаючи прибутки з неї на користь Сєрб. Червоного Хреста. Відомі сєрб. події наявні у творчості І. Франка, О. Пчілки, Лесі Українки, С. Воробкевича, Ю. Федьковича. У кін. 19 і на поч. 20 вв. серб. нар. пісні й твори серб. письмен. перекладали, крім І. Франка, Остап Барвінський, М. Бучинський, О. Навроцький. Одночасно з цим в С. почалося зацікавлення творчістю Т. Шевченка, Марка Вовчка й ін. укр. письмен. З серб. літ.

і гром. діячами були знайомі М. Драгоманов, О. Барвінський, М. Лисенко й ін. Д. чл. НТШ були обрані серб. учені: Олександр Беліч, Степан Бошковіч, Іван Ерделяновіч, Борівој Мілошевіч, Йован Цвіїч та ін. По другій світовій війні появилися укр. переклади з серб. нар. поезії М. Рильського («Сербські епічні пісні», 1946; «Сербська нар. поезія», 1955; разом з Л. Первомайським); творів серб. письмен. В. Нушіча, В. Чопіча, І. Андрича й ін. У перекладі на серб. мову появилися крім «Слова о полку Ігореві» (1957), окремі твори І. Франка, М. Коцюбинського, Ю. Яновського, М. Стельмаха, О. Гончара та ін. У 1969 вийшло перше вид. творів Т. Шевченка серб. мовою п. н. «Кобзар». У 1972 був виданий у Новому Саді «Підручний Термінологічний Словник сербо-хорв.-русько-укр.» М. Кочиша.

У політ. укр.-серб. взаєминах переважало протиукр. наставлення, зумовлене сильною закоріненістю серед сербів русофільством. 1917–20 С. не визнала укр. державності, утруднювала працю Укр. Червоного Хреста тощо. Між двома світовими війнами серби сприяли гол. чином рос. еміграції. Протиукр. настрої виявилися в розгромі укр. еміграційних орг-цій й укр. поселень в Югославії у 1944–45. Теперішні взаємини С. з Україною зумовлені настановами актуальної політики Югославії, як федерації півд.-слов. народів у стосунку до ССРР як цілості. Див. ще Югославія.

Література: Гнатюк В. Зносини українців з сербами. У Наук. зб., присвяченому М. Грушевському. Л. 1906; Гольберг М. Півд.-слов. зв'язки «Руської Трійці». У зб. Міжслов. літ. взаємини, випуск 2. К. 1961; Шевченко Ф. Сербі і болгари в укр. коз. війську. У вид. Питання історії та культури слов'ян. К. 1963; Білодід І. Вук Карadžić в історії укр.-серб. наук. зв'язків. К. 1965; Гуць М. Сербо-хорв. нар. пісня на Україні. К. 1966; Гуць М. Сербо-хорв. нар. пісні в укр. перекладах (1837–1965). У вид. Слов. літературознавство і фольклористика. Випуск 5. К. 1970.

Б. Кравців

Серветник Станислав (* 1928), маляр-монументаліст родом з Сх. Поділля; закінчив Львівський Ін-т Прикладного та Декоративного Мистецтва (1956). Вітразі і декоративні пано в магазині «Дитячий світ» (1965) у Львові; декоративне пано «Купання» у павільйоні оз. Глинна Наварія б. Львова (1966) та ін.; станкові картини, графіка («Косів», 1970). У співавторстві з Г. Левицькою оформлення Будинку культури ім. В. Стефаніка в с. Русові (1964).

Сервітуті (з латинської – servitus, повинність, зобов'язання) звичаєве чи законом встановлене право користуватися (частково або спільно) чужою власністю. На правах С. у підданську добу на Україні селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, пасовищами, лугами

й ін. вжитками. Зем. реформа 1848 на укр. землях в Австрії й Угорщині, що скасувала підданство, не врегулювала справи власності на ліси і пасовища (селянам передавано лише орну землю), і дідиці обстоювали далі своє виключне на них право та вимагали від селян за користування ними оплат грошима або відробітками, що спричиняло суперечки сіль. громад з панськими дворами, а часто й гострі виступи селян. Тому вже з 5. 7. 1853 цісарський патент ввів викуп та регуляцію С. Ліквідація С. (її провадили спеціальні комісії) тягнулася до 1890 (інколи й довше). Сел. С. в Галичині викуплено частково грошима (за 1 238 742 фльоренів), частково т. зв. еквівалентами, тобто відступлено селянам (звич. сіль. громадам) у власність 94 060 га лісу й 67 018 га пасовищ (у всій Галичині). У процесах з дідачами із зголошених громадянами 30 733 сервітутів справ сервітутів комісії 11 205 відкинули, у ін. випадках визначили громадам мізерні відшкодування або малі ділянки лісу чи пасовищ, що далеко не заступало попередніх користей. У деяких околицях, зокрема гірських, була проведена регуляція дальшого сервітутного користування – на просторі 942 584 га лісів і 2 354 га пасовищ. Так само було покладено справу С. на Буковині й Закарпатті. За угор. законом 1853 селяни могли викуповувати С.

На укр. землях у Рос. Імперії по скасуванні кріпацтва 1861 сервітутів землі (гол. пасовища і сіножаті) залишено у спільному користуванні селян і поміщиків, але указом Сенату 1886 вирішено ці землі повністю ввести до поміщицького землеволодіння, що давало поміщикам значну користь з сел. відробітків і оплат за користування ними.

І. Витанович

Сергєєв Микола (1855–1919), маляр-пейзажист родом з Харкова, учився у Петербурзькій Академії Мистецтв; «Водяний млин», «Залишена хата на Україні», «Затока Дніпра», «Пасіка на Україні», «Степ», «Веселка», цикл «Пори року».

Сергєєв Святослав (* 1924), інж.-механік родом з Донбасу; 1948 закінчив Харківський Автодорожний Ін-т, з 1965 проф. Одеського Політехн. Ін-ту. Понад 70 друкованих праць з ділянки технології сталевих канатів та підйомних машин.

Сергєєв Сергій (1893–1962; справжнє прізвище Вартанезов Саркіс), балетмайстер родом з Тбілісі, 1924–30 – балетмайстер і соліст Тбіліської опери, 1930–38 – балетмайстер Свердловської опери (РСФСР), 1938–54 – Київ. Держ. Театру Опері і Балету. Поставив серед ін. балети «Лісова пісня» М. Скорупського,

«Маруса Богуславка» А. Свечнікова, «Гаяне» А. Хачатуряна.

Сергеевич Василь (1832–1910), історик староруського права, проф. Моск. (з 1868) і Петербурзького (з 1872) ун-тів; автор праць, важливих для укр. історії: «Вече и князь» (1867), «Русская Правда», «Лекции и исследования по древней истории русского права» (1883), «Русские юридические древности» (в 3 тт.; 1890–1903) та ін. Цікава аналіза С. правно-держ. взаємин між Україною і Росією по 1654, що їх він характеризує як персональну унію двох держав.

Сергієнко Олександр (* 1932), мистець-реставратор і учитель креслення у Києві; ув'язнений 1946–50, в 1960-их рр. учасник протестних акцій проти переслідувань діячів укр. культури. 1972 засуджений на 7 р. таборів і 3 р. заслання, перебував у Пермських таборах; 1973 додатково засуджений на 3-річне ув'язнення у Володимирській в'язниці.

О. Сергієнко

Сергієнко Петро (* 1902), актор характерно-героїчного плану родом з Полтавщини. Закінчив Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка (1931), з 1932 у Київ. Драматичному Театрі ім. І. Франка. Зіграв понад 100 ролей у класичному, побутовому і сов. репертуарі; серед них: Ярчук («Сольо на флейті» І. Микитенка), Лизогуб («Богдан Хмельницький» О. Корнійчука), Річард («У пущі» Л. Українки), Попа («Дон Карлос» Й.-Ф. Шіллера), Назар («Назар Стодоля» Т. Шевченка) та ін. Знімався у фільмі «В степах України» (Олексій).

Сергієнко Раїса (* 1925), співачка — меццо-сопрано, родом з Новоукраїнки (Кіровоградська обл.). Солістка Одеського Театру Опери й Балету. Основні партії: Ярославна («Князь Ігор» О. Бородіна), Ліза («Пікова дама» П. Чайковського), Аїда (однойменна опера Верді), Наташа («Русалка» О. Даргомижського), Параска («В степах України» О. Сандлера), Галя («Назар Стодоля» К. Данькевича), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського) та ін.

Серго, кол. назва м. Кадіївки.

Сердите (V–19), с. м. т. у Донецькому басейні (Донецька обл.), тілпорядковане Шахтарський міськраді; 3 000 меш. (1966). Вуглезбагачувальна фабрика. Засноване 1904.

Сердюк Василь (* 1900), актор і театральний декоратор, грав у мандрівних трупах на Волині, з 1933 в «Заграві», у Театрі ім. І. Котляревського та ім. Л.

Українки, у 1941–44 режисер Львівського Оперного Театру.

Сердюк Євген (1876–1921), архітект, асистент катедри будівництва Харківського Техн. Ін-ту; проекти церков і будинків в укр. стилі на Чернігівщині, в Харкові та ін.

Сердюк Зіновій (* 1903), сов. партійний і держ. діяч, українець родом з Миколаївщини; на різних посадах в УССР (серед ін. 1947–49 перший секретар Київ. обкому КП(б)У, 1949–51 — секретар ЦК КП(б)У, 1952–54 перший секретар Львівського обкому), 1954–61 перший секретар ЦК Молд. ССР, далі у Москві (1961–62 перший заступник гол. ком. партійного контролю і 1962–66 партійної Комісії при ЦК КПСС).

Сердюк Олекса (1884–1927), діяч УАП Церкви, протоієрей родом з Кубані, де був організатором УАПЦ (по 1921). Заарештований ГПУ, від катувань психічно захворів. Помер у Києві; його родина знищено.

Сердюк Олександр (* 1900), актор героїчного й характерного плану родом з Київщини. Закінчив Держ. Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка (1919). Дебютував у київ. Театрі ім. Т. Шевченка (1919–22), згодом у «Березолі», з 1934 у Харківському Театрі ім. Шевченка (його мист. керівник 1957–62). Кращі ролі: Том Кітлінг («Секретар Профспілки» за Л. Скатою), Барон («Жакерія» за П. Меріме), граф Шарль («Євгенія Гранде» за

О. Сердюк

О. Вальзаком), Клавдій («Гамлет» В. Шекспіра); в укр. репертуарі: Сава Чалий (в однойменній драмі І. Карпенка-Карого), Мокій («Мина Мазайло» М. Куліша), Командор («Камінний господар» Л. Українки), Микита («Ярослав Мудрий» І. Кочерги), Богун, Кобза («Богдан Хмельницький», «Загибель ескадри» О. Корнійчука) та ін. Як режисер відтворив виставу «Березоля» — «Сава Чалий». Знімався в кіно (Семен Неживий — «Колівищина», 1933; Назар — «Назар Стодоля», 1937 та ін.). З 1946 проф. Харківського Театрального Ін-ту (тепер Ін-т Мистецтва).

Література: Кисельов Я. Театральні портрети. К. 1955.

В. Р.

Сердюк Павло (* 1926), критик родом з Полтавщини, закінчив Харківський Ун-т. Автор літ.-крит. нарисів, між ними «Платон Воронько» (1963), «Людина в поємі» (1970), «Етапи творчого неспокою» (1971).

Сердюк Юрій (*1938), поет родом з Харківщини, закінчив Моск. Літ. Ін-т ім. Горького. Зб.: «Сурми серця» (1965), «Пороги віку» (1967), «Світлиця» (1970) й ін.

Сердюки (серденята), сердюцькі (охочепіхотні) полки, наймані формації в Гетьманській Україні другої пол. 17 — першої чверті 18 в. Створені П. Дорошенком на Правобережжі, згодом перейшли на Лівобережжя. С. набирали з охотників селян, молдаван і козаків — втікачів з Правобережжя; вони наймалися за утримання і платню. Сердюцькі полки (їх було 3–4) нараховували по 400–500 козаків. Виконували військ. службу на пограниччі, використовувалися для охорони гетьманської резиденції та в сер. країни; підлягали безпосередньо гетьманові. Царським указом від 14. 7. 1726 сердюцькі полки ліквідовано.

Сердюків Іван (1803–86), культ. діяч родом з Полтавщини, секретар ген.-губернатора Лівобережної України М. Репніна, з 1841 мировий посередник на Могилевщині (Білорусь). Ст. з ділянки сіль. госп-ва, повісті, комедії й байки укр. і рос. мовами; автор «Малорусского словаря», що залишився в рукописі. «Автобіографическая Записка И. И. Сердюкова» («КСт.» 1896, чч. 11–12) цінне джерело до історії соц. відносин на Полтавщині.

Сердюкова Людмила (*1899), акторка характерного пляшу, дружина Василя С. Грала в мандрівних трупях на Волині, з 1933 в «Заграві», у Театрі ім. І. Котляревського, ім. Л. Українки (1940) та Львівському Оперному Театрі (1941–44).

Сердюцька дивізія, назва укр. військ. формації у 1917–18.

а) Дві С. д., створені у листопаді 1917 командантом Київ. військ. округу полк. В. Павленком (8 піхотних полків, 1 кінний, разом з артилерійськими й інженерними частинами) під командуванням полк. Ю. Капкана й ген. М. Грекова; бл. 12 000 вояків. У боях з большевиками у січні 1918 брали участь 4 полки С. д. (ін. проголосили неутралітет), але у другій пол. січня були демобілізовані; з добровольців створено Окремий Запор. загін.

б) Військ. формація, створена у липні 1918 урядом гетьмана П. Скоропадського на зразок рос. гвардійських полків з добровольців (18–25 літ) і призовників (*1899), перев. з заможнішого селянства Лівобережжя. У жовтні 1918 нараховувала бл. 5 000 бійців; командир полк. Клименко. Під час повстання проти гетьмана перейшли на сторону Директорії майже всі частини С. д.; з них частина увійшла пізніше до складу *Осадного Корпусу Січ. Стрілиців*.

Серебщина, грошова данина, що її

платили у В. Князівстві Лит. у 15–16 вв. селяни-данники.

Середа Антін (1890–1961), графік і майстер прикладного мистецтва, педагог, родом з Київщини; закінчив Строгановську школу в Москві (1914); 1915 завідував відділом мист. металевого виробництва Кавказького кустарного комітету в Тбілісі. У 1923–29 викладач, з 1934 проф. Київ. Художнього Ін-ту, у 1930–34 — у Харківському Поліграфічному Ін-ті. С. тонкий графік кола Ю. Нарбута. Він розвивав гол. у книжковій графіці орнаментальні мотиви і шрифти Нарбута, проте його обкладинки суворіші, відзначаються симетрією, урівноваженістю ліній і плям, контрастним зіставленням чорного і білого. До кращих праць С. належить оформлення кн. і ж.: «Сяйво» (1913), монографії «Г. Нарбут» (не появилася друком) і зб. «Сергій Маслов» (1927), «Енеїда» І. Котляревського, «Повна збірка. Поезії» Т. Шевченка (1927), «Бібліологічні Вісті» (1928), «Коз. пісні» (1936), «Фата моргана» М. Коцюбинського (1937), «Кобзар» Т. Шевченка (1937), «Твори» І. Франка в 25 тт. (т. 1–12, 1941), «Слово о полку Ігореві» (1952), «Любодарські» А. Свидницького та ін. У проєктах укр. поштових марок (1918), вид. і фірмових знаків (вид. знак в-ва «Друкар», 1919) С. зберігав строгу лінію рисунка і клясичні засоби композиції. Графіка С. експонувалася на виставці АНУМ у Львові 1932; ретроспективна виставка малюства і графіки С. відбулася в Києві 1969. С. автор ст. нім. мовою «George Narbut als Buchkünstler», (Gutenberg Jahrbuch, 1927) і фахових ст.

А. Середа

Середа Василь (*1906), інж. зал. транспорту родом з Полтавщини; по закінченні Харківського Ін-ту інж. зал. транспорту асистент у ньому, доц., проф., з 1941 завідувач катедрою. Понад 50 друкованих праць з ділянки зал. технології.

Середа Микола (1890–1948), оперовий співак, ліричний тенор, родом з с. Стари Санджари на Полтавщині. Закінчив Моск. Консерваторію; соліст Харківської (1926–33), Свердловської (1933–35) і Ленінградської (1935–48) опер. Основні партії: Андрій («Тарас Бульба» М. Лисенка), Левко («Майська ніч» Римського-Корсакова), Ленський («Євгеній Онегін» Чайковського), Альфред («Травіта» Верді), Лоенгрін (одноименна опера Вагнера) та ін.

Середа Ярослав (*1900), інж. у ділян-

ці нафтопереробки родом з Радехова (Галичина), чл.-кор. АН УРСР (з 1951). 1929 закінчив Львівську Політехніку; працював на різних нафтових підприємствах і нафтокомбінатах у Львові, Дрогобичі, Грозному. 1945–53 гол. інж. та голова відділу в «Укрнафтозаводі» у Дрогобичі; 1956–63 — керівник лабораторії нафтопереробки АН УРСР; з 1963 очолює лабораторію Львівського філіялу «Укрдніпронафти». Понад 25 друкованих праць і понад 20 патентів в ділянці хемії нафтопереробки.

Я. Середя

Середенко Михайло (*1906), економіст родом з Харкова, працював в апараті ЦК КП(б)У (1935–40), згодом в Ін-ті Економіки АН УРСР (з 1947 завідувач відділу екон. пром-сти), з 1964 також в Н.-Д. Ін-ті Держплану УССР; деякий час викладав у вузах (Київ). Праці з економіки пром-сти, зокрема чорної металургії; монографія «Чорна металургія України 1917–57» (1957). С. ред. і співавтор низки колективних зб. з проблематики нар. госп-ва України у 1949–67 та ж. «Економіка Радянської України» (до 1966).

Середина-Буда (І-14), м. в півн.-сх. частині Чернігівщини, р. ц. Сумської обл., 10 400 меш. (1971). Зав. метал. заготовок, харч. пром-сть. Заснована у 1770-их рр. розкольникми, які переселилися з Росії на територію Стародубського полку.

Середне (V-3), с. м. т., положене на підгір'ї Вулканічних Карпат (Маковиці) між Ужгородом і Мукачевом; 3 000 меш. (1966). С. — осередок виноградарства (різні сорти вин); руїни замка з 13 в.

Середнє шкільництво, сер. школи, навчально-виховні заклади для молоді, що закінчила початкову школу; вони дають або заг., або проф. (спеціальну) освіту та право продовжувати навчання у високих школах. В СССР і УССР С. ш. називають також такі школи, які дають і початкову й сер. освіту. На Україні до 18 в. не було виразної різниці між нижчими, сер. і високими школами; також не було поділу поміж заг.-осв. і спеціальними. До типу С. ш. наближалися братські школи, колегії та школи сзуйтів, василіян, піярів. З кін. 18 в. основним типом заг.-осв. С. ш. стали гімназії, паралельно існували реальні училища, також реальні гімназії. Закритими виховно-навчальними закладами були в кін. 18 й у першій пол. 19 в. пансіони.

С. ш. для дівчат були гімназії, ліцеї, спархіяльні училища й ін-ти благородних дівчат (див. Жін. освіта). Неповними заг.-осв. С. ш. були прогімназії; правос. духовні семінарії в основному були також заг.-осв. С. ш. З різних типів проф. С. ш. на Центр. і Сх. Землях найбільш були поширені комерційні, мист. й духовні, на Зах. Україні — пед.; докладніше див. Професійна освіта. Мовою навчання в С. ш. на укр. землях в Рос. Імперії була лише рос., в Галичині й на Буковині — перев. укр., на Закарпатті — угор.

За роки укр. державності проведено часткову українізацію С. ш., зокрема гімназій, натомість воєнні події перешкодили здійснити проект про 12-річну «єдину трудову школу», у якій 9–12 класи (колегія) мали завершувати заг. сер. освіту.

За сов. влади С. ш. зазнало корінних змін. Система т. зв. єдиної трудової школи як складова частина соц. виховання (вироблена для УССР Г. Гриньком і доповнена 1921 Я. Ряпном) усувала межі між сер. і високими школами та поміж заг.-осв. і проф. (вона була гол. ланкою у шкільництві) ш. До С. заг.-осв. шкіл можна зарахувати 5–7 класи семирічної школи. Їх випускники могли продовжувати навчання у різного типу проф. школах і технікумах (з 2, згодом 3–4 рр. навчання, див. стор. 2378), а по закінченні їх (або робітничих факультетів) могли вступити до високих шкіл. 1930 введено повну уніфікацію С. ш. в УССР з РСФСР. 1932 створено основний тип повної заг.-осв. С. ш. — десятирічну школу; як неповна заг. осв. С. ш. діяла далі семирічна школа, яку 1958 замінила восьмирічна школа (див. Доповнення). Під час війни створено заг.-осв. вечірні (змінні) сер. школи робітничої молоді (з 1943) і школи сіль. молоді (з 1944), які діють і тепер; з 1956 організовано школи-інтернати. За «Законом про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток нар. освіти в СССР» (1958), замість десятирічної школи, створено одинадцятирічну С. ш. з виробничим навчанням (див. Середня заг.-освітня школа). Кількість сер. шкіл як заг.-осв., так і фахових (див. Середня спеціальна освіта) та кількість учнів у них постійно зростає при одночасному зменшенні початкових, а також сер. неповних шкіл; це — наслідок тенденцій сов. влади дати сер. повну освіту чимраз більшій кількості молоді. Ці зміни видно з таблиці, у якій подана кількість шкіл в УССР (а) і учнів у тис. (б) за різні роки.

Навчальний рік	Заг.-осв. неповні сер.	
рік	а	б
1914–15	386	46
1927–28	2 420	50
1940–41	10 957	2 846
1945–46	8 467	2 176
1950–51	12 951	3 716
1960–61	11 303	2 242
1970–71	11 206	2 272
1973–74	10 790	2 263

Середні

заг. освітні		спеціальні	
а	б	а	б
480	150	88	13
28	186	158	31
4 435	2 592	693	196
2 321	1 268	532	168
3 223	2 127	584	228
6 590	3 373	595	398
7 279	4 676	760	798
7 612	4 851	732	781

С. ш. в УССР не має жадної різниці порівняно з усім ССРСР; основні питання орг-ції нар. освіти у всьому ССРСР визначає тепер закон від 19. 7. 1973 «Основи законодавства Союзу ССР і союзних республік про нар. освіту». Щораз більше С. ш. в УССР переходить на рос. мову навчання, зокрема у містах й у фахових школах (більшість). Також у школах з укр. мовою навчання непомірно багато годин присвячено рос. мові (див. Русифікація).

У 1920–30-их рр. основою С. заг.-осв. ш. на укр. землях під Польщею була гімназія, у 1930-их рр. також ліцей; фахові сер. школи були нечисленні; мова шкільна для українців перев. укр.; на Буковині – рум., на Закарпатті (тут розвивалося буйно заг.-осв. і фахове С. ш.) – укр.

На еміграції у 1920–30-их рр. існували укр. гімназії у Каліші (Польща) і Празі (перенесена 1927 до Ржевніц, 1937 до Модржан); у 1945–50 діяли різного роду С. ш. в укр. таборах переміщених осіб у Німеччині й Австрії. Тепер єдиний С. ш. на еміграції з укр. мовою навчання є папська Мала семінарія у Римі. Укр. мову вивчають в укр. приватних С. ш. у ЗДА, Канаді й Бразилії та в держ. С. ш. центр. Канади (якщо зголоситься відповідне ч. учнів).

Середній Бескид, частина Бескидів, положена між коліном р. Сяну на зах. і лінією Турка–Борислав на сх., між берегом Карпат на півн.-сх. і Сер.-Карп. улоговиною на півд. зах. (див. карту на стор. 965). Простір бл. 2 800 км². С. Б. є, поряд Низького Бескиду, найнижчою і

найлагіднішою частиною Укр. Карпат. Він підноситься уступом на 200–300 (рідко – 400) м над Передкарпаттям і має типову ґраткову будову – повздовжні лагідні хребти, збудовані з пісковика (вони перев. заліснені) і паралельні до

Середній Бескид
(околиці на півд.-сх. від Ліська)

них широкі долини, вирізьблені в м'яких лупаках і глинах. Висота хребтів підноситься в півд.-сх. напрямі до 1 024 м (Лішнянська Магура); їх перетинають поперечні долини Стривігору, Дністра, Стрия й ін.; відносні висоти 200–400 м.

С. Б. сильно виліснений (ліс становить 33%, рілля – 47% – найбільший відсоток в Укр. Карпатах, сіножаті й пасовища 16%). До 1940 С. Б. був найгустіше заселеною частиною Укр. Карпат – 80 осіб на 1 км². С. Б. заселявало здебільша укр. плем'я бойків. Зайняття: хліборобство (жито, картопля, овес) і тваринництво, ліс. промисли, в околицях Борислава нафтова пром.-сть. Міста положені на березі Карпат (Перемішль, Нижанковичі, Добромиль, Хирів, Старий Самбір, Борислав), у глибині гір – Устрики Дол., Турка. З 1945 зах. частина С. Б. належить Польщі, і укр. населення з тієї частини виселено.

С. Б. в поль. геогр. термінології має назву Бещади, в укр. (в УССР) Верхньо-Дністрівий Бескид (лише сх. частина С. Б.).

Середня височина (звич. вживана назва – Середньорос. височина, Середньоруська височина, деколи – Східноєвр. Центр. височина), велика височина у центрі Сх. Європи, що простягається з півн.-півн. зах. (від р. Оки на лінії Калуга–Рязань) на півд.-півд. сх. (до р. Дінця; широку долину Дінця інколи виділяють як *Донецьку низовину*); на сх. межує з Оксько–Камською, на зах. з Придніпровською низовиною. Довж. до 1 000, ширина до 500 км. Перев. частина С. в. лежить у межах Росії, значно менша – на півд. зах. у межах укр. етнічної території як в УССР (частини Сумської, Харківської і Ворошилоградської обл.), так і в РСФСР (півд. частина Бєлгородської і Воронізької обл. та околиці Кур-

ської і Ростовської). С. в. являє собою хвилясте плато з пересічною висотою 230–250 м (найвища — 293 м), розчленоване до 100 (а навіть 150) м долинами рік,

Середня височина (Вингородська обл.). Майже рівнина, розчленована долинами і балками, на узбіччях яких білють шари крейди і мергелів

балками й ярами. В основі С. в. залягають докембрійські породи кристалічного Воронізького масиву, який на півд.-зах. опускається до Дніпровсько-Донецької западини. Осьова частина Воронізького масиву прикрита тонкими (до 150 м) шарами осадових порід — девону, юри, крейди і палеогену (на півд. сх. над Доном між м. Богучаром і Павловськом кристалічні породи виходять на поверхню); в усі боки від неї докембрійські породи западають глибоко під осадові шари. Невелика півн.-зах. частина С. в. була вкрита льодовиком під час дніпровського зледеніння; майже всю вкриває тепер лес і лесовидні суглинки. На С. в. беруть поч. ріки, що плинуть до басейнів Чорного, Каспійського й Озівського морів. Перев. частина С. в. лежить у смузі степу, півн.-зах. — у смузі мішаних лісів, півд.-сх. — Степу.

Укр.-частина С. в. (півд.-зах. схил С. в., півд.-зах. відноги С. в.; площа бл. 80 000 км²) відповідає півд.-зах. схилам Воронізького масиву, які вкриті грубими шарами крейди (серед них особливо поширена біла крейда, що виступає на відслоненнях по всій території) і тонкими шарами палеогенових і антропогенових порід; всі вони пухкі і податливі на ерозію. С. в. це ерозійно-денудаційна лесова похила рівнина сильно розчленована. Абсолютні висоти зменшуються у півд.-зах. напрямі, у якому плинуть ріки: притоки Дніпра (Сейм, Сула, Псьол, Ворскла та ін.) і Дінця (Уда, Нежеголь, Оскіл, Айдар, Деркул, Калитва та ін.); сх. частина С. в. похилена також на сх. до Дону і розчленована його притоками (Тиха Сосна, Чорна Калитва, Осередь, Тогучівка та ін.). Річкові долини перев. широкі (до 6 км) і глибоко втинаються, вододіли звужені здебільша до правих берегів.

Як і на Полтавській рівнині (див. 2330 стор.), назагал правобережні ділянки долин стрімкі, ускладнені зсувами, часто вкриті лісами і чагарниками; вони розчленовані короткими, глибокими, сильно порізнаними ярами. Лівобережні ділянки похилі, звич. з 3–4 терасами (з них надзаплавні перев. вкриті пісками, вищі — лесом); вони слабо розчленовані довгими ярами і неглибокими балками з похилими схилами. Взагалі на С. в. ярugi і балки сильніше розвинені, ніж на ін. укр. землях; їх густота — 1–2 км на 1 км², а яружне розчленування доходить до 10–30% площі (найбільше в півд.-сх. частині між р. Осколом і Доном та Хопром). Обезліснення С. в. і розорання степів вплинули на зростання балок й спричинили катастрофічне для хліборобства збільшення невідь.

В одноманітному назагал красивій С. в. більш мальовничими є високі праві береги рік, збудовані перев. з крейдяних шарів, зокрема правий берег Дону, т. зв. Донське Вілогір'я (висота 242 м) та сильно розчленована Калачська височина на півд. сх. На півн.-зах. Сумщини поширені карстові явища, тут також простягаються мореново-зандрові і зандрові рівнини; взагалі ця частина С. в. являє собою перехід до півн. частини Придніпровської низовини і Лівобережного Полісся, що його часом називають Сіверським Поліссям (див. стор. 2332 і карту на стор. 2331). На заплавних терасах рік інколи поширені еолові форми.

Ріки С. в. за винятком Дону і Дінця назагал маловодні, а малі влітку пересихають. У заплавах річок численні озера — стариці та болота.

Клімат С. в. найбільш континентальний з усіх частин України, а зими — найхолодніші. Сер. річна температура від 6° на півд. до 8 1/2° Ц. на півдні, січня від -7° на півд. зах. до -9 1/2° Ц. на півн. сх., липня від 19° на півн. зах. до 22° на півд. сх., сер. різниця між найтеплішим і найзимнішим місяцем зростає з 26° на півн. зах. до 29° Ц. на півд. сх. Сер. ч. атмосферичних опадів на рік з 560 мм на півн. зах. спадає до 400 мм на півд. сх.; 75% їх припадає на літні місяці, часті зливи. Зима відзначається стійкістю, літо — сухістю (часто посухою).

Грунти і рослинність змінюються в напрямі з півн.-півн. зах. на півд.-півд. сх. На півн. від р. Сейму поширені гол. опідзолені ґрунти, опідзолені чорноземи, темносірі опідзолені і сірі та світлосірі опідзолені ґрунти; у ліс. смузі також дерново-підзолисті супіщані ґрунти. В решті Лісостепу поширені глибокі малогумусні чорноземи; в Степу звич. малогумусні чорноземи. У долинах річок по-

ширені лучно-чорноземні, піщані і болотні ґрунти.

Приблизно пол. С. в. лежить у смузі Лісостепу і Степу; 5% — у ліс. смузі. Тепер у ній ліс займає ледве 6% площі; переважають мішані ліси (сосна, дуб, береза), менше — соснових; значну площу становлять суходільні й заплавні луки та болота. У Лісостепу ліс займає бл. 10%; його найбільше на півн. зах. і вздовж річкових долин; переважають діброви з додатком клена, ясеня, липи, а на піщаних терасах рік — соснові ліси з додатком дуба, вільхи, верби, лози й ін. Залишки трав'яного барвисто-широколистого степу є лише на схилах ярів. Великий ліс. масив Шиповий ліс б. Бутурлинівки (32 000 га) є частково під охороною, Ямський степ у півд. Вороніжчині (б. Старого Осколу) є заповідником. У смузі барвистого типчаково-ковилового степу ліс становить 3% (найбільші масиви на піщаних терасах Дінця), рештки степ. рослинності залишилися на стрімких узбіччях балок і ярів, на невеликих ділянках цілини та в заповідниках (Стрілецький степ й ін.).

Про людину і нар. госп-во див. Слобожанщина (там і карта).

Література: Бондарчук В. Геоморфологія УРСР. К. 1949; Чижов М. Укр. Лісостеп. К. 1961; Физико-географическое районирование Украинской ССР (за ред. В. Попова, А. Маринича, А. Ланько). К. 1968; Ланько А., Маринич О., Шербань М. Фіз. географія Укр. РСР. К. 1969; Советский Союз. Географическое описание в 22 тт. Центральная Россия. М. 1970. В. Кубийович

Середня загально-освітня школа, заг. навчально-виховний заклад в ССРСР і УССР, створений 1958 відповідно до «Закона про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи нар. освіти в ССРСР», п. н. «Сер. заг. трудова політехн. школа з виробничим навчанням». Час навчання — 11 літ, завдання — дати заг. сер. освіту і проф. підготовку для роботи в одній з галузей нар. госп-ва або культури. 1965 час навчання скорочено до 10 рр. (у школах з нерос. мовою навчання може тривати 11 літ), згодом у 1966 і 1970 («Статут сер. заг.-осв. школи») змінено назву школи на сучасну С. з.-о. ш. та обмежено завдання — дати насамперед заг. освіту, а разом з тим «формувати у молодого покоління марксистсько-ленінський світогляд та виховувати у високому почутті сов. патріотизму»; у 9 і 10 класах уведено військ. підготовку. В кін. 8 і 10 року навчання учні складають іспити. Випускники С. з.-о. ш. одержують атестат і мають право вступу до високих шкіл. Серед С. з.-о. ш. вирізняються деякі спеціальні напрями шкіл: школи з виробничим навчанням, з поглибленим нав-

чанням поодиноких дисциплін; школи з подовженим днем (засновані 1960), у яких учні перебувають під безпосереднім доглядом педагогів цілий день; вечірні (змінні) і заочні школи для працюючої молоді (вони діють у складі 9–10 і 11 класів). В УССР у 1973–74 було 7612 денних С. з.-о. ш. з 4851 200 учнів, у тому ч. 952 700 у 9–11 класах.

Середня спеціальна освіта, сер. спеціальні школи, навчальні установи, які підготовляють фахівців сер. кваліфікації для різних галузей нар. госп-ва, а також держ. управління, освіти, культури, охорони здоров'я тощо. В ССРСР і УССР С. с. о. одержують у *технікумах*, училищах і спеціальних школах; з відривом (на денних відділах) і без відриву (на вечірніх і заочних) від виробництва. До С. с. шкіл приймають осіб, які закінчили 8-річну або й повну сер. заг.-осв. школу і склали вступні іспити; на денні відділи осіб до 30 рр., на вечірні й заочні — без уваги на вік. Термін навчання для випускників восьмирічної школи 3–5 рр., сер. школи — 2–3 роки. В навчальних планах С. с. о. є, крім предметів з певної спеціалізації (навчання поєднане з виробничою працею), предмети заг.-осв., а також заг.-техн. циклів. Випускники С. с. шкіл одержують диплом (техніка, агронома, фельдшера тощо) і скеровуються на роботу за фахом; до всіх високих шкіл їх приймають на заг. підставах. На поч. 1973–74 навчального р. в УССР діяло 735 С. с. шкіл з 781 500 учнями (1940–41 — 693 з 196 200 учнями), у тому ч. на денних відділах — 488 000, вечірніх 82 300, заочних — 210 400. Кількість С. с. шкіл (а) і учнів у них (б; у тис.) за галузевими групами:

	1960–61 а б	1971–72 а б
Всього	595 398,2	755 797,2
у тому ч.:		
пром-сти та будівництва	183 173,1	238 357,2
транспорту і зв'язку	35 34,7	49 76,5
сіль. госп-ва	143 87,1	126 110,4
економіки і права	36 40,5	100 116,4
охорони здоров'я, фіз. культури і спорту	99 32,3	125 68,4
освіти	60 21,0	70 51,1
мистецтва і кінематографії	39 9,4	47 17,3

Див. також Професійна освіта

Середньо-Азійський Степовий край, умовна назва Лісостепу і Степу в півд.-зах. Сибіру і півн. Казахстані, що простягається від Уралу на зах. до перед-

Природні смуги Середньо-Азійського Степового краю

1 — Півн. межа Лісостепу, 2 — Півд. межа Лісостепу, 3 — Гори, 4 — Межа Степу і півпустельного Степу і пустелі, 6 — Кордони республік

безпечення водою С.-А. С. к.), які прикривають палеозойський фундамент; наймолодші аллювіальні й озерні відклади вкриті лесом і лесовидними суглин-

Лісостеп в р-ні м. Петропавловська. На першому плані березовий гай

ками. Сибірська низовина ділиться на території С.-А. С. к. на (з зах. на сх.): підгірську Турганську, Ішимський степ, Приіртську, Барабінську рівнину і Кулундінський степ.

На південь від Сибірської низовини простягаються Казахський дрібносопковик — залишок давньої палеозойської (герцинської) гірської системи; тепер це ерозійна легкохвиляста майже рівня, зформована з метаморфічних слупків, кварцитів, пісковиків та ефузивних порід, місцями прикрита пухкими шарами. Зах., більш вирівняна, частина лежить на висоті 300–500 м; вище підносяться гірського характеру височини, як Кокчетанська з горою Синюхою (947 м); розлогі западини виповнюють озера. Сх.

частина дрібносопковика вища (сер. 500–1 000 м) і більш розчленована; в її центрі підносяться Каркалінські гори (гора Аксоран 1 565). На зах. від дрібносопковика простягається Тургайська столова країна (Тургайське плато) на 200–400 м висоти, що являє собою прогин в герцинському складчастому фундаменті, виповнений горизонтальними шарами мезозою й кайнозою. Характеристичним елементом рельєфу є незисокі (300–400 м) столові останці і численні давні й сучасні долини й улоговини на 100–200 м

Степ у півн. частині Казахського дрібносопковика. На першому плані отара племінних овець

висоти; найбільшою з них є Тургайська улоговина завширшки до 40 км, яка простягається з півн. на півд. і зв'язує Зах.-Сибірську та Турганську низовини. Врешті, півд.-зах. частини С.-А. С. к. становить Передуральське плато — хвиляста рівнина на висоті 200–400 м і продовження Уралу — Мугоджарські гори (сер. висота 250–350 м, найвища — гора В. Боктибай, 656 м).

С.-А. С. к. — це країна степів. Вони є продовженням степів України й Сх. Європи і як там, так і тут, чітко вирізняються рівнобіжні ґрунтово-рослинні смуги. На півн. розташована смуга Лісостепу на грубих і звичайних чорноземах; степ тут трав'яний барвисто-широколистий, ліси (т. зв. «колки») складаються з берези з додатком осики, а над ріками на піщаних ґрунтах з сосни; лісостеп майже повністю перетворений на орну землю. Далі на півд. лісостеп поступово переходить в ковилово-різнотравний степ на півд. чорноземах; основні рослини: ковила червонувата, типчак, степ. тимوفіївка, тонконіг, по-

лин та ін. Далі на півд. простягається сухий ковилово-типчаківий степ на каштанових ґрунтах (серед рослин: тонконіг стрункий, пірий пустельний, степ. осока й ін.), який переходить у смугу типчаків-попинової напівпустелі на ясно-каштанових та бурих ґрунтах.

Історія до 1914. Територію сучасного С.-А. С. к. населяли до часу рос. експансії різні кочові племена тюркського походження, з яких витворилися казахи; на півн. також татари, на півн. зах. башкири. Поч. експансії Моск. царства на С.-А. С. к. припадає (пізніше, ніж у Сибіру) на поч. 17 в.; тоді Москва оволоділа частиною Ішимських і Іртиських степів на пограниччі з Сибіром, разом з тим тут постали перші вільні поселення селян і козаків. Для охорони кордонів перед кочовиками рос. уряд збудував у 1710-их рр. оборонні лінії уздовж р. Іртиша — від Омську (заснованого 1716) на зах. до Семипалатинську (заснованого 1718) на сх., а в сер. 18 в. Новоішимську (від Омську до Троїцьку на Уралі) з фортецею Петропавловськом (заснованим 1752), що їх боронили коз. війська (об'єднані 1808 у Сибірське коз. військо). У 1730-40-их рр. до складу Рос. Імперії увійшла решта С.-А. С. к., а разом з тим побудовано нові оборонні лінії та низку малих укріплень в глибині степів, які згодом перетворилися на торг. осередки і міста: Кокчетав (1824), Акмолінськ (1824), Тургай (1845), Атбасар (1846) та ін. На відміну від Сибіру вільні поселення-селяни і «промислові люди» в С.-А. С. к. оселялися нерадо; гол. немісц. населення становила коз. людність, яка, крім військ. служби, займалася побічно також сіль. госп-вом. Серед зайшлого населення були й українці. Загалом С.-А. С. к. був слабо заселений; 1867 він нараховував 1 274 000 меш. (ледве 0,8 на 1 км²) у тому ч. майже 90% казахів.

Також після скасування кріпацтва приплив населення з Європи був невеликий через трудне освоєння засушливих земель, брак транспорту і, зокрема, негативне наставлення рос. адміністрації до поселенців; тому навіть у найдавніше і найгустіше заселеному поселенням Омському пов. ще у 1890 більшість сіль. населення становили казахи. Переселенчий рух до С.-А. С. к. збільшився з 1880-их рр. (у 1880-90-их рр. постало бл. 500 укр. і рос. поселень), але щойно з кін. 19 в. дійшло до масового, урядом підтриманого і регульованого переселенного руху (див. стор. 631), що його полегшила й будова Сибірської залізниці. У 1906-12 в С.-А. С. к. оселилося бл. 440 000 осіб, за 1890-1913 — понад 1 млн. У зв'язку з тим все і, зокрема, слов. населення швидко зростало. За 1897 (дані заг. рос.

перепису) — 1911 (дані Переселенного Управління) все населення С.-А. С. к. зросло на 55% (міськ. на 88%, сіль. на 53%), у тому ч. корінне лише на 14%, укр. і рос. на 195%. Подробиці видно з таблиці:

Людність С.-А. С. к. (у тис.)

	1867	1897	1911
всє	1 274	2 466	3 834
сільське	1 220	2 262	3 463
міське	54	204	371

Зміни в етнічному складі населення за 1897-1911 були такі (у тис. і — в дужках — у %):

	корінне	росіяни, українці і білоруси	інші
1897			
всє на- селення	1 905 (77,6)	493 (19,7)	68 (2,7)
сільське		349 (15,4)	
міське		144 (71,0)	
1911			
всє на- селення	2 176 (56,6)	1 543 (40,4)	115 (3,0)
сільське		1 261 (36,4)	
міське		282 (76,0)	

Зміни в етнічному складі населення (без розподілу на сіль. і міське) в поодиноких обл. (у тис. і — в дужках — у %) див. табл. на наст. стор.

У зв'язку з припливом поселенців змінилася й економіка краю. До 1880-их рр. гол. значення мало кочове скотарство (гол. вівці, далі рогата худоба, верблюди й коні), а сел. і коз. людність займалася сіль. госп-вом лише для власних потреб. Нові поселенці розорали великі простори цілиного степу (за 1880-1911 площа орної землі збільшилася у вісім разів), що примусило частину казахів перейти на сіль. госп-во або обмежити мандрівки. Гол. сіяли яру пшеницю й овес; у незначній мірі люцерну, щоб прогнати взимку свійських тварин. Попри будову сибірської залізниці (вона перетинала Лісостеп), а згодом і бічних ліній у глибину степів (до Уральську, Кустаная, Павлодару, Славгороду і Семипалатинську), великі простори С.-А. С. к. були положені далеко від залізниць (і від сплавного Іртиша), і тому експорт зерна відігравав невелику роль порівняно з експортом свійських тварин і їх продуктів (вовна, масло). Пром-сть

	Корінна людність	росіяни, українці і білоруси	інші	разом
1897				
Уральська	460,5 (71,4)	163,9 (25,4)	20,7 (3,2)	645,1 (100,0)
Тургайська	411,1 (90,6)	35,0 (7,8)	7,3 (1,6)	453,4 (100,0)
Акмолінська	428,5 (62,8)	225,6 (33,0)	28,5 (4,2)	682,6 (100,0)
Семипалатинська	605,1 (88,4)	68,4 (10,0)	11,1 (1,6)	684,6 (100,0)
1911				
Уральська	485,9 (60,6)	297,7 (36,8)	20,7 (2,6)	804,3 (100,0)
Тургайська	463,3 (65,0)	235,5 (33,0)	13,9 (2,0)	712,7 (100,0)
Акмолінська	550,9 (38,1)	835,4 (37,9)	57,4 (4,0)	1 443,7 (100,0)
Семипалатинська	675,8 (77,4)	174,9 (20,0)	23,1 (2,6)	873,8 (100,0)

мала підрядне значення (гол. в Омську і Петропавловську) — харч. і легка, а далі (перев. в р-ні Казахського дрібносопковика) видобуток кольорових металів, срібла, золота і кам'яного вугілля.

Попри значний приплив поселенців С.-А. С. к. був слабо заселений: 2,2 меш. на 1 км² (1911), без напівпустельних степів на півдні — бл. 4. На 18 пов. густіше був заселений Омський (9 осіб на 1 км²), у всіх ін. 2–4 на 1 км², а в пустельних степах ще менше. У м. 1911 жило 371 000 меш., або 9,6% всього населення. Найбільшим м. був Омськ (128 000), від 20–40 000 меш. мали: Петропавловськ, Се-

лення; у смузі Лісостепу воно становило 1911 незначну меншість, натомість у пустельному степу — понад 80%; у придатному для хліборобства степу бл. 40%.

Кількість українців нам ближче не відома. За переписом 1897 їх було бл. 58 000, в основному, в Акмолінській обл. (51 000, або 7,5% всього населення; найбільше в Кокчетавському пов. — 19 300, або 12,4%). Фактично кількість українців була вже тоді більша.

Згодом тому, що серед нових поселенців до 1914 переважали українці, їхня кількість і розміщення у 1914 були подібні, як за переписом 1926 (у 1915–26 приплив населення з Європи був невеликий). За тим переписом кількість гол. національностей у Степ. краю була така:

	1 000	%
Корінне населення	2 022	45,4
у тому ч.:		
казахи	1 950	43,8
татари	72	1,6
українці	805	18,0
росіяни	1 389	31,1
білоруси	27	0,8
інші	217	4,7
разом	4 460	100,0

Докладніше про нац. відносини у С.-А. С. к. див. далі.

З 1914. Перша світова війна і революція принесли для С.-А. С. к. приблизно такі зміни, як у Сибіру. Укр. політ. і гром. життя виявилось у 1917–20 гол. у містах, насамперед в Омську, а також у Славгороді й Павлодарі. 1920 большевики остаточно окупували С.-А. С. к. і поділили його поміж Сибірським краєм (округи: Омська, Славгородська, Барабінська, Усть-Каменогорська, Барнаульська, Новосибірська, Рубцовська), що входив безпосередньо до складу РСФСР, і Ка-

Початки заселення в степу (Тургайська обл.; 1900–1 рр.)

мипалатинськ (35) і Кустанай (26), ін. (Акмолінськ, Кокчетав, Атбасар, Павлодар, Актюбінськ) мали менше, ніж 10 000. Характер міст — торг.-ремісничо-адміністративний.

З припливом поселенців зменшився відсоток корінного — казахського насе-

Укр. оселя Полтавка (Акмолінська обл.; 1910–1 рр.)

захською Автономною ССР (до 1925 п. н. Киргизька Авт. ССР), яку 1936 перейменовано на *Казахську ССР* (С.-А. С. к. входив до складу губ.: Акмолінської, Актюбінської і Семипалатинської та Кустанайської округи). Революція та неврожай і голод (1921–22) спричинили занепад сіль. госп-ва і пром-сти та зменшення кількості людності і щойно у 1926–28 воно досягло стану 1914. Іміграція з України та Евр. частини РСФСР відновилася тільки 1924, але мала значно менші розміри, ніж до 1914.

На 1930-і рр., у зв'язку з п'ятирічками, припадає деякий розвиток пром-сти (гол. харч.); на півд. пограниччі С.-А. С. к. в Караганді постала третя (після Донбасу і Кузнецького басейну) кам'яновугільна база ССРСР (1940 – продукція 6,3 млн т; на Донбас – 84 млн т); побудовано кілька залізниць (Петропавловськ–Акмолінськ–Караганда, Акмолінськ–Картали та ін.). Натомість примусова колективізація спричинила занепад сіль. госп-ва, зокрема катастрофічне зменшення поголів'я свійських тварин, а разом з тим – голод і вимирання казахів (див. стор. 918). Тому населення т. зв. Цілинного краю (тепер Півн. Казахстан) впало з 1,9 млн у 1926 до 1,6 млн у 1939. Зміни нац. складу населення нам не відомі; мабуть, втікаючи перед голодом і репресіями на Україні, в С.-А. С. к. поселилося деяке ч. українців. (гол. у м.). Чимало їх заслано (гол. куркулів) до концентраційних таборів.

С.-А. С. к. зазнав значних змін під час другої світової війни. Уже 1939–40 до нього було заслано десятки тис. українців з Зах. України (деякі з них працювали на рільні, інші були ув'язнені). Після вибуху сов.-нім. війни до С.-А. С. к. евакуйовано низку зав. з України і сотні тис. осіб, а госп-во краю спрямовано повністю на воєнні потреби: воно мало постачати харчі (тому розорювано частину цілинних степів), вугілля (карагандинське вугілля у деякій мірі замінило донецьке), розбудовано пром-сть (насамперед машинобудів. і хем.).

Після 1944 частина евакуйованого під час війни населення, а навіть ряд зав. залишилися в С.-А. С. К., пром-сть далі розвивалася, збудовано нову залізницю Акмолінськ–Павлодар; натомість сіль. госп-во зазнало застою, гол. через брак робочої сили і с.-г. машин. Нові докорінні зміни зайшли з 1953 у зв'язку з масовим освоєнням цілинних земель з зведенням створити з С.-А. С. к. одну з зернових баз ССРСР. Впродовж 1953–59 збільшено посівну площу і валовий збір зерна у 2–3 рази, стягнуто на працю сотні тис. осіб (перев. молодь, у великій мірі з України), заселено ними досі рідко залюднені казахами сухі степи, виникли сотні радгоспних осель, побудовано нові залізниці тощо. Попри перебої, С.-А. С. к. став одним з основних країв в ССРСР з надвишкою зерна і тваринних продуктів (докладніше див. далі). Дальша розбудова пром-сти (серед ін. Карагандинського басейну, виникнення нових басейнів – кам'яновугільного Екібастузького і залізрудного Кустанайського) змінила екон. характер С.-А. С. к. з аграрного на пром.-аграрний край. Разом з тим швидко зростає кількість населення: у Цілинному краю з 1,6 млн у 1939 до 2,8 млн у 1959 і 3,5 у 1970. 45% населення живе у містах.

Людність. У розвитку людності С.-А. С. к. з кін. 19 в. чергуються періоди сильного приросту як завдяки іміграції, так і високому природному приростові (до 1914, 1924–29, 1941–43, з 1953 до сер. 1960-их рр.), сер. приросту, а то й застою (1915–17, 1930–31, 1935–40, 1944–52) і спаду – інколи катастрофічного (1918–22, 1932–34); тепер значний приріст людності С.-А. С. к. завдячує передусім сильному природному приростові (цього сприяє значна народжуваність серед казахів, а також велика кількість молодих подруж серед імігрантів).

Зміни кількості населення: а) в усьому С.-А. С. к.; б) – у Цілинному краю і в) у саме С.-А. С. к. (числа приблизні) видно з таблиці (у тис.; міська людність також у % всього населення):

Рік	а)	б)	в)
1926	Все населення	7 390	1 897
	міське	760 (10%)	174 (9%)
	сільське	6 630	1 723
1959	Все населення	11 319	2 753
	міське	4 924 (44%)	856 (31%)
	сільське	6 395	1 897
1970	Все населення	13 534	3 487
	міське	7 252 (55%)	1 496 (45%)
	сільське	6 230	1 991

Розміщення населення нерівномірне — воно залежне від природних умов і часу заселення. Тому густота сіль. населення найвища у Лісостепу та вздовж рік Гірниці й Ішима (10–25 осіб на 1 км²), сер. — в решті розораного степу (5–10), найнижча у сухих степах. Докладніше див. карту. Густота всього населення різко підноситься у пром. р-нах і б. великих м. Густота всього населення С.-А. С. к. — 4,8 меш. на 1 км², саме С.-А. С. к. — 9,0 (числа приблизні), Цілинного краю — 5,8 (сіль.: 2,2, 5,5 і 3,3). За 1959–69, найбільший приріст людності виявляв Цілинний край (лише у ньому зросло також сіль. населення) та Карагандинська обл., натомість у сибірській частині С.-А. С. к. він був менший від природного.

Сіль. оселі укр. і рос. поселенців постали уздовж рік і битих шляхів, рідше побіч солов'ячих озер; вододільні простори були ними не заселені з уваги на глибоке залягання ґрунтової води. Переважала лінійна форма села. Вигляд дворів і хат такий, як на рідних землях: в українців — степ. мазанки, у росіян — перев. дерев'яна хата. Перевагу мали невеликі (200–500 осіб) і сер. (500–1 000), села, звич. однопісочні. Більші села інколи були мішані: укр.-рос., рідко з деяким ч. казахів, але й тоді українці і росіяни заселяли свої відокремлені частини. Деякі ін. вигляд мали коз. станиці. Після колективізації села зазнали деяких змін.

Ін. типом сучасної сіль. оселі є оселі зернових радгоспів, постали перев. у 1950-их рр. Вони розташовані здебільша на доті не заселених вододільних, звич. при колодязях, деколи при степ. озерах; нараховують перев. 500–1 000 осіб. Зернові радгоспи побудовані за типовими проєктами, розробленими у Москві і Ленінграді. Сер. становить адміністративно-культ. центр, далі простягаються будинки працівників радгоспу з дерева або глини, дво- й одноповерхові; деяку різноманітність у стандартність се-

Колгосп у Кустанайській обл. (1960-і рр.)

лища вносять приватні доми. На периферії розташовані госп. будинки. Тому що радгоспи займають великі простори, звич., крім центр. оселі, існують ще на території радгоспу невеликі присілки — т. зв. ферми, розкидані на віддалі 10–20 км від центру. Населення радгоспу звич. з нац. погляду мішане.

Міське населення С.-А. С. к. постійно зростає як шляхом збільшення давніх

міст, так і гол. ч. постанням нових. На 64 м. і с. м. т. у Цілинному краю 6 виникло у 18–19 вв., 10 — у 1917–40, 9 — у 1941–50 і аж 39 після 1950. Серед нових м. чимало є пов'язаних з лівною галуззю нар. госп-ва: гірничих (більшість з них згодом розвивається на пром. м.), транспортних і невеликих м., що є центрами с.-г. р-нів. Всі більші м. є одночасно пром., торг., транспортними, культ. й адміністративними центрами. Разом з зростанням ч. м. і с. м. т. зростає й їхня величина (ч. для всього С.-А. С. к.):

Кількість мешканців	Р о к и			
	1926	1939	1959	1970
понад 500 000	—	—	2	3
250 — 500 000	—	2	2	1
100 — 250 000	1	3	3	9
50 — 100 000	2	2	12	10
25 — 50 000	2	7	14	16
15 — 25 000	5	11	11	20
Разом	10	25	44	59

М. С.-А. С. к. до поч. 1930-их рр. своїм виглядом нагадували (за винятком Омську) великі села з широкими небрукованими вулицями, дерев'яними, або глиняними одноповерховими будинками; озеленення майже не було. Суцільніше був забудований центр з мурованими одно- й двоповерховими будинками: держ., куп-

Павлодар у 1910-их рр.

ців, чиновників тощо; тут і базар, церква, касарні, школи. Сліди цих кол. центрів залишилися подекуди і в сучасних м. Нові дільниці цих м. і нові м. побудовані здебільша за готовими макетами; вони одностанітні, з регулярною мережею асфальтових вулиць, дво-, три- й чотириповерховими будинками, з адміністративно-торг.-культ. центром.

Для більшості нових м. виникає гостра проблема постачання питною й техн. водою (вони побудовані перев. у сухому степу); тому будують водоймища, канали і водогони, часто на сотні км.

Міста С.-А. С. к. досить рівномірно розташовані. У сибірській частині найбільше м. — Омськ (935 000 меш.), важливий екон., культ. і адміністративний центр; ін. м.: Рубцовськ (145 000; машинобудів. пром.-сть) і менші: Ісилькуль (26 000), Калачинськ (21 000), Купино (21 000), Карасук (23 000), Славгород (33 000; центр укр. етнічного масиву) та ін. Важливіші міські скупчення у Цілинному краю: Кустанай (134 000), осе-

редок кустанайського залізорудного басейну (ін. м.: Рудний — 101 000), Джетигара — 32 000); Петропавловськ (173 000) — харч., легка і машинобудів. пром-сть; Кокчетав (87 000) — машинобудів. пром-сть; Ціліноград (180 000; до 1961 мав назву Акмолінськ) — транспортний вузол, різноманітна пром-сть; Павлодар (208 000) — гол. м. на Приіртишші (машинобудів., хем. і кольорових металів пром-сть, що становить один пром. р-н разом з м. Єрмаком (28 000; чорна металургія) та з Екібастузом (45 000; кам'яновугільна пром-сть). Великим міськ. скупченням, положеним на півд. окраїнах С.-А. С. к.,

є Карагандинсько-Теміртаузький пром. р-н — видобуток кам'яного вугілля, важка пром-сть; гол. м. Караганда (541 000), Теміртау (179 000), Шахтинськ (40 000) й ін. У зах. Казахстані гол. м. є Актюбінськ (159 000) — харч., важка і хем. пром-сть; ін. м.: Хромтау (20 000; добування хромітових руд), Алта (хем. пром-сть), Октябрський та ін. На сх. пограниччі С.-А. С. к. положений Семипалатинськ (251 000); деяке ч. українців живе у містах Сх.-Казахської обл. (Рудний Алтай).

Розвиток більших міст С.-А. С. к. видно з табл.:

назва м.	1897	1926	1939	1959	1970	1972
Омськ	37,5	161,7	288,9	581,1	821	935
Караганда	—	—	156,2	397,1	523	541
Семипалатинськ	26,2	56,9	109,7	156,1	236	251
Павлодар	7,7	17,9	28,5	90,1	187	228*
Ціліноград	9,7	12,8	32,1	102,3	180	—
Петропавловськ	19,7	47,4	91,7	131,5	173	188*
Теміртау	—	—	5,0	77,0	167	179
Актюбінськ	2,8	20,8	48,7	96,7	150	159
Кустанай	14,2	25,4	33,5	86,4	124	134
Рудний	—	—	—	37,0	97	101
Кокчетав	5,0	11,1	19,3	52,9	81	87

* числа подано за 1974

Нац. склад людности й українці в С.-А. С. к. Нац. склад людности С.-А. С. к. і, зокрема, розміщення українців докладніше відомі на підставі сов. перепису населення 1926. Розміщення українців було наслідком геогр.-екон. відносин та історії заселення країни. Укр. селянин оселявся лише у смузі Лісостепу й Степу, які надавалися до хліборобства. Півн. межу його поселенчих земель становили простори, заселені вже давніше росіянами — півн. частини Лісостепу на пограниччі тайги; також передгір'я Алтаю було здавна заселене росіянами. На півд. межа укр. поселення не була так виразна — вона сягала у смугу сухих степів, які тоді були заселеніказахами. За переписом 1926 корінне — казахське (разом з нечисленим тат.) населення становило 45% всього населення кол. Степ. краю. (за 1897 — 1926 воно зросло ледве на 6%), рос. — 31% (приріст на 22%), укр. — 18% (приріст 1230%). Фактично відсоток українців був вищий, бо частину їх зараховано до росіян (про це свідчить — за даними цього ж перепису, значно вищий їх відсоток серед імігрантів: серед меш. С.-А. С. к., народжених у Європі, припадало на народжених на Україні більше, чим народжених у Росії).

Однак, і за переписом 1926 можна виділити в С.-А. С. к. смугу, у якій укра-

їнці становили більшість. Площа її — 460 000 км² (у тому ч. 405 000 км² у Казахстані; 55 000 км² у Сибіру; вона простягається майже на 2 000 км від Оренбургу на Уралі на зах. по Семипалатинськ на передгір'ї Алтайських гір на сх. (шир. смуги 150–500 км). На цій території українці становили більшість у 44 р-нах (на 81 всіх). Докладніше див. карту і табл., на яких подано нац. склад населення саме С.-А. С. к. (нац. склад населення всього С.-А. С. к. і Ціліноного краю див. табл. на стор. 2773):

Національність	тис.	%
українці	915	40,4
росіяни	727	32,0
казахи	442	19,5
німці	75	3,3
мордва	33	1,5
татари	32	1,4
білоруси	22	1,0
інші	21	0,9
разом	2 267	100,0

Українці походили переваж. з Лівобережної і Степ. України. Про їх походження свідчать назви осель у новоосвоєному краю: Київка, Полтавка, Українка, Чернігівка та ін. По кількох роках важкої

праці кол. безземельні і малозем. селяни ставали заможними. Звич. вони жили у чисто укр. с., перев. tworили суцільні укр. масиви (лише 2,0% українців жило у містах, в яких вони становили 11% всього населення). Тому українці С.-А. С. к. зберігали свою мову і побут і не зазнавали русифікації. Укр. оселі, двори й хати (мазанки) мали той самий вигляд, що на Україні, і різнилися від дерев'яних хат росіян; на відміну від рос. сіл вони потопали у зелені садів.

Українці в С.-А. С. к. жили у подбних геогр. умовах, що й українці з Галичини і Буковини, які ще до 1914 поселилися у степ. провінціях Канади. Підставою госп-ва тих і тих було збіжжєве госп-во (яра пшениця) і тваринництво.

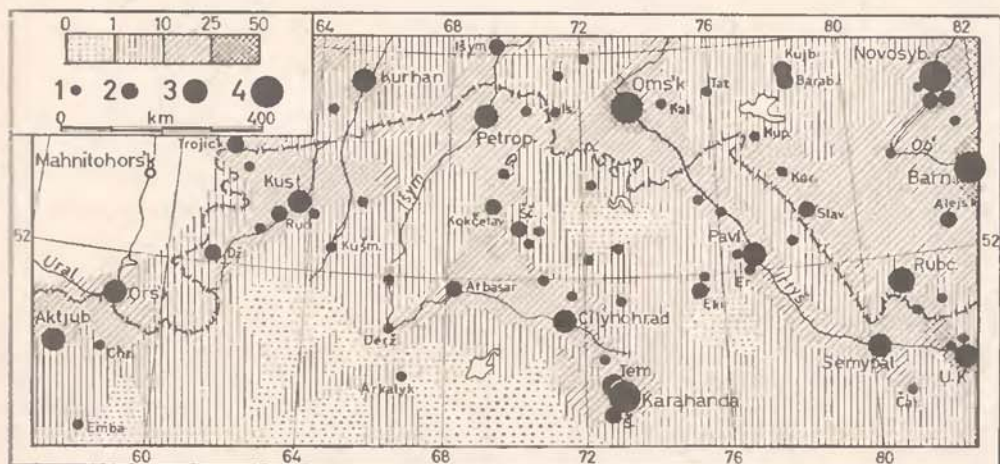
Серед росіян більшість становили поселенці з рос. степ. центр.-чорноземних губ., меншість — коз. людність (по рево-

люції частину її сов. влада виселила), що заселявала смугу здовж Іртиша і далі на зах. аж до Орську, та нечисленні старожили (вони жили на пограниччі тайги і на передгір'ї Алтаю). Росіяни становили 63% всього міського населення, серед сіль. — 29%.

Корінне населення — казахи являли собою більшість у 16 р-нах; тільки 3,6% їх жило у містах; чимраз більше вони переходили на хліборобство. Нечисленим корінним народом були татари (32 000), які жили перев. у м. (18 000). Ін. малочисельні народи — це поселенці з кін. 19 і поч. 20 в.: німці (75 000; походили з нім. колоній України і Надволж'я), мордва (33 000), білоруси (22 000) та ін.

Чисельний склад людности трьох гол. національностей саме С.-А. С. к. (у 64 р-нах Казахстану — Каз. і 17 Сибіру — Сиб.), тобто відсоток, який кожна з цих національностей творила у всіх р-нах такий:

‰ до всього населення	Українці		Росіяни		Казахи	
	Каз.	Сиб.	Каз.	Сиб.	Каз.	Сиб.
нижче 10	15	—	21	—	48	12
10—20	4	—	14	3	—	4
20—35	4	—	14	8	—	1
35—50	12	5	6	5	—	—
50—65	8	5	4	1	—	—
65—80	12	6	4	—	—	—
80—100	9	1	1	—	16	—
Разом	64	17	64	17	64	17

Густота сільського населення і розміщення міст у Середньо-Азійському Степовому краю

Величина міст понад 10 000 меш. (ч. меш. на 1 км²): 1 — 10—30 000; 2 — 30—100 000; 3 — 100—300 000. Aktub. — Актюбінськ; Barab. — Барабінськ; Barn. — Барнаул; Chr. — Хромтау; Car. — Чарський; Derz. — Джетисайський; Dž. — Джетисай; Eki. — Екібастуз; Er. — Ермак; Is. — Ісилькуль; Kal. — Калачинськ; Kar. — Карасук; Kurb. — Куйбишев; Kur. — Кузино; Kuzm. — Кушмурун; Novosyb. — Новосибірськ; Rubc. — Рубцовськ; Rud. — Рудний; Slav. — Славгород; S. — Шахтинськ; Sc. — Щучинськ; Tat. — Татарськ; U. K. — Усть-Каменогорськ

Як видно з табл., 1926 найбільше відокремлено від ін. національностей жили казахи, які лише в Сибіру становили меншість у р-нах, заселених перев. українцями або росіянами. Казахські р-ни лежали здебільша на вододілі між річками Іртишем і Ішимом. Українці жили перев. у сучасній укр. р-нах, рідше всуміш з росіянами. Росіяни становили здебільша меншість у р-нах з укр. більшістю.

На 1 358 000 українців, які жили в усьому С.-А. С. к., 915 000 (67,3% всіх) жило в саме С.-А. С. к., 443 000 — у розсіянні. Бл. 400 000 з них жило в півд.-зах. Сибіру, що межує з саме С.-А. С. к., і являло собою меншість у р-нах з рос. більшістю. Бл. 20 000 українців жило у півд.-зах. частині сучасної Семипалатинської обл., зокрема на півд. узбіччях Тарбагатайського хребта. Українці творили перев. окремі села або й групи сіл серед рос. більшості.

Нац. склад населення С.-А. С. к. і, зокрема, укр. стан посідання зазнав значних змін після 1932: великі втрати понесли казахські, а також укр. селяни у 1932–34 (голод і репресії), пізніше постійно припливали поселенці з Європи (гол. українці і росіяни), що їх сов. влада поселяла на цілих землях і в пром. р-нах; у 1940-их рр. до С.-А. С. к. переселено понад 1/2 млн німців (гол. з Надволжя, а також з України). Сов. переписи населення 1939 і 1970 не подають докладно сучасний нац. стан населення в С.-А. С. к., бо вони дають дані лише для цілих обл. та зменшують кількість українців. За цими переписами нац. склад населення зазнав у 1926, 1959 і 1970 таких змін:

Національність	1926		Сер.-Азійський Степовий край		1970	
	у тис.	%	у тис.	%	у тис.	%
українці	1 358	18,3	881	7,8	960	7,1
росіяни	3 988	54,1	7 698	68,0	9 036	66,7
казахи	1 393	18,8	1 144	10,1	1 689	12,5
білоруси	156	2,1	120	1,1	197	1,5
німці	116	1,6	—*	—*	919	6,8
татари	72	0,9	163	1,4	244	1,8
інші	307	4,2	1 314**	11,6**	489	4,6
разом	7 390	100,0	11 320	100,0	13 534	100,0

*) подані в групі інших. **) у тому ч. також німці.

Національність	1926		Цілиний край		1970	
	у тис.	%	у тис.	%	у тис.	%
українці	542	28,6	396	14,7	444	12,6
росіяни	524	27,6	1 242	45,2	1 659	47,4
казахи	636	33,5	512	18,1	671	19,5
білоруси	13	0,7	64	2,3	105	3,1
німці	39	2,1	—*	—*	377	10,8
татари	25	1,3	50	1,8	76	2,2
інші	118	6,2	489**	17,9**	155	4,4
разом	1 897	100,0	2 753	100,0	3 487	100,0

*) подані в групі інших. **) у тому ч. також німці.

Порівняння нац. складу 1926 і 1959 виявляє значне зменшення кількості українців і казахів, а ще більше їхнього відсотка, при одночасному зростанні росіян. У 1960-их рр. зміни в нац. складі були менші: характеристичним є збільшення кількості і відсотка казахів — завдяки їхньому високому приростові; кількість українців мала б збільшитися, але їх відсоток далі зменшився.

Нац. склад міськ. і сіль. населення за переп. 1970 видно з табл. на наст. стор.

Числа свідчать про значно посунену русифікацію міст та поступ урбанізації всіх національностей С.-А. С. к. Вона найбільша у росіян (61% їх живе у м.), найменша — у німців (34%). 50,0% українців у всьому С.-А. С. к. живе у м. (в УСССР — 39%), у тому ч. в Цілинному краю — 39%, у решті С.-А. С. к. — 59,0% (у Карагандинській обл. аж 87%).

Відсоток українців у поодиноких обл. різний (див. карту на 2775 стор.) У Ці-

Мовна русифікація українців є найбільше посунена у тих обл., у яких вони становлять незначний відсоток (напр., у сибірській частині С.-А. С. к.: лише $\frac{1}{3}$ подала укр. мову як рідну), вона більша у містах (лише 46% подала укр. мову як рідну), менша — у с. (50%).

До сов. нац. і мовної статистики можна ставитися з застереженням. Можна припускати, що 1926 в усьому С.-А. С. к. жило не 1 358 000, а 1,6 млн осіб укр. походження та що 1970 ця кількість збільшилася до 3 млн. Однак не можна заперечувати далекосяжну русифікацію укр. маси в С.-А. С. к., як і всіх українців, що живуть за межами УССР (див. Русифікація). Русифікацію українців й ін. поселенців з Європи полегшує змішування різних національностей не тільки у м., але й у радгоспах, при одночасній відсутності укр. шкіл (вони існували недовгий час на поч. 1930-их рр.), преси, видань тощо (нац. потреби казахів, у деякій мірі й німців є задоволені). Найбільше на русифікацію українців впливали і впливають мішані укр.-рос. подружжя.

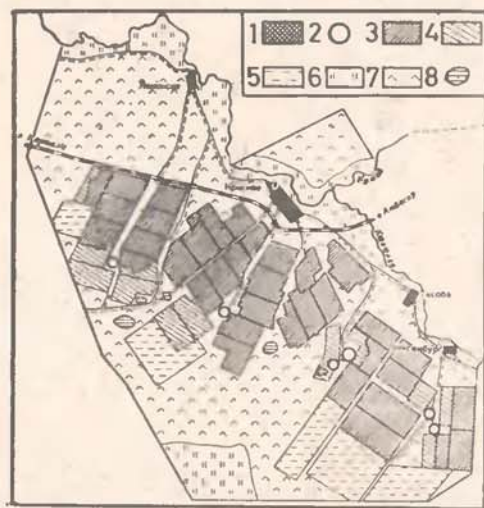
Нар. госп.-во С.-А. С. к. мало до кін. 1920-их рр. аграрний характер, тепер аграрно-пром. С.-А. С. к. є гол. зерновою базою СССР і важливим р-ном тваринництва; крім аграрних надвишок, він експортує частину своїх мінеральних багатств — кам'яне вугілля, залізну і кольорові руди; на їх базі розвинулася важка і машинобудів. пром.-сть. Корисним є геогр. положення С.-А. С. к. поміж важливими екон. р-нами — Уральським і Зах.-Сибірським (Новосибірськ, Кузнецький басейн). С.-А. С. к. імпортує продукти пром.-сти (гол. машинобудів. і легкої), нафту і штучні добрива.

Сіль. госп.-во. Підставою хліборобства в С.-А. С. к. є просторі лісостеп. і степ. масиви на родючих чорноземних і каштанових ґрунтах, що вкривають малорозчленовані рівнини (вони придатні для мех. обробки) та наявність короткого, але теплого літа з ледве достатньою для хліборобства кількістю атмосферичних опадів. Порівняно з степами України хліборобство С.-А. С. к. пов'язане з деяким ризиком. Короткий вегетаційний період (деколи трапляються приморозки ще в кін. травня і вже на поч. вересня) та нестійкий сніговий настил дозволяють плекати лише ярі культури, і то такі, які швидко досягають. Під час вегетаційного періоду випаровування є більшим від кількості опадів, земля затримує мало вологості від снігу (його мало), суховії сталяють інколи збіжжя на пні. Врешті, чорноземи і каштанові ґрунти в С.-А. С. к. тонші і менше родючі, ніж на півдні України. Лег-

копцані ґрунти і тонкі чорноземи (зокрема в р-ні дрібносопковика) — придатні тільки на пасовища і сіножаті.

До сер. 1930-их рр. рілля займала бл. 12% всієї площі, пасовища — 60–70%, природні сіножаті — бл. 2%, решта — невикористані. У різних р-нах рілля становила 2–30%, найбільше в Лісостепу (часто займала суцільні масиви), а втім творила лише оази уздовж рік і солов'ячих озер. Панівною системою хліборобства була перелогова і парова; $\frac{3}{4}$ посівної площі займала яра пшениця, підрядне значення мали просо, овес і ячмінь. Кормову базу для тваринництва становили пасовища і сіножаті; серед казахів панівним було кочове скотарство.

У 1930-их рр. почалася колективізація сіль. госп. і збільшення орної землі; будова нових залізниць збільшила товарність с.-г. продуктів. Дальше поширення ріллі (до 20% всієї території) відбулося у 1941–44. Докорінні зміни почалися з 1953, у зв'язку з розоранням цілинних земель (бл. 60% їх припадало на С.-А. С. к.). Впродовж 1954–55 (коли темп освоєння цілинних земель був найбільший) орна земля збільшилася більше ніж у два рази.

Плян колгоспного землекористування у Цілиноградській обл. (поч. 1950-их рр.)
1 — Населені пункти. 2 — Пункти машинно-тракторних станцій. 3 — Поля сівозмін постійного використання. 4 — Ділянки цілиних земель, що їх освоюють на полях сівозмін. 5 — Ділянки цілини і перелогів, які освоюються поза сівозмінами. 6 — Пасовища. 7 — Пасовища. 8 — Водойми

Збільшення ріллі у різних природних зонах видно на прикладі Цілиного краю (Півн. Казахстану) — з карти та таблиці, яка подає площу ріллі на поч. 1950 і 1956 (у тис. га):

Природна смуга	1950	1956	Зростання у %
Лісостеп	1 290	1 770	38
На звич. чорноземах засушливого степу	2 680	5 310	98
На півд. чорноземах засушливого степу	2 600	6 600	154
На каштанових ґрунтах сухого степу	2 350	6 350	170
Разом	8 920	20 030	124

Найменше розорано Лісостеп, бо він давніше освоєний, найбільше — посушливу і суху смугу на гірських ґрунтах. Тоді ж організовано в Півн. Казахстані 350 великих нових радгоспів. Дальше зростання орної землі було невелике: до 23 млн га у 1958 і 100 млн га у 1970.

Швидке освоєння величезних просторів цілих земель в С.-А. С. к. уможливила цілкова механізація сіль. госп-ва (масовий імпорт с.-г. машин з Евр. частини ССРСР), «добровільний» приїзд сотень тис. молоді (гол. з міст України, Росії й Надбалтики), орг-ція нових радгоспів і радгоспних осель, поширення площ існуючих уже колгоспів, будова битих і зал. шляхів у глибину цілих земель, втреті, застосування спеціальних агротехн. метод (нових систем хліборобства — сівозміни, чергування парів тощо), спеціальних с.-г. машин, будова глибоких криниць і артезієвських колодязів, зрошувальних каналів, насадження полізахисних ліс. смуг, зберігання вологості, що її залишив талий сніг, тощо. Разом з тим часто розорано землі, які до того не надавалися, напр., з сипких ґрунтами, які по кількох роках ставали невіддям. Назагал, розорана цілина давала у перші роки сер. врожаїв, у наступні — менші, часто жадні. Однак створилася нова зернова база в ССРСР (вона мала насамперед забезпечити хлібом пром. р-ні азійської частини ССРСР), хоч урожайність зернових значно коливається з року на рік, а пересічний урожай удвічі нижчий, ніж в УССР.

Тепер на с.-г. вгіддя припадає в С.-А. С. к. 85% всієї площі, у тому ч. 44% на рілля, 39% на пасовища, 1% на сіножаті (числа приблизні). Рілля становить найвищий відсоток у Лісостепу — бл. 65% (в Лісостепу України 68%), у Степу 40% (на Україні 64%), найнижчий на пограниччій пустельного степу та в півн.-сх. частині дрібносопкового між р. Ішимом і Приіртиською низовиною (нижче 10%) всієї площі. Протилежну картину представляє розміщення пасовищ; сіножатей більше над ріками. Ліс («колкі» у Лісостепу, бори на піщаних терасах річок) становить незначний відсоток всієї площі.

Посівна площа виявляє таку структуру (у %):

Рід культур	С.-А. С. к.	УССР
збіжжеві	71	48
кормові	26	32
технічні	1	12
картопля й ін.	2	8

З кліматичних причин в С.-А. С. к. поширено лише ярі культури, зокрема яру пшеницю — 78% всієї збіжжєвої пло-

щі (в УССР — 0,4%, озима пшениця — 47%); далі ячміннь — 12% (в УССР 12%), просо (давніше воно мало більше значення) — 4% (в УССР 1%), овес і гречка.

З техн. рослин мають значення олійні посухостійкі культури, гол. соняшник і льон-кудряш. Кормові поширено після розорання цілих земель як для того, щоб їх ввести у сівозміну, так і щоб мати нову кормову базу для свійських тварин, замість перетворених на рілля пасовищ. Гол. кормові культури: кукурудза на зелений корм, одно- й дворічні трави.

На тваринництво у С.-А. С. к. припадає бл. 40% продукції сіль. госп-ва. У зерновому р-ні (понад 3/4 краю) воно має тепер молочно-м'ясний характер разом з тонкорунним вівчарством (на 100 голів великої рогатої худоби припадає бл. 80 овець і кіз); кормовою базою є гол. кормові культури. У р-ні напівпустельних пасовищ тваринництво має м'ясо-жировий характер, а кількість овець перевищує у 3-4 рази кількість великої рогатої худоби; воно має й тепер частково напівкочовий характер — перехід між літніми, зимовими і весняно-осінніми пасовищами; цим видом тваринництва займаються казахи.

Значну кількість продуктів тваринництва експортують; свинарство має більше значення у сибірській частині С.-А. С. к.; у р-ні напівпустельних пасовищ розвинене ще й досі конярство і верблюдство. Кількість і якість великої рогатої худоби постійно зростає, місце грубошерстих овець (гол. казахської породи) зайняли тонкорунні і напівтонкорунні породи.

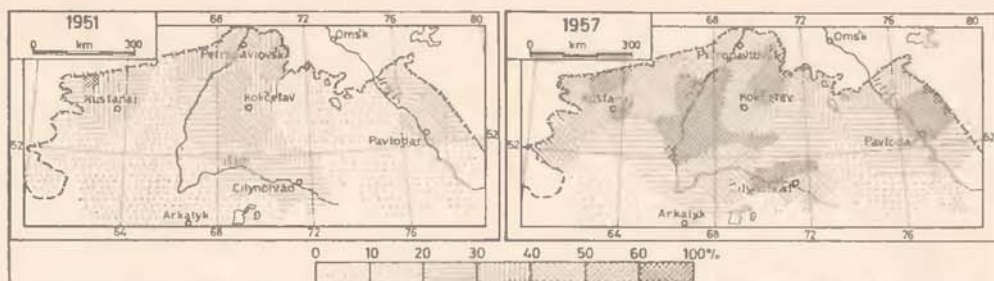
З різних категорій землекористування найбільше значення мають радгоспи, зокрема зернові. Радгоспи С.-А. С. к. більш, ніж в ін. частинах ССРСР, як своєю територією, так і числом працівників, тракторів, свійських тварин тощо. Бл. 60% радгоспів припадає на зернові, на дальшому плані — овець, м'ясні, молочні.

Менше значення мають колгоспи; більшість їх створено перед масовим розоранням цілини. І вони більш, ніж в УССР. Невелику роль відіграють присадибні госп-ва.

Забезпечення сіль. госп-ва машинами й робітниками є й досі незадовільне, зокрема під час жнив. Тому що збирання пшениці в С.-А. С. к. відбуваються на місяць пізніше, ніж на Україні і в півд. частині Евр. РСФСР, кожного року велика кількість с.-г. робітників і машин з Європи може допомогти у зборі зерна в С.-А. С. к.

Сіль. госп-во С.-А. С. к., зокрема його хліборобство, є далі на грані рента-

Розорання цілих земель у Цілиному краю
Ліля у 1951 і 1957 роках у % всієї площі

бельности. Урожайність зерна з 1 га коливається між 8 і 12 центнерів, середньо становить 10 (в УРСР — 23); за п'ятиріччя вона мала б дійти до 11–12 центнерів з 1 га. Реалізація цього завдання вимагає поглиблення згаданих вже агро-техн. засобів, штучної іригації (за останні роки побудовано зрошувальні канали з р. Іртиша до Караганди і Цілинограду та канал довж. 530 км між ріками Об'ю й Іртишем — через Кулундинський степ та ін.), кращого забезпечення хліборобства штучними добривами, дальшого підбору відповідних до природи країни видів кормових культур і порід свійських тварин, розбудови транспорту тощо.

Промисловість. Підставою промисли С.-А. С. к. є енергетичні ресурси (кам'яне вугілля), багата сировина (залізна і кольорові руди, продукти сіль. госп-ва) і корисне положення між пром. р-нами Уралу і Зах. Сибіру. До кін. 1920-их рр. в С.-А. С. к. була розвинена харч. та — у незначній мірі — гірничо-пром. сть. У великому масштабі розвинулася пром. сть (гол. важка і машинобудів.) під час війни 1941–44 для заміни пром. сті Донбасу і Дніпровського пром. р-ну; відтоді вона зростає без перебоїв. Її гол. галузі: важка, машинобудів. і харч.; слабо розвинена легка.

Джерелом енергії є Карагандинський кам'яно-вугільний басейн з великими запасами (51 млрд т; Донбасу — 128), здебільша коксівного вугілля, що його використовують для місц. важкої пром. сті і експортують на Урал, до Сер. Азії і Поволжя; річний видобуток 40 млн т (1971; на Донбасі 84). Менше значення має Екібастузький кам'яновугільний басейн (запаси — 10 млрд т), у якому вугілля (воно не коксується) залягає б. поверхні, що дозволяє на його експлуатацію відкритим способом; це вугілля є дешевою сировиною для теплових електростанцій, які творять півн.-казахстан-

ську систему, пов'язану з зах.-сибірською (Омськ); продукція (1971) 26 млн т.

Багаті на залізну руду родовища залягають у Кустанайському і Караган-

Шахта в Карагандинському басейні

динському р-нах, б. родовищ кам'яного вугілля, а також вапняку і вогнетривких глин, що полегшує розвиток місц. металургії. На базі кустанайських залізних руд виріс збагачувальний Соколовсько-Сарбайський комбінат (продукція 16 млн т залізної руди; у Криворізькому басейні 103). На базі метал. і вугільної пром. сті широко розвинулася машинобудів. пром. сть — у Карагандинському р-ні гол. важка, в Омську (вел. Сибзав.), Рубцовську, Цілиноградському, Павлодарському (тракторний зав.), Петропавловському (гол. с.-г. машини). Хем. пром. сть найбільше розвинена в Омську (нафтохем.) і Актюбінську. З різних галузей харч. пром. сті найбільше розвинена м'ясна і борошномельна; її осередки: Петропавловськ, Павлодар, Цілиноград та ін.

Найважливіші пром. центри в С.-А. С. к.: Омський (машинобудів., хем., харч.), Карагандинсько-Теміртауський (кам'яновугільна, важка, енергетична), Павло-

Павлодар на поч. 1970-их рр.

дарсько-Екібастузький (кам'яновугільна, харч.), Кустанайський (залізнична, харч., машинобудів.), Актюбінський (хем., кольорових металів).

Транспорт. Найдавніші залізничні прохідні кроси С.-А. С. к.: транс-сирська магістраль (збудована 1896–1902) – відтинок (Свердловськ)–Омськ–Новосибірськ та лінія Оренбург–Ташкент (з 1905–07), яка перетинає С.-А. С. к. б. Актюбінську. З 1931 С.-А. С. к. на півд.-сх. перерізує Туркестансько-Сибірська залізниця. З півночі на півд. С.-А. С. к. перетинає магістраль Петропавловськ–Караганда (Моінти-Чу), з зах. на сх. Картали–Ціліноград–Павлодар та Кустанай–Кокчетав–Карасук–Барнаул. Від цих гол. ліній низка відгалужень веде до менших пром. м. (гол. – рудних) і в глибину цілинних земель.

Сплавною рікою є лише Іртиш; чимраз більше значення має автомобільний і повітряний транспорт.

Література: Переселення крест'ян Харьковской губернии. выпуск III. X. 1910; Азиатская Россия тт. I, II, П. 1914; Украинцы – переселенцы Семипалатинской губернии. П. 1930; Олесьюк Т. Українські колоніальні землі. ж. Тибор. В. 1932–34; Kubilowicz W. Rozmieszczenie Ukraińców w Azji. Biuletyn Polsko-Ukraiński, B. 1934; Олесьюк Т. Сіра Україна. Женева 1947; Казахская ССР. Экономико-географическая характеристика. М. 1957; Кузнецова З. Павлодарская область. Алма-Ата 1958; Базардаев К. Кустанайская область. Алма-Ата 1959; Природное районирование Северного Казахстана. М.-П. 1960; Народы Средней Азии и Казахстана. I–II, М. 1962–63; Развитие народного хозяйства Казахстана за 50 лет советской власти. Алма-Ата 1967; Чупахин В. Физическая география Казахстана. Алма-Ата 1969; Этнография русского населения Сибири и Средней Азии. М. 1969; Казахстан. Природные условия и естественные ресурсы СССР. М. 1969; Третьяк Г., Улудкая Г. География Омской области. Омск 1969; Советский Союз. Казахстан. М. 1970; Советский Союз. Российская федерация. Западная Сибирь. М. 1971.

В. Кубійович

Середньодніпровська культура, археологічна культура, поширена з кін. 3 тисячоліття і в першій пол. 2 тисячоліття до Хр. на території сточища сер. і верхньої течії Дніпра і Десни, що її носія-

ми були імовірно прибулі з Зах. племена культури шнурової кераміки; виділена В. Городцовим на поч. 20 в. Гол. знахідками С. к. є просвердлені кам'яні сокири та різноманітна кераміка, виготовлена з глини з домішкою дрібнозернистого піску, здебільша з відбитками шнура. Крім того, на місцях поселень (наземні хати) та в могильниках знайдено кам'яні зернотерки, крем'яні долота і вістря до стріл та прикраси, виконані з міді і бурштину. Останні свідчать про зв'язки племен шнурової кераміки з племенами Півн. Кавказу, Карпато-Дунайського басейну та Прибалтики. Племена С. к. займалися хліборобством, скотарством (між знахідками – кістки рогатої худоби, свиней і коней) і мисливством. Найкраще досліджені на Україні місця поселень С. к. – Ісківщина б. Канева, а також Пекарі та Княжа Гора. Про С. к.: І. Артименко, «Племена верхнього і середнього Подніпров'я в епоху бронзи» (1967).

Середньо-Карпатська улоговина, лагідне низькогір'я між двома високими частинами Бескидів – зовн. і полонинським – в Укр. Карпатах. Докладніше див. стор. 967.

Середньозакарпатські говірки первісно архаїчний відповідник бойківських говірок, перехідними до яких є їх верховинська група (по В. Березний–Міжгір'я–Синевір на півд.); на зах. межують на р. Лаборець з півд.-лемківськими говірками (їх експансія в 16–18 вв. на півд.-схід створила тут перехідні смуги – по р. Ціроху й по Уж на сх.), а на сх. на р. Шопурка з гуцульськими говірками; у наслідок гуцульської колонізації 17–18 вв. виникли мішані говірки над р. Русковою, а окремі гуцульські риси поширилися аж по р. Торесву на зах. С. г. характеризує низка архаїзмів фонетичних, морфологічних і лексичних; вони доволі зрізничковані, при чому напрям ізголос меридіановий – вододілами допливів Тиси. На зах. від Ужгороду виникли в наслідок словацької експансії мішано-перехідні до сх.-словацьких 'сотацькі' говірки (со 'що'). С. г. характеризує: 1) збереження *дж* < *dj (пр'я́джа 'пряжа', молоджий 'молодший', хб́джу – на півд. сх. від Мукачева: хб́жу), м'якого *р'* теж у кінці слів і перед приголосним (пісар', вёр'х 'верх'), м'яких *з', ʋ', с'* в суфіксах (во́лбс'кий, б́тє́т', удови́ц'а), "середнього" *л'* (мáло), м'якого *-т'* в діслівних закінченнях (хб́дит', ма́вут' 'мають' і́діт' 'ідіть' – між Лабірцем і Рікою), різниці між *ы* й *и* (ры́ба, ни́тки, – при чому *ы* після губних і велярних набирає в частині надужанських говірок обнижено-заднього звучання *ы^o*: мы́ло 'мило', – подібно

як *y* > *y*^o там таки: к^урка 'курка'), 2) шелесні *ш*, *ж* стверділи (ш^ыти, ж^ы-то), д^ж м'яке на зах. від Латориці (Мукачева), а ч' м'яке на зах. від Боржави (Іршави), при чому змішуються групи ч'к й шк (каш'ка 'качка', доч'ка 'дошка', ч'кода 'шкода', 3) поява напружених позиційних варіантів *ô*, *ê* до фонем *o*, *e* перед пом'якшеним приголосним, та перед *i*, *y*, *û*, *ô*, *ê* (ц^êрк^ôу 'церква', на д^ôр^ôзі, на б^êр^êзі, д^êн', — при чому *ê* може переходити в *u*), 4) у новозакритих складах *ô*, *ê*, > *û*, *û*/*û* (між Лабірцем і Латорицею та між Рікою й Шопуркою: к^ûн 'кін', н^ûс 'ніс', в^ûх 'вів', при чому тут -х < -ф(-в), *û*, *û*/*û* (між Латорицею й Рікою: к^ûн, н^ûс, в^ûх) та в *i*, *i* (в верховинських говірках: к^ин, н^ис, в^ив/в^у), 5) форми типу ир^тити 'христити', к^ирве 'крови', й^аблику 'яблуко', ж^ыт'а 'життя', з'л'а 'зілля', т^ôу д^ôбр^ôу р^ôк^ôу 'тою доброю рукою', г^ôу 'гною', м^а(в)у, 'маю', м^а(в)ут 'мають' (з випаденням *й* між голосними), 6) особливості наголосу (частий напрефіксний наголос: н^азад, з^аста^уник, з^авада, з^ац^ывите, ов^ун с'а н^а-магат, н^айстарш^ый; але біло, н^е зна^иє; також кор^ыто, д^ôл^ôн'; але весел^ый, п^êр-ш^а; тог^ô, ^уд тог^ô, м^êн'і, ід^ô мн'і 'до мене'; на сх. від Верецьких-Берегова: н^ести, н^есу, н^ес^êш, на зах.: н^есті, н^есу; н^е-сем^ê, н^ес^êте; н^есла, н^ес^êній), 7) нерідко архаїчні закінчення в іменах: б^рит^ôу 'бритва', з ц^êрк^êве, з р^êмене; на земл^и, на кон^и/к^ôн'ови, на полі/п^ôл'у, на г^ус'ати, у част^и, у ц^êрк^êви; в^ôд^ици 'вовки', доли-н'ане 'мешканці доли', дв^ôме майстр^ôве '2 майстри'; в^ôл^ôм/-л^ôм/-л^ôм 'волам', з в^ôл^ôи, з й^агн'ати, з т^ыма мал^ыма п^ôб-ма, п^ал'ц'ôма, в л^ис^ôх, на к^ôн'ох; два кор^ôви, с^êла (на зах. від Ужа), дв^и д^ы-н'і, с^êла (на сх. від Ужа), т^рй^ê/ч^êтыр^êе б^рат'а, дв^ôй/т^ôр^ôй к^ôс^ôна, 8) вплив закінчень твердої відміни на м'яку (к^ôн'ô-ви, к^ôн'ôм, п^ôл'ôм, г^ус'ат'ом, в^ôл^ôс'ом, з^êмл'ôу, д^ын'ôу, ц^êрк'ôу/л'ôу, д^ын'ô! с'ôго, м^ôйого, м^ôйôму, м^ôйôу, н^ашôйе), 9) прикметникові закінчення: д^ôбр^ый — н^ы-н'ш^ын'ий, д^ôбр^ойе (на зах., теж: д^ôбр^ой)/д^ôбр^ойе Іваново п^ôле, т^ôт^ы к^ôр^ôс^ôн'і/-с^ôні Іванови к^ôн'і, 10) енклитичні займенникові форми: (м^ин'а, т'а, с'а, го, й^у/й^и, мн'і, ти/т'і, си, му, й^и/й^ий — можливі й після прийменників (від н'а 'від мене', у т'а 'у тебе', н^а с'а 'на себе'), ов^ун/ов^ин, н^им/н^им, на н'ум/н^им, он^а, й^êй^и, й^и/й^ий, н^ôу/н^êу, на н'й/н'у, он^и/он'і, (й)х/на н^их/н'х/н'і (над Боржавою), н^ими/н^има/н^има; м^ий, м^ôго/м^ôйого, м^ôму/м^ôйôму, м^ôй^им/-м, на м^ôй^им, м^ôй^и, -их, им, -ими/-има, м^ô(й)а, м^ôй/м^ôйêй/-йôй, м^ôй/м^ôй^и, м^ô(й)у, м^ôйôу, т^ôт, т^ôт^а, т^ôт^ô/т^ô(йе), т^ôг^ô, т^ôм^у, т^ым, у т^ым, т^ôт^ы/т^ôт'і, т^ыма/-ми, т^ôй^и, т^ый, т^ôт^ы/ту, т^ôу/т^иу с^êс', с^êс'а/с'а, с^êс^ê/с^êс^ê, с'ôго/с^êго, с'ôму/

с^êму, сим, на с'ум, с^êс'і, с^их, сим, с^êсі/с'і, с^има/-ми, с^êй^и, с'й/с'у, с^êс'у, с'у/с'ôу; хто/т^о, на к'ум; ш^ôто/ш^ôш^ôго, на ч'ум, 11) числівники: дв^асто, ш^ист'сто, дев'я-н^ôсто '90', самодруг^ый 'вдох', п^ид^уд^урта '1/2', дв^ôй^ак^ый/з^ау^ôд^ôй^ист^ый/д^ôй^ист^ый/д^ван'ч^аст^ый, 12) дієслівні форми: м^ôч^и, вер^êчи 'кинути', куп^ôв^ати, м^ôг^у — м^ôг^ут', ч^итам, -аш, -ат (на п^ив^ин.) /-ат' (на п^ив^ид-сх.), -аме, -ате, -ав^ут/-т', куп^ий^у/-й^иу/-й^иу 'купую' (на зах. від Цірохи), н^ôс'у (на п^ив^ид. зах.), дам, даш, даст', дам^ê, -ст^ê, -д^ут'; ход^ий^ием, й^êс', ход^или^с'ме, -с'те, ож^ием укр^ау 'що я вкрав', пл^их 'плів', в^их 'вів', м^их 'мів', б^их 'колов (рога-ми)'; му ч^ит^ати (на сх.) /б^уду ч^ит^ати; й^а б^ых ма^у 'я мав би' (б^ыс', б^ы, б^ыс'ме, б^ыс'те, б^ы; ід', ід'ме, ід'те (на зах. від Ужа) /ід^и, ід'ім(е) /ід'ім, ід'іт(е) /ід'іт' /ід'іт' (на сх. від Ужа й Латориці); ст^ôйа (на сх. від Боржави) /ст^ôй^ачи, на^чин'ана (к^уриц'а), 13) у словотворі утворенні типу м^ôрк^ôу 'морква', й^абл^ин'ча 'яблін-ка', 14) в лексичі низка архаїзмів (бор-т^иц'а/п^ôриліц'а 'кріт', л^ôни 'торік', п^ô-т'а 'пташеня', п^ôч^ôлінок 'пасіка', п^иаст' 'кулак', г^уд 'рік', й^{ар} 'весна', г^усл'ати 'грати на скрипці', по^ôт(ок) 'скатертина' тощо) та позичень з угор., румун., нім., а на зах. й словацької мови. С. г. 'до-л^ишнянські' поділяються на групу зах.-мармароську (між рр. Шопуркою й Рі-кою), надборжавську (між рр. Рікою й Латорицею) й надужанську (між рр. Латорицею й Лабірцем — з далішим під-розділом уздовж р. Цірохи). — Як і в випадку бойківських говірок, сьогодні приймають, що на території С. г. жили на заранні іст. доби білі хорвати. Деякі дослідники (О. Петров, О. Бонкало, угор. славісти й історики) обстоювали думку, що українці почали тут поселюватися від 13–14 вв. О. Дзендзелівський вбачає в деяких морфологічно-лексичних архаїзмах С. г. підтвердження місцевої традиції про приселення сюди наприкінці 14 в. подолан-волинян з кн. Ф. Коріатовичем. — С. г. досліджували: О. Семенович, В. Гнатюк, О. Брок, І. Верхратський, Я. Стрипський, О. Бонкало, М. Дурново, Г. Геровський, І. Панькевич, Е. Балецький, Й. Дзендзелівський, С. Бевзенко, І. Чередниченко, К. Галас, В. Добош, П. Лизанець, В. Маркус, Ф. Потошняк, В. Німчук, В. Орос, І. Пагіря, П. Чучка, В. Погорелов, Л. Деже й ін.

Література: Панькевич І. Укр. говори Підкарпат. Русі і сумежних областей. ч. I Звучня і морфологія. Прага 1938; Нарис історії укр. закарп. говорів. I. Фонетика. Acta Universitatis Carolinae. Philologica, I. Прага 1958; Матеріали до історії мови південнокарпат. українців. Наук. збірник Музею укр. культури в Свиднику, IV, 2. Пряшів 1970; Дзендзелівський Й. Лінгвістичний атлас укр. нар. говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), ч. I. Наук. записки Ужгородського

Держ. Ун-ту, 34. Ужгород 1958, ч. II. Наук. зап. Ужгородського Держ. Ун-ту, 42. Ужгород 1960; Дзерж. Л. Очерки по истории карпатских говоров. Будапешт 1967; Бернштейн С. Иллич-Свитыч В., Клепикова Г., Попова Т., Усачева В. Карпатский диалектологический атлас, ч. 1—2. М. 1967.

О. Горбач

Середньопіднібні приголосні (теж середньоязичні п.), утворюються тертям видихового струму повітря об хребет язика й тверде підніб'я (й, півд.-зах. позиційний варіант х', шелесні ш, ж), проривом зімкнення й тертям (африкати ч, дж) чи перед і, е, и проривом зімкнення (півд.-зах. позиційні варіанти к', г' / до к, г' чи до т', д'); й внаслідок поширеної цілини й послабленого тертя набирає характеру нескладового голосного і з діалектною тенденцією до зникнення поміж голосними в закінчених морфемах гол. прикметника (півд.-зах. — доброю → доброу), ш, ж, ч, дж належать до іст. і функційно — щодо їх сполук з аноморфами закінчень — м'яких фонем (ножém:ко́ло́м, душéю:руко́ю); вони м'які по карп. говірках; у м'яких варіантах виступають ш, ж, ч як фонетично довгі чи подвосні на шві кореневих і флексійних морфем перед а, у (Запоріжжя, підда́шшя, пі́ччю), а довгі тверді ш, ж, ч ще й на шві префіксних і кореневих морфем (зшити, зжа́ти, відчинити).

Середньостогівська культура, археологічна культура мідної доби (енеоліту), поширена у степ. Придніпров'ї, Приозі́в'ї, у сточищі Дінця та в Нижньому Подонні, названа від урочища Сер. Стіг (б. м. Запоріжжя), що його досліджувала Дніпробудівська експедиція у 1927—33. При розкопках у Сер. Стозі і пізніше в ін. місцевостях (понад 100 поселень, могильників тощо) виявлено поховання з трупопокладенням у ґрунтових могилах або кам'яних скринях, із скорченими кістяками, посипаними чорною охрою й зі знаряддями праці, посудом і прикрасами з міді, статуетки людей, тварин тощо. Населення С. к. жило у сусідстві з трипільськими та з етнічно чужими пле-

Глиняна скульптура з поселення середньостогівської культури поблизу с. Деревки

менами ін. культур. Його основним заняттям було скотарство, гол. конярство (вперше в Європі тут приручено коня до

їзди) та рибацтво. С. к. існувала з сер. 4 до сер. 3 тисячоліття до Хр. Історія й результати досліджень описані в праці Д. Телегіна «Середньостогівська культура епохи міді» (1973).

Серенсен Сергій (* 1905), інж.-механік, нар. у Хабаровську, д. чл. АН УРСР (з 1939); 1926 закінчив Київ. Політехн. Ін-т; 1928—45 працював у Ін-ті Будів. Механіки АН УРСР і (1934—41) — у Київ. Авіаційному Ін-ті; з 1945 — в Ін-ті Машинознавства АН СССР, одночасно (1945—61) керував відділом в Ін-ті Машинознавства та С.-Г. Машии АН УРСР. Понад 180 друкованих праць, у тому ч. 20 монографій і підручників, з ділянок динамічної міцності деталей машин та міцності в машинобудівництві.

С. Серенсен

Серет (Siret; VI—7), м. на півд. Буковині, над р. Серетом у Сучавському пов. Соц. Респ. Румунії, положене на укр.-рум. етнічному пограниччі; 6 200 меш.

Панорама м. Серета

(1965). С. — одна з найстаріших осель Буковини з слідами заселення з неоліту і трипільської доби; вперше згадується як м. 1334. у 1365—88 — столиця Молдавії, 1370—1435 — кат. єпископства. За Австрії (1774—1918) пов. м. з низкою укр. установ (філії «Руської Бесіди» і «Укр. Школи»; укр. бурса тощо). За переписом 1910 в Серетському пов. жило 26 800 (41,8% укр. румунів 19 200 (29,4%)). Серетський пов. поділено поміж УССР (Чернівецька обл.) і Румунією. Тепер у рум. частині є 14 укр. сіл. У 1950-их рр. у гімназії і пед. школі в С. діяли паралельні класи з укр. мовою навчання. Пам'ятки архітектури: церква св. Трійці з 1358, св. Івана з 1377 та ін.

Церква св. Трійці (1358)

Серет, Сірет, ліва подільська притока Дністра; довж. 242 км, сточище — 3 900 км². Шир. річища в гор. течії 4–10 м, у нижній — 25–50 м.; у дол. течії С. пливе глибоким, вузьким яром. Над С. — м. Тернопіль, Чортків. Влітку 1916 бої між австр.-угор.-нім. і рос. військом.

Серет, Сірет, ліва притока Дунаю; поч. бере в Буковинських Карпатах, далі протікає Молд. височиною; довж. 740 км, сточище — 43 960 км². В гор. частині тече на території УССР (115 км), далі — Румунії. Гол. притоки на укр. території: Сучава і Молдава. Живлення снігове і дощове, льодостан з грудня до березня; повені на весні, влітку — дощові паводки. Використовується для лісоплавлу, у пониззі — судноплавний. Над. С. — м. Серет.

Серпін Леонид (1912–73; псевд.: Діброва Ю., Леонченко С.), письмен. родом з Києва. Повісті: «После войны» (1946), «Світанок» (1947), «Клятва над багаттям» (1952), «Золота осінь» (1960), «Пора весняних вітрів» (1962), «Народження людини» (1963), «У світлі дня» (1964), «Вогник на узліссі» (1967), «П'ять днів у вересні» (1973); роман у 2 тт. «Будівничі» (1955–57), зб. оп. і нарисів «Березовий гомін» (1969); вірші, оп. для дітей.

«Серп і Молот» (Харківський моторобудів. зав. «С. і М.»), велике підприємство с.-г. машинобудування у Харкові. Засноване 1875, 1895 перетворене на акційне т-во «Гельферіх-Саде», що виробляло с.-г. машини, 1918 націоналізоване, з 1922 має назву «С. і М.». У перші п'ятиріччя і згодом по знищенні у 1941–43 (частину устаткування вивезено на Сх.) реконструйоване і поширене. З 1950 зав. спеціалізувався на випуску бензинових двигунів, з 1958 — двигунів-дизелів. У 1971 зав. мав 14 основних і 12 допоміжних цехів.

Серпневе (VIII–10), с. м. т. в півд. Басарабії, Тарутинського р-ну Одеської обл., положене над р. Когильником; 3 200 меш. (1966). Засноване на поч. 19 в. як нім. колонія Ляйпціг.

Серпокрилець, стриж (Apus), птах ряду довгокрилих, роду стрижів. Довж. 22 см, вага до 40–110 г. 16 видів, поширених в Європі, Африці та Америці; з них — два на Україні: С. чорний (A. apus L.), гніздиться по всіх зонах і С. білочеревий (A. melba L.) — у горах Криму (залітає в півд. Срен). С. перелітні птахи. Живляться комахами; корисні.

Серсавій (Zrzavý) Вінкент (1802–53), церк. композитор і диригент, походженням чех з-під Брна на Моравії. З 1830 перший бас перемиського катедрального хору і помічник А. Нанке у веденні хору в школі. З 1834 гол. диригент та учитель церк. хору, учитель співу в дяко-

учительській школі й диригент гімназійного хору. Скомпонував низку церк. творів; «Аллилуя» (у зб. І. Кипріяна). Помер у Перемишлі.

Сесіль оф Челвуд (Cecil of Chelwood) Едгар Алджернон Роберт (1864–1958), брит. держ. діяч. Відіграв важливу роль у створенні Ліги Націй як співавтор її статуту і довголітній представник В. Британії в Раді Ліги, у якій часто обстоював права нац. меншостей у Польщі, в тому ч. й українців, але підтримував, хоч з деякими застереженнями, резолюцію Ради 30. 1. 1932, яка відкинула укр. петицію в справі нацифікації; мирова нагорода Нобеля (1937).

Сестри Василіянки, жін. галузь василіанського чернецтва (див. Василіяни), поділяють його 1600-літнє існування у сх.-христ. Церквах — на Близькому Сх., у Греції, півд. Італії й між слов. народами.

На Україні існування жін. монастирів датується 1037, коли Ярослав Мудрий збудував жін. обитель св. Ірини; пізніше В. кн. Всеслод спорудив для своєї дочки Янки 1036 відомий «Янчин» монастир. З України жін. монастирі поширилися на Білорусь (серед ін. полоцький св. княгині Євфросинії † бл. 1173). Після Берестейської Унії і з оновленням василіанського чернецтва за митр. Й. Рутського і св. Йосафата Кунцевича почався також розвиток жін. монастирів на підставі складеного Рутським чернечого уставу; в пол. 17 в. С. В. мали 10 монастирів на укр.-білор. землях (серед ін. у Пинському, Дубні, Острозі, Холмі тощо). Після заєпаду в добу Хмельниччини С. В. помножили свої осідки гол. у новоприєднаних епархіях Львова, Перемишля й Луцького та мали на поч. 18 в. 35–40 монастирів (правос. черниці — 12). На однаковий уклад життя С. В. звернув увагу Замойський синод (1720), але його постанови про загострену кляузру (затвір) і пожвавлення шкільної діяльності залишилися майже без наслідків, бо С. В. здебільша жили поза містами й утримувалися з ручної праці та милостині. Тому сп. намагалися перенести черниць до більших монастирів, так що 1772 С. В. мали тільки 25 осідків і 200 черниць. З поділами Польщі (1772–95) С. В. втратили під Росією за Катерини II більшість монастирів, решта була за Миколи I примусово скасована 1832–39, а тих черниць, що чинили опір, запроторено до монастирської тюрми в Мядзолі Старому на Білорусі або розпущено. У Галичині в наслідок реформ Йосифа II з 12 монастирів С. В. залишилися лише 2 — у Словіті (львівської) і Яворові (перемиської епархії), що провадили дівочі школи (з 1881 ще у Львові).

Щойно коли 1897 митр. С. Сембратович доручив Васи́ліянам провести реформу С. В., постали нові монастирі С. В. та їхні шкільно-виховні установи не тільки в Галичині, але й у ЗДА (1911), Югославії (1915), на Закарпатті (1921–22) та в Аргентині (1939); разом (без Аргентини) у 1938–39 було 26 осідків і понад 300 черниць, що провадили 6 сер., 7 виділових та фахових шкіл і 10 дівочих інтів й інтернатів та сиротинці, захоронки, дитячі садки, шкільки тощо. Монастирі С. В. були тут і там залежні від місц. церк. влади і не залежні один від одного, але назагал вони керувалися правилами митр. Рутського, пристосованими до змінених обставин митр. А. Шептицьким 1909, і заг. з'їздами (капітулами).

Після сов. окупації Зах. України і ком. перевороту в Чехо-Словаччині С. В. були розпущені (частково попали на заслання і до в'язниць), так що вони можуть у деякій мірі продовжувати чернече життя лише в Югославії (6 осідків) і в Польщі (4 осідки). Натомість С. В. мають дві чернечі провінції у ЗДА з центром у Філадельфії (24 осідки і 140 монахинь, 2 вищі школи, 3 сер. і 16 парафіяльних шкіл) та в Юніонтаві 6. Пітсбургу (23 осідки і 143 черниці, 19 шкіл) й одну в Аргентині (4 осідки і 50 черниць та 4 школи) і два монастирі в Австралії й Бразилії. Для кращого розвитку всі С. В. з 1951 становлять один Чин, виключений з-під місц. церк. влади, що керується одними правилами, схваленими Апостольською Столицею, під верховним проводом архимандритів та її ради у гол. монастирі в Римі.

Література: Косса́к М. Шематизм провінції св. Спасителя ЧСВВ в Галичині. Л. 1867; Wołyński A. Z przeszłości zakonu bazylikańskiego na Litwie i Rusi (Przewodnik naukowy i literacki). Л. 1904; Цьорох С., ЧСВВ. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь василіянок. Л. 1934, Рим 1964.

О. М. Ваврик

Сестри Служебниці Пренепорочної Діви Марії (С.), найчисленніше чернече жіноцтво (понад 1 000 С.) Укр. Кат. Церкви, засноване 1892 василіянином Є.

Ломницьким для рел. виховання дітей і шкільної молоді та церк.-харитативної, допомоги по парафіях (захоронки, сиротинці, школи, лікарні, притулки для похилих віком тощо). Укладений для

Новіціят і захоронка СС. Служебниць у Кристинополі (1894)

С. чернечий устав того ж року схвалив митр. С. Сембратович. Перший дім вишив у с. Жужелі б. Сокала завдяки допомозі місц. душпастиря К. Селецького,

1894 оформився гол. монастир у Кристинополі під проводом тамошніх Васи́лія. Під керівництвом першої С. Йосафати Гордашевської, співзасновниці згромадження, С. невдовзі поширилися в Галичині, поміж укр. еміграцією в Канаді (1902) і Бразилії (1911) та в Югославії (1906), на Карп. Україні (1928) й у ЗДА (1938). 1934 С., підлеглі доти епархіяльній владі, були scentралізовані під гол. зарядом з одним чернечим уставом, затвердженням остаточно Пієм XII 1956, і діяли у трьох чернечих провінціях: для Європи, Канади й ЗДА з Бразилією. 1938 С. мали в Європі 92 доми і 494 сестри та вели захоронки (76, бл. 5 000 дітей), сиротинці (15 з 380 сиротами) та 3 нар. школи, економію у 4 духовних семінаріях та різноманітну церк.-харитативну працю по парафіях, гол. між жіноцтвом. Сов. влада скасувала С. в Галичині (1940–41 і гол. по війні) і чимало з них вивезла до концентраційних таборів; така сама доля зустріла С. під ком. режимом у Чехо-Словаччині 1950, тільки у деякій мірі вони можуть існувати в Польщі (13 осідків) і в Югославії (7). Тепер гол. дім верховної управи є в Римі, по 2 доми у Франції, Англії та Німеччині; за океаном — у Бразилії (43 доми), Канаді (23), ЗДА (20) і (з 1965) в Аргентині (4). С. далі працюють насамперед у парафіяльному шкільництві, мають власні вищі школи для дівчат та дають місійно-катехитичну допомогу свящ. по далекорозкинутих колоніях.

Література: Каталог Згромадження СС. Служебниць. Л. 1938. Рим 1955, 1965, 1972; Великий А. Нарис історії Згромадження СС. Служебниць. Рим 1968; Porowich S. To serve is to love... Toronto 1971. О. М. Ваврик

Сецесія, відірвання, відокремлення, вихід частини з цілості, залишення певної установи групою її членів (напр., С. укр. послів з гал. союму 1901, С. укр. студентів з Львівського Ун-ту 1901–02). Термін С. найчастіше вживається до певної територіальної чи нац. одиниці, що намагається здійснити програму відокремлення від однієї держави на користь ін., часто з метою утворення власної. С., як правовий принцип, подекуди прийнята в міждерж. спільнотах, конференціях, союзах тощо.

У розумінні доктрини нац. самовизначення народи і нації мають природне право на С. як вияв демократичних між-нац. стосунків. Таке право на вихід з багатонац. комплексу визнає сов. теорія самовизначення (див.), у наслідок чого право на С. з СССР стало конституційною засадою, зафіксованою в ст. 17 діючої конституції СССР та ст. 14 конституції УССР. Ленін та ідеологи рос. більшевизму вже перед революцією 1917 сформулювали у своїй програмі прин-

тип самовизначення, «включно до відокремлення й утворення власної нац. держави», хоч рішення у цьому питанні вони залишали за «пролетаріатом», себто на ділі — за своєю партією. Безпосередньою причиною включення права С. до конституції РСФСР 1918 та ССРСР з 1924 було підкреслити «добровільний» характер міжнац. взаємин у сов. державі та намагання рос. ком. партії зробити сов. Росію відкритою для «добровільного приєднання» ін. соц. країн. Сам Ленін вважав федерацію з правом С. за «переходову форму на шляху до повної єдності». У діалектиці «відокремлення-приєднання» право С. має виключно теоретичне і тактичне значення.

Право на вільний вихід (С.) фігурувало у цілому ряді правно-політ. документів сов. влади: «Деклярація прав народів Росії» від 15. 11. 1917, конституція РСФСР 1918, декларація про утворення ССРСР та союзний договір від 30. 12. 1922, конституція ССРСР 1923 (ст. 4), а також у ряді міжнар. договорів та дипломатичних нот і заяв. Конституційна постанова про право С. стверджувала: «Кожна союзна республіка зберігає за собою право вільного виходу з ССРСР». Вона була повторена у діючій тепер конституції 1936 (ст. 17) з тим, що не зберегла постанови з 1923 про те, що «обмеження або усунення ст. 4 (про право С.) вимагає згоди всіх союзних республік» (ст. 6).

Пропонуючи конституцію 1936, Й. Сталін виступив з власною доктриною права С., твердячи, що союзні респ., щоб бути здатними користуватися правом С., мусять мати: окрайніне положення, більшість населення тієї національності, яка творить республіку, і щонайменше 1 млн населення. Сталін твердив, що право С. слід залишити в конституції, хоч нема республіки, яка бажала б вийти з складу ССРСР. Право С. не мають автономні республіки чи автономні обл.

Процедура здійснення права С. не визначена сов. конституційним правом. Зважаючи на те, що сов. федералізм передбачає зміну й касування актів республіки союзними органами, деякі закордонні юристи вважають, що акт С. може бути скасований зверхнім союзним актом. Деякі сов. правники заперечують цей погляд, твердячи, що право С. є «поза зверхністю ССРСР» (В. Шенцов).

Сов. правники поєднують право С. з суверенітетом союзних респ., доводячи, що воно саме і є гол. гарантією суверенітету нац. респ. в ССРСР. Зах. юристи не погоджуються з цим поглядом, бо з матеріального і формального погляду годі говорити про суверенітет республік. Право С. залишається лише декларативною прерогативою, здійснення якої так само, як і ін. дем. прав в ССРСР, заперечується самою системою монопартійної диктатури та тоталітарним характером держави (М. Лозинський, В. Голубничий, О. Юрченко, В. Галайчук, Р. Якемчук, Т. Кіс та низка неукр. авторів). Дехто із згаданих припускає реальність права С., якщо зміниться сама система.

За останній час питання про вільний вихід (С.) ставиться на порядок дня діячами опору в ССРСР, які бажують літературно закріпити на політ.-правну дійсність. У 1961 суджено у Львові групу укр. юристів (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун та ін.) за те, що вони в програму підпільної орг-ції Укр. Роб.-Сел. Спілки намагалися внести змагання за легальний вихід УССР зі складу ССРСР; за подібну справу суджено Укр. Нац. Комітет. Сов. поліційна та суд. практика засуджує заходи про прилюдне обговорення права виходу з ССРСР як «протидерж. злочин», переслідуваний вищими мірами покарання. Подібні закиди ставляться ін. нац.-опозиційним рухам в ССРСР, гол. у балтійських країнах і на Закавказзі.

Хоч країни сов. блоку (нар. демократії) є формально окремими незалежними державами, а не чл. ССРСР, проте і до них стосується фактична неможливість вільно залишити систему блоку («соц. співдружність народів»), що й теоретично умотивоване т. зв. доктриною Брежнєва (див. Доповнення).

Література: Сталін Й. Доклад о проекте конституции СССР. М. 1951; Маркус В. Право сецесії. Вісті Евр. Відділу НТШ, т. 6. Париж 1952; Таранов А. П. Основні принципи конституції Укр. РСР. К. 1962; Кандиба І. За правду і справедливість. Мюнхен 1967; Halajczuk B. Das Sezessionsrecht — Art. 17 der Verfassung der UdSSR. Jahrbuch für Ostrecht, IX, I. Мюнхен 1968; Кіс Т. Le fédéralisme soviétique. Оттава 1973; Sawczuk K. Opposition in the Ukraine: Seven Versus the Regime. Survey, XX, I. Лондон 1974.

В. Маркусь

Сецесія укр. студентів Львівського Ун-ту 1901—02, одна з найбільших масових акцій у боротьбі за укр. ун-т у Львові, як реакція на рішення університетської влади виключити організаторів укр. студентських віч і демонстрацій і на її заклик до погромів проти укр. студентства. С. підтримала гол. укр. суспільність і створила т. зв. «Сецесійний фонд» для продовження студій в австр. ун-тах поза Галичиною; у Відні, Празі й Граці, а також у Кракові. У С. взяло участь 440 студентів Львівського Ун-ту. Вона тривала від 1. 12. 1901 до літнього семестра 1902. Практичних наслідків С. не дала. Укр. вимоги рівноправності укр. мови в університетському урядуванні та створення кількох укр. кафедр (початково українці домагалися також заснування окремого укр. ун-ту або поділу Львівського Ун-ту на два — укр. і поль.) були австр. урядовими органами ігноровані. Позитивним наслідком С. була популяризація в австр. парламенті та у прилюдній opinio Europae ідеї заснування укр. ун-ту, як також поширення духовних обріїв укр. студентства в наслідок їх перебування в ун-тах ін. країн Австр. Імперії. На думку деяких тогочасних публіцистів, як і пізніших істориків, С. мала негативні наслідки, як «втеча з поля бою» чи вияв «пасивного опору», і призвела не тільки до послаблення організованого студентського життя, але й усієї боротьби за укр. ун-т.

Б. К.

Северне, див. *Сіверне*.

Северний, див. *Сіверний*.

Северодонецьке, див. *Сіверськодонецьке*.

Северцов Олексій (1866–1936), визначний рос. зоолог, родом з Москви, проф. порівняльної анатомії Тартуського (з 1899), Київ. (1902–11) та Моск. ун-тів; д. чл. АН СССР (з 1920) та АН УРСР (з 1925). С. один з засновників еволюційного напрямку в морфології, створив наук. школи – київ. і моск.

Севський чех, див. *Чех*.

Седін Митрофан (1861–1918), письм. і журналіст. Нар. і жив на Кубані. Писав укр. і рос. мовами, видавав у Краснодарі (1915–17) роб. ж. «Прикубанские степи». Гол. твори (п'єси), писані укр. мовою: «Що посієш, те й пожнеш» (1899), «Тиховський» (1901), «На Чорномор'ї» (1910).

Седльце (Siedlce), Сідлець, Сілець (I–3), м. в півн.-сх. Польщі, пов. м. Варшавського воєводства; 39 400 меш. (1970). 1837–45 і 1867–1912 С. були центром губ., до якої входило українцями заселене Підляшшя (межі губ. на карті на 2090 стор.). У 1860-их рр. рос. уряд заснував у С. рос. гімназію, у якій вчилася багато укр. молоді з Підляшшя; 1961–72 в ній читав І. Нечуй-Левицький.

Седове (VI–19); до 1938 – Крива Коса), с. м. т. Новоозівського р-ну Донецької обл., положене на березі Таганриської затоки Озівського м., 2 400 меш. (1966). Рибальство, рибопереробка. Засноване в кін. 17 в.

Семашко Йосиф (1798–1868), митр., церк. (уніятський, з 1839 правос.) діяч родом з Київщини. Закінчив Гол. Духовну Семінарію при Віленському Ун-ті, з 1821 – свящ., з 1822 у Петербурзі при уніятському департаменті Римо-Кат. Духовної Колегії. Записка С. про приєднання уніятів до Правос. Церкви і проєкт реорганізації Уніятської Церкви були використані у царському декреті 1827 про створення окремої Гр.-Уніятської Колегії. З 1829 – єп. мстиславський, з 1832 – лит. і гол. білор. консисторії. 1835 як чл. таємного Комітету уніятських справ підготував підпорядкування (1837), а 1839 – приєднання Уніятської Церкви до Правос. 1840 – архиеп. лит. і віленський. З 1844 переїхав до Жировиць і, як правлячий правос. архиеп., допомагав русифікувати Білорусь. 1847 – чл. Святішого Синоду. 1852 – митр.

Семірадзький (Siemiradzki) Юзеф (1858–1933), поляк, геолог і палеонтолог родом з Харкова, проф. Львівського Ун-ту (1901–32); дослідник палеозою Поділля; довідник «Geologia ziem polskich» (I–II, 1903–09), у якому, присвячено місце тим укр. землям, які входили до складу іст. Польщі.

Сенкевіч Генріх (1846–1916), визначний польс. прозаїк, нар. у с. Воля Окшейська на Підляшші. С. автор низки оп. і романів, між ними «Quo vadis» (1896), та «Хрестомосці» (1897–1900), лауреат Нобелівської премії 1905. Широку популярність серед польс. суспільства здобув зокрема іст. трилогією. У її першій частині «Вогнем і мечем» (1884) представлена визвольна боротьба укр. народу під проводом Б. Хмельницького у польс. шовіністичному дусі як стихійний бунт озвірілого натовпу, а Б. Хмельницький – як варвар і пияк; одночасно жорстокий погромник коз. повстання кн. Я. Вишневецький як оборонець культури і польс. нац. герой. Концепція цього роману, як і наставлення С. до укр. народу були критично насліднені й засуджені не тільки укр. письм. і публіцистами (зокрема І. Франком), але й польс., між ними З. Качковським, О. Свєнтоховським, Б. Прусом, Е. Ожешко й ін. З польс. істориків крит.-негативну оцінку цього твору С. дав проф. Варшавського Ун-ту О. Гурка у праці «„Ogniem i mieczem“, a rzeczywistość historyczna» (1934) та З. Вуйцік у додатку до монографії «Dzikie Pola w ogniu» (1960). Не зважаючи на вороже в заг. наставлення С. до укр. козацтва і його визвольних змагань, він спричинився до їх популяризації серед польс. суспільства, зокрема позитивним представленням деяких постатей, напр., *Богуна*.

Б. К.

Сєнявський (Sieniawski) Адам Миколай (бл. 1666–1726), воєвода белзький (з 1692), гетьман польний коронний (з 1702), гетьман В. коронний (з 1706), каштелян краківський (з 1710); керував війною з коз. військами С. Палія (1703–04), висував (підтриманий Росією) свою кандидатуру на польс. престол. Провадив листування з гетьманом І. Мазепою, який хотів залучити С. до антимоск. коаліції. Листи Мазепи з 1704–08 (попад 50, що збереглися в архіві Чарторийських у Кракові) видає УВАН у ЗДА (за ред. О. Субтельного). Останній в роді Сєнявських. Його величезні маєтності через шлюб дочки Софії перейшли до кн. Чарторийських.

Сєнявські (Sieniawski), польс. магнатський рід, герба Лєліва, який у 16 – на поч. 18 в. посідав високі держ.-військ. посади в Речі Посполитій та володів великими маєтностями, зокрема в Галичині (їхньою резиденцією було м. *Сєнява*) і на Поділлі. В історії України відіграли ролю: Миколай (бл. 1489–1569), гетьман польний коронний (з 1539), воєвода руський (з 1553), гетьман В. коронний (з 1561), воював з татарами на півд.-сх. пограниччі Речі Посполитої; його син Миколай († 1587), гетьман польний корон-

ний (з 1569), каштелян кам'янецький (з 1576), Миколай Єронім (1645–83), воєвода волинський (з 1680), гетьман польний коронний (з 1682), воював з козаками і татарами, а 1683 – під Віднем, з турками; його син Адам Миколай (1666–1726; див.).

Сераковський (Sierakowski) Зигмунт (1826–63), польс. революціонер родом з Волині. Бувши на заслання в Оренбурзі 1849, зблизився з Т. Шевченком і пізніше листувався з ним. Капітан рос. Ген. штабу. За участь у польс. січневому повстанні (С. очолював повстання на Литві) страчений.

Серов Іван (* 1905), рос. партійний діяч, у 1930-их рр. в особистому секретаріаті Сталіна, 1940 провадив советизацію в надбалтицьких країнах, з 1940 чл. Політбюро ЦК КПУ і нар. комісар внутрішніх справ УССР, з 1941 заступник нар. комісара Держ. Безпеки ССРСР. У 1943–44 керував виселенням чеченців, інгушів, крим. татар та калмиків, 1945 заступник шефа СМЕРШ-у в сов. зоні Німеччини, згодом на праці в МВД, 1954–58 гол. КГБ, пізніше в мін-ві оборони ССРСР; з 1961 доля невідома. Під час перебування на Україні, С. був організатором терористичних і незаконних дій супроти українців.

Серов Олександр (1820–71), рос. композитор і музикознавець. Естетичні й теоретичні твердження його праці «Музыка южно-русских песен» («Основа», 1861) мали велике значення для укр. муз. фолклористики. С. записував і використовував у своїх творах укр. нар. мелодії; komponував оркестрові твори на укр. нар. теми («Гопак», «Гречаники» тощо).

Сеціський Осип (1888–1967), інж.-металург і гром. діяч, родом з Тартакова (Галичина); 1921–36 у Чехо-Словаччині, де закінчив Високу Пріничу Школу в Пршібрамі (був асистентом при катедрі хемії), у 1936–44 у Львові (1942–44 викладач Держ. Техн. Ін-ту), згодом на еміграції в Австрії і з 1948 в Торонто (Канада). Ст. з металургії, про історію Львівської Політехніки, спогади.

Сечкін Віталій (* 1927), композитор і піаніст, родом з Харкова. Закінчив Харківську Консерваторію (1947) й аспірантуру при Моск. Консерваторії (1950). Лавреат Міжнар. конкурсу піаністів на 3 Всесвітньому фестивалі молоді в Берліні (1951). Твори: для хору з симфонічною оркестрою «Уроцистий хор» на слова О. Пушкіна, увертюра («Мій коханий краю») для симфонічної оркестри; концерт для фортепіану з оркестрою (1962). Для струнного квартету «Анданте кантабіле». Для фортепіану: соната (1948), варіації, 2 етюди, 3 прелюдії, соната ч. 2 (1963), «Спогад» та ін. Для скрипки з

фортепіаном «Мелодія», «Каприз», «Поема», соната (1968). Для віолончелі з фортепіаном «Колискова», три поеми, сюїта, «Естонські враження», хори, сольоспіви.

Сибір, частина азіатської території ССРСР, яка простягається між Півн. Льодовим океаном на півн. до горбуватих степів Казахстану і Монголії на півд. (бл. 3 500 км) і від Уралу на зах. до гірських хребтів тихоокеанського вододілу на сх. (бл. 7 000 км); територія бл. 10 млн км², ч. населення бл. 21 млн. До 1917 (інколи й тепер, зокрема в іст. і етногр. літературі) назва С. стосується і Далекого Сходу; разом з ним С. має 12,8 млн км² (30% території всієї Азії) і 26 млн людности. Півд. межа С. покривається з півд. межею РСФСР з Казахстанською ССР і Монгольською Нар. Респ. С. обіймає Якутську, Тувинську і Бурятську АССР, Алтайський (разом з Горно-Алтайською Автономною Обл.) і Красноярський (разом з Хакаською Автономною Обл.) краї, Тюменську, Курганську, Омську, Новосибірську, Томську, Кемерівську, Іркутську й Читінську обл.; у межах цих одиниць є ще нац. округи. До 1917 до С. зараховували Тобольську, Томську, Єнісейську і Іркутську губ. та Якутську і Забайкальську обл.; півд.-зах. межа С. (з Степ. краєм) покривалася назагал з сучасними межами С. (але Омський пов. входив до Степ. краю).

Природа. Основні геоморфологічні обл. С.: Зах.-Сибірська низовина (велика аккумулятивна рівнина, бл. 2 млн км²); її продовження на півн. сх. – Півн.-Сибірська низовина; сер.-східське плоскогір'я між р. Єнісеєм і Леною (пересічна висота 500–700 м, найбільша 1 701 м), розчленоване глибокими долинами; основу становлять палеозойські відклади; гори Півд. С. (Алтай – до 4 506 м, Зах. і Сх. Саян, Яблоновий хребет, Становий хребет й ін.) та гори Півн.-сх. С. – від Верхоянських на зах. до Колімських на сх. з низовинами Яни, Індігирки і Колими. С. має багаті, ще докладно не досліджені, природні ресурси, великі (3/4 заг.-союзних) поклади кам'яного й бурого вугілля (Кузнецький, Кансько-Ачинський, Іркутський та ін. басейни), нафти і земного газу (у зах. С.), залізної руди, рідкісних (золото) і кольорових металів, діамантів (Зах. Якутія) тощо.

Клімат С. континентальний і в більшій частині краю помірковано холодний, на півн. – субполярний і полярний, на півд. зах. помірковано теплий і сухий. Сер. температура року майже повсюдно нижча 0°Ц. (на півн. сх. від –15 до –18°Ц.), липня від 2–5°Ц. на крайній півн. до 22°Ц. на півд. зах., січня від –16° на півд. зах. до –50°Ц. на півн. сх. (в околицях Верхоянську мінімальна температура –71°Ц.). Атмосферичні опади (їх

найбільше влітку) від 150–250 на півн. сх., до 500–530 мм на зах., в горах до 2 м. Сніговий настил триває 5–10 місяців; на великих просторах панує вічна мерзлота. Річкова мережа густа; майже всі ріки належать до басейну Півн. Льодового океану; найбільші: Об з Іртишем, Єнісей, Лена; скресання рік на 5–8 місяців; вони важливі для транспорту і будови ГЕС.

Уздовж Півн. Льодового океану простягається смуга безлісної тундри, бл. 7 млн км² займає труднопрохідна тайга, яка на півд. зах. переходить у лісостеп і степ з родючими для сіль. госп-ва ґрунтами (сірі опідзолени і чорноземні), а на півд. сх. у гірську тайгу. *В. Кубійович*

Історія. Найдавніші людські поселення в С. відомі з пізнього палеоліту і неоліту. У другій пол. 1 тисячоліття нової ери в С. виникли різні союзи племен і перші держави. У сер. 13 в. майже весь С. став частиною імперії Чингіс-Хана, по його смерті Зах. С. став складовою частиною Золотої Орди, а потім постало тут Сибірське ханство. Населення С. складалося тоді з різних малочисленних народів на різному ступені суспільного й екон. розвитку; на півн. вони займалися рибальством і мисливством та годівлею півн. оленів, на півд. переважало скотарство. Вони належали до різних етнічних і мовних груп: тюркської (татари, якути, тувинці й ін.), бурято-монгольської, угор., тургузо-манджурської, самоїдської, а також до т. зв. палеазиатських народів на півн. сх.

Півн.-зах. С., т. зв. Югорська земля перебувала під екон., а з 13 в. і політ. впливами В. Новгороду, а по його занепаді — В. Моск. князівства. Після підкорення Казані (1552) опинився в руках Москви Камський водний шлях, що вів за Урал, а разом з цим збільшилися впливи Москви на Сибірське ханство, яке вона остаточно окупувала після успішного походу на С. коз. найманих відділів під проводом Єрмака, що його організували пермські купці Строганови. На опанованій території С. Москва будувала міста-острови: Тюмені (1586), Тобольськ (1587), Томськ (1604), Кузнецький острог (1618), Єнісейськ (1619) та ін. У перші 10-ліття 17 в. Москва опанувала весь зах. С. по р. Єнісей на сх., у сер. 17 в. дійшла до Байкальського оз. (Іркутськ, 1661); по побудові Якутську (1632) до Охотського м. (1649), над яким було засноване тієї ж назви місто (1697) і Камчатки (1698–99). В наслідок воєн з Китаєм Москва відмовилася від Приамур'я (Нерчинський договір 1689), яке добула назад цойно за Айгунським договором (1858). Швидке опанування С. було уможливлене незначним опором ко-

рінного населення. Про поширення рос. володінь в Азії див. карту на 2589 стор.

Разом з політ. окупацією С. йшла колонізація рос. поселенців (спершу перев. з півн. Росії). До поч. 18 в. це були гол. «служили люди» і промисловці та коз. відділи, які селилися гол. у городках; вони посувалися на сх. по ріках; гол. багатством країни були хутра (ними платили дань і місц. народи — т. зв. ясаки). Кількість населення на поч. 17 в. обрховують на бл. 200 000 (у тому ч. бл. 25 000 зайшлих колоністів), в кін. 17 в. на бл. 420 000 (вже здебільша колоністів). У 18 в. у С. селилися гол. селяни, перев. на півд. зах. у смугу Лісостепу й Степу. Це були в основному держ. селяни, які селилися добровільно або під примусом; ні великої приватної власності (за винятком великих посіlostей царя і його родини), ні панщини в С. не існувало. Гол. багатством краю і предметом експорту, крім хутер, були корисні копалини (срібло, оливи, мідь, залізо; з 1820-их рр. також золото). Для охорони півд.-зах. кордонів перед кочовиками у 1710 і 1750–60-их рр. побудовано кілька оборонних ліній (Ішимську, Іртиську і Колівансько-Кузнецьку), що їх охороняли коз. війська, які 1808 об'єднано у Сибірське коз. військо. Кількість населення постійно зростала (у дужках ч. корінного населення; ч. прибілині) з 430 (200) на поч. 18 в. до 680 (260) у 1763, 939 (363) у 1795 і 2 936 (648) у 1858 (ч. стосуються також Далекого Сходу і степ. провінцій). Поселення відбувалися тоді гол. уздовж важливого сибірського тракту, який в'язав Європу з Зах. і Сх. З першої пол. 17 в. моск. уряд використовував С. як місце заслання, серед ін. і політ. в'язнів. 1708 утворено Сибірську губ. з ген.-губернаторством у Тобольську, 1822 її поділено на зах. і сх.

1860–1917. Скасування кріпацтва в Рос. Імперії (1861) і постале з тим малоземелля і безземелля селян спричинило значне збільшення еміграції за Урал, насамперед на півд. землі С., які надавалися для хліборобства; вона стала масовою з кін. 19 в. після будови сибірської залізниці (1891–1905), а з 1907 через нездійснені надії селян на аграрну реформу Столигіна. Еміграція на С. охопила спершу гол. рос. центр.-чорноземні обл., згодом також Білорусь, з 1890-их рр. і Україну. Кількість всіх поселенців у С. можна припускати у 1861–91 на 0,5 млн (17 000 на рік) і на бл. 4,5 млн у 1892–1914 (200 000 на рік), у тому ч. бл. 0,6 млн українців. Додамо, що у 19 в. на С. заслано бл. 1 млн осіб, гол. селян; на поч. 20 в. кількість засланих нараховувало до 287 000 (без каторжан; у той час заслання вже були обмежені).

Разом з зростанням еміграції зростала і кількість населення С. (у тис.):

	1867	1897	1911
Зах. С.	1 891	3 381	6 160
Сх. С.	1 380	2 198	2 836
Весь С.	3 271	5 579	8 996
у тому ч. у містах	244	394	836

Густіше була заселена лише півд. вузька смуга С. від Тюмені на зах. через Іркутськ до Чіти на сх., яка охоплювала півд. окрайки тайги, Лісостеп і півн. окрайки Степу. Тут жило 4–20 осіб на 1 км², далі на півн. менше ніж 1, а на $\frac{3}{4}$ С. був майже безлюдний. За винятком Тобольську (1911 р. 21 000 меш.), більшість м. С. розташовані в півд. смузі С.: Омськ 128, Іркутськ 127, Томськ 111, Красноярськ 73, Барнаул 52, Тюмень 28. Відсоток міськ. людності піднісся з 7,1% у 1897 до 8,4% у 1911.

У зв'язку з напливом колоністів з євр. частини імперії зменшувався відсоток корінного населення С. (їх називали іногородцями), хоч їхнє абсолютне ч. зростало:

	1897		1911	
	у тис.	%	у тис.	%
Корінна людність	816	15,2	927	10,6
Росіяни, українці, білоруси	4 416	81,9	7 503	86,7
Інші	156	2,9	221	2,6

Корінне населення С., зокрема малочисельні народи, зазнавало впродовж століть примусової християнізації і часткової русифікації, натомість зберігали свій стан численніші народи (1911 у тис.): буряти (разом з монголами) 332, якути 246, татари 243.

Серед зайшлого населення вирізнялися дві групи: старожили або сибіряки, предки яких здавна оселилися в С., і новооселені, які прийшли на С. у другій пол. 19 в. (перев. за останні 20 рр. перед 1914). Сибіряки являли собою окрему групу росіян. Вони жили з С., у якому селилися вже коло 400 рр.; їхній побут, частково мова й антропологічні прикмети зазнали впливів корінного населення, з яким від сотень літ вони схрецьувалися (багато з них брало жінок з тубільного населення), і чимало їх асимілювалося. Сибіряки асимілювали також ін. поселенців з Європи, серед ін. й українців.

Чисто рос. тип залишився лише на Забайкаллі і на півдні Алтайського краю. Сибіряки жили звич. окремими масивами (новим поселенням виділено особні ділянки), їхні зв'язки з новоприбулими були обмежені. Серед старожилих замкнену групу становили старовіри (понад 300 000) і козаки (1910 – 172 000), землі яких являли собою довгу, але вузьку смугу на пограниччі С. і Степ. краю (Сибірське коз. військо) і на Забайкаллі (Забайкальське коз. військо); менші частини: красноярські й іркутські козаки, об'єднані 1917 в Єнісейське коз. військо та Якутський коз. полк. Їхні прикмети ті самі, що й коз. війська на Зеленому Кліні (див. 775 стор.).

Іст. минуле багатонац. С., що властиво був колонією царської Росії, яка провадила там політику екон. визиску й нац. гноблення, спричинилося у сер. 19 в. до утворення, навіть серед рос. населення С., політ. руху (т. зв. «Сибірське обласничество»), що прагнув до нац.-держ. відокремлення С. від Росії. 1860 сибірський коз. сотник і студент Петербурзького Ун-ту Григорій Потанін (1835–1920; згодом відомий сибірський вчений етнограф і мандрівник), разом з своїми колегами-земляками (Н. Ядринцев, П. Головачев, Н. Козьмін, П. Слюцов та ін.), створив Сибірський земляцький гурток – «Общество независимости Сибири», що висунуло програму незалежності сибірської нації (відозва «Патриотам Сибири») й готувалося до повстання. Рос. уряд жорстоко розправився з учасниками цього руху. В наслідок суд. процесу 1865 чл. т-ва було засуджено на каторгу, яку вони мусіли відбувати не в С., а на півн. Росії. Але цей рух, що згодом прийняв програму сибірського автономізму, ніколи не завмирав; по революції 1917 обласники частково реалізували свої постулати.

У нар. госп.-ві основну роллю відігравало сіль. госп.-во (Зах. С. вивозив до Європи багато масла), гірничу пром-сть (С. давав серед ін. 75–80% продукції золота Рос. Імперії), далі хутряна і ліс. та рибна пром-сть (вся пром-сть С. становила ледве 1% заг.-імперської). В давніші часи (зокрема в 17–18 в.) і особливо після будови сибірської залізниці С. мав значення в транзитній торгівлі Європи з азійськими державами, гол. з Китаєм. Разом з зростанням ч. населення і розвитком економіки ішов і культ. розвиток, носієм якого були часто засланці; 1881 відкрито в С. перший ун-т у Томську. Р. М.

Українці у Сибіру. Відомості про них до кін. 19 в., коли почалася масова сел. колонізація, досить спорадичні й недовкладні. Немає сумніву, що їх участь в колонізації, госп. розбудові й культ. розвитку С. була значна. Серед рос. про-

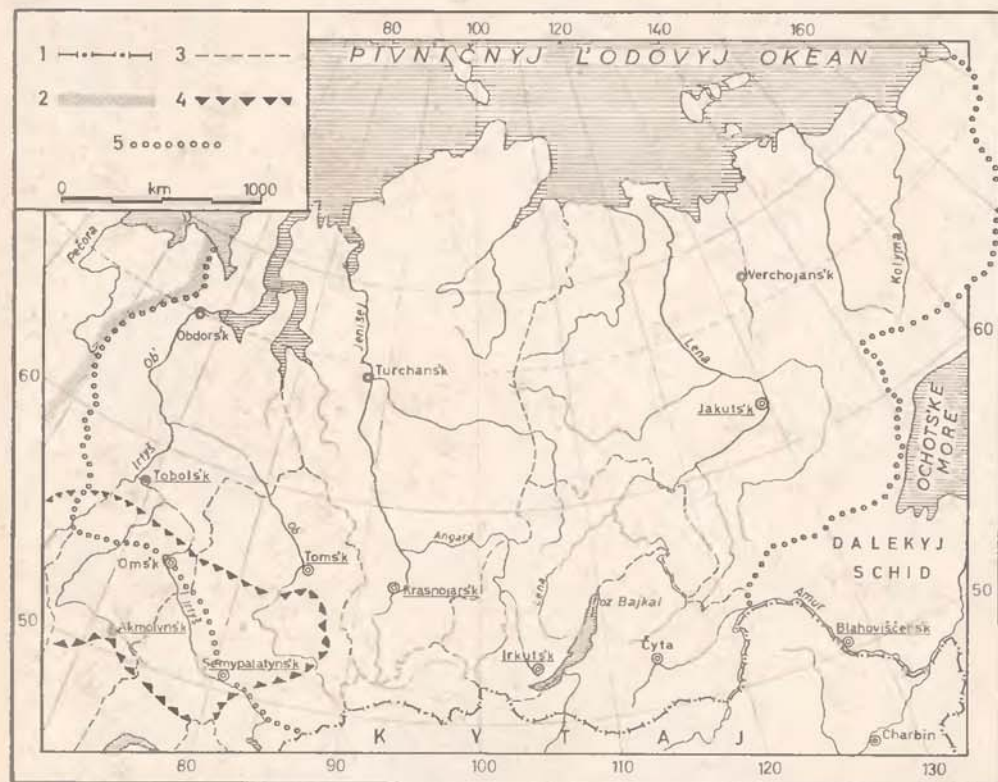
мисловців і «служилих людей», які у 17—18 в. освоювали С. і Далекий Схід, а згодом Камчатку й Аляску, були й українці. Але ще більше було засланих на С. моск. урядом українців з різних верств людности. 1642 на р. Лену були заслані «черкеси» (так називали в Московщині

Селяни-поселенці на дорозі в Сибір

українців у 17 в.) з Слобожанщини з родинами, разом 188 осіб, які дісталися на Лену щойно 1646-47. Ці заслання тривали й далі (1646, 1649). Ще більше засланих українців у С. бачимо у другій пол. 17 в.

Це були перев. укр. держ.-політ. діячі, противники моск. політики на Україні, або ті, кого моск. уряд підозрівав у «ша-тості» і «зраді». У кін. 1650-их рр. на С. було заслано родичів і прихильників гетьмана І. Виговського; у 1660-их рр. — противників моск. ставленика гетьмана І. Брюховецького; у 1670-их рр. був засланий гетьман Д. Многогрішний з усіма своїми родичами та їх родинами; у 1680-их рр. гетьман І. Самойлович з сином Яковом і небожем Михайлом. Після Полтавської катастрофи (1709) у С. опинилося чимало «мазепинців» (див. стор. 2596), зокрема ген. суддя В. Чуйкевич, компанійський полк Г. Новицький, уся родина Мировичів та ін. 1723 був засланий до Якутську небіж Мазепи — А. Войнаровський. По знищенні Січі (1775) на Сибір заслано частину запор. старшини, а трохи раніше засуджено на каторгу в С. учасників Коліївщини (на чолі з М. Залізнякам). У 19 в. на С. заси-лали за присудом суддів або адміністративним порядком, укр. рев. діячів (декабристи — чл. Півн. і Півд. Т-ва З'єд-наних Слов'ян; у другій пол. 19 в. — рев.

Сибір у 1913 році

1 — Кордони Російської Імперії. 2 — Межі євр. й азійської частин Російської Імперії. 3 — Межі губерній і областей. 4 — Межі лісостепу й степу. 5 — Межі Сибіру. Гол. міста губерній і областей підкреслені

народники, зокрема А. Красовський, С. Богомолець, С. Ковалик, С. Ковальський, Я. Стефанович укр. соціал-демократи, згодом більшовики Г. Петровський, М. Скрипник та ін.; письм. П. Гравовський), учасників сел. заворушень і повстань (серед ін. У. Кармелюк), які були заслані або на каторгу, або на т. зв. вільне поселення, деякого з укр. гром. і культ. діячів, яких за «сепаратизм», з наказу рос. влади, примусово переведено на службу до С. До коз. війська в С. було включено чимало українців.

Українці відіграли поважну роль у екон., адміністративному й культ. житті С. Знаходимо українців навіть у вищій адміністрації С. (ген. М. Сулима, ген.-губернатор Сх. (1833–34) і Зах. (1834–36) С.; ген. П. Капцевич тобольський і томський ген.-губернатор (1822–26); кілька губернаторів сибірських губерній були укр. роду), в управлінні скарбовими фабриками і заводами тощо.

Особливе визначне місце українці посідали у церк. житті С. 18 в. Митр. тобольськими і сибірськими були: Філофей Лещинський (1702–21, з перервами), Іоан Максимович (1711–15), Антоній Стаховський (1721–40), Арсеній Мацієвич (1741–42), Павло Конюшкович (1758–68); єп. іркутськими були: Інокентій Кульчицький (1727–31), Інокентій Нерунович (1732–47), Софроній Кристалський (1753–71). Вони здебільша оточували себе духовенством укр. походження, яке великою мірою спричинилося до культ. розвитку С. у 18 в. Чимало українців – духовних і світських (напр., Григорій Новицький), досліджували С. і Далекий Сх. Так було і в 19 в.

Масовий виїзд укр. селян почався з кін. 1880-их рр. У 1885–1914 виїмгувало з 9 укр. губ. за Урал 1 742 000 осіб, а з усіх укр. земель понад 2 млн – майже самих українців. З цього ч. бл. 35% припадало на С. (докладніше про еміграцію українців до Азії див. стор. 630–31). За переписом 1897 в С. жило 142 000 українців (у дійсності більше), у тому ч. в Зах. С. 120 000; найбільші відсотки вони становили в півд.-зах. частині Томської й Тобольської губ. Ч. українців в С. у 1914 було небагато менше, як за переписом 1926 (за воєнні і перші повоєнні роки імміграція з України була незначна) – бл. 1 млн, тобто бл. 12% всього населення.

О. Оглоблин

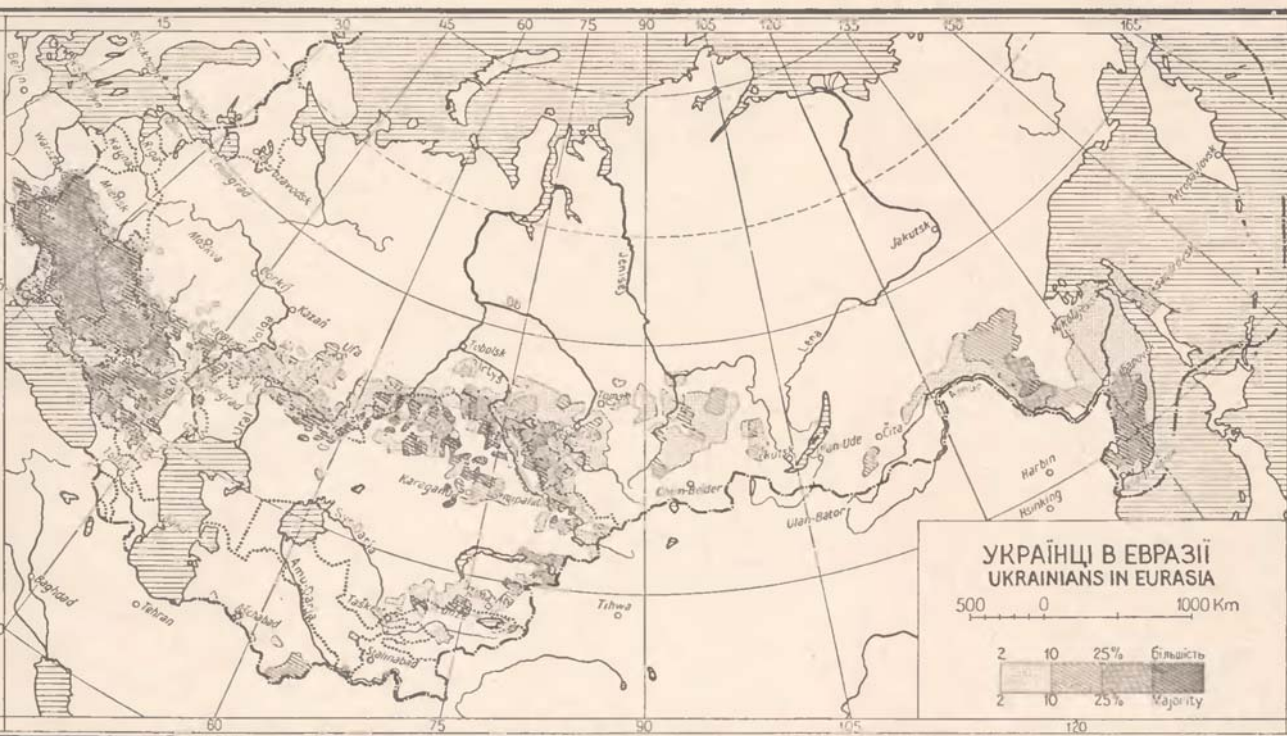
1917–20 рр. Березнева революція в Росії викликала жвавий політ. рух поміж всього населення С. Відкрилися також значні можливості для укр. поселенців в С. та багатьох укр. воївків, що там перебували в процесі мобілізації та формування. Незабаром постали укр. орг-ції в Омську (Укр. Вільна Громада),

Томську (Окружна Рада), Славгороді, Кургані, Бійську, Каїнську (Алтайська Губ. Рада) та ін. В Омську діяли філії допомогних установ, що постали в Києві з метою опіки над українцями з Галичини й Буковини, вивезеними рос. владою до Росії та українцями-воєнками австр.-угор. армії, що опинилися в рос. полоні (див. Комітет допомоги населенню Півдня Росії ... та Гал.-Бук. Комітет); вони мали відділи в низці міст С. Частина укр. полонених (воївків австро-угор. армії) включилася в укр. життя в С. Почали виходити укр. газ.: «Укр. Голос» в Омську та «Укр. Слово» в Томську. Одночасно постали військ. орг-ції та в кін. 1917 велася формування окремих укр. військ. частин, що з них найбільш успішній був курінь ім. гетьмана П. Сагайдачного в Омську і батальйони в Иркутську й ін. містах. Врешті, в Омську відбувся на поч. серпня 1917 Перший Укр. З'їзд С., який заснував Гол. Укр. Раду С. (гол. Г. Концевич, заступник М. Новосельський) та вислав делегата до Укр. Центр. Ради в Києві.

Ще до жовтневої революції й перемоги більшовиків у першій пол. жовтня відбувся 1917 з'їзд дем. партій С. (серед них перевагу мали сибірські обласники й есери), який проголосив автономію С. і скликав Надзвичайний З'їзд С., що відбувся у Томську 6–15. 12. 1917 і створив орган тимчасової влади С. – Сибірську Тимчасову Обл. Думу (до складу її мали входити 5 укр. представників) та відповідальну перед нею Обл. Раду («Совет») – уряд С., до складу якого входив українець Сулима. Надзвичайний з'їзд С. вислав привітання до Укр. Центр. Ради у Києві з нагоди проголошення Третього Універсалу, а Обл. Рада 7. 1. 1918 повідомила больш. владу в Петрограді, що вона її не визнає. В кін. січня 1918 Томський совет робітників і солдатів розігнав Сибірську Обл. Раду, але з її доручення далі діяв Тимчасовий Автономний Уряд С., і т. ч. в С. утворилося двовладдя. Позиція Сибірської Обл. Ради і Тимчасового Автономного Уряду С. зміцнилася, коли проти більшовиків виступив в кін. травня 1918 Чехо-слов. корпус, а у квітні 1918 висадився япон. і англ. десант у Владивостоці, а у серпні – амер. корпус ген. Грєєва.

У житті українців С. важливою подією був Другий Сибірський Всеукр. з'їзд в Омську (11–13. 8. 1918), який вимагав від Сибірської Обл. Думи проголошення самостійності С. та здійснення принципу самоврядування для окремих національностей, зокрема для українців, і створення Сибірської армії для охорони країни. Однак, у громадянській війні перемогли сили білих росіян, і дем. Тимчасовий Ав-

Українці в Азії на 1926 рік

тономний Уряд С. у листопаді 1918 передав владу центр. Тимчасовому Всерос. Урядові, який незабаром очолив адмірал А. Колчак, і разом з тим укр. рух у С. був загальмований. Укр. курінь ім. гетьмана П. Сагайдачного, після великих втрат на уральському фронті проти большевиків, перестав існувати в кін. 1919. У дальшій війні військо Колчака дійшло майже до Волги (березень 1919), але згодом зазнало поразки, а в січні 1920 його армія була розбита і С. здобули большевики. Далекий Схід вони остаточно опанували у листопаді 1920 (див. *Далеко-Східня Республіка*).
І. Світ

1920-ті рр. Населення С. не понесло більших втрат під час війни, революції й голоду 1921-22; разом з тим майже зовсім припинився приплив імігрантів з Евр. частини ССРСР (він у незначних розмірах відновився з 1924). На поч. 1915 населення С. нараховувало бл. 10 млн, у кін. 1926 бл. 11. млн (разом з Ішимською і Курганською округами, які офіц. входили до складу Уральського краю). Перепис 1926 вперше подає докладніші дані про нац. склад людності С. (також за поодинокими р-нами):

Національність	Зах. С.		Сх. С.		Увесь С.	
	1 000	%	1 000	%	1 000	%
українці	738	9,8	115	3,4	853	7,8
росіяни	5 938	79,2	2 366	69,5	8 304	76,2
білоруси	170	2,3	153	4,5	323	3,0
буряти			238	7,0	238	2,2
якути			236	7,0	236	2,2
мордва	100	1,3	20	0,6	120	1,0
татари	68	0,9	36	1,1	104	0,9
німці	77	1,0	4	0,1	81	0,7
казахи	50	0,7			50	0,5
поляки	28	0,4	21	0,6	49	0,5
інші	336	4,4	213	6,2	549	5,0
разом	7 505	100,0	3 402	100,0	10 907	100,0

Порівняно з 1911 відсоток росіян, українців і білорусів, разом взятих, залишився майже без змін (86,7 і 86,9), корінного населення зменшився з 10,6 до 7,5 (у тому ч. найчисленніших національностей: бурятів з 3,9 до 2,2 і якутів з 2,9 до 2,2), ін. збільшився з 2,6 до 5,6.

Українці С. жили перев. у суцільних масивах в півд.-зах. С., що має сприятливі умови для хліборобства — у лісостепу і степу з чорноземними ґрунтами. Ці укр. поселенчі землі становили частину т. зв. Середньо-Азійського Степового краю, в частині якого (саме Сер.-Азійського Степ. краю) українці являли собою більшість всього населення. Сибірська частина цього саме Сер.-Азійського Степ. краю (вона охоплювала майже всю Славгородську і частини Омської і Каменської округ) займала площу 55 000 км² з 580 000 меш., у тому ч. 310 000 (53,4% усіх) українців, бл. 200 000 (34%) росіян і 25 000 (4,3%) корінного населення. На 17 р-нів, положених у сибірській частині саме Сер.-Азійського Степ. краю, українці становили більшість у 12 р-нах. Бл. 400 000 українців жило у тій частині Зах. С., у якій більшість являли собою росіяни (перев. давно тут оселені старожили); українці у тих р-нах становили 10-40% всього населення і звич. жили в окремих селах.

Докладніше див. *Сер. Азійський Степ. край* і карту.

На 115 000 українців у Сх. С. більшість жила на островах з добрими чорноземними ґрунтами (напр., на сх. від Красноярську).

За переписом 1926 лише 3,4% українців жили у містах (вони становили в них 2,8% всього населення; у селах — 8,8%). Найбільші міські скупчення українців (у тис.): в Омську (9,7), Славгороді (4,1), Красноярську (1,6), Іркутську (1,3), Томську (1,2) та ін.

Фактично ч. українців в С. було більше (мабуть, 1,2 млн), про що свідчить високий відсоток серед меш. С. осіб, народжених в УССР; в усьому С. українці мали становити 10%, але у ньому жило аж 19% осіб, народжених в УССР; числа для округ, у яких українці становили великий відсоток: у Славгородській — 47% і 56%, Омській — 19% і 27% і т. д.

1930-60-ті рр. Значні зміни в екон., а також демографічних відносинах С. відбулися з кін. 1920-их рр., коли за плянами п'ятирічок С. мав перетворитися з аграрної на аграрно-пром., а згодом пром.-аграрну країну. З цією метою розбудовано родовища корисних копалин і джерела енергії, а пізніше пром.-сть, зокрема важку. На поч. 1930-их рр. освоєно Кузнецький кам'яновугільний басейн (у теперішній Кемерівській обл. у Зах. С.) і розбудовано його

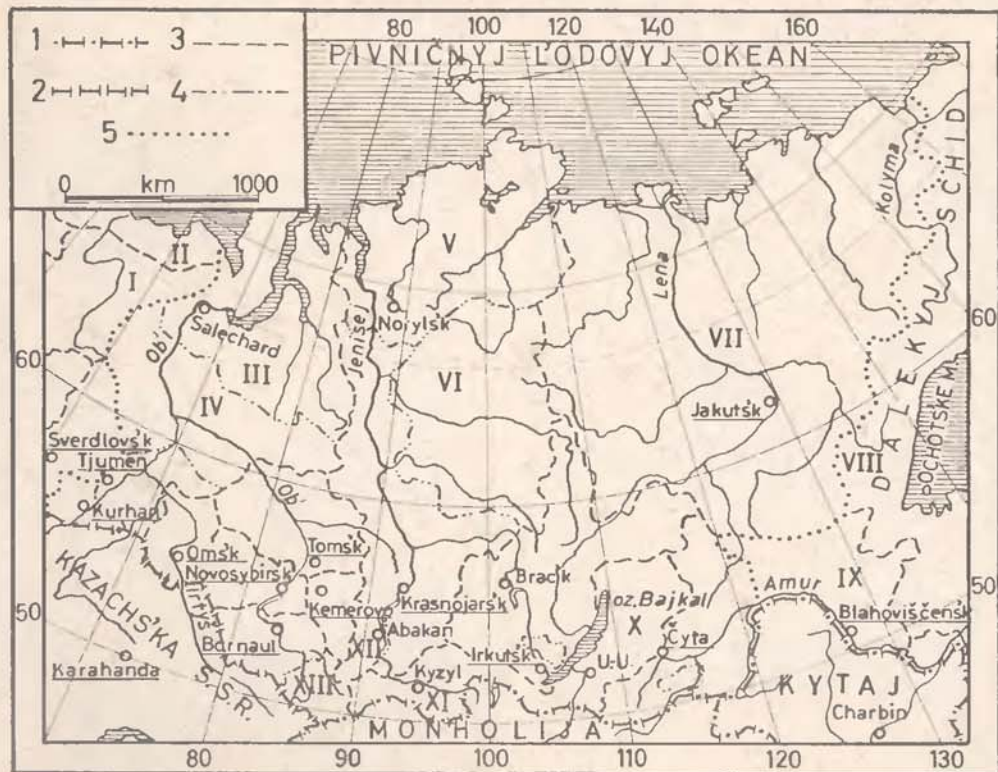
на другу після Донецького басейну кам'яновугільну базу СРСР та створено (1929–32) потужний Кузнецький метал. комбінат, далі низку машинобудів. зав., збудовано у Зах. С. другу лінію Сибірської магістралі (1930–36), освоєно північ С. (серед ін. створено гірничо-метал. комбінат у Норильську). Натомість сіль. госп-во не розвивалося, воно багато потерпіло у наслідок колективізації. У 1940 в С. (разом з Далеким Сходом) вироблено 3,2 млрд кіловат-год. електроенергії, видобуто 39 млн т вугілля, витоплено 1,5 млн т чавуну і 2 млн т сталі.

Разом з тим зросло населення С. з 10,9 млн у 1926 до 14,1 млн у 1939 (або на 29%; у тому ч. Зах. С. на 19%, Сх. С. на 52%), у тому ч. міськ. з 1,0 на 4,4 млн або з 9,2% на 31,3% всього населення (сіль. людність зменшилася на 200 000). Цей високий приріст населення був можливий завдяки значній імміграції з євр. частини СРСР. Серед прибулих було чи-

мало засланих з України куркулів (гол. у 1929–32), а також українців, які рятувалися перед голодом і репресіями вийшом в індустріальні р-ни С. (зокрема до Кузнецького басейну). Тоді ж постав у С. ряд концентраційних таборів.

У 1940–45 С. зазнав значних змін. Вже 1939–40 на С. було заслано чимало українців з Зах. України. Під час другої світової війни госп-во С. було спрямоване на воєнні потреби: на С. евакуйовано (гол. з України) бл. 1 млн осіб і сотні зав. та збудовано нові. Розбудовано кам'яновугільну (в Кузнецькому басейні; Кузнецьке і Карагандинське вугілля мало замінити донецьке), важку та хем. пром-сть; виникли нові пром. центри. Валовий об'єм пром-сти за 1940–45 збільшився майже удвічі.

По війні С., як і вся сов. Азія, посідає особливе місце в екон. плануванні СРСР. З 1950-их рр. на розвиток С. вкладається щорічно бл. 30% усіх капітало-

Сибір у 1970 році

1 — Кордони СРСР. 2 — Кордони сов. республік. 3 — Межі областей і автономних ССР. 4 — Межі автономних нац. областей і нац. округ. 5 — Межі Сибіру. Гол. міста областей і країв підкреслені

I — Коми АССР; II — Ненецька нац. округа; III — Мала Ненецька нац. округа; IV — Ханті-Мансійська нац. округа; V — Таймирська (Довгань-Ненецька) нац. округа; VI — Єврейська нац. округа; VII — Якутська Автономна ССР; VIII — Хабаровський край; IX — Амурська область; X — Бурятська Автономна ССР; XI — Тувинська Автономна ССР; XII — Хакаська автономна область; XIII — Горно-Алтайська автономна область

вкладень. За 1940–73 об'єм валової продукції С. зріс майже у 20 разів. Далі розвиваються ті самі галузі пром-сти, що й до 1945, з особливим наголосом на розвиток важкої і машинобудів. пром-сти, зокрема нафтової (розбудова Зах.-Сибірського нафтогазоносного басейну) і хем. та гідроенергії (гол. у Сх. С.). Розбудовано мережу залізниць. У зв'язку з розоранням цілих земель посівна площа у Зах. С. збільшилася удвічі. Тепер с.-г. вгіддя С. займають 60 млн га, у тому ч. 29 млн орної землі; посівна площа – 26,5 млн га, у тому ч. 17,3 млн зернових (13,6 млн – яра пшениця). Валовий збір зернових (пересічний річний за 1969–73) – 15,8 млн т. Кількість великої рогатої худоби (1974) – 11,2 млн (у тому ч. 5,1 корів), 4,8 млн свиней, 16,8 млн овець і кіз.

Видобуток кам'яного вугілля досяг 1970 – 160 млн т (у тому ч. в Кузнецькому басейні 113); за продукцією нафти С. має бути на першому місці в СРСР (за пляном на 1975 – 125 млн т нафти і 44 млрд м³ газу). У виробництві електроенергії у Зах. С. гол. значення мають електростанції, що працюють на вугіллі, у Сх. С. найпотужнішою є Іркутська енергосистема (об'єднує Братську і Іркутську ГЕС). Чорна металургія скупчена гол. у Кузнецькому басейні, кольорова – у Сх. С., машинобудів. у всіх пром. р-нах. Гол. пром. р-ни, як і все екон. життя, зосереджені в півд. смузі С. – у Зах. С.: Кузнецький, Новосибірський, Омський і Томський; у Сх. С.: Красноярський і Іркутсько-Черемховський. На півн. С. важливим пром. р-ном є Норильський над дол. Енісеєм.

З Зах. С. експортують вугілля, нафту і нафтопродукти, машини, хем. продукти, зерно; з Сх. С. гол. залізну руду, кольорові метали і машини; з усього С. – ліс і лісоматеріали, масло і сир. Експорт іде гол. на Урал, Казахстан і Сер. Азію, далі до євр. частини СРСР. Імпортують гол. оброблені метали і предмети широкого вжитку.

Людність. Разом з зростанням екон. потенціалу С. зростала кількість його населення як завдяки високому природному приростові, так і (до кін. 1950-их рр.) імміграції з євр. частини СРСР. Зміни в стані лодности видно з табл. (у 1 000):

1939	Зах. С.	Сх. С.	Вся С.
міське	2 678	1 843	4 521
сільське	7 226	3 342	10 568
вся	9 904	5 185	15 089

1959

міське	6 052	3 653	9 705
сільське	6 199	3 308	9 507

вся 12 251 6 961 19 212

1970

міське	7 895	4 986	12 881
сільське	5 299	3 142	8 441

вся 13 194 8 128 21 322

1. 1. 1974

міське	8 535	5 545	14 080
сільське	4 841	2 924	7 765

вся 13 376 8 469 21 845

Приріст лодности був за весь час сильніший у Сх., ніж у Зах. С. (тут він був значний у Кемеровській обл., нато-мість в Алтайському краю кількість лодности зменшувалася, у 1960–73 ба-лянс міграційних процесів був для С. (зокрема Зах.) негативний, весь час по-ступала урбанізація (1939 у м. С. жило 30% всієї лодности, 1974 – 64%), нато-мість зменшувалося ч. сіль. населення, що спричинює брак робітників у сіль. госп-ві. Вперше у 1960-их рр. міграційні про-цеси між Україною і С. були для Украї-ни позитивні: за 1968–69 з УРСР до С. виїхало 50 000 осіб, приїхало з С. до УРСР – 68 000 (звич. це були перев. по-воротці). Однак, і далі (зокрема в Сх. С. і в півн. р-ни) ідуть на працю укр. ро-бітники, звич. на 2–3 роки, бо платні в С. у 2–3 рази більші, ніж на Україні.

Як у минулому, густіше в С. заселена лише вузька смуга на півдні (див. кар-ту на стор. 2791); решта С. (також гори) є майже не заселена, за винятком смуг уздовж великих рік.

Нац. склад населення С., зокрема укр. стан посідання зазнав за останні 40 рр. значних змін. З кін. 1920-их рр. на С. постійно припливає укр. лодність: за-слані і ув'язнені (на території С. є чис-ленні концентраційні табори, у яких українці становили більшість), поселен-ці у 1950-их рр. на цілих землях, оселені в процесі організованого набору на працю або ті, що добровільно пере-селилися, завдяки кращим умовам жит-тя – високій зарплатні, меншому тиско-ві режиму. У 1940-их рр. на С. пересе-лено 300–400 000 німців (гол. з Надвол-жя і України). Дані сов. переписів з 1959 і 1970 не подають докладної ста-тистики нац. відносин (так само, як і в Сер.-Азійському Степ. краю), бо вони дають дані лише для цілих обл. і змен-

шують кількість українців й ін. нерос. національностей евр. походження. Нац.

склад населення С. за переписом 1970 такий:

Національність	Зах. С.		Сх. С.		Увесь С.	
	1 000	%	1 000	%	1 000	%
українці	359	2,7	219	2,7	578	2,7
росіяни	11 517	87,5	6 604	81,5	18 121	85,1
німці	402	3,0	66	0,7	468	2,2
татари	292	2,2	121	1,5	413	1,9
буряти	—	—	312	3,8	312	1,5
якути	—	—	295	3,6	295	1,4
казахи	108	0,8	3	—	111	0,5
білоруси	76	0,6	65	0,8	141	0,6
чуваші	70	0,5	32	0,4	102	0,5
мордва	50	0,4	33	0,4	83	0,4
інші	300	2,3	377	4,6	677	3,2
разом	13 174	100,0	8 127	100,0	21 301	100,0

Порівняно з 1926 і 1959 мали б відбутися в нац. складі населення всього С.

такі зміни:

Національності	1 9 2 6		1 9 5 9		1 9 7 0	
	1 000	%	1 000	%	1 000	%
українська	853	7,8	692	3,6	578	2,7
російська	8 304	76,2	16 075	83,6	18 121	85,1
білоруська	323	3,0	139	0,7	141	0,6
корінна людність	841	7,7	1 062	5,6	1 455	6,8
інші	586	5,3	1 244	6,5	1 027	4,8
Разом	10 907	100,0	19 212	100,0	21 322	100,0

Порівняння нац. складу людности 1926 і 1959 виявляє зменшення укр. (як в абсолютних числах, так ще більше у відсотках) та корінного населення (лише у %) і одночасне зростання росіян, а також групи «інші» (завдяки припливові німців). У 1960-их рр. кількість українців й ін. нерос. евр. народів далі зменшується, натомість збільшується ч. і відсоток корінного населення (серед ін. за 1959–70; в тис.): татар з 246 до 413, бурятів з 252 до 312, якутів з 238 до 295) гол. завдяки їхньому високому природному приростові.

В розміщенні українців в С. мали відбутися — у світлі переписів — значні пересування. Катастрофічно мав би зменшитися укр. стан посідання в Зах. С.: з 738 000 (9,8% всього населення) у 1926 до 463 000 (3,8%) у 1959 і 359 000 (2,7%) у 1970. Натомість зросла кількість українців у Сх. С. — з 115 000 (3,4%) у 1926 до 229 000 (3,3%) у 1959 (у 1970 вона зменшилася до 219 000, або 2,7%). Т. ч. стан посідання українців зменшується гол. в півд.-зах. С., у якому вони у 1920-их рр. становили бл. 1/3 всього населення, а то й більшість (у тій частині, яка вхо-

дила до складу Сер.-Азійського Степ. краю), натомість збільшується у Сх. С., зокрема у його субполярній смузі (напр., в Якутській АССР з 100 у 1926 до 1 200 у 1959 і 20 300 або 3,1% всього населення у 1970). Найбільший відсоток українці становлять в Омській обл. (5,8; 1959 — 7,8), в Іркутській (3,7) і Якутській АССР (3,1), у всіх ін. обл. від 1,3 до 2,4 (див. також карту розміщення українців в СРСР у газеті Союз Сов. Соц. Республік).

Чимраз більше українців живе у м. С.: 1926 ледве 3,4% всіх, 1959 — 45%, 1970 — 66% (в УССР — 46%), серед міськ. людности вони становлять 2,9% (1926 — 2,8%); серед сіль. 2,8% (8,8%). Мабуть, найбільші скупчення українців є у великих м. Кузнєцького басейну, в Новосибірську, Омську, Іркутську і Красноярську.

Поділ людности за мовою не збігається з поділом за національністю, бо частина неросіян, зайшлих з евр. частини СРСР, вживає рос. мови. За переписом з 1959 лише 54% українців за національністю подали укр. мову як рідну, 46% рос. За переписом 1970 мовна русифікація українців С. мала б бути така:

Кількість українців	у тис.	%
за національністю	578	100
за мовою	252	44
тих, що		
знали укр. мову як другу	83	14
тих, що не знали укр. мови	243	42
тих, що		
подали рос. мову як рідну	326	56
тих, що		
знають рос. мову як другу	225	39
тих, що не знають рос. мови	27	5

Мовна русифікація українців більше посунена в тих обл., у яких українці оселялися з кін. 19 в., менше — у Сх. С.

До сов. нац. і мовної статистики можна ставитися з застереженням і можна припускати, що в С., до якого постійно припливали українці, живе понад 2 млн осіб укр. походження. Однак, не можна заперечувати далекосяжну русифікацію укр. людності в С., як і всіх українців, що живуть за межами УРСР (див. Русифікація). Її полегшує значно посилене урбанізація українців у С., змішування різних національностей в радгоспах, а також факт, що великий відсоток, а то й більшість українців творить мішані подружжя; все це — при одночасній відсутності укр. шкіл (вони існували в Зах. С. недовгий час, на поч. 1930-их рр.), преси, видань. Такої самої русифікації зазнають й ін. нерос. народи євр. походження, за винятком німців; натомість русифікація не посувається серед більших корінних національностей (всі вони мають свої автономні ССР або автономні обл.).

Література: Ветовшкін М. Сибирское областничество, ж. Современный мир. М. 1913; Азиатская Россия. т. I, II. П. 1914; Олесьюк Т. Українські колоніальні землі. ж. Табор. В. 1932—34; Kubijowicz W. Roznieszczenie Ukraińców w Azji. Biuletyn Polsko-Ukraiński. чч. 21—23. В. 1934; Кисилев С. Древняя история Южной Сибири. (друге вид.) М. 1951; Покшишевський В. Заселение Сибири (Историко-географический очерк). Иркутск 1951; Sweet J. The Problem of Nationalities in Soviet Asia. Ukrainian Quarterly. т. IX. Нью-Йорк 1953; Народы Сибири. М.-П. 1956; Сибирское отделение АН СССР. Институт Истории, Филологии и Философии. Проблемы изучения национальных отношений в Сибири на современном этапе. (36.). Новосибирск 1967; История Сибири с древнейших времен до наших дней. тт. I—V. П. 1968—69; Этнография русского населения Сибири и Средней Азии. М. 1969; Советский Союз. Российская Федерация. Восточная Сибирь. М. 1969, Западная Сибирь. М. 1971; Морозова Т. Экономическая география Сибири. М. 1975.

В. Кубийович, О. Оглоблин, І. Світ

Сибірка, гостре, інфекційне захворювання тварин і людей, викликається збудником *Bacillus anthracis*. С. раніше була досить розповсюдженою захворю-

ванням тварин і нерідко людей; тепер С. трапляється лише спорадично, переваж. проф. захворювання. С. одним з перших вивчив і описав 1788—96 укр. вчений С. Андрієвський (дослідом на собі довів ідентичність С. у людей і тварин і дав їй назву); ін. укр. вчені, які вивчали С.: М. Гамалія (1792 видав нім. і рос. мовами працю про С. та її лікування), В. Жуковський, Г. Прокопович, А. Стефанович-Донцов, В. Данилова, А. Коротич, І. Нетребко, Л. Ценковський (разом з Г. Садовським запропонував живу вакцину С., як методу специфічної профілактики проти С.).

Сиваченко Микола (* 1920), літературознавець і фольклорист, дир. Ін-ту Мистецтвознавства, Фольклору та Етнографії ім. М. Рильського АН УРСР (з 1964), чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Дослідник-текстолог творчості Л. Глібова, П. Мирного й ін. укр. письмен. 19 в. Гол. ред. акад. вид. творів П. Мирного в 7 тт. (1968—71). Автор праць «Історія створення роману „Хіба ревуть воли, як ясла повні“», «З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика» (1957), «Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в укр. літературі» (1962), «Корифей укр. прози. Нарис творчості Панаса Мирного» (1967), «Леонід Глібов. Дослідження і матеріали» (1969) та багатьох ін. досліджень, зібраних у кн. «Літературознавчі та фольклористичні розвідки» (1974).

Сивка, див. Пісочник.

Сивка, р. на Передкарпатті, права притока Дністра, довж. 76 км, сточище — 595 км².

Сивокінь Григорій (* 1931), літературознавець родом з Полтавщини, наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка АН УРСР. «Давні укр. поеми» (1960), «Життєва переконливість героя» (1965), «Друге прочитання» (1972) та ін.

Сивуля (V—5), найзигий верх у Горгані, положений між верхів'ями рік Лімниці й Солотвинської Бистриці, висота — 1836 м. С. вкрита буково-ялиновими і смерековими лісами, вище яких поширені жереп і кам'яні розсіпища, невеликі полонини.

Сиг (*Coregonus*), рід риби родини лососевих. Довж. 75 см, вага до 8 кг і більше. До 100 різновидностей. Поширений у басейнах Льодового, Тихого і півн. частини Атлантичного океанів. Є річкові, озерні й озерно-річкові форми. С. — об'єкт промислу, штучного розведення й акліматизації. На Україні створено ставкове сирове госп-во і рибоводний зав. (у Пуці Водиці). С. вперше завезений на Україну 1929.

СПИСОК СТАТЕЙ

Пряшівщина (продовження статті з 6 тому) — О. Краснянський, В. Кубійович, В. Маркус	2405
Психіатрія — В. Плющ	2409
Психологія — В. Янів	2410
Птахівництво — Р. М.	2414
Птуха Михайло — Р. М.	2415
Пулюй Іван — Р. М.	2416
Пунктуація — О. Горбач	2417
Пушкін Олександр — Ю. Бойко	2420
Пчілка Олена — П. Одарченко	2421
Пшениця — В. Кубійович	2422
П'ятирічки — В. Голубничий	2425
«Рада» — В. Павловський	2432
Рада для вивчення продуктивних сил УРСР — В. Голубничий	2433
Рада з'їздів гірничопромисловців півдня Росії — В. Голубничий	2434
Рада Міністрів УРСР — А. Білинський, Б. Левицький	2435
Рада Народних Комісарів — А. Білинський	2437
Рада Народних Міністрів УНР — Р. М.	2438
Радгосп — В. Голубничий	2440
Ради депутатів трудящих — А. Білинський	2444
Радіо — Б. Кравців	2446
Радіоелектронна промисловість — В. Голубничий	2449
Раднаргоспи — В. Голубничий	2451
«Гадянська Україна» — Р. Шпорлюк	2453
«Гадянське Літературознавство» — І. Кошелівець	2454
Райснування економічне — В. Голубничий	2458
Районування фізико-географічне — В. Кубійович	2460
Райфайзенки — А. Качор	2461
Райхскомісаріят — І. Камінецький	2462
Раковський Христ'ян — В. Голубничий	2465
Ранги військові — З. Стефанів	2466
Раси й расові формації України — Р. Єндик	2468
Реабілітація — Б. Левицький	2473
Реалізм — С. Гординський	2473
Ревізіонний Союз Українських Кооператив — І. Витанович	2476
Ревуцький Дмитро — В. Витвицький	2479
Ревуцький Левко — А. Рудницький	2479
Редемптористи — сп. В. Маланчук	2481
Регістрові козаки — Л. Винар	2481
Реймське Євангеліє — О. Горбач	2482
Релігійно-церковна преса — В. Боровський, І. Коровицький, Р. М.	2484
Рельєф — С. Гординський	2488
Ремесло — І. Витанович	2489
Ренесанс — С. Гординський, Д. Чижевський	2492
Рентгенологія — В. Плющ	2493
Репатріація — В. Маркус	2494
Реформація — І. Коровицький	2496
Речення — О. Горбач	2497
Репін Ілля — С. Гординський	2499
Рибне господарство — Е. Жарський	2502
Ризький мир — Б. Будурович	2507
Рилєв Кіндрат — Ю. Бойко	2507
Рильський Максим — Р. М.	2508
Рим — о. М. Ваврик	2510
Рігельман Олександр — О. Оглоблин	2515

Рід — О. Горбач	2515
Рідкісні метали — С. Процюк	2516
«Рідна Школа» — В. Кубійович	2518
Ріки — І. Тесля	2522
Ріміні — Р. М.	2527
Річковий транспорт — В. Кубійович	2530
Робітництво — В. Голубничий	2533
Робітничий контроль — В. Голубничий	2542
Рогата худоба — І. Кубійович	2544
Родинне право — Ю. Фединський	2549
Розточчя — В. Кубійович	2555
Розумовський Кирило — О. Оглоблин	2556
Розумовські — О. Оглоблин	2556
Рококо — С. Янів	2558
Роман — І. Кошелівець	2560
Романський стиль — С. Гординський	2565
Романтизм — Б. Кравців	2565
Романчук Юліян — о. І. Сохоцький, Р. М.	2568
Російська мова на Україні — О. Горбач	2571
Російська Православна Церква — Б. Боцюрків, І. Коровицький	2573
Російська Советська Федеративна Соціалістична Республіка — В. Маркусь	2575
Російська Соціал-Демократична Робітничая Партія — М. Прокоп	2576
Російсько-українські мовні зв'язки — О. Горбач	2579
Російсько-українські політичні взаємини на еміграції — М. Прокоп	2581
Росія — М. Ждан, А. Жуковський, Б. Кравців, В. Кубійович, Р. М.	2583
Росія й Україна — М. Ждан, А. Жуковський, О. Оглоблин	2600
Росіяни — Б. Кравців, В. Кубійович	2609
Росіяни на Україні —	
А. Жуковський, Б. Кравців, В. Кубійович, М. Прокоп	2612
Ртуть — С. Процюк	2624
Рубль — В. Голубничий	2626
Рубчакова Катерина — В. Ревуцький	2628
Руданський Степан — М. К.	2628
Рудницький Степан — В. Кубійович	2631
Румуни на Україні — А. Жуковський, В. Кубійович	2634
Румунізм — О. Горбач	2635
Румунія — В. Голубничий, А. Жуковський, В. Кубійович	2635
Рум'янцев-Задунайський Петро — О. Оглоблин	2640
Рум'янцівський опис — О. Оглоблин	2640
РУП — Революційна Українська Партія — А. Жуковський	2641
Русифікація — Б. Кравців, В. Кубійович	2644
Русов Олександр — Р. М.	2649
Русова Софія — Л. Бурачинська	2650
Русь — Ю. Шевельов	2652
«Руська Бесіда» — А. Жуковський	2653
Руська (Київська) держава — М. Ждан	2653
«Руська Правда» — Я. Падох	2655
Руська трійця — М. К.	2657
Рутський Велямин Йосиф — о. І. Назарко	2660
Рух людности — В. Кубійович	2661
Рух опору — М. Прокоп	2663
Рюриковичі — О. Оглоблин	2666
Рюриковичі (генеалогічна таблиця) — М. Ждан	2668
Сагайдачний Петро — Л. Винар	2686
Садівництво — М. Боровський	2687
Садівський Микола — В. Ревуцький	2690
Саксаганський Панас — В. Ревуцький	2692
«Самвидав» — Б. Кравців і Р. М.	2696
Самійленко Володимир — М. К.	2697
Самовидця Літопис — О. Оглоблин	2697
Самовизначення — В. Маркусь	2698
Самойлович Данило — В. Плющ	2699
Самойлович Іван — О. Оглоблин	2700
Самокиша Микола — С. Янів	2701
Санаторія — В. Плющ	2704

Санітарія — В. Плющ	2706
Санітарна освіта — В. Плющ	2707
Саскачеван — І. Тесля	2712
Сатира — Б. Кравців	2714
Сахновська Олена — Р. М.	2716
Сверстюк Євген — І. Кошелівець	2718
Свендівський Іларіон — О. Горбач, С. Гординський	2718
Свидницький Анатоль — І. Кошелівець	2720
Свинарство — В. Кубійович	2721
«Свобода» — Б. Кравців	2728
Свята церковні — о. М. Ваврик, І. Коровицький	2729
Святе Письмо — о. М. Ваврик, І. Коровицький	2730
Святі — о. Ваврик, І. Коровицький	2730
Святополк-Четвертинські — О. Оглоблин	2733
Святослав І Ігоревич — М. Ждан	2733
Севастопіль — В. Кубійович	2735
Сезонові міграції — В. Кубійович	2737
Секти — І. Коровицький	2739
Селекція — О. Архїмович	2740
Селянські страйки в Галичині на поч. 20 в. — Б. Кравців	2744
Сельроб — Р. М.	2745
Семантика — О. Горбач, Ю. Шевельов	2746
Сембратович Сильвестр — о. І. Назарко	2747
Семенко Михайло — Б. Кравців	2748
Семигород	2750
Сенат — Р. М.	2752
Сенченко Іван — І. Кошелівець	2755
Сербія — Б. Кравців	2756
Сервітуті — І. Витанович	2758
Середнє шкільництво — Р. М.	2761
Середня височина — В. Кубійович	2762
Середньо-Азійський Степовий край — В. Кубійович	2764
Середньозакарпатські говірки — О. Горбач	2779
Сестри Василіянки — о. М. Ваврик	2782
Сестри Службениці Пренепорочної Діви Марії — о. М. Ваврик	2783
Сецесія — В. Маркусь	2783
Сибір — В. Кубійович, І. Світ	2786

СПИСОК КАРТ

Посівна площа озимої пшениці 1958—59	2423
Райхскомісаріят Україне	2462
Т-во «Рідна Школа» у Львові 1936	2519
Гідрографічна сітка Української РСР	2523
Середній річний стік на території УРСР	2524
Розміщення ріллі	2527
Розміщення поголів'я великої рогатої худоби	2544
Поширення Російської Імперії в Європі	2586
Поширення Російської Імперії в Європі й Азії	2589
Розміщення українців в Європейській частині Росії 1897	2598
Росіяни на Україні за переписом 1897	2615
Розміщення росіян на Україні 1926	2617
Росіяни в УССР за переписом 1970	2619
Приріст і зменшення українців і росіян в УССР за 1959—69 рр.	2620
Зміни території Румунії в 1913—47 рр.	2638
Зміни в стані всього населення УССР у 1959—69 рр. — В. Кубійович	2662
Баланс дійсного і природного приросту населення у 1959—69 рр. — В. Кубійович	2662
Розміщення садів	2688
Розміщення поголів'я свиней	2722
Севастопіль й околиця	2735

Схематична карта Середньо-Азійського Степового краю	2765
Карта Середньо-Азійського Степового краю	2765
Природні смуги Середньо-Азійського Степового краю	2766
Схематична карта Степового краю	2767
Густота сільського населення і розміщення міст у Середньо- Азійському Степовому краю	2773
Схематична етнографічна карта Середньо-Азійського Степового краю (на 1926 р.)	2775
Плян колгоспного землекористування у Ціліноградській обл.	2776
Розорання цілілних земель у Цілінному краю	2778
Сибір у 1913 році	2789
Українці в Азії на 1926 рік — В. Кубійович	2791
Сибір у 1970 році	2793

